BSB Bayerische StaatsBibliothek
MDZ Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek

Ališan, Ġewond

Yowšikk' hayreneac hayoc'

Bd.: 2

Venedig 1869
A.or. 1974 n-2
urn:nbn:de:bvb:12-bsb10477398-9

1047/398

10477398

, or. 1974 r (2

Alishan

10477396

10477396

10477396

ՅՈՒՇԻԿՔ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՑ

10477396

10477398

Z 10.30

ՅՈՒԵԻԿՔ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

Ի Հ. ՂԵՒՈՆԴԵՔ Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Վ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

Ի Ս. ՂԱԶԱՐ ՎԵՆԵՏԿՈՅ

1869

10477396

ՅՈՒՇԻԿՔ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

Ի Հ. ՊԵՒՈՆԴԵ Ա. ԱԼԻՇԱՆ

Վ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

Ի Ս. ՂԱԶԱՐ ՎԵՆԵՏԿՈՅ

—

1870

10477396

ՅՈՒՇԻԿՔ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

ԺԸ

ԽՕՍՆԱԿՆ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ

ՅԱՆԱՊԱՏՍ ՀԱՅՈՑ

27 Յունուարի

Ա

Պայծառ հոգի, զօրաւոր միտք, եռանդուն սիրտ, անվեհեր կամք, քաջաբան լեզու.—այսպիսի էր Խօսնական Եկեղեցւոյ, Խօսնական գերապոյն: Իր ամենէն արտանց ըսածն, իր առաջին և վերջին մրմունջն, իր երգոց երգն էր, « Փառք բէզ, » Աստուած յաղագս ամենայնի փառք բէզ»: — Աստըւոց դաշտաց մէջ բացուեցաւ. Յունաց կայսերական մայրաքաղաքին մէջ, ի վերայ երկաթերթի շըրթանց Վոսփորոնի՝ ընդարձակեցաւ. ի հովիտս և յանապատս Հայոց ամփոփեցաւ, քնարաբար բառն այն ՈՍԿԻ-ԲԵՐԱՆ: Եւ յետ այնքան անթիւ անգամ կրկնելու զնոյն ձայն, զնոյն երգ, անգամ մ'այլ հնչեց սրտաուժէ, և լռեց:...

10477396

Կուգ այն «հաչակաւոր բարբառն՝ որ եւ ընդ
» ամենայն աշխարհս: ... Քաղաքային նուագն եւ
» կեղեցւոյ՝ որ յորդորեաց զմանկունս նոր Սիո-
» նի յօրհնութիւն աստուածդութեան. գործա-
» րան քնարն Հոգւոյն սրբոյ, որ 'ի սաղմոսէն
» իւրում հալածեաց զլեզուն դիւաց: Տաճա-
» ղի միաւորեալք զգայարանք ընդոյ և մարմնոյ,
» որ միացեալ միաւորեցաւ սիրով 'ի յերգս երկ-
» նաւոր Թագաւորին: Անթուլանալի լարսալըն-
» գեան միաձայնութեամբ՝ որ հարանացոյց զե-
» կեղեցի 'ի միաւորութիւն սուրբ փեսային: ...
» Գործաւէր և քաղցրագործ մեղուն, որ 'ի
ֆ խորըսխէ աշխատութեան իւրոյ՝ քաղցրացոյց
» զեկեղեցի սուրբ: ... Գերագոյնն և գերահրաշ
» միտքն, որ զանհասանելի իմաստութիւնս հին
» և նոր կտակարանաց՝ յինքն ամբարեաց: ...
» Նմանակիցն և անուանակիցն պատուականու-
» թեանն ասէր, որ զամենեսեան հարստացոյց
» 'ի փարթամութիւնս անապական գանձուցն: ...
» Մեծն այն և ասկեզարդ լեզու... (որ) ձգեաց
» տարածեաց զբան վարդապետութեան իւրոյ
» ընդ ամենայն երկիր՝ իբրև զմանանեխ՝ զառա-
» կեաղն 'ի Տեառնէ, և եղև հանգիստ և հովանի
» ամենայն իմաստնոց, վերացելոց Թուսցելոցն
» յերկրէ: Ա՛ի բարբառ շնորհաց Հոգւոյն սրբոյ՝
» վարդապետութեան լեզուի նորա.» և այլն:

Այսպէս 'ի գովեստ ասիեզերաբար Յովհաննէին նուագէր իր Թևոց տակ մեծցած և յետոյ իր բեմին վրայ Թառած՝ առնականն Պրոկլոս: Իբրև ձայն Աստուծոյ՝ ձայնն Ժողովրդեան՝ մեծի և վսեմ, հեռաւորի և մերձաւորի՝ նաև անոր կեն-դանութեան տակն ասիական կիսկուծին Ասիէբէան. արժանաւոր պատիւ. որ և 15 դա-րեր կրկնուելով, ոչ Թուլցաւ, ոչ սկարրացաւ. այլ և ինչպէս քան զնախորդս իր գերազանց ա-

պուէր նա՝ այսպէս և՛ ի յետոց անհաւասարել ի
ճնալով՝ այլ աւելի հաստատեցաւ, նուիրեցաւ,
սրբազնացաւ։

Ո՛հ. երբ ձշմարտութեան դիմաց զուր ձար-
տասանք կանգնին դէմադէմ, ի՞նչ են սուր քով
Կիկերոնն ճոռոմաբան և թոթով թուրքին Դի-
մոսթենէս, գոնէ իրենց մեղի համար անտարբեր
խնդիրներովը։ — Ճշմարիտ իմաստասէր մը, (որ
միայն քրիստոնեայն կրնայ ըլլալ) չի կրնար ա-
նոնց քով գտնել այն սոյգ մտաց և սրտի ճա-
րակը, զոր աւետ և անպատ բղխէ Բերանն ոս-
կի. ոչ միայն ճարտասանից վեհագոյն ճանչ-
ցուած, այլ և աշխարհաքարոզ գերագոյն քեր-
դողին հետ նմանակցելով մը համարուած Հոմէր
ընդհանուր[1]. զոր և ես, Հայկակ, սիրեցի կոչել
քեզ՝ Յովհաննէս Եկեղեցւոյ, ըստ ամենայն նշանակու-
թեան բառիս։ Բայց ոչ ես, և ոչ քալ և արդար
քննութեանք այսպէս ըսելով ընդ հատարակաց,
կ'ուզեմք նուաստացընել զարժէս և զառաւե
լութիւնս Եկեղեցւոյ ուրիշ սրբազան և գերա-
գոյն պերճախօսից և հանճարեղ բեմականաց,
Գրիգորեանց և Բարսեղեանց, Ամբրոսեանց և
Հերոնիմեանց. որք նրբութեամբ և խորութեամբ
խնամոց, ծայրեալ պերճախօսութեամբ, գրե-
թէ և բանաստեղծական նկարագրութեամբք,
յաղթական տրամաբանութեամբ և բարձր ա-
ռաւածաբանութեամբ, ոչ ինչ նուազ հիանալի
և ախորժելի են, և բազում մտամբք առաւե-
լեալ խակ քան զմեր Յովհաննս, նա և շատ տեղ

1 Միթէ պակաս բնական, փափուկ և ազդու է քան զՀոմերական խօսակցութիւն Հեկաբեայ ընդ Հեկտորի, Ոսկիբերանին գրածն իր մօրը բերնէն, որ յորդորէր զին-
քը՝ չթողուլ չերթալ յանապատս ճգնաւորաց՝ քանի որ
ինքն ողջ էր և կարօտ որդւոյն խնամոց և սիրոյն։

10477396

անունդ: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ գարձեալ հատարակաց առջև՝ մերս միայն կօճ ծնայ Ռաբբե-բան. քան զամենն աւելի պատուեալ և սիրելի, վկայեալ՝ի հայրենակցացն, յօտարաց և՝ի մերոց նախնեաց՝ «Աստուածաշունչ հայր, և ուսուցիչ » հանուրց [1] »: — «Աստուածակազմ լեզուս, ալե » բիւր եկեղեցւոյ և արեգական բանին տիեզերաց » վարդապետ Յովհաննէս »: «Անապական բանին » քարոզ Բերան-ոսկի. յորմէ աղբիւր կենաց » հոսեալ արբուցանելով քաւավոտակ բղխմամբ » զընդհանուր տիեզերս [2] »: Հազիւ քանի մը տարի յետ անոր մահուանն, յաջորդն և նախանձորդ Աստիկոս հայրապետ՝ գրէր առ մերս Սահակ Պարթև. «Աղբիւրն եկեղեցւոյ հայր մեր Ս. » Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրա-» քաղաքիս (Կ.Պօլսի), այլ առաւել և ամենայն » քրիստոնեայք և ընդ հանուր աշխարհ՝ի նմա-» նէ վարդապետեալ ուսանի. ուսաւ և Ոսկիբե-» րան կոչեցին զնա [3] »: — Անհատնում կ'ըլլար եթէ ուզէի ամեն այսպիսի մեծագովեստիւնները յիշել:

Բ

Արդ. ինչ է կամ ուսկից մեր Յօհաննէսին գերա-զանցութիւնն. ուսկից անոր ոսկի լեզուին թա-փուածն. ինչ է անոր կախարդիչ կամ աչխար-հակալ ճարտարիտութիւնն. ինչէն այն իրեն ընծայեալ և արժանացեալ եզականութիւնն: — Ինձ կ'երևի, թէ նախ՝ իր բնական, հզօր, վար-

1 Կիրակոս, Թարգմանիչ մեկնութեան Յովհաննու ա-ւետարանին Յոհաննէս:

2 Շարական:

3 Խորին. Գ. Ծէ:

10477396

պետ՝ միանգամայն և անարուեստ Հարտասանու-
թիւնն, ինչպէս կու պահանջէն քնութիւն և հռե-
տորութիւն. զարմանալի զօրութիւն և անլուծա-
նելի պարզութիւն միաձոյլ, որով գերազանցէ սա
քան զամեն վերոյիշեալ աքանչելի պերճախօս
Հարս և վարդապետս եկեղեցւոյ: Ես եթէ ներէն
ինծի քայլ քննաբանք՝ որք ըսին թէ Կիկերոնի
զուարճալին վրայ բան մը կարելի չէ աւելցընել,
և ոչ Դիմոսթենէնէն բան մը վերցընել, առանց ա-
րեւր անոնց զարմանալի բանահիւսութիւնը.
կարծեմ թէ իմ Յօանակս այս երկուքին միջոց
Ճամբայ մը գտեր է, անանկ բանահիւսութիւն
մը մաներ, որ արժանի է թէ Հերմիսի և թէ
Քրիսաոսի: Վան որոյ և իրաւամբք ատոր վրայ
քան ուրիշի՝ կու զմայլէր և կու հառաչէր Լիբա-
նիոս՝ իր ժամանակին մեծագոյն հռետորն, բա-
րեկամն և վարժապետ Բարսեղեանց և Գրիգո-
րեանց, և յետոյ՝ սոյն մեր Յօանակին վարժա-
պետ, և կ'ըսէր թէ իր աշխարհին միայն արժանա-
ւոր յայնորդ վարդապետ կու Ճանչնար և փափա-
գէր զԱնտիոքացին Յովհան, (որ դեռ 18 տարուան
էր երբ Թողուց այդ հռետոր վարպետը), եթէ
քրիսաոնեայք յափշտակած չըլլային զնա: – Ի
զուր նախանձիս և ողբաս, հեթանոս տպիեատէս.
Յովհան աշակերտած՝ կը ծաղրէ զքեզ քու Յու-
լիանու Ուրացոլին կամ Անտիոքայ Դափնոյն վրայ
գրած ու քերած Հատուտանացդ վրայ, (իր Ս.
Բաբեղայ և Անտիոքայ շարժման վրայ գրած Հա-
ռից մէկ.) նա առանց Հակառակութեան՝ քու
աշխատիդ այլ քեզմէ այլ վեր բարձրացաւ և նըս-
տաւ: Ահա կու լսես (և երանի՛ թէ լաւ լսէիր),
որ ոչ միայն Անտիոք և Աթէնս և՛ ի Բիւզան-
դիոն կու հռչակուի, այլ և յանկիւնս աշխարհի,
առաւել քան զայլ արժանաւոր Հարտասանս,
իսկ քան զքեզ՝ անհուն առաւել: Ախտա, որ

10477396

բնութեան քեզի տուած մեծ տուրք մ՚ալ – եր-
կարակեցութիւնդ – ամենէն կարևոր պէտքն էր-
րիր, և չկարցար խոնարհիլ և ըլլալ աշակերտ
քու աշակերտիդ, երբ նա յԱնախոհաց եկեղեցին
կու քարոզէր և ձայնն զԲիւզանդիոն զուարճաց-
նէր, զաշխարհ զարմացընէր: « Ամենայն տուրք
» հաւատարականք, բնականութիւն, փափկութիւն
» և մեծութիւն, միաբանեալք յՈսկիբերան՝ ը-
» րին զնա մեծագոյն Հարտասանից նախկին եկե-
» ղեցւոյ, և պայծառագոյն Թարգման այն նշա-
» նաւոր ժամանակին: Ամէնն կ՚ափշին միտք ՚ի
» սեանեղն այս մարդուս անբաւ երկայնրութիւն-
» քը, և անոր հանճարոյն եռանդը և յաջողակու-
» թիւնը » (կամ գարձուածքը). կ՚ըսէ ժամանա-
կիս ամենէն երևելի քննադատն գեղեցիկ գարու-
թեանց՝ Վիլմէն:

Ոսկիբերանի երկրորդ առաւելութիւն՝ որ և առաջնոյն կցորդ՝ կու սեպեմ, ոչ միայն լեզուով սիրանալն ՚ի վերայ ուննդրոց, այլ ինքն իր լե-
զուին կատարեալ սիրանալ և անձեղը. որ նշան է իր հարուստ և զօրաւոր մտաց, որով չնկարօ-
ծիր շատոց պէս՝ պերճախօսութիւն կարծուած բանից գարդեր և ձևեր փոխ առնուլ: Նակ եթէ իր լեզուն ալ գարդեր և ձևեր ունի՝ այնքան բնա-
կան և անբևոյթ են գարդքն, որ տարբեր լեզու մը կ՚երևի ուրիշ շատ Հարց լեզուին քով. սանց Հարց մէջ շատ և շուտ կրնանք գանել բառեր և բաներ՝ սանց որոց ալ կրնար ըլլալ կ՚ըսենք, նակ Ոսկիբերանին մէջ՝ կարծեմ՝ նմուտ դժար է գնատելն անգամ: Ոչ մեծն հզօր լեզուն, հզօր և հարուստ միտքն միաբանեալ՝ իրեն անհամեմատ առաւելութիւն կու տան. եթէ անոնց մէկուն համար ըսուեցաւ Ոսկիբերան, մէկայլին համար կ՚ախորժէի ըսել Աղամանդ միտք, նա և սիրտ. — հաստատութիւն և պայծառութիւն՝ սեփական

ընտիք են Ոսկիբերանի թէ խօսից թէ վարուց։ Իսկ մուտք հարստութիւն կ'իմանամ թէ ըստ ու- ժոյ տրամախոհութեան և թէ ըստ գիտութեան և հանճարոյ, որով երկրորդ առաւելութիւն մը կու տանայ։ Ասոր այլ վկայեն անբաւ գրած կամ խօսած ձառեր և գրքերն, որոց մնացեալ տպագիրքն անգամ բազմահատորք են քան զյա- ւէց՝ի Հարց, և որոց համար մեր եկեղեցական գրոց մէկն (Յայտաւուրքն) կ'ըսէ, թէ « Մինչ » տանէին զտուրքն՝ յաքսորս, եդ ձեռն՝ի վերայ » եկեղեցւոյն և ասաց. Ո՛ղջ մնա, տուրբ եկեղե- » ցի... զի՝ի պարգևացն զոր առի՝ի Տեառնէ՝ » յաւելի՝ի գանձս քո գիրս 800, ձառս 12,000. » արդ մի՛ մոռանար զաշխատութիւնս իմ[1] *»։ Ոչ հատորոց թիւն, այլ գրուածոց իմաստն, ազ- նուութիւնն, պէսպէս օգուտն են ցանկալի և զարմանալի, որոց համար առաւ այն մեծամեծ կոչմունքը զոր վերը յիշեցինք, և զոր բովանդակե- լով շատք միաբան կ'ըսեն, Աղբիւր եկեղեցւոյ. վասն զի Ս. գրոց մեծագոյն և գործածագոյն մասին վրայ մեկնութիւն և իրաւ գրած է Թափանցիկ մօք, տաք սրտով և վարպետ գրչով, որք անգին գանձ սեպուին Եկեղեցւոյ. և որոց մէկը միայն՝ չէր ուզեր վոխել Բարիզի պէս քաղքի մը հետ՝ յիշին գարուց գերագոյն հանճարն և աստուա- ծաբանն՝ Ս. Թովմաս Ագուինացի*[2] *։ Մինչ անհա-*

1 Խաչատուր Գանձասաց այլ կ'ըսէ.

« Պատմաբանող ճառից հազարաց
Երկոտասանից եւ բիւրաւորաց »։

2 Գուցէ ոչ պակաս զգացմամբ և եռանդեամբ կու գրէ մեր եկեղեցւոյ դիտապետաց ամենէն ճոխախառն և թա- գաւորակերպն, Պետրոս Գետադարձ, Ոսկիբերանի առ Անեմանան կամ Անտիանս ճառից յիշատակարանին մէջ, զոր իրեն համար օրինակել տուեր էր. « Ուսուցանէ զմեզ

մեմաս այիսի ձեայ մեր Խօսնակն այն լեզուաւն՝ որ աւելի հասկանալի է ժողովրդեան՝ գործնական և բարոյական խօսքերով, քան տեսական և այլաբանական. ինչպէս են շատ ուրիշ հարց, որով և ոչ դիւրինաց և ոչ շատ օգտակար բազմութեան մարդկան: « Պարզ և յայտնի բանիւ զխորս աս-
» *տուածային գրոց աւ հասարակ ամենեցուն ձա-*
» *ւէր, – կ'ըսէ Պրոկլ. – իբր ոչ եթէ ապիտանայր*
» *իմաստասիրել դժուարութեաց բառիւք, այլ ցան-*
» *կայր զամենայն հոգիս լսողացն օգտեցուցա-*
» *նել:... Քարոզեաց զծածուկ միտս գրոց 'ի լոյս*

» *մեծախորհուրդս այս և մետոփեան Բերանս ոսկի՝ առա-*
» *ւել քան թէ ամեն Հոգւոյն:... Ո՞ յայնքան 'ի վերջին*
» *իմաստասիրութիւնն եհաս. ո՞ այնպիսի ընորհի արժա-*
» *նաւոր եղև երբէք. ո՞ այնպէս զբերան մուացն ելից և*
» *ձգեաց զՀոգին. զի որ զամենայն գիտէ և քննէ զխորս*
» *Աստուծոյ՝ Հոգւով Աստուծոյ հասու լինիցի: Յայսոսիկ*
» *մեզ քարոզն ճշմարտութեան, վարդապետն սիրելեաց,*
» *որ զբազում շրջանակս հին և նոր կտակարանաց՝ մանր-*
» *րամասնաբար ծասկեալ ջամբեցոյց իբրև զկաթն տղա-*
» *յացելոց 'ի Քրիստոս:... Զայսոսիկ ընծայեմ Աստուծոյ՝*
» *գոհութեան պատարագ, ընտանեգոյն ընծայ քան զոս-*
» *կի մաքուր և քան զքարինս պատուով պայծառագոյն,*
» *քան զզոհս օրինացն ընտրագոյն, քան զանդրանկացն*
» *պատուոյ ընդունելի:.. Զայս նուիրեմ՝ զոր ինձ տայ ինձ, ըն-*
» *քեան Թոզի որով միանգամ ճոխանամ: Քանզի զայ-*
» *լով զամենեքումբք զանց արարի պատուիրանով և հո-*
» *գւով, և զբազմապատիկ զմարգարիտն փոխանակ ամե-*
» *նեցուն՝ որոց ունէին երբեմն՝ փոխանակեցի, և եղէ մե-*
» *ծաշահ վաճառականն. և զուարճանամ այսոքիւք առա-*
» *ւել՝ քան որովք բազմօք բերկրին: Եւ առնեմ զաս ամե-*
» *նայն կենաց իմոց հաղորդ և խորհրդակից բարի և խո-*
» *տակից և առաջնորդ վերին ճանապարհին. զի զամենայն*
» *զվայելչականս անպատուեմ՝ 'ի սատրինս կալ ձեռաւ: Յոյս*
» *ինձ ամենայն ըստ ինքեանս ակնկալութիւն ունի Աստուածոյ. ար-*
» *ձան կանգնեսցի յիշատակ Հոգւոյ »:*

» և՝ ի հրապարակս, զոր ելեր յոռնկանէ և՝ ի խա-
» ւսել՝՝ ի մաքուր միտն ընկալաւ »[1]:

Զորմորդ պատճառ մ՚այլ Ոսկիբերանի մեծ համբաւոյն՝ իրմէ վերջը իրեն նմանող մը չունենալն է, և գրեթէ վերջին ըլլալն մեծամեծ Հայոց եկեղեցւոյ. յորոց միայն Կիւրեղ մ՚եղաւ առ Յոյնս (յԱղեքսանդրիա), և մեծն Օգոստինոս առ Լատինս, որք հմուտութեամբ և աստուածաբանութեամբ գերազոյս են, այլ ոչ և լեզուի կամ գրչի գաստական ճարտարութեամբ: — Իսկ հինգերորդ և մեծագոյն պատճառ (թողլով քննել զայլս) մեծութեան Ոսկիբերանի՝ իր մաքուր բարքն և զանազան հանճարն, որովք նշանագոյն է և՝ ի գործութեան Սրբոց և՝ ի քաղաքականութեան: Զի կրնար իր վարքն ընթերցողն և գիտողն՝ զմայլիլ մեծապէս, նկատելով անոր հոգւոյն անմարելի կրակը՝ սէրն առ Աստուած, իր կուսական մաքրութիւնն, խոր խոնարհութիւնն և բարձր յարկն աստուածային իրաց. որով էր համարձակութեր եկեղեցւոյ պաշտօնեայ իսկ ըլլալ, այլ անատաման մէջ տառապաց հետ ճնշել և իր ծնծեղնաձայն լեզուն ծածկել, և գրեթէ բուն յանձն առաւ[2] 37 տարուան (ըստ ումանց 27 տարուան) սարկաւագ ըլլալ և իբր 40 ամեայ քահանայ, ուր յետոյ նոյնպէս ակամայ և խաբուելով բերուիլ ուր պատրիարքը ըլլալ Կ. Պօլսի:

1 Այս բանս ասոնիկ ոճով բացատրէ մեր մէկ վկայողքն. «Ամենևին բառակապիւ և քերականաւ ոչ գրեաց,
» ոգէտ և խառնիճաղանճ ժողովրդեանն. այլ զա-
» մենայն պարզ և յատակ խօսեցաւ վասն հասկանելոյ ա-
» մենայն մարդկան»:

2 Կ՚ատանքեն իր վարուց գրողք ումանք, Թէ այս բանիս հատանեցաւ առիթք մը տանելով, յորում՝ Քրիսոս ձեռնադրէր զնա քահանայ, Տիրամայրն եմիփորոնը կուտար,

10477396

Գ

Հան իր պրեթէ հնգամեայ կարճ հայրապետու-
թեան միջոց (398–404) ըրած եկեղեցւոյ և ժո-
ղովրդեան օգտակար բարեկարգութիւնքն, եթէ
և խիստ շատ են ըստ ժամանակին քիչութեան՝
սակայն այլ մեծ են ազնուութեամբ: Կ'ապշին
միտք, թէ ի՞րը 'ի վերայ այնքան գրուածոց և
քարոզութեանց՝ ժամանակ կու գտնէր կարգա-
ւորելու կանոնաւորելու իր կղերը, իր հեռաւոր
թեմերն այլ այցելութեամբ քննելու, պայծա-
ռացընելու զեկեղեցի և զաստուածային պաշտա-
մունս՝ չերմեռանդն աղօթիւք, երգովք և ժամա-
ացութեամբք. որոց շատն՝ ոչ միայն մինչև ցարդ
դասարակ են առ Յոյնս, այլ և մեր եկեղեցւոյ
մէջ.—ինչպէս այն սխեզերական մայրաքաղաքին
զեղծուածեղծ բարբուցը հետ կրցաւ կռուիլ.—ինչ-
պէս անմատչելի Թագաւորաց և Թագուհեաց
հետ անվախ համարձակ վարեցաւ իբրև իր հօ-
ւմն հասարակ ոչխարաց հետ.—և ինչպէս յետ-
նագոյն ոամիկը, գռեհիկը, այրի կնիկը, և ըրածը
ձանչցող խառնակեցիկն ու մեղաւորն անդամ կու
կանգնէր, սկսէր, մեծարէր, իբրև զինքեան և զար-
քոյ:—Համառօտ ըսեմ, ինչպէս, նման իր շատ
սրտած, իր զմայլած, իր բացատրած վարդապե-

Պետրոս առաքեալ՝ բանալիքը, Յովհաննէս՝ գաւետարա-
նը. այս է Կիւրիկեցի շարական երգչին բառն.

« Երեւեցաւ տուրբ հրեշտակաց ի Քրիստոսէ ձեռնա-
դրեցար,
Զպատմուճանըն փոխանակեալ առ ի վերուստ՝ հոգւով
գգեցար:
Ի վիմէն եկեղեցւոյ՝ զփականա երկնից հաւատացար.
Սիրեցեալ յաշակերտէն՝ գաւետարանն առընկա-
լեալ »:

ին՝ Պօղոսի առաքելոյ, ընդ ամենայնի ամենայն լինելով, կրնար անոր պէս այլ ըսել՝ « Նմանողք » ինձ եղերուք, որպէս և ես Քրիստոսի » :— Ոչ ոք, մանաւանդ անանկ դժուար առթիւց մէջ, ուր հարկ էր փառասէր, պչրող, նրբամիտ, ամենահնար Յոյն կայսրուհւոյ մը հետ (Եւդոքսեայ) մրցիլ վան երանից Աստուծոյ և զսկեբերաց նորա, Թոյլ Թագաւորի մը (Արկադիոսի) քով խօսք քալցընել, Աղեքսանդրիոյ մեծ և վինքն իսկ ձեռնադրող հայրապետին (Թէոփիլոսի) հակառակիլ՝ արդարութեան և մարդասիրութեան վրայօք,— գիտնոց և տգիտաց միջնորդ ըլլալ, դեմադէմ խառնվեանները լը խաղաղցընել, բարեկամները • չվհատեցընել, Թշնամիները չվատահացընել, ամենուն չափը զանազանել, զամենքն անզանազան սիրել• ըսա պատշաճին տեղը կենալ կամ տեղն ատլ, ոչ փառասիրութեամբ գահին փակչիլ, և ոչ նուաստութեամբ աթոռէն իջնել.— ոչ այն ամենևին անարժան և անհին զբպարտութիւններէն նեղուիլ, և ոչ այն աշխարհահռչակ գովեաններէն և Ոսկիբերան կանչուելէն՝ ըսինլ. (ինչպես ինքնին կ'ըսէր անգամ մը յամպխոնէն, « Երեկ վես երեքտասան » ներոտ պատաքեալ, և այսօր Յուդաս յառաջ ընթացաւ ».)— ոչ ոք կ'ըսեմ, սանկ և այլ ատելի բազմակնճիռն առթից և հակառակութեանց մէջ գտուեցաւ• և ոչ այլ այնքան իմաստութեամբ և արիութեամբ, միանգամայն սիրով և համբերութեամբ՝ վարուեցաւ անայլայլակ, անշփոթ, անտխուր և անտարակոյս: Գիտցին ուրեմն գովեթեամբ մեր գանձասացն կ'երգե՝ և ատաւնը նորա•

« Անկոս է բազմաց շահիլ քոյ վարուց•
Նուրբ և բարձրագոյն քան զէս ատաւնուց» :

Այսպիսի բարեկարգութիւններն յիշելով երեն հոգեկիր մերազդի գիտապետ մ'այլ, Ս. Ներսէս

Լամբրոնացի, կու կանչէ. « Ո՛վ երանելի և
» քակտր առաւածպզեացն հոգւոյ. այսպիսի
» վայելէր մեզ քահանայապետ՝ չարչարակից,
» պատճեալ ակարութեամբ ժողովրդեան: — » Ոչ
» ոք լաւագոյն քան զնա կրցաւ, կ'ըսէ վերոյ-
» շեալ փոխանակ քննաբանի[1], կատարել զպաշտօն
» բանին՝ զոր աւետարանն մատոյց: Հին աշխարհ-
» քին վայ պատուաստած նոր ընկերութեան՝
» գեղեցկագոյն հանճարն է Սա. Սա է գերա-
» գոյն քրիստոնէացեալ Յոյնն »:

Դ

Բայց ով գժբաղդութիւն և զրկումն հասարա-
կաց. ով ամօթ զրկողաց. այսպիսի անձն այլ ա-
նեցաւ թշնամի և հակառակորդ: Անաչառապէս
յանդիմանուած դշխոյն Եւդոքսիա, իր ձեռնա-
դրելոյն մեծութեան չքաշող հայրապետն Ալե-
քանդրիոյ (Թէոփիլոս), քանի մը կաշառակուռծ
կամ նախանձաբեկ եկեղեցականք, քանի մը կըշ-
տամբեալ իշխանք, և ակարամիտ կամ անմիտ
բարեպաշտաց՝ միաբանելով, շուքի պէս ընկան
Յովհաննու փայլուն կերպարանաց ներքև, այն-
չափ աւելի անոր պայծառութիւնը՝ որչափ երե-
սութիւնը նշաւակելով. և որ աւելի ցաւալին է,
ոչ միայն մարդու հետ կռուելով այլ և աստուա-
ծամարտ ըլլալով: Շատերու ծանր եկած էրլաեն՝
ոչ միայն զԱսկիբեական անունն և զհամբաւ իմաս-
տութեան նորա, այլ և անոր անխարդախ, մա-
քուր և պատնէշի վարքը, սրբութիւնը, հրաշա-
գործութիւնը. և թերևս այս եռքինհանգամանքն
իր կատակիցքն և սիրելիք չափազանց գտաւեցան.
այլ գոնէ այնպիսի անձէ մը վատ կըմնար չափա-

[1] Վիճեն:

զանցուածքիւնն արգարանալ: Գուցէ գուցէ կա-
պուտակ նախանձն այլ, եթէ կարելի էր յայտնի
երևեալոյ, չէր կրնար աւելի նախանձելի մէկ մը
գտնել քան զՈսկիբերան. զոր բարեսէրքն՝ ի կեն-
դանութեան գերագոյն հռչակեցին իր ժամանա-
կակցաց, յետ մահուն՝ բարձրացեալ ՚ի դասս
սրբոց և անմիջապէս Աստուածպետականին ա-
թոռոյ քով, ըստ յայտնութեան կամ տեսլեան
մը, զոր տեսան, կ՚ըսեն, արժանաւոր անձինք.
և այս աւանդութիւնս է՝ զոր մեր եկեղեցւոյ քաջ
երգիչն այլ ՚ի պատիւ նորա սրբացընէ, ըսելով.
« Որ յանձառելին մերձեալ ՚ի լոյս՝ հուպ Երրոր-
» գութեանն, ով երանելի տէր վարդապետ »:

Սէր և մեծարանք իրենց աննման հովուին և
վարդապետին վասն՝ եթէ քիչ շատ մեծաբանել
տուաւ յունական դիւրաշարժ սրտերու, աւելի
շատ ապաշնորհ և անգութ գտուեցաւ հեղինա-
կան յաչսդանքն և տեսլութիւնն, ՚ի նախատինս
այնպիսի պանծացեալ ազգի և ժողովրդեան, որ
զՈսկիբերան և զԱստուածաբան իր մայրաքա-
ղաքի բարձր աթոռէն հեռացուց յօտարութիւն,
յաքսոր և մինչև ՚ի մահ:... Զատնք յիշելու ա-
նոնք՝ կրնամք մոռնալ, Հայկակ, մեր նախատինքն
այլ, մեր հարց ըրածներն առ Սահակ և Ներսէս
և նմանեան:... Սակայն, քա՛ւ լիցի, ես ոչ զՀայս
մեղադրեմ և ոչ զՅոյնս, ոչ զընդհանուր ազգն և
ոչ զժողովուրդն. այլ թէ շատ՝ իրենց պնդապլուխ
դէնաւորները, արքունեաց և աթոռոց հնարքնե-
րը և կուսակցութիւնները, և մեծամեծաց քով
աւելի մեծցած նախանձը և գիրցած կրքերը. ո-
րոց ըրած չարիքն շատ հեղ ոսկին վրայ կ՚ընկնի,
և բոլոր ազգին անուանմբ յիշուի. « Հարք կերան
» զաղուին և որդւոց ատամունքն առան »: Բայց
արդարութիւնն պիտի և կրնայ ընարել զաջ ու
ձախ. պատմութիւնն անդամ շատ հեղ վկայ է
առեղծութեան:...

Առջի անգամ Ոսկիբերանի դէմ միաբանելոց հնարքն, վճիռն, հրամանն, պատուհասն և աքսորն, հայրապետը և հաւատարիմ ժողովրդեան սիրոյն դէմ, և կարիտասիան երկնից արհաւրաց դէմ՝ խիստ քիչ դիմացաւ. արեգական պէս հաղիւ թէ ծածկուելով յանդունդն, և ահա առաջինէն պայծառ ծագեցաւ բարձրացաւ իր տեղը. մեծ ու պզտիկ թշնամիք՝ շուքի և միգի նման հալածեցան կորան. դժնդակ դշխոյն անգամ սարսափելով ներուն և անմեղադրութիւն խնդրեց, թէ և այլ աւելի նախանձելով, երբ իր պալատական ծովահայեաց պատշգամէն կու դիտէր և չէր տեսներ ծովն երեսը. ոչ այնքան մեծագոյր երևցեր էր Քաերքսէս՝ նաւերով ամրջելով և յատակելով այն խորանդունդ նեղուցը, և ոչ մեր Արտաշէս որ «յԵլեսպոնտոս և'ի Թրակէ՝ զարերացն փոխ» խեաց զբնութիւն... ընդ ծով հեռևակելով[1]», որչափ մեծագոյծ և մեծասիրտ կ'երևէր այն յաշնական ամպիկ ժողովուրդն, ակար նաւակներով ծածկելով բովանդակ նաւահանգրատեղն ծփած աւազանը՝ յընդառաջելն և'ի գարձնել յաթոռն՝ իր Ոսկիբերանը[2]: Ելլանիկ ժողովուրդ, այլ երանի թէ միշտ կամ աւելի երկար տաներ:—

Եւ ոչ կէս տարի քշեց մեր Խօսնակին հաստատութիւն'ի բնին իւր. ամօթապարտ թշնամիք կամ յաչառակոտք՝ աւելի թանձրացած կրքերով մատա ծխոտ ամպեր ու պատեան մօտեցան նորոգ կապան. գարձեալ ժողովեցան'ի Թրակիա՝ այլ աւելի ընդդիմակաց բազմութեամբ և զօրութեամբ,

1 Խորեն. Բ. ԺԲ:

2 Այս եղաւ յամին 403 յ'13 Նոյեմբերի, անոր համար Յոյնք այսօր այլ կու տօնեն զՈսկիբերան, և ոչ վախճանած օրն՝ սեպտեմբերի 14, որ Ս. Խաչի տօն է:

10477396

մինչև Եպիփանու սէս պարզամիտ սուրբերն անգամ խաբխըբելով և իրենց կոպմը ձգելով. որոնց մէջ՝ սիրտ առած, յօնքերը կամարած, ոտքով ու գլխով Թեթևն Եւդոքսիա՝ իբր նոր «Հերովգիա» դա՝ դարձեալ կաքաւէր, դարձեալ խնդրէր «զգլուխն Յովհաննու Մկրտչի», արդարև խակ մկրտչի և կնքահօր իր Թագաժառանգ որդւոյն Թէոդոսի Փոքու:... Կրնար Յովհաննէս իր անիրաւ բռնաւորաց դէմ իրաւացի բռնութիւն բանեցընել, գոնէ իր սիրելի որդւոց՝ Ժողովրդեան գութն և աղաչանքը ձէն ու վահան առնուլ. սակայն իր մեծ սրտին, և մանաւանդ աստուածաշունչ հոգւոյն և հեզութեանն Յիսուսի՝ անարժան սեպեց զայն[1]:..

Ե

Իր վարուց (և ընդհանրական պատմութեան մէջ) մեծապէս սրտաշարժ դիպուածներէն մէկն է Ալեքսանդրիոյ յեսին հրաժարական ողջոյնն առ ուխտ եկեղեցւոյ նորոյ. որ և ակամայ ինն հոտ կու յիշեցնէ ինծի մեր գարուն մեծագոյն գալլին մեծահռչակ հրաժեշտը[2]. այլ քանի այլաբերպ, նուաստ և խիթալի:—Նա՝ բոլոր եւրոպական աղանց ձայնակէօք ձենձերեալ և դեռ արիւնակաթ գլօշը և գլօշակիրը կու հաւքուրէր՝ ցաւե-

1 Ն. Լամբրոնացի՝ ի Պատարագամեկնիչն. «Յովհան
» Անտիոքայ ժառանգէ զկ. Պօլիս. ուստի՝ և ոչ տեսեալ
» զնոյն իւր հայրենիս՝ էջ վան օրինացն Աստուծոյ՝ ի
» յաքսորս: Թէ իւր էր համարեալ զբազմապատիկ իշխա-
» նութիւնն՝ ներքոյ արդեօք թագուհւոյն, որ անտի զնա
» վրիպեցուցանէր: Բայց զայն անգոանեալ՝ կհետ վերին
» պատկացն ընթանայր: Եւ ոչ յուներն՝ որպէս իւր հրա-
» ժարէր, և ոչ՝ ի չուներն՝ տարակուսեր»:

2 ի Ֆոնդէնըպլըզ:

*լավ, որ այլ չպիտի կարենայ Թագընել զայն կայ-
սերական արծուոյն Թևօք՝ նորանոր մարդածախ
պաշտերուս մէջ, և իրեն անձնանուէր գնդերով՝
սեբէլի բազմաԹիւ մարդկուԹեան գնդերը՝ որք
այրի, նաև դիակին դարձընելու.—իսկ մեր Խօս-
նակն Եկեղեցւոյ՝ որ սեբաստրանին փոլով կու
դլդէր զաՀեզելս և՛ ի հոգևոր զինուորուԹիւն
Քրիստոսի գումարէր զծեր և զտղայ, զերիտա-
սարդ և զկուսան, հիմայ իր ջրաս դէն տեանելով
մեծամեծ գաւառաց և քաղաքաց այցելու գնդա-
պետներ, 40ից չափ եպիսկոպոսներ, որք տղու
պէս կու լային իր քով, և կ՚աղաչէին չՀեռանալ
իրենցմէ, ինքն վսեմագոյն և աստուածային կա-
մաւ տարապիր՝ մէկ մէկ գըրկելով այն սրբազան
ժողովրդապետները, (որոց ձեռօք Աստուծոյ
ԹագաւորուԹեան սահմանները կ՚ընդարձակէր
յերկրի,) հայրապետական սուրբ համբուրով
և ոչ առանց արտասուաց՝ կ՚օծէր Քահանին,
կնքէր և զօրացընէր՛ ի վշտակցուԹիւն և՛ ի նա-
ՀատակուԹիւն՝ վասն երկնաւոր յաղԹանակին:
Ամեն եպիսկոպոս՝ որ գրկէն կ՚ելնէր, բան մը կու
փրցընէր՛ ի սըրտէն:.. Զկրցաւ այն ազամանդ
սիրտն այլ մինչև ցվերջ դիմանալ, և ոչ զամենքն
ողջագուրել. հայր էր սիրուն, զօրացաւ զայրա-
ցաւ գԹալլիր սիրտն... Թողուց սուրբ գունդը,
հեռացաւ պահ մը՛ ի սարկաւագանոցը ծածկուե-
լու...*

*Եւ ահա հոս՝ այլ աւելի արտաՀմլիկ տեսա-
րան մը և կակուղ խուճիւ մը պաշարեց զնա. երա-
նելի սարկաւագուհին Ոլիմպիադա՝ ընկերակցօք
նմանեօք՝ հեծեծանօք վազեցին յոտքը պլլուե-
ցան. Մարթայի պէս կ՚աղերսէին, Մարիամու
պէս կու լային, կուսանաց պէս մարմըրէին. ոչ
կուզազարդ ուռոց պէս փակած իրենց երկնադի-
տակ մարթոյն վրայ՝ չէին ուզեր բաժնուիլ... կու-*

սից և եպիսկոպոսաց արտասուքն յերար խառնեցան. եկեղեցւոյն մէջ բոլոր ժողովուրդն կուհառաչէր, սուրբ սեղանեւրն անգամ կուսային. աստուածային առաջնոյն ինքնին կ՚ողբայր իր այրիանալն՝ի զգաստ փեսայէն. ըսե՞մ, Թէ « և » արտասուեաց Յիսուս »:...

Յովհաննէս՝ լսելով տեսանելով զասունք, եԹէ կրնար գերազանցել քան զմարդ, այլ ոչ և զաստուածամարդն. հասուց ինքն ալ բնութեան անմեղ գԹոյ պարտքը. բայց և շուտով տիրանալով ինքն իր վրան՝ քաշեց ազամանդիկ սիրտն յոսկի բերանը. լուեցուց (Թէ և լացուց) զինքն յորդորող, պաշտող ու պաշտանող եպիսկոպոսները, կղերը, սարկաւագուհիները ու բանին տեղեակ եղողքը: Իր լեզուին ՃարտարուԹիւնն և այժը՝ շատ անգամ փորձեր էին, բայց սրտին այսքան անդուԹեան և մեծուԹեան դեռ անփորձ էին. ափշեցան, ապիկարան եղան, յաղԹուեցան. անգամ մ՚այլ դաս առին իրենց աննման վարպետէն, որ մատուին կու ցուցներ զերկրիս բոլորը, Թէ « Տեառն է երկիր լիս իւրով ». արդարն ուր ալ որ ըլլայ, միշտ նոյն է, կամ միշտ պանդուխտ կամ ոչ երբէք. և բերնուն կրկնէր իր պանծալի պարոյրը, « Փառք քեզ Աստուած, յաղԹող » զազգս ամենայնի »: Եւ ըսո սրտին՝ անայլայլակ և զուարԹ դիմօք իջնելով յաԹոռոյն, յայն աԹոռոյն՝ որ ոչ յառաջ և ոչ եւքը իրեն հասար բազմական ունեցաւ, զաստուեցաւ՝ի սիրելեացն: — Իսկ՝ի Թշնամեացն. — իր աստուածային օրինակին նման՝ նկատելով զանոնք՝ որք գահավէժ ընել կ՚ուզէին զինքը, « և նա անցեալ ընդ մէջ » նոցա՝ գնայր [1] »:

1 Ղուկ. Դ. 30:

10477396

Գ

Ամառնամըտին նախընթաց օրն էր, յամին 404. երբև յանկարծական վտանգէ մը դրդած Կ. Պօլսի ժողովուրդք շտապելով քաղքին հարուստային ծովեզերքը կու դիզուէին երարու վրայ, և գրեթէ ՚ի ծով կ՚ընկնէին. մանաւանդ թէ ոտքով ալքնները կարել Թուքիլ կ՚ուզէին, նաւակ չգտնելով: Ոմանք լուսնթեամբ կենային, ոմանք ձեռուընին դէպ ՚ի ծով դէպ յերկինա՝ դէպ ՚ի կուրծքերնին կու տարբերէին. ոմանք գթութեան ձայներ՝ և բանայիներ կանչելով, ոմանք անէծքներ թափէին. ամենքն աչուընին անկած դէպ ՚ի հարաւ՝ Պրոպոնտոսի (Մարմառայի) ալեաց և Դեմոնիսեան կամ Պռինկիպեան կղզեաց մէջ, գրեթէ մինչև ցկուրսութիւն՝ բիբեռնին տանջէին: Ամենքն այլ ուզելով բանել, արգելուլ, յետ դարձնել նաւ մը. նաւ մը՝ որ դիմացնէն երագ երագ կու սահէր կ՚անցներ, կու հեռանար. և եթէ բանել չէ՝ գոնէ պահ մ՚այլ կ՚ուզէին տեսնել: Իակ նաւն փախստական՝ երկայնաձև բազմաթիակ՝ ցուրկը ցրցած՝ ծովային նոր ցուցանքի մը պէս՝ ձօճալով ձապկըտելով ծփած ծեծուած ալեացվրայ՝ շուտ շուտ կու սուլար, փախչէր թաքչէր, նբրև թէ այն դիզուած ժողովուրդն՝ նրեն համար մեծագին ու սպառնացայտ մրրիկ մ՚ըլլար. մինչև կղզինեըն մըչէն անցնելով հեռացաւ, փոքրացաւ, կէտ մը դարձաւ, հազիւ տեսանելի սրտգոյն աչքաց. ոըք քանի մը վայրկենէ եաև՝ ծովուն հատարած երեսէն զատ՝ այլ բան չտեսնելով, կու սահատեալ դարձան, ողբերնին և անէծքնին երկարելով, և բարկութեամբ արքունական սպառանից վրայ նայելով:

Ան խուճապեալ նաւուն բարձրաւանդակին

10477396

վրայ հանդարտօրէն նըստած անձ մը՝ կու նայէր անխուռով, գոնէ ըստ արտաքին տեսլեանն, ընդ ծով և ընդ ցամաք. կու նայէր այն ծովեզերքը ապրատաձև պատած ժողովրդեան վրայ, և ձանչնալով անոնց հայրատաէր գուբէն ու գոլուվը՝ էր կրնար անոնց եռանէն բարձրացած Պօլսոյ խրոխտ աշտարակներն ու ապարանքը՝ սուրբ բարկութիւն անգամ չդողացընել: Չէր թշնամաներ, էր անխծաներ ապերախտ մայրաքաղաքը, և ոչ աւելըք ու երբեր կարդար անոր. այլ զարդարութիւն և զդաստասան Թողլով միայն ամենագէտ դատաւորին, ինքն ողջունելով, օրհնելով և աղօթելով՝ կու հեռանար կու ծածկուէր՝ անհետ ի՛ըլլար իր հինգ տարի դայեկաբար դաստիարակած ժողովրդէն, զոր մէկ մ՚այլ ակտի չտեսաներ կենդանի աչօք. այլ սրտով դեռ կու տեսներ, կու լսէր, կ՚ամանար որբոց և այրեաց շնորհակալութեան մրմունջը, զգջացեալ մեղաւորաց ողբաձայն ապաշաւանքը՝ որոց համար ինքն Պապոդ կամ Բարդ ապաշխարողն էսան և ողորմութեան անուանեցաւ. կու զդար մեծի և փոքուխանդարտատանքը: Ինչուան որ անդադար ու անդարձ նաւն անգութ՝ խաւարելով ի խորջն Կիանեան (Մուտանիա կամ Կէմլէյիկ) Պրոպոնտոսի ձևն անգամ կորուս. և քիչ առենէն ասիական եզերքը հասնելով Բիւթանիոյ ցամաքին վրայ ձգեց զՈսկէբերան:

Եւ ոչ կէս ազատ պանդխտի ցուցն տրուեցաւ անոր, որ ըստ կամացն իրեն օտարութեան բնակարանն ընտրէ. այլ պահապանաց մատնուեցաւ ըստ ասքուն հրամանաց, որ տանին յաքսոր՝ յաշխարհ հեռի, յերկիր ցուրտ և քարուտ, ի քաղաք ամայի և անապատ, ի ծայր սահմանաց Ցոհնաց և Հայոց: Հոն մնայ որչափ որ մնայ, մինչև ցմահ:..

10477396

Է

Իսկ ինչ էր այսօր յանցանքն, որ այդպէս դառապարտեալ ի ժողովոց Կաղնոյն [1] և ի կայսերական դատակնքոյն՝ արտասահման կ'ըլլայ ի հեռաւոր և ի դժուարաբնակ տեղ մը։ — Խաղական յանցանքն՝ իր Ովիդէսն և ազամանդիկ անձն ըլլալն էր, ըստ որում առաջ տեսանք. խակ ըստ չարախօսաց՝ ծաղրելի կամ ոչնչալի բաներ. — ծաղրն այլ ոչեն այլ իրենց գլխուն. — ոչնչութիւնն այլ իրենց գլխուն. — ոչ առաջին յանցանք սեպած էին զայն՝ որ Ովիդեան ոչ ուրիշի քով կերակուր կ'ուտէր, և ոչ ղուրիչը կու հրաւիրէր։ Գեղեցիկ իրաւ ոմանց պեսաց, որ Թերևս միայն սուր հակառակ կերպով կրնան ցուցընել իրենց առաչնորդութիւնը և ընդունակութիւնը։ — Ովիդեանն որ՝ իմանկութենէ յատնապատս Աստուց վարժեր էր Անտոնի և Պիմէնի կերակրոց (ճգնաւորական չորակերութեան), այն սահման փափուկ և տկար սոսմոքս ունէր՝ որ այլ ոչ և իսկ կերակուր չէր կրնար ընդունելու, այլ հազիւ թեթև բաներ. և յիրաւի Թէոկրիտեան կամ Եղիշեան անարիւն ճպուռնց նմանեալ՝ աստուածային բանին քարոզութիւնն ըրեր էր իրեն սնունդ, և կ'ուզէր ընել իր հօտին այլ։ Թշնամիք՝ փառասիրութիւն կու սեպէին զայս։ — Նոյնպէս բամբասէին, Թէ խիստ յանդիմանութեամբ կ'անարգէ զնիչխանս և զԹագաւորսն, կ'արհամարհէ զմեծաւորսն, և աղքատից ու ռամկաց տէր կու կենայ։ Թէոփիլոս կ'ըսէր, Թէ իմ վրնտածներս ընդունէր է, բանադրեալներս՝ արձակէր է, իմ իրաւանցս խառնուեր է. —

1 Քաղկեդոնի (Գատըքէոյ) մէկ թաղն, ուր առջի անգամ Թէոփիլեանք ժողովեցան՝ կոչնէ կ'անուանէր։

տաքցլուի Ղփտիք կ'ըսէին թէ Որիգինէսի պաշտ-
պան և հետեւող է.— Սևերիանոսք և Սիմոնիոսք
կ'ըսէին՝ թէ նոյն Հաւատոյ կուբանայ, մեզի չինանա-
նիլ.— Նովատիանոսք, թէ մեղաւորնեւրուն անխափ
սրտով կ'ընդունի, և այլն, և այլն: Որոց թէ տուե-
թիւնն, թէ ծառութիւնն և թէ պատուհասնեւրն
գիւրին և յայտնի են:

Բայց ես ոչ Յովհաննու վարդը կ'ուզեմ պատ-
մել քեզ, Հայկակ, ոչ զարդարն արդարացընել,
և ոչ այն Ոսկիբերան Յօհաննէսը՝ գովել ջանալ,
որոյ գովութեան համար արդարև միայն երեն
նման լեզու կամ գրիչ արժանի է: Սակայն մե-
զի՝ ազգային սրբազան իրաւունք է այս գիշեր
մեր հայրենեաց հանդիսից մէջ խառնել Կ.Պօլսի
հայրապետին յիշատակը. զոր այսօր (27 յու-
նուարի) ամէնայն ազգք (ըստ Յոյսմաւուրց
ցոց կարգի), որ է օր փոխադրութեան մարմնոյ
նորա յաթոռն: — Ազգային իրաւունք մը. վասն
զի եթէ Ոսկիբերանի հայրենեօքն պարծին՝ Ատե-
րնք, լեզուաւն և աթոռովն՝ Յոյնք, արդեամբք և
օգտիւն՝ ամէնայն ազգք, Հայք՝ անոր աքսորանաց
վանաւորութք և հիւրընկալք, անոր վերջին տարի-
ներուն կենակից, անոր յետին հանգստեան մեր-
ձոյն ապաւորութք և պահապանք, աւելի ազգայուն
և սիրալի պարծանք ունին Հայք: Ասոնցմով և
դեռ ուրիշ մասամբք այլ՝ մեր է Յովհան Ոսկի-
բերան առաւել քան թէ ուրիշ ազգաց. և յետ
Յունաց՝ հայոցիկը օրացուցակին մէջ աւելի ար-
ժանաւոր և իրաւացի տեղի ունի: Անոր համար
Թոզլով իր առաջին կենաց կերպ կերպ յիշատակ-
ները, կ'ուզեմ մէկ երկու գիշեր քեզի հետ, Հայ-
կակ, նուիրել՝ Եկեղեցւոյ Ոսկիկիս վերջին և
Թաքուն կենացը՝ յանապատս Հայոց, ինչպէս ինքն
իսկ շատ հեղ կ'անուանէր իր Թղթոց մէջ, (ուս-

նեըը) զայն տեսն՝ ուր երեք վերջին և անգին տարինեըը ընչեց անմահահոտ Ոսկիբերանն: — Դեռ Ոսկիբերանի հակառակորդքն իրենց անիրաւ ժողովոյ աթոռներէն չէին իջած, դեռ ա նոր գահուն վրայ նստեըու՝ պնդերես անձ մը կու փնտրուէին, դեռ իր արդար պաշտպանքն և չարաչար զրկեալ հօտն և հովիւք, որբք և այրիք, աղքատք և ապաշխարողք՝ իրենց հովուապետեն և հայրապետը կու լային. կէսք՝ իրեն հաւատարիմ մնացեալ եպիսկոպոսաց դիմելով, կէսք՝ մեծասիրտ և մեծահաւատ Ս. Ողոմպիա տիկնոջ քով ողբալով, մինչդեռ Սարկաւագ երկու մոլքի և խղճի մէջ կու տատանէր. իսկ դժնիկ դշխոյն Եւդոքսիա՝ դեռ տպարանից պատշգամէն կու դիտէր զոլորտս Պրոպոնտոսի, որ ջրլայ Թէ ասկի անգամուն պէս յետ դառնայ աքսորատարն նաւն, ջրլայ Թէ նորէն ժողովուրդն ովասննայով ընդառաջ դիմէ՝ զծով՝ի ցամաք փոխելով, ջրլայ Թէ անգամ մ՚այլ իր գոռոզ գլխուն վրայ կայծակնա Թափ բացուի Բեըրանն-Ոսկի. — և ահա աստղ աւերք աթոռէն, արքունի պալատան քովն եկե ղեցւոյն մինչէն, և աւետակալաց պատրանքէն դուրս պոռթկացին Թանձր ծուխ ու կարմիր լոյս մը, և իբր իրարու հետ կռուելով ուժգին և ահաւոր յերկինք՝ի վեր դիզուէին [1]: Ոչ ոք երկբայեցաւ Թէ այդ կրակք՝ արդարոյն անիրաւ դատապարտութեան վրէժն էր. սակայն մի էր պայն բռնկըելուն. — խնդիրն և վէճն այս եղաւ: Վրիժապարակք՝ շարունակելով իրենց լռութիւնը՝ ըսին, Թէ այդ այլ Թէ ոչ ձեռօք Յովհաննու, գոնէ իր Թելադրութեամբն է. իր սարկաւագու-

1 Խորհն. Գ. ՃԲ. «Յայնմ ժամանակի... չարժմանց » ահագնից և հրընկէցութիւն եղեալ՝ի Բիւզանդիոն, որ » յաղագս մեծին Յովհաննու»:

հի Ոլոմպիոդայ և ուրիշ կուսակցայց գործոնքն է. անոր շուռնէն է այս գժուարութիւնքը հրդեհը բուրնկ-ցընողն. հալածուիլ խռովարարն, հեռացուիլ հրձիգն. հեռու, հեռու այս կոլմէն: Ահա պըր-պարտութեան վրայ այլ վրդովեցաւ վշտացաւ բոլոքեց արդէն զարնուած սիրտն, ինչպէս նաև յետոյ իր նամակաց մէջ այլ կու յայտնէ [1]:

Ը

Հազիւ թէ հասած 'ի Նիկիա, իր բանաքար տարագրութենէն, ծուլուն վրայ ապատակօրէն սահելէն, և կրքերէն քիչ մը դադրած, հան-գիստ կու փնտռէր՝ մարմնէն աւելի իր սրտին: Միանգամայն կ'ուրթար քննելու իր սուր մտօք և վառ հոգւովն՝ այն յաւերժայիշատակ մեծ հան-գիստրանը, ուր ուրնաուն տարի առաջ՝ առաջին անգամ միաբան ժողովեր էին յամենայն կոլմանց քրիստոնէութեան՝ անոր գլխաւոր առաջնորդք, 318 հայրապետք. որոց շատն ալէս ալէս հալա ծանքներ, աքսոր, տանջանք և կատանք քաշեր էին, և դեռ՝ քաշելին անկէ եռև այլ, յանուն և 'ի պաշտպանութիւն աստուածթութեան Քրիստո-սի և Ճշմարտութեան աւետարանի նորա: Ոսկի-բերան գինքն և աթոռն մոռցած՝ հիացմամբ կու պտըտէր այն վէհ, և (թէ կըրնայն ըսել՝) հսկա-հասակ հայրապետաց հանդիսին մէջ, փոխ առ փոխ խօսելով ընդ Ոսիոսի, Աղէքսանդրոսի, Մա-կարայ, Ղևոնդիոսի, Արիստակիսի, Յակոբոսյ Մծբնացւոյ, Աթանասի և այլոց հետ, տեսնէին ընդհանրութիւն և քաջալերութիւն լսելով. և թէ՝ իր մեծամեծ վաստակոց և սիրոյն պատճէն՝

[1] Թուղթք Ի:

այս խուռն և խառնարկիս մէջ պիտի ըլլար իրենցմէ շատին հանդիպածը.—զրպարտութիւն, հալածանք, աքսորանք, և... խոստովանողական մահ:..

Ո՞րչափ քաղցր էր Ոսկիբերանի՝ այսպիսի տեսլեանց մէջ յերկարել. և յետ այն նախադասհայրապետաց՝ տեսնել նաև երկրորդ գումարն այլ 150ից, որք դեռ քիչ տարի առաջ (յամին 381) իր գահանիստ մայրաքաղաքին մէջ ('ի Կ. Պօլիս) ժողովեցան, և որոց շատն աչօք իսկ տեսեր, և դեռ ոմանք ողջ այլ էին: Անշուշտ անոնց մէջ կու փնտռէր և կու փարէր իր սիրելի և դրուատեալ Անտիոքայ հայրերը, զԲաբեղաս և զՄելիտոս, և իր գահուն նախորդները Մեղետիանէս, Աղեքսանդրոս, Գրիգոր Աստուածաբան. անշուշտ կ'ըսէր զմայլեալ միտքն, Բարւոք է ինձ աստ լինել ընդ առաս... Երբ յանկարծ մեծ շշնկոց, դղրդիւն մը փրթաւ. տեսլարանին դրուններն գրեթէ խորտակեցան. պահապանք, գերեպանք, ջուրեպանքներս թափեցան...«Շո՛ւտ շո՛ւտ, » փութա՛, ելլո՛ր, հեծո՛ր, արքունի հրաման է. » պէտք է հետացընենք քըշենք տանինք զքեզ » յաքսոր, յօտար, մինչև 'ի Կոկիսոս, մինչ 'ի » Տաւրոս, մինչ յԱմանոս, մինչև 'ի ծայրս սահ- » մանաց ինքնակալին»:—«Փառք քեզ Աստուած, » յաղագս ամենայնի», ըսաւ. և զնոյն ձայն կրկնէր, յեղ յեղէր քաղցրաձայն Խօսնակն եկեղեցւոյ. և տալով զինքն 'ի ձեռս և 'ի կամս վարողացն և խնամոցն Աստուծոյ, կու քշուէր կ'երթար յաշխարհ հեռի, յանծանօթ Հանապարհ: Եօթանասուն օր չէն և անշէն տեղիք, լերինք և անտառք, գետք և քարաժայռք՝ զնոյն ձայն, զնոյն երգ՝ բիւր անգամ լսեցին, բիւր անգամ կրկնեցին. «Փառք քեզ Աստուած, փառք քեզ, յաղագս ամենայնի փառք քեզ»:

10477396

Երկու չաբաթ կեցեր էր Ոսկիբերան ՚ի Նիկիա, ուսկից եւաւ յուլիսի չորսին: Բիւթանիոյ մայրաքաղաքէն մինչեւ ՚ի կեսարիա՝ ՚ի մայրաքաղաքն Ա Հայոց և կապպադովկիոյ, յարեւմտից յարեւելս հարաւոյ՝ գրեթէ 300 մղոն կ՚ըլլայ. եւ ըստ 25 օր մը քշեց այս ճամբան, որ ՚ի սկզբան առտեա ըլլալով քիչ մը ամառնային տաքուն դէմ այլ կրնար հանգիստ տալ[1]. մանաւանդ որ պահպանքն այլ հոս մարդասէր գտուեցան և շատ էին չարչըրկեր. գուցէ էին այլ կըրնար, ծանօթ քաղաքաց և գեղից միջէն և սահմաններէն անցնելով, ուր անդադար երթեւեկ կար՝ արեւելքէն դէպ ՚ի Կ. Պօլիս կամ ասկէ հոն. և ուր որ հանդիպին՝ համբաւն աւելի առաջ հասած գտնէին: Շատ լաւ կու ճանաչէին այն կողմերն այլ զՈսկիբերան, որ այդ և գերագոյն հովուապետութեան վիճակ էին, և իրեն արժանաւորապէս կարեւկցէին. ոչ աւելացնել միայն այլ և հեռաւոր եւկք. ինչպէս ինքնին Ս. հայրապետն վկայէ մեկ թուղթին մէջ[2], առ Ողոմպիադա, և յանուանէ միայն զՀայս յիշէ, թէ

« յարեւելք և ՚ի Հայոց և ուրիշ կողմերէ՝ ճամ
» բու վայ հանդիպողքն՝ զմեզ աւանելով ալքե
» րաբար արցունք կու թափեն, լալով ու հեծ
» կըլլանօք եռևնուա կու գան, մեզմէ չեն բաժ
» նուիր: Ախ քանս անոր համար կ՚լսեմ՝ որ
» գիտնաս թէ հոս այլ շատեր կան, որ նոյն ցա
» ւով վշտակից կ՚ըլլան ինծի՝ ինչպէս դուք հոն »:

» Ուրիշ թղթով մ՚այլ. « Երբոր կու տեսնեմ որ
» զանազան քաղաքներէ և բնակութիւններէ
» դուրս թափելով բազմութիւն արանց և կա
» նանց՝ կու գան կ՚ողբան մեր վրայ, ձեր ցաւը կու
» յիշեմ, թէ ինչպան սաստիկ պիտի ըլլայ, երբ
» հոս զմեզ առնչին անգամ տեսնելէն իսկ այսչափ

1 Թուղթ ժ: 2 Թուղթ Ը:

» կու տրամին, և որչափ ալաչեանք ու պաղատանիք
» որ չհոգան զմեզ՝ անոնք այլ ուրիշ խելք կ'ը-
» նեն կու լան » . և այլն: Ոսկիբերան այս խօսքե-
րով կ'ուզէր իր ազնիւ սարկաւագութեան և հաւա-
տարիմ աշկերտները մխիթարել. բայց թերևս ա-
ռանց ուշադրելուն՝ կ'իմացընէ մեզի, թէ ինչ աստի-
ճանի մեծ էր իր համբաւն, արժանիքն, և հրա-
շալի ու գնահատուած կեցուածքն, որ այսպէս անցած
առիւրը յոտք և՛ ի գուբ կու հանէր:

Հոս պէտք է յիշել, որ իր երկայն և կրկին
ճանապարհորդութեանց մէջ՝ թէ և շատ հեղ այս-
պէս՝ ի տեսակաց կարեկցութենէն գուսա, բայց ոչ
միշտ և՛ ի պահապանացն. ոչ այլ գիւրութենէն
ճանապարհի. այլ ամեն կերպ նեղութենէն և զըրկ-
մունք և վախ, ցաւ և հիւանդութենէն, տաքէն և
ցրտէն տապնած: Մանաւանդ որ բնութեամբ այլ
փափուկ և սակաւ կազմուածով էր: Իր մեծ և
վառ հոգւոյն արտաքին պատեանն՝ շատ անհաւա-
սար և փոքր էր. տարիքն այլ արդէն (ըստ ո-
մանց) վեցտասնը լըցած, մազերն թափթըփած,
տատմքան աւեր. շատ դարմանոյ և ինամոց կա-
րօտ: Որոց փոխան՝ այնպիսի չարաչարութենէն մը
պատրաստեցաւ իրեն, որոյ հազիւ թէ զօրաւոր
մարդիկ կարենային համբերել: Եւ սակայն ինքն
ուրախ զուարթ՝ իր երդն՝ ի թերան կ'երթար. և
քաջական այլ դեռ ուժով և առողջ էր՝ ի սկըզ-
բան: Իսկ իրեն մխիթար և օգնական ընկեր ունէր
քանի մը եկեղեցական պաշտօնեայ, որք Կ.Պօլ-
սէն հետն եկեր էին, չկարենալով զատուիլ իրմէ.
և աւելի կու մխիթարուէին անոր ընկեր և վշտա-
կից ըլլալնուն, քան թերևս կու մխիթարէին
զնա: Իր մէկ մեծ մխիթարութենէն այլ էր (որ-
պէս և ամենայն աքսորելոց և վտարելոց, եթէ
այս բաղդս ունենան) բարեկամաց հետ թղթա-
կցելն. պանդխտութեան երեք տարուան մէջ

պրաժնեբրէն՝ մօտիկ 250ի չափ նամակ և Ճառ ձե-
ռագրեալ հասած են, առ զանազան անձինս, հե-
ռաւորս և մերձաւորս, սկսեալ Յովհաննիսեպոս
մինչև առ Ս. Գահանայապետեան իննովկենտիոս.
այս նամակներէն շատն, մանաւանդ առաջինքն,
Ոսկիբերանի ընտիր գործոց կարգը կու դրուին:
Ոչ միայն աքսորանաց տեղէն, այլ և Ճամբուն
կշեւանոցներէն կու գրէր, և երբեմն կ'ընդունէր այլ:
Իբրև հասարակ մահկանացու և ընկերակեաց
անձ մը՝ այն մեծ սիրտն այլ կու կարօտէր մտե-
մաց զրուցին, բարեկամական խօսքի և միխի-
թարութեան. անոր համար առէպ կ'ուղարկէ Թղթոցը
մէջ՝ որ անպակաս գրեն էրթեն, և մեծ պարգև կու
տեսէ անոնց նամակը. կու միխիթարէ և քաջա-
լերէ բարեկամները, և գեղեցիկ ու հասատա-
տուն և երբեմն երկայն խրատներով զմեզ անգամ
կու լուսաւորէ:

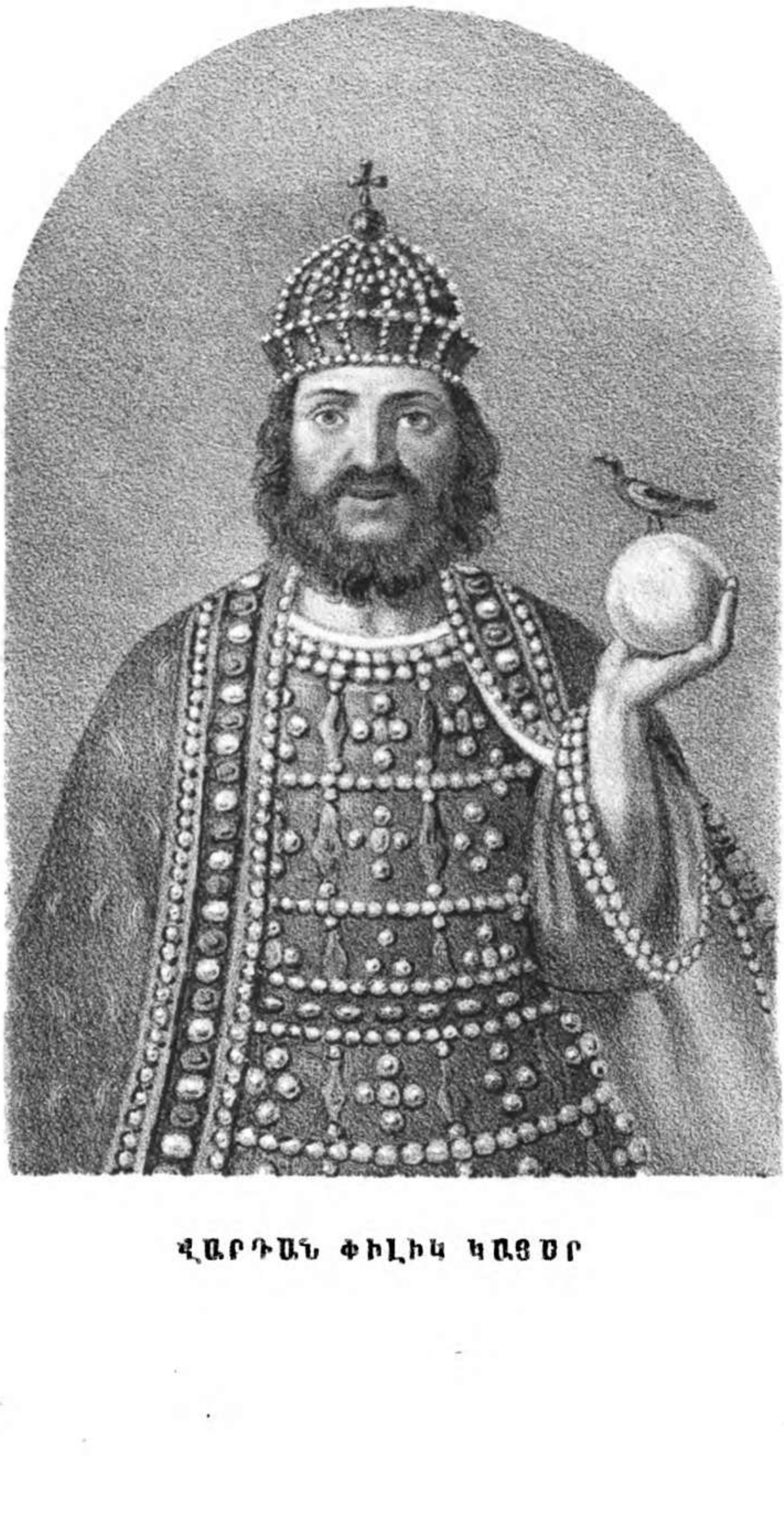
Ո՛հ. չկրնամ սիրտս, երբ այն ցաւագարն
մարմնով անանկ դժնդակ տեղուանք և տաեններ
կրածները նկարագրէ, թէ և չանացած է յայտ
մատչն շատ չըսել, որ իր սիրելիները չտխրեցընէ.
սակայն բաւականէն այլ աւելի են մեզի թէ ցա-
ւերը Ճանչնալու, և թէ անոնցմէ աւելի՝ սէրն,
որով իր ցաւերը մոռցած՝ կու չանայ սիրտ տալ
անոնց՝ առ որս կու գրէ: — Ամենամէծ մեկն է Սրբա-
բիտա մը, որ յանձնարարութեան Թղթեր տուեր
և գրեր էր՝ որ եթէ՝ ի Սեբաստիա երթայ՝ իր տու-
նը Հանդիպի և Հանգչի սիրով պէս: Սուրբն շնոր-
հակալ կ'ըլլայ, այլ և կ'իմացընէ՝ որ թշնամիքն
չթողուին որ երթայ հոն՝ ի մայրաքաղաքն Բ Հայոց.
վասն զի Եւդոքսիա ուզեց որ աւելի հեռու քշուի,
ի Կուկիւսոն. և կ'ուղարկէ սուրբն որ եթէ հոս այլ
ծանօթ ունի՝ գրէ անոնց այլ յանձնարարու-
թեան Թղթեր:

10477396

Թ

Թղթակցաց մէջ առաջին և սիրելագոյն անձն, և արժանաւոր Ոսկիբերանի սուրբ սիրելուհին է՝ շատ հեղ յիշածս Ոլոմպիադա. զոր և հարկ է քիչ մ՚աւելն ծանօթացընել քեզ, Հայկակ: Մեր պատմութեան մէջ միտքդ կու գայ Ե Արշակ Թագաւորին ունեցած սաստ համանուն դըշխոյն, (և երանի՛ թէ բոլոր պատմութիւնն չգար՝ ի միտս, այլ և ելնէր ամեն յիշատակէ). կայսերական ցեղէ կին, և երբեմն ամուսնացած ընդ Կոստանդեայ կայսերազին, յետոյ մեր չուաո Թագաւորին. ա՛ր աղգական, և ոմանք ինչուան գուսար այլ կարծեցին այս կրսեր Ոլոմպիադային, (ծնած երբ յամի 368), ՚ի հօրէ Անխիոսէ, և 16 տարուան հարանացած Նեբրիտիոսի իշխանի. ուսկից յետ 20 ամաւ այրի մնալով, չուզեց անկէ եաւս աշխարհի երես տեսանել. Թէպէտ և կայսրն, մեծամեծ իշխանք, մանաւանդ Եւսեբիոս Սպանիացի իշխանն և ինամին կայսեր՝ շատ ջանային որ առնու կին ըլլայ. և այս բանիս համար՝ առաքինակրօն և մանկամարդ այրուոյն ինչքը գրաւեցին (որ անբաւ շատ էին): Սակայն նա հաստատ մնաց իր առաքինի կամաց մէջ, բարեպաշտութեան գործերով մխիթարուելով աւերնայն զրկմանց վրայ. մինչև յուսահատեցան բռնադատողքն՝ իր գեղեցկութենէն և սիրոյ յափշտակելու, զոր բոլորվին նուիրեր էր Աստուծոյ: Պարիսպքն Նեքտարեայ օրհնեց զինա Սարկաւագուհի. որով՝ երբ իր ատցուածոցն այլ ազատ մատակարարութենէն գարձուցին իրեն, եւս կրկնակի մայր ողբատուց և տատապելոյ. տակով այլ արտով այլ խնամելով զանոնք, և զամեն կարօտ անձեր, և մանաւանդ եկեղեցական և եկեղեցի, ինչուան

10477396

ՀԱՐԴԱՆ ՓԻԼԻԿ ԿԱՅՍՐ

հեռաւոր կողմեր: Իրաւ քէչ ուիկին այնչափ հա-
րստութիւն ունեցած է, բայց աւելի քէչք զա-
նոնք այնպէս օգտակար ըրած են. վասն զի քէ-
չերը այլ՝ իր բնականէն աւելի մեծաւոր ձիրքն ու-
նեցեր են. մեծ և տաք հաւատք, զգաստութիւն
և խոհեմութիւն. ոտով չէ թէ լոկ հասարակ ժո-
ղովրդեան, կամ իշխանաց և ալքոնեաց միայն,
այլ և իմաստուն և սուրբ եպիսկոպոսաց քոմ
մեծ յարգ մեծ պատիւ ունեցաւ:

Ս. Գրիգոր Նազիանզացի, Ս. Գրիգոր Նիւսա-
ցի, Ամփիլոքիոս, և այլք, իրեն ընծայած են ի-
րենց գեղեցիկ գրուածներէն ոմանք. Ս. Եպի-
փան, Մարուքթա, Թէոփիլոս, Ակակ, Սեբերիա-
նոս, և այլն, իրմէ ողորմութիւն կամ օգնութիւն
գտած են: Բայց իր ամենէն մեծ պարծանքը կըր-
նանք սեպել ուր Ս. Ոսկիբերանին մեղրմու-
թիւնն, յարգն, խոնարհքն և ընդհակումն. և
Թեկլա ասոնցմէ աւելի այլ՝ իր վշտակցութիւնն
անոր համար և անոր հետ: Վասն զի յետ սքան-
չանաց Յովնակին՝ հալածեցին այս իրեն զմայլած
ունկընդիրն այլ, և շատ նեղութիւն հատուցին,
որոց կու չանար հետուէն իր անապատէն այլ
քաջալերտ սալ Ոսկիբերան. նակ յետ իր մահուն՝
շատ երկար չդիմանալով այս ողջախոհ սատրակա
այլ, կնքեց իր մաքուր կեանքը (յամի 410), և
դասեցաւ ընդ սուրբս, յիշեալ 'ի Յունաց և 'ի
Լատինաց:

Ահա այս արքունական՝ և իր եկեղեցւոյ սարկա-
ւագապետն է՝ որ Ոսկիբերան այս առաջին ձա-
նապարհորդութեան մէջ այլ զանազան թղթեր
գրած է. և որոց մէկուն մէջ, (կ'երևի թէ ար-
քունի դիւր ձամբէն գառնալով դէպ 'ի հարաւ,
'ի կեսարիա երթալու առեն) կրած դժարու-
թիւնները կու յիշէ [1]. «Տեսած լսած բանս էր.

1 Թուղթ ԺԱ:

» ժայռերը և ջրի տակ ծածկուած քարեր. մրրիկք
» և փոթորիկք Թնդալով կ'որոտան. գիշեր ան-
» լուսնկայ, Թանձր մէգ, գահավէժք և քարա-
» ժեռք. և սակայն առանկ ծովու մէջ նաւելով
» նաւահանգիստը կեցողներէն ապահաս հանգիստ
» չեմք»: Կ'աւելցնէ այլ Թէ մարմնով առողջ
եմ, արեւս զուարթ, պահապան գինուորք այլ
ձեռքերնէն եկած խնամքը կ'ընեն. «ուստի զա-
» ռնք գիտնալով, դու այլ սիկին իմ բարեպաշտ-
» ուհի, յալԹէ այս մրրկաց և ալեաց. և քու
» առողջութեանդ վրայ ապահովէ գիս, կ'աղա-
» չեմ»: Ուրիշ Թղթոց մէջ[1] առ սա ինքն և առ
ուրիշ բարեպաշտ սիկին մը (Թէոդորա)՝ մնա-
ցեալ Ճամբուն մէջ քաշած հիւանդութիւնը և
բարչարանքը կու յիշէ. «Հալեցանք, մաշեցանք,
» հազար կերպ մահուամբ մեռնելու մօտեցանք...
» մէկ կողմէն անդադար աւերով կու տանջուէի.
» մէկ այլ կողմէ գիշեր ցորեկ հարկ էր Ճամբայ
» ընել. ցուրեկը՝ արեւուն տօթէն, գիշերը՝ ագնու-
» Թենէն տանջանք. հարկաւորը եղած բաներ
» չկան, գիս հոգացողներն՝ աղքատ. բանտարգե-
» լոցմէ պակաս չէր քաշածներս... ոչ հաց գը-
» տաւ եր և ոչ աղէկ ջուր Ճամբուն վրայ... վեր-
» ջապէս հիւանդագին հասայ 'ի Կեսարիա՝ իբրև
» ալէկոծեալ նաւ մը, և հոն այլ մէկէն չհան-
» գըստացայ. ինչուան որ Ճարտար բժշկաց խնա-
» մօք, բայց աւելի անոնց կարեկցութեամբը՝ քան
» Թէ դեղերով ըղընացայ:... Փառք Աստուծոյ յա-
» ղագս ամենայնի: Ահա խօսքս ինձի ամեն հանդի-
» պած դիպուածոց մէջ չեմ կրնար զանց ընել.
» և ոչ ոք զայս կինէն կրնայ յափշտակել:... Շատ
» բան կար ըսելու (առ Թէոդորա գրելով), բայց
» չեմ ուզեր սիրտդ խռովել. Թող լուենք. բայց

[1] Թուղթ ԺԲ. ՃԻ։

» Միայն այս մեկս այլ լսեմ... որ այնքան Հոխ և
» հզօր բարեկամներ ունենալով այլ՝ էկըրցանք
» արժանի ըլլալ այն ընդհաց՝ որ չարագործաց
» անգամ կու ընդհուպ. այսինքն, քիչ մը մօտիկ
» և բարեխառն օդով տեղ մը բնակելու. այլ և
» այսչափ չարչըրկած ու ցաւագար մարմին ունե-
» նալով, և Խաւրտացւոց (աւազակաց) վախով
» չորս դին պատած ըլլալով, այս պզտիկ ու ընչին
» ընդհաքէն այլ զրկուեցանք: Ասոր համար այլ
» փառք Աստուծոյ. և ոչ երբեք դադրինք յամե-
» նայնի փառս տալ Աստուծոյ. Եղիցի անուն
» Տեառն օրհնեալ յաւիտեան»: — Անցողաբար
կ'ըսեմ, որ այս Թղթիս մէջ կ'ըսէ Ոսկիբերան աւ. Թէոդորա, թէ այս չորրորդ կամ հինգերորդ Թուղթն է որ կու գրէ առնա. անկէց աւելին այլ գրած է աւ Ղեմափսդա, և առ այլս. որով յայտնի կ'երևի իր վաւելուչն միտքն, տաք սիրտն և անդադար մտածմունքն, որք այնքան հազարաւոր չարեր արտադրեցին: Ոչ քարաժայռք չանդարձին և ոչ անհարթուԹիւնք օդոց, ոչ իսկ հիւանդուԹիւնք կրնային յոգնեցնել, լռեցնել, դադրեցնել այն անխոնջ Խօսնակը:

Ժ

Ձամբէն աւելի եռօրեայ ջերմին տաքէն տկարացած՝ հազիւ կրցաւ Ոսկիբերան զինքը ձգել ի Կեսարիա մայրաքաղաք[1]. և անոր մէկ անծանօթ Թաղին մէջ յանկողին ընկած՝ բժիշկ և դարման փնտռել, զոր դիւրաւ չգտաւ ի սկզբան. քայց յետոյ ոչ միայն բժիշկք, այլ բոլոր քաղքին կղերն, միանձունք և վանականք, ամենայն բարեպաշտ անձինք՝ իբրև ոսխան դիմեցին իրեն, և

[1] Թուղթ ՃՒ:

10477396

ՀԿՄԿԿ յափշտակել կ'ուզէին Լրեն ծառայելու պատիւը: Միայն, կ'ամաչեմ ըսել, միայն անոնց առաջնորդն և հովիւն՝ Փարեպիոս արքեպիսկոպոսն՝ ոչ երևեցաւ ցուվհաննու և ոչ այլ կ'ուզէր տեսնել. կամ թէ չէր այլ կրնար, նախանձով և հակառակութեամբ կուրացեալ. ինչպէս իրմէ առաջ կարծուի որ Անկիւրիոյ արքեպիսկոպոսն այլ նոյն կրքով բռնուած, ինչուան մահուան ըսպասնալէօք կու վռնտէր զՍուրբն՝ իր Թեմէն. բայց ինքն շուտով մեռաւ: Ոսկիբերան առաջուց կու գուշակէր հոս այլ ըլլալիքը, թէ և ճամբան միամիտ անձինք իրեն աւետիս կու տային թէ կենդանութեան արքեպիսկոպոսն կու սպասէ քեզի. իսկ ինքն մինչ քիչ մը հիւանդութենէն ըսլնանալով կու մտածէր շուտով հեռանալու անկէ, յանկարծ քաղքին դռներն ու ճամբաները գոցուեցան: Ի սուրացիք անակնկալ յարձակմունք մ'ըրին Մաժակայ (Կեսարիոյ) սահմաններէրը. քաղքին պօրպետան զօրքերովը դուրս ելաւ անոնց դէմ, բնակչաց Թողլով քաղաքը պաշտպանել: Երկրորդ առաւօտ Ոսկիբերան իր բնակած տունը պարպուած տեսաւ. բայց զարմանք, ոչ Իսաւրացոց՝ այլ արքեպիսկոպոսին գրգռեալ միանձանց գնդով, որք կու սպառնային տունը այրել՝ թէ ոչ շուտով ելնէ երթայ. և այնպէս գլուխնին տաքցեր էր՝ որ քաղաքապետին զինուորաց անգամ վախ կու ձգէին և կու ծեծէին, և ոչ իսկ քաղաքապետէն պատկառէին: Սա չկարենալով անոնց իօսք հասկըցընել, մարդ ղրկեց առ Փարեպիոս որ Թող տայ խեղճ հիւանդին հանդչիլ՝ ինչուան որ քիչ մը վրայ գնէ և ճամբաները բացուին: Ձայն չեղաւ համոզել. երրորդ օրը այլ աւելի սպառկուեցան, կու սպասէին, կու վռնտէին տուրբ պատրիարքը. որ ջերմին և կէսօրուան տաքութեան տակն՝ հազիւ կրնալով զինքը պատպարակի մէջ

ձգել, հանել տուաս քաղքէն. մինչդեռ բազմու-
թիւն քաղաքացեաց շուարած կու լային, և քանի
մը քահանայք ամլչնալով և հառաչելով եւուէն
կ'երթային. և այրած սրտով՝ « Աւելի լաւ է, կ'ը-
» սէին, որ Իսաւրացոց ձեռք ընկնինք, քան մերոնց
» պէս մարդասէրից մէջ մնաս »: Ուստի նաշ-
տանէն բարեպաշտ այրին Սեվիկիա՝ աղաչեց, և
տանել տուաս զՍուրբն իր գեղն տունը, որ ջրա
հինգ մղոն հեռի էր քաղքէն: Անարժան հօտատե-
աին նախանձն՝ տաւ այլ գոհ չեղաւ. այլ այն-
քան սպառնացաւ վախցուց բարկ տիկինը, որ ա-
կամայ և լալով տխպեցաւ իր հիւրը հեռացընել.
սակայն գեղեցիկ և ազնիւ խորագիտուԹիւն ձևա-
ցընել տուաւ՝ Թէ բարբարոսներուն վախէն է:

Կէս գիշեր էր. հանդարտ և կարօտած քուն մը
կու քաշէր Ոսկիբերան, երբ յանկարծ իր ընկեր
քահանայն (ԵւեԹիոս) խնԹելով արԹընցուց,
Բարբարոսք կու գան, փախչինք, ըսելով: « Անլսե-
» լընկայ, մաուախլապատ, տխուր կէս գիշեր էր,
» ի'ըսէ ինքն Ոսկիբերան, որ զմեզ մեծ տարա-
» կուսի մէջ կու ձգէր. ոչ խորհուրդ տուող կար
» և ոչ ձեռք տուող. ամենքն զմեզ Թողեր էին.
» զարհուրած, և գրեԹէ մահուան ապատելով
» հիւանդապին անձամբ եւայ և ջահերը վառել
» տուի. բայց երեցս մարել տուաս, որ չըլլայ
» Թէ լոյսը տեսնելով բարբարոսք վրանիս յար-
» ձակին: Ուրեմն ջահերը մարած ընկանք ձամ-
» բայ, որ սաստիկ քարոտ և խորտուբորտ էր.
» անանկ որ պատգարակս կրող ջորին զարնուե-
» լով ընկաւ, դեռպակն այլ վիս այլ անանկ գլո-
» րեց, որ կարծէի Թէ այլ պիտի չելնեմ. հապա
» ոտք եւայ, և սկսայ կամաց քայլել՝ օգնուԹեամբ
» ԵւեԹիոսի, որ ինքն այլ ձիէն ընկած՝ Թևս կու
» բռնէր. և այսպէս ուրիշի ձեռքով առաջնորդած
» կամ քաշքշած՝ այն դժուարին տեղէն վտան-

» գաւառը լերանց մէջ կէս գիշերուան տաւէն կու
» խարխափէի: Մտածէ թէ ի՞նչ կու կրէի ցաւե-
» րէս, ջերմին տագնապէն, և եղածը չգիտնալով
» կարծելով թէ հիմայ հիմայ այն ահաւոր քար-
» բարոսաց ձեռքը պիտի ընկնինք: Կարծեմ թէ
» միայն այս տաեն քաշած տառապանքս՝ բաւա-
» կան էին շատմը մեղքերս քաւելու և ինծի վարձք
» պատրաստելու»: Ցետոյ իմացաւ և կ'իմացընէ
Ոսկիբերան, որ այս ամեն բանի պատճառ նա-
խանձն է եղեր, այն՝ որ զինքն հալածեց 'ի Կ. Պօլ-
սոյ, և հիմայ այլ 'ի Կեսարիոյ. անոր համար ցա-
ւագին և այրած սրտիւ կ'աւելցընէ խօսք մը, զոր
ես այլ գողալով կ'արտաբերեմ. Թէ ոչ Պաւարա-
ցւոց «և ոչ յայլմէ ումեքէ այնպէս երկնչիմ ես՝
» որպէս յեպիսկոպոսաց, բաց 'ի սակաւուց ո-
» մանց»: Ահաքան ծանրակշիռ են գործք անոնց՝
զորս երկինք և երկիր կու ճանչնան այցելու, հո-
վիւ և հայր ժողովրդեան:...

Ահա տառապագին և դժնդակ ուղևորութիւնն՝
պատճառաւ իր հիւանդութեանն, անդադար ջեր-
մին, արշաւանաց բարբարոսաց (որ սովորական
ճամբանէրը բռնած էին), շատ ծանր և երկար ե-
ղաւ. գրեթէ ամիս մը և աւելի. իսկ Պօղոս եղնե-
լէն 'ի վեր 70 օր, մինչև հասաւ Ոսկիբերան իր
աքսորանաց տահմանեալ տեղը, 'ի Կոկիսան. ո-
րոյ անուանէն անգամ կու տոկար և կու փոպռա-
գէր ուրիշ տեղ մը քշուիլ. բայց տատր համար այլ
գոհացաւ ըսաւ՝ Փառք քեզ Ամառւած յամենայնի:

10477396

ԺԱ

Կոկիւսոն՝ ուր իրեք տարուոյ մօտ պանդխտեցաւ Ոսկիբերան, և ուսկից գրեց Տարիւրաւոր նամակները, իրեն համար էր ամայագոյն, անապատագոյն վայր համօրէն աշխարհի [1]: Ւման որոյ պատուհաս է մեզի այլ ծանօթանալ այս տեղւոյս. Թէ և՛ ի սկզբանէ անոյն մինչև հիմայ այլ խնամ քիչ ծանօթ մնալուէն աշխարհագրաց և ուղևորաց, անգամ մ՚այլ կ՚արդարացընէ իր ամենէն մեծ տարբնակ պանդխտին վկայութիւնը:

Հին Գամրաց կամ Կապադովկիոյ, Կիւլիկիոյ, Կոմագենիոյ (կամ Եփրատեսիոյ) և Գ և Բ Հայոց միջատահման՝ փոքր աշխարհ մը կար հին աստեն, Կափսունիք բառած, զոր ոմանք Կապադովկիոյ մաս անուանէին, այլք (ինչպէս Պտղոմէոս) Փոքր Հայոց. միջին գարուս մէջ՝ մերքս Ջահան աշխարհ կամ երկիր կ՚անուանեն այս տեղս, յանուն Ջահան կամ Ձիհան (որ և Պիւռամիս) գետոյ, որ կու գայ՛ի զանազան կողմանց լերանց: Լերինքն են՝ յարևմտից և հիւսիսոյ՝ Անտիտաւրոս, ՛ի հարաւոյ՝ Ամանոս, իսկ յարևելից՝ այն լեռներն՝ որ Եփրատայ ջրերը կու գան ՛ի Ջահանայ, զոր ՛ի Միջերկրական ծով ինկեցնելով, գնա՝ յարևելս ղրկելով մինչև ՛ի Ծոցն Պարսից: Այս զանազան լեռներէն շրջապատեալ երկիրն՝ ՛ի հարկէ կու ձևացընէ լեռնադաշտ կամ մեծ լեռնահովիտ մը, ինչպէս կ՚անուանէ այլ զոր հին աշխարհագիրն Սարաքոն. և է շատ ընդարձակ հիմայ Ալպոպանէ կամ Էլբօղանէ (որ և Ասլանան) գաւառն, և Փալանկա-օվա գաշտն. որոց

1 Թուղթ ՁԽ. ՃԹ. և այլն: Εν Κουκουσῶ καθήμενοι τῶ πασης τῆς καθ'ήμας οἰκουμενης ἐρημότατω χωρίω.

10477396

հարաւակողմը Ալպօսան՝ կամ մեր Ջահան քաղ-
քէն վար՝ կու միանան երեք գլխաւոր գետակք,
Ժոլովելով լեռնահովտին ջուրը, և միանալով կու
ձևացընեն զգետն մեծ Ջահան, որ անկից կ'իջնէ
'ի Մարաշ, և կու մտնէ 'ի Կիւրիկիա, երթալով
Անարզաբա և Մսիս, թափիլ 'ի ծոցն Հայոց
(հիմայ՝ Իսքէնտէրունի ծոց)։ Այս երեք գետա-
կաց արևմտեան և հարաւագոյնն է Կոկիսանի
գետն (Կէօքսուն-սու)· որոյ եզերքն է շինած մեր
հետաքննելի տեղին, ընդ մէջ Հաճնայ և Խօզանօղ-
լուի լերանց՝ յարևմտից, Ջահանայ՝ յարևելից,
և Ուընեայ կամ Զէյթունի՝ որ կայ 'ի հարաւոյ։
Յանուանէ գետակին և ուրիշ նշանաց կու հաւաս-
տի՝ որ ատոր բնիկ հովիտն կամ վիճակն է կոչոյ
գաւառն յիշեալ 'ի մերոց պատմչաց միջին գարու,
որոյ գլխաւոր շէնքն կամ քաղաքն՝ անշուշտ հա
մանուանակէս կոկաց քաղաք կամ Կոխ կոչէր ըստ
տոլորութեան Հայոց (որպէս կարս՝ Կարուց քա-
ղաք), զոր Յոյնք և Լատինք փոխեցին 'ի Գոգաո-
սոս, յեռոյ և Հայք 'ի Կոխոսոն, յորմէ ցարդ և
այլայլեալ Կէօքսուն կամ Կէօքսուն կոչեն։— Կոկիս
ան՝ զոր Յոյնք միշտ քաղաք Հայոց կոչեն, և 'ի
գիրս մեր կոչուած է նաև փաղատ Հայոց ՌԹայ, հի-
մայ երեսէ ընկած աւան մը կ'երևի 2–300 տաճ
կաբնակ տնով, որոց հետ չեն յիշուիր մերազգիք,
այլ անոր մօտերը երեք գիւղից մէջ։ Տեղւոյն
գիրքն ինքնին կու կրկնէ Ոսկիբերանի ըսածները·
ամառը բաւական տաք պիտի ըլլայ, լայնութեան
38 աստիճանին տակ ըլլալով, խակ ձմեռը՝ անհնա-
րին ցուրտ, թէ բնական յատակին բարձրու-
թեամբ և թէ բարձր ու ձիւնապատ լերանց մեր-
ձաւորութեամբ· ոյնք չէ թէ միայն երկայն շարք
մը կու ձևացընեն արևմտից կողմէն, այլ և ոմանք

10477396

ցրուած կանգնին դաշտին մէջ. և անով այլ աւե-
լի վայրենի և դժնդակ կերպարանք մը կու տան,
և ձամբայ ընելու դժուարութիւն: Ասոնք ոչ
այնքան բնակութեան և առևտրի յարմար՝ որքան
ամրութեան և պահպանութեան տեղ մը կրնար
ըլլալ: Անոնք այլ ըրեր էին սրատես շահադէտ
Հռովմայեցիք՝ բերդով ամրացընելով և պահապան
գունդ մը դնելով հոն: Անոնք ամրութեամբ,
դժարութեամբ, և հեռաւորութեամբ, (՚ի սահ-
մանածայր Յունաց, Հայոց և Ասորւոց), աքսո-
րանաց այլ յարմար տեղ սեպուեցաւ. ինչպէս և
70 տարի յետ Ովկիբեդեանի՝ Զենոն Իսաւրացի
կայսրն իր հակառակորդ Բասիլիսկոսը տընով տե-
ղով հոս աշտարակի մը մէջ փակեց, սովամահ ը-
րաւ:

Քիչ շատ լսեր և գիտէր Ովկիբեդեան իր արգե-
լանաց անվախճար դիրքը. սակայն երբ յետ ամ-
օրեայ տառապանաց որ՚ի Կեսարիոյ սկսեալ՝
հասաւ հոս, և գոնէ հալածողներէն ազատած՝
ընկաւ իր առանձնութեան անապը և յանկոլին,
և սկսաւ շունչ առնուլ ողջանալ, ու Իսաւրացւոց
այլ ետ քաշուելովն՝ վախն այլ փարատեցաւ,
աչքի կարծածին չափ տխուր և ահարկու չերե-
ցաւ Կոկիւսոն. «Ինչո՞ւ համար կու տրտմիս, կ՚ը-
սէ առ Ոլոմպիադա, այս տեղւոյս ամայութեան
վրայ... Թէպէտ և ոչ հրապարակ ունի այս քա-
ղաքս, ոչ վաճառանոց, բայց ինծի ինչ փոյթ
են ատոնք. ինծի հարկաւոր եղածն առատապէս
կու գտնեմ, (հիւրընկալաց ճարտարելովը):
Նոյնպէս ուրիշ գրի մէջ այլ կ՚ըսէ, Թէ երբ ՚ի
Կոկիսոն հասայ՝ սկսայ անամոթ երկինք տեսնել,
մաքուր օդ ծծել. հիւանդութիւնս փարատեցաւ.
և ամեն կողմէ սկսան հարկաւոր եղածքն տեղալ՝
բարեբարոյց յօժար կամքով:

Այս բարեբարոյց մեկ գլխաւորն էր Հայա-

10477396

ատանի այս մասին նախատրան կամ կոլմնակալն՝ Սոպատրոս անուամբ [1], որ հայրաբար կոչ իննամբ իր իշխանութեան տակ եղածներըս. Ոսկիբերան գովութեամբ և շնորհակալութեամբ կոչ չէ զնա. և անոր մեկ որդին՝ որ հոն էր՝ ուսմանց համէ եղած, կոչ յանձնէ իր քարեկամ Կիւրակոս եպիսկոպոսին իննամբ: — Մէկ քարերար և իննամածոն այլ էր աւելոյն եպիսկոպոսն, որ յայլոց կոչուի Սպելփոս (Եղբայր), որ նախ Արաբացոց եպիսկոպոս էր, ի՛ըսեն. և պատահելով յարժանապատիւ պատրիարքէն՝ ուզեց անոր թողուլ իր աթոռը, զոր ՚ի հարկէ յանձն չառաւ Սուրբն, Որոշեալ սահմանէն անդին չանցնինք [2], ըսելով. այլըսա պատշաճին՝ վարդապետութեան պաշտօնը կամ արուեստը կատարէր:

ԺԲ

Սանոյմէ և ամենէն աւելի մտերիմ և ձեռնտու եղաւ Դեմոփղոս [3], զոր Տէրն իմ կոչէ Ոսկիբերան, որ շատ հեղ եպիսկոպոսաց կոչ ասյ այս անուանն անունը. և մենք ուրիշ վարդապետի աւանդութենէ այլ պիտենք որ նա մեր ազգէն էր՝ եպիսկոպոս և վարդապետ Հայոց այն կողմերուն, և ինչպէս Ոսկիբերանի և Շնորհալոյ յիշատակքն ատն գուշակէ՝ ամնուազգի, այլև Պահլաւունեաց տոհմէն: Ձեղէն աւելի մեծահոգի և տաքսիրտ ըլլալով երբ լսեց Թէ Խօսնակն եկեղեցւոյ իր տհմանց մէջ պիտի պանդխտի, ուրախութեամբ և մեծարանօք մարդ խաբեց մինչև ՚ի Կեսարիա, (մինչդեռ հոն էր Սուրբն) և հրաւիրեց իր տունը. Սուրբն այլ մեծարեց զնա և յանձն առաւ

1 Թուղթ կդ:
2 Թուղթ ճիե:
3 Թուղթ ժդ. ժդ:

ԽՆԴԻՐՔԸ, Թուղով ուրիշներուն հրաւէրքը. և երբ եկաւ ՚ի Կոկիւսան՝ [1] պատրաստ գտաւ ՚Ի ուսուցեալ տունը՝ ամենայն կարևորօք, ըստ կարելւոյն. ինչ բաւական չեսպելով տանուտէրն՝ բոլոր իսկ տունը Թուղուց Ոակիբեբրանի պիտոյից և հանգըստեան, ինքն իր գեղի տունը քաշուելով. և տանը վերակացուին պատուիրելով՝ որ ամեն կարելի պիւրուԹեան հնարք ընէ, հանդիսեցընէ իր արժանապատիւ հիւրը: Աւսր նախանձելով ուրիշ շատեր այլ՝ մէկմէկէ աւելի կու ջանային ծառայուԹիւն մ՚ընել Ոակիբեբրանի:

Անոնց մէջ գովուԹեամբ կու յիշէ սարկաւագուհի մ՚այլ՝ Սաբինիանա (Զաւեննա?)[2] անուամբ, որ տարիքն աւած և շատ այլ տկար ուհիանդատ էր. սակայն նոյն իսկ Ոակիբեբրանի հոն հասած օրը՝ եկաւ իրեն այցելուԹիւն, Թէ և հազիւ կրնար քայլել. բայց երիտասարդի պէս աշխոյժ և զուարԹ կու խօսէր, և կ՚ըսէր Ս. հայրապետին. ԵԹէ զքեզ ՍկիւԹացւոց աշխարհն այլ քշելու ըլլային, ինչպէս որ կ՚ըսէին, ինչուան հոն այլ կու գայի քեզի: — Ախնիւ պառաւ, ոլքան տարբեր յԵւդոքսիայ սրտէն: — Գուցէ մերազգի էր և այն Բարէպաշտ և ապնիւ Հրահատն, ինչպէս կ՚ըսէ Ոակիբեբրան (Ախրատդ կոչելով) որ Դիոգենէս ատնուամբ մեծի մը կոչման ընծաներ բերեր էր առ Սուրբն, և երբ սա չէր ուզեր զամենն այլ ընդունել, Հրահատ յանձն չէր առնուր հեռանալ անկէ, և ոչ իսկ արբոյն նամակը տանիլ, ինչուան որ բոլոր բերածները չընդունի. «այնպէս ինծի հետ » կատուեցաւ», կ՚ըսէ Ոակիբեբրան. և կ՚ապաչէ զԴիոգենէս որ այն պարգևները զկուին ՚ի Փիլնիկէ ՚ի ապտս նոր հաւատացելոց: Անկէ եաև նամակացը մէջ և բերնով այլ կու պատուիրեր

[1] Թուղի ՃԳ:

[2] Թուղի ՃԳ:

Սուրբն, որ այլ երեն ընծայ չխաւրեն. վասն զի ինչուան կանայք երենց զարդերն անգամ կուխաւրեն: Առածնեն այլ աղքատաց կուտար, կամ պերնեերը ազատելու յիսաւրացւոց: Իակ ինքն իր պերուԹեան տաեն աւելի շատ բարեկամ ունեցաւ քան յազատաւԹեանն:

Այդ տառնց և նմանեաց ինամօք և սիրով և օդոց լաւուԹեամբ շուտով վրայ դնելով պանդուխտ Յօանակն մեր, կըրցաւ գուրս այլ ելնել, և քնուԹեան առուծծառուր և աննախանձ գեղեցկուԹիւնը և կենսատու շունչը վայելել: Դեռ սեպ աեմբեր ամիս էր, տաքերն մեղմացած զուարճալի աշնան եղանակն կուգար սիրեր բարձրադաշտակաց վրայ, հովաց և լերանց, ծմակաց և ծործորոց մէջ. ուսկից դեռ քաղցրաշարժ կրկըլջանօք կ'իջնէին արծաԹափայլ առուակք, կուհնչէին առատ պարտաէր Թռչունք, և ծաղկէին զանազան գունով վայրենի ծաղկիկքն, իբրև անխուով և անմեղ խաղաղուԹեան մը մէջ. «ՄիայնուԹիւն, խաղաղուԹիւն, անդորրուԹիւն բազում և մարմնոյ կազդուրում», զգաց, կանչեց, գրեց Ռակլբերան[1]: Տեսաւ և յիշեց անշուշտ իր երկնաւոր վարպետին ցուցած և լսածը, զոր և ինքն իակ երբեմն մեկնաբանած էր[2], «զառաւելուԹիւնն... » գեղեցկուԹեանն, զոր տուեալ է շուշանացն » վայրենեաց... ԵԹէ Սողոմոն պարտեցաւ 'ի գե» ղեցկուԹենէ նոցա, յամենայն... 'ի փառս իւր, » յայտ առնէ ԹԷ յամենայն իակ 'ի Թագաւորուա» Թեան իւրում այնպիսի ինչ ոչ զգեցաւ. և ոչ » ԵԹէ 'ի մոյ ծաղկէն պարտեցաւ և միւսումն » նմանել կարաց, այլ յամենեցունց միանգամայն

1 Թուիլթ ՃԳ. ἡσυχία, γαλήνη, ἀπταγμοσύνη πολλὴ, σωματος ευρωστία.

2 ՄեկնուԹիւն ՄատԹէի. ճառ իԲ:

» յայլեթեցաւ. վասն որոյ և ասէ խակ, եթէ Ոչ
» իբրև զմի ի նոցանէն:... Չինչնուազագոյն քան
» զայն կայցէ, զի որ այսօրն լոյէ և վաղիւ չիցէ,
» և յայնմ ևս զայնպիսի պայծառութենն ցուցա-
» նէցէ: Չի որ խոտոյն՝ որ չէ ինչ ի պէտս և ձա-
» րակ հրոյ, զայնպիսի գեղեցկութենն ընդհեաց,
» զիաւրդ ոչ քեզ՝ որ ի պէտս հաստատեցար, այլ.
» ցէ զաւելնայն պէտս...որչափ ևս առաւել զքեզ՝
» որ քան զամենայն ինչ պատուականագոյն ես,
» ամենայն պիտոյիւք պատուիցէ»: Ահա որ այս-
պիսի խորհրդածութեամբք կու իրատէր երբեմն
իր ժողովուրդը, որչափ աւելի խորհրդածէր հի-
մայ առանելով այս վայրենի ծաղկուները՝ երեից
պարզ և գերասքանչեան գեղեցկութեամբն՝ այն
բացակայը առանձնութեանց մէջ, որոց ինքն խակ
էր ամենէն աւելի միայնացեալ անձն, միանգա-
մայն և ամենէն աւելի զանոնք լեցընողն՝ իր աս-
տուածափառ ներկայութեամբը:

ԺԳ

Ահասիկ զգործս և զխորհուրդս Աստուծոյ առանելով և նկատելով հիացմամբ յանպատրաստակ դէմս բնութեան, Ոսկիբերան գրեթէ չէր իմանար եղանակին յառաջ շարժիլն և աշնայնոյն լռիկ հեռանալն. — մինչև գրել առ ոմն[1], թէ ոչ միայն «ազատեցաւ Հայաստան յԻսաբրացւոց», (այլ » և) տեղւոյս ձմեռն մինչև հիմայ ամենազուարճ » գարնան նմանի»: Եւ ուրիշն մ'այլ գրելով կու նմանեցնէր Անտիոքայ՝ իր քնիկ հայրենեաց կլիմային, որոյ արդարև Թէպէտնոյն միջօրէին տաքն է Կովկասու, այլ գրեթէ 120 մղոն անկէ աւելի հիւսիսագոյն, աւելի բարձրադիր և շատ աւելի

1 Թուղթ ԺԳ:

10477396

հեռու՝ի ծովէ. որով Անտիոքայ ցանկալի ձմեռուան շատ կարօտ կրնար քաշել, ինչպէս որ քիչ առեւնէն ինքն այլ զգաց: Մէկ երկու պատիրերի հովերը Անտիոքացոյն փչելով այլափոխեցին բնութեան կերպարանքը. հասաւ, նրատաւ Թագաւորեց դժնդակ ձմեռն՝ լերանց և դաշտաց վրայ. ջրոյ դին ընդարձակ լայնատարած բառածք գրեթէ մը նմանեցաւ. միայն երկինք իր գոյնովը կ'երևէր վերէն, այն այլ երբ ձեան տարափէ և բըքէ ազատ ըլլար: Ոչ այնքան տեսքն և ցուրտն, որքան անոնց երկարութիւնն և տևականութիւնն, ատէպ ատէպ կրկնուիլ և բարդուիլ տեղատատրտիւն, տառանց Թանձրանալն, ամեն երեւևութի դատրիւն, դիւրութեան և առողջութեան կարևորաց պահապիւն, շատ, և խիստ շատ իմացուց Ոսկիբերանի՝ իր աքսորանաց և աքսորոլաց դառնութիւնը: Ամենայն իմաստք և զգուշութիւն բաւական չեղան զինքը ծանր հիւանդութենէ և նեղութենէ ազատելու. գրեթէ երկու ամիս միօրինակ յանկողին ընկած մնաց. « Ձմեռն, կ'ըսէ մէկ » Թղթին մէջ, սովորականէն ծանր ծագեցաւ, և » ինծի աւելի ծանրագոյն տատմքացաւի ձմեռ » մը բերաւ. գրեթէ ոչ դիւրագոյն և լաւագոյն » քան զմեռեալս, այլ Թերևս աւելի գէշ անցու » ցի այս երկու ամիսները: Լոյն անգամ կարօ » տութեամբ կու գանէի... ցորեկ, արշալոյս, » միջօրէ, ամեն այլ ինծի դիշերուան հաւատար » էր. բոլոր օրն այլ անկողնի մէջ գամուած կու » կենայի: Թէպէտ և շատ տեսակ հնարքը գանէի՝ » բայց այն դժնդակ ցըրտէն եղած ցնսասին Ճար » չէր ըլլար. Թէպէտ և կրակ կու վառէի և մեծ » ծուխ կ'ըլլար, և իսկոյն մէջ փակուած կե » նայի, հարիւր զգեստ այլ հագնէի, և դռնէս » դուրս չելնէի, դարձեալ չարաչար կու տան » ջուէի: Ամենէս տրտիս վերատերութենն կ'ըլլար,

» գլխիս ցաւ, կերակրոյ անախորժութենէն և քնոյ
» կարօտք. բոլոր գիշերուան երկար անդունդը՝
» տքնութեամբ կ'անցընէի ». և այլն:

Այս ձմեռուան փուքն առած՝ իմացաւ Ոսկէբերան որ իր ձանչցածը չէ եղեր, և մէկ խօսքով անոր սատկութենէն իմացընելու համար՝ գրեթէ բառական կու սեպէ Հայկական Յղեռն ըսեր[1]. այն ձմեռը՝ զոր՝ի Մեծ Հայս՝ Քրիստոսէ 400 տարի առաջ փորձեց Մեղոն աստղիկեան, Քրիստոսէ 400 տարի վերջն այլ հոս փորձեց Յոհաննէս եկեղեցւոյ. և Թերևս իր իրճվին մէջ աւելի գաւն գտաւ Հայրապետեան, քան զօրապետեան իր լեռնային ձամբուն մէջ: Անոր համար կու խոստովանի նա՝ մէկու մը գրելով[2], Թէ « Մարմինս և ոչ մէկ բանէ » այնպէս կու չարչարուի ինչպէս՝ի ցրտոյ. և » չկայ բան մը որ այնպէս օգտակար ըլլայ ինծի՝ » ինչպէս ամառն և տաքութեան զուարճու» Թիւնն »: Ուստի և երբ առաջին անգամ քիչ մը տաք հով փըչեց և գարնան նշան մը տեսաւ՝ ամեն բան փոխուած և նորէն կենդանացեալ կարծեց[3]. Թէ և յայտ մասին՝ մեր հայրենեաց և Տաւրոս-Կիլիկիոյ կլիմային՝ շատ մարդասէր և քաղաքավար չէ, մանաւանդ ամիսրձից, ինչպէս էր և Ոսկիբերան. որ և դարձեալ անուշիկ գանգատի[4], Թէ « Նորէն օդոց փոփոխութենէն իւռվեց գմեզ. » և դեռ հոս ձմեռն կու տիրէ. (ըսել է որ ուրիշ » տեղ գարունն բաւական առաջ գացած էր). » սակայն յուսանք Թէ երբ ամառն լաւ մը հաս» տատուի՝ հիւանդութենան ճնապարհն այլ անցնի »: Եւ այս բանիս համար, ինչպէս կ'ըսէ, շատ պզուշութենն կ'ընէր:

Այսպէս ցրտով ցաւով անցուց երանելի հայ-

1 Թուղթ Ջ:
2 Թուղթ Ջ:
3 Թուղթ ճԽ:
4 Թուղթ ճԽ:

բանեան, և Կ.Պօլսոյ պատապարեալ պալատուց մէջ վարժող վարդապետ ակար անձնն՝ այս առաջին ձմեռը. որուն՝ ժամանակաւ կամ հարկաւ՝ վարժեցաւ. անանկ որ երկրորդ տարին կաւ գրեր [1]. «Գրեթէ տավրուսեցեաւք վարժեցայ Հայկական » ձմրան այլ. Թէպէտև ցրտէն շատ կու նեղիմ, » ինչպէս որ բնական է սառնակ տկար մարմին ու» նողին. սակայն կրնամ դէմ դնել, սաստիկ ցըր» տութեան առեն անկէն դուրս չելնելով. և հա» զիւ Թէ դանէս դուրս ոտք կու դնեմ»:

Խճճէ Խօսնակ. այսպէս ինամեցին զքեզ կայսերք և իշխանք, որք երբ գովնալով և բանի բերել էին զքեզ 'ի ջերասուանչ Անտիոքայ՝ բարձրացընելու 'ի բեմ տիեզերական մայրաքաղաքին. և ուր քշեցին ու մոռցան զքեզ: — Բայց արդ ուրախ լեր, հանդարտէ, բայց դուռդ և ել 'ի դուրս. ել յաստուածանորոգ զբօսարան բնութեան. « Զը» մեռն էանց և ծաղիկք երևեցան». եթէ խիստ է ձմեռն Կոկիւսոնի, և քիչ մ'երկար, բայց մէկ եղանակ մ'է, և յետադայքն աւելի քաղցր կ'ըլլան: — Ինքնին փորձեց և վկայեց զայս [2]. « Մնա» ցեալ տարւոյ մասերն այնպէս զուարճալի և » անոյշ կու գան ինծի, կ'ըսէ, որ դիւրաւ կրնամ » բոլորովին առողջանալ այն ձմեռուան բերած » հիւանդութենէն»: — Ուրեմն ահա քեզի ջերմահոտ և անուշահոտ օրեր. ըղձալիր, ուժովգիր. անբան բնութիւնն՝ ծլեցաւ ծաղկեցաւ զարդարեցաւ ջրոյ կողմէ: Հապա, ով անխոնջ մշակ Քրիստոսի այգւոյն, զոր հերկէիր և ցանէիր և քրտամաքդ ոռոգէիր, ով աղբիւրդ եկեղեցւոյ, ել, ել, մշակէ, ոռոգէ, ծաղկեցու փայլեցու այս անոյշ անապատ անծանօթ կողմանցս բա» նաւոր բնութիւնն այլ. որ արդէն աւետարեր

1 Թուղթ ձխբ:

2 Թուղթ ձխբ:

10477396

ոտք կոխելուդ՝ դրդեցաւ, առաւ չրթանցդ ցօղը և սրտիդ բոցը: Քու և քու նախորդացդ, մեր Սահակայ Պարթևի և իր նախորդացը, երկուքիդ այլ էչխանուԹեանց այս միջատահման կոլմս, այս կորուսեալ կոկաց գաւառս՝ նորէն կանգնէ՛ ի կեանս: Ոչ հեռու յայս կոլմերէս՝ անցաւ երբեմն առաջին պերճախօսն հին աշխարհի, Կիկերոն, և հազիւ հպարտուԹեան համբաւն հնչեցաւ. իսկ քու հեզիկ ընչուդ՝ Քրիստոս պիտի Թագաւորէ հոս: — Խօսէ՛ մնչէ մեզի, ով Ոսկիբերան, այս լռանիստ հայկական անապատոյս մէջ...: Ահա «Ձայն տատրակի լսեցի եղև յերկրի մերում»:

ԺԴ

Ոսկիբերան երբեք չմոռցաւ իր բարբառը, նաև ինչուան՛ ի յետին շունչ կենացն. միշտ և ամեն տեղ անիտիր՝ ամենուն՝ իբրև անլռելի և անդադար պատգամախօս Աստուծոյ՝ քարոզեց սովետցուց զբանն կենաց: ՀիւանդուԹեան և ցրտի աւեններ այլ՝ կամ ուրիշներու մխիԹարական ԹըղԹեր կու գրէր, որով ինքն այլ մխիԹարուէր, կամ ուրիշ հոգևոր խրատական և մեկնողական գրուածներ. ոչ միայն առանձնականաց համար կամ ապագայից յիշատակ, այլ և այն կոլմերուն ժողովրդոց և քահանայից համար, և նաև հեռաւորաց, Աստրոց և մանաւանդ Փիւնիկեցւոց կոլմանց, ուր քիչ աւեներ էն վերջ ծաղկեցընել տուաւ զքրիստոնէուԹիւն, և շատ եկեղեցիներ կանգնել: Իր ցած ու անծանօԹ խրճիԹէն և աԹոռակէն այլ՝ առանց պատրիարքական հեղինակուԹիւն բանեցընելու, աւելի կու գործէր և կու շահէր, քան զայլ եպիսկոպոսս հայրապետս ժամանակին: Արդէն երբ՛ ի կեսարիոյ սահմաններէն անցեր մտեր էր այս լեռնային կոլմերս,

տեղացի հարք, կրօնաւորք և կուսանք ընդ առաջ ելան խնդութեամբ, միանգամայն և լալով ու տրտմութեամբ՝ իրենցմէ հեռանալուն և յաքսոր դատապարտուելուն համար. և «Աբելի կ'ընչ» տեմք, կ'ըսէին, արևուն ձառագայթներէն զըրկ» ուիլ՝ քան թէ Յովհաննու բերնէն»: Ինքնին Ոսկիբերան բանագատուած է զայս խոստովանե լու իր մեկ մտերմին[1]: — Արդ այնքան հեռաւորներն անգամ հոգացողն՝ կրնա՞ր իր մօտիկները զանց ընել:

Այս մօտաւորքս անշուշտ նախ կոկք էին և կատարունք. այս եռքիններուս համար մեծ աշխարհապին Սուրաբոն կ'ըսէ թէ Հին կ'անուանէին 'ի մէջ կապադովկացւոց, թէ և լեզուին տարբեր էր. ես այլ չեմ գիտեր թէ արդեօք հին Սարուց՝ թէ Գամերեան Գամրաց սերունդք էին. և ոչ իսկ գիտեմ՝ թէ արդեօք ասո՞նց ազգակից էին՝ թէ մանաւանդ մեր Սրամ նահապետին աւեներն այս կողմերուս հայացեալ ցեղերուն: Ըստ ոմանց Հայ էին, ըստ այլոց՝ առանց անուան ազգի՝ կէս բարբարոս և հեթանոս ժողովուրդ մը, բայց 'ի հաւատացեալ Հայոց և Յունաց: Այս եռքիններս կերպով մը վաղուց ծանօթ պիտի ըլլային Ոսկիբերանի. վասն զի գրեթէ իր միրտութեան տարին էր՝ երբ նահատակեցաւ հոս Ս. Սեբաստոս Ովը նեցի և իր մայրն, Կանչի բերդին քով, մօտ 'ի Կուկիսան, ուսկից էր հայրենեօք այս վկայուհին՝ Մարիամ Հայկազն: Յայտնաւորք մը Ովընեցւոյն էրկու ծնողացն համար այլ կ'ըսէ թէ «էին ազգաւ Հայ»: Արդ տարբ այրն Վազար՝ էր հայրենակից Ոսկիբերանի՝ Անտիոքայ. ուսկից արհանոսաց հալածանաց առեն փախաւ հոս, ուր ապահով էին քրիստոնեայք, և ամուսնացաւ ընդ Մարե-

[1] Թուղթ ՃԽԵ:

մայ: Սոեփանոսի նահատակեալ ընկերքն՝ թէ ոչ ամենն այլ Հայ, գոնէ շատն մերազգի էին, որոց մէջ յիշուի Բագրատունի մ՚այլ, և ուրիշ մը Սմբատ անուամբ: Անկարելի կ՚երևի որ այս իր օրերուն, (40 տարի առաջ) և գրեթէ հայրենակցացը վկայարանաց՝ յայց ելած ջըլլայ Ոսկիբերան: Մեզի հիմայ քիչ զարմանք չէ մնածելն՝ թէ տակէ 1460 տարի առաջ Ոսկիբերան յուխտ գացած ըլլայ՝ ի Զէյթուն[1]:

Թողլով այս հաւատացեալները՝ դառնանք առանհաւատան. Ոսկիբերանի վարուց ընդարձակողն գրողն[2] այսպէս կ՚ըսէ. «Քանզի հեթանոսք էին
» բնակիչք աւելոյն այնորիկ. ուսաի ոմանք պաշտէին զկուռս անմտութեան, և այլք զփայտս վար-
» սաւորս անտառախիտ ծառոցն, և կէսք արեգականն երկիր պագանէին: Իսկ երանելին Յովհաննէս իբրև եհաս անդ՝ առնէր նշանս և սքանչելիս շնորհօք Աստուծոյ. և ամենեքեան իբրև լսէին թէ ծառայ Աստուծոյ բարձրելոյ է՝ գային առ նա»: Եւ յետ պատմելոյ զբժշկութիւն մէկ արևապաշտ ուղեւորի անդամալուծի մը, «Ի-
» բրև տեսին զայն զքանկարծահաս եղեալ
» սքանչելիսն՝ հաւատային ամենեքեան միաբան
» յԱստուած յարարիչն երկնի և երկրի. և մկըր-
» տեցան ի նմանէ անթիւ բազմութիւնք ի Հայր
» և յՈրդի և՝ի Հոգին սուրբ. և ձեռնադրեաց նո-
» ցա եօթն եպիսկոպոս, և բազում երիցունս և
» սարկաւագունս, առ ի բաւական լինել հո-
» վուել զանթիւ բազմութիւն ժողովրդեանն, և
» սպասաւորել եկեղեցեացն՝ որ չինեցանն:. Եւ
» ապա մնեալ անդ այր մի՝ ի նոցանէ ըստ շնոր-
» հացն Աստուծոյ՝ որ գիտէր զհելլենացի ձարա-

1 Որ է հինն Ուէնի կամ մօտիկ անոր:
2 Գէորգ Երուսաղէմացի:

10477396

» սանուելին իմաստուելեան գպրուելեան, և
» պատրաստեաց զնա թարգմանել ՚ի լեզուս նո-
» ցա զինչ կպակասեան, զի ՚ի միա առցեն զպատուե-
» րանս հրամանացն աստուածաշունչ տառիցն.
» և զԱաղմոսարանն ևս ետ թարգմանել, զի առցեն
» ՚ի բերան զհոգելից երգն Դաւթի՝ երգել միշտ
» յեկեղեցին. և տպա փոքր ՚ի շատէ և զայլսն
» Հին կպակասեան: Որ և ՚ի սակաւ աւուրս առա-
» ել ևս ծաղկեաց և պայլաբերեցաւ հաւատոք
» վրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՚ի պատուե-
» րանաց անտի. և միշտ գնային և յառաջադէմք
» լինէին ՚ի բարին. և փառաւորէր Աստուած ՚ի
» բարի գործս նոցա:... Թէպէտ և վճռացաւ Թա-
» գաւորական քաղաքն ընդ արտասահմանուելի՛
» Ճշմարիտ հովուին իւրեանց, սակայն ուրախա-
» ցաւ ծողվ-ուդ ն ՌՅ ընդ գիւտ Ճշմարիտ լու-
» սոյն »:

ԺԵ

Ահա պատմչիս իսկերէն և Թէոդորեաեայ մէկ իսկէն, կու հաւանին և կու հեռացընեն շատ եւ-
րոպացի Սուրբ գրոց հմուտ բանասէրք ԺԶ և ԺԷ դարուց, որ Յովհաննէս Ոսկիբերան առաջին հե-
ղինակ ըլլայ հայերէն Թարգմանուելեան աստուա-
ծաշունչ գրոց, մանաւանդ նոր կտակարանաց և սաղմոսաց. և գրեթէ հատարակաց էր այս կար-
ծիքս՝ քանի որ մեր ազգային Ս. Թարգմանչաց պատմուելիւնն անծանօթ էր Եւրոպացւոց. ա-
նանկ որ ոչ միայն Ս. գրոց Թարգմանուելեան, այլ և հայերէն այբուբենի գտիչ՝ Ոսկիբերան կու
տեսուէր յոմանց: Մինչև այսօր այլ Հռովմայ
Վատիկանու գերահռչակ գրատան դահլճին մէջ,
ուր ամէնայն ազգաց գիր հնարոլաց պատկերքն
կան, իբրև հայերէնի գրագիւտ կանգնած է Ոսկի-

10477396

բերան, հայ այբուբենն գոթացի ձևով մը վրան գրած: Ուրիշ կողմանէ մեր պատմչաց մէջ այլ կայ յիշատակ հին Թարգմանութեան մը Սալմոսաց, «զոր հանապազ՝ի բերան ունին», կ՚ըսէ Թովմա Արծրունի, ուրիշ կոգացի կամ խուեթեցի լեռնաբնակաց համար: — Եթէ կոկացիք Հայք էին՝ ըստ շատ հաւանութեամբ, գրեթէ տարակոյս չի մնար Ոսկիբերանի ջանքով հայերէն Թարգմանութեան մը Ս. գրոց՝ ըստ մասին. վասն զի և նոյն քրիստոսասէր Սուրբն էր՝ որ Գոթաց և Սկիւթաց մէջ այլ կու ջանար տարածել զաւետարանն, և ինքնին Թարգմանաւ կու քարոզէր անոնց՝ի Կ. Պօլիս:

Գրասիրաց Թողլով հետաքննել այս բանասիրական խնդիրը, չեմ կրնար հոս չյիշեցընել քեզի, Հայկակ, այս Ս. Ոսկիբերանի և մեր Ս. Մեսրոպայ ըրած կամ ընծայուած գործոց զարմանալի կամ նախանձական զուգակցութիւնը: Ծանօթ է քեզի թէ ինչ ջանք ըրած է մեր դպրութեանց վարդապետն՝ հայերէն գիր հնարելու և սուրբ գրքերը Թարգմանելու. գիտես այլ որ այդ հայերէն գրերը՝ առուծային ներշնչմամբ գտաւ կամ հնարեց յամին 406, մինչ նոյն և նախընթաց տարին՝ Ոսկիբերան զկոկիւսան լուսաւորէր: Երկու մեծաքոյ լուսաւորք, թերևս անծանօթք իրարու, որոց մէկն Հայաստանեայց աշխարհին առևմտեան հարաւային ծայրերը (Տաւրոկիւլիկիա) լուսաւորէր, միացեալ հեթանոսութեան հեաքը ջնջելով. միւսն (Մեսրովպ) այն աշխարհին առևելեան հիւսիսային ծայրերը՝ նոյն քանը կ՚ընէր (՚ի Սիւնիս, յԱղուանս և՚ի կովկասեան Մազքութս). և երկուքն այլ գրեթէ մէկ ժամանակի մէջ, մինչդեռ սուրբն Սահակ կայր և ծագէր՝ի միջնաշխարհին: — Այն ինչ զարմանալի գերբնականութեան լուսատոյրք էին երկու քաղ-

10477396

արձակ սահմանաց Հայոց, ի գրանց Կիւրեկեայ մինչև ի գուռն Ձոնաց, (իբր 600 մղոն երկարմէ հեռու) որ մեր Հայրենեաց վրայ ցոլացընէին երկնից մեծապոյն շնորհքը: Ո՛րքան առատաձեռն և մեծագործ եղած է Նախախնամութիւնն ի վերայ մեր Հայ ազգիս և աշխարհիս: Ո՛րքան օգտակար եղած է ընդհանուր Եկեղեցւոյ՝ իր քաջաձայն Խօսնակն՝ իր արուեստահմանութեան առեն այլ, քան մանաւոր յունական եկեղեցւոյ մեծ վիճակի մը: Եւ ո՛րքան երախտապարտք ենք մեք Հայք՝ Աստուածոյ և իր հռչակաւոր քարոզին՝ այս այցելութեա համար: Ո՛րքան այլ երախտապէտ պէտք է լլլան Ցոյնք և համօրէն հաւատացեալք՝ մեզի, և մեր հարց հիւրընկալութեանն, սիրոյն, պատուոյ և մեծարանաց առ Ոսկիբերանն:

Եւ նոյն ինքն մեծահոգին այն՝ արդեօք չէր և չէ իսկ ճանաչուլ և յարգուլ այսպիսի ազնիւ զգացմանց՝ զոր գուաւ ի Հայս: Վկայեն իր ժամանակակից պատմիչքն (Պալլատիոս և Սոզոմեն)[1], հապա այլ զմերայինս միայն յանուանէ յիշելով, թէ «Ցոյժ սիրելի էր Նա Հայոց՝ յորոց միչչ քնաւ » կէրն, և այլոց ևս մերձաւորաց »: Այլ արդեօք սիրուէր առաւել թէ սիրէր:... Իր նամակաց մէջ շատ հեղ գովութեամբ և գորովանօք կու յիշէ ի տեղացեաց գուած մարդասիրութիւնը. որոց ինքն այլ փոխարինեց հոգւով և սրտով և ոսկի բերնովն. այլ և մարմնաւոր հօր պէս պաշտպանելով.—գերեթափ ընելով ի գերչաց. առատ ողորմութեամբ առ ոնանկս, և տալու աւետն (որ նոյն տարիները պատահեցաւ այն կողմերը) շատերը կերակրելով իր ընդունած պարգևներով և տահկներովը: Ճշմարիտ հայր և լուսատու եղաւ այս տեղացի մերազգեաց, որպէս և

1 Գիրք Ը. ԻԷ:

օտարաց, լրացուցանելով զարդիւնս և զփառս իւրմէ դար մ'առաջ մեր Հայոց Մեծաց անմահ Լուսաւորչին Գրիգորի:

Գիտէր Ոսկիբերան որ Հայոց ազգն արևելքի մէջ առանձին եկեղեցի և գըլուխ մ'ունէր, առանձին լեզուաւ և սովորութեամբ և քաղաքական վարչութեամբ. այլ մերձաւոր և յարակից Յունաց՝ դրակցութեամբն ու դաշնակցութեամբք, անոնց նախապահական աթոռին երբեմն հպատակութեամբ՝ ի ձեռնադրութեանն, և նոյն իսկ դեռ անոնց (յոյն) լեզուով եկեղեցական սուրբ պաշտամունքը կատարելով.—գիտէր որ այն աւեն արևելեան ազգաց ամենէն մեծ և կարգաւորեալ եկեղեցեաց մէկն էր Հայոցն. գիտէր որ հարիւրաւոր եպիսկոպոսներ ունէին, և եպիսկոպոսապետ՝ զմեծն Սահակ Պարթև՝ զԹոռնորդի Թուան Ս. Լուսաւորչին, զոր Թերևս անձամբ այլ ճանչեր էր.—գիտէր որ լեզուի և ծիսի իրաւամբք՝ ամենայն Հայք անոր վիճակ և հօտ էին. բայց այն աւեն քաղաքական օրէնք զՓոքր Հայաստաներ և Կ.Պօլսի կայսերաց իշխանութեան տակ ձգեր էին, Թողլով զՄեծ Հայս իրենց բնիկ Թագաւորին, որ էր բարեպատարան Վռամշապուհ:—Գիտէր որ Պարսից արքայից արքային նախանձու և վախին համար՝ մեծ զգուշութիւն պէտք էր Հայոց, (նաև Թագաւորին և հայրապետին) ի հալորդելոյ կամ մտերմութիւն ցուցընելու Յունաց հետ. անով առ ժամանակ մը Փոքր Հայք՝ նաև ըստ եկեղեցական վարչութեան (յիրաւի կամ յանիրաւի) Յունաց պատրիարքութեան տակ ընկած էին, (կեսարիոյ նախապահին վճակեալ.)—գիտէր և Ս. Սահակ քալ քաղաքավարութեան, միանգամայն և Հանաչէր զանձինս և զժամանակն. և իրեն մեծ ուրախութեան և պատիւ սեպէր Ոսկիբերանի պէս հռովմայեցի

մը հեռաւոր կամ մերձաւոր ինամոց տակ մնալն իր սեպհական հօտին մէկ մասին. զոր յետ մահուան նորա՝ (անոր յաջորդաց ոգին ձանձնալով) պահանջեց ՚ի Թէոդոս կայսերէ՝ և յԱտտիկոս պատրիարքէ, և ստացաւ. սկսաւ հովուել անձամբ այցելութեամբ և քարոզութեամբ իր հոգեկիր աչակցին՝ Ս. Մեսրովպայ: Իսկ այս աւեն վանն վերոյիշեալ քաղաքական զգուշութեանց, և կամ իրարու վրայ ունեցած վստահութեան, Ոսկիբերանի և Սահակայ մէջ մանաւոր Թղթակցութենն մը ջնջուիր, և ոչ այլ ուրիշ Հայ եպիսկոպոսաց՝ յայտնապէս. Թէ և շատ հաւանական է որ Ոսկիբերանի քանի մը Թղթերն գրուած ըլլան առ մերազգի եպիսկոպոսունս և երիցունս Փոքր Հայոց, որոց անուանքն կամ յունական են, կամ յունարէն Թարգմանեալ. (ինչպէս Ելպիդիոս՝ Յուսիկ, Ադելփոս՝ Եղբայր, Իրդիոս՝ Տօնիկ, և այլն), և կամ աւելի Հայոց քան Յունաց մէջ գործածականք են, ինչպէս Մալքոս, Մովսէս, և այլն. յորոց ոմանք այլ անշուշտ Աստուիք են: Ապա Թէ ոչ՝ անհաւատալի կ՚ըլլայ Թէ աքսորանաց տեղէն Ինջուան Փիւնիկիոյ և Արաբիոյ, Պարսից և ԳԹաց եկեղեցեաց համար հոգացողն՝ իր ամենէն մերձաւոր և ընդարձակ եկեղեցւոյն տեսչաց հետ վերաբերութենէ չունենայ. մինչդեռ անոնց բնական վիճակին մէկ մասին մէջ՝ գրեթէ անձամբ հովուութեանն, հայրութեանն և վարդապետութեանն ընելով, կու բովանդակեր Աստուածորչի գաւազանին ջջլաթոլորը:

ԺԶ

Աւելի անակնկալ կերպով մ՚այլ մեծարեց և հռչակեց Ոսկիբերան զԱստուածորիչն Հայոց, այն լեզուով որով երբեմն իր առաջին եկեղեցւոյն

10477396

Ս. հովհաննեսը նեղբօղէը էր, զԻգնատիոս, զԲաբեղաս և զՄեղիտոս. միանգամայն մեծարու և երախտագէտ ըլլալով թէ մեծին Գրիգորի և թէ անոր պայազատ և իր ասպնջական Դէոսկորին. վասն զի ասոր ինդրանօք գրեց և խօսեցաւ «Նեղ» բօղեան, ատացեալ յալագս վարուց և նահատ» ակութեան Գրիգորի՝ Հայոց Մեծաց Հայրա» պետի՝ Կոկիսոն Հայոց, մինչ յաքսորեանս էր » (Ոսկիբերան), ի ինդրոյ Հայազին որուն և» պիսկոպոսի և վարդապետի համազգեաց նորին՝ » Դիոսկորոս անուն կոչեցեալոյ, և այլ ևս յոգնա» խուռմբ բազմութեան, ոլք ժողովեալ էին յա» ւուր յիշատակի մեծահռչակ ոսկի նորին տուրբ » Լուսաւորչին արևելեան աշխարհին»: Ա յսպի» սի է վերնագիր Ճառին, որոյ յիշատակարանն այլ արժան է պիտանալ. «Ի Թուականիս ՇՂ (1141) » Թարգմանեցաւ Ճառս ի յունականէն ի մեր, » ի ձեռն Աբրահամու Ղրամատիկոսի, ի հին և » յեղծ օրինակաց. իսկ յարմարեցաւ ըստ բա» նից դպրութեան և բառից՝ յիմոյ նուաստու» թենէ Ներսիսի (Կլայեցւոյ), հրամանաւ տեա» ւըն իմոյ և հարազատի՝ Գրիգորիսի Հայոց կա» թուղիկոսի»: Արդ այս Ճառս որոյ սկիզբն է, «Հրաշալի է մեզ ոճս այսօր, և պայծառապոյն » քան զսովորականն՝ շարադրութիւնս», զոր Շնորհալին և այն յոյն վարպետ գրագէտն գտան Ոսկիբերանէն 740 տարի ետև՝ հին և էղծ օրինակաց մէջ, և անտարակոյս Ճանչցան, հիմայ չի գտուիր հեղինակին ինքզեալ յունարէն գործոց մէջ: Ասոնց հրատարակող մեծարդիւն և քննադատ աբբայն Մոնֆոքոն՝ անցեալ դարու մէջ՝ տարակուսած կարծուի ատոր վաւերականութիւնը վրայ, թերևս և այլք անոր պէս: Բայց անշուշտ այնպէս չէին ըներ՝ եթէ նախ Ճառին վերնագիրն և յիշատակարանը քննէին, և յիշէին Ոսկիբերա-

նի ըրածնեըը ՚ի Կոկիւսան, և իր հոն հիւըընկա-
լեն՝ Դիոսկորոսը. որոց համար Մոնֆոքոն այլ ան-
հաւան չիսեպեը Ոսկիբեըանին ՃառախօսուԹիւ-
նը, այլ զՃառը՝ երկբայելի և անարժան անոը
գրչին. և իրաւունք ունի: Վասն զի իր կարդա-
ցած և հրատարակած Ճառը (զոր ՚ի լատին Թարգ-
մանեը է հայագէտ երէցն Վիլըֆռոսա), ոչ է
այս մեր ըսած Հրաշալի Ճառս, այլ ուրիշ մը՝ Ա-
պոսթոպոըդէց արանց սկզբնաւորուԹեամբ, որ Թէ
և Ձեռագրաց ոմանց մէջ Նորին Յովհաննու Ոսկէբէ-
բանի անուամբ գրուած է, բայց ոչ ոՃն և ոչ ու-
րիշ վկայուԹիւն մը կու Ճշմարտէ զայն: Ըստ
դիպաց՝ գալիլացի բանասէր աբբայք անհարա-
զատ Ճառին գլուխը դրած գտեր են հարազատին
վերնագիրը, և չիտեր են. որոյ տեղ եԹէ այս
Ճառս գրուած ըլլային՝ անշուշտ բնաւ չէին տա-
րակուսիր Ոսկիբեըանի ըլլալուն. որոյ լեզուին և
արտին և դիպուածոց յարմար՝ շատ խօսք կան մէ-
ջը: ՅառաջաբանուԹեանը մէջ կու յուսայ Լու-
սաւորչին մեծախոհուԹենէն՝ որ ընդունի «ըզ-
» գուշնաքեայ ընծայաբերուԹիւնս ՚ի փոյր մարմ-
» նոյ և բովմտին վշտօփ պալարեալ անգնէ». յետոյ
Թուելով անոր անԹիւ արդիւնքն և արժանաւո-
րուԹիւնը՝ կերպ կերպ գովէ. Աբրահամ նահա-
պետին և նոր օրինաց սրբոց հետ համեմատելով,
կ՚անցնի ՚ի վերապին համբերուԹիւնը. և անկից
կու սկսի պատմել Հռիփսիմեանց և Տըրդատայ
դէպքը, Գրիգորի հանուիլն ՚ի վերապէն և բժըշ-
կեն զպատուհասեալն Աատուծոյ, և քարոզել
զՃշմարտուԹիւն Քրիստոսի. ըստ սխորժելոյ հայ-
կական լսելեաց յերկարելով այս բաներս:

Բայց եըբ կու հանի Հայոց խնդիրքին առ
Գրիգոր՝ իբեզ քահանայապետ ըլլալու համար,
և ասոր նախ խոնարհուԹեամբ հրաժարելուն,
ապա հարկաւ յանձնառուԹեանը, Ոսկիբեբան

*էր անձին և ժամանակին դէպքերէն դրդած չի-
կրնար չկանչել. « Զայնպիսին գովեմ ես հո-
» վիւ, զայնպիսին վերակացու, զնորայն ուղղու-
» նեմ զակարուհթիւն, զնորայն ընդունիմ զչեղ-
» գուհթիւն. զի ոչ նա զհետ պատուոյն, այլ զհետ
» նորա պատիւն ընթանայր. ոչ խնդրէր զփառ-
» սըն, այլ խնդրեալլինէր 'ի փառացն. այնպիսին
» վայելէ քահանայապետ՝ ըստ Պօղոսի, սուրբ,
» անմեղ, անարատ, զատեալ 'ի մեղաւորաց և
» բարձրացեալ քան զերկինս: Զի որ այնպիսի ոչ
» լինիցի՝ ոչ հովիւ ուրեմն կոչի, այլ գող և աւա-
» զակ և գայլ ապականիչ օձաբելով զհօտն Քրիս-
» տոսի. ըստ որում և աս ՚ի Ղեկիէլ էրնեցւոյն հակառա-
» կողք Աչմարտութեանս... Վասն որոյ՝ եթէ հա-
» ճոյ Թուեցի, պարտ և արժան է նախ և ա-
» ռաջին անցանել առ այնպիսիսն բանիւ, և ապա
» զերանելի հօրս մերոյ աւարտել զներբողական
» Ճառս: Հովուապետի է առեանս, քահանայա-
» պետի՝ ծանախմբութհիւնս. պարտ է զատանել
» զգայլսն 'ի հովուաց. և առնորա փառացն պա-
» տիւ՝ սակաւ ինչ և զնոր չեղոփակել զվէրս...
» Քանզի տեղւն տաքն երանելի հօրս մերոյ՝ 'ի նորա
» բանից արկանէ զմեզ». և այլն: Ահա ըսելով
կու սկսի 'ի բանից Քրիստոսի, և առաքելոցն Պօ-
ղոսի, Պետրոսի և Յովհաննու՝ ցուցընել, թէ ինչ-
պէս պէտք է ըլլալ Ճչմարիտ հովիւ, եպիսկոպոս.
և ինչ կ'ընեն անարժան հովիւք, աշխարհասէրք
և արծաթասէրք. և դարձեալ թէ ինչպէս պէտք
է որ առաքինիք համբերեն նրանց դէմ հալածանաց
և վշտաց, օրինակաւ նրեանցմէ առաջ հալածելոց,
և այլն: Ահա սրտաուռչ և խրատական նա-
քեր պրեթէ Ճառին քառորդէն աւելին կու բռ-
նեն. և աւելի հովուաց քան հօտին վերաբերելով՝
կրնանք կարծել՝ թէ այս մասս նաստած չէ հանդի-
սին մէջ, այլ գրած համ յետոյ յաւելած: Անկէ*

և առ գարձեալ կու յիշէ Լուսաւորչին աշխատան-
քը և 'ի լերինս առանձնանալը. « Թագուցանել
» զանձն 'ի մարդկային տեսութենէ. զի մաքրա-
» պէս անդանօր և աննիւթաբար՝ աննիւթակա-
» նին Հանդիպեցի տեսութեան Աստուծոյ ».
Եւ հոս կ'աւարտէ Լուսաւորչի պատմութիւնը,
ամենևին չյիշելով անոր երջանիկ փոխման աւան-
դութիւնը և մարմնոյն գիւտը. – վասն զի դեռ եր-
կուքն այլ չէին յայտնուած, որպէս յետոյ. և
այս այլ կրնայ վկայ ըլլալ ճառիս հնութեանը:
Յետոյ գարձեալ ներբողելով զՍուրբն, չիմանալը
անոր ընդ հօտն այլ գովելով. « Մինչև ցայժմ
» իակ՝ օր ըստ օրէ 'ի լաւագոյնն յառաջանան
» ընտրեալ նորայն ժողովուրդ և վիճակ »: Պան-
» ծալի գովութիւն. արդիւնք գործակցութեան
ջանից որդւոց Ս. Լուսաւորչի, և դեռ գործող
Ս. Սահակայ:

Յետ ամենայնի Ոսկեբերան իր վիճակին յար-
մար և արտառուչ կերպով կնքէ խօսքը, գարձը-
նելով առ Ս. Լուսաւորիչն մեր. « Աղաչեմ, կ'ը-
» սէ, ուչ և ես մեկուսանալ հոգևորական այցելու-
» թեամբ առ 'ի մէնջ, այլ յիշել զմեզ անմո-
» ռաց... զի և մեք զպատահումն սակաւագոյն
» վշտացս՝ համբերութեամբ կատարեցուք...
» և քոյին վշտամբեր նեղութեանցս յիշատակաւ՝
» 'ի մերում մըխիթարել սիրտս: ... Զի
» և ես նուաղեալ 'ի զօրութենէ անդամոց, փայր
» գոլով ծերիով և վշտագին անձկութեամբ, մա-
» նաւանդ բռնադատեալ սիրով 'ի ձո համպղթեաց, 'ի
» ձո՞ վիճակիս, նշանակ սիրոյ հատուցի քեզ ըն-
» ծայ ջերմագոյն սրտիւ: Զի ահաւադիկ նուի-
» րեալ եմ և ես յայտմհետէ լքանել զկեանս
» զայս տապալական, և լինել ընդ Քրիստոսի. Թե-
» բեւ անդադար հանդիպեցուք միմեանց զուար-
» ճալի և դեղեցկագոյն հանդիպմամբ, բնակել-

Դևփնին ցՃնցհուջ, հՃցրճնիջ ցՈվհ. ՈՄկհՒՒերՃնհ.

10477396

10477396

» լավ 'ի միտին մշանջենաւորապէս. և արժանա-
» ւոր լինել երանաւէտ խոստմանցն. որոց լիցի
» ամենեցուն մեզ հասանել 'ի Քրիստոս Յիսուս
» 'ի տէր մեր », և այլն: — Ոսկիբերանի ամենէն
արտաչարժ խօսքերէն մէկն է այս վերջաբանս, և
Թեոդոս ամենէն աւելին. խոստովանութիւն մը՝
զոր կու ջանար լսելու իր Թզնդոց մէջ, և զոր հոս
համարձակի՝ առաջի Աստուծոյ և իր բազմաչար-
չար նահատակին, ու անոր արեան քրտանց գին
աննախանձ և անկասկած ժողովրդեան մը: Կ'երևի
այլ որ իր կէս հնւանդութեան առեն խօսած է,
և Թեոդոս վերջին տարին: Անշուշտ իր յետին ա-
կեղեցիկ և զգայուն գրուածոց մէկն է սա. մի 'ի
վերջին ձայնից կամ երգոց Խօսնակին եկեղեցւոյ՝
հնչեցեալ յանապատս Հայոց, 'ի սէր նոցին իսկ
Հայոց և 'ի պատիւ Լուսաւորչին նոցին:.. Քարան-
ձաւք Կոկաց, արդեօք կու կրկնէք դեռ այդ հրա-
շալի ձայնը, որ զերկուքն այլ յանմահութիւն
կու խառնէ, զձայնեալն՝ Գրիգոր, և զձայնողն՝
Յովհաննէս, զԼուսաւորիչ և զՈսկիբերան:...

ԺԷ

Եթէ աւելորդ պարծանք չէ, կու համարձա-
կիմ ըսել, թէ Ոսկիբերան կանուխ և շատ հին
պարտք մ'ունէր Լուսաւորչայ ժողովրդեան և
վիճակին. իր բնատուր հանճարով և Անտրակաթ
ու Լիբանիոս սոփեստներէն ջանքով ոսկեզօծեալ
շնորհաւնքը՝ եկեղեցւոյ Խօսնակ ըլլալու վարժեցը-
նողն՝ Պօլնքատոսի հայրենակից և քնիկ ազգաւ Հայ
մ'էր, նուիրեալ և մեծահատատ անձ մը, — Ա.
Մելիքսէթ հայրապետեան. որ առնելով զՅովհաննէս
(18 ամեայ պատանին) լսեալ հռետորական շնոր-
հօք և գիտութեամբք զարդարեալ, բայց տարա-
կուսեալ երկնից և երկրի որուհիչ Ճամբուն վրայ,

10477396

Ձարտար սիրով իրեն քաշէց. երեք տարի քո-
վը պահելով բացաւ, ցըցուց, տվեցուց իրեն
Ջրհատոսի բարձր և վեմ իմաստասիրութիւնը,
անոր Հօր յաւիտենական գաղտնիքը, և Հոգւոյն՝
հրեղէն լեզուն. և երբ անոնց լիուլի ընդունակ
տեսաւ՝ մկրտեց զՅովհաննէս (21 տարուան), և
իր Անտիոքայ մեծ և նախաքրիստոնեայ եկեղե-
ցւոյն՝ Գրաւարդաց ձեռնադրեց: Այսպէս, մինչ
Աստրին հայր՝ Յոյն մայր՝ և արտաքին դաստիա-
րակ եղան, Հայ մը եւաւ վերածնող և դայ-
եակ Հոգւոյն և սրտին Ոսկիբերանի, զորս ինք-
նին յետոյ կրթեց և զարդարեց աստուածծային
շնորհօք, Անտիոքայ լերանց ձգնաւորաց խորհր-
դոն և իր քարայրին առանձնութեանը մէջ:

Հոս անցողաբար յիշենք, որ այն տաեն երբ յետ
վեց կամ եօթն ամաց դարձաւ Յովհաննէս 'ի լե-
րանց՝ այլափոխեալ կերպով մը, մարմնովն՝ նուա-
ղեալ, ցամաքեալ, ձգնեալ և ճնշեալ, իսկ Հոգւո-
վըն և մտօք լուսափայլեալ և Համացեալ գիտու-
թեամբ աստուածծայնոց, զորս և արդէն գրուա-
ծովք այլ յայտնել սկսեր էր, Ս. Մելիտոս գըր-
կաբաց ընդունեցաւ իր Հոգեստուն սանը, և նորէն
եկեղեցւոյն պաշտօնեայ ընելով լսեցուց անոր ըն-
թերցուածները. իսկ երբ ինքն Հանգեաւ 'ի տէր
յամի 381, իր յաջորդն Փլաբիանոս՝ սարկաւագ
և քահանայ ձեռնադրեց[1], և իրեն օգնական ը-
րաւ, նաև տեղակալ և քարոզիչ, թէ իր բացա-
կայութեան տաեն և թէ մօտ ըլլալուն. ինչուան

1 Ըստ ոմանց Ս. Մելիտոս ձեռնադրած է զՅովհան-
նէս՝ սարկաւագ. իսկ քահանայութիւնն եղած է ըստ ո-
մանց յամի 383, ըստ այլոց 386 կամ 387, և ըստ ոմանց ա-
ւելի այլ առաջ: Եւ ըստ այսմ սովորաբար 63 տարի ապ-
րած կը Համարուին զՍուրբն. իսկ այլք 50 տարի, կամ 52
տարի և 8 ամիս. և այս այլ Հաւանական է:

10477396

որ յետ 12 (կամ աւելի տարւոյ) տրտմութեամբ և ինդութեամբ ստիպուեցաւ բաժնուելոյ անկէ, թողլով որ երթայ իւրեն պատուականէ և աթոռակից և աւելի այլ բարձրագահ ըլլայ('ի Կ.Պօլիս): Եւ երբ անկից քշեցին զՕուրբն՝ դեռ ողջէր Փլաբիանոս և ցաւօք լսեց զայն. և ինչպէս կու վայլէր իր առաքինութեան և մեծութեան՝ մերժեց Թէոփիլեանց հրապոյրքը, և գրեց այլ Կ.Պօլսի ժողովրդեան՝ որ հաւատարիմ մնան իրենց արժանաւոր հովուին. անոր համար Ոսկիբերան այլ կ'աղաչէր և կու պնդէր՝ որ առանց Հռովմայ քահանայապետին և Անտիոքայ ու Երուսաղէմի պատրիարքաց՝ իրեն վրայ դատաստան չընեն: Զայնը լսեցին, կամ չանային լսել. աքսորեալ հայրապետն մօտեցաւ տեղւոյ իր հայրենեաց և զինքը քահանայ ձեռնադրող ծերունի հօրը աթոռն. ի՛նչ ցաւ և ի՛նչ մխիթարութիւն երկուքին այլ: Բայց աւելի եղաւ ցաւն Յովհաննու. վասն զի հազիւ տեղաւորուած իր պանդխտութեան մէջ, և դեռ չսկսած թոլթակցիլ իր նախապետութեան հօրը հետ, լսեց անոր վախճանը: Ա՛յլ աւելի դառնակսկիծ եղաւ ցաւն՝ երբ այն առթիւ Անտիոքայ եկեղեցւոյն մէջ այլ շփոթ ընկաւ. և անարժան քահանայ մը (Պորփիւր) հայրապետական աթոռը գրաւեց. ոչ միայն տխրած՝ յետ քաշուեցան. շատերն բոլորովին հեռացան յԱնտիոքայ. շատեր՝ քահանայք և ժողովուրդք՝ իբրև ուխտի և մխիթարութեան՝ սկսան գիմել առ Յովհաննէս 'ի Կոկիւսոն, ցանկալով անոր քարոզութեան հին օրերը յետ դարձընելու. և եթէ կարելի ըլլար՝ նորէն զինքն իր հայրենիքը բերելու՝ իրենք զիրենք նոր յաշխարհ եկած պիտի սեպէին: Զարհուրեցան թշնամիքն, կ'ըսէ Ոսկիբերանի հաւատարիմ և կենակից կենսագիրն,[1] «Տեսանելով

1 Պալլադիոս:

» զի Անտիոքայ եկեղեցին ՚ի Հայս փոխաբերեալ
» լինի. և անտուատ գարձեալ որպէս թէ յԱն-
» տիոք ընթանայ՝ հուշակ զուարթարար իմաստա-
» սիրութեան ցուվհաննու » : Կամ ինչպէս ուրիշ
մը կ՚ըսէ[1]. « Գրեթէ ամենայն կողմանքն այնո-
» քիկ Հայաստանեայց, և անտի մինչև ցԱնտիոք
» և ՚ի Կ.Պօլիս հուշակ հարկանէին զնմաստու-
» թիւն նորա. և ՚ի բերան առեալ զնորա վար-
» դապետութիւնն՝ գովելի և փառաւոր յամե-
» նեցունց բերանոյ լինէր նա » : Շատ թղթեր ու-
նի գրած յաքսորէն առ Անտիոքացիս, մանա-
ւանդ առ քահանայս, յորդորելով միշտ ՚ի համ-
բերութիւն և ՚ի խաղաղութիւն, զգուշաւոր խը-
րատներով. զնոյն կ՚ընէ և ուրիշ թղթոց մէջ առ
զանազանս. միշտ ջանալով հակառակողաց առիթ
չտալ, նախանձնին չգրգռել. ատեպ այլ կու պա-
տուիրէ մտերմացն՝ որ չհուշկեն իր քաշած նե-
ղութիւնները, թէ և օտարք խօսելու այլ ըլլան:

Սակայն այս բանս անկարելի եղաւ, և եր. ոչ
իր վիշտերն և փառքն պակսեցան և ոչ այլ թշնա-
մեաց նախանձն, իր եռամեայ պանդխտութեան
մէջ. զոր մեծաւ մասամբ անցուց հեռաւոր աշ-
խարհաց մէջ այլ քրիստոնէութեան ծաւալմուն-
քը հնարելով, թղթեր գրելով, ինչպէս շատ հեղ
ըսի, և առանձին հոգևոր և իրատական գլուխք և
ձառեր, որոց համար բաւական թուղթ կամ տախ-
տակ չէր գանել. և այս էր իրեն ամենէն մեծ
կարօտութիւնը: Սրտին և բերնին համեմատ ձեռքն
այլ ժիր և անխոնջ էր, և չէր կրնար անոնց բա-
ւական չարտակ և գաշտ գանել:

1 Գէորգ Երուսաղեմացի:

10477396

ԺՐ

Իր հոն և վերջի գրուածոց մէջ՝ յայտնի և նշանաւորներէն, իր աննման ձայնին և գրչին վերջին ճեխինչներէն, ու քրիստոնէական իմաստասիրութեան գերագոյն արտադրութիւններէն մէկն է ձառ մը, թէ Ոչ ոք ինչ՝ էնէ ոչ յանչնէն. այսինքն թէ ոչ ոք կրնայ ուրիշի սոյգ ինչ ձառ մը հասկընել, թէ որ անիկայ առաքինութիւնէն համբերէ. սոյգ ինչան՝ միայն մեղք և անհամբերութիւն է: Երկրորդ մ՝այլ է գիրք մը առ Ժողովուրդն Կ.Պոլսի, անոնց՝ որ գայթակղիչ էին արդարոց հալածանաց և անիրաւաց յաջողութեան վրայ.—երկայն և ընդարձակ խօսքերով և օրինակներով կու բացատրէ առջի ճառին մէջ ըսածներէն զատ՝ Աստուծոյ նախախնամութեան զարմանալի և անքննելի ճամբաները, վերաց և հալածանաց օգուտներըը, և նոյն իսկ գայթակղութեանց՝ որոց թոյլ տայ Աստուած. և թէ ոչքայի մեծ պիտի ըլլան վարձք հալածելոց և վերացելոց, և ինչ վերջ կ՝ունենան հալածիչք և անիրաւք: Այս երկու, ինչպէս ուրիշ գրուածոց մէջ այլ, կու փայլէ հասար ճարտարութիւն իմաց և մեծութիւն հոգւոյ Ոսկիբերանի, և իր անհամեմատ արութիւն սրտին վրայ:

Գրեթէ կէսաց յետին տարին, լի տառապանօք և զրկմամբք, տեսնելով իր աթոռը ապօրէն բռնաբարողաց որս եղած, գրեթէ իր վախճանը քիչ հեռի տեսնելով, և դեռ անխռով կու գրէ, կու ջանայ ուրիշներուն սիրտը հանդարտել, մխիթարել, շինել, առանց ամենևին իր քաշածները յիշելու տրամութեամբ կամ դառնութեամբ. այլ անչ վերհիշողութեան, առանց գանգատի և անհամբերութեան կամ շփոթութեան մը. վասն

զի յամենայնի կու ձանչնայ զկամս Աստուծոյ և կ'ըսէ «Փառք քեզ Աստուած, յաղագս ամենայ-» նի»: Թէրևս այս կոկաց անապատաց մէջ բուսած Ոսկիբերանեան ծաղկունքն՝ իր հոգևոր և բանաւոր երկանց և կենաց գերագոյն պատկերն են. և իր անժանգ ոսկւոյն մէջ՝ ամենափայլ ագամանդներն:

Ախսպիսի գրուածք՝ մխիթարականք թէ գրողին, թէ առ որս գրէր, թէ մեզի նակ, անշուշտ աւելի շատ այլ կ'ըլլային, եթէ Ոսկիբերանի երկու արտաքին սպառնացող վտանգքն քիչ մը պակաս ըլլային.—ձմեռնն և Խաւարացիք: Առջի տարին մեկն միայն կար, նակ երկրորդ տարին ձմրան հետ հասան իրենց լեռներէն մեկնակազէն աւազակք այլ. որոց բնիկ տեղն էր Կիւկիկոյ և Լիկաոնիոյ (Ղոնիոյ կամ Գարամանի) միջոց լեռնոտ երկիրն, ուր կովկասեան Էկզեաց (կամ Զէյքէզացց) պէս ամրացած Խաւարացիք՝ իրենց երկրին եզերքը եղած դաշտագաւառներուն վրայ կու վազէին և կ'աւարէին: Հնուց 'ի վեր անուանի ըլլալով այս գործով Հռովմայեցւոց անգամ ահարկու և զգուշալի եղան. և Թէպէտ տասնք անգամ մը (Քրիստոսէ 78 տարի առաջ) նուաճեցին զանոնք ('ի ձեռն Սերվիլիոսի), բայց նոքրէն սկսան տապատակել՝ Հռովմայ և Կ.Պօլսի կայսերաց առեն, մինչև գրեթէ ցկէս ջ դարու. նակ գ և դ դարուց և այս նիս սկիզբը՝ շատ աւելի զօրացեր կամ կատղեր էին, լեռնային կիւլիկեցւոց հետ այլ միաբանած և իբր մէկ ժողովուրդ ըլլալով: Այս լեռնոտ և վայրենի երկիրներն էր որ ձ. դարուն մէջ նուաճեցին Թորոսք և Լևոնք մեր Ռուբինեանք, և քրիստոնեայ Թագաւորութեան մը կազմած ըլլին. նակ իրենցմէ 800 տարի առաջ՝ մեր պատմութեան առեններըը՝ կայսերք անգամ գոպային Խաւարացւոց անու-

նէին, և շատ ջրաց բանակները կորուսին անոնց դէմ։

Մեր աքսորելոյն պանդխտութեան առեն՝ յետ արշաւանացն՝ ի սահմանս Կեսարիոյ, տարիէն ա֊ւելի հանդարտած կ՚երևին, երբ յանկարծ՝ ի սկիզբն 406 տարւոյ՝ Ճմեռուան ցրտէն զրգռած գայլերու պէս յարձակեցան նաև Կոկիսոնի սահ֊մաններն այլ։ Ա֊յս տեղս այն բերդաշէններէն մէկն էր՝ զոր Հռովմայեցիք կանգնած էին՝ ի պաշտ֊պանութիւն, բայց շատ ամուրներէն մէկն չէր։ անոր համար պէտք եղաւ որ մեր՝ հայրապետն այլ Թոլոս իր տաքուկ սենեակը, Թափառական պարտի սառամանեաց առեն, երբեմն չէնքերու և երբեմն անշէն տեղեաց, անտառաց և քարայ֊րից մէջ, Թէ՛ բնութեան դժուարութեամբք և Թէ հիւանդութեամբ այլ նեղուելով։ ինչուան որ կրցաւ իր ընկերաց և պահապանաց հետ գինքը ձգել յԱրաբիսոն կամ Արափսոս։ Անկայ Կո֊կիսոնէն 40 մղոնի չափ դէպ յարևելք՝ հիմ֊նուան Եարփուզ քաղաքին մօտ՝ աւելի ամուր բերդաւան մ՚էր։ որուն դրսի չէնքն այլ բաւա֊կան ապահով չտեսնելով՝ բուն միջնաբերդին մէջ քաշուելոյն փախատականք, խառն՝ ի խուռն բազ֊մութեամբ, որ շատ անտանելի ըրաւ բնակու֊Թիւնը, և բանտէն այլ դէշ, կ՚ըսէ մեր տառապեալ Յօհաննէն։ մէկ կողմէն Իսաւրացւոց վախն, որ կրակով և սրով ինչուան դռներուն կու հաս֊նէին, մէկ այլ կողմէն տեղւոյն նեղուածքն և տա֊վու վախն։ ասոնց վրայ այլ՝ Ճմեռնային ցուրտն և հիւանդութիւնն։ Ի վերայ այսր ամենայնի դեռ անհատնում Ոսկիբերանն՝ ժամանակ և հնարք կու գտնէր Թղթակցելու մտերմաց հետ և հոգա֊լու փիւնիկիոյ մէջ ծագած խուովութեանց և հա֊լածանաց վրայ։ Ասկէ գրած մէկ Թղթին մէջ, «Ամեն բան, կ՚ըսէ, հիմայ գէշ է՝ ի Հայաստան,

» և ամենէն աւելի օգոյ խառնակութիւնն և փո-
» թորիկք. ուր որ գառնայ մարդ՝ կու տեսնէ
» հեղեղները, մեռելոյ դիակոյտ, գետնայատակ
» եղած տները, կործանած քաղաքները. իսկ մենք
» թէպէտ և վտանգէն ազատած կ'երևինք, բայց
» գրեթէ 'ի բանտի եմք այս բերդիս մէջ. և պատ-
» ճառաւ ամենօրեայ վախուս, սպանմանց լուրե-
» րով, խաւարացւոց յանկարծ մեր վրայ հասնե-
» լուն կասկածանօք, և մարմնոյ տկարութեամբ՝
» որոյ հետ գեռ կու կռուիմ, ամենևին չեմք կըր-
» նար ապահով և հանգիստ ըլլալ: Բայց այս ա-
» մենայն ալիսից մէջ ինձի մեծ մխիթարութիւն
» է կու տառապիլեանդ լուրն ընդունելս »: —
Ոսկիբերանն վասն ատոյգ է. և յիրաւի կ'ըսէր,
Թէ այս բերդիս մէջ իբրև ծուղակի մէջ բռնուած
եմք. և ահա մէկ գիշեր մը բոլորովին անակնկալ
և անկարծ առեն՝ 300 մեհենակազէն խաւարացիք
մտան յԱկրաբիսան, բերդը պաշարեցին, մեծ սար-
սափ ձգեցին. բայց գեռ երկրորդ օրն չլուսցած՝
նոյնպէս անկարծելի կերպով՝ գրուեցան անհե-
տացան աւազակք. և անկէ եռև քաղաքացւոց
և Յովհաննու վասն այլ փարատեցաւ: Մնաց հի-
անդութիւնն և գուրան, զոր միայն նոր գարուն
համաց համաց փարատեց:

ԺԹ

Կ'երևի Թէ բաւական ժամանակ միայց Ոսկի-
բերան յԱկրաբիսան, որ Կուկիսոնէն աւելի տմայլի
և անշէն էր: Իր ձախ բարեկամներն կամաւ հոս
ուշացուցին զինքը՝ որ աւելի նեղուի. մինչդեռ
ատոյգ բարեկամներն կու մորմոքէին վրան: Իսկ
ինքն իրեն սովորութիւը գրելէ չէր դադրեր. և յո-
մանց կարծուի որ հոս գրած ըլլայ այն երկու նա-
խայհեաւ գիրքերն 'ի Մխիթարութիւն վշտացելոց

10477396

և գայթակղեալոց: Նոյն իսկ առն այլ իրեն ուրիշ սիրտանաց առիթ կ'ընծայէր.—բարեաբեր հիւրընկալները, որոց առաջին սեպհական է այն ամայութեանց մէջ կորած քաղքին եպիսկոպոսական՝ Ոարխոս, (եթէ ուրիշ կերպ կարդալու չէ այս անուանս), անշուշտ առաջուց իսկ ծանօթացած էր. ասոր հետ և Թղթի մը մէջ[1] առ Ռուֆինոս երէց փիլնիկիոյ՝ որ իրմէ արբոց նշխարք կու ինդրէր, խոստանայ ղրկել, բերել տալով այս Արտաբիանի Ոարխոս եպիսկոպոսէն, որ ունէր շատ մասունք արբոց: Հաւանօրէն այս քանս հանդիպեցաւ յԱրտաբիանէ նորէն՝ ի Կոկիւսոն դարձած առնելը. ուր մէկ տասնիկ և վերջին ձմեռ մ'այլ անցուց, որ երթալով կու նուաղեցնէր իր ուժը և կեանքը:

Հասաւ վերջին գարնան այլ. նորէն կենդանանալ կարծեց և զուարթացաւ Ոսկիբերան. բայց, «եթէ ամեն մարդ, կ'ըսէ[2], կու զուարճանայ » գալատեամբ գարնան, որ զերկիր ծաղկօք և » մարգօք կու զարդարէ, ես անոր համար կ'ուրախանամ՝ որ ինծի ոյժ կու տայ՝ նորէն իմ » մեղրմայս հետ խօսակցելու Թղթով... Ո՛չ այն- » չափ նաւավարք և Թիավարք, ինդալով այս ե- » ղանակիս գալուն՝ կ'ելնեն ծովեր պատռելու, » որչափ ես խնամոմով կ'առնում ի ձեռք՝ ե- » ղէգս, Թուղթս և Թանաքը, ձեզի գրելու հա- » մար»: Երանի՛ երբ այս գրուածեան նիւթերն ունենար. վասն զի «ձմեռուան առեն երբ չորս » դին սառած էր, կ'ըսէ, և չտեսնուած Թանձրութիւն ձեան առեն ամեն Ճամբայ ևցեր գոցեր էր, » և ոչ երթալ ոչ գալ կ'ըլլար. իբրև բանտի մէջ » յայս անապատ փակուած, Թուղթ չունենալով » իբրև ջղեթայակապ լեզուաւ մշանջենաւորդ գա- » տապարտուած էի»: Իսկ այն վերջին ձմեռուան

1 Թուղթ ՃԻԶ:

2 Թուղթ ՃԻՐ:

10477396

համար՝ զոր ի Կոկիւսան կրեց, ի սկիզբն 407 տարւոյն, այսպէս կու գրէ առ հաւատարիմն Ո֊
լոմպիադա: « Զմեռնս արդարւ Հայաստանի ձմեռն
» էր. այլազի լսել բաւական է. բայց ինձի շատ
» էգպաւ. վասն զի գիտնալով ըլլալիքն՝ առաջը
» կ'առնուամ. միշտ կրակ վառելով, շատ զգեստ
» հագնելով, աղէկ գոցուելով, և խցիկէս դուրս
» չելնելով. որ Թէպէտ շատ ձանձրալի բան է ին֊
» ծի, բայց տպագայ օգտին համար կու համբե֊
» րեմ: Գիտի որ տան մէջ եմ՝ շատ չեմ նեղիր
» ցըրտէն. բայց եթէ քիչ մը դուրս ելնենք կամ
» բայց օդի կենանք՝ շատ կու նեղինք: Ուսոի քե֊
» նէ այլ կ'ապրիմ և կու խնդրեմ Աբրև մեծ
» շնորհք մը՝ որ քու առողջութեանդ այլ հոգ
» տանիս... և Ձարտար բժշկաց խորհրդով վա֊
» րուիս:.. Ինչպէս ես այլ անցեալները քիչ մը
» օդին ցրտութենէն առանգքի նեղութիւն քաշե֊
» լով, բայց ուրիշ դեղերէ՝ մեր ապնիւ և պատուա֊
» կան Սիւննկղիտիա աւկնով խաբրած դեղն այլ
» առնելով գրեթէ իրեք օրուան մէջ նորէն առող֊
» ջացայ.. ուսոի և կու խնդրեմ որ այն դեղէն
» նորէն ինձի Ձարեալ տաս, որ թէ առանգքաց
» գրգռութեան դէմ կ'օգտէ, թէ կրծոց ցաւոց֊
» քուէն հանդարտեցնելու, և թէ հարբուխը
» կ'իջեցընէ. և չափաւորապէս տաքցնելով թէ
» այժ կու տայ թէ ախորժակ կու բանայ. ինչպէս
» քանի մ'օր առաջ ես փորձեցի այս ամէնն այլ:
» Ձար ըրէ որ Թէոփիլոս կոմսն նորէն խաբրէ ին֊
» ծի այս դեղէն:— Բայց ջլլայ թէ խռովիս հոս
» տեղ քաշած ձմեռուանս համար. վասն զի ան֊
» ցեալ տարուընէ շատ աւելի աղէկ եմ»:

Այս իրաւ կամ յուսադիր աւետիսը տալէն ե֊
տև, երկայն իրատանեբով կու յորդորէ զՈլիմպիա՝
որ ինքզինքը չթողու տրտմութեան հոգոց մէջ,
հապա դեղով, համբերութեամբ և տուրբ մաս֊

ծուխեամբք քաջալերուի. և առնոց դիւրութեան համար կու խաւարէ իրեն՝ նախ յիշած մխիթարական գրուածքը, Ոչ ոք ինոյն յայլմէ՝ էնէ ոչ յանչնէն. զոր և պատուիրէ շատ անգամ կարդալ և ինչուան՝ի բերան այլ սովրիլ: Եւ դարձեալ իր վրայ գալով աւելի մխիթարելու համար այն սրտահոգ աղաւնին՝ ցանկալի յոյսեր կու տայ, (որով թեև նախախնամութիւնն գինքն իսկ խաբէր և ի՛նոյնքն ուրչքնեը պանդխտութիւնը). «Իսկ եթէ ինձմէ
» գատուած ըլլալուդ համար ես տխրութիւնդ,
» ատոր այլ ուրախալի վերջը կրնաս յուսալ. և
» գայս ոչ եթէ գքեզ սփոփելու համար ի՛ըսեմ,
» այլ ինծի յայտնի ի՛երևի այս բանս. վասն գի
» եթէ այսպէս ըլլալու չըլլար, եթէ չեմ սխալիր,
» ինչուան հիմայ քաշած նեղութիւններէս՝ շա-
» տունց մեռած ի՛ըլլայի. Թողլով՝ի Կ. Պօլիս կրած-
» նեղս, ինչեր որ քաղքէն ելնելէս եաև այն եր-
» կայն և ձանձրալի ճամբորդութեան մէջ կրեցի,
» որոց շատն բաւական էին զիս մեռցընելու, ինչ
» որ հոս գալէս վերջը քաշեցի, ինչ որ Կոկիսանէն
» ելնելէս եաև և Արաբիսոն եղած աաեղս, յայտ-
» նի են քեզի: Արդ այս ամեն վտանգէն ազատե-
» ցայ. և հիմայ թէ աոտոջ եմ և թէ շատ հան-
» գիստ. անանկ որ Հայերն անդամ ի՛ափշին թէ
» ինչպէս ասանկ տկար և զաղփատլիուն մարմնով
» կրնամ այսպիսի ցրտու դիմանալ և ոչի աո-
» նուլ, երբ իրենք իսկ՝ որ ձմեռուան վարժած
» են, այս տարուանս ձմեռը կարգէ դուրս է ի՛ը-
» սեն. իսկ ես ինչուան այսօր անվնաս և անարատ
» մնացի. աւազակաց ձեռքէն ազատեցայ, որ շատ
» անգամ վտանգս յարձակեցան. շատ կարևոր
» բաներէ զուրկ ըլլալով, ինչուան քսանվեց այլ.
» որոնց առջի բերան շատ պէտք կու զգայի. իսկ
» հիմայ անանկ եղայ՝ որ ոչ պէտք ի՛իմանամ, և
» ոչ այլ պակաս առաջի եմ՝ քան եթէ անոնք ու-

10477396

» նեցած ըլլայի: Ոչ օգոց սատակութիւնն, ոչ տե-
» ղւոց ամայութիւնն, ոչ գնելի բաներու քիչու-
» թիւնն, ոչ կարևոր գալմանոց պակասութիւնն,
» ոչ բժշկաց տգիտութիւնն, ոչ բալանեաց չգը-
» տուելն, ոչ իսկ անակնա մէջ իջրև 'ի բանակ
» արգելեալ մնալս, չկարենալով քիչ մը քալել՝ որ
» ինծի միշտ հարկաւոր էր. ոչ անդադար կրակի
» և ծխոյ մէջ նստիլս, ոչ աւազակաց վախն, ոչ
» պահապանաց զգուշանալն վրաս, և ոչ մէկ այլ
» պիսի նեղութիւն՝ չկրցան զիս ձնշել և ընկճել.
» այլ և աւելի առաջ և հանգիստ եմ քան թէ
» առաջ, թէպէտ և խնամք և հոգ տանելով: Արդ
» այս բաներս գիտնալով դու այլ մեկդի թող հո-
» գերդ և սրտմտութիւնդ »:

Ի

Աստուծոյ ողորմութեան, արդարութեան ի-
րաւանց, հաւատարմաց սիրոյն և ջանից, և Հռով-
մայ քահանայապետին և կայսեր (Ոնորիոսի) յոյ-
սադրութեան վրայ վստահացեալ՝ կրնար Ոսկի-
բերան այսպէս գրել, մանաւանդ առ Ոլիմպիա-
դա: Նոյն իսկ երկինք և վերինք Ոսկիբերանի վըշ-
տակից և կողմնակից յայտնուեցան շատ և շատ
կերպով. ուղղոց պաշտպանութիւն և երկայն-
մտութիւն և վկայական պատկներ տալով, իսկ
Թիւրեղց շատին՝ շուտ և չարաչար վախճան. ո-
րոց ժամանակակից և անկողմնապահ պատմիչք
այլ վկայեն: Արդարոյն դէմ միաբանեալ եպիս-
կոպոսաց շատերն այսպիսի վերջ ունեցան. Նախ
քան զայլս՝ Կիւրինոս, Քալկեդոնի եպիսկոպոսն,
որ իր Թեմին մէջ ժողովեր էր իր օրինաւոր առաջ-
նորդին հակառակորդները. նոյն ժողովին մէջ մա-
տութեամբ գոռալով և Ս. Մարութա մարտի-
րոսաբեր հայրապետին՝ դիպուածով այս Կիւրի-

10477396

նոսի ոտքը կոխեց. անկէ ցաւ և վէրք պատճառե-
ցաւ, որ մարմնոյն վրայ այլ ձարակելով քիչ ա-
առնէ մեռուց զնաս:

Բայց ամենէն գլխաւոր չարեաց գրգռիչն՝ եւ-
գոքխա, գրեթէ ամենէն այլ առաջ, իր հատակին
և փառաց ամենէն փայլման առեն՝ մեռաւ (տղա-
բերքի ցաւով), հազիւ երեք և կէս ամիս Ոսկի-
բերանի արտասահմանութենէն ետև, (6 հոկտ.
404), մինչ դեռ սա նոր հասած էր ՚ի Կոկիւսոն:
Թշուառ դշխոյ, տգեղացեալ մայր սրբասէր Գե-
ղանոյն (Բուլքերիայ). Թէ կամաւ չնուաստա-
ցընէր քու սիրտդ՝ միթէ չէր կրնար բարձրանալ
քու օրիորդիդ նման: Եթէ Ոսկիբերան զքեզ՝
լրբութեանդ և ագահութեանդ համար՝ Յեզա-
բէլի և Հերովդիադայ նմանցուց, միթէ երբեմն
այլ մեծապէս չգովէց, երբոր գրեթէ իրեն հետ
Թափորակից՝ փոխադրէիր զնշխարս սրբոցն: Քու
Թշնամի եղաւ այն մեծ անձին, նա ոչ երբէք քեզի-
որ և հիմայ լսելով աստրաժամ մահդ՝ ոչ միայն ոչ
խնդաց, այլ և ողբաց անշուշտ, որպէս Դաւիթ
զԱբեսաղոմ: Աւաղ, ափսոս քեզ. շատ՝ և քան
զչափդ ՚ի վեր բարձրացուցիր շարժեցիր Թագա-
փայլ գլուխդ: Հասաւ, ահ, և ինչ շուտով, հա-
սաւ քու սէգ օրդ այլ, ծածկեալ ամեն փառքդ,
ամեն վայելչդ, ամեն յոյսդ. զքեզ ինքն քոլորո-
վին ծածկեալ յաշխարհէս:.. Թող, դիր հիմայ
այդ մարմնարեայ գլուխդ ցուրտ բարձին վրայ, և
լըլիր, մտիր, Թագիր, Թաղուէ, գադրէ մուԹ
գերեզմանին մէջ:... Խնայէ, ով ահեղ արդարու-
Թիւն.—բայց սա Թող չիտար անոր հանդչելու
գերեզմանին մէջ այլ:— Ոչ Ոսկիբերան է հոս,
այլ Բարձրեալն Աստուած՝ բարկութեամբ կու
նայի իր սրբութենէն դիմաց գրուած դշխոյին մե-
ռեալ մարմնոյն վրայ:.. Երեսուն և չորս տարի
Եւդոքիայ գերեզմանն չարժելով կու դողայ կու

10477396

դլուխ, ինչուան որ յետ այնքան երկար տարինե-
րու՝ իր հալածեալ Սրբոյն փառաւորեալ մար-
մինն գայ՝ իր դիմաց կանգնի ու գադրեցնէ զան-
հանգստուան զայն՝ 'ի կեանս և 'ի մահուն: Ան ա-
տեն պիտի գադրի եկեղեցւոյն հերձուածն այլ,
որով մէկ մասն Յովհաննէսեան կոչուէր՝ Ոսկիբերա-
նի հաւատարիմ ձեռալուն համար: Եւտ կու ցա-
ւէր Սուրբն այլ այս երկպառակութեան և ան-
պարտ մարդկան հալածանաց և չարչարանաց
վրայ. զոր կու վախէր թէ աւելի զայրացընէ՝ ե-
թէ կամօք հրաժարի իր աթոռէն, իբր հաստա-
տեալով Թէոփիլեանց անկանոն ժողովը: Ասոր հա-
մար դեռ Կ.Պօլսէն չելած՝ բոլոքոյ գիր գրեր էր
առ Պապն Իննովկենտիոս, որպէս և վերչն այլ,
բայց օգուտ մը չեղաւ:

Իսկ հիմայ յետ եռամեայ աքսորանաց և տա-
ռապանացն սրտաուռչ գիր մ'այլ գրելով կ'ըսէ
առ նոյն գլուխն եկեղեցւոյ. « Թէպէտ և մարմնով
» *որոշեալ տեղ մը միայն կու բնակինք, բայց սի-*
» *րոյ Թևն բոլոր աշխարհս կու պատէ. Թէ և ան-*
» *բաւ Ջաղթով հեռու եմք իրարմէ, բայց ես քու*
» *Սրբութենդ զատուած չեմ, այլ միշտ նեղկայ*
» *կու գտուիմ. սիրոյ աչօք տեսանելով քու արիու-*
» *թիւնդ, անկեղծ գութդ, անփոփոխ հաստատ-*
» *ութիւնդ, և այն մեծ, անպակաս և չարունակ*
» *ջանդ՝ որով կու սփոփես զիս:..*
» *Ասոր համար մեծապէս շնորհակալ եմ, և փա-*
» *փագէն ատէպ գրել ձեզի, որ ինձի այլ մեծ*
» *ուրախութիւն էր. սակայն տեղւոյս ամայու-*
» *թիւնն չիմացուր ինծի զայս. ոչ միայն հեռա-*
» *ւոր՝ այլ և մօտաւոր կոյսերէ անպատ հոս գա-*
» *լը դժար է, թէ տեղւոյս սահմանները գոնէ պա-*
» *տանձնութեանը համար, և թէ Ջաղթանէրն*
» *ասոգանիներէ բռնուած ըլլալուն. անոր համար*
» *կարեկցութեան արժանի տեսէ զիս և մի կար-*

» ձեր անհոգուԹիւն »: Ապա կու խոստովանի որ Ս. Պապին հայրենի ինամքն բաւական էր ամեն բան կարգի դնելու, եԹէ հակառակորդք նորանոր չարիք չհնարէին, որոց ըրածները պատմելու չէ Թէ նամակ՝ այլ և ոչ գիրք մը կու բաւէր:

Եւ դարձեալ կրկին և կրկին կ'ապշէ՝ որ զանց չընէ հակառուԹիւնը. վասն զի եղած չարիքն ըսելու եկեղեցւոյ միտս կու սպառնան: « Իսկ եա՝ »
» հա երեք տարի կ'ըլլայ աքսորանացս, որ տակաւ,
» արածուԹեան, պատերազմի, անդադար պա-
» շարմանց, խելքէ դուրս միայնուԹեան, ամենօ-
» րեայ մահուան և խաւարտցի արեւուս մէջ ըլլա-
» լով, շատ ու շատ կու մխիԹարուիմ ձեր հաս-
» տատուն և յարատև գԹովը, և անկեղծ սիրովդ
» կու զուարճանամ: Ատոնք են իմ պարհասքս,
» իմ պաշտպանուԹիւնս. այդ է իմ անալէկոծ
» նաւահանգիստս, և անբաւ գարեաց գանձս, և
» մեծ ուրախուԹեանց և զուարճուԹեանց ա-
» ռիԹս: Ա յսպէս այս անուպատում պղծոյս
» մէջ այլ՝ իմ վշտաց մեծ մխիԹարուԹիւն կու
» գտնեմ »: —

Ա յսպիսի ԹղԹոյ և գրոցի՝ իննսվեհնամեայ ծեր կրնար Ճարտասանական պատասխան մը տալ, այլ կրնար և կրցաւ իրեն վայելուչ հայրաբար լեզուաւ խօսիլ. « Թէպէտ և այդպէս է որ անմեղն՝
» ամենայն բարիք և ողորմուԹիւն Աստուծոյ կու-
» ա՛ , սակայն մենք այլ այս ԹուղԹս կու գրեմք
» (Կիւրակոս սարկաւագի ձեռօք), յորդորելով
» ՚ի համբերել. որ չըլլայ Թէ անհրաժուԹիւնն
» աւելի զօրանայ՝ ընկճելով, քան Թէ բարի խոս-
» ձըն՝ յուսալով: Փութամ որ ինձմէ տակնելու կա-
» րօտ չեմ ա՛ ձեզի ասելոյս մէջ, այլ հայրական
» յայտնի ըլլայ երեսաց հաստատուԹիւնն և չոկա-

10477396

» բանալն վտանգաց մէջ, և երևեալ խոշտն մեռաց
» զօրութեամբն ընդդէմ ամենայն անիրաւ չարեաց.
» որոց կատարեալապէս չյաղթողն՝ կրնայ երկեր-
» յել ըլլալ: Ամեն բանի պէտք է համբերէ՝ ով
» որնախ Աստուծոյ և ապա իր խիղճմտանաց վրայ
» վստահ է: Արդարն կրնայ ամենայն վշտաց տակ
» ընկնիլ, բայց յաղթուիլ՝ ոչ. վասն զի միտքն ամ-
» բացած է վարդապետութեամբ Ս. գրոց, զոր
» ժողովրդեան կու քարոզեմք. ոչք և վկայեն՝ թէ
» գրեթէ ամենայն տուրբք զանազան կերպով և
» միշտ չարչարուեցան, և իբրև կրակով փորձուե-
» լոմ այնպէս իրենց համբերութեան պատկն ըն-
» ծանեցան: Արդ հոգւոյդ գիտակցութիւնն ինչ
» թարէ քու սիրտդ, եղբայր իմ ամենասիրելի,
» որ միայն մխիթարութիւն է տառապութեան՝
» տառապանաց մէջ: Քրիստոսի Տեառն մերոյ ա-
» ջաց առջև՝ զտեալ խիղճմտանքն՝ պիտի ձգէ իա-
» րիսը 'ի նաւահանգիստն խաղաղութեան»:

Ի՛նչ պարզ ու վսեմ, ի՛նչ ստուարաբուռ և երկ-նային խոստաւածք եղկոց քահանայապետաց. ով չիտեաներ աստուածային ձեռքն՝ իր եկեղեցւոյն գլխոյն ձեռաց մէջ, և իր երկնային վճռին՝ գոլչակեալ անոր գլխովը, քան զոր բարձրագոյն անձ մը չէր կրնար ըլլալ երկրիս վրայ՝ Յովհաննու առջև: Միշտ մայրաբար գիտակցութիւնն Յովհաննու՝ այլ աւելի զտեալ այսքան առատապանօք, ուրեմն ուրիշ բանի չէր մնար՝ բայց եթէ ձգելու իր մեծ խարիսխը 'ի խորս յաւիտենական խաղաղութեան:....

Արդ ինչքա՜ն չես փութար յետին փոթորիկ կրից նախանձու և աւերութեան, քշելու այս ալէկոծ և միշտ ծովայատիճ նաւը՝ իր յետին ծոցը. մինչև ցերբ կու աստուածերես գնա 'ի Կոկիւտոնէ յԱքրաբիան, յամայութենէ յամայութիւն... փչէ, մէկ մ'այլ փչէ քու յետին գաւնութեան շունչդ, և

10477396

անիրաւութիւնն իր գործը կատարէ երկրիս վրայ, արդարութիւնն այլևս երկինից հանդիստանայ։

ԻԱ

Եկաւ հասաւ, լեռները և անապատները անցնելով այն գժոխաշունչ փոթորիկն. ներքինեաց և խաբեբայից խաղալիկ եղած՝ Թոյլ և դառնացեալ Արկադեայ հրամանն, խլանալով իր եղբօր (Ոնորիոսի) և Պապին Իտալիոյ։ Որովհետև այնչափ եպիսկոպոսք և իշխանք կեան ամենայն կանից էին կրնար մեր Յօանեսին տակի բերելը, էին կրնար սրտելուլ մեծաւ մասամբ զՅունաստան, զՀայաստան, զԱտրիա, զՓիւնիկէ, զՊարսս և զԻտալիա՝ երեն դառնալէն գԹով և խնամով, և զբոլոր աշխարհ՝ գնա պատուհասէն, վճռեցին անգութքն որ անոր անապատագոյն կարծած տեղէն՝ այլ և շատ աւելի հեռու և խոր ամայի անապատ տեղ մը տարուի. որովհետև Կուկացիք շատ կակուղ գտուէյան և Հայք մարդասիրագոյն քան զՅոյնս, Թոյլ քշուի Յովհաննէս մինչև յանկիւնս Պոնտոսի, Հազիւատաղնուռ բարբարոս բնակչաց մէջ, յանծանօթ տեղին Պիտիոնտ, (կամ Պիդիհան ըստ նախնեաց) որ է հիմիս Բիցունտա՝'ի ստորոտս Կովկաս լերանց Ախխազաց ծովեզերքը, ուր հազիւ նաւ կու մտեներ, և ցամաքէն այլ հազիւ Թէ մարդ կ'երթար. այնքան անտաւլոր և վախնալու տեղ էր։։։ Ո՛հ, ինչուան մեր այլ կու հասնի եղեր նախանձն կոյր և կամակոր. և ինչպէս գժոխականաց խիստ է եղեր այդ կիրքդ՝նաև այսպիսի անչար և արժանաւոր անձի դէմ։։ Ի՛նչ ողորմելի արարած և ինչ ատելի գազան է մարդս մարդու հետ։— Աստուած իմ, ազատէ զմեզ այսպիսի կիրքերէ։։։

10477396

Արքեպիսկոպոսն վերջին ձմեռն այլ անցեր էր. ցանկալի և ուշացած գարունն այլ եկեր էր. ծովիւնք հետ իրարու քացուէին գոցուէին. և այլ պիտի չբացուէին Ոսկիբերանի աչաց առջև: Ո՛հ, այլ պիտի չկոխէր նա հեզաքայլ գարշապարօքը Քահանայ հովուաց նկարազարդ մարգագետինները. այլ պիտի չդարձներ դէմքը առաւօտանց Եփրատայ վազած կողմը, կենսաբեր զուարթարար արեգակ մ'ողջունելու. և ոչ անմրսուր ուրանալեաժք մը՝ անոր յեսին Ճառագայթից ճնշք բարով ըսելու դառնար՝ դէպ'ի զարհուրելի Խաւրացւոց քարոզուր լեռները: — Այլ պիտի չտարածուէր 40 տարի շարժվարժենի ձեռքն մագաղաթաց վրայ, երկնից ոզդոլագոյն պատառէրքները՝ երկրիս ազնուագոյն լեզուաւ գծագրելու. — այլ պիտի չերթային Թուխէլովէր իմաստուն և միխիթարելոյ նամակներն ընդ ծով և ընդ ցամաք, այնքան կարօտ և ուրամեալ սրտեր սփոփելու, և եկեղեցիներ հաստատելու: — Ոսկիբերանն այլ պիտի դադրէր. աշխարհ խլանար, եկեղեցի ամայի ձնար, չլսելով զքաղցր ձայն՝ իւր անունան Խօսնակին:..

Իր աթոռը Թողլէն և աքսորանաց սկզբէն 'ի վեր՝ երեք տարին լրացեր էր. յոնիս ամոյ կէսն էր. արեգական Ճառագայթք չիտակ տեղային Փ. Ախոյ լեռնադաշտաց և տափարակաց վրայ, որ ամառնային եղանակին այնքան տաք կ'ըլլան երեկոյ աշխարհագրական լայնութեան դրկոյ համեմատ, ոյքան ձմեռը ցուրտ են՝ երկրակազմական դրկոյ բարձրութեանն համար: Ցովհաննու նոր աքսորանաց առեղն Կոկիսանէն վեց տաճման գէպ'ի վեր հիւսիս էր, և ջորս տաճման մ'այլ գէպ յարևելք. որով կ'իմացուի թէ հոն այլ տասնիկ ձմեռն պիտի ըլլայ, և անտանելի մեր փոփոխակ և տկար պանդիտին համար: Հիմայ այլ ինչ դժբն-

10477396

դակ տխուր ըլլայ այս 600 մղոնի չափ եւրկայն ճամբան, սաստիկ տաք եղանակին, և անանկ անկոխ անվար քարուտ լեռնուտ տեղեր, և միշտ դէպ յայն կողմն երթալով ուսկից կ'իջնեն այն երկերը՝ Ներու գետերն, Ջահան, Սվնա (Գզըլ-ըրմաք) և Իռիս (Եշիլ-ըրմաք). ըսել է որ միշտ դէպ՝ի գար վեր պիտի ելներ ուքսորեանն: Եթէ այսքան դժարութիւնք կասկածել կու տան անոր ոզջ հասնելուն այն գժար և հեռաւոր տրգելանին, ինչ ըսելու է, Հայկակ, եթէ քշուելուն կերպն այլ լինէր: —

Հալածողքն գալարուկ պատուխրած էին տուր. քը տանողներուն, որ ամենէն անշէն և անկոխ տեղերէն անցնեն, ամենևին չհանդչեն, հանգիստ չտան իրենց ձեռքը մտանուածին. և մեկ խօսքով (զոր լաւ իմացուցին անոնց) նայէն որ՝ի Պխտունտ հասած՝ ձամբուն վրայ անոր բանը լմընցնեն. և եթէ այսպէս ընելու ըլլան՝ մեծ վարձք կ'ընդունին և գինուորութեան մէջ առաջ կ'երթան: Վան զի այս գահիճ՝ քան վարիչ ըսուածքն՝ առաւել արիւնէ անցած երկու ամսուս վայրագ գինուոր էին. ով գիտէ թէ ինչ բարբարոս ազգէ համ կրօնքէ, (եթէ կրօնք այլ ունէին այնքան անգութ անկրօն հալածչաց պաշտօնեայ եղողքն): Բաւական ըլլայ ըսելն՝ որ իրենց պաշտօնը յանձնուածին համեմատ կատարեցին, մանաւանդ մէկն. անանկ որ այն երկայն ճամբուն հազիւ քառորդ կամ երրորդ մասն ըրած՝ քշողք և քշուելն առաջք իրենց վախճանին հասան:... Կակիւանէ՝ի Կոմանա, ուր որ միայն կրցաւ հասնիլ Սուրբն, չհասակ գծով այլ 150 մղոն մը կ'ըլլայ, խակ իրեն քշուած ծուռ մուռ ճամբաներով որ մեզ անծանօթ է, թերևս կրկին երկնցած ըլլայ. այս յայտնի է որ երեք ամսոյ չափ քշեց:...

Ելիք ամիս անգադար մարտիրոսութիւն մը,

երկու աւազակ դահճաց ձեռք՝ այն Յաւքեան վայ... Ո՞վ կրնար դիմանալ.—միայն Ոսկեբերան: — Իր վերջին ըսած խօսքէն յայտնի է՝ որ առաջին ըսածն այլ էր, այն՝ զոր առեպ կ'ըսէր և ըսելէն դադրիլ չեմ կրնար կ'ըսէր. Փառք քեզ Աստուած, յաղագս ամենայնի:— Քանի սրտապատառ էր լսելն զայն վերջին անգամ՝ կոկաց քարերուն և ջուերուն մէջ, որք երբեմն աշխարհիս ամայութեան տեղն՝ հիմայ դրախտ մը գարձեր էին մեր Խօսնակին.—ով լսեց այն Ոսկեբերանին վերջին մնաս բարովը՝ առ երեքամեայ նժդեհութեան տեղը. առ այն ծխտա միտս իցիկը առնն Դէտակորի, որ Անտիոքայ և Բիւզանդիոնի պատրիարքական բեմից փոխանակ եղեր էր:—Թէրևս երանելի Պապին ըսածին պէս՝ քաց ՅԱստուածոյ և ըսուելն գիտակցութենէն՝ ոչ ոք լսեց:— Վասն զի կ'երևի թէ անկարծ և անակնկալ (գուցէ և գիշեր) առեն՝ խաւարտաբեր բուհճակաց նման՝ վրայ հասան չարամտիկ վայրենի ոստոյք, և խլեցին մեր անդէն անմեղ եկեղեցւոյ Խօսնակ վարուժանը, չթողլով բան մը հետն առնուլ, քաց անկէ զոր էին կրնար արգելուլ.—իր ադամանդ սիրտը[1]:

Ո՛վ Տէր, ինչքո՞ր կրեց քու հրաշակերտդ, այն մեծ սիրան՝ իր երկրաւոր կենաց այս յետին երեք ամսուն մէջ. ինչքո՞ր ապտեցին անոր իր մարմնոյն կրած չարչարանքն, անձնական չարչարուելոց կերպարանքն, խօսքերն, գործերն.—անձանձրոյթ և անմարդի տեղեաց գժտարութիւնն, լռութիւնն, տակուբն, և ծայր ձոթ չերևիլն.—զուրկ, հետի և մենիկ մնալն ամէն սրտակցէ, ամէն բարեկամէ, ամէն մխիթարչէ.—ոչ խօսիլ և ոչ գրել կրնալն

1 Թէպէտ Գէորգ պատմիչն համարի թէ հետը կայր երկու քահանայք և սարկաւագ մը, որք քանի մը հարկաւոր բաները այլ հետերնին առած էին:

առ Ոլոմպիադա և առ այլ Թղթակիցն.—այնքան հաւատարմաց ջանքէն՝ և խոստմունքէն միայն ամենէն մեծին՝ արքազան Պապին վերջին խօսքին ատուգուխէն, թէ «Փորձուած զտուած» խիզճմտանքն՝ պիտի ձգէ իր խարխիսը 'ի նուաստ հանգիստն խաղաղութեան». խօսք մը՝ որ միայն լուն արձագանգ մը կ'ըլլար երեն անդադար և յաղագս ամենայնի՝ Աստուծոյ փառք տալուն:— Ո՛վ երջանիկ հայկական ձանուցարհ,—թէպէտ և դժնդակ, այո, և մահաւելթ մեր Սրբոյն.—այլ դու քեզի երջանիկ՝ որ անոր յետին քայլից կնիքն առիր. ո՛չ էր թէ յայտնուէիր. գանէի տեսնէի այն ուխտագնացին հետքը, և թէ տոլալով այլ հարկ ըլլար՝ անցնէի Ոսկեբերան Յօհաննիս յետին անցքէն:— Հարուածէն 'ի հիւանս բոլոր Փոքր Հայոց երկայնքն էր այս եռամեայ ձամբուն, գրեթէ ձիշդ երկու Հայոց բացագիպ սահմանաց միջոցն, 'ի կոկիւսանէ ցԿոմանա:—

Մարդկութեան մեծագոյն ամօթոյ գործոց մէկը ծածկելու համար, կամ Աստուծոյ ընարելոյն՝ միայն երեն համար քաշածը մեռնէ գաղտուկ պահելու համար, այս յետին ժամանակին լուրերն չհասան յերկիր, միայն երկինք գիտեն. իսկ մեզի այսչափ յայտնեցաւ, որ շատ անհնայաբար և նեղութեամբ քչեցին զտուրքն այն ձամբէն, ամենեւին չնայելով օգոց և գետնին անհարթութեան, և աքսորելոյն տկարութեանը: Որ հասարակի տապիտան ապէն առեն քաշկըռտելով կու տանէին Սուրբը՝ հետևակ և ցաւագին ոտքով. գլուխն այլ ծածկոցը խլած՝ անմազ գագաթը, որ Եղեսէին նման կուգա էր, կ'ըսէ հաւատարիմ պատմիչն[1] կու Թոլուին չարաչար տոչորելու. արդէն ինքն ենթակայ էր գլխի տաքութեան և ցաւոց.

1 Պալլադիոս:

իակ հոս հիմայ ինչ կ'ըլլար: Երբեմն այլ սահա-
նաբաց երկնքէն անձրևի առեն՝ ձամբայ ընել կու-
տային. չուրն կառնըլէին և գոգէն վար կ'իջնէր կ'ո-
ղողէր բոլոր մարմինը:... Եւ սանիք կրսողն ոմ-
էր.—Ոսկեբերանն. այն մեկնիկ Խօսնաիկն եկեղե-
ցւոյ. և ինչ առեն կրէր. այն քրիստոնէութեան
պայծառ և խաղաղ առենը, կայսերութեան փա-
ռաց և ճոխութեան մէջ:... Այսքան կիրք և այս-
քան քաղցր համբերութիւն՝ գուցէ քարերն ան-
գամ ձանձեցընէին. քարատիրտ գահճաց մէկն այլ
նման Քրիստոսի քովի աւազակաց մէկուն՝ յիշէց
որ ինքն այլ իր քշածն այլ մարդ են, շարժեցաւ
վերջապէս՝ ի գութ. մինչդեռ ընկերն ձախակող-
մեան այլ աւելի խստանալով խոժոռէր ապառաժ-
նար, սպառնար, հայհոյէր, թէ որ մէկին իրեն
աղաչէր որ քիչ մը գթով վարուի, հարկ կ'ըլլար
որ միւսն շատ հեղ չհեռանի սրտին ազգմանցը,
վախնալով հալածողաց չարութենէն և ընկերին
մտանութենէն. բայց երբ նա քիչ մը հեռացած
ըլլար, ձեռքէն եկած օգնութիւնը կ'ընէր Սրբոյն:

ԻԲ

Ապատէս չափեցին այն ծանր և երկայն երեք
ամիսները. կտրեցին անցան բոլոր Ջանիայ և
Սիհոնի և Ալևսայ բարձրատափերը, հասան
Իսխայ Չարտաւային օժանդակին (Թօզանլը-սու
կամ Թօգատ-սու). անցան զայն այլ, և եկան՝ ի կո-
նաև կի կոմանէս, քաղաքաւանը, որ գրեթէ միջա-
տեղեն է Փոքր Հայոց և Պոլեմոնական Պոնտոսի,
Դասեմոնեան դաշտին մէջ (Թազ-օվասը), Եւդոկիա
(Թօգատ) քաղաքէն 7-8 մղոն հեռու գէպ յարևե-
լեան հիւսիս, և գեռ ծանօթ կը-ռնէր անուամբն.
որ հին առեն անուանի ոսխոտաւեղն էր Անահտայ

կամ Լուսնի դէց՝ (Մա կամ Մահէ անուանեալ)[1], և մեծ ուրախալուր Հայոց, ուր քրմապետն գրէթէ թագաւորական իշխանութիւն ունէր, և հազարաւոր քուրմեր ու քրմուհիներ։ Քրիստոնէութեան չընչեց զանունք և զսեղին նուիրեց Աստուծոյ Աչմիատին։ Մեր Լուսաւորչի առեն Կոմանա առանձին եպիսկոպոս մ'ունէր Բասիլիսկոս անուամբ՝ որ բնիկ Անատոքացի էր. այն առեն Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ էր Կոմանա. և մինչ Հայաստան Տրդատայ ձեռքին տակ կու վայլէր՝ ինորընկալ քրիստոնէութեան, հոս Մաքսիմիանոսի հալածանօք կու նեղուէր. որ և պատճառ եղաւ եպիսկոպոսին նահատակութեան՝ ի Նիկոմիդիա (312), ուսկից բերին մարմինն և առաքաւանէն քանի մը մղոն հեռու Թաղեցին, վրան այլ եկեղեցի մը կանգնեցին, ու եղաւ անուան վկայարան մը[2]։

Արդ հոս իր հայրենակցին հանգստեան քով հանդիպեցաւ Ոսկիբերան սեպտեմբերի 13ին գիշերը. և երբ Յակոբ նահապետին պէս՝ իր յոգնած և ցաւած գլուխը դրաւ այն սուրբ քարին, առաւ փափագելի տեսիլքն այլ. հանդերձեալ երանութեան լուսեղէն սանդուղն, ուսկից աւետարեր գալով Ս. Բասիլիսկոս՝ ըսաւ. «Զօրացիր եղիր» քայր իմ Յովհաննէս, վասն ի միասին լինիցիմք» առաջի Քրիստոսի»։ Նոյն Սուրբ վկայն, կ'ազանդեն, թէ երևցաւ իր նշխարաց պահապան քահանային այլ, և պատուիրեց իր հանգստարանին քով տեղ պատրաստել Յովհաննու։

1 Ուրիշ կոմանա մ'այլ կայ ի Կապպադովկիա, նոյնպէս անուանի այս կռոց պաշտամանց համար։

2 Ըստ ոմանց այս Ս. Բասիլիսկոս էր զինաւորն, ազգական Ս. Թէոդորոսի, Ամասիացի, և հոս ի Կոմանա նահատակեցաւ յամին 307։

Ծագեցաւ վաղուեան օրն, օրն մեծ և յաւուրս Ոսկիբերանի: Մարմնոյն ակարութենէն և յայտնուած տեսիլքէն գիտնալով՝ որ այլ ամեն բանի լրուն համար լմննալու վրայ է, փափագեցաւ գոնէ կենաց վերջին օրը հանգստեամբ պատրաստուիլ՝ նոր կենաց առաջին և անվերջանալի օրուան. խնդրեց պահապաններէն՝ որ ուշանան հոն ինչուան ժամը հինգ: — Ո՛վ խեղճ խնդիրք, և անխելք փոխարէն: — Զի. չըրնի երեն այս շնորհքս այլ, զոր գթութենն չիզլանար յանցաւոր մահապարտաց անգամ. և բռնաւորք շատ հեղ սանկ բանի դէմ չեն կենար: Բայց Ոսկիբերան մը՝ սորս այլ արժանի չեղաւ: Ցիշեց իր գերապոյն տէրն ու վարդապետը՝ երկու տարազակաց մէջ չոր փայտի վրայ գամուած, ծարաւած, մեռած: Դարձեալ փառք տուաւ Աստուծոյ, և ելաւ. Թող տուաւ որ քաշքըշեն վատուժ և երեժալկոտ մարմինը, զոր իրենցմէ աւելի իրեն կու քաշէր հոգն յետին հանգստեան: Կիսափետ կիսախելդ հաւկի մը պէս առին հրեցին քշեցին, ինչուան 30 սապարէզ (3-4 միլոն) առատապար երկրի վրայ. վերջապէս հասկըցան որ եթէ քիչ մ՚այլ առաջ քշեն՝ ձեռուընին մնաշած կմախք մը պիտի մնայ, որոյ մէջ արդէն միայն սիրտն ու միտքն և քիչ մ՚այլ շնթռունքն՝ ոլը կ՚երևէին: Իրենց անարժան վարձու վախճանն հասած էր. ուրեմն գոհունեամբ փութացան նորէն յետ դառնալու[1]. նորէն այն երկայն ասպարէզներէն քաշելով քշելով բերին հոգեվար Յօանակը. անկէ եաև անօգուտ բեռան մը պէս՝ ձգեցին իր փափագած հանգստարանին քով:

Հասաւ առաւօտանց ժամադրեալ առեն. այն վերջին ժամուն մէջ այլ այնպէս մեծ և վսեմ ե-

1 Ըստ ոմանց ճամբան մոլորելով նորէն յետ դարձան:

10477396

բևցաւ Ոսկիբերան, ինչպէս չէր եղբէք երևած իր Կ.Պօլսի բարձր բեմէն կայծակնաբար բարբառելուն առեն։ Ոչ մահացու և ոչ անմահ, այլ թէ կրնամ ըսել՝ աստուածակերպ ինն երևցաւ. երկրաւոր աստուած մը՝ որ երկնաւոր Աստուծոյ կ'աւանդէ իր հոգին։ Մանելով՝ ի վկայարան սրբոյն Բասիլիսկոսի՝ պահ մը բոլոր ցրուեալ ոյժը ժողովեց, իբրև արեգակն իր երեկոյեան ճառագայթները. որոց վրայ բարձրապոյն ճառագայթ մ'այլ աւելի կու փայլէր. — մերձեցեալ անմահութենէն։ — Ո՛չ որպէս մեռաւ յաշխարհս, այնպէս եկաւ յաշխարհէ. այլ գիտութեամբ, յօժարութեամբ և վեհ հանդարտութեամբ, միանգամայն և մեծ պատրաստութեամբ։ Մահուան օրն է բանակած նը անբանները զատողն և ոչ ծննդեան օրն։ — Մէկ կողմէն կորուսած՝ մէկ այլ կողմէն առած ուժը՝ կանգնեցաւ, և հոն վերջին ապաստարանը Թիւն մ'ընելու եկողներէն՝ ուզեց նոր և մաքուր լաթեր. իր եռամեայ և եռամեայ պանդխտութեան քՀքՀեալ և ալեզդեալ զգեստները հանեց, տուաւ փափագողայ. և ինքն գլխէն ինչուան ոտից աման՝ մաքուր ճերմակ հագաւ. իբրև հարսնութեան գայող կոյս մը՝ իր պարկեշտ և խաչազգեաց մարմինը զարդարել ուզելով. անոնց վրայ առաւ քահանայութեան տուրբ զգեստները և նշանները այլ. և ջահավառեալ աշտանակի մը պէս կանգնեցաւ առաջի Աստուծոյ. մատոյց տուրբ խորհուրդը, հաղորդեցաւ ընդ կենարարին, ընդ որուն բոլորովին խառնուելու վրայ էր։ Վերուց մէկ մ'այլ իր աներկրաքարշ բազուկները, դարձուց՝ ի վեր արբանհայեաց աչքերը, կեցաւ յաղօթս, ՚ի գնայլուծին, ՚ի փոխուծին...։

Արդեօք Անտրոն ՚ի գլուխ Հովը լերին, կամ Մովսէս ՚ի գլուխ Սբատրիմայ՝ աւելի վսեմ էին իրենց վերջին վայրկեանին։ — Ոսկիբերան ըսաւ իր

երկրաւոր կենաց վերջին խօսքն առ Աստուած. ապա կռթընեցաւ, հանգչեցաւ, ոչընչեաց զորս կոչին եղունգները, և ամենուն լսելի ու զուարթ ձայնով՝ յեսին անգամ և յեսին քան ըսաւ, Փառք քեզ Աստուած, յաղագս ամենայնի, վասն սէրն ցընելով Աղն. որոյ յեսին վանգը հազիւ լմընցուց, կամ գեռ ևս կու հնչէ յաւիտենական երանութեանց մէջ:...

ԻԳ

Աստուածային հնանալի սեաչուքեան և երկայնամտութեան քաջանշան մեկ հանդէսն այլ այսպէս հոս կատարեցաւ, այսպիսի մեծ և արդարեւ Մեծ անձի մը կենօք և վախճանաւ. զոր Տէրն իր ամենէն սիրելեաց պէս՝ Թոլեր էր յաւերժութեան վարձց կամ քառասնորդաց երկրի: Եւ երբ սանոյ կարծած փափագն՝ի գլուխ ելաւ, և նահանձն հասաւ մինչև՝ի վրէժ մահուն, երկինք՝ որ և յերկրի պատուեն զուարթութենց, անծանօթ կերպով մը դրդուեմ ձգեցին նոյն օր նոյն ժամուն՝ հեռաւոր և զանազան ժողովրդոց քարեսէր անձանց, որք գրեթէ առանց իմանալու իրարու շարժելուն պատճառը՝ եկան գտուեցան՝ի Կոմանա. բազմութիւն քարեպաշտից, մանաւանդ միանձանց և կուսանաց՝՝ի Հայոց, ՝ի Պոնտոսէ, Աստուց և՝ի Կիւղիկիոյ. և միաբան պաշտամամբք, աղօթիւք, երգօք և պատարաւօք, և ամենայն կարգօք եկեղեցւոյ, մեծաւ ազով և սիրով իջուցին հանգուցին չարչարակիր և արբանեակ մարմինն՝ի տապան[1], Ս. Բասիլիսկոսի նշխարաց

1 « Որ եւ մատուցմամբ սրբոյ խորհրդոյն՝
Աւանդեցեր ի Տէր զհոգիդ համառկան:
Իակ վկայարանըն Բասիլիսկեայ
Ինքնին բանայր զտապանն իւրական
Եւ ընդունէր զգանձն աստուածական »:
— Գանձ՝ի խաչատրոյ:

քով. քաշէլով վրան ծանր և մեզի սրտակուռը կափարիչը, որ ծածկեց յաչաց եւրկրի՝ իր 33 (կամ 30) տարի տարփալի տեւտրանաց մէկը:...

Ո՛հ, ինչպէս կրնամ ես հեռանալ այս կափարէս, Հայկակ, առանց հրաւէրդ մը տալու՝ նախ այն նախանձոտաց՝ որ յայդքան վիշտ, մահ և յօտար գերեզման դատապարտեցին այս վեհագոյն մարդը:—Եկէք ուրեմն, ով ժողովք ժանոխց... (բայց չէ. լմ հեզ և անյիշաչար վարդապետիս գերեզմանին քով ինչպէս զձեզ անուանեմ).—եկէք լսեմ, ով մելրեաղք, թէոփիլեանք և Եւդոքսեանք, տեսէք ըրածնիդ: Աստեղաբեին և նախանձ ինչուան այս տեւն այդքան մեծ որա մ'ըրած էին արդեօք.—արդեօք տեղ մը այդքան մեծ արժանիք և արդիւնք՝ այնքան չնչին պատճառաւք՝ այսպիսի ցաւալի և անարժան փոխարէն մ'ընդունելու էր: Ո՞վ այսպիսի Ոսկիբերան մը չարուեստ թեամբ լեցուց. ո՞վ տասնկ ոգեմանդ սիրտ մը, տասնկ անգիւտ գանձ մը՝ չանաց կորսնցնել:... Ցիրաւի այնքան մեծ է ձեր յանցանքն, տմօթն և խայտառակութիւնն՝ տռաջի ամենայն ազգաց և դարուց, որչափ փուճ եղաւ չանքերնիդ: Ոսկին այն՝ մշտափայլ կայ մնայ մինչ ընելով ձեր ժանդը. ադամանդն այն՝ որուն հետ զարնուելեցնք՝ մանրելով ցրուելով զձեզ՝ կու մնայ անմաշ:...

Բայց դուք, կիրք չարութեանդք, որ ըսին դնելով'ի սիրտ մարդկան՝ կու ծնանիք ամեն ժամանակ, դու գեղնած նախանձ, և դու ժանեւոր զրպարտութիւն, դուք մինչև ցերեկ կու հալածէք զանոնք, որոց սրտին մէջ չկայ ձեր տեղն: — Եթէ քիչ անգամ այդպիսի մեծ անձ կու գայ յաշխարհ, կամ մէկ միայն Ոսկիբերան, տակայն քանի քանի բարեսիրտք և բարեմիտք՝ ձեր զինուց և ժանեաց զոհ կ'ըլլան. — քանի եւրանք՝ գոնէ ար-

ծաթիք և անուշիկք՝ ձեր ըղձելուն՝ հաւրացան.— քանի՞ մարգարտանման մաքուր սիրտք՝ ձեր ցաւէն փշրեցան.— քանի գրկիչք՝ ոլք երկրիս վրայ կրնային անկնիլ գիծ մը Թողուս, ձեր բռնութենէն դադրեցան կամ կտրեցան.— ոլքան ձչմարտուԹիւնք ձեր սուտԹենէն փախստական եղան և լռեցին հապառ.— ոլքան պայծառ նշոյլք՝ ձեր խաւարին մէջ Թաղուած մնացին.— և ոլքան անմահ մնալու մարդկանց՝ դուք շուտով գերեզման փորեցիք, կամ Թէ և ոլք ոլք կորսուեան կափարիչը վրանին կռԹնցուցիք:...

Իսկ դուք, ով ազնիւք, որոց երկինք չնարհեցին չափով մը՝ ցովհաննու նմանուԹիւնը,— ձչմարտուԹիւն, հանճար, գորով և հալածանք.— դուք՝ կշռեցէք ձեր չափը ձեր կիրքը, և ձեզմէ առջինեսն կրածը. և եԹէ իմ ազգակից և արենակից այլ էք, յիշեցէք ձեր նախնի Նեռսէանները, Մովսէանները, Սահակնեները, Եղիշէն, Խորովբիկն ու Ղազարը. և եԹէ բաւական չեն ձեր այրած սրբանին՝ ատոնց կիսատաքանդ անապցելու գերեզմաններն, եկէք հոս 'ի տարտիր տապան մեծի Խօսնակին Եկեղեցւոյ: Հոս, կամ չդիմանալով այս կախարդին վրայ դուք այլ փշրեցէք, և կամ համբերուԹեամբ դիմանալով, «Փառք քեզ Աստուած յաղագս ամենայնի» կանչեցէք, ու լռեցէք:...

ԻԴ

«Իսկ քեզի, ով երանելի Յովհաննէս, ինչ
» խօսքերով կրնամ անԹառամ պսակ մը հիւսել,
» կամ հիւսածս դնել, յանդգնելով գովել զքեզ՝
» յետ եղեալդ յատակրիզէ այս կեանցս. վասն
» զի անցար ազատեցար դու մերկաց վտանգներէն
» բէն: Արդեօք այն մովսիսական ծառկանց որ
» սանկն հիւսեմ՝ որով պսակեց նա օրհնելուն ա-

» ասեն զԺրագործն Յովսէփ և զաստուածծարեալ
» քաֆանային Վևէ. վասն զի երկուքն այլ կոա
» ասեմեմ՝ի քեզ: Յօրհնութեան Տեառն երկիր
» քո. ՚ի ժամանակաց երկնից և ՚ի ցօղոյ, և յան_
» ընդոց աղբերաց ՚ի ներքուստ. ՚ի ժամանակի
» արդեանց արեգական փոփոխմանց, և ՚ի գոա_
» մարելոյ աւուրս միմեանս ամսոց. ՚ի գագաթանց
» լերանց իակզբան և ՚ի գլխոց բլրոց միջանկենա_
» ւորաց... եկեսցեն ՚ի վերայ գլխոյ (Յովհան_
» նու) և ՚ի վերայ գագաթան փառաւորելոյն ՚ի
» մէջ եղբարց: Անդրանիկ ցլոա գեղ նորա, և եղ_
» ջիւրք միեղջերոյ եղջիւրք նորա. խեթիկեսցէ նո_
» քօք զազգս միանգամայն՝ մինչև ՚ի ծագս երկ_
» րի: — Տուք (Յովհաննու) գլայանութիւն նո_
» րա, և գձիմարտութիւն նորա՝ առնն անարա_
» ւի, զոր փորձեցին փորձանօք և բամբասեցին
» զնա ՚ի վերայ ջրոյն հակառակութեան. որ ա_
» կեր ցհայր իւր և ցմայր իւր՝ թէ ոչ տեսի զք_
» քեզ. և զեղբարս իւր ոչ ծանեաւ, և զոր_
» դիս իւր ոչ գիտաց: Զգուշացաւ բանից քոց
» և զուխտ քո պահեաց: Պատմեսցեն զիրաւունս
» քո Յակովբայ, և զօրէնս քո Իսրայելի. դիցեն
» խունկս ՚ի բարկութեան քումմ հանապազ ՚ի վե_
» րայ սեղանոյ քո: Օրհնեա, Տէր, զզօրութիւն
» նորա, և ընկալ զգործ ձեռաց նորա. խորտա_
» կեա զմէջս ՚ի վերայ յարուցելոց թշնամեաց նո_
» ր. և սատեկցեն նորա մի կանգնեսցին»: Իակ ես
» սաեղծեմ զայս այլ, թէ «Ողք սիրեն զնա, Տէր
» Ցեսուա, մի ամաչեսցեն. զի քո է կարողութիւն
» յաւիտեանս. ամէն[1]»:

Հապա մենք, Հայկակ, լաւ՞նք հոս, թէ գառ_
նա՞նք արտասուագին աչք մը տանք քեզի այլ, ով

1 Այս խօսքերս են Պաղեստինոսի ՚ի վերջ պատմութեան վարուցն Ոսկիբերանի:

10477396

ապերան քան ապերախտ քաղաք Կոստանդիա-
նոս. որ քարկոծէիր և հալածէիր զառաքեալն
առ քեզ ՚ի Տեառնէ, զԱստուածաբանս և զՈսկէ-
բերան. որ ոչ կամեցար, կամ Թէ ոչ կամեցան՝
ժողովել զմանկունս քո՝ որպէս ձագս հաւուց ընդ
Թևովք այսպիսի հարց. ահա Թողեալ լիցի եկե-
ղեցի քո աւերակ ախտրուակ, մինչև ասիցես վասն
հովուին քո Յովհաննու՝ օրհնեա՛լ եկեալն յանուն
Տեառն:...

Անհնար է նկարագրել Ոսկիբերանի մահուան
ազդեցութիւնն այն մեծ քաղքին և բոլոր Թե-
մին, բոլոր եկեղեցւոյ մէջ. — հաւատարմաց սըր-
տաբեկութիւնը, Ոչնմարհատեանց ուրգը, երկու
բաժանեալ կողմանց այլ ափշութիւնը. բարեսի-
րաց արտասուախառն յերկինս նայիլը, ձախա-
կողմեանց սէրեւս ակնկորութիւնը. ոմանց հան-
դարտ և այլոց ալէկոծեալ խիղճը. և մանաւանդ
ասոնց մէջ ամենէն աւելի պատասխանատու կամ
պարտական եղող՝ Արկադիոս կայսեր տագնապը.
որ և արտահար ըլլածին և սեպածին վրայ, Թէ-
պէտ ջանաց քիչ մը դարման ընել, բայց յետ
քանի մ՚ամսոց դեռ միչտ հասակին մէջ եչաւ ՚ի
գերեզման. կենդանութեան ատեն սեանելով՝ հա-
լածելոց սրբոյն հակառակորդաց շատին տարաժամ
և դժնդակ մահերը, ինչպէս ոմանցն առանչ յիչե-
ցինք. և ոմանք այլ անոնցմէ աւելի չարաչար ցա-
ւերով, խելաթափութեամբ, բերաննին խեղա-
Թիւրելով, շրթունքնին օրդնուածելով, ջղգոլոր-
Թեամբ, համրութեամբ, և այլ պէսպէս ցաւալի
կերպով մեռան: Մնացեալներէն շատն ամքեցան,
ձայներնին քաշեցին, ոմանք ՚ի կեանս և ոմանք
մեռնելու ատեն զղջացին. ինչպէս ամենուն պա-
տգլուին Թէոփիլոս պատրիարքին, որ չկրցաւ,
կ՚ըսեն, վերջին շունչը առնլ՝ մինչ ոչ յերկինց
քաւիչ և օգնական չկանչեց իր վրէժխնդրութե

10477396

սուրբ գոհը: Զատունք տեանելով խորապէտն Ա-
ուիկոս՝ Ալշակայ պէս ապօրէն յաջորդ աթոռոյն
Կ.Պօլսի, (որ և ամաչելով խոստովանիմ՝ որ ազ-
գաս Հայ կ'լսուի՝ ի Սեբաստիոյ քաղաքէ)[1], ա-
ւելի Ճարպիկ քան գիտուն, վերջապէս լեզուն
նաև սիրան այլ փոխեց. հրամմեց որ իր վարդա-
պետին անուն այլ խառնեն յեկեղեցիս՝ Ս. Հայ-
րապետաց հետ, և ինքն այլ իբրև սուրբ և Ոսկի-
բերան հաչակէր զնա, և գրէր խակ առ մեզ Ս.
Սահակ, օրպէս տեսանք՝ ի սկզբան: Ասով ական
Ցովհաննիսեանք և հակառակողք՝ իրարու մօտե-
նալ. բայց դեռ կատարեալ միութիւն չեզաւ, ո-
րովհետև յետ Աստիկոսի ուրիշ բռնաբարողք և
ոչ արժանավայելք՝ յաջորդեցին. մինչև յետ ե-
րեսուն ամաց նստաւ երանելին Պրոկլ (434),
աշակերտ և ունկնդիր մեծի Հայրապետին. բայց
դեռ դեռ չվերցաւ Կ.Պօլսի եկեղեցւոյ սև քօղն,
և ոչ արհաւիրք քաղաքին յերեսաց Ասուծոյ.
և դեռ կու դուլար կու դլդիչը գերեզմանն ե-
դբաեայ:...

« Երեսուն և մէկ տարի յետ վախճանի Սրբոյն՝
» յանարդ աքսորանս Պոնտոսի, կ'լսէ խաչեալն
» վարդապետ մը[2], եպիսկոպոսան Պրոկլոս Կ.Պօլ-
» սի մէջ ներքոտ մը խօսելով՝ ի պատիւ սրբոյն,
» անանուն կենդանի կերպով նկարագրեց անոր սր-
» դիւնքը, անանուն արժանաւորապէս բարձրա-
» ցուց անոր առաքինութիւննելը, որ բոլոր ժո-
» ղովուրդն չդիմանալով՝ սկսաւ կանչել որ բերեն
» իրենց Հայրապետը: Ան տուեն Պրոկլ՝ գրգը-
» ռեալ ժողովրդեան երեսփոխան ըլլալով, դար-
» ձաւ առ կայսրն Թէոդոս (Փոքր) որ հոն ներ-
» կայ էր, և յորդորեց որ կատարէ այս օրինա-

1 Ըստ Գէորգայ Երուսաղեմացւոյ:
2 Չ. Պ. Սկնիերի:

10477396

» Հոր փախիաքը, և ձեռք ձգէ այն անգին գանձը:
» Կայսրն՝ որ արդէն մեծապէս փափաքէր այս
» բանիս, այս ձայներէս աւելի բորբոքեալ, մեկնի
» հրաման տուաւ որ նաւերակք պատրաստուին՝
» և երթան քեզնեն՝ ի Կոմանայէ՝ ի Կ.Պօլիս՝ փա-
» փագելի մարմինը: Ծերակուտէն պատուաւոր
» անձինք ընտրուեցան՝ ի նաւերակութիւն, զի-
» նուորք՝ ի պահպանութիւն, պալատականք յըն-
» կերակցութիւն, ճարտարապետք՝ ի գործավա-
» րութիւն, և կառք՝ ի յուղարկաւորութիւն:
» Բայց երբ ծանան՝ ի Կոմանիա, և ուզէին
» այն պատուական աւանդը վերցընել իր տեղէն,
» անշարժ և անկամ գտան զանիկայ: Ի զուր հա-
» զար ձեռք զարկին, հազար նիպ գրին քարը շար-
» ժելու, անկարելի եղաւ. ամբէնալով սրտա-
» կուր գրեցին առ ինքնակալն՝ թէ Յովհաննէս
» ջուզերը դառնալ գալ: Թէոդոս այս լսելով առա-
» կաց, ափշեցաւ, խռովեցաւ. վերջը ուշաբերե-
« լով և գերապոյն մաածութեամբ մը թուղթ գրէչ
» ուզեց, և՝ ի ծունկ ընկած՝ իր ձեռօք երկայն
» աղերսագիր մը գրեց առ տուրքն՝ որպէս թէ
» կենդանի ըլլար, յորդորելով և ապաչելով որ
» հաւանի դառնալու իր աթոռը: Ստորագրեց ա-
» նունը, ծալեց, կնքեց թուղթը և յանձնեց
» քաջընթաց տուրհանդակի մը:
» Կրնայ գուշակուիլ թէ ի՞նչ զարմանք եկաւ
» ծերակուտին՝ երբ արքունի հրովարտակն առ-
» նըլով՝ տեսան վրան այս անկարծելի հասցէն,
» Ա՛ս հոգնոր հայրն հոգւոյ և փիլիսոփայ վարդապետն
» Յովհաննէս Ոսկեբերան: Շուտ մը գացին՝ ի գերեզ-
» մանն. և մինչդեռ ոմանք ջերմեռանդութեամբ
» չորս գին կենային, ոմանք անուշահոտ բուր-
» վառնեղով, ուրիշներն այլ պայծառափայլ ջա-
» հերով, ծերունեաց գլխաւորն առաջ անցաւ, և
» պատկառանօք պագնելով նամակը, Ա՛յս գիրս,

» ըսաւ, կու խաւրէ հայրուԹեանդ՝ քու ծա-
» ոայդ և իմ տէրս Թէոդոս: Եւ իբրև Թէ հրա-
» ման առնըլով՝ կարդաց անոր. յետոյ այնպէս
» բաց ԹուղԹը՝ կուրծքին վրայ դնելով՝ ընկաւ՛ի
» ծունկ, և սկսաւ ուրիշներու հետ աղաչել, որ
» իր մեծահոգի բարեսիրուԹեամբն յանձն առ-
» նու աղաչողաց խոնարհուԹիւնը: Կարծես Թէ
» սրբոյն դէմքն այլ պայծառով՝ սիրտ տուին ա-
» նոնց, որք երբ նորէն ձեռք զարկին հանելու՝
» անանկ դիւրաշարժ գտան, որ մէկէն ուրախու-
» Թեամբ պատրաստուեցան Ճամբայ ելնելու:
» Երկայն կ'ըլլար պատմելն Թէ ինչ չքեղ զար-
» դուք, ինչ չերմեռանդուԹեամբ և ինչ խուռն
» բազմուԹեամբ ժողովրդեան՝ մեծայարգի քա-
» հանայից ուսոց վրայ դրած՝ բերին մինչև՛ի
» Փաղկեդոն: Հոն հասեր կու տպատեր ինքնա-
» կալն ամբողջ տրամլաւ մեծ ու պզտիկ և պայ-
» ծառ զարդարած նաւերու. և իր պարտգլուխ
» փառազարդ նաւուն առաջ անցնելով, ՛ի ծովը
» լիքած ընդունեցաւ հոն սրբազան աւանդը. և
» ՛ի հնչել ուրախաձայն փողոց և քնարաց, Թրմը-
» կաց և տաւղաց՝ նշան տուաւ որ մէկէն դէպ ՛ի
» Կ.Պօլիս դարձընեն նաւերը: Թողունք հիմայ
» որ ինքնին ծունկ պատմէ, Թէ տեսաւ եր երբէք
» աստր նման գեղեցիկ յաղԹանակ: Ամեն կողմի
» ծովեզերքն մինչև հեռաւոր սահմանները՝ փայլ
» փայլ ցոլոյին ջահերով և լապտերներով. եր-
» կինք հանդարտ ծիծաղէր, աշխ խաղաղ ծածա-
» նէին. և հազիւ հեզիկ զեփիւռներ անուշիկ մը
» ջուերուն զարնելով Թևերնին՝ կարծես Թէ կ'ու-
» զէին նուագաց հնչման հետ ներդաշնակել ա-
» նոց մրմունջը: Ամեն նաւ ոսկիով կու շողշո-
» ղար, ամեն տեղ ոգեւորական ծաղկով պսակած էր, և
» ամեն ցուռկը նաւուց՝ բոցով նշանաւորեալ:
» Առջևէն հսաարակ նաւերն կ'երթային, յետոյ

» ամենաւականացն, և ամենուն եաւէն՝ ծովատե-
» տականն, որ և ամենէն աւելի աչքի կու զար-
» նէր թէ ահեղ մեծութեամբն, թէ պայծառու-
» թեամբ լուսաւորութեանն, և թէ պճնապա-
» ճոյճ զարդարանօքն:

» Գրեթէ նաւահանգստին մօտերը էին, երբ
» յանկարծ մէկ վայրկեանի մէջ երկինք մրրկելով
» և ծով խառնվելով անանկ ահաւոր փոթորիկ մը
» վրնաւ, որ առագաստները պատռտեցուց,
» կայմերը կոտրտելով՝ ցնորքին ըրաւ նաւա-
» տրմիլը: Ո՛հ, ինչպէս յանկարծակի գոհաբա-
» նական աղմոնքերն՝ փոխուեցան ի հառաչանս
» զարհուրանաց: Մէկն կու վախեր թէ հիմայ
» պիտի խղդուի, մէկայլն ընկերին կեանց վայ
» կու դոլար, և աւելի շատերն կու վախէին կոր-
» ընչնելու այն սրբազան աւանդը. որպէս Ջէ
» ծոնչն՝ որ և զայրացած զգուած դուրս կու
» ժայթքէ ուրիշ դիակները, այս մարմնոյս ա-
» վեալ և կարօտ ըլլայ: Բայց ամեն վախ և կաս-
» կած փարատեցաւ՝ երբոր տեսան որ ինքնին
» աւերքն այս մրրիկը հաներ էր. որպէս զի այս
» փոխադրութեան առեներ գայ բարեւելու այն
» նշանաւոր Ա յրեոյ այգին[1], որոյ համար այնչափ
» առասպանք քաշեց: Հազիւ Ջէ ծովափեան-
» կան նաւն հասաւ այն կողմն ծովեզերքին, մե-
» կէն օդն հանդարտեցաւ, հովերն լռեցին, ալիքն
» խաղաղցան, և բոլոր նաւախումբն մեկտեղ-
» ուվ՝ ուրախութեամբ հասան ի կայսերական
» քաղաքն:

» Հոս այլ նոր հանդէսք, նոր զարմանք սկսան.

1 Եւդոքիա անիրաւութեամբ յափշտակեր էր այս այգին այրի կնկէ մը. անոր համար Ոսկիբերան յանդիմանեց զԹադուհին. և նա ոխացաւ ու հալածել տուաւ զառաքելն:

10477396

Լեհոն (Ջ) Վերջին

» ձիաւորք, զինաւորք, քահանայք, ամենքն Թա-
» վեցան ամանց վրայ, և մեծ Թափօր մը կազմե-
» ցին մինչև յեկեղեցին Առաքելոց. որոց եաւէն
» իբրև յալԹանակաւ՝ կայսերական կառաց վրայ
» կու գար տուրքս մարմինն: Իակ ինչպիսի հեառւորք
» կարծէք այսպիսի շքեղ յուղարկաւորուԹե. —
» Համբուք, որոց լեզուն կու բացուի. խուրք՝ որ
» ձայն կու լսեն. կապք, որ'ի վազ կ'ելնեն. կոյրք՝
» որ լոյս առնեն. հիւանդք՝ որ կ'առողջանան. և
» ասոնց հետ մեկտեղ անանկ հեղեղ մը ժողովըր-
» դեան՝ որ հազիւ կու տղմի Կ.Պօլսի մէջ: Ոչ ոք
» այն օր հետաքրքրուԹիւն ունեցաւ նայելու՝ ոչ
» յալԹանակի կամարաց վրայ, որ ամեն փողոցի
» մէջ կանգնած էին, ոչ պանծալի արձանագրու-
» Թեանց վրայ՝ որ ամեն պատի վրայ կախուած
» էին, և ոչ ամեն պատուհանէ անձրևի նման Թա-
» փուած ծաղկանց վրայ: Ամենքն իրար հրելով՝
» կու ջանային մտնել 'ի տուրքս տաճարը. ուր
» հանգչեցնելով պատուելի սանդրը, պատրիար-
» քըն բացաւ անտուկը՝ որ ցուցընէ ժողովրդեան
» զՏուրքն:

» Անկարելի եղաւ հոս գտրովալից ժողովրդեան
» բերանը գոնել՝ զայն տեսանելնուն. ամենքն միա-
» սիրտ միաբերան աղաղակեցին, «ՑաՀոդ հրամ-
» մէ, տուրք Հայրապետա, նաև՛ քու աՀոդ»:
» Պաշտօնեայքն պատկառանօք առին տարին հոն
» տեղաւորելու. և ահա տուրքն 'ի տես ամենե-
» ցուն մեռած շրԹունքը բանալով, և յստակ,
» պայծառ ու վսեմական ձայնով մը՝ արտասա-
» նեց, Խաղաղութիւն ամենեցուն: Որոտմունք աղա-
» ղակի հնչեցին այս ձայնին, կրկնապատկեցան
» լացք և արտասուք. կայսրն Թէոդոս 'ի ծունկ
» ընկած՝ յոտս իր սրբազան (կնքա)հօրը՝ էր
» դադրեր արցունքով Թրջելէն, և ատկ ատկ
» պագնելէն, մինչև գրեԹէ հարկ եղաւ բառնի վեր-

» ցընեալ զայն առջևէն, և գնեալ հոյակապ չէրմի
» մը մէջ ՚ի նեղքոյ խուրանին »:

Ա յս երկայն ծնրադրութեան առեն ալաչէց և խնդրեց Թէոդոս նր մօր՝ Եւդոքսիայ՝ անգիտութեան և անիրաւութեան Թողութիւն. և « յորժամ
» ժամ խոնարհեցոյց որդին նորա զգլուխն ՚ի վե-
» րայ լանջից սրբոյն ՚ի պաղատանս, ընդ կատա-
» րումն աղօթիցն և գադարեաց շարժուելն (գե-
» ղեզմանին Եւդոքսիայ), և ամենեքեան փառա-
» ւորեցին զԱստուած [1] »: Անկէց առեալ մեծ պատրաստութիւն եղաւ ընդդիմակիրը արուիչ. վասն զի « միաբանեցան ամենայն եպիս-
» կոպոսունք և ժողովուրդք՝ որք հերձան ՚ի մի-
» ւեանց վասն անիրաւ առնելոյն և աքսորանաց
» Ոսկիբերանին [2] »:

Ա յս մեծահանդէս և մեծայիշատակ գործն եղաւ յամին 438 ՚ի 27 աւուր յունուարի. անոր համար փոխանակ մահուն օրուան (14 սեպտ.) այս օրս հաստատեցաւ ոն յիշատակի Խօսանային եկեղեցւոյ, յորում իր աւուրք մարմինն պարձաւ և հանգեաւ իր հայրապետական եկեղեցւոյն մէջ. և ամենայն ազգք քրիստոնէից այս օրս նչանեցին իրենց ՅայսմաւուրքսԱ մէջ՝ հաստատուն և մեծապոյն օր յիշատակի և փառաց Ոսկիբերանի:

ԻԵ

Ա յն երջանիկ և բուն օրն պարձման մարմնոյն յաթոռն, Կ.Պօլսի համաշխարհական հանդիսին և մեծ եկեղեցւոյն մէջ՝ ընդ բազմաթիւ մերձակից գեաց, որք անտարակոյս կային հոն, հաւանօրէն պատուած են և ոմանք ՚ի Թարգմանչաց մերոց, որք ուսմունքին կամ գործերուին աւարտած՝ պատ-

1 Գերպ: 2 Յայսմաւուրք:

10477396

նալու վրայ էին առ Ս. Սահակ և Մեսրովպ. Թե՛ եւս լրենցմէ ոմանք ասով աւելի վառեցան այն սիեվերական և լրենց գրացի և հիւր վարդապետին գրուածները՝ որչափ որ գանէին կամ կարենային՝ Թարգմանելու հայերէն, ինչպէս ուրիշ Ս. Հայց այլ։ Ախնչափ հաւանելի կ՛երևի ինձ այս բանս, որչափ որ Ոսկիբերանի գործոց հայերէն Թարգմանութիւնքն գերագոյն են քան զայլ շատ Թարգմանութիւնս. և գրեթէ անկարելի էր սանկ ըլլալն՝ առանց մանաւանդ կամ կարգի դասս ներշնչութիւն մ՛ունենալու. և այս եղած է՝ կամ վերոյդրեալ հանգէսը տեսնելով, կամ լսելով յականատեսից սրբոյն գրածները և կրածները՝ ի նոյն իսկ լրենց աշխարհին մէջ (՝ի Փոքր Հայս), և կամ՝ անոնցմէ ոմանց (գոնէ երկցագոյնից և լրենց վարդապետաց՝ Սահակայ և Մեսրովպայ), անձամբ այլ տեսած ըլլալովն՝ ինա կամ իսօսած կամ Թղթակից եղած։

Կ՛արժէր շատ բան գրուցել, այս ոսկիբերեանց գրոց ոսկեայ հայ Թարգմանութեան վերայ, բայց այս չափս բաւական ըլլայ ըսելն՝ Թէ գրոցն արժանի է Թարգմանութիւնն. եկեղեցւոյ Խօսնակին արժանաւոր լեզու մը տուեր է հայկազնն՝ իր սեփականին մէջ. Թերևս եԹէ Հայ ըլլար՝ քան զայս լաւ չկարենար հայկաբանել Յովհաննէս. Թերևս և ոչ իսկ իր բնիկ յունաբանութեամբն՝ աւաւելու քան զհայ Թարգմանութիւնն. և Թերևս Թերևս տեղ տեղ հայ Թարգմանն գերապանցէ քան զյոյն բնագիրն. և յանդգնիմ ըսելու՝ Թէ Խօսնակն եկեղեցւոյ երբեմն աւելի վեհագոյն և պերճախօս Ոսկիբերան է այս հայկաբանութեամբ՝ քան ուրիշ որ և է լեզուով, նաև իւր բնիկ հելլենականաւն։ — Անշուշտ մեծ պարծանք է այս այն ազգին՝ որ օտար ըլլալով կրցեր է Ոսկիբերանին հնարքն աւելի մեծցնել, և փայ-

10477396

լուն ոսկին կրցեր է բարակ բանուածքներով ա-
ւելի ազնուացընել:

Ասով այս այլ յայտ է՝ թէ որչափ մեր հայերէն գրականութիւնն փառք և վայելք ստացեր է. զոր և առատապէս կրնան վայելել բանասէրք և հո-գեսէրք՝ Ոսկիբերանի հայերէն տպագրութեամբ հրատարակեալ գրովք [1]. որոցմէ դուրս գտուին ուրիշ գրուածքն այլ. և որոց մէջ մեզի համար ամենէն նշանաւոր և յիշատակաց արժանին է Մէինուրէան Եսայեայ մարգարէի, ընտիր Թարգմանութեամբ: Այնչափ պատուական է այս գործս, որչափ որ հինայ յոյն բնագիրն ամբողջ չկգտուիր, այլ մինչև յոսեթերորդ գլուխն. և կ՚երևի թէ մինչև հոս նախ գրեր էր Սուրբն և գադրեցուցեր, յետոյ (գուցէ յաքսորեանն) միացեալն այլասեռեր է: Մեր Թարգմանիչն՝ առաջին մասը գտեր է նոյն ինքն Ս. հեղինակին համբուրելի մատամբքն գրեալ, ինչպէս և ծանուցուած է մէկ հնագիր օրինակի մէջ՝ որ իմ ձեռքս այլ հասեր է. «Մինչև » ցայս վայր գտաւ իւրով ձեռովք գրեալ երանե-» լոյն Յովհաննու յուներէն»: Այնուհետև անգամ մ՚այլ պարտական պիտի ըլլայ հայկական դպրոց Թեանց՝ որոնք որ քաղդ ուներեան կամ այս հայե-րէն Թարգմանութիւնը կամ ասկից այլ ուրիշ լեզու Թարգմանածը կարդալ:

Ատոր հետ կրնամք յիշել նորէն զնեորբոյլ Լու-սաւորչին, որ և նոյնպէս միայն հայերէն կայ և դեռ Թարգմանած չէ յայլլեզու: Եւ Թէպէտ շատ

1 Որք են 6 հատոր մեկնութեան նորա Մատթ. աւե-տարանին և Թղթոց Պօղոսի, և շատ ձառք: Դարձեալ 2 հատ. ձառք և ցաղագս քահանայութեան Գիրք նորա, նոր Թարգմանութիւն. ամենքն այլ տպագրեալք՝ ի Ս. Պազար 1818, 1826, 1861: — Մեկնութիւն Յովհ. աւետ. տպագրեալ՝ ի կ.Պօլիս:

ուրիշ գործեր այլ ումն Ոսկիբերան, որ կամ Թարգմանած չեն՝ ի մեր լեզու, կամ մեր ձեռքը չեն հասած, այլ եղածին և հասածին վայ այլ մեծապէս երախտապարտ եմք՝ Թէ Թարգմանեցան, (յորոց՝ անուամբ միայն Թէոդորոս ումն կի՛ չի), և Թէ հրաշալի հեղինակին՝ որ այնքան պէս պէս կերպով պատուեր է զՀայուԹիւն, սիրեր է մեր ազգը, զարդարեր մեր գպրուԹիւնը, և լուսաւորեր Հայաստանեայց եկեղեցին՝ յետ իւր յուշնականին. և երկուքին այլ հաւասար պարգևեր է անմահ և անմուռաց յիշատակ՝ զառաջին գիրք քրիստոնէուԹեան՝ յետ առաջին (Սուրբ) գրոց, զՊատարագամատոյցն, որով աստուածային գերագրոց հրաշ խորհուրդն կատարի՛ ի մեզ: Այո՛, մեր Ս. Հարց նախնեաց վաստակն այլ կայ այն սրբազան մատենին մէջ, քայց աղօԹից մեծագոյն մասն Ոսկիբերանի աստուածեւանդն սրտին բղխած է: Կրնամք ըսել Թէ հզօրագոյն շաղկապ Հայ և Յոյն եկեղեցւոյ և գպրուԹեանց՝ եղած է Ոսկիբերան:

Ոսկիբերանի սիրոյն, պատուոյն և բարեաց երախտապարտ Հայկազնն՝ գուցէ կրնայ և ինքն մեծանձնն այն երախտապարտ ըսուիլ՝ այս (մեր) ազգէն գտած ընդունելուԹեամբը, սիրոյնէն, պատուով և իր երկասիրուԹեանց հաւատարիմ և արԹուն պահպանուԹեամբ: Եւ ոչ միայն իր գրոց, այլ և իրեն վայ խօսուած գլուքերով, զորս Թարգմաններ են Հայք [1], և որոց վայ իրենք այլ աւելցուցեր են քանի մը գովասանական երգեր և յիշա-

1 Ինչպէս ընդարձակ վարք նորա գրեալ՝ ի Գէորգայ Երուսաղեմացւոյ և Թարգմանեալ՝ ի Գր. Վկայասիրէ, յամի 1102. լաւ քանադատուԹիւն չունի այս պատմիչս, և ոչ տակաւ սխալ: — Սոկրատայ պատմուԹենէն քաղուած վարք: — Պրոկլէ Նեոբոզեանն յՈսկիբերան. և այլն:

տակներ [1]։ — Իսկ իր արքունեան և երկնաւոր անմահութեան յիշատակին այլ ևս երամեռանդն մեծ ծարաւիք ըլլային՝ յայտներ են և յայտնեն, ոչ միայն անուր աշխատական քաղքին (կ. Պօլսի) մէջ իրեն նուիրած եկեղեցեօք, այլ և օտար կողմեր, և մանաւանդ այն տեղութիւնք՝ ուր իր վերջին կեանքն անցուց, 'ի սահմանս աշխարհին Մերոյ. Թէպէտ, ափսո՛ս, որ ինչպէս առաջ յիշեցի, այս կողմերս հիմայ քիչ ծանօթ ըլլալով՝ իրենց յիշատակարանները այլ կու ծածկուին [2]։

ԻԶ

Բայց չիկրնար և պէտք չէ բոլորովին անծանօթ և ծածուկ մնալ մեզմէ՝ գոնէ Ռակիբեբանի կենաց յետին յիշատակարանն, միանգամայն և յետին ա. ւանդն, զոր Թողուց 'ի ձեռս Հայոց.—իր մահուան և անմահութեան միջնորդ գերեզմանն։ — Երբոր Թէոդոս կայսեր իննդրանօք մարմինն փոխադրե. ցաւ 'ի մայրաքաղաք, բնակիչք Կոստանդ դժուա. րէին և հակառակէին Թողուլ իրենց հիւրը և ե. րազահաս օգնականը. և միայն Թագաւորական զօրաց վախէն՝ ետ կեցան, շատանալով արքոյն պատանքը իրենց մէջ բաժնելու, և անոր գերեզ. մանը իբրև աւանդապահք՝ պատուելու։ Հաւանա.

1 Ծանօթ երէք տուն ընտիր շարականն, «Որ յան. ակիզբն 'ի Հօրէ»։ — Գր. Անաւարզեցոյ այբբենական շա. րականն՝ որ իր շինածներուն մէջ ընտիրներէն մէկն է։ — Գանձ մի 'ի Գէորգայ. և ուրիշ գանձք և տաղք։ — Վարք Համառօտք։

2 Այս կողմերս՝ Հաճընայ արևմտակողմը՝ Սիհունի և. զերքը, Ֆառաշ աւանին մէջ, ուխտատեղի մը կայ Ռակի. բեբրանի, հիմայ 'ի ձեռս Յունաց։

10477396

կան է որ այն առեն այլ այս քաղքին քնակչաց մէկ մասն Հայ էր, և ձն գարուս մէջ աւելն այլ հայացաւ՝ եղբ գազիկ կարուց թագաւորն՝ փոխանակ իր երկրին՝ այս կոլմերս առաւ իրեն ժառանգութիւն: Հին և նոր գաղթականք մեր ազգինք՝ պատուեցին այս տեղոյս ամենէն սրբազան յիշատակարանը՝ հազար տարի. և երբ սահմանեցան հեռանալ՝ի Կոմանայէ՝ քաղքին կոծանման պատճառաւ, (զորոյ որպէսը չեմ լիներ), Ոսկիբերանի մարմնոյն տաճարացեալ տապանին այլ՝ առաքինի հաւատարմութեամբ[1] հեռերնին տարին: Ոսկիբերանի առաջին հանգրստարանն, որ և Ս. Բասիլեսկոսի, կէս ժամու չափ հեռու է յաւերակաց Կոմանայ քաղաքի, և մինչև հիմայ ցուցուի տեղն քարակոյտ: Իսկ նոր հանգստարանն՝ի գեօղն Պէձէ-է, երկու ժամաւ հեռու՝ի Կոմանայէ. հոս է վանքն Ս. Նշան, որ հիմայ կոչուի Ս. Ոսկիբերան. և գրեթէ նորէն չինեցաւ մեր առեն (1842), ու աւանդատանը մէջ ամփոփեցաւ սրբոյն անուամբ մատուռն. յորում կայ և իր գորշագոյն կաճեայ գերեզմանն քանդակազարդ կափարչաւն, ընդ հովանեաւ Ս. Նշան խորանին. ուր գան և ցոյնք յուխտ՝ բարի նախանձով, տեսանել իրենց հայրա-

1 Այս դիպուածս անշուշտ ծէ գարու առաջին կիսուն հանդիպած է, վասն զի դեռ՝ի Կոմանա յիշուի յամի 1596, ՚ի Ստեփանոսէ Եւդոկիացւոյ, որ կ՚ըսէ.

« Մայրաքաղաքս այս Թօխաթի՝
Որ Կոմանու խիստ է մօտի,
Յորում տապանն է Յովհաննու
Ոսկիբերան վարդապետի »:

Իսկ յամին 1658 արդէն յիշատակուի տապանն՝ի Ս. Նշան վանս:

10477396

պետն իջուն իր վերջին օթևանին մէջ հիւրընկալեալ ՚ի Հայոց [1]:

Երանի՛ մերոնց՝ թէ կարենան միշտ այն սաւառնաձայն հովտին մէջ՝ (զոր երկուստեք պատեալով Իռխա և Գայլ գետք՝ մեծ կարկաջանօք վազեն գնան յարևմուտս՝ ընդ լերինս և առապարս՝ միանալ մեկմեկու, դառնալ ՚ի հիւսիս և թափիլ ՚ի Պոնտոս), պահել և պատուել այն նախանձելի հանգստարանը, ուր միայն Տանգչեցաւ լեզուաւ և մարմնով սատուածաշարժ Խօսնէն Եկեղեցոյ:

Երանի՛ մերոնց, թէ մեր նախնեաց պէս կարենան սիրոյք և սիրելիք ըլլալ Ոսկիբերանի: Եւ գարձեալ երանի՛, եթէ կարենան միշտ պլալ և ըսել իրենց մէկ հին տաղատացին հետ,

« Մենդ Ո՞սկիբերան, ոտ պէրա՛ք՝ ոչ յոգնեան պէկլէրոց ապին՛ » [2]:

1 Փափագելի է որ վանապահք տեղւոյն մեզի աւելի ծանօթութիւն տան, և թէ կարելի է՝ զպատկերն իսկ գերեզմանի Ոսկիբերանին. զոր թէ և ոչ սակաւ Եւրոպացի ճամբորդք յիշեն՝ այլ ոչ ըսած մեր բաւականին:

2 Տես ՚ի Բազմավէպ 1864, երես 344:

10477396

ԺԹ

ԱՋԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա

Երբոր մարդիկ սփռեցան երկրիս վրայ՝ ամեն դի անտառներ, մացառներ, լճեր, առուներ, պետեր, ելուբներ, և անոնցմէ ալ դժուարին՝ գազաններ և սողուններ, գրեթէ իրենցմէ առաջ երկրիս տիրած՝ արգելք կ'ըլլային իրենց քաղաքակրթութեանը. պէտք էր որ մարդ յայլեթէ անոնց, իրէ, հալածէ, ջնջէ անհարկաւորը և վտանգաւորը երևցածները: Բայց այս բանս ընելու համար որչափ աշխատութիւն, որչափ ջանք, որչափ կորովութիւն պէտք էր: Ոմանք աս դժուարութիւնները տեսնելով՝ թուլութեամբ և վատութեամբ ետ քաշուեցան, անասնոց պէս բնութեան բացած խորշերու մէջ բնակելով, իսիտ քիչ բան քաղեր նէն յարմարցընելով. և անանկ անքաղաքավար ապրեցան շատ դարեր: Ոմանք ալ ասոնց ներհակ՝ ամենայն դժուարութիւն յանձն առած՝ բնութիւնը քաղաքական կեանց հնազանդեցուցին, երկիրս՝ մարդկան դիւրին և վայելուչ բնակարան ընել ջանացին: Բայց այս աշխատանքէն վեր՝ դժուարին և ցաւալի աշխատանք մ'ալ բա-

ցուեցաւ իրենց. չէ թէ միայն անշուշտ բնութեան կամ անասնոց հետ կռուելու սոխպուռեցան, հապա նաև իրենց նմանեացը հետ, որ անասնի նման կամ անհոգութեամբ կամ կատարելութեամբ՝ ընտանի մարդկան կը ծնանէին. երբեմն իրենք զիրենք պաշտպանելու հոգն, երբեմն փառասիրութիւն կամ ախրասիրութիւնն հնարեց զէնքեր և պատերազմներ. անոնք որ քաջութեամբ յաղթեցին բնութեան, գազանաց, և իրենց թշնամի ըսած նմանեացը, ըսուեցան քաջ, արի, այր, հրակայ, զև, դիւցազն և աստուածք. որոնցմէ առաջինն եղածն է մեր մէջ Դիւցազն ըսելը: Այս դիւցազունքանախ իրենք սկսան՝ ինչպէս որ հպարտութիւն կամ անձնասիրութիւնն կ'ազդէր՝ իրենք զիրենք գովել, և ըրած մեծագործութիւնները մեծաբանութեամբ զրուցել. վերջը իրենց զարմացողները սկսան զիրենք գովել. այս գովեստներէն ալէկ զրուցածները եղան ապագային էրգը, որ վերջը մէկմէկու կպցընելով թէ որնոյն քաջին և նմանեացը վրայ երգած էին, կամ բանաստեղծութեան արուեստը զարգանալով երկայն երգեր հնարելով ձևացան Վէպասանութիւնք, ինչպէս է Հոմերոսինը, Վիրգիլիոսին, և այլն: Այս երգերուն արևմտեայք յունական բառով կ'ըսեն Էփոբէա, և մեր մէջ Դիւցազներգութիւն ըսուեր է, դիւցազանց վրայ երգելուն համար, անոր համար Դիւցազնական երգ կամ Տալ ալ կ'ըսուի. կ'ըսուի նաև Վիպասանութիւն՝ աւելի հարազատ Թարգմանութիւն յունական Հայնին, և գրեթէ հոմանոյն, որով մեր հին հաղքն ալ իրենց երգչաց՝ Վիպասան կ'ըսեն եղեր:

Ամեն ազգ ալ որ հին քաջ մը կամ Դիւցազն ունեցեր է, իր Վիպասանն ալ պիտի ունեցած ըլլայ. եաւէի եկող քաջերուն ալ և անոնց ազգակցացն ալ սիրատուրը Վիպասաններ երգեր էին,

և ճն միշտ: ՊատմուԹիւնն ամեն ազգաց վրայ տեղեկուԹիւն չի տար մեզի. բայց կը յիշէ որ Յոյնք վիպասաններ ունէին Տաճոպ ըսուած, որոնք իրենց անմահ Հոմերոսին ալ հայրն են. — արևելքի հին Թագաւորներն իրենց արքունեաց մէջ ունէին իրենց Գուսանները, կամ Հանդիսից առեն բերել կու տային, որ նախ քաջուԹեան երգիչք էին, վերջը մեղկացան, և արանց տեղ կանայք ալ մտան: — Եւրոպայի հիւսիսական ազգերն ունէին իրենց Սկալդ ըսուած վիպասաններըը, որ իրենց քաջերուն երգովը ցուրտ և մառախլատատ Սկանտինաւեան[1] աշխարհքները կը վախԹարէին. — արևմտակողմանք ալ, հին Բրիտանիացիք և Գալղիացիք, ունէին իրենց մեծահամբաւ Բարդ կամ Պարդ վիպասանները, որ պատերազմի բանակներուն մէջ ալ կը մտնէին, և քաջերուն երգերովը նոր քաջեր կը պատրաստէին. ատոնք այնչափ անուանի եղան, որ շատ հեղ Եւրոպացիք բանաստեղծ ըսելու տեղ Բարդ կ'ըսեն, մինչ պէս որ մենք ալ իրենց պէս յոյնական բառէն առած Պոեետ կ'ըսեմք: — Ինչուան Ամերիկայի բերուն ծաղկած աշխարհքն ալ ուներ իր Ամերիկեան երգիչները:

Հապա հինն Հայաստան ունէր իր Վիպասաններըը, իր Բարդերը: — Թէ որ աս աշխարհքն է ամենայն աշխարհի մայր և պապակ, Թէպէտ չեմք կրնար ըսել Թէ ամեն բանի ալ ինքն է օրինակ տուողը, բայց չեմք պարտիր ըսելու՝ որ առաջին երգերը Հայոց լեռներուն արձագանդներովը ձևացան: Թէպէտ և վիպասանուԹիւն մը մեզի հասած չէ ի նախնեաց, ոչ ամբողջ և ոչ մասամբ, սակայն Խորենացւոյն պատմուԹենէն և քանի մը ուրիշներէ կ'իմացուի որ Հայոց մէջ ալ շատ հնուց

1 Շուետ, Նորվեկիա, Տանիմարկա, Իսլանտա:

մտած էին և շատ վիպասանութիւնները կայրին, և թէ Հայք շատ սիրող էին այս վիպասանութիւնները լսելու և երգելու. Թէպէտ և նոյն Խորենացին առել մը կը մեղադրէ մեր հին Թագաւորները՝ թէ բանաւոր երգարանաց անոթ էին, թերևս գրով չթողլուն համար կ'ըսէ. վասն զի նաև իր պատմութիւններէն կ'երևի որ վիպասանական բանից սկիզբն Հայաստանի մէջ Հայկայ օրերուն պէս և աւելի հին է. վասն զի ինչպէս կը յիշէ [1], Անթէնքի իմաստնոց ժողովքին մէջ Ոլոմպիոդոր փիլիսոփայն կը պատմէր ընկերացը, թէ հին գիրք մը կայ եղեր առջի աստեներէն նոյի և իր որդոցը պատմութեան, և այս պատմութիւններուն գիպուածները, կ'ըսէ, հին Ասորեստայք ալ, այսինքն Հայերն, իրենց բամբիռն ըստուած նուագարանով և պարով կ'երգէին: Յայտնի է որ այն բաներն երգի վրայ առնուած էին հնուց, որ ռամիկ ժողովուրդն ալ աւանդութեամբ սովրած կ'երգէր առանց գիր ճանչնալու. և յիշատակեալ երգոց մէջ ամենէն հին աս է ըստ եղեղէն եաև:

Թէ որ այնպէս կանուխ լսեր էին Հայաստանի բլուրներն վիպասանութեանց ձայն, անկարելի էր որ Հայկայ արիական գործքերը առանց լուռ կենային. առաջին ազգային վիպասանութիւն մը իրեն վրայ երգուած է այն առենուան անպաճոյճ պարզութեամբ. և այս բանիս ալ կը վկայէ Խորենացին [2], թէ Մարիքասայ պատմութեան նման՝ Հայաստանի անգիր զբոսանքներուն մէջ ալ կ'ըսուէր Հայկայ Բաբելոնէն գառնալը, առաջին շինութիւնները, և այլն:

[1] Գիրք Ա. ջ:

[2] Գիրք Ա. ժ. Բ. Ը:

որով կ'իմացուի ալ թէ ամեն դիպուածներն ալ կը յիշատակուէին վիպասանութեանց մէջ, և առաւել գլխաւոր դիպուածն՝ որ է Բելայ սպանումը:

Այս օրինակէս չեմք խաբուիր թէ որ ըսենք թէ ամեն քաջ կամ դիւցազն՝նոր վիպասանութեան մը պատճառ կ'ըլլար, կարճ կամ երկայն: Այսպէս Հայկէն ետև Արամն է Հայոց մեծ դիւցազն. ասոր մեծամեծ գործքերը կ'աժէր որ դին գրքերու մէջ գտնուեր, կ'ըսէ Խորենացին. բայց թէպէտ և այն հին առեններըը գրող չեղաւ, ասկայն վիպասաններ գտնուեցան, որոնց երգածէն՝ կ'ըսէ Մարութաս՝ [1] .վերջը ամենայն ազգաց պատմութիւն գրողներն ժողովեցին. անկէց առին ֆաղդէացիք կամ Բաբելոնացիք ալ, և գրեցին Թագաւորական դիւաններուն մէջ, Ալէքսանդր յունարէն Թարգմանել տուաւ, Մարութաս ալ ասորերէն. անկէ ալ Խորենացին իր պատմութիւնը հիւսեց: Այսպէս Հայ վիպասանից երգածը հինգ վեց տեսակ գաղափարէ և լեզուէ անցնելով, գարձաւ իր քնիկ լեզուին և աշխարհին մէջ, և միայն հոն մնաց: Ո՞րչափ երախտագէտ պէտք է ըլլանք այն վիպասանից, որ աւանդեցին աշխարհիս՝ անանկ երևելի մարդու մը յիշատակ:

Արամէն ետև իր գեղեցիկ որդին կու գայ Արայ, որուն դիպուածը Թէ որ իր հօրը պէս փառաւոր ալ չէ, սակայն աւելի սրտաշարժ է և ողբական. Հայոց վիպասաններն անանկ սիրելի, առաքինի և ողբալի նահապետի մը յիշատակը լուծ Թեամբ չէին կրնար Թողուլ. և յիրաւի կը յիշէ Խորենացին [2] որ Արամայ դիպուածներուն պէս՝ նման Մարութասայ պատմութեան՝ ասոր հանդիպած բաներն ալ Հայոց զրոյցներուն մէջ կար.

1 Խոր. Գիրք Ա. ԺԴ: 2 Գիրք Ա. ԺՀ:

Թէպէտ Շամիրամայ գործոցը համար է զրուցածըն, բայց յայտնի է որ և առաջել Արային համար երգեր ալ կային. այն գեղեցիկ Արային՝ ո-րուն սիրոյն համար՝ մեռնելէն վերջը բոլոր աշխարհքն ողբ եղաւ, և Շամիրամ հազիւ կրցաւ հանդարտեցընել հաւատացընելով թէ աստուածներըը ողջացուցին և երենց քովը առին զԱրա: Թովմա Արծրունին ալ Խորենացիէն գուցա ուրիշ առասպելներ ալ կը յիշէ Շամիրամայ և Արայի վրայ. Թերևս հին երգոց աւանդութիւնն ըլլայ:

Հայկայ և Արամայ ընկեր է հայկազնեանն Տիգրան. ասոր ըրած մեծ գիւցազնական գործքն էր. Մարաց տէրութիւնը վերցընելն, որ այն ատեն Ասիոյ ամենէն մեծ և ամենիշխան տէրութիւնն էր. ասոր վրայ շատ բաներ գրուեցան և երգուեցան. ինչպէս իւրեն քնաւորութեանն համար ալ այն հին բամբասահար վիպասաններէն վկայուԹիւն կը բերէ Խորենացին [1], որոնց երգածը ամբողջ հազար տարիէն վերջը, այնչափ գժուարին դարերէ ալ անցնելով դեռ Խորենացւոյն առեն ալ Գողթնեաց աշխարհին կողմերը կը լսուէր: Ան հին վիպասանութեանց մնացորդներէն ասած կ'երևայ Խորենացին Տիգրանայ ընծայած գողարիկ անուններըը: Նոյն մնացորդներըը նոր վիպասանութեան մը պատճառ եղան շատ դարեր ետև, որ վերջը պիտի յիշենք:

Տիգրանայ յաջորդաց մէջ շատ անուանի եղաւ Վահագն, որ Յունաց Հերակլէսին նման գործքեր ըրած է կ'ըսէին, անոր համար ալ աստուածներու կարգ անցուցին մեռնելէ, և Հերակլի տեղ Վահագն կ'ըսէին, ինչպէս մեր տուրք Թարգմանիչք ալ այս սովորութիւնս պահեցին: Ասոր վերայ երգածներէն ոմանք Խորենացւոյն

1 Գիրք Ա. կա:

ականջին ալ հասան Գողթնեաց երկիրը, ինչպէս կը պատմէ ինքն [1], որ հին երգոց հետ հին բամբռանց ձայները ալ լսեց, և պատահիկ մ'ալ մեզի հասուց այն երգերէն. որ որչափ ալ փոխուած կարծուի երկայն ժամանակին միջոցով այնչափ չէ, վասն զի երգով ինչած է, որ շարունակուելմամբ կը պահուի և շատ չի փոխուիր. աւելի փոփոխութիւն ձեռագրաց պատճառաւը պիտի ըլլայ. բայց անոնց մէջ ալ քիչ տարբերութիւն գանելով, կրնանք հաւատալ թէ ասկէ իբրև 2300 տարի առաջ Հայոց վիպասան մը երգեր է այս կամ աւոր շատ նման.

« Երկինքը երկին և երկիր. երկինքը և ծիրանի ծով.
» Երկին՝ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.
» Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
» Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
» Եւ՝ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեակին.
» Նա հուր հեր ունէր.
» Նա բոց ունէր մուրուս,
» Եւ աչկունքն էին արեգակունք »:

Ասիկա մեր գրականութեան ամենէն հին յիշատակարանն կրնայ սեպուիլ:

Վահագնէն եաև մինչև Արշակունեաց առեն չեմք կարծեր որ վիպասանութիւն մը շինուած ըլլայ. վասն զի Հայաստան Պարսից իշխանութեան տակ ընկաւ, վերջն ալ Մակեդոնացւոց և Սելևկիացւոց, Թէպէտ երբեմն ազատութիւն ալ գտաւ և առանձին Թագաւորներ ալ ունէր. բայց առջի փառքն ու շնորհքն չգտաւ ինչուան Վաղարշակայ օրը: Աւոր հետ նորէն զօրացան Հայոց բամբիռներն. ինչուան Ե Արտաշեսի օրը,

1 Գլուխ Ա. ԻԴ:

Խորենացին զանազան պատմական դիպուածներու վկայութիւն կը բերէ Հայոց երգերէ և զրոյցներէ. բայց կ'երևի թէ շատ առանձին կարճ երգեր և առասպել զրոյցներ էին. սակայն է Հադամակերտ քաղաքին մէջ պատմուած առասպել բան մը Արծրունեաց վրայ [1]. Տրդքայ սոսկալի ուժին վրայ [2]. Սանատրկոյ անդեանը վրայ [3]. Երուանդայ ծննդեանը և աչքին ահել նայուածքին վրայ [4], և այլն:

Իսկ Արտաշիսի օրերը, որ երկայն խաղաղութեամբ ամենայն բարեկարգութիւն ծաղկեցուց, դիտութիւններն ու բանասիրական դպրութիւնն ալ ծաղկեցան, և առաւել բանաստեղծութիւնն. իրեն առեն չինուեցաւ մեծ և արուեստաւոր երկայն վիպասանութիւն մը, զոր Խորենացին ալ յատուկ վիպասանութիւն կ'անուանէ, և չինողներն ալ Վիպասան. որոնց մէկն էր անշուշտ նոյն իսկ Թագաւորին որդին Վրոյր, «իմաստուն և բանաստեղծ», որ հօրը արքունեացը վերակացու էր. Թերևս Համար Արծրունեաց իշխանն ալ ձեռք ունէր, վասն զի բանասէր մարդ էր և արքունեաց դիւանապետն էր: Այս վիպասանութեան մէջ կ'երգէին բոլոր Արտաշիսի գործքերը, Երուանդայ հետ ըրած պատերազմը, հօրը աթոռը նստիլը, Ալանաց հետ ըրած խնամութիւնը և Սաթեն օրիորդը կին առնուլը. ասոր հարանախօսութեանը համար կ'ըսէ Խորենացին [5]. «Զայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն՝ յերգեն իւրեանց սահն.

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս 'ի Սեաւըն գետզիկ,

1 Գիրք Բ. Է:
2 Գիրք Բ. Ը:
3 Գիրք Բ. ԼԶ.
4 Գիրք Բ. ԼԷ, ԽԲ. և այլն:
5 Գիրք Բ. Ծ:

10477396

» Եւ հանեալ զոսկիօզ շիկափոկ պարանն,
» Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն,
» Եւ ձգեալ զոսկիօզ շիկափոկ պարանն՝
» Ընկէց ՚ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
» Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
» Սրագ հասուցանելով ՚ի բանակն իւր »:

Ասյսպէս ասոնց հարսանեկան երգերէն ալ այս տուկս կը բերէ.

« Տէղ ոսկի տէլայը ՚ի փեսայութեան Արտաշէսի,
» Տէղայը մարգարիտ ՚ի հարսնութեան Սաթինկան »:

Նոյն վիպասանութիւնն կը պատմէր Արտաշէսի որդւոյն գործքերն ալ. Արտաւազդայ նախանձը՝ Արգամայ Մարաց նախարարին վրայ, ուր Մարաց ցեղին սկիզբն ալ կը պատմուէր. և Առաջին Տիգրանայ յաղթութիւնն Ադժդահակայ վրայ, և ուրիշ դիպուածներ՝ այլաբանութեամբ. Արգամայ երած կոչունքը Արտաշէսի և բոլոր թագաւորական տանը. ուր կ՚ըսէր վիպասանութիւնն.

« Տեղայ Սաթինիկ տիկին տեղչան՝ զարտախոյր [1] խաւարտ և զոսկ հաւարծի՚ի բարձէյն Արգաւանայ ».

Հոն Արգամայ սպանութիւնն, և տանը այրիլն [2], և այլն, և այլն: Բայց աւելի կու պատմէր Սմբատայ Բիւրատեան քաջութիւնները, Ախրատքաջ անուանելով զնա [3]. Դամեսիանոս կայսեր հետ

1 Ուրիշ օր. զարտախոյր հաւասար խաւարտ... խաւարծէ:
2 Խոր. Գիրք Ա. Լ: Բ. խթ, ծԱ:
3 Գիրք Բ. ծԲ:

Հայոց պատերազմը [1] և Սմբատայ ձեռքով յայլելքեն: Արտաշէսի հիւանդութեան և մահուան դիպուածներն ալ կ'երթէր վիպասանութիւնն. և կ'երևի թէ այն վիպասանութենէն առնուած է Մագիատրոսի յիշածն, թէ Արտաշէս Պարթև մեռած առեն՝ յիշելով կենաց և տարօրն գարոնը, երբ առաւօտուն լոյսը ցօղին հետ խառնած բարակ մուխի պէս գեղերու և քալքընեերու վրայ կը տարածէր, ըսած ըլլայ.

« Ո՞տայր ինձ զծուխ ծխանի և զառաւօտն նաւասարդի,
» Զվազելն եզանց և զվազելն եղջերուաց.
» Մեք փող հարուաք և Թմբկի հարկանէաք [2] »:

Մահուան առեն ալ զԱրտաւազդ անիծանելն ալ նոյն վիպասանութենէն կ'երևի. իբր թէ երբ Արտաւազդ առանելով որ շատերն Արտաշէսի սիրոյն իրենք զիրենք կը սպաննեն գերեզմանին վրայ, բողոքած ըլլայ.

« Մինչ դու գնացեր և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար.
» Ես աւերակացս ո՛րպէս Թագաւորեմ »:

Արտաշէս ալ պատասխանած ըլլայ.

« Դու յորս հեծցիս յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս,
» Զ.քեզ կալցին քալք, տարցին յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս.
» Անդ կացցես և զլոյս մի տեսցես [3] »:

Արտաշեսին վերջը՝ Արտաւազդայ վրայ պատմած առասպելներն ալ այս վիպասանութեան մասն

1 Գիրք Բ. ԾԴ:
2 կարելի է թէ Ա Արտաշէսի զրուցածն ալ ըլլայ այս:
3 Խոր. Գիրք Բ. կԱ:

10477396

Եղան. որուն համար կ'լսուէր հոն, Թէ ծննդեան նը առեն

« Վիշապազունք գողցան զմանուկն Արտաւազդ,
և դև վոխանակ եդին »:

Այս վկայութենէս կարծուի վարդգէսի վրայ հրգուածն ալ, որ Ա Տիգրանայ քեռայրն էր, Արտիմէդ քաղաքին շինուածքին համար [1].

« Հատուած գնացեալ վարդգէս մանուկ 'ի Տուհայց գաւառէն
« Ըզգաստալ գետով,
» եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով [2], զԱրտիմէդ քաղաքաւ,
» Կռեալ կոփեալ զդուռն Երուանդայ արքայի »:

Արդ ինչպէս կ'երևնայ այս հատուածներէն, Արտաշիսի առեն շինուած վիպասանութիւնն՝ իրեն որդւոց առեն ալ շարունակելով՝ Փիրտուսի Պարսից բանաստեղծին շինածին պէս Թագաւորական գործոց վիպասանութիւն մ'եղաւ. բայց յունական արուեստով՝ մէջը հիւսուած էին հին դիպուածները ալ: Այս բանիս ապացոյց մ'ալ կուտան մեզի հին և կորուսեալ ընդարձակ Հայոց պատմութեան մը մնացորդ կցկտուրքն, զոր Մահֆանոս Ռօշքեան իր բառագրոց մէջ ցրուած է. ուր ամենէն աւելի Մմբատայ վրայ վկայութիւններ կան, պատմութեան դիպուածոց մանր պարագայիւք, և յայտնի կ'ընեն, ինչպէս Խորենացւոյն պատմածներէն ալ կ'երևի, որ Մմբատեան էր դիցազնագոյն Հայոց վիպասանութեանը մէջ. և այն վիպասանութենէն հաներ էր պատմութեան հաւաքողն, և մեր պատմութեան ամեն մասերէն եր-

1 Խոր. Գիրք Բ. կե: 2 կամ Բերդոս:

կայն Ե Արտաշէսի և իրեն որդւոյն Տիրանայ ժամանակները ստորագրեր էր. վասն զի այս Տիրանայ վասն ալ շատ յիշատակութիւն կայ, և վեպ ալ էր. վասն զի Արտաշէսէ վերջը՝ Արտաւազդ և ոչ երկու տարի թագաւորեց, վերջը Տիրան նստաւ. որուն առեն քաջն Սմբատ Բիւրառեան՝ թէպէտ և ծեր, բայց Հայ սպարապետի մը պէս ծեր՝ դեռ կարող էր պատերազմ մտնել և ելնել: Ուրիշ կորուսեալ պատմիչ մ'ալ կը յիշէ Սմբատայ պատերազմները Հռոմայեցւոց և ուրիշ ազգաց հետ. կը յիշուին իր մեծահանդէս հարտանիքն, մեծավայել ճոխութիւնն, երեքաւինեայ մատանին, մականակիր երթալն, սասիկ կառք քշելն, գեսպանութիւնն, նախարարաց պարգևները տալն, և այլն: Վրաց պատմութեան մէջ ալ կը յիշուին Սմբատայ գործքերն՝ այն աշխարհին մէջ: Աւել շատ անհաւանելի էէ՝ թէ Բուզանդայ յիշած Հայոց «Երգն առաւելեաց վիպասանութեանն» ալ՝ այս վիպասանութիւնս ըլլայ:

Գ

Թողլով յիշելու մանր մունր և սամկական վէր և առինչ ըսուած երգերը, միայն քանի մ'ուրիշ վիպասանական քիչ ճանչցուած երգերն յիշենք. որոնցմէ մէկը Արտաշէսի, մէկն ալ Դարեհի մահուան վրայ եղերերգական երգեր են եղեր, ինչպէս կը յիշեն հին քերականի մեկնիչք, առանց իմացընելու թէ ո՞ր Արտաշէսի և ո՞ր Դարեհին վրայ ըրուած էին. միայն այս յայտնի կ'երևի որ Ա և Ա Ա դարերու մէջ ալ դեռ Հայաստան կը գտնուէին այս երգերս, և Թերևս դեռ գտուին, գուցէ վերյիշեալ Մագիստրոսէն բերած ալ Արտաշէսի գամբանականէն ըլլայ:

Ասոնցմէ դուրս կը յիշեն նոյն քերականք մէկ վիպասանուԹիւն մ'աւ, « Պատերազմն Հայոց և Մարաց » ըսուած, զոր Դաւիթ անուանով մէկը շինած է, ոմանք Դաւիթ ԱնյաղԹը կ'ըսեն, Ա Տիգրանայ վրայ. կ'երևի Թէ անոր վրայ շինած հին Հայկազանց վիպասանուԹեան կտորները գտեր, և անկէ շարժեալ՝ նոր տաղաչափուԹեամբ գրեր է իր վիպասանուԹիւնը. ինքը գտեր է, ինչպէս յայտնի կ'իմացընեն, Տիգրանուհւոյ մահուանը վրայ հին ատեն երգուած դամբանական երգը, և այն երգն ալ իրեն ոճովը խառներ է վիպասանուԹեանը մէջ. ուր կը յիշէ Թէ Փոլարն, այս ինքն հին դամբանական երգիչն անանկ վարպետուԹեամբ կ'երգէր ողբը, որ Տիգրանայ արտէն անցածը՝ դուրս կը բացատրէր. յիշուած հատուածն այս է.

« Եւ արդ ներգործող 'ի միտս երևիւր առ խորհուրդս Փոլարին,
» Մեծոգւոյ Տիգրանայ գեղանին Տիգրանուհի,
» Իւր ներգործեալ զկողաբաղն, նա և ողջամիտ աշխարհածուհի [1] »:

ԴաւԹի վիպասանուԹենէն կարծուի հետևեալ տողս ալ.

« Փոխատեղեցին 'ի Պարս՝ զՄարային ԹագաւորուԹիւնն »:

Թէ որ ոչ յատուկ վիպասանուԹիւն, գոնէ բառոյական վիպասանական քերԹուած պիտի ըլլայ Համամ վարդապետին յիշածներն ալ. « Որպէս » Կայէնին և ՍեԹայն կամ Ղամեքային, և Երիտասարդին հարեալ ընդ արդարն և ընդ առան »:

1 Ուրիշ օր. Իւր ներքածեալ.. կողաբաղ.. ողջամիտ աշխարհածուհի:

10477396

Հին Յունական Վիպասանութեան յիշատակութիւն մ'ալ կը գտնենք յետին գարուս գրուածոց մէջ, «Առաստելք Աբրամազդայ և Հերմեայ» ըսուած. որ կ'երևի թէ յունարէնէ թարգմանած հին քերդուած է, գուցէ թէ և Հոմերոսին մէկ մանր ըլլայ. բայց յայտնի է որ եղկային գրուածք էր. զի յիշողն՝ պինդէ փաղփին հաւասար կը յիշէ:— Իակ այս պինձէ քաղաքս բարոյական վիպասանութիւն մ'է պարակերենէ թարգմանած:— Ոտնն պինձէ քաղքին հետ կը յիշէ և Ընդինշահ վիպասանութիւնը. որ նոյնպէս կ'երևի պարակերենէ թարգմանած. զոր չեմ տեսած, բայց պինձէ քաղաքին օրինակը շատ տեղ կը գտուի. սակայն երկուքն ալ դիցազնական վիպասանութիւններ գուրս և վերջին տաեղի քաներ են:

Առանցմէ աւելի ռամկական վիպասանութեան մը պէս բան մը պիտի ըլլայ Մխիթար Աբարանցւոյն ըսածն ալ Հայոց համար, թէ «Հեռևին »զանազան շարականաց և բարբանջաց, այսինքն »որ կոչի Կուզ և Կատու»:

Դ

Վերը յիշած Հայկական վիպասանութեանց պէս պէտք է որ ուրիշ շատ վիպասանութիւններ ալ երգուած ըլլան հին Հայաստանի մէջ. բայց մեր են հիմայ այնչափ երգերն. ինչ պատճառով բոլորն ալ կորան:— Մէկ պատճառն աս է որ գրով չէին գրուած տան, կամ քիչ օրինակ կար. հապա երգով ազգէ ազգ կ'անցընէին. անոր համար երգն խափանուած տեղն՝ բոլորն ալ խափանեցաւ: Իակ երկրորդ պատճառ թուի աս երգերուն ալ, ճնացած հեթանոսական գրուածներուն ալ խափանելն՝ Լուսաւորչի և Տրդատայ հրամանաւ, ազգին 'ի քրիստոնէութիւն դարձած տեղն.

որ ջնջելոյ թէ նորէն հին կրօնքի և հին թոյլ տուո-
րութեանց դառնան. գիտնալով որ կրօնքի և տո-
ւորութեանց մէջ Հայք շատ կամապաշտ են, եւթէ
ալ շատ կուռ սիրեն: Իրաւ այս արդելքս մեր գրա-
կանութեան մեծ վնաս բերաւ, քայց առանց ա-
նոր՝ յամառ և անկիրթ ժողովրդեան կանոն դնել
չէր ըլլար. ինչպէս յայտնի կ'երևի անկէ ալ, որ
երբ Թուրնային հաւատքէ՝ մեկէն իրենց հին ա-
ւանդութիւնները կուռ փնտռէին. ինչպէս որ ըրին
մեծին Ներսեսէ առաջ Տիրանայ առեն. « Դեգե-
» րեալ մաշէին...'ի հնութիւն հեթանոսութեան
» սովորութեանց.. և զիւրեանց երգս առաստե-
» լոց զվիպասանութեան սիրեցեալք՝ 'ի փոյթ
» կրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք և 'ինոյն
» հանապազորդեալք » [1]:

Սաանկ ալ յայլորդ դարուն մէջ երբոր Վասակ
կը ջանար քրիստոնէութիւնը վերցընել Հայաս-
տանէն՝ դարձեալ մնացած հին երգերը դուրս
հանել սկսաւ. « Ցաղցրացուցանէր ոմանց ըզ-
» կարգս երաժշտութեան և զերգս հեթանոսա-
» կանս [2] »: Թերևս այսպիսի հակառակաւեր հո-
գւոյ ջանքն աւելի պատճառ եղաւ որ այն մնացորդ-
ներէն ալ գտածնին ջնջեն Վարդանանք և Վահա-
նեանք: Իսկ Հայաստան՝ Պարսից վտանգէն ան-
ցնելէն ետև, ալ կրօնքին մէջ հաստատուեցաւ,
վախ չկար վիպասանութիւններէն. քայց կուռ
կարծեմ որ ամբողջ գրած վիպասանութիւն մ'ալ
չկար. վասն զի Պարսիկներն ալ ջանացին Հայաս-
տանի մէջ գտած գրքերնին ջնջել. սակայն որով-
հետև դեռ տեղ տեղ կը լսուէին անոնցմէ երգեր,
մանաւանդ Գողթնեաց կողմը, ինչպէս Խորենա-
ցին կը թերած վկայութիւննիս կուռ վկայեն, կրնար
Թարգմանչաց մէն ժողովել հնուցմէ մնացածը

1 Բուզ. ԺԳ:

2 Եղիշ. Գ:

10477396

արքայական և թէ ազգային պատմութիւն աս կերպով գրեցին, թէպետև քիչ բանաստեղծական ազատութիւններով. այսպէս է նախ Մագիստրոսի Մէջ են գործք Աղթոց սկսած հազար տուն տանուտէր վիպասանութիւնն տէրք Գրոց պատմութեան. Շնորհալւոյն վիպասանութիւնն Հայոց պատմութեան և Յիսուս Որդի անուանեալ հոգևոր եղերերգութիւնն, Ողբն Եղեռից առման վրայ, ինչպէս և Գրիգորի Տղայոյ Ողբ Երուսաղէմի առման վրայ: Վահրամ վարդապետին Կիւրիկեցւոց պատմութիւն, Առաքել վարդապետին Ադամգիրքն, և մեր հայրապետաց պատմութիւնքն, Յովաննէս վարդն, Սիմէոն Ալաթրանեցւոյն վիպասանութիւն Մամիկոնէից և Պահլաւունեաց ցեղերուն վրայ՝ Շնորհալւոյն ոճով: Այս եւքն հետևինակ կ'իմացընէ որ իր վիպասանութիւնն առած է Ղազարայ Փարպեցւոյն չինածէն նոյն բանին վրայ, և անոր չինածն ալ վիպասանութիւն կ'անուանէ. բայց գուցէ արձակ գրուածք ըլլայ իր մեկալ-ծանօթ պատմութեանը պէս:

Երրորդ կերպն է կարճ ազգային երգեր հեթանոսական ժամանակի վրայ առած: Հին Հայք այս կերպով ալ շատ կու սիրէին, և Թերևս Խորենացւոյն յիշածներէն ոմանք այս ցեղէս են: Այսպէս ալ Տըրդատայ վրայ կարճ ըսուածն.[1],

« Իբրև զհէգն Տրդատ, որ սիպաւորէն աւերեաց զԹռումբս գետոց,
» Եւ ցամաքեցոյց իսկ՝ն սիպաւ իւրում զյորձանս ծովուց »:

Այսպիսի երգեր զոր հին Հայք եղանակով և նուագարանով կ'երգէին, մեր հիմակուան ասմունք

1 Ագաթանգեղոս:

խաղ ըսուածներուն կը նմանէին, զոր երեկք ցոյց կամ շէր կ'անուանէին. և թէ քաղաքական, թէ ոզբական, թէ արհամարհելու դիպուածք հանդիպէր, վրան երգ մը յարմարցուցած կ'երգէին. ինչպէս ամեն ազգաց մէջ ալ կը գտուի ինչուան հիմայ: Մագիտարոս իր առեղնին համար ալ կ'ըսէ թէ հիմայ Հայոց մէջ աւելի կայ քան ուրիշ մօտիկ ազգերու, որ ատանաւորի վրայ ալ առած կ'երգեն « արուեստաւորեալ 'ի գովս և 'ի պար- » սաւս ». Թէպէտև այս երգերէն շատը ռամկական կերպով զրուցուած էր, և երեսալով ալ աւելի ռամկացաւ: Ձեռին դարերու քերականի մեկնիչ մը այս քանս յիշելով և բացատրելով թէ ինչ է հին հագներգուհին՝ զոր Մագիտարոս յիշէց, բացատրելու առեն ինքն ալ ռամկական քաննատեղծուհեամբ վառուած՝ կարծես ըսածին օրինակն ալ մեկտեղ կու տայ. զոր զուարճուհեան համար յիշենք. « Զոր և այժմ զահուսխանի [1] » մանչերն առնուն 'ի ձեռս իւրեանց երկու փայտ, » զոր չարփալայ առեն, և բախելով ընդ միմեանս » իբր

» Ծափս հարկանելով
» Եւ կաքաւեն յոլով,
» Եւ մանս առնեն պար գալով,
» Եւ ձօձեն ձեմելով,
» Եւ տաֆս [2] հարկանեն ծընծայքով,
» Եւ խաղս խաղան թաւերով,
» Զանդաման շարժեն ինձերով,
» Աւաչս յօրինեն ձոխ երգով »:

Այս երկրորդ կերպով բայց ծանր ոճով նոր առեն ալ գրուածքներ շատ կան, նաև երկրորդ կերպին մօտ կարճ վիպասանուհիւններ. բայց

1 Գոհդէ-խոանէ:
2 Թմբուկ. թէֆ:

անոր երկայն և ծանր կերպովն ալ մեր օրերը ա-
ռաջին անգամ վիպասանութիւնները ընծայեց Վա-
հեցի կամ Վանանդեցի Տէր Յովհաննէսեան Մեր-
զայեան, Ոսկի գալ և Աբէլեան կոչած վիպասա-
նութեամբք. որոնց եռքինը կրնար առաջին կարգն
ալ անցնիլ, թէ որ հեղինակն ինչպէս ինքն ալ կը
խոստովանի՝ Ագաթանգեղոսին պատմական ոճը
բռնած և գրեթէ զնոյնը ոտանաւորի դարձու-
ցած չըլլար, տեղ տեղ համառօտելով և տեղ տեղ
բանաստեղծութեամբք զարդարելով: Առաջինն՝
որ հին քերդողաց մէջ առակ եղած՝ ոսկեղէն գա-
րուն Հայաստանին մէջ ըլլալը կը ցուցընէ Հայ-
կէն ինչուան Արամ, նոյնպէս երկրորդ կերպի վի-
պասանութիւն է[1]:

Գ

Ասոնց ցեղ գրուածոց և քերդուածոց մէջ կըր-
նամք սեպել կերպով մը մեր մատենագրաց քնար-
երգականքն ազգային յիշատակաց կամ անձանց
վրայ, որոց մեծ մասն եկեղեցւոյ նահատակաց
վրայ են, և կ'ըսուին Շարականք, և Գանձք և
Տաղք. ամենն այլ գրոց ծանր լեզուով և ոճով-
իսկ բուն քաղաքական տեսութեամբ և ոգւով
գրուած երգք ազգայինք խիստ ցանցառ են մեր

1 Հեղինակն որ ինձիճեանին կը հետևի այս կարծեաց
և հնութեան նկարագրութեան մէջ, անոր գուշակու-
թիւնն ալ կատարել ուզած է գործքով. Հայաստանի
Հնախօսութեան Ա հատորին մէջ, երես 282 կ'ըսէ ինձի-
ճեան. « Ցայսմ հարիւրեամեան ժամանակի է Ո-ւն դարն,
» այնչափ հռչակեալ և գովեալ առնախնի բանաստեղծս.
» որ և յաւուրք միում նաև 'ի մերոց բանաստեղծից նկա-
» րագրեցի երգովք, իբրև զբնիկ բնակչաց մերոյ աշխար-
» հին »:

10477396

մատենագրութեան մէջ. այլ անոր սեղ ռամկա-
կան լեզուով գրուածք աւելի և բաւական շատ
կու գտուին, սկսեալ գրեթէ յ'ԺՌ դարէ մինչև
հիմայ: Ասոնց լեզուին շարադրուին ըստ դարուց
և տեղեաց մեծապէս կու զանազանի իրարմէ, ո-
րով և այլևայլ գաւառական լեզուօք գրուած
կըլինան ըսուիլ. բայց այս զանազանութիւնս աւե-
լի ԺԶ դարէն վերջը կ'երևի. ինչուան այն աստեն
գրուածքն գեռ Հայ լեզուին միութեան կերպ
մ'ունէին, միայն սպարսիկ կամ Թուրք բառերով
խառնուած են. իսկ անկէ ետև՝ ոչ միայն այլ ա-
ւելի խառնուրդ կ'առնուն բառէց, այլ և դար-
ձուածոց կամ ոճոյ բանէց, և քերականական
կազմուածքնին շատ կու տարբերի: Կըլնամք ընդ-
հանուր երկուքի վերածել այս ռամկական կամ
գաւառական բարբառները, արևելեան և արևմը-
տեան Հայերէնին. առաջինը կու բանեցընեն Վրա-
հայք և Պարսկահայք, այսինքն Վրաց սահման-
ները, Երևան, Ի Ջուղայ՝ և անկէց Ի Պարսս և
Ի Հնդիկս անցնող Հայք. իսկ երկրորդը՝ բուն
Մեծ Հայաստանէն դուրս եղող Հայք, որ Ի Փոքր
Հայս, Ի Կիւպրիկիայ և Ի գաղթականս Փոքր Ասիոյ
և Ռումելիի. կըլնամք այլ միջին ըսել Վանայ և
Մշոյ կողմերուն լեզուին, որ ըստ քերականին ա-
ւելի արևմտեայց մօտ են, բայց աւելի այլ մա-
քուր և յստակ. ասոնց և արևմտեայց այլ մի-
ջադաս կըլնան ըսուիլ բուն Մեծ Հայոց արևմը-
տեան աշխարհաց բնիկքն, ինչպէս են Կարնեցիք,
Երզնկացիք և Խարբերդցիք:

Արևելեան բաւած Հայ ռամկական երգիչք կամ
վիպասանք՝ նոր ատեններս աւելի յայտնուեցան
կամ հռչակուեցան, և ոմանց երգերն այլ հաւա-
քուելով տպագրեցան Ի բանասիրաց Ռուսաց
Հայոց. այս վիպասանք անցեալ կամ նէրկայ դա-
րուս մէջ ծաղկած են, և աւելի համբաւաւորքն են

10477396

Սայոպ (կամ Սայաթինով) և Աղբար Ադամ († 1844). գովուԹեամբ կու յիշուին և Աչտահէրփէ, ԿԷչէշ օշէ՝ որք կոյր էին աչօք. բուն Զուլայէցոց մէջ կու յիշուին Էգաշ, Աղտունէ, Բաղէր-օշէ, Ղու-ւ Սուրէն Շուխանոյէ, Ահէրօշէ, Վանվան, Խու-ւ Յով-հաննէս, Պէդրոս Զու-ւէյի, և այլն:

Իսկ Արևմտեան կոչածներս աւելի բազմաԹիւ են, և սոնց գրուածքն ձեռագիր երգարանաց մէջ կու գտուին. որոց մէջ կան շատ երգեր այլ սուանց անուան հեղինակի: Հոս՝ սուանց սեղծոյ շատ խորուԹեան՝ յիշեմ ժամանակի կարգաւ այս սամկական լեզուով երգ գրողներէն ինծի ծանօԹները, ոչ միայն երգը և երգոյն նիւԹը դէ-սելով՝ այլ և սամիկ կամ գաւառական լեզուն. և այս սեսուԹեամբ ամենէն հին և սակաւ կըր-նամք սեպել ԹՒ. գարուն մէջ մեր անմահ Շնորհալի կաԹուղիկոսը, որ զանազան ոճով գրուածոց մէջ Թողուց նաև սամկական կամ այն սաեննի աշխար-հաբար ոճով Հաննը-ներ. սոնցմէ հին այնպիսի բարբառով գրուած սոսանաւոր չեմ ճանչնար: Այս լեզուին և գրուածքին հեսևած Հաննը-ներ գրած է և Տէրսփոր վարդապետ մը ԺԴ գարու մէջ. որուն գարակից սամիօրէն երգագիրք են ա-նուանի ԿէլաՒէյին Խալսփոր, Կոսպանդին Երզնկա-ցին, և անոնց մօս Մինաս Դէրճանցի. իսկ քիչ մ'այլ հին ԺԴ գարուն վերջերը և ԺԴին սկիզբը մեր վեր-ջին ընսիր մասեննագիրն, Յովհաննէս Երզնկացի, որ օնի գրեԹէ աշխարհիկ բարբառով գրած իրա-տական երգեր ալ: Բայց մեր սամկախօս կամ սամկախասն վիպասանից և գուսանաց ամենէն ծանիկած սաեննն ԺԵ և ԺԶ գարուց միջոց կ'երևի. սաջինին մէջ և սկիզբներըը ծաղկեցան երկու Ա-ռաՒէլք, Սիւնեաց սրբեպիսկոպոսն՝ քուեորդին Գրիգորի ՏաԹևացոյ, և Բաղիշեցին կամ ՊոՒեցին, որոց գրուածքն երբեմն իրարու հետ կու շփո-

Թէն. սանց գլուածքն աւելի հոգևոր և իրատես կան են. Մինչեւ նաղաշ՝ Ամգայ արքեպիսկոպոսն՝ ու աւելի հանճարեղ և զգայուն է. այլ ամենէն աւելի բանաստեղծ և տաքսիրտ Յովհաննէս Թլկուրանցի, որ սանեն մը սկսյ և գովասանաց երգեր երգած է, սանեն մ'այլ Սաղ Կաթուղիկոս է եղած. – բարակ զգացման և ուղիղ մտաց տէր, նաև Ճարտար տաղաչափ պէսպէս վանկերով՝ նոյնանուն քերդող մը կայ՝ Ցէի, որդի Թադևոսի եպիսկոպոսի Դուռնոյի, որուն ժամանակին ոտշակի կայսր չէ, բայց այս (ժե) գարէս եռք այլ չէ. գլուածքն բարոյական խրատք են, սակայն սըրտով սփռած: Անոնց ժամանակակից կ'երևին Անդր Տոսէ Նաղաշ, Աբլոան (Գրիգոր) և Յովաաֆ Սեբաստացի: Ինչ մ'եաև ԺԶ դարուն սկիզբները Գրիգոր Աբլամարցի, որ Թլկուրանեցւոյն զրոյը կըլնայ ըսուիլ թէ անոր պէս կաթուղիկոս ըլլալուն, և թէ նման վաւելուն երևակայութեամբն: Այս ԺԶ դարուս մէջ ծաղկած են և երգիչք կամ տաղասացք՝ Մկրտիչ Տարօնեցի, Թոքեոս Սեբաստացի, Մինաս Եւդոկիացի, Մարտիրոս Ղարաճաուարցի (Գարահիսարցի), Եսնուպ, Յակոբ Վարդապետ, Ներսէս Բելլու[1], Գրիգոր Հաւկուանցի, Հաւանօրէն և Սպանդիար, Սաապով, Աղարիա, Սարկաւագ Բեդոսի, Գուրգէս Ախուլեցի, Խալիկ Կաֆացի, Ղազար Կոյր, Մելգան, Մուրատ Խիկար՝ որուն կ'ընծայուի «Մատրան կու գայր ծաղկըներով» երգն[2], Յոհաննան Նաղաշ, Ներսէս, Շամա, Գերվէթ, Գօհան կամ Գօհնայ Խլաթեցի: Յետագայ (ԺԱ) դարուն մէջ՝ Աստուածատուր Սեբաստացի, Աբէսգանէս (Խարբերդցի?), Խաչատուր Բասիլեցի կամ Զուլայեցի, Սուէթաս, Սբ-

1 Անոնքն Պէյբէրը, մեծ ընչացք ունենալուն համար. իր հայրենեաց անուամբ այլ Մոկացի կոչուի:

2 Որ յոմանց կարծուած է Մկրտիչ Նաղաշին:

ֆանոս Թօխաթեցի, Եղեռն Զէյթունի Քէօմիւրճեան, Սպէֆանոս Շապախեցի, Սարգիս Երեց, և այլն: Այս գարուս մէջ ծաղկած կ'երևին երկու էրզրումցիք ևս, Տաթար գինեվրգուն, և Դաւիթ Սալաֆովեցի ծաղկեվրգու: Ժ. գարուն մէջ գրոց լեզուն աւելի մշակուելով՝ ամենաբան երգիչք այլ նուազեցան. կըրնան դեռ յիշուիլ Գալուստ կայծակն կաթողիկոս, որ թէ գուսան թէ խաոն գրած է, նաև Թուխքարէնով, Օհան օղլու, Ա-էպէփ՝ անուանի պատրիարքն Կ.Պօլսի, և այլն. որոց հետ թերևս քանի մ'այլ կըրնայի շարել, բայց անշուշտ ա-ւելի շատ են անունք՝ զոր չեմ յիշած և չեմ ճանչցած. և անշուշտ առանց անուններն գիտնալու ա-նոնց երգերը կարդացեր եմ տպարանաց մէջ. գուցէ շատունք այլ կամաւ ծածկած են անուններն սիրոյ և գովասանութեան երգերու մէջ, որ շատ հեղ ըստ տաքուութեան և սառակուութեանն ինքնին՝ տուած է անոնց Հարտարապետն բացատրութիւնն և բանահիւսութիւն այլ: — Սէր և տուգ. որմէ աւելին զօրաւոր ազդեցութիւնք, աւելին շար-ժուլ մագնիսն և էլեկտրութիւնն են, միանգա-մայն և աւելին Հարտար ձեռ և ձայն տուողք ա-նոր. ահաւասիկ արտաքին ձայնիկ մը մեր գու-սանաց մէկուն, որով լուենք այս երեկոյեան զը-րոյցս ազգային վիպասանից վրայօք.

Ժամ ժամ գիմ պարիսպութիւնս
Ես յիշեմ ու նաիմ ու լամ.
Ձապղել եմ ջըրիս նըման,
Ես օտար երկիր կու գընամ.
Աստուած գիտէ ան Հաճըան
Ո՞ր երթամ կամ ու՞ր տէ մընամ:
Ո՛վ կապէ խաչն եմ արտիս,

10477396

Կամ հողվարդք՝ [1] որ ես դուրանամ։
Ցորեկն եմ նեսիս նըման,
Ուր նեսեն՝ ես ի հոն կենամ.
Գիշերն՝ սղեղան նըման,
Ես լարիս [2] ի վար կու գընամ։...

1 Հողով ծածկած գերեզման։
2 Թռչցած կախուած լարով սղեղն։

10477396

10477396

10477396

Gi^me Bernasconi inc.

Ի՞նչ փարելի Թեւակոխութեամբ ... քայլէին քննէին իրենց հայրենի երկրին ուղորտքը, որոշելով գչէնն և զանշէնն, և իրենց տիրական նշանները ուսահմանախաչերը կանգնելով:

10477396

ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՑԻ

18 Մարտ, 738

Ա.

Վահան, գեղեցիկ և քնիկ հայկական անուն՝ որ ազգային պատմագիտաց կու յիշեցընէ իրենց ոչ սակաւ ընտիր դիւցանման և արքայանեալ նախնիները, հոս իրեն կցորդ դայրենական կոչմամբն Գողթնացի՝ կու յատկապէս զնիրա առ այն Վահան, որ եթէ ոչ քաղաքական և պատերազմական հանդիսիւք՝ հռչակուեցաւ իբրև վեծ Մամիկոնեանն (՝ի ե դարու), սակայն քան զնա և քան զայլ համանուն վերադաս յազգային հոգիա, այնպիսի զգացմամբք՝ որք աւելի զօրաւոր և արքայան են քան զարիւրթիւն և զիտութիւն: — Սէր, սէր և արքութիւն: — Իսկ եթէ ատոյց հետ հայրենասիրութիւն ալ պահանջուի, ոչ պակաս քան՝ի Մամիկոնեանն էրևի և՝ի Գողթնացին. թէպէտ և՝ի սա նոր օրինակ կերպով մը. գուցէ աւելի սաստիկ, ատուգիւ աւելի արտաքոյ:

Հայկազին հրեղէն հանճարն՝ (որ Թոլած է բաւական պայծառ նշաններ՝ իր հնութեան հատորագաւթիւ հանգիստքը և ցուցքներըս իր

10477396

*սէրան այլ), մուսացուԹեանց մոխրոց տակ եր-կու վառվռուն կայծակնէր պահեր է՝ի յիշատակ ԳողԹնացւոյս Վահանայ. որովք ԹէՀ սա՝ ԹէՀ մեր ապգին գրականուԹիւնն և ԹէՀ ազնուական զգացմունք՝ անգամ մ՝այլ անմահուԹեան հաւատիք կ՝առնուն. քանի որ՝ի մատեանս պատմչաց մերոց մնայ Վահանայ Վհայոբանու-ԹիՀն, և՝ի գաս եկեղեցւոյ մերոյ՝ ԳողԹնացւոյն Շուրջանն: Ըստ ինքեան գեղեցիկ՝ մանաւանդ ԹէՀ սրխրուալի և արտառուչ պատմուԹիւնն կամ գիպուածըն, այն երկու կայծակնաձաձանչ գրուածովք նոր ընորՀք և նոր վայելչուԹիւն մ՝այլ առեր և զարդարուեր են: Անոնցմով՝ եկեղեցի, հայրենիք և արտային գորովանք՝ աքանչելապէս խառնուած, իբրև ոսկւոյ, արծաԹի և ծիրանւոյ սեփական հիւսուածք մ՝այլ կու ցոլացընեն մեր հայրենի յիշատակաց մէջ: Ան գեղեցկուԹենան կարելի եր քան մը պակաս գանել, եԹէ, – փառք ազնիւ հայրենեաց կամ հայրենակցաց մերոց, – ով Հայկակ, հայկական սիրտն՝ հանճարէն այլ վեր ԹռչելովՀ ձարտարած ջըլլար այնպիսի գեղեցիկ հիւսուածի մէջ այլ՝ նրբագոյն մանուշակ մը մանել, և անով ԳողԹնացւոյն յիշատակը փակագոյն իմն բարձրացընել քան զՄամիկոնեանն, քան զԿամսարական, քան զԳնունին, քան զՎահան:

Ահա մանրակերտ մանուշագոյն մանուածա՝ է հին ասանդունի մը. ասանդուԹիւն մը՝ որ իրեն երաշխաւոր ունի վերոյիշեալ ջրագիրը, այն հայկական հանճարոյ մեկնիկ ջքնաղ կայծակը. հազար հարիւր տարի քշած անգիր յիշատակ մը, բերնէ բերան, սրտէ՝ի սիրտ անցած. սիրատարփի, նրբաբազգած և նրբատեսակ անձի մը, Հայուհւոյ մը յիշատակ. զոր պատմուԹիւնն պըղտէ, ասանդուԹիւնն կոչէ տոյժ Վահանայ, և շարականն այն վը-

կայէ՝ Թէ իր հեղինակին արդարև կամ փոյր կամ քոյրանման սէրային զարմանուհի մ'էր Վահանայ. — միով բանիւ, աներկբայ հայկածղի մուզայ մ'էր. որուն սրտին, մտաց և մատանց Թափուած երգը՝ յափշտակեր է մեր սուրբ եկեղեցին, և իր պատուականագոյն բանաւոր գանձուց մէջ շարեալով՝ անմահափայլ պահէ Թէ զփառս իր և մեր Վահանայ, և Թէ անոր հայրենեաց Գողթան:

Բ

Գողթն... Թէ և քիչ մը խորթացեալ անուն, և ոչ պայծառաստիւռ իբրև ուրիշ հին հայկազեան անուններ, և հաւանօրէն (մեր հին ազգին մատաւոր) Մարաց գաղթականէն մնած կամ այլայլած, սակայն յիշատակօքն և բնութեամբն իսկ հաճոյ՝ ամեն սիրուն և ուրախ սրտի, նաև տխուր: Գոնէ 2500 տարիէ վեր լսուած և յիշուած անուն 'ի պատմութեան, և մինչև հիմայ նոյնպէս կոչուած 'ի մերազգի բնակաց, և յօտարաց՝ Քէլէր. — հիմայ՝ ծանօթ իբրև գեղաւան մը. մեր մատենագրաց մէջ՝ իբրև գաւառ մը, և մերիններէն հնագոյն օտար աշխարհագրաց՝ իբրև առանձին նահանգ կամ աշխարհ մը. այսինքն՝ անկախ նախարար կամ նահապետ ունող, ինչպէս Սիւնիք, և ուրիշ տասնևհինգ աշխարհք. քն Հայոց Մեծաց: — Գողթն. զոր բնահայ գետոյն Երասխայ արմունկն՝ իր ընթացից հարաւագոյն մասամբը պատելով՝ կու գգուէ, գիրացընէ և գինովցընէ. — Գողթն. կերպով մը հակառակորդ Շիրակայ. որ ունի լիութեամբ զհաց հաստատիչ սրտի. և առաւել զգինի՝ որ «ուրախ առնէ զսիրտ մարդոյ»: Աւոր այգեաց անոյշ ազդեցութեամբն՝ բնակիչքն այլ եղան երգահանք, բանաստեղծք, աւանդապահք քաջութեան դիւցազանց, հայ-

կական ցանկալի հին յիշատակաց, և Ճարտար գործածուք ազգային գլխաւոր երաժշտական գործոցն, որ է բամբիռն փառապանծ: Մինչև հիմայ, թէ և Գողթնացւոց կամ Ագուլեցոց (Գողթն գաւառին մէկ աւանն է Ագուլիս, որ թուի ըսել Ագուլիք, այգիներով լիք) լեզուն թէ և թանձր ու խորթ, անշուշտ հին Մարաց լեզուէն խառնուած, սակայն բառերն և բացատրութիւնք նշանաւոր են բանաստեղծութեամբ: — Գողթն. իրեն գինաւէտ ափունքը կ'ողողէ յեզը Երասխայ, ճօտ անոր կարկաջահոս քարավազից. բնութեան զարմանակերպ, ահեղագեղ, միանգամայն և գաղարազուարճ ու բարեբեր ձորահովտաց մէջ: Ահկէ լաւ տեղ կրնար ընծայուիլ մեր ազգային Նահապետին, և անոր հետևողաց աշխոյժը և խորժակը վառելու: — Երասխայ հանապազահոս վիժանաց ձիւնափայլ փրփուրքն՝ այգեաց ընծայած ծիրանեփայլ պըպղջակին հետ խառնած, կ'արծարծէր մեր հայրենի քամբիռը, և հազարամեայ յիշատակները երեկուան դիպուածի մը պէս կու հնչէին 'ի Գողթն. և Քրիստոսէ հինգ դար վերջը՝ իր Տարօնոյ Մեղրայ-գետը թողած՝ կու լսէր մեր Խորենացի պատմահայրն՝ հեռաւոր Գողթան և անոր սահմանակից Մեղրայ աւանին գեղակաց եզերք՝ Քրիստոսէ հինգ վեց դար առաջ փայլած և փառաւորած ազգային մեծապոյն դիցազին ծագումը, Վահագնի այլաբանեալ ծնունդը, զոր

« Երկինէր երկին, երկինէր երկիր,
Երկինէր եւ ծիրանի ծոմն »:..

Երանէկ մեր պատմահօրն, որ այնքան ոգեքաղի լուռ թեանց մէջ՝ գոնէ այսպիսի երգով մը համար կըրցաւ ըսել, թէ « զայս երգեցով ոմանց բամբռամբ՝ » լուաք մերովք իսկ ականջօք ». և գարձեալ ա-

սոր նամանեւն այլ կու յիշէ, Թէ անկէ հին և Թէ այլ շատ մօտ (Քրիստոսի ե գարուն հանդիպած) գիպուածոց վրայօք. որոց վրայ աւելցան ժամանակաւ նորանոր քաջաց գովասանք, իբրև ազգային պանծալի վիպասանուԹիւն մը հիւսելով: Սատր պատմուԹիւնն երբեմն միաշար և երբեմն ընդհատ, հատանօրէն երկարեցաւ ինչուան մեր մեծ պատմըչին օրերը և այլ վար, (Թէ և անկէ ետև շատ ցաւեր և ձիւներ անցան մեր ծեր հայրենեաց գլխէն). գեռ երբեմն բարբառեր բամբիռն ԳողԹան, կու հնչեցըներ հատակատուր հպատակներ, և ընդ գովասանուԹեան քաջազանց՝ գուցէ խառնէր քանի մ'այլ խոր հառաչանք: Գեռ Հայկազուն և Ամազասպեան ինամեցեալ պայազատաց սեռունդքն իշխանաբար ձոխային ձեմէին Երասխայ գարափանց և ձորոց մէջ. և գեռ ունէր ԳողԹն՝ մինչև՝ ի սկիզբն ը գարուս՝ իր առաքինի հնազարմն իշխեցողը՝ Խոսրով, զոր ոսոխք կ'անուանէ ժամանակին պատմիչն. և որոյ արքապոյն և ծանօԹագոյն շառաւիղ մը ծագեցաւ ի սկիզբն ը գարուս (յամի 702) մեր գրուատուելին Վահան:...

Գ

Ո՛վ պանծաձայն բամբիռն ԳողԹան. արդեօք նաւատարդի սաղարԹներով պսակուած, և գինաւէտ այգեստղդ լայնատերև բարուձևներով պըճըճած՝ երեւցա՞ր այս անգամ այլ, երգեցի՞ր մեր հին Վահապնին նմանցընելով՝ այս քու նոր (և Թերևս յետին) Վահանիդ ծնունդը.—ո՞ր գոյն երկինք, ո՞ր գոյնէրկիր, կամ ո՞ր ծով ծիրանի երկնեց զսա. ի՞նչ կարմրիկ ելեզն էր որ բարձրացուց զսա ի ծովէն. կամ ի՞նչ ծուխ, ի՞նչ ցոց էր՝ որ կ'ելնէր անկէց:.. Ո՛հ, մանաւանդ Թէ այն ի՞նչ ծծլմբա-

խաւն մուխ էր՝ ուսկից « վաղը խորհեալ պատանէ-
ին » մեր : . . .

Հայկակ , ես այս ծխէն մղձկած՝ կու կորսընցը-
նեմ գողթան բամբիռը . կու լսեմ ուրիշ բամբիռն ,
ուրիշ վիպասանութիւն մը՝ որ յանկարծ մահուան
թմբկի պէս կ'որոտայ, նոր և այլակերպ ծիրանի ծո-
վու մը ծխոյ ու բոցոյ մէջ. « Ահա մերկացա՛ ստրն
» *վաղակաւոր'ի պատեհէցն. զոր տեսանողակամքն*
» *յառաջագոյն ապատնացեալ ողբայր մարգարէն :*
» *Սուր ծարաւի արեամբ՝ զարթեալ'ի մեզ ազգն*
» *Իսմայելի. ընդ չորեսեան կողմանս երկրի գոչեալ*
» *առիւծաբար , կամ իբրև չորեքին հողմովք բա-*
» *խեալով զծով, զաշխարհիս մեծութիւնս : Որ ար-*
» *դեւք թէ և առ Իսրայէլ լինէր մարգարէու-*
» *թիւն , զոյն և առ մերս առնու ձայնն. մանա-*
» *ւանդ՝ երեսաղէմ մինչև'ի հիմն քակեալ լինէր.*
» *և մեր՝ բոլոր աշխարհս քակեալ աւերեցաւ :*
» *Զվայելչութիւն երկրիս օտարազգիք կալան. ա-*
» *զատութիւն և տէրութիւն և իշխանութիւն*
» *նախարարացն՝ անարգութեամբ յերկիր կործա-*
» *նեցաւ : Անդ մանկունք տղայք զքարի հարեալք.*
» *և մերքս առ հասարակ ծնողք և մանկունք՝ 'ի*
» *գերութիւն. որ և զմարդն առեալ ողբայր ե-*
» *ւեմիա , այն և մեզ իսկ դիպեցան 'ի դէպ ելա-*
» *նել . . . : Վասն զի մերում տապախանդի տիրա-*
» *բեր ընչեալ օդոմն հարուածոյ , բարձ զառապատն*
» *փափկութեան. բարձեալ զպատուականութիւն*
» *և զարբութիւն լուսազարդափայլ ծածկու-*
» *թեանն , որ փոխանակ դրախտին ընդհեցաւ*
» *մեզ՝'ի կենաց փայտէ խաչին Քրիստոսի. և յայտ-*
» *նեցաւ թխութիւն թանձրութեան կատարյն.*
» *խաւարամած թանձրութիւն անհնարին սեռու-*
» *թեանս. գոյն , որ ունէըց էր զամենայն աշ-*
» *խարհս Հայաստան երկրիս » :*

Այսպէս կու սկսի Արծկէացին , երաշխաւորի

վանահայրն Արտաւազդ, իր «Ողբդն վան չարչեցին » որ անդին 'ի վերայ ալխարհիս Հայոց... և վիճաբանո- » ըին Ս. Վահանայ »: Նախերգանք կանխաժամ պիտուածոյ պատմութեան, պանծալի՝ ըստ մա- տենագրութեան. ոք մեկէն 'ի մեկ ընթերցողին առջև կու ծառայէ՝ Դամասկացի Թրեբոն Թո- թափած կայծերովը ձևացած ծիրանի ծովը: Ծիվ արեան, ծիվ մեր հարազատ արեան, ուսկից կ'արձակի կորացեալ կարմրիկ եղէգն այլ, և անոր մարմրած բոցոյն միջէն վազէ մեր խարտեաշ պատանեկին Վահան: — Նաւթով ու ձիւթով օծեալ են այն եղեգնեղն, բռնկած ու բորբոքած, որ Գողթան մօտ Նախճաւան և Խրամ (կամ Հրամ) աւանաց մեծ եկեղեցեաց քակուած տանիքներուն մէջ կ'եռան ծծմբաձոյլ օձերու պէս, և վար կու թափին հրածորան անձրևի նման: Եկեղեցեաց դռներն դրսէն չէ թէ միայն գոցուած, այլ և ալիւսով հիւսուած, պատերուն հաւասար պնդած փակուած են, որ չկարենայ մարդ դուրս ելնել. և եթէ անակնկալ կերպով մէկն ծակէ մը կարենայ տղայ սահիլ, պատերուն տակը սպառազէն արաբացի գունդեր տուսերամերկ կու պտըտին կու վազվզեն քաղցած գայլոց նման. հրոյն մեկ ժամուան մէջ ընելիքը՝ սրոյն վայրկեանովը լմնցընելու. մեկ հարուածով մը սպաննելու: Անկարելի է թէ դուրս ելնեն, թէ դուրսը վայրկեան մը տպրին: — Իսկ նեռըը...: Սակայն մեզի այլ հարկ է, ծանր հարկ մը, գոնէ մօտենալ այդ հնոցին, և յիշել անոր պատճառը և նիւթը:

10477396

Գ

Վաթսուն տարի էր որ Հագարացիք մեռեր և ախրեր էին 'ի Հայաստան. իրաւ, երբեմն բարեբարոյ և արդարախոհ ամիրապետաց և ոստիկանաց և մերազգի իշխանաց իսկեմուԹեամբն՝ հանգիստ և խաղաղուԹիւն կու գտանէր աշխարհն, բայց շատ անգամ այլ՝ կամ մերայոց անզգուշուԹեամբ և կամ հարկահանաց բռնաբարուԹեամբ՝ նեղուԹիւն և վտանգ պակաս չէր. մանաւանդ եռքը՝ երբ Ասրպատական աշխարհին կուսակալն ապստամբելով ամիրապետէն՝ Հայք այլ սկսան գլուխ քաշել, և օգնուԹեամբ Յունաց՝ Դըւնայ մէջ պաշարելով զԽրաբացին՝ բիւրաւոր մարդ ջարդեցին, մինչդեռ ընդդէմ Հռոմայ կամ Խազրաց պացեր էր իւրեանց ոստիկանն՝ Մահմէտ Բ, հզօր և ահաւոր. որ և շուտով Աբդլլա, Ալի Ահմէտ, Օքբա, Գասըմ, և ուրիշ զօրավարօք և կոմսնակալօք Թափեցաւ 'ի Հայս (յամի 698–702), և շատ վնէժ ու չարիք հասուց Հայոց. որոց մէջ ցաւով նշանաւորք են Սևանայ բերդին երեքամեայ պաշարուման 'ի ծովուն Գեղամայ, և բոլոր մէջը գտուածց կոտորուման. մէկ մ'այլ Բագրեւանդայ Ս. Գրիգորի մեծ և հարուստ վանաց անիրաւ կողոպտուման և միաբանից կոտորածն. ըստ ամանց և ծերուն ընորհազարդ Սահակ կաթուղիկոսին և շատ իշխանաց կապանօք քշուիլն մինչև 'ի Դամասկոս, և մնացելոցն 'ի հայրենիս՝ անտանելի տառապանքն և տարակոյս: Մանաւանդ երբ ոստիկան Մահմէտ՝ իր հարուածքն ընեէլէն եաև դարձաւ յԱսորիս, և իր տեղը Թողուց մեկայլ կոմսնակալները, որ աւելի ցած և անօրէն մարդիկ էին. և հնարք կու մտածէին բոլոր Հայոց մեծամեծներն ջնջելու աշխարհէն, որպէս զի

10477396

համարձակ ծծեն անոր պարարտութիւնը և աղքատաց արտասունքը:

Ամբաստ բագրատունի՝ նախարարաց զօրագլուխն, իր ցեղակից իշխաններըը և ուրիշ ցեղերէ այլ գլխաւորներ գաղտուկ ժողվեց՝ ի խորհուրդ, թէ ինչ ընեն այսպիսի վտանգաւոր առեն:—Ուրիշ չար չգաան, բայց եթէ իրենք զիրենք ապրեցընել, փախչելով յարևմուտս, ցունաց կայսեր երկիրը: Գնացին խորհուրդ հարցուցին նաև անուանի արքեպիսկոպոսի մը, որ Վանայ ծովուն արևելեան կողմերը կու բնակէր. նա այլ լալով ողբալով ուրիշ խրատ չկրցաւ տալ, բայց միայն որ զգոյշ կենան, յանդգնութեամբ բանի ձեռք չզարնեն. և վրանին աղօթելով արձակեց: Դարձան ատոնք իրենց հաւատարիմները ժողովելու՝ որ հետևան հայրենի սահմաններուն. և զգուշութեամբ երթալով՝ եկան գետ՝ ի Մասիս լեռը և բանակեցան յանուանի աւանն Ակոռի. և ահա լսեցին որ այլազգիք խմացեր են իրենց միտքը, ու Նախճաւանի կողմնակալն 8000 և աւելի հոգւով եռևնուն ընկած՝ «ոչ մեկնեցան՝ ի հետց նոցա.» քանզի... կամէին կենդանւոյն կլանել զնոսա»: Մերոնք փութացան փրթան լեռնէն վար, անցան Երասխ գետը, և վարդանակերտ ըսուած աւանի մը մէջ բանակեցան, որ կարծեմ Խորվիրապի մօտերն էր. այլազգիք այլ նորէն եռևնուն ընկան: Հայք մէկ կողմանէ բանակնին ամրացընելով և գիշերապահներ գնելով, միւս կողմանէ պատգամ ղրկեցին առ Արաբացիս և խմացուցին որ իրենց միտքը ծուռթիւն ուրիշ բան չէր, բայց միայն գլուխնին ապրեցընել փախստեամբ և օտարութեամբ, իրենց տեղն ու տացուածքը՝ Թողլով անոնց ձեռքը. ուրեմն Թող տան՝ որ մնաս բարով ըսեն, հետևան իրենց հայրենիքէն: — Եւ ոչ այս ցաւալի հրաժարական ոչխյնը տալու նեղեցին զրու-

նաւուրքն, այլ յարձակեցան Հայոց վրայ, որք և ոչ 2000 հոգի էին. սակայն աղօթքով և վերջին ջանքով ու քաջութեամբ միաբանեալ՝ դէմ ելան իրենցմէ չորս և հինգ հեղ բազմաթիւ բանակին այլազգեաց: Սանք կէս մը գիշերուան ցրտէն փաթցած, (վան զի ձմեռն էր և ձեան վրայ անցուցեր էին գիշերը), կէս մը ցուրտ հովէն ծեծուած, և այլ աւելի՝ յուսահատեալ քաջաց հարուածներէն, բոլորովին շփոթեցան, քշուեցան, ջարդուեցան. փախչողներն այլ թափեցան երասխայ վրայ՝ անդին անցնելու. գեան որ սառեր էր՝ անոնց փախստական ոտից դոփմանէն պատուաբելով ներքեւն առաւ, կլլեց, ծածկեց: Եւ այն ահարկու սպառազէն բիւրաչափ բանակէն՝ հազիւ 300 հոգի կրցան փախչիլ. զորոնք դարձեալ պիտի ջարդէին Հայք, եթէ չասլրեցլներ մեր նախարարաց մէկուն տիկինն՝ Շուշան. որ և քրիստոնէաբար գլխով անոնց վէրքերն այլ պատուելով, զգեստ և գրաստ տալով՝ դարձուց իւաւրեց առ ամիրապետն Արաբացւոց՝ Աբդլմէլիք. և ընդունեցաւ անկէց շատ ընծայ և պատիւ՝ ի փոխարէն մարդասիրութեանն: Յաղթական գունդն Հայոց՝ թշնամեաց աւարներն առին, համարձակ իրենց ճամբան գնացին, մանաւանդ յամուր տեղիս մեր Տայոց աշխարհին, որ այն աւեն Յունաց իշխանութեան տակ էր, և կայսրէն այլ պատիւ գտան: — Ախ է վարդանայնէրպի հոգի՜ն, անուանի մեր պատմութեան մէջ այս ժամանակիս, և ամօթալի Արաբացւոց պատմութեան, որոյ անունն և տարին անգամ չէին ուզեր յիշել. անանկ որ 200 տարի վերջ այլ մեր հաւատարիմ պատմչաց մէկն [1] վկայէ, թէ՝ «Յարդ և» բան առ Հպատրացին, ըստ իւրեանց ալհատ» տրոյզ բառն պատմի, թէ վարդանայնէրպ տո՜հ» մ՛ չիշէսցի մզ»:

1 Յովհաննէս կաթուղիկոս:

10477396

Ահա կառուէն սիրտ առած ուրիշ Հայ իշխանք այլ՝ի վանանդ և՝ի Վասպուրական՝ զիրենք նե-
ղայլնող այլազգեաց գունդերը ջարդեցին: Բայց
եթէ ատով՝ իրենց վտանգը քիչ մը հեռացուցին,
աւելի այլ ծանրացուցին: Վասն զի ամիրապետն
Աբգլմելիք իր հուսահատից փախստական զօրք-
երը տեսնելով և լսելով եղածը, պատուէր ըրաւ
Մահմետ ոստիկանին, որ երթայ խստիւ պատժէ
զՀայս: Մահմետ առաջինէն աւելի պատրաստու-
թեամբ և սրտմտութեամբ եկաւ գալու, զՀայաս-
տան սրով և հրով մաշելու: Հիմայ մերոնց՝ ոչ
միայն անոր դէմ կենալու ձար չկար, այլ գրեթէ
և ոչ փախչելու: Մէկ հատիկ և յեսին հնարք
գտաւ Հայաստան՝ իր սրբակաց և ալէզարդ հայ-
րապետը (Սահակ) փութացընել ընդ առաջ ա-
ղաւորելու զօրավարին. որ եթէ հնար է, իր
վարուց, հանակին և աշխճանին շնորհօք՝ անոր
զէնքերը և ձեռքը կապէ: Սրբակենցաղ հայրա-
պետն՝ որ արդէն վհատահար տառապեալ կեանքը
կնքելու մօտ էր, յանձն առաւ այս դժար պատ-
գամաւորութիւնը, իբրև յեսին և ծանր հայրա-
կան պարտք: Եկաւ (ըստ ոմանց՝ի Դամասկոսէ՝
ուր գերեալ էր, և ըստ այլոց որ հաւանագոյն է)
իր քնիկ երկրէն և աթոռէն, վերջին ողջոյնները և
օրհնութիւնները տալով, թէ հասարակաց որ-
գւոցը, և թէ ամենուն մօր Ս. Եկեղեցւոյ, որոյ
փեսայացեր, և զոր վսեմ, փափուկ և հոգեւանդն
երգերով գովեր գգուեր էր. զոր և մինչև հիմայ
հնչելով Հայաստանեայց եկեղեցին, կրնայ նա-
խանձելի ըլլալ ուրիշ ազգաց: Կու հաւանիմ, թէ
քաց յայլոց նոյն իր մէկ չինած և երգածն՝ իրեն
համար երգեցին իր կլերիկոսքն՝ զինքը յուզար-
կելու առեն. «Ա,յսօր քահանայապետս Ճշմարիտ՝
» աստուածային օրինօքն պատուեալ, կանգնէ
» զքառանկիւն սեղան խաչին. արժանապէս պա-

10477396

» տարագեալ բաշխէ զմարմին և զարիւնն Տեառն.
» մաքրապէս մերձեցարուք փրկեալք նոր ժողո-
» վուրդք. և հայցեցէք 'ի Քրիստոսէ, զի շնոր-
» հեացէ զաս մեզ ընդ երկայն աւուրս»: — Ահա
յեսին հայցուածքս ոչ շնորհեց Քրիստոս. մա-
նաւանդ թէ արդէն շնորհեր էր՝ քանևեօթն տա-
րի երկարելով անոր կաթողիկոսութիւնը: Իսկ
հիմայ երբ սկզբան թևերով ծերութիւնը աւելի
թևթևացնելով՝ քան զարաբացի հեծելազօրուն ըն-
թացքը, դեռ Մահմէտ մեր սահմանաց չհասած՝
ինքն մտաւ յԱտորիս, և հասաւ մինչև 'ի Խառան
քաղաք. այլ էկզցաւ յառաջ շարժիլ. յօգնու-
թիւն, ծերութիւն և արտցաւութիւն՝ վերջին հի-
անդութիւնը բերին. թևերը թուլացուց, ոտ-
քերը կապեց մահն. մահ՝ որ միայն էկզցաւ սկզ-
բը պատճառել, ինչուան անոր յեսին շարժը:
Մեր քահանայապետան այլ նման իր երգած քա-
հանայապետին յաբխռնից, իր կեանքը տալով
պիտի ապրեցընէր իր ժողովուրդը: Մահն հոս
շուտ երևցաւ, բայց ուշ հասաւ. վասն զի մեռ-
նողն ցրուեց անոր անյաղթելի կարծեցեալ հնար-
քը. Ճարտասան լեզուին և եռանդուն սրտին
թարգման թողուց ձեռացը մէջ կնքած թուղթ
մը՝ առ ոտիկանն Մահմէտ, պատուիրելով որ
իմացընէն անոր իր փափագը:

Գնացին պատգաւորքն առ ոտիկանն, որ և շու-
տով հասաւ 'ի Խառան. բերին տուին իրեն թուղ-
թը՝ յորում գրեր էր հայրապետան պզտնչելի ի-
մաստութեամբ և ծանրութեամբ մը, ինդրելով
որ ինայէ Հայոց, ներէ անոնց ըրածին, չդպչի
անոնց հաւատքին. այլ ինչպէս առաջին ամիրա-
պետք թողեր էին՝ ինքն այլ թողու. միայն հար-
կը առնու և պահէ գաշխարհքը: Եւ եթէ այս-
պէս ընէս, գրեր, Աստուած քու կամքդ կատա-
րէ և կու յաջողի. ապա թէ չես ըներ ինծի՝ ոչ

իմ օրհնութիւնս և ոչ Աստուծոյ կու գայ վրադ. այլ միտքդ գրածիդ հակառակն կու պատահի, և ամեն կոլմէն վրադ չարիք կու թափին։—Զարմացաւ, զարհուրեցաւ ահել զօրավարն. և լսելով որ դեռ Թալած չէն սրբոյն մարմինը [1], եկաւ անձամբ. և տեսնելով այն հանդարտեալ հանգուցեալ կերպարանաց վրայ աստուածախօս պատգամ մը, խոնարհեցաւ պատկառանօք, երկու երեք անգամ աչքամբ-ալէտ ըսաւ. որուն՝ կ'ըսեն ոմանք, Թէ մեռեալ մարմինն այլ (ինչպէս խօսանակն եկեղեցւոյ իր գահուն վրայ հանգչած աւետը), պատասխան տուաւ խաղաղութեան ողջոյն։ Մահմէտ հայրապետին այլը բռնելով և վկայ կոչելով զԱստուած, իբրև կենդանի մարգարէի հետ խօսեցաւ և ըսաւ. Քու Թղթիդ ճանչցայ քու իմաստութիւնդ, ով մարդ Աստուծոյ. դու իմ տուրս կապեցիր, և քու ժողովուրդդ ապրեցուցիր. եթէ ուզածդէդ բան մը չկատարեմ՝ ըսած անէծքներդ գան վրաս. ապա Թէ կատարեմ՝ ինչպէս որ խօսք կու տամ, օրհնութիւնդ վրաս ըլլայ։

Պատմութեանց մէջ քանի մը անգամ աւոր նման դիպուածք կու յիշուին. հոպևոր հօր մը իր հօտը կամ քաղաքը բռնաւորի մը հարուածներէ ազատել, միայն իրատով և Աստուծոյ հաստուցմանց յիշատակաւ. մէկն այլ այս է. և աւելի այլ զարմանալին, որ այս նոր «Սահակ տուրը հօտապետս» մէր՝ մոռնալն եռև այլ իր հովուութիւնը և փրկութիւնը ըրաւ։ Գազանալեալ գեղոյ պէս վազող զօրավարն՝ դադրեցուց զօրքերը. Հայոց դալկահար պատգամաւորները՝ անկարծելի կենաց յուսով նորոգեց. ոչ միայն բանիւ այլ

1 Ոմանք կ'ըսեն Թէ ինքն իսկ Մահմէտ պատուիրեր էր որ չթաղեն ինչուան որ գայ։

և զրով ազատութեան հրովարտակ ինքեալով և տալով, որ առաջին Ալի ամիրապետին տուածէն եաև գլխաւոր ազատագիրն եղաւ Հայոց, և կոչեցաւ Եղնըզ կամ Քոթը Տանըը: Այս հրովարտակը՝ տուրք խաչվառից և դրօշոց հետ պարգած՝ տարին հայրապետին մարմնոյն հետ՝ իրեն հաւատարիմքն. և Հայաստան նոր հոգի առած՝ իր մահու չափ սիրող և սիրելի հայրապետը հանգոյց յանմահութիւն:...

Մաս ինքնին Մահմէտ ոսոխականն այլ՝ ի Հայաստան՝ բազմութեամբ արաբիկ զօրաց հեծելոց և հետևակաց. սակայն հանգուցեալ հայրապետին հեզութենէն՝ իբրև սանձուած ծով մը՝ լռեց հանդարտեցաւ, ամենևին վնաս մը չհասուց Հայոց. և իբրև թէ իր առաջին զօկմանց և սպանութեանցը փոխարէն հատուցմունք մ՚այլ ըրաւ. ամիրապետին իսկ հասկըցուց, ինչուան որ մեռաւ նա (Աբդլմելիք՝ յամի 705) և յաջորդեց որդին Վլիթ կամ Վալիտ ա: Սա նոր փարաւոնի պէս չուզելով ճանչնալ իր հօրը և ոսոխականին Հայոց հետ ըրած դաշինքը, մանաւանդ թէ դեռ Վարդանակերտի և Վանանդայ կոտորուածքն աչքին առջև ունենալով, ուզեց անոնց վրէժը պահանջել՚ի Բագրատունեաց Սմբատայ և իրեն հետ միաբանած ոչ չիաբանած նախարարներէն այլ: Հազիւ թէ սպառնալեաց համբաւն հասաւ՚ի Հայաստան,— որուն ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց հաւատարմութեամբ պահել Մահմէտի մինչուրը, և անոր մեծ ծառայութեանը սպասելին,— երբ Սմբատ, սէգն այն Սմբատ, իր հաւատարմաց և Յունաց վայ վատահայած, և քինախնդրութեամբ վառուած, մեծ և բազմավառնգ անխոհեմութեամբ՝ ուզեց իբրև յանպատրաստից Մահմէտի վայ հանել. և աղաչանօք կայսերէն ընդունելով մեծ գունդ մը յունական զօրաց, շուտով մտաւ՚ի բաժինն Հա-

յոց Արաքսացւոց, եկաւ ՚ի վանանդ գաւառ, բա-
նակեցաւ ՚ի Դրաշպետ գիւղ: Զուշացաւ Մահ-
մէտ այլ անոր դէմ ելնել, և անոր լրացծուին՝ ինք-
զինքն ազատած սեպել իր երդմունքէն: Անոր
կարծածէն աւելի այլ շուտ պատրաստութեամբ
և շատ զօրքով՝ դրգռեալ պատերազմը յանձն ա-
ռաւ, մղեց լմնցուց, մեծ և ոլբալի կորստեամբ
Յունաց և Հայոց. որոցմէ ինչուան 50,000 մարդ,
կ՚ըսուի, Թէ ընկան պատերազմին մէջ. մնացեալ
քիչերն այլ կորակոր դարձան. որոց հետ նաև
Սմբատ, որ և ինչուան Եգերաց (Աճարայ) փո-
թի քաղաքը գնաց ամրացաւ: — Վալիտ լսելով
որ Հայք եղեր են առաջնորդ Յունաց՝ ՚ի պատե-
րազմին, նորէն խաւխ պատուէր ղրկեց Մահմէ-
տի՝ չխնայելու անոնց: Մահմէտ՝ Թէ իր ամիրա-
պետին հրամանը և Թէ մեր հայրապետին խնդիրը
կերպով մը միաբանել մտածեց. ինքն կենալով
տեղը, (՚ի Դուին), և հրամայելով Նախճաւանի
կողմնակալին՝ որ ամիրապետին պատուէրը կա-
տարէ:

Ե

Նախճաւանի հրամանատարն՝ Գասիմ, զոր մեր
պատմիչք Կասմ կամ Կազմ կոչեն, կ՚երևի Թէ այն
զօրավարաց մէկն էր՝ որ երեք տարի առաջ զար-
նուեցան ՚ի Հայոց, որոց վրայ մեծ առելութիւն
ունէր. և հիմայ յարմար առիթ գտաւ ոտնկա-
նին հրամանը: Անոնք են ըստ վիպասանին մերոյ՝
աշխարհաւեր կրակը ձգողքն ՚ի Հայս. « Հուր ՚ի
» մեզ վառեցին, սատանայի ՚ի նոսա վչելով զզ-
» ջարկութիւնն. և ատ բան տալով, անօրէն
» խորհուրդ առեալ ՚ի մեզ... զի զօրս և զօրա-
» գլուխս, զպետս և զիշխանս, զազատատոհմս և
» զնախարարազունս, բնաջինջ կորստեամբ բառ-

» նալով .... սպառապուռ մահուամբ վճարեա-
» ցէ. և յաղթեացէ քաջաց և յաղթող նահատա-
» կացն Հայոց, և ընկալ ՚ի միջոյ ՚ի քաց բառնալ,
» և ունել զաշխարհս առանց կաւակածանաց » :
Միաւ բանիւ Տեառն մեզոյ, « Հարից զհովիւն, և
» ցրուեացին ոչխարքն հօտին ». զարնեանք, ջնջեանք,
ըսին Հապարացիք, Հայոց ամեն իշխաններն և ազ-
նուականները, և անկասկած տիրեանք աշխարհին :

Սուտ և խարդախ խօսքերով հրաւէր խաբե-
րեցին ամենայն մեծամեծաց և զօրագլխաց Հայոց,
ինչպէս թէ Սմբատայ ըրածը՝ Յունաց գործ սե-
պէին, և կ՚ուզէին նորէն Հայոց հաւատարմու-
թեան երդումնէ առնուլ, դաշինք դնել և վարձք
տալ. նոյնպէս անոնց հեծելոց թիւրկին այլ՝ որ
տարեկ տարի ամիրապետին կոլմանէ կու տը-
րուէր անոնց (100,000 դահեկան կամ դրամ) :
Հայոց մեծամեծաց շատերն հաւատալով կամ
հնազանդելով հրաւիրին՝ իրենց գլխաւոր զօրա-
կանօք, թիկնապահօք և ընկերօք եկան ժողովե-
ցան Կաամայ իշխանութեան կոլմերը. ուր և ա-
մենուն՝ իրենց ատելճանին համեմատ ոչ միայն
ընծայ և թոշակ տրուեցաւ, հապա նաև անոնց
տարեկան հարկի պարտքն այլ ընտրեցաւ : Միայն
թէ ինչպէս սովորութիւն էր մեծի քով գացողին՝
զէնքերը վերցընել, ատոնց այլ զէնքերը թողու-
տուին, ինչուան որ գործը լմընայ. միանգամայն
և վախնալ մը կու կեղծէին Արաբացիք ՚ի Հայոց.
և իբրև աւելի զգուշութեան համար՝ ուզեցին որ
Հայք հաւատարմութեան երդումն այլ ընեն, և
հանդիսապէս այլ ընեն, որ երկու կոլմին այլ ա-
պահովութիւն և երաշխաւորութիւն ըլլայ : Ա-
որ համար էր որ մտուցին զանունք, 800 հոգի
Նախճուանի և 400 հոգի Հրամի մեծ եկեղեցինե-
րը, և դռները գոցեցին, ըսելով, թէ «Մի ոք ելցէ
» յայս մեծ խորհրդոյ՝ արտաքս » :

10477396

Եւ մինչ Հայք ներսը արթըննալով՝ գոռները կոտ փնտռէին, սանք գուրսը զէնքերնին հագնելով՝ խուհուրդ ըրին, որ անոնց իշխանաց և զօրավարաց գլխաւորները գուրս հանեն. և ուզածնին տեղեկանալէն ետև՝ սրով և կախաղանով սպանեն, իսկ ներսը Թոլածները՝ կրակով այրեն. և այնպէս ըրին: Մինչդեռ ոմանց պատուական գըլխոց համար՝ գուրսը մահուան փայտեր կանգնէին, և ծարաւի սուրն արեամբ կոտ լափէր հազարամեայ պայազատուԹեամբ ազնուացեալ ազիներ, մեկայլոց համար վերէն կրակ Թափելով՝ «զտուն աղօԹից գերեզման յօրինէին. և » գեհեան հրոյն՝ ուներ զբաբելոնական բոցոյն » նմանուԹիւն, վերամբարձեալ հրոյն և ծխոյն. » և զնոյն երդեցին զօրհնուԹիւ (երից մանկանցն, » և ապա զհրեշտակացն երգս ընդ հովիւան) մին- » չև՝ նուաղել ոգւոցն յանլուծանելի բանդին:... » Աւաղ զնոցա այրուձին՝ ի միասին հրով. ո՞ր լսելիք » բերէին զլուր հառաչանացն. հայր առ որդի և որ- » դի առ հայր. եղբայր առ եղբայր, և մերձաւոր » առ մերձաւոր. բայց ոչ կակղացուցանէր զսիրտ » անօրէնն քառնասուրացն:— Անդ ապա հօր՝ որդեծը- » նաց գուԹ աղիան այրէր. և՝ ի վերուստ՝ ձեղուա- » նէն անկանէր կրակն, և մանկանցն՝ ի հանգերձան » վառէր հուրն. հարքն՝ ի բաց կարէին, զի առ » նոցա ողորմամահուԹիւնն՝ զիւրեանցն ոչ յի- » շէին. և՝ ի զոյգ այրէին առ հասարակ ամենե- » քեան». վասն զի «բազմավտանգաւոր հրոյն » այնորիկ՝ ի նիւԹական մարդկան ձեռաց բար- » ձրացեալ, հրդեհակէզ եղեալ առաստաղակեալ » փայտակերան՝ այրեցեալ լինէր. հրկիզի մուրն՝ » ի վերուստ հոսեալ հանդերձ մխախառն հրոովն՝ » հեղձամղձուկ դառն պատուհասիւ զվախճան » մահու ածելով՝ ի վերայ նոցա ամենեցուն, ծած- » կեաց զբոլմունն զայն անօգնական՝ ի վերուստ:

» Եւ նոցա անդադար գոհաբանութիւն՝ ընդ ապա-
» ռեալ ոգւոցն դադարեաց: — Այսպէս առ Հա-
» արակ սպառեցան քաղմութիւն նախատրտացն
» Հայոց 'ի դաւաճանութենէն անողորմից: Բայց ոչ
» է Երեմիա մերձ, որ զաղէտս անցելոյն՝ ողբօք
» պատմեցէ լսողացն: — Ապրաստուօք քազմաց՝
» մի հոգւոյ, Երեմիա, որ զաչս ալբիւրս իջեցէր·
» 'ի մեր աշխարհս իակ ծովացաւ արտասուաց ալ-
» բիւրք »:...

Այսպիսի գառնագառն արտասուաց ծով մը հազիւ կարող էր մարելու այն զարհուրելի հրկիզութիւնը, յորում շատ հին Հայկազանց պայազատութիւնք մոխիր դարձան· շատ նախարարութիւնք և սեպհականութիւնք ձլակոտոր եղան, և շատ ծուխք մարեցան: — Սպանելոց և այրելոց մնացեալ ընտանիքն գերեցան· ժամանակ մը նախճաձանի մէջ պահեցին, յետոյ տարին 'ի Դաւին առ Մահմետ· և ամառը քանտի մէջ պահելով՝ աշնան առեն և յաչորդ տարին՝ քշեցին 'ի Դամասկոս առ ամիրապետն, հանդերձ Ալուանից իշխանօք, և շատ աւարով և կողոպտով, որոց մէկ մեծ մասն այլ իրենք յափշտակեր պահեր էին· ինչպէս նաև գերիներէն մէկ քանին այլ· իակ քըշուածներէն «զմեռելոցն 'ի ճանապարհի՝ ոչ գի-
» տեմ եթէ ընկալաւ զնոսա գերեզման, և եթէ
» ոչպէս ընկեցեալ եղեն 'ի տեղիս: « Այսպէս
» անժառանգ առնէին զաշխարհս 'ինախարարացն·
» յայնմ ժամանակի Թափուր եղեալ աշխարհս
» Հայոց, մնաննէին իբրև զոչխարս 'ի մէջ գայլոց·
» և Թշնամեացն ամենօրինակ չարեաց յարձա-
» կեալ 'ի վերայ՝ յանհուն ալէտս վտանգի պա-
» հէին զբնակիչս աշխարհիս· որոց տաղտկացեալ
» յանհանգիստ նեղութենէն՝ զհառաչանս և զա-
» ղաղակ հեծութեան քարձրացուցանէին յեր-
» կինս »[1]: — Այս գառնապիշատակ դիպուածն

[1] Ղևոնդ:

Էղաւ յամին 705 և 706, զաւակի օրերէն սկսեալ. և այնքան սաստիկ էր սրոյ և հրոյ վրէժն՝ որ Հագարացին անգամ կշտացաւ, և Վարդանակերտի ու Վանանդայ հարուածներէն աւելի մոռնալու համար՝ այս տարին անուանեց Ամհրդէհի կամ կրակի տարի:

Ահաւասիկ, Հայկակ, այսպիսի հրաժաւալ ծիրանի ծովու մը խռովացեալ եղեգէն դուրս վազէց՝ յետին պայազատն Գողթան, պատանեկին Վահան. որոյ հայրն Խոսրով՝ իր պատուակցաց հետ սրոյ և հրոյ մէջ վկայելով, վերջին և վեհագոյն ժառանգութիւն Թորգոմայ այս երեխայ որդեկին՝ իր նահատակութեան և արբուութեան անունը. զոր և սա աքանչելապէս ժառանգեց, աձեցուց և փայլեցուց: Վահան հազիւ չորս տարուան էր Կրակին տարին. երբ գուցէ ուրիշ աւելի տարւոր աղոց հետ՝ իր քիչ մը մեծ եղբայրքն այլ՝ միամաքառ խայտացուլ գառանց նման խոտավէցան Խրամի տաճարին մէջ, երկու իրեք հեղ օղիկ օղիկ գալով իրենց անձրևած դաստիարակաց և ազգականաց առջև, և միայն ափ մը ճերմակ ածիւն Թորգոմին այնքան խարտեաշ և մատղաշ կերպարաններէն. – և այն զուարթածաւալիկ հասակներն՝ փոխանակ ծերունափայլ ծնողաց ծոցը պսակելու՝ ուրախութեան ժամերու և սենեակներու մէջ, որպէս զշուշանն և զխոտան վայրի՝ վայրենագոյն ձեռքով խլուած՝ յետ առօրեական փայլման մը՝ արևան 'ի հնոց, և ոչ էն, և ոչ ևս երևին. – և բիւրահոս բամբիռն Գողթան համրացեալ լռէ, և չինզուցեր ջողբար այն Թառամեալ դալարութեանց և կայտառութեանց վրայ. վասն զի նոյն հարուածն՝ որ զանունք խամրեց ու խարկեց, զինքն այլ չարդեց ու չախչախեց. – և Գողթն գինաւէտ՝ քացխած Թթուեցաւ իր մանրիկ պայազատաց գեռատղերոյ քաղցրաբարբառ չար-

Թանց Համար, որոց կաթկըթած կաթին, գի-
նուին և արեան միջէն անցան գնացին նորեկ հո-
գիներն. « Եւ հոգիք սուրբ մանկանցն, որպէս
» զերան ազատնեաց Թռուցեալ՝ի յերկինս և
» գասեալ ընդ զուարթունս երկնից[1] »:...

Զ

Վահանայ ուրիշ քաղդ, ուրիշ հանգէս պա-
հուած էր. հասակին մատղաշութիւնն, ծննդեան
ազնուութիւնն և իր ոսկեհատիկ կերպարանաց
շնորհքն՝ ապրեցուցին զինքը՝ի հրոյ և՝ի սրոյ. և
ուրիշ գերեաց հետ հասուցին մինչև՝ի դուռն
Վլթայ ամիրապետի. որ իբրև պատուական որ-
սիկ մ՚ըրած՝ պատուիրեց որ իր արքունեաց մէջ
մեծցընեն զնա մահմետական օրինաք. և անուանը
վերջի գիրը միայն փոխեց տաճկացուց, կոչեց
Վահաղ: Թէև հազիւ 9 մը վաստկելու արժա-
նի էր Վլթի:...

Դամասկոսի սիեզերատաստ արքունեաց մէջ
և խալամի կենդրոնը մեծցաւ զարգացաւ Վահան.
հոն առաւ իր վայելուչ հասակին չափը, հոն ծաղ-
կեցաւ պատանեկութեամբ իբրև 14 տարի. և թէ
կերպարանաց վայելչութեամբն, թէ մտաց յա-
ջողակութեամբն ամենուն զարմանալի և սիրելի
եղաւ: Թէ և օտար և Թանձր դէն մը իր ծննդեան
և մանկութեան սուրբ կրօնքը պատեր ծածկեր
էր ամպի պէս, սակայն քրիստոսածին աւազա-
նին շնորհքն, իր հօր ծննդեան արիւնէն աւելի՝
նահատակութեան սուրբ արիւնն, և ընտրեալ
հոգւոյ մը յաղթական եռանդն, այն Թանձր ամ-
պերը պատռելով դուրս ցոլացընէին ազնուա-
կայլ նշոյլ մը, որ ոչ միայն օտարաց՝ այլ և հոյն

1 Շարական:

իակ ինքեան վահանայ անբացատրելի զմայլմունք և զարմանք մ'էր: Դեռ ծնօտքն չծալկած՝ մօ- րուեղ կուռայից և կարդացուլաց կրօնքը և գի- տութիւնը կրնար վարդապետել. իակ իրեն գրե- լէ վարդապետ չէր գտուեր, և ոչ հանճարել խելքին հաւասարող. անանկ որ իր հատակէն վեր պաշտօններու բարձրացաւ. եղաւ արքունի դի- ւանադպիր. որ մեծ հմտութիւն պահանջէ արա- բերէն լեզուի և գրելու. և այլ աւելի պատուոյ և լչնանութեանց պիտի հասներ յերկրի, եթէ գե- րագոյն ևս փառք չպատրաստէին նմա երկինք, ո- րուն անգէտ և անկարծելք՝ հաւատարմութեամբ կու ծառայէր նա, և օրէ օր սիրելի կ'ըլլար ամի- րապետացն՝ Վալիտայ (705-715) և անոր եղբօր Սուլէմանայ (715-717), և հօրեղբօրորդւոյն՝ Օ- մարայ (717-720):

Ա յս եղբինա՝ որ զվահան գտաւ ծաղկած պա- տանութե մէջ, մեծ յոյս և ինամք ցուցընէր վրան. մանաւանդ որ ինքն այլ բնութեամբ բարեբարոյ և բանասէր էր, և կու չանար՝ ի խաղտութեան և՝ ի հանգամեան պահել իր հպատակները. մինչև իր քով գտուած օտարազգի գերեաց և պատանդից այլ արձակում տուաւ՝ դառնալու իրենց հայրենի երկիրը: Ասոնց մէջ գլխաւորք էին Կրակին տարին գերուած Հայոց ազատորդիքն. որք և խնդութե դարձան իրենց տանց և ընտանեաց մնացորդաց մէջ: — Արդէն նոյն ինքն չարեացասարան վա- լիտ իր վերժը՝ ի Հայոց առնելէն և պատանդները քովը պահելէն ետև, լսելով մեր աշխարհին մէջ մնացեալ տառապելոց լացն ու բողոքն՝ ի բռնու- թեանց ոստիկանին Մահմէտ, յետ կանչեր էր զաս Յասրիս, ուր չարաչար մահուամբ կորաւ. «Դժնդակ ախտ մահու զնա ըմբռնեալ՝ վերջին ա-
» *կէր. և երկցա Թագեալ վերընկէց լինէր. զի*

» Երկիր ոչ ընդունէր զնորա գարշելի մարմինն.
» ապա կալեալ շուն մի շամփրեցին... և այն-
» պէս ծածկեաց երկիր զչարն զայն »[1]: Անոր
տեղ լսկեց զԱբգլապիզ, որ թէ և խուլ էր ա-
կանջօք, բայց բարեսէր, զուարթաբարոյ և ա-
ռատաձեռնաւոր ծերուկ մը: Սա մեկէն հրաման հա-
նեց որ ամեն փախուցեալ և հեռացեալ Հայք
անվախ դառնան, իրենց տունը տեղը ժառան-
գեն. և ձեռք այլ զարկաւ անոնց մայրաքաղաք
Դուինը նորոգել. վասն զի, կ'ըսէր, երբ այս քա-
ղաքս մենք Արաբացիք առինք (յամին 640 կամ
647), ես այլ բանակին մէջ էի՝ 12 տարուան
տղայ մը, մեջքս կարմիր շորերով պատած. եր-
բոր մեր զինուորքն քաղքին պարսպին տակ կ'աշ-
խատէին և չէին կրնար ձամբայ գտնել, ես իւ-
ղովակ մը առայ, մէջը մոմ և տղայով գացի,
ինքզինքս պարսպին վրայ գտայ. սկսայ պոռալ
կանչել մեր զինուորներուն. տակէ չփոթութիւն
և վախ մ'ընկաւ պահապանաց վրայ Արաբա-
ցիք շուտ մը վրայ հասան, տիրեցին քաղքին ու
աւերըշարկեցին. և որովհետև ես եղայ անոր ա-
ւերման պատճառ, պէտք է որ հիմայ այլ ես
ըլլամ նորոգողն »: — Սյս խելօք խիկարին ա-
տիկանութեան առեն, գարձան 'ի Հայս՝ անկէ
համառ գաղթող փախչողքն. ինչուան այն Սմբատ
Բագրատունին այլ, որ անխոհեմութեամբ իր
հայրենեաց և ծոնաց հարուածոց պատճառ էր
եղեր, և հիմայ այլևս որ անխոհեմութեամբ և ապ-
երախտութեամբ՝ կոլոպտելով Փոթի քաղաքը
(ուր ամրացեր էր շնորհօք կայսեր), գարձաւ 'ի
Հայս, հետը ձգելով ծոնաց պապանեորուն և
եպիսկոպոսաց նզովքը, անոնց եկեղեցիներն այլ
կոլոպտելուն համար:...

[1] Մ. կաղանկատուացի, Գ. ԺԶ:

10477396

Է

Սկսաւ նորէն աշխարհն չինուիլ ուռնուլ, և այն մեծ հրդեհին մոխիրները քիչ մը մաքրիլ, թէ- պէտ և կային շատ խանձած գետինք, ուսկից նոր տունկ մը չէր բուսաներ, նոր շինք մը չէր կանգներ. խանկրած աւերակներ՝ դեռ կ'ողբային և ողբալ տային իրենց հին տէրերը, և տարակուսանօք փնտռել նոր պայազատները:... Ախտիսի էր և գաւառն Գողթան. ուր քակտած քարուկիրն և արմատախիլ այգիք իրարու խառնուած դիզուած մնացեր էին. տան, տանեւհինգ տարի էր, ոչ թէ հայրապանծ քամբիսն, այլ և ոչ բարբառ մ'ուրախութեան հնչէր այն կողմերը՝ ուր գրեթէ խնդութեան և երգոց բնավայրք էին. այլ միայն ողբապէրը և ահարկու բուիճակաց վայրերն ու կան- չէր՝ կիսաւեր բուրգէ բուրգ պատէ պատ զարնուե- լով երթային և դառնային... լռութենէն աւելի տխուր էր այն ձայնն. գիշերուան մթութենէն ցա- ւագին էր հանդարտաքայլ լուսնին ծաղեբը գե- րեզմանացեալ փլատակաց վրայ:...

Սակայն հոն ամենէն տխրաշարժ միանգամայն և սիրաշարժ երևոյթն էր՝ աւանդութեան ցու- ցածն: Իբրև դիցակերպ ոգի մը, ուրհի մը այն մեռելատիպ միայնութենէն, կէս աև կէս ձեր- մակ, թէ ոչ յաւերժահարան՝ գոնէ գիշերահար- ման հեզաձեմ. որ լուսնին ծառէ ծառ անցու- ցած շուքերուն հետ սահելով կու գայ լուիկ մնջիկ իր ցորեկուան հովանոց՝ գիշերուան մենանոցը, սաղարթապատ սարբինայից տակ, անշուշտ յե- րասխ վազող առուակի մը քով. որուն հովաձայն հովավանկ կարկաչանքն՝ իր համանման մտածմանց և անդաձմանց սիրելի արձագանգք են. — ինչն արտմութեան և լուսնին գոյներն առած՝ փափուկ

10477396

ծնօտը կու հանդչեցընէ արծաթափայլ ծղեացը վրայ. և գրեթէ անշարժ անշուշչ կու նայի կիսաբաց աչօք, որոց ոչ սևուԹիւնը, ոչ արտասուքը և ոչ դիտած կէտը կրնայ նշմարուիլ.—աւելի մեծ լամպէնիկ Մելտոմենի մարմարեայ անդրի մը կարծուէր՝ յանկարծ հանդիպողի մը, քան կենդանի կոյս մը, եռանդուն օրիորդ մը, ազնուազուն պայազատ մը,... դաստիկ մը Խոսրովու, փոքր Վահանայ ԳողԹնացւոյ:...

Ահն ազնիւ, գերազնիւ աննման քերդ մէկն է սա, որոյ վրայ դեռ պատմուԹիւնն գրով չէ խօսած, այլբերանացի աւանդուԹեամբ հասուցած. այն մեծասիրտ հայկազն օրիորդաց մէկն, որոց համար եԹէ հայրենիքս կանգուն ըլլար՝ կրնար առանձին տաճար մ՚այլ կանգնել. այն որբացեալ քոյրերէն մէկն, որ ամեն օր տարաժամ վախճանեալ ծնողաց գերեզմաններըը արցունքովլուսալէն եաև, աչուընին սրբելու կու կանչեն հեռացեալ վարեցեալ եղբայր մը. եղբայր մը, որ քան իրենց սիրնականու տան փեսայ՝ աւելի քաղցր և ցանկալի կ՚երևի: Բաղդ և դիպուածք, գրեթէ անունով այլ նման ըլեր էին զա՝ մեր Հայոց օրիորդաց նախ անձեմ և ապա սրբաձեմ պարագլխին, Ս. Խոսրովիդըխտոյ, որ մեծին Խոսրովու դուստր էր, ինչպէս սա ԳողԹան իշխանին Խոսրովու: Ուրեմն իրաւապէս, (մանաւանդ քանի որ պատմուԹիւնն լուէ) սա այլ Խոսրովիդուխտ կրնայ կոչուիլ (որ է ըսել դուստր Խոսրովի):—Երբ Անակ ՊարԹև և Արտաշէր Սասանեան սպաննեցին անոր հայրը և ընտանիքը Թրքէ անցուցին, զինքն ապատեց իր պայեակն Օտա նախարար. անոր մէկ փոքրիկ եղբայրն այլ (որ յետոյ եղաւ Մեծն Տրդատ) ուրիշ իշխան մ՚առաւ փախուց մինչև յարքունիս Հռովմայ ինքնակալաց.—իսկ տատը եղբայրիկը՝նոյն իսկ պերտոզք աշխարհին և հօրը սպանողքն տարին՝ այս

10477396

աւենուան ինքնակալաց արքունիքը, ՚ի Դամաս-
կոս.— քոյրն Տրդատայ՝ Խոսրովիդուխտ՝ մեծա-
ցեալ նաեւը ՚ի բարձր աշտարակի ամրոցին Կա-
մախայ, կու նայէր եփրատագնաց Գայլ գետոյն
աչեաց վրայ, և 15–20 տարի կու հառաչէր, Թէ
ԸՐԲ պիտի գայ իմ Տրդատ եղբայրս, կանգնելու
իմ սիրտս, մեր հօրը Թագը և Հայոց աշխարհը.—
քոյրն Վահանայ նորա Խոսրովիդուխտ, իր կիսա-
ւեր հայրենեաց մեծանոցին մէջ նստած, իբրև 15
տարի հալէր և հառաչէր, Թէ ԸՐԲ պիտի գայ իմ
Վահան եղբայրս՝ կանգնելու իմ սիրտս, մեր հօր
յիշատակը և ԳողԹան աւերակները: — Իր սիրա-
լիր, և ցաւալից ցնորմանց մէջ անշուշտ շատ հեղ
ուզեր էր ինչուան Երասխայ արեւելատեր ըն-
Թացքն այլ փոխել՝ Եփրատայ և Տիգրիսի նման
գետ՚ի հարաւ, և իր հօր պալատին խանձած տախ-
տակաց մէկը լատեալով՝ նստիլ վրան, տահիլ ինչ-
նել մինչև ՚ի դուռն Դամասկոսի, և գարձընել
բերել զՎահան մինչև յայգիս ԳողԹան: — Զկար-
ցաւ Խոսրովիդուխտ գետոյն ընԹացքը փոխել,
այլ իր արտասուաց անփոփոխ գետը հատուց մին-
չև աւ եղբայրը:...

Վահան հասակով և արտով զարդացեալ՝ արդէն
լեր իմացեր էր իր ծագումը, և շատոնց սկսեր
էր սրտին մէջ երկու կրօնից, երկու հայրենեաց,
երկու սիրոյ կռիւներն. և արդէն յաղԹող կ՚ե-
րևէր կողմն քրիստոնէութեան, Հայաստանի, Խոս-
րովիդխատոյ և քրիստոնէուԹեան, ՚ի վերայ մահ-
մետական կրօնից և ամիրապետաց տուած և տա-
լու բարեաց, իշխանուԹեանց և արեւելեայ փա-
փուկ հարսանց և հարճից: Իմացեր էր իր ինչ կո-
րիւն ըլլալն, և անկէ ետև խալիֆայից սակեպատ
պալատն՝ իրեն գառապիսի մը կ՚երևէր. ընդարձակ
կրօնքի մը հայԹայԹած ամեն փափկուԹիւնքն՝
կ՚ոչնչանային իր հայրենի գառատեղին, տեղը եկե-

ղեցւոյ և քրոջ մը ցանկալի յիշատակաց և վայե-
լից տունէ: Փափաք, կարօտ, և անկէ վեր՝ կրօնա-
կան մտածութիւն մը, խիղճ մը՝ ակատն տանջել
այն սիրտը, որ եռանդնագոյն ատենին մէջ
միայն հեշտութիւն գիտեր ընտանեաց էր: Ա յա-
ւէս ակաա օտարն Վահագ՝ ինքնիրեն փոխուիլ
՚ի քնիկն Վահան:...

Տեսնելով որ մէկիկ մէկիկ իր գերութեան ըն-
կերակիցքն կու գառնան ՚ի հայրենիս և ինքն գրե-
թէ մինակ կու մնայ, այլ չդիմանալով գնաց առ
Օմար, և շատ ջերմեռանդութեամբ յայտնեց
փափագը, որ զինքն այլ գարձնէ իր ծննդեան եր-
կիրը. ՚վան զի կ՚ըսէ վիպասանն, էր նա «խօսիք
» քաջ կորովի, և ծանուցանէր զիւր դժուարա-
մտութիւնն», այսինքն արտին նեղութիւնը: Բայց
ամիրապետին աւելի ծանր երևցաւ Թողուլ ար-
ձակել զնա, քան Թէ բոլոր մեկայլ գերիները.
վասն զի իր ազգակցաց մէջն անպատմ Վահանայ
ոչխ Ճարտար, խելացի և վայելուչ պաշտօնեայ
մը չունէր. սկսաւ տարակոյս հանել և չհաւա-
տալ ձևացընել, վկայ փնտռել Վահանայ ըսած-
ներուն. — որուն փութացան հոն գտուղ Հայք
երաշխաւոր ըլլալ. Օմար՝ Հայոց վկայութիւնը
չուզեց ընդունիլ: Վահան գտաւ մահմետական
բարեկամ իշխաններ ու պաշտօնեաներ այլ՝ որ
զնոյն վկայութիւնը տուին. Օմար անոնց այլևս
ձեց հաւատալ: Պէտք եղաւ մարդ ղրկել մինչև
՚ի Մէկքաթէք, «առ քննող գրոցն», Վահանայ
որպիսութիւնը տեսչելու համար. հոն 15 Տա-
ճիկ գտուեցան որ լաւ գիտէին Կրակին դիպուա-
ծը՛և Վահանայ ոճ և ինչ ըլլալը, միանգամայն և
ատոր բարեկամ էին. ուստի իր ուզածին նման
վկայութիւն տուին:

Օմար այլ չկարենալով ոչ յայտնի տեսչու-
թիւնը մերժել, և ոչ իր գերեզարձի հրամանը,

ակաա անուշութեամբ ողոքել իր Վահապը և յիշեցընել անոր տրուած պատիւը և պաշտօնը, որոց վրայ այլ աւելին այլ պիտի տար: Վահան չնորհակալ ըլլալով յիշեցուց ամիրապետին թէ ինքն այլ իր հայրենեաց մէջ ունեցեր է մեծ ժառանգութիւն, հին և մեծազգի ցեղ մը, որ թէ հայրենական շատ ստացուածք ունէին և թէ Պարսից տէրութեան ծառայելով՝ աւելի շատցուցեր էին. և « յոլով գանձիւք մեծացան քան զբա- » զում ազատս՝ որ յերկրին իմում էին ». և զգալով իր առաքինի նախնեաց քաջութիւնը՝ պարծենալով քաջապէս և գեղեցկապէս կ'ըսէր, թէ քիչ չեն իր նախնեաց և հարց նիշխի և ազնուն վասպակ: Եւ երբ Օմար կէս հաւան կէս հակառակ՝ կու իտա- ւովանէր թէ անոր այդ ամեն հայրենի աւերուածքն հիմայ անապատ աւերակ գարձեր են, Վահան կանչեց սքանչելի և խոր զգացմամբ, ոսկի գրով դրոշմելու բան մը. Ուրեմն « աչխարհէդէ, որ » փեսանէմ զորութիւն աւերածոյ երկրին իմոյ հայոց » նէաց »: Այս այրած սրտի գոչման ինչպէս կրնար հակառակիլ Օմար. բայց միայն պահանջեց որ եթէ Վահան իսկապէս և աւանդ այն աւերակները՝ չինայ անոնց մէջ, այլ գաւնայ իրեն: Վահան իսկոյն տուաւ որ կ'երթայ, և « ձեր հրամանաւ գործակալ ա- » րարեալ (իմ երկիրնեւրուս՝ գարձեալ) առ քեզ » հասանեմ »: — Ստիպուեցաւ Օմար հրովարտակ տալ Վահանայ ձեռքը, որ երթայ իր հրամանաւը հայրենի ստացուածքը ժառանգէ, և Գողթան աւեր ձանաչուի:

10477396

Ը

Ոչ տաճիկ ուղտ և ոչ արաբիկ նժոյգ սրընթաց, այլ կարծեմ թէ փայլակն էր որ զվահան տանէր Թուցընէր Նաորւոց և Մխչագեատց անապատներուն և դաշտերուն ընդարձակութենէն, և մեր վաստուրական աշխարհէն կու հասցընէր Երասխ գետոյն եզերքը. որոյ պայծառ և կարկաչուն ջուրն ջրերուն մէջ ճխալով անցաւ Հին Ջուղայի կամ Որդուպատայ մօտի հունէրէն, և փայլակընթաց անդրուվարը ուղղեց անխոտոր յարևելք՝ ի գաւառն Գողթան. փոխանակ անոր գինաւէտ այգեաց՝ տեսնելու նախ զընդարձակութիւն աւերածոյ էրկրին հայրենեաց: Սակայն ուրիշ կրակով վառուած միտքն՝ կու բաներ զաչքը. աւերակներն չէն կ'երևէին իրեն, չէն քնութիւնն՝ աւերակ կ'երևէր իրեն. լաւ ևս ըսել, ապատ և անապատ իրարմէ չէին որոշուեր: Երբ իմացաւ որ իր հայրենի տահմաններուն մէջ մտեր՝ անոր ամայացեալ ապարանից կու մօտենայ, հեռուէն՝ ամեն շարժուն և կենդանի արարած, ամեն մարդկային կերպարանքը՝ կամ իր ծնած տնէն ընդ առաջ եկող մը կարծէր, կամ զնոյն ինքն իր քոյրը: —

Ո՞վ գիտէ ուր հանդիպեցաւ աստր, ուր գտան և տեսան զնոյնր 15 տարիէ վեր զատուած քոյրն և եղբայրն, որք և հազիւ տեսեր էին զնոյնր ի տղայութեան հասակին, և հիմայ յանկարծ մէկմէկու գիրկ գտուեցան դիւցազնացեալ կերպարանօք և հասակաւ: — Արդեօք իր մեծատաւ մեծնանոցին մէջն էր Խոսրովիդուխտ՝ աստրակայն ճիչերուն տակն, թէ սուրհանդակ փայլակաց ձեռքով իմանալով եղբօրը գալը՝ փութացաւ ինքնուրեան յեղյն Երասխայ, և տեսնելով գեղահրաշ հեծեալ մը՝ որ ջրերը ձեղքելով կու գիմէ յարև-

10477396

եւեան ափունքը, ինքն այլ անհամբեր՝ ձիւնապատ կարապի մը պէս նետուեցաւ փրփրոց մէջ, ուր գետոյն զովութենէն աւելի հաճութեամբ ճաշակեցին անոնման քեռ և եղբօր սիրոյ քաղցրութիւնը։.. Ի՛նչ զմայլմունք էր Խոսրովիդխտոյ՝ տեսնել իր 18 ամեայ կտրիճ եղբայրը, իր մեհեհատիկ ցանկալին, հոս՝ արդարև վահագնահերպ ծիրանի ծովէն խարտեաշ մազերով պատենեակի մը պէս ելնել և հակայակերպ ցատքել հայրենի հողուն վրայ։— Ի՛նչ զմայլմունք էր Վահանայ այլ՝ տեսնել իր մեհհատիկը, մեծասիրտ քոյրը, հայկազեղ օրիորդը, յորում կու նշմարէր իր մայրն այլ, իր ամեն հարազատներն այլ։։ Ի՞նչ տաք տաք արտով աչքով ու բերնով առին և տուին իրարու. և ի՞նչ փարելի թևակցութեամբ երբեմն նստեալ՝ ի պատեռուն, երբեմն ձիով և ոտքով քայլէին քննէին իրենց հայրենի երկրին ոլորտքը, մեհ մեհ տեսնելով և որոշելով զէնն ու զանէն. և իրենց տիրական նշաններն ու սահմանախաչերը կանգնելով և նորոգելով։

Գաւառէ գաւառ հռչակեցաւ լուրն, Թէ դարձեր եկեր է Խոսրովու պայազատն, Գողթնեաց իշխան կարգուեր է ցանկալին Վահան։ — Ամեն կողմէ եկան շնորհաւորք, խնդակիցք, մեծարողք. ժողովեցան բոլոր Սիւնեաց իշխանք և մեծամեծք, իրենց մեհ զևսաւոր իշխանակցին պայազատը պատուելու և բազմեցընելու զնա՝ ի գահն հայրենի. ուրախութեան և կենդանութեան ձայներ հնչեցին ամեն գեղ ամեն տեղ. սգոյ նշաններն վերցուեցան. եհեղեցի և տաճար երգով և օրհնութեամբ լցուան. մինչև՝ ի գարնատաս կուսանաց և օրիորդաց հնչեց համբաւն. և ոչ սակաւք սրտերնին յոյս մը դրին Խոսրովու պայազատին վրայ. բոլոր երկիր կու Թնդար կու պարէր վառն Վահանայ։... Իսկ ինքն Վահա՞ն։...

10477396

Թ

Ո՛րչափ զարմանալի և անճնման է մարդս՝ երբեմն երկրիս ամենայն հանդիսից և հրաշալեացս մէջ այլ՝ երկնից հանդէսն և հրաշէրը դիտէ: Ամենքն երկրաւոր բարեկենդանութիւն կու մտածէին կ՛առաջարկէին, կու խնդային. միայն Վահան՝ որոյ համար էր այդ ամեն եղած և ըլլալիք, Վահան միայն լուրջ և հանդարտ կու մտածէր. երկու ծանր բան միտքն ու սիրտը կու ճնշէր. մէկ մ՛որ ամբարտաւան խօսք ատեր էր իր գործերը հոս կարգաւորելու և դառնալու առ նա. մէկ մ՛այլ որ ինքն՝ թէ և ակամայ և առանց գիտութեան՝ ուրացող սեպուեր էր սուրբ հաւատոց, և թոյլ ու թանձր կրօնից մէջ մեծցեր էր: Կ՛ուզէր երկուքին այլ հաւատարիմ ըլլալ, թէ երկրաւոր իշխանին, և թէ ևս առաւել երկնաւորին. անոր՝ քոմէն երթալով, իսկ Աստր՝ քովէն երբէք չզատուելով, քրիստոնէութեան կրօնից պարտուք և սիրով: Իսկ իր քոյրն և մերձաւորք և բարեկամք, բոլոր Գողթն, և գաւառք և իշխանք Սիւնեաց՝ կու յորդորէին զնա թողուլ կամ այլափոխել իր ծանր մտածութիւնները, և հաստարակաց խնդութեան մասնակից ըլլալ, մանաւանդ թէ պարապ գլուխ և առաջնորդ: Ջանացին ցուցին որ կենաց օրինաւոր պարտուց յանձնառութիւնն՝ արգելք մը չէր իր քրիստոնէաբար ապրելուն, և ամիրապետն այլ հաճելու հնարք կրնային ճարել. մեծամեծքն միաբան յորդորէին որ իր հին և պանծալի տանը ճրագը չմարէ, որուն յետին կայծ ինքն էր մնացեր, և սուրբ ամուսնութեամբ իր հօր նման՝ Աստուծով պարգևէ իր երկրին պայծառ պայազատներ: — Գրեթէ պարտաւորեցին, ամաչեցուցին պարկեշտ պատանին. ձայն տուաւ

Սիւնեաց նահապետն (Բաբգէն?), որ այն աշխարհին երկոտասան գաւառապետաց (որոց մէկն էր Վահան) նախագլուխ էր և Թագաւորակերպ պատիւ ունէր։ Գնացին իր մեծափառ ապարանքէն ընտրեցին վերուցին զանձինն յաշնուաց. և ինչպէս արծըլթէ սկաւառակի վայր դրուած շառափայլ նուռ մը, ըերին մատուցին Վահանայ՝ զնազեալն Սիսակուհին [1], որուն միայն՝ հաճութեամբ տեղ կու տար և Խոսրովիդուխտ՝ իր եղբօր սրտին մէջ. և սա պատկառանօք հաւանեցաւ։ Զուգեցին ոսկին արծաթոյն հետ. զպերճափայլ պայազատն Գողթան ընդ բիւրեղափայլ օրիորդին Սիւնեաց. հնչեցին երգք հարսանեաց, գովեցին թմբուկք տօնականք, բոլորեցան պարք ուրախութեան. պարապեցան շատ կարապք գինաւէտ Գողթան այգեաց. և տխրութեամբ ջախջախեալ բամբիռն՝ անգամ մ'այլ արծարծեցաւ 'ի նորոգութեան հայրենեաց։

Ո՛վ, որքան վսեմ և գեղեցիկ էր Վահան «յաւուր փեսայութեան իւրում», յայնմ իւր քրոջ և 'ի ձախմէ հարսին իւրոյ, որոց մէկն ծիրանեաւ մլուան բեհեզով էին զարդարուած. երիւքն այլ աննմանք, երկուքն այլ սրտին զանազան կերպով մեկմեկէ սիրելիք։ Ո՛րքան տարբեր՝ հեզանազ, արբիկ, կենդանի և երկնախառն էր այս հայկուհեաց շնորհքն և սէրն՝ քան զտաճկուհի դստերացն Դամասկոսի յապարանս ամիրապետաց։ — Քրիստոսի սուրբ և անապական կրօնից ազատ պաշտաման հետ, հինայ տրուեցաւ Վահանայ վսեմ լեռ սրտից հզօրագոյն կիրքը՝ 'ի սրբութիւն փոխարկեալ եկեղեցւոյ խորհրդոյն։ — Կարճ և առաքինի պայազատ իշխանորդւոյ մը՝ չկար թեր-

1 Օրիորդին անունն յայտնի չէ. այսպէս անուանեցինք մենք, որ Սիւնեաց օրիորդ մը կու նշանակէ։

և քան զայս վայելուչ փափագելի և յաջող վայելք մը. զոր և անփորձ և երկար և բազմապատուլ մաղթելով իր ամեն բարեկամքն, զոլոր Գողթն և Սիւնիք, իրենց տեղը քաշուեցան, թողլով զնորապատակ իշխանն Գողթան իր վայելից փառաց և նոր կենաց ընդարձակ աստիճին մը մէջ:

Ո՛րչափ փայլուն և վառվռուն կրնար ըլլալ այս աստիճէզն՝ երբ մանկութիւն, կտրճութիւն, հասըլատուութիւն, պատիւ, սէր՝ մէկմէկ կենաց վտակներու պէս յորդէին յորդորէին առոյգ սրտի մը մէջ. — փոխանակ իր ծննդեան ցաւալի դէպքերուն, այն աշխարհաւեր կրակին և ծնողապատան սրոյն, ինչ մխիթարութիւններ և զբօսանքներ չէր կրնար ձարել Վահան. աշխարհակալ ամիրապետի մը սէր և օգնութիւն՝ զինքն իր հայրենեաց և իշխանաց մէջ՝ որչափ գերազանց և նախանձելի կրնար ընել: Այսպիսի բարեբաղդ պատանի պատյատի մ'առջև՝ աշխարհք, այն խաւսուսիկ խաբուսիկ աշխարհս՝ ինչ նոր և պայծառ գոյներ չէր առնուր. և իբրև հանդարտ լճի մը վրայ նետուած քարէ մը (այնպիսի սրտի մը մղմամբ՝ ի ծով փափկութեան), ինչ հեռզհետէ մէկմէկէ ընդարձակ բոլորակ ծիրեր կու ձուալէին ցանծանօթ ոլորտս կենաց հորիզոնին: — Այո՛, այո՛. կարելի էին այս և այսպիսիք. և ոչ անկարելի վիպասանի մը կամ մտածողի մը՝ այն իրարմէ մըլուսած ջրոց հեշտալի ծիրերուն եաւէն երթալով՝ ցանկալի կենաց պարագաներ ստեղծել, և Գողթան իշխանին կենաց բոլոր ընթացքը գարնանային ծաղկանց պսակով հիւսել:...

Սակայն Վահան, նրբամիտ և վեհասիրտ Վահան՝ ընտրեց գերագոյն ևս ծաղիկներ, հիւսեց անթառամ պսակ. փորձեց ընդարձակագոյն աստիճէզ մը, բացաւ ձանապարհ մը՝ անծանօթ իր

հասակակցաց և մեռելիմ սրտակցացն: Ոչ Թլուջունք և անգեղք Յովբայ տեսան այս չաւիղը, և ոչ այս Ճամբան Ճանչցաւ սրահեշտ աչքն Սողոմոնի. որ երբեմն կու խոստովանէր Թէ իրեն մեծ մտացն այլ անիմանալի կու ճնար երիտասարդին սիրտը. երբեմն վատահանալով՝ իրատ կու տար անոր, Թէ «Ուրախ լեր, երիտասարդ, 'ի մանկու» » Թեան քումմ, և զուարճացուսցէ զքեզ սիրտ » քո՝ յաւուրս մանկութեան քո»: Մ'իսկ աստուածային արծուին կու հանի այն չաւիղին. և Մէջն փան ըՍողոման (Քրիստոս) կրնար բանալ այն Ճամբան, յոր նետուեցաւ մտաւ և Վահան. և ահա բարձր էր քան զերկիրս իր ասպարէզն և ընթացքն: Աչխարհիս յոյն և հեւասածն՝ հոս կու կարձատի կու կարատի. պատմութիւնն և կեանքն՝ հասարակաց կարծած կերպարանքը կու փոխէ. երկնային արիւթեան, իմաստութեան և սիրոյ հանդէսք կու բացուին: Նոր և հզօրագոյն կրակով մը՝ դարձեալ կու խամրի կու լռէ բամբիռն Գողթան, որ պէտ Վահանայ երգածին նման գործ մը չէր երգած:.. Թո՛ղ երթայ նա Որդուսատ և Ագուլեաց հինաւուրց լայնատաղարթ ասեաց մէջ ծածկուած կախուի կենայ, լուռ մուռ դնատ ու սուրի. ապա Թէ փորձէ երգ մը, երգ նոր 'ի սէր Վահան՝ Գողթնեացն իչխեցոյ. զոր և մենք յետոյ լսենք:...

Ժ

Հազիւ Թէ Գողթան իչխանութիւնն առեր և դեռ չէր տեղաւորուած Վահան, երբ հասաւ լուր տարաժամ մահուան ամիրապետին Օմարայ (720), որ մեր պատմի պայազատին մտերմաց տնաւին կալ առիթ մը սեպուեցաւ աղատելու զնա իր խոստմունքէն, այսինքն յետս դառնալուն 'ի Դա-

մասկոս: Սակայն նա աւելի քանիքսուն ըլլալով՝ այլ մեծագոյն պժարութիւն կու տեանէր. գիտէր որ իր խոստմունքն անծանօթ չէր խալիֆային պաշտօնէից, և օր մը խնդիր պիտի ըլլար, վինքը փնտռէին. միշտ կասկածանաց մէջ՝ կու լսեաէր հաւատարմաց ձեռօք՝ Թէ իր վրայ ինչ գրոյց կ'ընէ այ'ի գուռն Դամասկոսի, և Եզիտայ քով՝ որ յաջորդեց Օմարայ՝ հինգ տարի: — Կասկածանք իր վրայ, հոգ՝ արտին հետ կապուած անձին և ընտանեաց վրայ, աւելի մեծ հոգ՝ իր հաւատոյ հաստատութեան վրայ. — կամ հալածական և փախստական կեանք մը, կամ ապգնապ և տանջանք, և կամ ինքնակամ անձնատուր ըլլալ անոնց՝ որոց քովէն եկաւ եկաւ, բայց ոչ ինչպէս եկաւ՝ անանկ դառնալով, այլ իբրև նահատակ Քրիստոսի: Պատրաստութիւն այսպիսի նուիրման և վկայութեան վասն Քրիստոսի՝ արեամբ և կենօք. — վնջլ և ոչնչութիւն իր առաջին ազգային կենաց վարուց վրայ. և վերջապէս բոլորանուէր ջոհուիլ մարտիրոսութեամբ: Ա յս եղաւ Վահանայ երկրորդ ման կենաց. որ առաջնոյն չափ 18 տարի տևեց:

Իր օրինաւոր կասկածն շուտով ստուգեցաւ. լեց որ իմացուեր է'ի գուռն ամիրապետաց իր դարձն'ի քրիստոնէութիւն, և լուսաւոր հաւատով վարուիլն ու իննամեանն Սիւնեաց նախարարին: Եթէ անկէ ետև մնար իր տեղը, կամ չլսելով կանչուելուն, կամ իբրև ապստամբ՝ աշխարհին ամուր տեղուանքը ապաստանելով, ոչ միայն իրեն՝ այլ և իր ընտանեաց և Գողթան, և Սիւնեաց, Թերևս և բոլոր Հայոց նոր վտանգներ և նոր կրակներ կրնար պատճառել. — իսկ եթէ ինքն իր կամօք երթար ամիրապետին, կ'երևար Թէ ոչ միայն մեկ մ'այլ իր երկիրը չափահ տեսանէր, այլ և ոչ իր ամուսինը, իր ձլնարիս տերեվնքը, իր վե-

լսածնոյ սուրբ եկեղեցին, և գուցէ նոյն իսկ իր գալար սրևը: Թերևս այս եաքինա կ'ընտրէր Վահան, եթէ կենաց ծակցութեան, ընտանեկան և խնամեկան պարտքեր չունենար, եթէ իր հարսին հանամեան քրոջ սէրն՝ իր սրտին կարմիր օրեր անցուցած չըլլային: Ապա մէկ հատիկ խոհեմութեան Համբայ, ընդ մէջ երկնից և երկրի, և երկուքին իրատանց այլ հասանելի, կու մնայր՝ անանկ տեղ մը քաշուիլ, ուր թէ զինքն և իր կենաց կցորդքն ապրեցընէ, և թէ իր աշխարհին վըտանգ և բռնութիւն չհասցընէ՝ զինքը փնտռտոնեբրուն ձեռք: — Ահա ապահով տեղն էր Ցունաց կայսերութիւնը. մէկ հատիկ հզօր տէրութիւն՝ որ կրնար դիմամարտիլ ընդ Հագարացւոց, և ուր միշտ կ'ապաւինէին նեղեալ իշխանքն Հայոց, իբրև ինքնակամ և գաղտուկ երթալով, որպէս զի մնացեալ ազգականաց և իշխանակցաց միտս չհանի՝ անոնց վրայ սիրապետողներէն: — Ահա զայս մտածեց Վահան, և ձեռք զարկաւ:

Դեռ նոր ժառանգած տէրութեանը և աշխարհին՝ ծածուկ բարով մնաս ըսելով, և յաւիտենական բարով մնաս մը, առաւ կինն ու ընտանիքը, և բաւական առակ. իր դրան մարդիկներէն այլ միայն քանի հեծեալ, առանց անոնց իմացը. նելու ընելիքը. ու գնաց նախ՝ ի գաւառն Վայոց ձոր իր աներոջ քով, իբրև տեսութեան համար. և մինչ իր հայրագիրն իբրև երկրորդ անգամ հարսանեկան հանդէսներ կ'ընէր՝ ի պատիւ փեսային և տիկին գաւառը, նա միշտ իր կեսին մնաք բարովը կ'ըսէր՝ ի սրտէն, իրմէն աւելի ցաւելով իրեններուն վրայ՝ երբոր լսէին իր տարագնացութիւնը. և չէր գիտեր թէ ինչպէս յայտնէ կամ ինչպէս ծածկէ: — Վերջապէս բաւական ժամանակ կենալէն ետև աներոջը քով, որուն միայն գաղտուկ իմացուցեր էր միտքը, պատրաստեցաւ

նորէն ձամբու, և լսելութեամբ կու գնար իր միա-
միա լծակցին սիրալիր ապտակոտանքն առ ծնոտա
ւր, գուցէ վատահութեամբ մայրական յուսոյ
մը, և քիչ առեն նորէն առանուելու: Բայց ինչ
զարմանք և ապշութիւն եկաւ ասոր՝ երբ փոխա-
նակ գէպ ի հարաւ ի Գողթն դառնալու, Վա-
հան նշան տուաւ ուղղելու գէպ յարևմուտս և
ի հիւսիս, յանծանօթ կողմն և ձանապարհ: —
Նախ շուարելով, վերջը շտկմելով շտկքելով Դա-
լիէայ պէս՝ ապշեց թախանձեց կինն, սոխպեց
զՎահան՝ որ յայտնէ ուր երթալը. և իմանալուն
պէս այլ՝ անհամբերութեամբ իմացուց իր իշխա-
նապետն եղբայրցը, որոնք մեկմեկ վիճակի տէր էին.
և ժարելով իրենց քրոջ անդարձ պանդխտու-
թեանը վրայ, ձայն վերուցին, ողոքեցին բողոքե-
ցին, լացին լացուցին, հազարումեկ արդելք հա-
նեցին Վահանայ. անկարելի է ի'ըսէին երթալդ,
և թէ քեզի թէ մեզի վտանգ. եթէ մնաս հոս՝ մենք
քեզի, դու մեզի պաշտպան ի'ըլլաս. իսկ այսպէս
երթալովդ՝ «Դու մեզ՝ ոչ կենդանի լինիս և ոչ
մեռեալ». և շատ, բայց փուճ կերպեր կու ցու-
ցընէին չերթալու և մնալու: Եւ երբ Վահան ա-
նոնց ամեն ակար պատճառները մեկ խօսքով կըտ-
րեց, անոնք աւելի պարտաւորելու կամ պատ-
կառեցընելու համար ի'ըսէին. եթէ սասանկ է՝
մենք այլ հետդ ի'երթանք մեր անով առղով. «Ընդ
» քեզ գամք ի կեալ և ի մեռանել յօտար եր-
» կիրն. քեզ ողբակցեալ՝ անկցուք անցամաքելի
» արտասուօք»: — Ախուր զրուցուածք, այլ
առենէ դուրս:

Տեսաւ Վահան որ ամենէն մեծ վտանգը՝ անոնք
կու պատրաստեն իրեն. ուրէք իմացաւ որ սիրե-
լիքն են իրեն գլխաւոր արգելքն. յայտնի երևցաւ
որ աստուածային շնորհքն և իմաստութիւնն էր
զինքը շարժողն, իսկ զանոնք՝ անխոհեմ և կանա-

ցի մատծուԹիւն և սէր: — Ֆանի՛ կարիհ, իմաստուն և առաքինի մարդիկ այսպիսի առԹից մէջ զոհ եղած են՝ իւրեանց և իրեանց սիրելւոյն օգուտը չՃանչցող Թոյլ սրտով, քան Թէ ամուր գլխով մտացող մերձաւորը և մուերիմ մարդկանց. — մէկն այլ Վահան եղաւ, գրեԹէ աչօք բացօք տեսնելով հեռաւոր ըլլալիքը, և ակամայ լռելով ու Թողլով զինքն անոնց կարճ տեսուԹեանը: Ախիկայ մեծ և շատ մեծ ողբերգական կնճիռ և պատահար մ'էր իր կենացը, Թատերաբանից ձարտարուԹեան շատ յարմար առիԹ և տեսարան. զոր և իր հին վիպասանն կ'ակնարկէ իւր տեսուԹեան համառօտիւ. « ՓորձուԹիւն հպէր յայրն 'ի վոր » ձողէն. և քննուԹիւն կամացն՝ երևեալ պէս » յայտնելով զառն փառաւորուԹիւնն, որպէս » զի որոշեցի սէրն զոր ունէր յինքեան, առ Ա » տուած՝ եԹէ աչխարհի սէր, և որ 'ի նմա յար » մարին ցանկուԹիւնք »:

ԺԱ

Շուտով հասաւ այս տեսարանը այլակերպող տեսարանն այլ. մինչդեռ իր աներձապքն իրենց քոյրը և փեսանին ապրեցընելւ կամ վայելել կարծելով՝ աւեն կորսընցընէին, ամիրապետին կողմէն Վահանը փնտռտելք կուգային. հիմայ ոչ կըրնային զինա պահել, և ոչ այլ անոր առաջուան ուզածին պէս փախցընել. հարկ եղաւ որ Թողուն զինա իր գլխուն: Իսկ նա միշտ զոհ Աստուծոյ կամաց, շնորհակալ այլ եղաւ որ անոնց կարճ մտածուԹիւնն կերպով մ'իրեն աւելի ազատուԹիւն տուաւ՝ ինքզինքը միայն հոգալու: Հանդերձեալ և յաւիտենական յուսոյ մը համբոյրը կնքեց 'ի ծոց կարձատես կենակցին. յանձնեց զինա իր եղբարցը, Թողլով անոր՝ հետն առած առակին և

10477396

գանձուց մեծ մեան և ծառայեցը. և ինքն քիչ մը թոշակով և քանի մը հեծելօք ցասքելով Սիւնեաց ձորերէն և լեռներէն, շուտ շուտ հեռացաւ անցաւ գնաց 'ի Վրաստան. որ ամրութեամբ և հեռաւորութեամբն՝ աւելի անփորձ և անվտանգ ճնացեր էր յԱրաբացւոց. Վահանայ ծանօթ իշխաններ այլ կային հոն, որոց օգնութեամբ կրնար գարձեալ իր առջի գիտաւորութիւնը կատարել, այսինքն երթալ յաշխարհ Յունաց. թէ և հիմայ ոչ այնպէս օգտակար էր իրեն և ոչ իրենները. և անշուշտ ատոր համար այլ՝ Վրաց իշխանքն չօգնեցին իրեն, որ տարբայ մը չափ կեցաւ անոնց քով, մանաւանդ թէ ինքն իր քով և Աատուծոյ քով: Վասն զի երբ մինակ գտաւ զինքն՝ իր նախ առաջին մտածութեանը և յօժարութեանը Թողուց բոլորովին. այսինքն զաշխարհ ոտից տակ դնել և միայն հանդերձեալ կեանքը մտածել, ապաշխարողի և ճգնաւորի պէս անցընելով իր օրերը: Ա յս բանիս մանաւոր կերպով մ'այլ պարտական սեպէր զինքը Վահան, նախնի քրիստոնէից երկիւղած բարեպաշտութեամբը. ոյք գրեթէ Թէ հարկ համարէին ուրացութենէ դարձողաց՝ կամ մարտիրոսութեամբ կամ մշանչենաւոր ապաշխարութեամբ կնքել կեանքերնին. թէ և Վահան կամաւ և գիտութեամբ ուրացեալ չէր, սակայն գործով այս երկու պայմանն այլ կատարեց. 'ի վերայ հին մկրտութեան աւազանին՝ աւելցնելով զերկրորդ և զերրորդ մկրտութիւնս՝ արցունօք և արէան:

Դառնալով 'ի Վրաց և մեր Գուգարաց աշխարհէն՝ Ջաճքան կու բերէր յԱրագածոտն գաւառ Արարատայ. ուր շատոնց 'ի վեր կու պայծառանային մեծամեծ վանորայք՝ լեռնաձորոց և անապատաձև տեղեաց մէջ, ինչպէս Յովհաննավանք կամ Սիւղի վանք, Սաղմոսավանք, Լազրեվանք,

ուշոյ վանիք, և այլն: Ծաղկածուծ մեղուի կամ կըտաքաղ Թուչնոյ պէս Վահան այս իւրաքանչիւր սրբազան օթևանաց մէջ կու Թառէր դադրէր երկայն օրեր և ամիսներ, հոգևոր մխիթարութիւն և՝ քաջալերութիւն քաղելով. կու փափագէր եղած տեղը մնալ, եԹէ մէկ կողմէն առղացեաց վտանգի պատՃառ ըլլալու վախ չըլլար, մէկայլ կողմէն այլ իր ուղեկից հեծեալքն և սպասաւորքն չձանձրանային. ոչք չկարնալով անանկ զարմանալի երիտասարդ սիրոջ մը երկար Թափառանաց համբերել, քիչ քիչ ԹօԹափեցան հեռացան, իրենց տեղը գնացին. մնաց Վահան միայն մէկ ընկերով:

Ան կողմերուն իշխանքն և ազնուականք խորհուրդ ըրին՝ որ ծածուկ և սպահով Ճամբաներով փախցընեն զնա Յունաց երկիրը. քայց Վրաց իշխանաց պէս վախցան՝ որ անոր պատՃառաւ Լրենց գլխուն փորձանք չգայ: Վերջապէս ինչ ընելնիքը հարցուցին այն առենի Հայոց գլխաւոր իշխանին և կաԹուղիկոսին. սա կ'երևի Թէ ԴաւիԹ էր, Յովհաննու Իմաստասիրին յաջորդ նստած (յամի 729), որ ոչ անոր և ոչ Սահակայ համարձակուԹիւնն ունէր առ ամիրայս և ամիրատեաս. և վախնալով խորհուրդ տուաւ անոնց՝ որ մէկը պաշտպանելով չատերը չկենան. այլ Թողուն զՎահան նախախնամուԹեան համ Լր բաղդին:

— Մեր վնասանին համարձակապէս սատանայի հնարքով և վախով դրդած իրաւս մը կու սեպէ զայս, որ կու չանար ամեն օգնական և ձեռնտու հեռացընել անկէ. ոյպէս Թէ անոնց հեռանալուն՝ ինքն պիտի սիրտնար Վահանայ: Ինչուան անոր վերջին և մէկ հատիկ հաւատարիմ մնացողը կամ Թիկնապահն այլ որսաց զատեց անկէ. և անոր ձեռքով՝ նաև Վահանայ կենաց և պատուոյն կապարտ գործիքն այլ, չին և սուրը, զոր ոչ ոք կարիճ

իրմէ կու հեռացընէ. իսկ այդ ապերախտ մարդը՝ ուզէց զանոնք ՚ի Վահանայ՝ իբրև գրաւական և վարձք՝ որ չմատնէ զնա իր ինատուղներուն ձեռքը: Ո՛հ, ագահ, անարգ, այլ և անմիտ անախրատ մարդ. մինէթ այդ ըրածդ և ըսածդ այլ յայտնի և ակնհարև մատնութիւն չէ՞ անոր՝ զոր չմատնել խոստանաս. կամ թէ արժան էր որ այն տուրն՝ քու կէս դատարկ գլուխդ թռցընելով՝ ազատէր զքեզ թէ մատնութեան և թէ վատութեան վըտանգէն: — Մեծասիրտն Վահան չպատժեց էվերժեց զնա. բայց խորամանկութեանը վրայ ծիծաղելով՝ ինքն իր կամօք Թողուց անոր երիվարն այլ տուրն այլ. իսկ ատակ և Թոշակ, արդէն սպառած էր. ուրիշ բան չէր մնար վրան, բայց միայն իր ազնուութեան նշան հնացեալ զգեստքն, և իր խակութեանը վկայն՝ տոհմին և անձին սեփական հինքը, վաւերական Տապանին. զայս միայն պահեց վրան, որ Ճանչցուի թէ ինքն է Վահան. իսկ ըզգեստները փոխելով և Թողլով հագաւ աղքատական կերպ. ԹևԹևեցաւ, միայնացաւ ամեն աշխարհային փառքէ և մեծութենէ, զարդէ և մարդէ:

« Գնացեալ երթայր, զրահն արկեալ զինքն՝ զհաւատս», ի՛րսէ վիպասանն վայելչապէս. — հաւատոյ հաստատութիւնը հագնելով սպառազինութեան պէտ՝ իբրև երկնաւոր նահատակ կ՚երԹար անվախ բոլոր դժոխքէ, ծանօթ և անծանօթ Ճամբով, վանքէ վանք, անապատէ անապատ. և անոնց նախաշինող հօրնման (Ս. Անտոնի), « մե» նամարտեալ ընդդէմ չարին բազմահնար վիշա» պին, ժուժկալեալ համբերեաց ազգի ազգի » վշտաց քարավէժ կոշկոճման.... Յանապատի » բնակելով՝ ալօթանուէր Թևօքն հալածեաց զբ» բազմութիւն լեգէոնէն զօրացն. և զինուորեցաւ » քեզ. Քրիստոս »: Այս անյաղԹելի զինուորութեն և դիւահալած Թևոց վրայ՝ զարմացաւ Հայոց

կաթուղիկոսն այլ, երբ Վահան վանքերը պատեաւ՝ եկաւ նաև՝ ի վայելչապատ՝ ի մայր եկեղեցեացն՝ Յէջմիածին, անկէց օրհնութիւն առնելու և նորէն խարհուրդ հարցընելու: Նոր խորհուրդ չունէր Հայրապետն, բայց յորդորել որ երթայ յանապատս, անծանօթ վանաց մէջ քաշուելով, ուզածին չափ ձգնի և աղօթէ:

Յէջմիածնայ դէպ յարևմուտք, ի Շիրակ գաւառ, Արագած լերին ստորոտից և Ախուրեան գետոյն միջոց, այն առեն այլ ինչպէս և եւքը՝ կային անապատ միայնութեան տեղիք, որոց ձամբանէրն այլ վարուն չէր. այս անծանօթ տեղուանքը մեռաւ Վահան անոք անօգնական, առանց պաշարի և պաշտպանութեան. ոտքին կոխած երկրէն աւելի՝ գլխուն վրայ ոլորացեալ երկնից ձամբան մատնելով, Թափառական գնաց դարձաւ, մոլորեցաւ երկայն ժամեր, Թերևս օրեր այլ, մինչև ափսոյս և գժուարակոխ տեղիքն և չարաչար յօգնութիւնն՝ զինքը վերէն վար իջուցին. չանաց չիտակ կամ դիւրին ձամբայ մը գանել, բայց աչուընէրն հազիւ կրնային տեսանել, և ոտքերն չարժիլ: Նայեցաւ չորս դին, և յիրաւի անապատ մը կենդրոն, կամ ընդարձակ ծովու մը մէջ միայնացեալ երևցաւ ինքն իրեն. կանգ առաւ. չորս դին կու չարժէր շուրջ կու գար. վայրկենիկ վայրկեան ոյժն և շունչը կտրելով կու մտածէր իրաւ Թէ երազ է եղածն. ինքն է արդարև Վահան՝ աէրն Գողթնեաց, Թէ Վահագ՝ դպրապետ խալխփայից... կամ Թէ արդեօք այն անծանօթ անմարդաձայն տեղը պիտի լմնայ իր պանդխտութիւնը, իր բոլոր ընթացքը... չըլլայ Թէ մահան մշուշն ըլայ որ աչքերը կու պատէ, անդամներըը կու կապէ, միտքը կու չփոթէ:.. Ո՞ւր եմ, ինչ կ'ըլամ... Աստուած իմ..:

Մէկ մ'այլ բացաւ աչքը, յիշեց տեղը, բայց

բնութիւնն կերպարանափոխ երևեցաւ. անշուշտ արեգակն իր կամարէն բաւական չափով իտնարհեր էր. ետին դարձաւ, և ահա շարժուն շքքի պէս բան մը կ'երևար. դոփիւն մը կու լսուէր. հեծեալ մը տեսաւ... հասաւ հեծեալն, հասարակ գրաստու վրայ նստած. իրարու նայեցան. Վահան իմացաւ որ հանդիպողն անվնաս մարդուկ մ'է. իսկ սա տեսաւ յօգնած քալցած մարմնեկած ճամբորդ մը, և գթալով անոր կերպարանքին և ալյաջանացը՝ վերուց դրաւ անասնոյն վրայ, և անոր խնդրածին համեմատ գարձուց գրաստը դէպ 'ի հոգևոր պանդոկ մը, վանք մը, ուր և հասուց: Բայց սա ոչ Սամարացւոյն պէս ինքն իր կամօք տանելով և երկու դրամիկ այլ վրայ տալով, այլ վարձք ուզելով յանկածէն Վահանայ՝ անոր մեկ հատիկ և յետին մնացեալ ստացուածը. զոր նա իւր ձեռօք հանեց տուաւ անոր, իր վաւերական տոպանին, որ քան զձին և զսուրն և քան զամեն ինչ՝ սեփական է իր տիրոջը: Ասով Վահան իր տէրութեան յետին կապն այլ կարեց. Գողթնեց հին և մեծ պայազատութիւնն այլ՝ երկրիս ամենէն փոքր շինուի մը պէս Թողուց, գոհացաւ:

Ներսակայ անուանի վանորէից մեկուն մէջ խաղաղեցաւ Վահան, ինչպէս ակնկածեալ նաեն 'ի հանգստարանի. աոեն այլ զսակական օրեր ընելով իր սիրած պարապմունքը լինվին գտաւ. և այնքան քաղցրացաւ, որ հոս այլ ինչպէս ուրիշ վանաց մէջ՝ գոհութեամբ կ'ըսէր. «Ահա է հանգիստ իմ. յաւիտեան բնակեցայց 'ի սմա»: Զարմանային կրօնաւորք և ճգնաւորք՝ տեսանելով ազնուական երիտասարդ մը, որ իրեն բազմամեայ կրթութիւնը քիչ տարիներու մէջ առեր և գերազանցեր է. ոչ ոք կու հասատարէր անոր ճգնութեանցը և ոքնութեանցը, և մանաւանդ առատահոս զղջական արտասուացը, որուն շատոնք ոչ

ալբիւրը գիտէին և ոչ հնարքը. հին սրբոց Հրեշ-
նաւորաց մէջ այլ շատ մեծ և երկնապարգև Ձա-
նաչուէրը ընդհակն ապտակաց, զոր և իրաւամբք Տպա-
բաղնին կ'անուանէին, որ այրած սրտի մը ծո-
վէն եընելով կու զովացընէ զմիտս և զհոգի, փո-
խուելով 'ի սաստկագոյն զմայլմունք սիրոյ. սէր՝
որ առանց ցաւի չնկրնար երկրիս վրայ իր մեծա-
գոյն զուարճութիւնը կամ հանգիստը գտնել: —
Վահան վեց ամիս կեցաւ այն վանքը, միշտ այս
վիճակիս մէջ. «աւազան զարտասուս արարեալ,
» և միտքն աստուածախօս լինէին անշարժելի շըր-
» թամբք, վերին խմաստութեամբն արբեալ վի-
» նեալով». «և զարմացուցանէր զամենեսեան»:
Այս պարզ երկնքէ մը թափուած մշտահոս աղի
անձրևաց հետ հազիւ երբեմն կու լսուէին կարճ
որոտման պէս խորին ողբոց ձայնք. կամ փայլակ-
նանման կտրուկ հառաչանք մը. Թերևս անփորձ
տեսողք և լսողք կարծէին զնա մեծ անզգամու-
Թեան մը վրայ զղջացող. բայց աւելի հոգետեսք
և հմուտք՝ կ'իմանային որ աւելի անչար սրտի և
աստուածային սիրով վառեալ հոգւոյ մը հան-
դէս է այս. անմեղի և անպարտի ապաշխարանք
մը: Ասոր վրայ էր որ խոր և բարակ զգացմամբ
զարմացեալ և պքանչացեալ իր սիրահար սուրբ
մուզային՝ յետոյ պիտի երգէր. » Զարմանալի է
» ինձ քան զերգս երաժշտականաց ձայնս՝ ողբոց
» քոց հնչմունք՝ ով երանելի տէր Վահան, ընտ-
» րեալ Աստուծոյ »:

Բայց նոյն սրտաուռուչ ձայնն որ այսպէս մեր
մէկ զարմանուհւոյ մը սիրտը պնդեց կանգնեց, հոս
անոր համաձեռի մը սիրտը՝ սոսկմամբ և վախով
լցուց. այն Շնորհակալ կողմերուն եղեռնապիղծն,
վախնալով ուրիշ եղեռնաց նման, պատուէրխաւե-
րեց 'ի վանքը՝ Վահանայ համար, Թէ « Երթիցէ
» 'ի բաց, գուցէ մեզ և ձեզ պատուհաս հասցէ

» յարքունեաւտ՝ վասն նորա »: — Առանց խոո-
վելոյ ելաւ Վահան այս անապատէս այլ, ըսելով
աւ Աստուած. « ես ՚ի քեզ եմ յուսացեալ. և
» յ՚աստուածավայր տեղիս մահու՝ աներկիւղ արա-
» րեր զիս. և զյուսալ և զպատսպան խաչի քո տուրբ՝
» մի՛ չեռի առներ լինէն »: Եւ այս խաչանիշ ցու-
ցին առնելով իր սրտին և ասից նեցուկ՝ կ՚երթար
իբրև զնահատեան Իսահակ նոր ջրհոր մ՚այլ փո-
րելու անապատին մէջ. ոչ ջրհոր երդման կամ
զրկման, այլ աստուածշնորհ արտասուաց:

Այսպիսի տղբեր մը համար ուզեց Վահան
աւելի խոր և անծանօթ անապատ մը, որպէս զի
ամենքն այլ անկասկած մնան. մէկու մը վախ
չհանի իր պատճառաւ. և ընտրեց « անապատ
» անյայտաւորը և սակաւամարդ տեղիս »· ուր
հազիւ բուն անապատակեաց ճգնաւորք գտուէին
առանձին խորշեր քաշուած, որոց երբեմն այցե-
լութեան կ՚երթար, մխիթարուելու հոգևոր խօս-
քերով և գրքերով: Աստուածաշունչն, և գտած
սուրբ հարց գրուածներն՝ իրեն զբօսանքն էին
տղութէ դուրս մնացեալ ժամերուն, որ շատ քիչ
և կարճ էին. վասն զի հազիւ թէ աչք գոցեր ՚ի
քուն, շատ այլ չկարօտելով սուր՝ անուսուցո-
ղութեամբը կամ գրեթէ բան չուսուելուն: Այսպիսի
սակաւապիտութեան համեմատ էր հագուստն
այլ. մէկ զգեստ մը կամ պարեգօտ մը միայն. ոչ
շապիկ, ոչ կօշիկ. մէկ այլ վերարկու՝ ձմեռուան
ծածկոց. վասն զի տարի մը կեցաւ այս անապա-
տիս մէջ աշուն աշուն, « անթուլանալի սրտիւ
» աշխատութեամբ. իբրև յոյժ ծարաւկոտ եղ-
» ջերուաց տղբերաց՝ փափագեալ նա Աստուծոյ
» սիրոյն:. Եւ այնուհետև զյոյսն իւր ՚ի մարդ-
» կանէ ՚ի բաց մերժեալ, արտաքոյ մարմնոյ իբրև
» ընդ իմանալիսն լինելով՝ զհակառակորդսն ՚ի
բաց Թռուցեալ՝ սատանայիւ »: Ամբողջ չորեան

10477396

*Ա՛ռեւոս այս յետին միայնութեան մէջ թաղուե-
լով, ընկղմելով յաւուրածային մոածութիւնս՝
բոլորովին թեթեւցաւ սիրտն. գրեթէ նուաղեալ
մարմինն՝ հազիւ կրնար վարագուրել եւանգոսն
հոգի մը, որ անկէ դուրս վազել, թռչիլ վերա-
նալ կ՛ուզէր, և շուտ կ՛ուզէր: Զորս տարի էր որ
այսպէս մարմնով անհանգիստ և վշտակիր՝ հոգ-
ւոյն հանգիստը կու փնտրէր. պէտք էր որ փո-
թայ հոն՝ ուր կու յուսար կատարեալ հանգչիլ:*

ԺԲ

*Կաբ էր որ իր ծանօթ Օմար ամիրապետին՝
յաջորդելով Եզիտ Բ չորս հինգ տարի միայն, թէ-
պէտ և առեցող քրիստոնէից, բայց նախ խոզից
դէմ կռուելով շատ տաեն չէր ունեցած զմայլ-
ցիկ չարդելու. խակ անոր յաջորդն Հէշամ զոր
Հէշամ և Շամ կոչեն մեր պատմիչք (725-743), ար-
դէն հրաման տուեր էր խաւանալ քրիստոնէից
վրայ, և փնտրուիլ զվահան. և եթէ ինչուան այն
տաեն (15 տարի մը՝ Դամասկոսէն գալէն՝ի վեր)
էգան զինքը, սակայն օր մը կրնային գտնել, և
Թերևս իրեն մօտ եղած անպարտ անձանց այլ
վնաս հասցընել. և եթէ դեռ անոնց աչքն կա-
պուելու այլ ըլլար, սակայն իր աչքն շատոնց բա-
ցուեր արցունք էին երկնից տեսութեամբ. անկէ
եաև տպրիլն՝ ձանձրալի էր իրեն. փափաքելի՝
մարտիրոսական մահն: Հաւատաց՝ի մխաքն՝ որ
ինքնին երթայ յայտնէ զինքը Հագարացւոց. և
Թէպէտ ոմանք իմանալով՝ կու ջանային յետ կե-
ցընել, բայց ոմանք այլ դէմ չէին կենար, այլ և
քաջալերէին հատատ կենալու իր մտացը վրայ:*

*Կ՛երևի Թէ ամիրապետին տեղ նախ ուզեց ա-
նոր Հայաստանի մէջ տեղակալը փորձել, որ հոն
կու նաեր՝ի Դուին մայրաքաղաքի. գնաց անոր,*

10477396

անվախ համարձակութեամբ ըսաւ. Ես եմ Վահան: Այն սաեղի Հայոց սատիկանն էր Մրուսան, (որ յետոյ եղև վերջին ամիրապետ Իւմիատեան տոհմին), Աբդլազիզն պէս խոհական և քարեխառն մարդ մը, որ նորէն Հայոց խաղաղութիւն տուեր և իրենց միջէն վերակացու դրեր էր զՎահան պատրիկ Բագրատունի. չուզեց արդար մարդու մը անպարտ արեան մնալ, այլ անշուշտ լռելեայն հեռացուց իրմէ զՎահան: Իսկ սա այն սաեղն սահմանեց որ երթայ ինչուան 'ի Դամասկոս, և ուր որ տարագիր կենաց դժբաղդ դիպուածն սկսեր էր՝ հոն լմընցնէ վտառք: Անկէ ետև միայն Ճամբու յարմար առթի կու սպասէր, և անոր վախճանին յաջողութեան օգնական կ'ուզէր արժանաւոր անձանց տղօթքը և օրհնութիւնը. և այս պատճառաւ ելաւ վերջին անգամ մ'այցելութեան իր սիրելի վանքերուն և ուխտերուն:

Իր գտուած Աղրարատ գաւառին սահմանակից է Գեղաքունի գաւառն Սիւնեաց, Աբեանոյ ծովուն հարաւակողմը, ուր այն տեղն ուրկընէ ելլէ

էրեն Ճամբու զգեսաէ և Թոշակէ զատ՝ Մխիթարական բան մ'այլ գրեց տուաւ, որ երբեմն երբեմն կարդալով աւելի քաջալերուի:

Ահա Մաքենեաց վանքին քովէն գետակ մը կ'անցնի և կոչ Թափի'ն Ծոմէ Սևանայ. աղբիւրն այլ քանի մը ժամ հեռու է'ն հարաւակոյմն՝ այն լերանց մէջը, որ անջրպետ են Գեղամայ երկրին և Վայոց ձորոյ.— ուրեմն կէս օր մը դար վեր ելնելով և կէս օր մ'այլ դար վար իջնելով՝ Վահան կրնար հասնիլ այն Սիւնեաց գլխաւոր գաւառին կենդրոնը, ուր քանի մը տարի առաջ Թողեր էր իր սրտին վրայ սիրացող անձ մը, իր կինը:— Յանդգնեցաւ արդեօք փորձիչն՝ այն մաշած և մաշկակապած՝ բայց դեռ 30 ամեայ սիրտը գրգռել, որ վազելով Վայոց լեռներէն, մէկ անգամ մ'այլ՝ յաւիտենականութեան համար՝ կրկնէ յեսին մը նաս բարովը՝ անոր, որու հետ եկեղեցին անգամ լծեր էր իր երկրաւոր կեանքը:— Գուցէ նայեցաւ Վահան մէկ մը այն լերանց վրայ, գուցէ և լուռ հառաչանք մը իր մէջ հնչեց. սակայն աչքը և Ճամբան դարձուց յարևմուտք. և աւելի փախչելով՝ քան քալելով՝ դարձեալ վանքէ վանք անցաւ: Բայց յայլոց՝ կենալով քիչ մ'այլ'ի վանքն Թէղէնիս, որ Երևանու մօտերն է, և Մաքենեաց պէս նշանաւոր էր իր վանականաց վարքով և կարգով: Անկէ այլ անցաւ գնաց իր առաջին և սիրելի օթևանը, 'ի Յովհաննավանս Արագածոտան, որոյ հայրն Յովհան՝ մեծ սիրով և կարօտով նորէն ընդունեցաւ իր աշակերտացեալ և զարմանալի մտերիմը. և լսելով անոր առաջադրութիւնը՝ յորդորեց հաստատուութեամբ կատարելու. ինչուան կու փափագէր ինքնին անձամբ անոր ընկերակցելու այլ, եթէ իր առաջնորդութեան պաշտօնն արգելք ըլլար. բայց իր տեղ անոր ընկեր դրաւ երիտասարդ և զգաստ եղբայրներէն մէկը, որ

*էրս տալի Վահանայ ուղեկից ըլլալով՝ անոր ա-
մեն պատահարաց ուղեակ և ատեղ եղաւ, և
կու պատմէր քաց յայլոց, որ իրեք անգամ երկ-
նաւոր այցելութիւն կամ տեսիլք եղաւ սրբոյն.
ինքն և ուրիշներն՝ միայն լսյսը տեսան, բայց Պօ-
ղոս առաքելոյ ուղեկցաց պէս՝ ձայները չլսեցին
կամ չհասկցան. սակայն կարծէին որ Քրիստոս
կ'երևէր և կ'ըսէր իր ընտրեալին, «Մի դանդա-
» ղիր, զի ես ընդ քեզ եմ, և անյաղթելի առնեմ
» զքո բանդ»: Նոյն իսկ Յովհաննավանուց մէջ
այսպիսի այցելութիւն մ'ունեցաւ Վահան. և ել-
նելուն առեն՝ հայրն Յոհան այլ Սողոմոնի պէս
տուաւ իրեն պէտք եղած զգեստ, թոշակ և ձի:
Նոյն ընդունելութիւնը գտաւ Վահան նաև ու-
րիշ վանորէից մէջ, մանաւանդ յիշատակելոց ա-
մենէն եռքինին մէջ, որ է Եղուշատուր (հիմա
Սթանէլոփուծ) ըսուած վանքն յԱրծկէ, Վանայ
ծովուն արևմտեան հիւսիսային ծայրը, Սիփան
(Մասեաց) լեռան ստորոտը. որոյ հայրն կամ
առաջնորդն էր Արտաւազդ, բարեաբեր հիւրասէր
անձ մը, որոյ համար և Աբրահամ կոչուէր: Ա-
մանալով թէ Վահան է եկողն, բոլոր եղբայրնե-
րով դիմացն ելաւ ընդունեցաւ, և իրեք օր պա-
հեց պատուեց սիրեց զնա. լսեց մանրամասնա-
բար անոր դիպուածները և դիտաւորութիւնը.
ինքն այլ քաջալերեց, և թոշակը նորոգելով, ա-
ռաջնորդ եղբայր մ'այլ տուաւ, որ ինչուան ուր
որ ուզէ՝ հետը տանի. արձակեց զնա մեծ սիրով,
և մեծ այլ յուսով՝ քիչ առեն Քրիստոսի եկե-
ղեցւոյն փառաւոր յաղթող վկայ մը ձանչնալու
և ձանչցնելու զնա. ինչպէս որ ըրաւ այլ:*

10477396

ԺԳ

Անկէ եաւ Վահան դարձուց ձին դէպ՚ի հա-
րաւ, ապաշխարութեան առեն գերութեան գացած
ճամբէն՝ երթալու իր վախճանին: Նոյն օրերը [1]
Մրուան ասախկանն՝ Աշոտոյ պատրկի օգնութիւ
Խազրաց յաղթելով՚ի Դարբանտ՝ շատ աւարով
դարձեր էր յԱղուանս, և անկէ աւարին և հե-
ծելազօրաց մէկ մասը կու դարձընէր առ ամիրա-
պետն: Ասոնց հետ խառնուեցաւ Վահան. ճամ-
բան քիչ քիչ իմացուց անոնց իր ինչ մտքի վրայ
ըլլալը. համարձակ կու խօսէր իր կրօնից վրայ և
կու վիճէր անոնց հետ. ոչ միայն իր քրիս-
տոնէական գիտութեանը վրայ կու զարմանային,
որչափ իրենց մահմետական դէնն և զրոյցները
աւելի՚ի աւելը գիտնալուն վրայ, և չէին կրնար
դէմ դնել: Ա յսպէս կարեցին այն երկայն և ան-
ապատ ճամբան: — Ի՞նչ տարբեր մտածութիւ
եղեր էր Վահան այն ճամբէն՝ տեսնելու իր երկ-
րին ընդարձակ աւերակները, և անոնց մէջ մէկ
հատիկ քուսած կենդանի ծաղիկը, — իր քոյրը.
— զոր հիմայ ուրիշ ծաղկան մը հետ թողլով խա-
պար՝ կու դառնար ամենազարմանալի և գեղա-
հրաշ սիրելոյ մը հետ արեամբ միաւորելու:...

Հասան յՕուհայ, Հայոց և բովանդակ քրիս-
տոնեայ Մկրտչաց նշանաւոր քաղաքը, նա-
խահաւատ Թագաւորին Աբգարու մայրաքաղա-
քը. որ յայտնի է քեզ, Հայկակ, թէ ինչպէս ա-
նոր օրերէն մինչև այս պատմութեան ժամանակ
և դեռ անկէ եաւ այլ՝ քրիստոնէից անուանի ուխ-
տատեղաց մէկն էր, ՚ի պատճառս հռչակեալ
Դատաստանին, փրկչական պատկերին: Անդ դար-

1 Ղևոնդ Պատմիչ:

ձեալ Վահանայ սիրելի իջեվան և հոգևոր զբօսանքն մը. ուր ոչ միայն կեցաւ յերկրպագութեան հրաշանկար պատկերին, այլ կ'երևի թէ և երկայն աաեն կեցաւ. և ոչ պարզապէս աղօթելք, այլ և նոր տեսլեամբ կամ յայտնութեամբ մը [1] քաջալերեցաւ իր առաջադրութեանը վրայ, միանգամայն անոր յաջողելուն: Նոր եռանդեամբ ձամբու ընկաւ, ուղղակի 'ի հարաւ կ'նելով:

Ուռհայէն քանի մ'օրերևան վար ձամբան կու բերէ 'ի Խառան քաղաք անուանի. ուր, ինչպէս 'ի սկզբան կիշեցի՝ վախճանեցաւ երանելի կաթուղիկոսն Սահակ. որոյ կիշատակն անշուշտ դեռ կենդանի գտաւ Վահան: Բայց անկէ աւելի փնտռեաց ուրիշ երեն մերձագոյն խոստովանողի և վկայի մը հանգստարանը. երմէ փափուկ մեկի մը, որոյ կիշատակն այլ արժան էր գանել և հռչակել աեղեկօրէն. և էր նա Շուշան, գուստր մեծ և խոհեմ իշխանին Վահանայ Կամսարականի, քոյր Ներսեհի պատրկի, որ Սմբատայ հետ միաբանելոն համար՝ կրակին տարին ուրիշ քանի մը իշխանաց հետ գերի բերուեցաւ, քոյրն այլ հեաը. որ և հոս բանտին և բանտողաց բռնութենէն նեղուելով և հաւատքին վրայ հաստատուն կենալով՝ վկայօրէն վախճանեցաւ (706-7). և իր միա եղբայրն Գագիկ՝ որ նորաշէն եկեղեցւոյ մը նաւակատիք կ'ընէր ('ի Վարդանակերտ), երանելի քրոջը կիշատակն այլ մեկտեղ կատարեց: Հոս Վահան իր գերեկից Շուշանկան հերմին վրայ այլ լալով՝ եւաւ հասաւ 'ի Ռակկա կամ 'ի Կալինիկան քաղաք, ուսկից կ'անցնի Եփրատ գետը. և անով դուրս եւաւ 'ի Միջագետաց և մտաւ 'ի քուն սահմանս Արաբացւոց և հին Ասորւոց. և լսելով որ ամիրապետն Հէշամ էր 'ի Դա-

1 Յայտնութիւն:

մասկոս, այլ հոն մօտ Եփրատայ՝ի ուռածափ քա-
ղաք, իր ձամբորդութեան վախճանին հասաւ, թէ
և ոչ շուտով նաև իր փափագանացը:

Աներկիւղ և եռանդուն քրիստոնեայ, միան-
գամայն և փափագող մարտիրոսութեան, զոր և
յայտնութեամբ այլ ստուգեր էր, ՚ի վերայ այսը
ամենայնի մեծահաւատ և յոհեմ. չուզեց կերպով
մը զԱստուած փորձել, կերպով մ՚այլ անհաւա-
տարիմ երևիլ անոնց՝ որ յետ Աստուծոյ երա-
ւունք ունէին իր արտին վրայ. այնպիսի առաքի-
նութեան և արտապլնդութեան մը ցերցուց՝ որոյ
նման թերևս շատ դժար է գտնել: Տասը տարի
պատրաստուած և աչք առած էր վկայական մա-
հը, անոր համար զաշխարհ ոտքի տակ դրած, և
այնքան հարևրաւոր մլոնեերով երկայն ճամբա-
ներ կտրելով հասեր էր հանդիսին տեղը. ոչ կու
վախեր, ոչ այլ կու յանդըգներ. ոչ եռք կենար
յատպարիզին՝ որ՚ի պատկէն այլ եռք չմնայ, և ոչ
այլ ինքնայարձակ կու նեռուէր: Թէ և գլխաւոր
փափագն էր մարտիրոսութեամբ ելնել այս յաշ-
խարհէս, զոր արդէն ուրացեր էր ճգնոլական կե-
նօք. բայց եթէ ամիրապետն հաւանելու ըլլար
(որ չէր յուսալի) Թողուլ զինքն ազատ իր քրիս-
տոնէութեան մէջ, ինչպէս Օմար Թողուց ուրիշ
գերեալները, պիտի առնուր յանձն տպրելու ա-
զատօրէն տուրք հաւատոլին՝ ինչպէս ուրիշ էշխա-
նազունք հայրենեացը, և ոչ որ և է կերպով գըր-
գռել զայլադեանս, և բռնի յափշտակել զպատկը:
Ահա է զարմանալի առաքինութիւն և հաւատար-
մութիւն Գողթնեաց էշխանին և Սիւնեաց փե-
սային. այս է Վահանայ կատարեալ իմաստու-
թիւնն՝ երկնաւոր և երկրաւոր. զոր և ոչ ամեն
լաւ անձինք կրցան և կրնան միացընել, այլ որոյ
պարգևեն աստուածային գերագոյն շնորհքն: Ար-
ժան և հարկաւոր է ճանաչել զայս՚ի Վահան,
իր մեծ արժէքն լաւ այլ ճանաչելու համար:

Աբելի քիչ ժամանակի մէջ Այրարատայ լեռները մինչև Ասորեստանի անապատը և՛ Ծոփք հասան Վահան, քան այս քաղքիս դռնէն մինչև անոր ալքաունեաց դուռը: Քաղքէն դուրս ել մը կլևանեցաւ, իբրև Թէ իր վերջին հանդիսին պատրաստութեամբ՝ զգաստութեամբ և հանդարտութեամբ. չուզեց անկէ եաև քովը պահել իր ձամբու հաւատարիմ ընկերները, այն երիտասարդ եղբայրները՝ զոր հարքն Յովհաննավանեց և Երաշխաւորին՝ իրեն ուղեկից և օգնական տըւել էին. «Ահաւադիկ հոս իմ ձամբաս վերջացաւ, ըսաւ. ակէ եաև ուրիշ անկոխ և անթռչնակ ձամբայ մ՚ունիմ ընելու, զոր և մինակ պիտի կատարեմ. դուք դարձէք ձեր առաջնորդաց քով, և յանձնեցէք սուրբ միաբանից՝ որ աղօթեն երբեմն իրենց եղբայրացեալ Վահանայ համար. շուտով գնացէք, որ աղօթքնին հասնի ինձի յօգնութիւն»: Զանոնք արտասուքով և համբուրով ձամբայ դրաւ, վերջին անգամ եաևնուն նայելով դէպ՚ի հիւսիս, դէպ՚ի հարեւնիս, դէպ՚ի Հայս. ուսկից չարժուն ձամբաս և ձամբորդի պէս կու տեսնէր միայն եկրատայ իջևանքը. և երբ աստ ափանց մօտ անհետացան արտմեալ վանականքն, Վահան այլ դարձաւ իր առանձնարանը, և սկսաւ իր մեծ գործը:

Գնաց խմացաւ Թէ ոմն կայ յարքունիս՚ի Ծոմայ իր հին ձանչուար մեծերէն, և ծածուկ խմաց տալով կանչեց: Երբ անկարծ լուրը լսելով եկան, սեղի անկարծելի բան մը տեսան. իրենց Վահապը վեհակերպ վահանացեալ, Թէ և իրենց սեղի օտար երևցաւ նա, քան բարեկամացն՝ Ցոբ: Կարծեցին Թէ կամ խելագարեր է, կամ բանութեամբ այս խելք կերպարանքն առեր է. և եԹէ իր խօսքը իր կերպերը չտիրէին՝ չէին կըրնար հաւատալ Թէ այն արքայակերպ ազնուապայ-

ծառ պատանին՝ այս գծծակերպ նիհարացեալ մարդն է. և գեռ զարմանալով կու հարցընէին. «Ձի՞ այդպէս ես»: — Վահան շակէ շիտակ իմաց-ցուց անոնց Թէ Քրիստոսի հաւատոց և սիրոյն համար յանձն առեր է այս ալքատութիւնը և չարաչրուժիւնը: — Անոնք կամ չկրնալով կամ ջուզելով հասկընալ, առաւել փաստ ու պատճառ մը կու սեպէին զայն նորէն մահմետական կրօնքին դառնալու, որ Թէ այս աշխարհիս Թէ այն աշխարհին մէջ կու խոստանար ընդունողացը՝ հեշտութիւն և փափկութիւն: Ան առեն սուրբն քիչ մ'առելն սաստիկ լսեցուց Ճշմարտութեան քարոզութիւնը, և անոնց զալփաղփուն փաստերը վրաց: Անոնք կէս ապշած կէս ամբցած, և ոմանք իրենց կրօնքին վրայ գայթակղած, ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն, մեկդի գացին, ոչ պաշտպանելով և ոչ այլ դատապարտելով զնա:

Վահան սպասեց, և երբ տեսաւ որ անոնք կէս բարեկամութեամբ կէս անհոգութեամբ Թողուցին զինք զինքը և չմացուցին ամիրասպետին, գնաց իր ծերունի տաճկութեան վարպետին, որ և մեծ դարպաս էր տէրութեան. և իմացուց Թէ ինչպէս անոր սովրեցուցած կրօնքը Թողուլ՝ իր ծնողներան կրօնքը նորէն ընդուներ է, և կ'ուզէ որ ամիրապետն այլ գիտնայ զայս: Դարպասեան որչափ այլ զարմացաւ և ցաւեցաւ, գեռ սիրելով իր աննման աշկերտը՝ սկսաւ յանդիմանել և վախցընել ամիրապետին կողմանէ, որ փոխանակ առնչին ընդհացը՝ կրնար չարաչար մահուամբ սպաննել զնա: Բայց տեսնելով որ Վահանայ հաՃելի և փափագելի են այս սպասնալիքս, սկսաւ անուշութեամբ սլաքել որ իր սլայութեան առնին պէս նորէն իրեն ընկեր և օգնական ըլլայ, և իր վայելուչ հպատասանութիւնը զարդարուի: Եւ այնքան ծանրութեամբ ուռնալով սլաքեց և եր-

10477396

դուբնցուց զՎահան իր մեերմուԹեանը վրայ, որ բանագատեց զսուրբը առնելու իրմէ 30 դահեկան: Առաւ նա սուակը՝ խոստմանը համար, բայց նոյն տուտոլին առչև բաժնեց ալքատաց. և ինքն իր առանձնուԹեան տեղը քաշուելով՝ բոլոր ձմեռը մէկ ձգնաւորական ԹեԹև զգեստով և պրեԹէ անկերակուր անցուց:

Նոր գարուն մ'այլ հասաւ. Վահան աւելի քան զբնուԹեան կեանքը՝ գերագոյն կենաց բաղձալով՝ երրորդ փորձ մ'այլ փորձեց՝ իմաց տալու ամիրապետին. և այս անգամ գնաց առ մեծ պաշտօնեայն ելևմտի գանձուց և հարկաց տէրութեան, և նոյն ալաչանքն ըրաւ: Ապաքացուց զքրիստոնէական հաստէր և արժանաւոր անձինք ունէր, որք առանց կրօնամոլուԹեան կրնային լսել և տեսնել ուրիշ կրօնքի հետևողները, և գԹոյ ու բարեկամուԹեան օրէնքները հաւատարմուԹեամբ պահէին: Այսպիսի էր այս պաշտօնեայս այլ. խոժոռեցաւ Վահանայ լսածին վրայ, և աւելի կ'ուզէր չլսած ըլլալ. մատնել զնա՝ վատուԹիւն կու սեպէր, լսել՝ իրեն խիղճ մը կարծէր. և իբր ԹէԹ Վահանէն աւելի ինքն իր գլխուն վրայ վախնալով՝ սկսաւ որ երԹայ հեռանայ իրմէ, լուէ այդպիսի խօսքը, զոր պրեԹէ ոչ ոք կու համարձակի ամիրապետին լսեցնել. «զի մահաբեր է քանդ այդ. ինձ խռովու» Թիւն, և քեզ՝ մահ.. սուր՝ 'ի քո մարմինդ, մի» գուցէ և յայլոց զարԹուցանիցես». այսինքն, այդ խօսքդ մահաբեր սուր մ'է, որ ոչ միայն քու գլուխդ կու տանի, այլ կարելի է քու պատճառաւդ՝ ուրիշներուն այլ:

Վեպատանն՝ այս զարմանալի ընդդիմուԹիւնը համ չմտանելն զՎահան՝ ուրիշ կերպով չկրնար բացատրել, բայց սատանայի խորամանկուԹեան տալով, որ 'ի խորհուրդ կու կանչէ իր գեՁերը, և

10477396

իրենց շահաւոր կու գանեն հեռացընելու զմահ՝ի վահանայ, և ջանալու մոլորութեամբք և հեշտութեամբ սկարացընել զնա: Բայց ինչպէս որ ճշմարտութեան առեցոյն և հայրն աստուծմիշտ կոյր և կաղ է, այս փորձերով այլ աւելի խայտառակեցաւ. վասն զի Վահան թէ և փախաւոր՝ այլ ոչ այնքան մահուան փախացող էր, որքան առեցող հեշտութեան և անքթնատնեայ կրօնից. ուրեմն հակառակորդն հոգւոց ինքն իրեն դէմ կու չանար և կու զրկուէր: Իսկ Վահան՝ օրինակաւ իմն իր Տիրոջ պէս իրեք անգամ յաղթեալով փորձութեան չարին, որ՝ի ձեռն գայրապետաին և արքունի խորհրդականաց՝ ի՛առաջարկէր անոր զփափկութիւն կենաց, զհարստութիւն և զաշխարհական փառք ու պատիւ, յորորդ փորձով մ՛այլ խայտառակեց զնա՝ վերջապէս իր փափագած մահը յափշտակելով, թէ և զայս այլ ոչ անաշխատ:

Պաշտօնէից սիրտը շատ կիրթ և կակուղ գըտնելով Վահան, պէտք ունեցաւ խիստ և անգութ սրտի մը. բոլորովին հակառակն ընելով բնական բերմանց. և իրեն մէկ հատիկ յարմար պաշտօնեայ սեպեց զայն՝ յորմէ ամենայն զգայուն սիրտ տակայ և զգուի, երկաթէ և քարէ զանգեալ սըրտի տէր կարծելով զնա. — պաշտօնեայ մը՝ որ լայա առեն չէրևիր, այլ գիշերահաւուս պէս կու պահուրտի, և այն վայրկենին կ՛երևի՝ երբ ուրիշի մը վերջին վայրկեան պիտի բերէ. կարծես Թէ ամեն իր գուրս գալուն՝ ցրտագին սարսուռ մը կու զարնէ զինքը Ճանչցողներուն, և գոնէ մէկ մը սառուցեալ գոնատեալ անշնչացեալ կու մնայ, կամ կապուտակ մահուն մանեակը վիզը պլլըւած, կամ մարմնոյն և գլխոյն կարևոր կամուրջը կտրած... Դա է ժնիկ Դահիճն:

10477396

ԺԴ

Իսկ Վահանայ փնտռած և ընարածն ոչ թէ պարզ դահիճ, այլ և Դահճապետ էր, իրեն յարմար Քաջ անուանմբ, որ՝ի վարձ պնդասրտութեն և շատ անգամ ապգալի պաշտօնը վարելուն՝ հին մայ Հիմացւոց (Հէմի) իշխան գրուեր էր: Ցետ երկար աղօթքով լինք զինքը Աստուծոյ յանձնելու, Վահան իր հաւատքը, կամքը և փափագը, միով բանիւ իր ինդիրը՝ աղերսագրի պէս գրելով վայելչապէս արաբացի ձարտարգրութեամբ, զոր՝ի ոսկւոց լաւ վարժեր գիտէր, գնաց այս փշտաշտանէին. և առջիններուն պէս խմացուց միտքը, ու տուաւ ինդրագիրն այլ՝ որ ցուցընէ ամիրապետին: — Քաջ՝ դժնդակ չարժուածքով մը աչքերը խոլոռեց, պերևեշքն ոլորեց. կարծես թէ քաղցած գայլու կամ բզբքաող յովազի պէս՝ արեան հոտ մ'առաւ, լեզուն հին սպանութեան համերը զգաց, և լափլփելով շրթանց մէջ, լաւ լաւ՝ ըսաւ. ինդրագիրը ծոցը դրաւ, փութացը գնդեց, ակնարկեց Վահանայ որ հետը ձամբայ ընկնի: Եւ ահա հեզ ու անմռունչ գառին պէս քշելով կու տանէր առ մեծ խալիֆային. իր ձախ ու ժանտ դէմքը սեսողք և ձանչցողք՝ սոսկալով ետ քաշուէին, բայց Վահանայ աղնիւ և ոլորմ կերպարանքն՝ ոտուընին կու կապէր:...

Տեսնուեցան Քաջ և Հէշամ. դահճապետն և ամիրապետն. սա առաւ՝ կարդաց Վահանայ խընդիրը, և նախ գրոյն վայելչութեանը և գրուածքին ու խօսից ձարտարութեանը վրայ զմայլեցաւ, և աւելի գառին քան գայլուն կոյմը դարձաւ սիրան. հրամեց որ առջևը բերեն զՎահան, որ այնքան երկայն ատեն և տարիով կու սպասէր այս կոչման: Անատոր բանտաւորին սիրան էգիմա-

10477396

ցաւ այն անշուք զգեաստուց և մաշեալ կերպարա-
նաց մէջ տեսանել իր ալքոնեաց հին գիւանադը-
պիրը: Ինչո՞ւ, ըսաւ, այդպէս խեղճացեր ես, Վա-
հագ. «ուրեմն երկիրն Հայոց իջմնց գքեզ յայդ»:
— Ոչ իմ հայրենիքս, պատասխանեց Վահան,
այլ իմ հարցս հաւատաքն Ջանչյուց ինձի իմ գե-
րադոյն Տէրս, որ իր անբաւ մեծութենէն իջաւ
այս խեղճութեան. որուն ես այլ իմ չափովս նը-
մանել ուզեցի: — Տեսա՛ր, կանչեց ամիրապետն,
Հայաստանի սառնապատ սարերուն սառանա-
ներն գքեզ խենդեցուցերեն: — Մանաւանդ թէ,
ըսաւ Վահան՝ անվախ զուարթութեամբ մը, այլ-
ւայութեանս առեն վրաս եկածներն այլ՝ հան թո-
թափեցի, մաքրուեցայ պայծառացայ:...

Անշուշտ Բաբելի փուշերն անկուեցան այս խօս-
քերուս, և ի՛ուզեր մեկէն լափել Վահանայ ա-
րիւնը, եթէ քան զինքն երկայնամիտ և կակղա-
սիրտ չըլլար Հէշամ, որ և նեղանալով և հայհոյե-
լով, բայց դեռ ոլորմելով, Լաւ ըսաւ, ծվ մոլո-
րեալ և բարիաւեաց, այդ խենդ խօսքերէդ, որ
չեր սառանաներն միտքդ մտուցեր են, և դար-
չիր քու աղջի փառացդ և կրօնից: Հրաման ար-
ւաւ, և մեկէն բերին Վահանայ՝ գունագոյն մե-
տաքեայ բանուած հագուստներ, և գիմայը Թա-
փեցին ոսկւոյ և արծաթի զարդուց գանձեր. «Ա-
ռանց վրայ, աւելցուց ամիրապետն, պատրաստ
են քեզի համար ընակիր ձիան և ուղտեր, ամեն
տեսակ ըուզակ, ծառայք ու սպասնայք, և քեզի
արժանաւոր իշխանութիւն մ'այլ, եթէ ի՛ուզես
հոս իմ քովս, և եթ ուզես հոն՝ քու հայրենի
գաւառիդ մէջ. « Եւ իշխանութիւն քեզ՝ Թէպէտ
« աստ, Թէպէտ 'ի Գողթան, զքո անկաւար իշ-
» խանութիւնն ». միայն Թէ մեր պատգամաւորին
պատուէրքը կատարել, և վայելէ իր խոստացեալ
բարիքը՝ Թէ հոս Թէ 'ի գրախտին: — Ախտիկ

10477396

խօսքով և գործով մը ամիրապետան գլուխէ մէկէն
լմընցուց իր ըսելիք և ընելիքը: Հարկ էր որ Վա-
հան այլ իր վերջին խօսքն ըսէ. և ըսաւ համար-
ձակ՝ իբրև հասարակ մարդու մը. ըսաւ, թէ
«Այդ գանձերդ և խոստմունքդ լաւ իսկ վկայ
կ'ըլլան քու խորագիտութեանդ, որով չաւերը
խաբեր էս. բայց Աստուծով՝ ես ոչ պարգևնե-
րէդ և ոչ պատիժներէդ պիտի խաբուիմ. եթէ
իրաւ ինծի բարիք ընել կ'ուզես, Թող զիս ա-
զատ՝ գիտցածս և ուզածս ընելու, և ընծայներդ
ուրիշի պահէ. կ'ուզես այո և իմ հայրենի Գող-
թան իշխանութիւնս այլ, զոր թէ ոչ դուն՝ ասու-
գիս մահն քիչ առենէն ինծմէ պիտի առնու,
ինչպէս քեզմէ այլ քու իշխանութիւնդ... ա-
պա թէ ասոր չես դադրիր, կատարէ վրաս
սպառնալիքդ. ես պատրաստ եմ»:

Այլ խօսել չէր ըլլար. հրամեց ամիրապետան որ
տանին զՎահան 'ի բանտ և ոտքը շղթայի անցը-
նեն: Երբոր տարին՝ նա ուրախութեամբ փոխա-
նակ մէկին՝ տասէց որ երկու ոտքն այլ դնեն 'ի
կոճեղս. տասնկ այլ ուրիշ առիթներու մէջ՝ որ-
չափ որ դիւրութիւն կրնար ըլլար 'ի բանտին,
կամ բանտապետան կ'ուզէր շնորհել, նա կու մեր-
ժէր, և աւելի չարչարուիլը կ'ընտրէր. որոյ վրայ
զարմանալով կ'ամչէին պահապանքն: Եւ երբ
վերջին օրը Վահան շնորհակալ ըլլալով՝ կ'ըսէր
բանտապետին, թէ տակէ եաև պիտի ազատիս իմ
վրաս աշխատութենէդ, նա գրեթէ ամբընալով և
արտմելով պատասխանէց, թէ ինչ բանի վրայ
կրնաս շնորհակալ ըլլալ՝ որ և ոչ մէկ շնորհք կամ
դիւրութիւն մը յանձն առիր ինծմէ: Իսկ առա-
քինի վկայն՝ անոր գթասիրութիւնն այլ մեծ բա-
րերարութիւն սեպելով՝ գարձեալ կ'ըսէր թէ ա-
ստր համար վարձքդ կ'առնուս յԱստուծոյ, ո-
րովհետև անկարելի է որ ես հատուցանեմ:

Ուր օր ինաց ՚ի բանալը. այն միջոցին Հէշամ արտգընթաց ձիերով մարդ ղրկեց ՚ի Մէջագեաս՝ առ Մրուան ոստիկանն Հայոց, Վահանայ վրայ տեղեկութիւն առնլու թէ ինչ ըրած է ՚ի Հայաստան. մեկայլ կողմանէ այլ ամեն օր գիտուն կուռաներ և դեռպետներ կու խաբէր ՚ի բանտն, որ վիճեն և համոզեն և նորէն զՎահան ընեն Վահապ. իսկ անոնք չըթուննքնին խածնելով յետ կու գառնային, և կու խոստովանէին՝ որ նա մեր գիտցածը մեզմէ աւելի գիտէ. իսկ իր քովէն ըսածը՝ խօսք չէ, սուր է, գէմ կենալ չըլլար. »Չէ » ուժեք լսել բան, բայց սուր՝ որ զբանից մեր. » կանայ զնօսա »: Ամիրապետն չէր գիտեր նեղա նալ թէ զարմանայ. և կ՚ապսպրէր որ չըլլայ թէ ուրիշն այլ խմացընեն իրենց խաղքութիւնը: — Դարձան շուտով դեսպաններն և Մրուանայ պատասխանը բերին, որ ստուգեր էր հաւատարիմ անձերէ, թէ Վահան իրաւ մեծատոհմ իշխան մ՚էր ՚ի Հայս, միանգամայն խելացի և զգաստ մարդ մը. ոչ հիւանդ և ոչ խելագար, այլ իր հայրենիքէն ելեր եկեր էր, որ ամիրապետէն հաւանութիւն առնու կամ համարձակ իր հաւատքը պաշտելու և կամ անոր վրայ մեռնելու:

Ահա բանս այլ աւելի հատուտեց Հէշամայ փորձը, և աւելի փափագեցաւ ապրեցընելու այնպիսի անձ մը՝ զոր Օմար հազիւ կրցեր էր քովէն հեռացընել. և նորէն կանչելով զՎահան և աւելի կակղացած սեպելով, հարցուց թէ միտքը փոխեց: Իսկ նա պատասխանեց, թէ Ճշմարտութիւն մէկ է, իր խօսքն այլ մէկ է: Եւ յետ երկար և կրկին կրկին փորձելու և ջանալու համոզել զնա ամեն կերպ զինչոլութեամբ, տեսնելով որ Վահանայ ամեն մէկ պատասխանն իրեն յանդիմանութիւն և իրեններուն ամօթ կու բերէ, (որք և կու դժուարեին լսելու, և նշաններով կ՚իմացընէին որ այլ

պէտք չէ ներել իրենց կրօնից նախասանաց) Հէ-
շամ այլ երեսին գոյնը և խօսքերը փոխեց, մատ-
նեց վահան արիւնկզակ դահճապետին ձեռքը:
— Բայց ինչուան եօքն այլ էկարցաւ բոլորովին
մարել գուրթը այնպիսի ընտիր և անպարտ դա-
տապարտելոյ մը վրայէն... Ծածուկ բան մ'այլ
ըսաւ սպանչին ականջէն:..

ԺԵ

Ոչ այնչափ մեծ ուրախութեամբ եղեր էր Վա-
հան Օմարայ առջևէն դիմելու 'ի Գողթն և 'ի Հայ-
բենիան, որչափ Հէշմայ առենէն ետաւ դիմելու 'ի
քուն Հայրենիս Տոգւոյն և յանկորուստ իշխանու-
թիւն: Որչափ այլ ամիրապետին բռնած կերպն
կրնար դեռ մահուընէ ազատելու յոյս մը տալ,
ինքն իբր ապահով մարտիրոսութեանը վրայ՝ ուրա-
օրեայ բանտարգելութեանը մէջ վերջին պատ-
րաստութիւններն այլ տեսեր էր. որուն չերմ
եռանդութիւնը լսելով Ռուծափայ Յակոբիկ ե-
րէցն՝ եկեր էր 'ի բանտը՝ բարեկրութեամբ մխի-
թարելու զնա, և յորդորելու եկեղեցւոյ սուրբ
խորհուրդներն ընդունելու, որոց չատ փափագէր
սուրբն այլ. սակայն տարակուսելով երկիւղն հա-
տաոց դատանութեանը վրայ ամենազգաստ վը-
կայն՝ ըսեր էր. «Իմ արեամբս մկրտեցայց, վեր-
» ջին քաժակաւս եղից յաշխարհէս»: Բանտին
վերջի օրն այլ մեծախորհուրդ օրհնեալ օրն էր,
այսինքն Ծաղկազարդի օրն. յորում ինքն այլ սի-
րով և փառաբանութեամբ յուղարկէր զաերն յԵ-
րուսաղէմ, «ընդ տղայն օրհնաբանելով» և ընդ
ծերան «բարեբանելով զանմահ Թագաւորն»,
լուսածալիկ ձիթենեօք սիրոյ և պատկափայլ ար-
մաւենեօք հաւատոյ. և փափաքեր որ Տէրն այլ
զինքը մոցընէ իր երկնաւոր արքունիքը: Եւ ահա

Էբրև չուտ մը ինդրանայը Տանելով՝ կ'երթար զուարթութեամբ իր ցաւոց Ջամբան. կ'ելնէր իր Փրկչին նման՝ (Ռուծափ) քալքէն դուրս, փո- խանակ իր գինաւէտ Գողթան՝ գանելու զարխ- նակաձ Գողգոթային. և երթալուն առեն՝ Ա- քեզ, Տէր, համբարձի զաչս իմ, սալմոսը և անոր նմաններըը՝ բարձրաձայն կ'ըսէր, մինչդեռ դահիճքն քովէն կ'երթային խաչահանուաց և աւազակաց պէս, և Ռուծափայ մէջ գտուած քրիստոնէից բազմութիւնն՝ եաւէն և հեռուէն. միայն լալե- նոն և վայելնուն ձայնն կու Տանէր խառնուէր արբոյն աղօթից հետ: Նա աւելի ուրախութեամբ և համարձակ սկսաւ գոհանալ և օրհնել զԱս- տուած՝ էրբոր Տասաւ վկայութեան տեղը, էրբոր վերջին երկրաւոր քայլն այլ առաւ. և արդէն մարմինն իբր իր յետին Տանգիստը գանելով դադ- րեցաւ առաջ երթալէն:

Իսկ դահճապետն որ անդադար մրմռալով մէկ մը կու սպառնար, մէկ մը կու յորդորէր զնա յու- րացութիւն, ըստ պատուիրանին Հէշմայ, Տոս այլ աւելի ահարկու կերպով, միանգամայն և յու- սահատուր սուրը երևցընելով՝ ըսաւ. Որովհետև մեկ ջըրիը յորդորանացս, ես այլ ամիրապետին Տրամանը պիտի կատարեմ: — Ուրեմն ինչուան Հիմայ անոր Տրամանին դէմ կ'ընէիր, պատասխա- նեց սուրբն. իսկ ես իմ երկնաւոր Թագաւորիս պատուիրանաց վրայ անփոփոխ և Տաստատ եմ: — Սակայն Տոս դահճապետն այլ իր խալիֆային Տրամանը կու կատարէր, գուցէ ջուզելով այլ, բայց վախնալով անկէ. որուն ծածուկ պատուի- րանն այլ Տոս կատարեց... ծայրէ՛ն ծայր սուրը փայլեցընելով և դարձընելով ինչուց քանց սահե- ցուց ծոծրակին վրայ, և նորէն փայլատակի պէս վահանայ աչաց առջև բերաւ... և ահա ծա- րուած երկաթոյն շղթունքն կարմրցեր էին իբր

10477396

քանի մը կաթիլ արեամբն, և ուրիշ կաթիլներ այլ վզին վրայ մանեակ մը կու ձևացընէին... Գողթան գինին այնքան չէր անուշ եկած իր ըմբ-Թանցն՝ ինչպէս այս ինքնաբուխ օշարակին, զոր իբրև նախընծայ նուէր մարտիրոսութեան կըր-ցաւ ինքնին մատուցանել Աստուծոյ, և իր օրով առաջ բաածը կատարել. « վերջին բաժակաւս է-» լից յաշխարհէս »:... Ո՛վ սիրալի, այլ և տա-կալի բաժակ: —

Դահճապետն գարձեալ մէկ մը ամիրապե-տին պատուէրն վախնալով, մէկ մ՝այլ արեան ցայտմունքէն գլգռուելով, Տեառ՛ր, կանչեց. ու-րեմն ինչ կ՝ուզես: — Վահան այլ կարուկ կեր-պով բաւ. կատարէ՛ կամքդ. և լռեց: Եւ թէ-պէտ քանի մը բան այլ զրուցեց դահիճն, ինքը պատասխան չտուաւ. ինչուան որ նա մէկ ան-գամ մ՝այլ կրկնեց, թէ ահա վերջին վայրկեան մ՝այլ քեզի, ով տառապեալ, ընարէ՛ զկեանք կամ զմահ: — « Ընարեցի, կանչեց Վահան, զմ-» մահ՝ վասն Քրիստոսի, քան զկեանս անցաւոր»: — Ուրեմն երկնցուր վիզդ, պոռաց յուսահա-տեալ դահճապետն. և գարձեալ փայլատակող երագութեամբ իր և սրոյն պաշտօնը կատարե-լով, մէկէն դիւահարի պէս ցատքեց ելաւ գնաց:...

Ահագ երկուշաբաթի օրը՝ միջօրէին քանի մը ժամ ետև (ժամն ինն էին, յորում և Յիսուս զհո-գին աւանդեց) մարտի 18ին յամին 738, և իր ծաղկեալ առյգ կենաց 36 տարւոյն մէջ՝ կատա-րուեր էր մեր Հայաստանեայց և ընդհանուր տուրք եկեղեցւոյ մեծայաղթ և մեծափառ վկայից մե-կուն Տանդէան. աքանչելի և պանծալի մարտիրո-սութիւն Վահանայ Գողթնեաց իշխանի:...

Սոսկում և սարսուռ զեռ պատէր զմօտաւորս, ոլք էին ամիրապետին արքունիքէն եկած պա-տուաւոր մարդիկ. տեսան և վկայեցին որ Վահա-

10477396

նայ արիւնն չէր տարածուեր ջրոս դի, այլ ամփո փուելով մեկտեղ կու ժայռվէր. և բոլոր մարմինն լուսոյ մէջ ընկղմած կ'երևէր. Ատուածծ, Ատուածծ՝ կանչելով իրենց լեզուով, և զարմացքով յետ դարձան պատմելու ամիրապետին, որ չկըրցաւ չախրիլ. և ոչ ոք ուրիշ կիրք մ'ունեցաւ, բայց 'ի մեծահաւատ քրիստոնէից՝ 'ի պարծանս եկեղեցւոյ: Բոլոր գիշերը մարմինն հոն մնաց. շունք և գազանք հեռուէն պահապանի պէս կենային և զնրաւ վտնտէին. քրիստոնեայք փափաքանօք և վախով արթուն սպասէին. երկրորդ օրն բոլոր քաղաքն և ալքունիք իբրև իրենց սիրելի անդրանիկը կորուսած տագնապէին. կամ կլմային փոխուած անսովոր ցրտութիւն մը հասած կարծուէր, կամ ամենքն այլ իրարու յանցաւոր և խղճահար կ'երևէին: Ինչուան որ ելաւ ալքունի՝ նի ներքինապետն և մուեհիկ կանչել տուաւ քալքին մէջ՝ որ քրիստոնեայք առնուն Թալէն նահատակը. և երբ անոնք տարակուսէին Թէ խաբեութիւն չըլլայ՝ նորէն վստահացուց, Թէ վերուցէք անվախ և ինչ կ'ուզէք՝ ըրէք:... Մէկէն հոն Թափեցան բոլոր քրիստոնեայք, և իրարմէ խլելով յափշտակեցին ամէն բաժնեցին սրբոյն բոլոր արիւնը և տակի հողը, զգեստները, և ինչ որ անոր դպեր էր: Իսկ մարմնոյն ոչ ոք կու համարձակէր դպչելու. գիտէին որ անոր տէր ելլող պիտի չըլլայ. իսկ հիմայ հոն Հայ չկար, այլ միայն Ատրի նեստորական կամ Յակոբիկ, և Յոյն. ապա խորհուրդ ըրին, հաւանեցան, վերուցին տարին Թալեցին Օտարաց գերեզմանատեղը, և շուտմը քարեր տաշելով կանգնեցին վրան քառակուսի մի կափարիչ մը. և իրարմէ զատուելով, բայց միշտ կասկածելով, գնացին տեղերնին:

Այլ չերկընցընեմ խօսքս. Թէոփիլէ անուամբ Յոյն մը կար ամիրապետաց ծառայութեան մէջ,

10477396

և անոնցմէ էպտա Մաեֆան կոչուէր. ջրա մար-
գավ եկաւ հանեց մարմինը՝ տապանի մէջ դրաւ.
տարաւ իր տունը. բայց նոյն գիշերը եպիսկոպոսի
մը յայտնուեցաւ եղածն. և Թէպէտ առջի բե-
րան ձայն հանեցին Թէ վաճառականք գողցեր և
Պասլպէքի ձամբով՝ի սուրբ երկիրը տարեր են,
բայց սրբոյն մարմնոյն եղած տեղը, ինչպէս նաև
նահատակութեան տեղն այլ՝ օրէ օր հրաշքներ և
բժշկութիւններ ըլլալով՝ իմացուեցաւ եղածն. և
սեխպուեցան յայտնապէս մասուռ մը շինել վե-
կայութեան տեղը. և դեռ չլմընցած՝ ձեռք զար-
կին մեծ և փառաւոր եկեղեցի մ'այլ շինելու.
բայց մարմինը մատրան մէջ դանգուցին, և կու
պատուէին համարձակ և հաւատար Ս. Սարգսի
(ընկերին Բաքոսի), որոյ արդէն հին վկայարան
և ուխտատեղի մը կար հոն, և անոր պատճառաւ
Սէրգիոպոլիս այլ կ'ըսուէր Ռուծափ:

ԺԶ

Ս. Վահանայ նահատակութենէն եօթն տարի
ետև՝ եկաւ իր վերջին հիւրընկալ մաերիմ և վա-
նահայրն, Աբրահամ, քանի մը միաբանով. ըն-
կաւ, լացաւ համբուրեց իր յուսադրեալ սրբոյն
գերեզմանը. բոլոր լսող և տեսող վկայները փնտը-
ռեց, հարցուց անոր նահատակութեանը վրայ.
և սուսեր տեղեկացաւ Թէոփիլէէն, որ և յոյ-
նարէն գրեց տուաւ իր գիտցածը. զոր՝ի գար-
ձին՝ հայրն Աբրահամ Ուռհայի եպիսկոպոսին
ձեռքով հայերէն Թարգմանել տուաւ: Ձեռոյ
դառնալով իր տեղը՝ յաջորդ տարին (746) ձեռք
զարկաւ և գեղեցիկ և երկար ոճով գրեց Վահա-
նայ վկայաբանութիւնը, այրած սրտով մը ողբի
պէս սկսանելով, և կրակի տարբոյն դէպքը կրա-
կէ տառերով շարելով. դեռ անկէ առջի դիպուած-

10477396

նեբն այլ կարգաւ ՚ի մէջ բերելով, որ եաւիթ եղա-
ծին պատճառն և սկիզբն աղէկ իմացուի. և Թո-
ղուց մեր պատմութեան և դպրութեան սրտա-
ռուչ և վայելուչ աւանդ մը, զոր ՚ի յիշատակ
Վահանայ Թորոսաձ կոյծակներէն մէկն անուա-
նեցի քեզ, Հայկակ, ՚ի սկզբան իմոսիցս. և որ՝ ինչ-
պէս հաւանական է, գեռ շատ համառօտած հա-
սած է մեր ձեռքը. և Թէպէտ հին ձառընտրաց
մէջ այլ երկու տեսակ [1] գտած եմք, մէկն քան
զմէկայլն կիսով չափ մ՚երկայն, մանրամասն և
տոուգապոյն. բայց ինձ Թուի Թէ սկզբնագիրն ա-
ւելի երկարատաւոտւմ էր: Ձառընտիրք միայն
Վահանայ վկայաբանութիւնը կ՚ուզեն աւանդել
մեզի, իրենց համար աւելորդ են առջի պատմած-
ներն, այն՝ որոյ համար կ՚ըսէ վիպասանն իր վեր-
ջաբանին մէջ. «Սկսայ պատմագրել՝ սկիզբն առ-
» նելով ուսաի արժանն էր. ՚ի նոյն յարելով ըզ-
» վկայութիւն սրբոյն Վահանայ վկային». և Թէ
մեզի հասած վկայաբանութեան սկիզբն այլ
կան կրակին պատմութիւնն և ողբքն, բայց հա-
մառօտեալ. և երկու օբինակաց իսոքերն երբեմն
իրարմէ տարբեր և մէկմէկու լրացուցիչ կ՚երևին,
միանգամայն աւելի մեծ լրութիւն մը գուշակել
տան: Ի վերայ այսը ամենայնի՝ անգամ մ՚այլ
կրկնեմ քեզ, Հայկակ, որ այս Ողբս և Վկայաբա-
նութի՛ւնս՝ որոյ ընտիր ընտիր զրուցուածքը ջանա-
ցի խառնել իմ իսոկցս մէջ, մեր մատենագրու-
Թեան և հայրենի յիշատակաց ցանկալի և պան-
ծալի հատ մ՚է. և Թերևս Խորենացւոյ և Եղիշէի
պատմութեանց վերջաբաններէն եաև ինչուան
ցԱրտաւազդ՝ ոչ ոք այնպիսի արտառուչ գրուած
մը Թողեր և հատուցեր էր մեզի. գուցէ և ոչ ոք

1 Երկուքն այլ հրատարակուած է ՚ի ԺԳ հատոր Սո-
փերաց, տպագրեալ յամի 1854 ՚ի Ս. Ղազար:

անկէ եաև այլ: — Աւելորդ է ինձի հոս քննել համ յերկարել այս գրուածոյս յարգը, որ թե՛ բևս ոչ մէկ ուրիշէ մը կրնայ նուազիլ կամ հակառակիլ կամ բաղդատիլ, քաց՝ի մէկ կարճիկ փոքրիկ գրուածէ մը՝ի նոյն ինքն՝ի Ս. Վահան, որ և խօսքիս սկզբան ակնարկած անոր երկու կայծանկարչական յիշատակաց մէկայլն է. հինգ տուն ջուխանն Վահանայ Գողընացւոյն. ցանկալի ծնացուածնախնեաց, ծնունդ էքնալ մտաց և սրտի. էքնաղագոյն և ևս եղած աւանդութեամբն, որով պէտք է ևս այլ այս երկարեալ հայրենաբանութիւնս աւարտեմ:

ԺԷ

Անկարելի է ինչպէս քեզի և ինծի՝ այսպէս աշխարհագրական և զգայնոյ, Վահանայ վերջին տասն տարուան պանդխտութիւնը և արտակարգ մահը դիտելէն եաև, չգտանալ մէկ մ՚այլ՝ի Գողթնի և՝ի Սիւնիս, տեսնելու թէ ինչ կ՚ընեն ինչ կ՚ըլլան խոտրովիդուխտ և Սիսակուհի քամբիչն Գողթան, քոյրն և ամուսինն Վահանայ: — Պատմութիւնն՝ համ անկարող անոնց խոր և խաւսուգը բացատրելու, համ անփոյթ՝ գլխաւոր հանդիսէն վերջը մասնաւոր տեսարան մը բանալու՝ հոս լռէ բոլորովին, կարդացողին թողլով գուշակել՝ իր սրտին թելադրութեամբ: Եւ ահա մեր նախածանօթ աւանդութիւնն չի թողուր այսքան ալքերգելի և անմահ վկայի մը (Վահանայ Գողթնացւոյն) յիշատակը՝ սովորական լռութեան մէջ թաղել. և դիմացնիս կու ցոլացընէ այդ վերջին յիշած կայծակս (շարականը). որ ոչ Աբրահամեանն Արտաւազդայ, ոչ Յովհաննու և ոչ հալանց հօր Սողոմոնի գրչէն ճայթած է, այլ ինքնայատ է որ տարբեր սրտի և տարբեր սեռի ար-

10477396

ատպրուեթիեն մ'է, որուն ոչ նմանն ունիմք և ոչ նմանցընուլը. Հայ Պինդար մը չէ ատոր եղիչեն, այլ հայկուհի Սապփոյ մը, որ և կրնայ այս հե՛ր-ենուհւոյս հետ մրցիլ, և արբանդան զգացմանքն յաղթել անոր հատարակ զգացմանցը. արդէն իսկ յաղթանակած է անոր և նմանեացը՝ երբ ըսեր է. « Արտաքնոյն զգաստքն՝ առելծիչ բանք անո- » ւեացն 'ի պատրուեթիեն. իսկ փոյթ սիրոյնոյ՝ աս- » տուածարեալ և ոգեշահ. ոմ երանելի Տէր վա- » հան »: Այս ոճով հինգ կարճ տուն բանի մէջ՝ արբանդեր սրտի և հոգւոյ ատանգային կիրքը հա- ւասար կու բացատրէ, առանց մէկը մեկայլին ար- գելք ընելու:

Հոս արդարև Գողթան գաղանի և նուագելու բամբիռն՝ իբրև իր զմայլեցուցիչ գինւոյն երկար Թմբրուեթիենը Թօնթափելով՝ կու մրցի և կու խառնուի Սիոնի ատուածերգակ քնարին հետ, և ատով՝ իր հնացեալ և մահալըլուկ ձայնը ան- մահ կու Թողու յառագաստի հայ եկեղեցւոյ: Եւ ինչպէս 'ի հնումն Կարմիր ծովուն հրաշալի անց- քը հրաշափառապէս նկարագրող երգը, Թէ և 'ի Մովսէսէ արտագրեալ, բայց իր քոյրն՝ Թըմբ- կուհին Մարիամ էր՝ որ կուսանաց և կանանց պարագլուխ եղած՝ կրկնելով և կրկներգելով ան- լըռելի ըրաբ, և հատուց ինչուան մեր սուրբ ա- ձարաց, « Օրհնեացուք զՏէր, զի փառաւք է փա- » ռաւորեալ. զերիվարս և զհեծեալս ընկէց 'ի » ծով ». այսպէս և հոս Հայկուհի մը և քոյր մը, աւելի արտահայտ քան Թմբկահար և բամբռա- հար, Գողթնացւոյն մեծ՝ և արժանալուր գի- պուածը յաւերժայիշատակ ըրաբ. առաւելեալ քան զՄարիամն այն, վասն զի մերս ինքնին էր երգոյն հեղինակ: — Այս պարտաւոչս մերազ- նեայ կուսանաց և կանանց, անհամեմատ երգիչս Հայկուհի, որոյ 1100 և աւելի տարւոց հնութիեն՝

և՝ աւելցընէ իր վրայ յաւերժահարանեայ ընտրեալ մ՚այլ, եթէ չտեսաւ կարմիր և կծու ծովու մը պատառուածք, և անոր միջոցէն՝ ցամաք և հեռւակ անցք 600,000 մարդկան և այլ աւելի բազմութեան կանանց և մանկանց, և ոչ անոնց եռւէն սպառազէն գնդից և գերանդաւէն կառաց խառն՚ի խուռն հրոսակ մը, որ յանկարծ՝ նորէն իր բնաբեղէն պարիսպները փլցընելով փլուփրացեալ ծովուն ալեաց մէջ ծփեցան և ծածկեցան, և պատառ պատառ նորէն կարկըտած հաւասարած ջրոց երեսը ցրուեցան.—եթէ այսպիսի ծովու անցք մը չտեսաւ և՚ըսեմ՝ մեր Հայկուհի գերապոյն փուսանն, սակայն տեսաւ՚ի տլայութեանն՝ Նախճաւանի և Հրամի հրեղէն և օդային ալիքն և համաշխարհական ոտոյ արտասուաց ծովը, և անոնց միջէն մէկ մը ճոխապրած, երեն Սէրայինը, Վահան Գոլճնեաց եպիսկոպոսը. մէկ մը զնոյն իր հայրենի սիրական գահուն վրայ բարձրացեալ փառօք, մէկ մ՚այլ՚ի խորս անապատից և մենաստանաց ճգնաւորեալ ապաշխարութեան ոլքովք, և յետոյ ինքնակամ նահատակութեամբ թաթաւեալ արեանը մէջ.— արիւն մը, որոյ հատորը վտակն էր զինքն իսկ (զերգիչն այլ) կեանդանացնողն.—հարազատ արիւն մը՝ մէկ ամլքերէ յերկուս բաժանեալ, յեղբայրն՝ ՚ի վկայն Վահան, և ՚ի քոյրն՝ ՚ի վկայերգակն Ռոսովիդոսէպ: Սա ինքն է աւանդութեամբ վկայեալ և արբշռանեալ երգուհիս մեր. զոր թէ և նա (աւանդութիւնն) լռէր՝ հարկ էր մեզի կարծել՝ կամ Վահանայ անտարակոյս սիրոյը, այսինքն, երեն հարանացեալ Սիւնեաց օրիորդը, և կամ անոնց երկուքին ժամանակակից և վկայուած մեծանուն Հայ երգուհի մ՚այլ, որ քեզ այլ, Հայկակ, անծանօթ չէ, Սահակադուխտն այն՝ քոյր Սահակիանոսի Սիւնեցւոյ, (որոյ եղերական վախճանն, ինչպէս որ քեզ պատ-

մեր եմ[1], եղաւ Վահանայ ճգնութեանց տարի. նեերուն մէջ։)

Արդ այս Վահանայ «էջոյին նրբազգած մեղմաղիկ մեղրամաղձիկ երգուհիս էր՝ որ անոր աչքին դիպուածներէն և գործերէն աւելի՝ կու զմայլէր կու զգար անոր բռնած զարմանալի ճգնող և ապաշխարող վարուցը վրայ։ Ինչն որ Թուի Թէ՝ ի բնուստ և յարուեստէ վարժած՝ սիրէր զերգս և զերաժիշտս, անոնց ամեն նուագներէն աւելի զարմանալի և խորագոյն կու գտնէր Վահանայ ոտքերն ու հասուչանքը. «Զարմանալի է ինձ քան » զերգս երաժշտականաց ձայնս՝ ոտքից քոց հընչեմուն » ք »։ Եւ անոր համար աւելի զարմանալի էր՝ որ երբ ուրիշ ոտքական երգ կամ նուագ լսէր՝ իրեն այլ ոտքերգութեան յորդոր կու գար. իսկ երբ Վահանայ ոտքերը լսէր՝ արտէն անդին մինչև՛ ի հոգին կ՛անցնէին. անակնկալ կիրք մը կ՛ազդէին, նորօրինակ ուրախութիւն մը, որ զինքը կու շարժէր երգախառն հրճուանօք երգելու. « Սուսաբել » յորդորէ այս զհոգւոյս մասունս, յօրինել քեզ » երգս ոչ զրկական, այլ հոգևորս և ուրախա- » րարս, յորդորականս և նեբղծողեանս »։ — Շատ գովելի և գեղեցիկ յատկութիւններ աւետեր էր Վահանայ վրայ, շատ ձիրք, շատ վայելչութիւն, մեծոպհութիւն և արիութիւն, բայց անոր ըրած ճգնութիւնքն իր ծաղկեալ հասակին մէջ, և ամենևին ազատ, կրնամ ըսել Թէ և անպարտ ճըգնութիւնք՝ որ զճգնաւորս կ՛ապշեցընէին, բոլոր մարդուս բնութեան անգամ զարմանք և զարհուրանք բերէին. իսկ անանկ ապշատատ և բաղդաչջոյ մարդուս մը՝ նա և բնութենէ վեր կ՛երևէին. « Զարհուրելո՛ւ ցանկ քո ճգնութիւնդ զմարմնոյս » բնութիւնն. իսկ դուն՝ աւաւել գոտար »։ — Զա-

1 Տես և. Հատոր, 270։

10477396

ատնք (Վահանայ ձիւքերը և գործերը) աեանելով, եթէ աուչի բերան կու զարհուրէր երգուհին, ապա հիանայր, զմայլէր, և «էէէ· բայց սիրէր տալ տրտական սէրոյ վեր սիրով մը· կրնար ինքն այլ եւ հին հայրենի գուսանաց նման փորձ մը փորձել, քիչ մը ձնշելով իր գինաւէտ Գողթան ըմբերացնեալ բամբիռը՝ վառվռուն երևակայութեամբ և այլաբանութեամբ վիպասանել իր վեհագն սիրեցեալին: Սակայն հոս բոլոր արտաքին բանաստեղծից արուեստք և հնարք՝ անոտի և սուտ, անօգուտ և անպիտան կ'երևէին նկատմամբ Վահանայ առաքինի գործոց և իր (երգչին) զգացմանցը· «Արտաքնոցն զգաստքն՝ ստեղծիչ բանք անոտեացն՝ »՝ի պատրուճիւն», և այլն: — Անոնց գովաստնած մեծագոյն գործերն շատ հեղ ինչ են, բայց եթէ դիւցազն լսուած յանդուգն և ուժով (և երբեմն մոլի) մարդու մը ըմբշամարտութիւն· կամ յափշտակութիւն կնոջ մը կամ քաղաքի մը· կամ մեծաբանակ պատերազմի մը յաղթութիւն, որ գաշտին մէջ անբաւ արիւն թափել կու տայ, ընտանեաց մէջ՝ աւելի շատ արտասուք այրիացեալց և որբացեալց· իսկ դու մեր արբշռեալն դիւցազն, դու ոչ այնպէս· այլ «Որպէս զքաջ նահատակ պատրաստեալ՝ի պատերազմ, կատարեալ զինեօք հաւատոյ· զգաստասրեալ ընդ անմարմնականաս, սէր երանելի աէր Վահան, Գողթնեացն իշխեցոյ»:

Երգոյն այս եաքի տունն, որ գհոգի վեհագինն զգաստասրէ ընդ անմարմնականս, լռելու տաեինը՝ կու յայտնէ անոր գան այլ՝ի մէջ մարմնեղինացս: Առաջին տանց վերջը՝ միշտ կրկնելով «Էր երանելի տէր Վահանը, մէկ մէկ մակդիր կ'ընծայէ, կարգաւ բարձրացընելով կամ զաուելով անոր աատիճանը. նախ՝ Ընտրեալ յԱստուծոյ, իբրև կոչած՝ի նշանաւոր կեանս և՝ի գործ· ապա՝ Ծա-

10477396

— ով Քրիստոսի, եւանդուն հաւատարմութեան համար ի հաւատան Քրիստոսի. յետոյ՝ Սէրոլ Քրիստոսի, մանաւանդ ջանքով եւ բոլորովիմբ նըւիրման համար ի խաչակցութիւն Քրկչին. եաքը՝ Ընդբեալ յապաւոյ, իմացընելով անոր բարձր ցեղը՝ նաեւ ի մէջ ազնուաց երկրի, որոյ փառքն եւ փակ կութիւնն արհամարհեց վասն սիրոյն Քրիստոսի. իսկ հռետոր յետոյ անոր սեփական պայազատութեան մասնակելով, Գողընէսցին էվխեցոլ: Իսկ այդ հայրենի գաւառին եւ տոհմին անուան ծայրը անսովոր ոճով եւ գրեթէ նեղչմամբ մ՝աւելցընելով ն տառ մը, կարծես թէ մէկ կողմէն իր գեղեցիկ հայկական (Վահան) անունէն կտրատածին եւ տաճկացեալ Վահապին վրէժը կու խնդրէ, մէկ այլ կողմէն այլ գրեթէ անբացատրելի վեհմութիւն մը՝ որ մը աւելցընելով՝ արթընցընել կու տայ ի հայրենասէր սիրտ՝ զբոլոր հինաւուրց յիշատակս գինաւէտ, երգաւէտ եւ քաջաւէտ Գողթան: —

Եւ այսպէս, եթէ Հօր Արտաւազդայ մը գրած վիպաբանութենէն բաւական էր մեզի սիրելի եւ պաշտելի ընելու զՎահան Գողթնացի, իր Շուրիանն անհամեմատ առաւելութեամբ մ՝այլ սիրալի եւ պարծելի կ՝ընէ թէ զերդեան եւ թէ զերգիչն: . . .

Այսպիսի մէկ մը եւ ատոր նման մ՝ուենալով՝ կրնաս եւ դու, ով ժողովեալ Հայաստան, հայրենիք իմ, կրնաս եւ դու չամաչել եւ չնախանձիլ ո՛ և է ազգի գիմաց. կրնաս յայտ մատին եւ գերափառ Յունաստանի մը հետ մրցիլ. եւ կրնաս Թողուլ՝ որ անոր համբաւեալ տաւներորդ մուզան[1] իր ծղեբոյն ծլունքը խածնելով երթայ գահավիժի վրայ կապեան գարերէն վար, երբ յերեւան ելնեն ի տաբակս Սիւնեաց՝ մեր յիսուսոգի մուզայքն՝ Սահա-

1 Այսպէս կ՝անուանէր Պլատոն զՄուսիոս:

կոպոսկոպ և Խոսրովէդոսկոպ։ — Սատր հրաշահիւս շարականովը՝ կրնաս դուս այլփառաւորապէս քու հնապանծ եւպէրուդ վրայ դադրիլ և լռել, ով պանծալի բամբիռն Գողթան։ Սակայ բաւական է՝ քեզի անլռելի արձագանդ մ'ըլլալու, մեզի՝ մշտնջենաւոր մխիթարանք մը, և երկրաւոր անմահութեան մը՝ անմահից դասակցեալ ՎԱՀԱՆ ՆԱԻ ԳՈՂԹՆԱՑԻՈՑՆ։

10477396

ԻԱ

ԱՏՏԻԿԵԱՆ ՄԵՂՈՒ
Ի ՁԻՒՆԵՂԷՆ ԼԵՐԻՆՍ ՀԱՅՈՑ

Նոյեմբ. Թիկտ. 401 ամ. Ն. Ք.

Ա.

*Ա*ԷՆ իբրև Թաց վարագուրաւ մը կու ծածկէ աչքերնէս աշնան վերջին տեսարաններն այլ. եղեամն՝ Թափթըփած տերևոց վրայ՝ ձմեռուան սառամանեաց կանխիկ մանրանկար մը կու ցուցընէ. գիւղերն դարձեալ յանապատ կու փոխուին. ըզբօսաէրք կու դառնան 'ի քաղաք՝ 'ի պատսպարեալ բնակարանս: Արդէն անասուն կենդանիք այլ իրենց Ճարը տեսած են. որն չուեելով ընդ օդ և ընդ ջուր 'ի հեռաւոր և տաքուկ բոյներ, ւորն ամուր ապահով ծակ մը, փոս մը, խուռչ մը փնտռտելով և ներս քաշուելով: Ծաղկատարփ մեղուն այլ իր փեթակը փակեր մեղրով մոմով, նեռանձնացեր իր վեցանկիւն սենեկաց մէջ, կու ըզմայլի և կու Թմրի իր հնարած անուշակ փիլիսոփայութեամբը, որ աւելի իրական է (գոնէ իրեն և ոմանց համար) քան Սոկրատայ քանի մ' աշակերտացը, որք առաջին իմաստասէրք կամ բանաւոր մեղուք անուանեցան, Թէ զանազան փիտե-

*լեօք շալապրած գլոցն համար, և թէ քաղցրա-
խօս ու հեշտալուր ոճով ու բառով գրեչնուն: Ի-
րենց գեղեցկաբան կամ գեղեցկագիւտ աշակեր-
ներն այլ ձարտարեցին ըսել իրենց ամենէն վայե-
լչաբան և սիրելի փիլիսոփային համար (Պլատո-
նի), թէ 'ի տղայութեան կռնակին վրայ բերա-
նաբաց պառկած առեն՝ մեղուաց պար մը մուտ
ընթանցը մէջ ու խորխոչ չինեց, 'ի նշան իր ճար-
տարապան քաղցրախօսիկ լեզուին: Անոր մէկ մեծ
աշակերտակից և հայրենակից այլ՝ իր կակուղ
գրչին և պաճուճազարդ բանից համար՝ Ափթէ-
նէան Դեղ- անուանեցին. որ և ոչ միայն մեղուի
փոփոխուկ սրփերուն մեղրն ունէր, այլ և լսո-
ղին անոր տուր խայթոցն այլ,— զէնք.— և գրե-
թէ հարիւրամեան կենաց մէկ մասն 'ի բանակս և
'ի մրցանս անցուց, մէկայլն 'ի գրուածս և 'ի խօ-
սուածս բանասիրականս. այն զարմանալի մարե-
խածին Մեղուն, (Կրիւլլոսի որդի) Ֆէնոֆոն. զոր
այս օրերուս հայագուցական հրատարէ առանել մեր
հայրենեաց սահմանաց ներսից վրայ: Արդարև
պիտի զարմանայիր, Հայկակ, եթէ լսէիր թէ Ա-
թենքի հիւմեգեան մեղուն՝ այս անյարմար և տա-
րաժամ եղանակիս՝ եկեր Կորդուաց խորթ ու
խրթին ժայռից և սառից վրայ կու բզզայ. այլ
թերևս ոչ պակաս զարմանալի ըլլայ՝ անոր մեղրը
ճաշակով փոփոխարար փիլիսոփայ մ'այլ առե-
նել այն անկոխ քարակոհակաց մէջ՝ այսպիսի ա-
առեն մը:

Շատ անկարծ և կամ անբնական առելափոխու-
թեանց և հեռապնացութեանց՝ գլխաւոր (թէ և
գժնդակ) պատճառաց մէկն՝ եղած է մարդկան
իրարու հակառակութիւնն, պատերազմք. որք
ինչպէս շատ հեղ անբաւ չարեաց՝ երբեմն այլ բա-
րեաց ինչ առիթք եղած են. այսպիսի պատճա-
ռաւ մը Ֆաենոփոն այլ ընկաւ Հայոց ժայռուա-*

10477396

ու սահմուռտ լերանց վրայ, յառաջ քան զայլ բազմաթիւ մեծամեծ զօրավարս, որք գրեթէ ամեն գար՝ ամեն տան–ամ անցան ու գարձան մեր աշխարհին լեռներէն ու հովիտներէն. Ձիւներն անգամ հալեցընելովերբենց նմանեաց արեամբը: Սակայն Փաւենոփոն՝ ոչ իբրև Աննիբաղն յԱլպեայ՝ կ'ելնէր կ'իջնէր ընդ բազմաժայռ Կորձայս, ոտեըրիմ Թշնամւոյ հետ կռուելու և երկիրը աւրելու, և ոչ Լուկուլլեայ և Պոմպէի նման՝ Տիգրանայ և Միհրդատայ դէմ կ'երթար վրէժխնդրուելեամբ, այլ ակամայ՝ կարիճ բայց դժբաղդ բանակի մը մէջ գտուած, բազմազօր և նենգաւոր Թշնամիէն հալածուելով՝ անփորձ և անկոխ ճամբէ կու գար՝ նար՝ ի հայրենիս գառնալ և գարձընել տան հազարի չափ ցոյներ. և տարր համար այս գործս ըստուեցաւ Նահանջ Բէ–ղուն ցոնաց, և անմահ յիշատակ բռնեց՝ պատմուելեան մէջ. նոյն իսկ Փաենոփոնի ճարտար առաջնորդուելեամբն և ճարտարապագոյն գրչուելեամբ դիպուածոց, որ և իր գըրուածոց գլխաւորներէն մէկն է: Ինչափ աւելի պատուական եղած է այս պատմուելիւնս՝ որչափ որ կորսուած են ուրիշներուն գրուածքը նոյն գործոյ վրայօք. որոցմէ էր իր ընկերակից և զօրաց վարիչներէն մէկն՝ Սոփենետ Սթիւմփալացի. յորմէ կ'երևի թէ Դիոդոր Սիկիլիացի առած է այս պատմուելեանս մէջ այն դիպուածները կամ մանր տարբերուելիւնները՝ որք չեն յիշուիր 'ի Փաենոփոնէ:

Իսկ մեզի գալով, Հայկակ, մեր ազգին և աշխարհին, Փաենոփոնի այս գրուածը ինչպէս նաև Կիւրոպադիզ ըստուածն, յետ ցոնաց՝ ամենէն աւելի մեզի Հայոց պիտուական և սիրելի է. ոչ միայն զի մեր աշխարհին վրայ այլ ու իսկ պատմուելեանցը մէջ, այլ զի յետ ցոնաց՝ Փաենոփոնի յիշած այնքան ազգաց և ժողովրդոց մէջ՝ գրեթէ

10477396

միայն Հայք են՝ որք կարենան աւելի խորհրդա-
ծել և քննել անոր ըսածները: Ա՛յս դիտմամբ ես
այլ այսօր քեզի հետ ոչ Քաեռոփոնի վարքը գործ-
քերը և գրքերը կ՚ուզեմ քննել, և ոչ այն Բիւ-
րոճն նահանջը չափել ծայրէ ծայր, այլ միայն
մեր աշխարհէն անցնելուն դիպուածը և ձամբան:
Բայց որովհետև առանց երկու ծայրի՝ մէջ չըլլար,
հարկ կ՚ըլլայ գոնէ համառօտիւ յիշել և երկց
պատճառը, սկիզբն և վերջն այլ:

Բ

Պատերազմն՝ ի բնէ պժգալի՝ այլ աւելի է երբ
ընտանեկան կամ քաղաքական ըլլայ. այսպիսի էր
նախապատճառ մեր այս դիպուածին այլ. երկու
Պարսիկ արքայորդի Հղբարց մէջ ծագած հակա-
ռակութեամբ: Ցայտ է քեզի, որ արքայազն եղ-
բարց հակառակութիւնն այլ շատ հեղ ժառան-
գութեան իրաւանց կամ ինդրոց համար կ՚ըլլայ:
Արտաշէս Բ, պայազատ Պարսից Աքեմենեայց,
իբրև անդրանիկ որդի Դարեհի Նոթոսի՝ յաջոր-
դեց անոր յամի 404 նախ քան զԹուական Փըրկ-
չին, իր հօր թագաւորութենէն առաջ ծնած ըլ-
լալով. իսկ անոր թագաւորութեան առեն ծնաւ
Կիւրոս Կրտսեր ուրիշ դշխոյէ մը: Ցայտնի է կանանց
նախանձն այլ՝ ուր բազմակնութիւն կայ, և ջանքն՝
իրենց զաւակները վեր քշելու. մանաւանդ երբ
Պարիսատիսի պէս գոռոզ դշխոյէ մը ծիրանածին
ընծայուէր Կիւրոսի պէս կարիճ կուրծն մը, գրե-
թէ անտարակոյս էր ծագելի կռիւն: Սակայն
Արտաշէս՝ Ո-ղջ էր և ի՛ անուանէր (Մնէմոն՝ ի Յու-
նաց), միանգամայն և նախատես և մեծոգի. ոչ
զեղջային ուզեց զսկել և ոչ ինք վինքը. այլ ի-
րեն երեսփոխան զրաւ զանիկայ և վերատե-
սուչ ամենայն նախարարաց իր ինքնակալութեա-

10477396

նը արևմտահռոմեան, և աթոռն այլ դնել տուաւ
'ի Սարդիկէ մայրաքաղաք Լիւդիոյ, քիչ հեռու
և յարևելից Զմիւռնիոյ. այսպէս մինչև 'ի ծայր
արևմտից հեռացընելով զնա՝ ամօրեայ ճամբա-
ներով իր արևելեան գահէն (իբրև 20 աստիճան
աշխարհագրական երկարութեան իրարմէ հե-
ռու):

Կիբրոս իր եռանդուն բնաւորութեամբն և
Յունաց մերձաւորութեամբ և ընտանութեամբ՝
անանկ լաւ կարգաւորեց իր իշխանութիւնն և
արքունիքը, որ նոյն իսկ Յունաց նախանձելի և
պատուելի կ'ըլլար, եթէ չափազանցութեամբ և
կոլմնասիրութեամբ չէ աստից պատմածն. բայց
իր ամէն ցուցած և յուսացուցած գործերը սև-
ցուց, փճացուց իր կենաց հետ՝ անանձ փառա-
սիրութիւնն, որով կ'ուզէր միահեծան ինքնակալ
ըլլալ, նաև զեղբայրը զրկելով: Գաղտուկ պատ-
րաստութիւն տեսաւ, զօրք ժողվեց ցամաքի և
ծովու. օգնութիւն ուզեց 'ի Յունաց այլ, որոց
վրայ մեծ համարմունք և վստահութիւն ունէր:
Յոյնք, և մանաւանդ Սպարտացիք՝ իրեն երախ-
տապարտ էին, իրենց անկէ առած օգնութեանն
համար. և առանց տնտղնալու խաբեցին անոր
Կէարքոս լակեդեմոնացին, պզտիկ բայց ընտիր
գնդով մը. որուն հետ միացան ուրիշ Յունաց
մանր սէրուժիւններէն այլ շատ զօրք՝ իւրաքան-
չիւր զօրավարօք, բոլորն իբրև 16000 հոգի: Ընդ-
հանուր զօրապետութիւն եղաւ նոյն Սպարտացին.
իսկ առանձին ազգայ մէջ՝ Բէովատացւոց զօրավարն
էր Պրոքսեն Թեբացին, որուն մտերիմ բարեկամն
էր մեր ատենի իմաստասէր մեղուն՝ Քսենո-
փոն, որ այս առեն 50 կամ 55 ամեայ մ'էր: Ար-
դէն երիտասարդութեան առեն պատերազմի մէջ
մտած ելած, հիմայ հասակին և ուսմանց ազդե-
ցութեամբ՝ աւելի խաղաղութիւն և մեղը սիրէր

քան կռիւ և արիւն. անոր համար՝ ոչ իբրև մար-
սիկ և նիզակակից, այլ իբրև սրտակից ընկերա-
ցաւ Պրոքսենի. միանգամայն և իբրև բանասէր՝
նոր երկիր, նոր ազգ և դէպք տեսնելու քննելու.
մանաւանդ որ՝ ի սկզբան ոչ լինքն և ոչ այլ զօրա-
վարք գիտէին ուր և ինչ գան համար երթալնին.
վասն զի Կիւրոս խաբելով կ'ըսէր, թէ իրմէ ապըս-
տամբած Ասորւոց դէմ կ'երթայ: Ասանկով ժող-
վեց զամենքն ի Տարսոն մայրաքաղաք Կիւլիկիոյ,
ի սկիզբն յունիսի (401 տարւոյն), մտաւ յԱսո-
րիս, տարաւ բանակը մինչև յԵփրատ, անցուց
անդին (ի սկիզբն օգոստոսի), և պաշարաբեր նա-
ւերը յետ դարձուց: Ապա քիչ քիչ իր մեծերէն
սկսեալ՝ ինչուան վարիններուն իմացուց միտքը.
զոր ոմանք յօժարութեամբ ոմանք դժարութիւ
յանձն առին, յուսալով իր խոստմանց և բաղդին
այլ:

Ուշանալ չէր ըլլար. սակայն Միջագետաց չէն
և անշէն ընդարձակութիւնը կտրելու համար այլ
մինչ ի սահման Բաբելոնի՝ ամիս մը պէտք եղաւ:
Ան միջոցին Արտաշէս այլ իմանալով եղածը՝
պատրաստեցաւ արևելեան զօրօք մեծ բազմու-
թեամբ՝ եղբօրը դէմ ելնելու: Սա աւելի շուտով
հասաւ Եփրատայ և Տիգրիսի ամենէն իրարու
մօտ եղած տեղերը, որ հին Բաբելոնի մօտերն է.
և հոն Կառնափոս անուանեալ աւանի մը մօտ, որոյ
դիրքն շատ յայտնի չէ, (յետոյն ուսումնքերի)
եղաւ հին պատմութեան մէջ անուանի և բաղդա-
սահման պատերազմաց մէկն, որ մեր այս երեկո-
յեան զրոյցներէն դուրս կու մնայ: Այլ այսչափ
ըսելի է, որ երկու կողմէն այլ կրքով և կարըճու-
թեամբ կռուեցան. իրաւունքն յաղթող եղաւ.
Կիւրոս ոչ միայն անձամբ հասարակ զինուորի
պէս կու կռուէր, այլ և եղբօրը հետ զարնուե-
ա վիրաւորեց զնա. բայց մեռնողն ինքն է.

10477396

ղաւ, ըստ ոմանց՝ ի նոյն ինքն յԱրտաշէսէ զար-
նուածն: Կէնաց հետ վերջացաւ պատերազմին, և
ցրուեցաւ արևմտեան բանակն:

Գ

Կիւրոսի ասիական գունդերն նուաճուեցան օ-
րինաւոր իշխանուԹեան. իսկ Ցոյնք՝ որոցմէ քիչ
մարդ ինկեր էր պատերազմին մէջ, անկէ շատ ա-
ւելի գժար փորձանքի բռնուեցան: Արտաշէս ի-
րենց պատգամ խաւրեց որ զէնքերնին Թողուն,
ու իրմէ ուրիշ փոխարէն առնելով ազատ մնան
կամ երԹան. Ցոյնք պատասխանեցին, Թէ քանի
որ զէնք ունինք՝ անոնք մեզի բանի կու գան, ա-
ռանց զէնքի մենք այլ կրնանք բանի չգալ. էնքը
ուզեր մեր ատյգ օգուտը՝ Արտաշէսի անատյգ
վարձուց հետ փոխել. և Թէ կ'ուզէ Արտաշէս
փորձել զէնքերնուս արուեստը՝ պատրաստ եմք:
Հարկ եղաւ որ առանց կռուի զինքն Թագա-
ւորն՝ Թողլու զանոնք երԹալ իրենց երկիրը,
միայն Թէ անցած տեղերնուն վրնաս չընեն: —
Այս այլէսր անվայել Արտաշիսի ուղեղուԹեանը.
բայց գժբաղդաբար շատ հետ շատ ուշիմ Թագա-
ւորք և անԹափ իշխանական գլուխք՝ ուշաԹափ
կ'ըլլան իրենց պաշտօնէից անարժան Թելադրու-
Թեամբք. այսպէս այլ եղաւ Արտաշիսի: Հաւա-
նեցաւ իր սիրելի Տիտափեռն մեծ նախարարին
խրատուն, դաւելու զՑոյնս. զոր և գործով կա-
տարեց անխիղճ խրատուն, հրաւիրելով զգլխա-
ւոր զօրապետս Ցունաց իրեն վրանը, իբրև՝ ի
խորհրդակցուԹիւն և դաշնակցուԹիւն. և զա-
մենքն այլ (տասնումեկ հոգի) սպաննել տուաւ,
Կլէարքոսէն սկսեալ մինչև՝ ի Պրոքսեն բարեկամն
Քսենոփոնի: Երկրորդական զօրավարքն գոյժը
լսելով փութացան հեռանալու, և իրենց առաջ-

10477396

նորզ ընտրեցին Քլերխոսի Սպարտացին. իսկ վերջապահ բանակին՝ զմերս Քսենոփոն, որ հայրենակցաց սիրուն և մտերմին մահուան ցաւովն զբաղած՝ յանձն առաւ այս ծանր և վտանգաւոր պաշտօնը, և մեծ հնարագիտութեամբ և քաջասրտութեամբ կատարելով յաջողութեամբ այլ պահեց, և Թոլոմ յետոց զարմանալի պատերազմական արուեստի օրինակ մը, որ կրնայ նախօրինակ ըսուիլ յաղթուած բանակի մը ետ քաշուելուն, որով այս գարուս սկիզբն այլ այնքան անուանի եղաւ Մօրոյ զօրավարն Փռանկաց, մեծին Նաբոլէոնի հետ բաղդատուածն:

Նորընտիր զօրավարքն խորհուրդ ըրին բոլոր գլխաւորներով ինչ ձամբով յետ դառնալնուն վրայ. որովհետև երկու մեծ և դիւրին ճամբայ կար, որով արդէն եկած այլ էին. բայց Թէ՛ անշէն կողմեր ունէր այն ճամբան՝ (ուր դժուար էր պաշար գտնելն) և Թէ Պարսից արքունի գունդերէն բռնուած պիտի ըլլար. ինչպէս որ արդէն այլ Տիսափեռնէս մեծ գնդով մը, և Միհրդատ անուամբ զօրապետ մ'այլ 5000 ընտիր զօրօք ետևնուն ընկած կու հալածէին: Նոր, անփորձ և դժուարին ճամբայ մը հարկ սեպեցին բանալ Յոյնք, բայց իրենց նպատակին հասցնելու աւելի յարմար. և այս էր Տիգրիսի եզերքներէն մինչև՛ ի Ձորոխի եզերքը, կամ Կորդուաց լեռներէն մինչև՛ ի Խաղտիս՝ ձեղքել մեր Հայաստան աշխարհին լեռնակոհակ բարձրաւանդակը, յարևելեան հարաւոյ յարևմուտս հիւսիսոյ, ձեան և սառամանեաց եղանակի ատեն, և ելնել Տրապիզոնի և ուրիշ յունական գաղթականաց կողմերը:

Ահա յանդուգն և բռնագաւեալ խորհրդով շտապեցին Յոյնք Բաբելոնի և Ասորեստանի կողմերէն դէպ՛ ի Միջագետաց վերնակողմը. Տիգրիս գետոյն եզերքը բռնելով անցան անոր օժանդակ-

նելը (կապրոս և Մեծ Ձաւ գետ՝ որ Հայոց Սալբակ գաւառին լեռներէն կ'իջնէ), և երկու մեծ ամէծ քաղաքներն՝ Լաըիսա և Մէսոփլա. զոր հնագէտք Ճանչնան՝ Ռեսէն [1] Ս. Գրոց և Նիմրուտ հիմակուան, մեկայըն Նինուէ կամ Մոսուլ, որ և հին աւեն այս անունը կրեր, Մուծղ կամ Մօսլ կոչմամբ: Անոնցմէ վեր Զախոէ և Գզիրայի (Ճէզիրէ-իպն-Էօմէր) գաւառները մտան, որք այն աւաններ և քիչ մ'աւելի Հայոց և Ասորեստանեայց միջասահմանք սեպուէին. և հիմայ հոս հասնելնուն, մինչ Տիգրիսեան եռանէն կու հալածէր՝ գիմացնէն կամ քովերնէն երևցաւ արևելեան Հայաստանի կուսակալ ըսուած Ոբոնդ մը, որ ըստ մեզ Հրոնդ կամ Եբոանդ պիտի ըլլայ, թէ ոչ Ահմոդ [2], որ ըստ կարգի Հայկազանց Խորենացւոյն՝ այն ժամանակուան Հայ Թագաւորն կու հանդիսանի: Յոյնք երբեմն զարնուելով երբեմն փախչելով միշտ գետն 'ի վեր եկնելով հասան Ճէզիրէի այն կողմերը, ուր գրեթէ գետն խորունկ դարափներով կու մօտենար լերանց և Ճամբան կորէր. հարկ էր կամ գետը անցնիլ և Միջագետաց դաշտերը մտնել, կամ լեռն 'ի վեր դիմել. և ահա այս և հոս էր Յունաց ըրած ընտրութիւնը, որոց հրաւէր կամ հրապոյր մ'այլ էին քարեբեր Հայաստանի համբարքն. ինչպէս ինքն Քսենոփոն այլ վկայէ:

Նոյեմբեր ամսոյն կէսն էր երբ սկսան Յոյնք եկնել Կորդուաց լեռները, որ հոն 'ի սկզբան՝ գետոյն երեսէն հազիւ իբրև 1500 ոտք բարձր են, այլ երթալով կու բարձրանան՝ ինչուան 10000 և աւելի այլ: Ոչ անմիջապէս եկած աւերներին յայտնի է, ոչ ձիւղ բռնած Ճամբու գծերնին, և

1 Դասան, ըստ այլ թարգմանութեան:
2 Եթէ արդարև Ահմոդ է անունն և ոչ Ահմոգ:

ոչ ինձյած կոդմերինին, և ոչ այլ ուրիչ քաղաք և
ինձեվանած տեղիքն. այլ շատ կամ քիչ հաւանու-
թեամբ, ըստ քննութեան գիտանոց՝ որք աշխատեր
են այս ճամբորդութիւնը հետաքննելու, և գեռ
իբր անտարակոյս ցուցած չեն, որովհետև հին և
նոր անուննները միաբանել շատ գժար է. գար-
ձեալ բաւական անուն նշանակած չեն հին ու-
ղևորքն, և ոչ այլ ամեն անգամ՝ գացած կամ
դադրած օրերնուն թիւը. թող ուրիչ պատճառ-
նեըն այլ, զոր աւելորդ սեպեմ հոս մէջ բերել,
կամ մանր հետաքննել. առ այժմ հաւանագոյնը
յիշելով թողում անոնց՝ որ մանաւոր փոյթ մ'ու-
նենան այս խնդրոյս:– Իսկ այս առջի լեռնակատար
եօթնօրեայ ճամբանին՝ հաւանօրէն Ճէզիրէի և
Սղերտայ (կամ Սիէրտայ) միջոց Ցընըգ և Ցըն-
տըգ ըսուած բերդաւանաց կողմերէն ակսելով՝
դէպ 'ի Մոկաց երկիրը ձգուած է, յետոյ անկէց
այլ դէպ 'ի Բաղէշու ճամբան. և բոլոր երկամ-
սեայ Հայաստանի մէջ ըրած ճամբաներնուն դը-
ժուարագոյն մասերէն մէկն է. թէ լեռնոտ երկ-
րին բնութեան պատճառաւ, թէ լեռնաբնակաց
բարուցը:

Դ

Ի սկզբնէ կամ հազարամեայ դարերէ վեր՝ քիչ
փոփոխութի ունեցող ազգերէն մէկն այլ Քուրդն
է. որոյ և անունն գրեթէ անփոփոխ ասկէ 2300
տարի առաջ այլ յիշուի 'ի Յունաց՝ Քուրտոս կամ
Կուրտոէանք, ինչպէս մեր նախնիք այլ անուանեն
Կորդուս կամ Կորդուայիք, ևս և Կուճայք. որք և
ինչուան հիմայ բանասիրաց մեծ քննութենէ նիւթ
են, մանաւանդ այս եօթի տարիներս. այսինքն
թէ երենց և թէ լեզուներնուն ինչ ազգէ ծագած
կամ որու նման ըլլալն: Հիմակուան լեզուներ-

նուն նայելով աւելի՝ Պարսից մօտ են. քնակած աւելորնուն նայելով հին Քալդէացւոց և Մարաց սեփական են: Իսկ այս Յունաց և Հայոց և ուրիշ հիներու յիշած Կորդուքն՝ Հայոց և Քալդէացւոց համ Ասորեստանեայց միչտ համ ու ժոլո- վուրդ մ'են, երբեմն մէկուն երբեմն մէկայլին նուաճուած, շատ չեղ այլ ինքնագլուխ և ան- կու մերձաւորաց: Այսպէս էին նաև Քսենոփոնի առեն. որ և յիշէ, Թէ քիչ առաջ Պարսից Թա- գաւորն ուզելով նուաճել զանունք՝ 120000 զօ- րաց քանակ մը խաւրեց, որք գրեթէ բոլոր ջար- դուեցան, կէս մը 'ի լերանց կէս մ'այլ 'ի քնակը- ջաց Կորդուաց. մինչև ասիպուեցան Պարսք գաչնագրութեամբ վնչանիլ:

Այսպիսեաց միչտ ճամբայ ընելու համար՝ կրնաս երևակայել Թէ ինչ զգուշութիւն և քա- ջասրտութիւն պէտք էր Յունաց. որք գիշերանց մօտեցան լերանց, և առաւօտ կանուխ համաց և լուիկ ակաան եղնել, որ չիմանան լեռնցիք. և այն- պէս այլ եղաւ: Վան զի արդէն ձմեռն կու ան- ցեր լերանց. արածականք 'ի գոմ փակուած էին, դուրսը Թափառող չկար. ամենքն քաշուած էին իրենց գեղերը, որ շինուած են լերանց գոգոց ու խոռոչից մէջ, և կէս մը ծածկուած քարերու մէջ և գետնի տակ. քնականապէս այլ իրարմէ հեռու և ոչ բազմաշէն: Ի՛նչ զարմանք ընկաւ սեղացւոց վրայ՝ երբ յանկարծ լրիկուան դէմ՝ աներնուն գլուխը սեան հազարաւոր զինեալ երիտասարդ- ներ, որ ոչ Պարսից նմանէին և ոչ Հայոց: Սաս- ջին դրդուեին՝ մէկէն սեղերնին Թողուլ և փախչիլ տուաւ. Յունաց ուզածն այլ այս էր. անհաշտ ներս մտան, ինչ ուտելիք որ գտան առին. բայց ուրիշ բանի չդպան՝ որ չգրգռուին թարբարոսքն. մանաւանդ Թէ ընտանութեամբ այլ կու կանչէին զանունք, և կ'իմացընէին որ միայն կերակուր և ճամբայ կ'ուզեն:

*լեօք շարտադրած գրոցն համար, և թէ քաղցրա-
խօս ու հեշտալուր ոճով ու բառով գրեչնուն: Ի-
րենց գեղեցկաբան կամ գեղեցկագիւտ աշակեր-
ներն այլ ձարտարեցին ըսել իրենց ամենէն վայե-
լեալ և սիրելի փիլիսոփային համար (Պլատո-
նի), թէ 'ի տղայութեան կռնակին վրայ բերա-
նաբաց պառկած առեն՝ մեղուաց պար մը մտաւ
շրթանցը մէջ ու խորխախ չինեց, 'ի նշան իր ձար-
տարան քաղցրախօսիկ լեզուին: Անոր մէկ մեծ
աշակերտակից և հայրենակից այլ՝ իր կակուղ
գրչին և պաճուճազարդ բանից համար՝ Արիս-
տէան ձեղ- անուանեցին. որ և ոչ միայն մեղուի
փոփոխուկ որփերուն մեղն ուներ, այլ և ըստ ա-
լոյն անոր տուր խայթոցն այլ,—զինք.—և գրե-
թէ հարիւրամեան կենաց մէկ մասն 'ի քանակս և
'ի մրցանս անցուց, մեկայլն 'ի գրուածս և 'ի խո-
սուածս բանաստրականս. այն զարմանալի մրե-
խածին Մեղուն, (Արիւլլոսի որդի) Փանդոս. զոր
այս օրերուս հայացուցածին հրատարակ առնել մեր
հայրենեաց սահմանած լերանց վրայ: Արդարև
պիտի զարմանայիր, Հայկակ, եթէ լսէիր թէ Ա-
թենքի հիւմեղեան մեղուն՝ այս անյարմար և տա-
րաժամ եղանակիս՝ եկեր Կորդուաց խորթ ու
խրթին ժայռից և սառից վրայ կու բզզայ. այլ
թերևս ոչ պակաս զարմանալի ըլլայ՝ անոր մեղրը
ձաշակով փափկաբարոյ փիլիսոփայ մ'այլ առա-
նել այն անկոխ քարակոհակաց մէջ՝ այսպիսի ա-
առեն մը:*

*Շատ անկարծ և կամ անբնական առելափոխու-
թեանց և հեռապնացութեանց՝ գլխաւոր (թէ և
գժնդակ) պատճառաց մէկն՝ եղած է մարդկան
էրարուս հակառակութիւնն, պատերազմք. որք
ինչպէս շատ հեղ անբաւ չարեաց՝ երբեմն այլ բա-
րեաց ինչ առիթք եղած են. այսպիսի պատճա-
ռաւ մը Քսենոփոն այլ ընկաւ Հայոց ժայռուա-*

ու սառնուտ լերանց վրայ, յառաջ քան զայլ բազմաթիւ մեծամեծ զօրավարս, որք գրեթէ ամեն գար՝ ամեն տան–ամ անցան ու գարձան մեր աշխարհին լեռներէն ու հովիտներէն. ձիւներն անգամ հալեցընելով երբեմն նմանեաց արեամբը: Սակայն Քսենոփոն՝ ոչ իբրև Աննիբաղն յԱլպեայ՝ կ'ելնէր կ'իջնէր ընդ բազմաժայռ Կորձայս, ոմանց իմ Թշնամւոյ հետ կռուելու և երկիրը աւրելու, և ոչ Լուկուլլեայ և Պոմպէի նման՝ Տիգրանայ և Միհրդատայ դէմ կ'երթար վնասդիմադրութեամբ, այլ ակամայ՝ կարիճ բայց դժբաղդ բանակի մը մէջ գտուած, բազմազօր և նենգաւոր Թշնամիէն հալածուելով՝ անփորձ և անկոխ ճամբէ կու չգնար'ի հայրենիս գառնալ և գարձընել տան հազարի չափ ցոյներս. և ասոր համար այս գործս ըստեցաւ Նահանջ Բէ–րուն ցոնաց, և անմահ յիշատակ բռնեց՝ պատմութեան մէջ. նոյն իսկ Քսենոփոնի ճարտար առաջնորդութեամբն և ճարտարապետին գրչութեամբ դիպուածոց, որ և իր գրուածոց գլխաւորներէն մէկն է: Ինչափ աւելի պատուական եղած է այս պատմութիւնս՝ որչափ որ կորսուած են ուրիշներուն գրուածքը նոյն գործոյ վրայօք. որոցմէ էր իր ընկերակից և զօրաց վարիչներէն մէկն՝ Սոփենետ Սթիմփալացի. յորմէ կ'երևի թէ Դիոդոր Սիկիլիացի առած է այս պատմութեանս մէջ այն դիպուածները կամ մանր տարբերութիւնները՝ որք չեն յիշուիր'ի Քսենոփոնէ:

Իսկ մեզի գալով, Հայկակ, մեր ազգին և աշխարհին, Քսենոփոնի այս գրուածը ինչպէս նաև կէտ–ցոյց ըստուածն, յետ ցոյնաց՝ ամենէն աւելի մեզի Հայոց պիտուական և սիրելի է. ոչ միայն զի մեր աշխարհին վրայ այլ ու իսկ պատմութեանցը մէջ, այլ զի յետ ցոյնաց՝ Քսենոփոնի յիշած այնքան ազգաց և ժողովրդոց մէջ՝ գրեթէ

10477396

*Միայն Հայք են՝ որք կարենան սահել խորհրդա-
ծել և քննել անոր ըսածները: Ա. յս դիտմամբ եա
յլ այսօր քեզի հետ ոչ Քաենուփոնի վարքը գործ-
քերը և գրքերը կ'ուզեմ քննել, և ոչ այն Բիւ-
րոեն նահանջը չափել ծայրէ ծայր, այլ միայն
մեր աշխարհէն անցնելուն դիպուածը և ձամբան:
Բայց որովհետև առանց երկու ծայրի՝ մէջ չըլլար,
հարկ կ'ըլլայ գոնէ համառօտիւ յիշել և երաց
պատճառը, սկիզբն և վերջն այլ:*

Բ

*Պատերազմն 'ի բնէ պժգալի՝ այլ սահելի է երբ
ընտանեկան կամ քաղաքական ըլլայ. այսպիսի էր
նախապատճառ մեր այս դիպուածին այլ. երկու
Պարսիկ արքայորդի Հղբարց մէջ ծագած հակա-
ռակութեամբ: Ցայտ է քեզի, որ արքայազն եղ-
բարց հակառակութիւնն այլ շատ հեղ ժառան-
գութեան իրաւանց կամ խնդրոց համար կ'ըլլայ:
Ա. րտաշէս Բ, պայազատ Պարսից Ա. քեմենեայց,
իբրև անդրանիկ որդի Դարեհի Նոթոսի՝ յաջոր-
դեց անոր յամի 404 նախ քան զԹռւսական փըրկ-
չին, իր հօր թագաւորութենէն առաջ ծնած ըլ-
լալով. իսկ անոր թագաւորութեան առեն ծնաւ
Կ. ՚ր. ս. Կիւրոս ուրիշ դշխոյէ մը: Ցայտնի է կանանց
նախանձն այլ՝ ուր բազմակնութիւն կայ, և ջանքն՝
իրենց զաւակները վեր քշելու. մանաւանդ երբ
Պարիսատիսի պէս գոռոզ դշխոյէ մը ծիրանածին
ընծայուէր Կիւրոսի պէս կարիճ կոլիեն մը, գրե-
թէ անտարակոյս էր ծագելի կռիւն: Ա. ռաջին
Ա. րտաշէս՝ Ո-ւէղէր և Ի'անուանէր (Մ'նէմոն 'ի Յու-
նաց), միանգամայն և նախատես և մեծոգի. ոչ
զեղեայրն ուզեց զլուխ և ոչ ինք զինքը. այլ ի-
րեն իրեն Երեսփոխան զրաւ զանիկայ և վերատե-
սուչ ամենայն նախարարաց իր ինքնակալութեա-

10477396

նը արևմտակողման, և աթոռն այլ դնել տուաւ
'ի Սարդիկէ մայրաքաղաք Լիւդիոյ, քիչ հեռու
և յարևելից Զմիւռնիոյ. այսպէս մինչև 'ի ծայր
արևմտից հեռացընելով զնա՝ ամսօրեայ ճամբա-
ներով իր արևելեան գահէն (իբրև 20 աստիճան
աշխարհագրական երկարութեան իրարմէ հե-
ռու):

Կիւրոս իր եռանդուն բնաւորութեամբն և
Յունաց մերձաւորութեամբ և ընտանութեամբ՝
անանկ լաւ կարգաւորեց իր իշխանութիւնն և
ազքունիքը, որ նոյն իսկ Յունաց նախանձելի և
պատուելի կ'ըլլար, եթէ չափազանցութեամբ և
կոլճնահրութեամբ չէ աոնց պատմածն. բայց
իր ամեն ցուցած և յուսացուցած գործերը սև-
ցուց, փճացուց իր կենաց հետ՝ անանձ փառա-
սիրութիւնն, որով կ'ուզէր միահեծան ինքնակալ
ըլլալ, նաև զեղբայրը զրկելով: Գաղտուկ պատ-
րաստութիւն տեսաւ, զօրք ժողվեց ցամաքի և
ծովու. օգնութիւն ուզեց 'ի Յունաց այլ, որոց
վրայ մեծ համարմունք և վստահութիւն ունէր:
Յոյնք, և մանաւանդ Սպարտացիք՝ իրեն երախ-
տապարտ էին, իրենց անկէ առած օգնութեան
համար. և առանց տնտղնալու խաբեցին անոր
Կէարքոս լակեդեմոնացին, պզտիկ բայց ընտիր
գնդով մը. որուն հետ միացան ուրիշ Յունաց
մանր սէրուժիւններէն այլ շատ զօրք՝ իւրաքան-
չիւր զօրավարօք, բոլորն իբրև 16000 հոգի: Ընդ-
հանուր զօրապետին եղաւ նոյն Սպարտացին.
իսկ առանձին ազգայ մէջ՝ Բէովատացւոց զօրավարն
էր Պրոքսեն Թեբացին, որուն մասնաւոր բարեկամին
էր մեր ատենի իմաստասէր մեղուն՝ Քսենո-
փոն, որ այս առեն 30 կամ 35 ամեայ մ'էր: Ար-
դէն երիտասարդութեան առեն պատերազմի մէջ
մտած ելած, հիմայ հասակին և ուսմանց ազդե-
ցութեամբ՝ աւելի խաղաղութիւն և մեղը սիրէր

քան կռիւ և արիւն. անոր համար՝ ոչ իբրև մար-
սիկ և նիզակակից, այլ իբրև սրտակից ընկերա-
ցաւ Պրոքսենի. միանգամայն և իբրև բանասէր՝
նոր երկիր, նոր ազգ և դէպք տեսնելու քննելու.
մանաւանդ որ՝ ի սկզբան ոչ լինքն և ոչ այլ զօրա-
վարք գիտէին ուր և ինչ քանի համար երթալին.
վասն զի Կիւրոս խաբելով կ'ըսէր, թէ իրմէ ապըս-
տամբած Ասորւոց դէմ կ'երթայ: Ասանկով ժող-
վեց զամենքն ի Տարսոն մայրաքաղաք Կիւլիկիոյ,
ի սկիզբն յունիսի (401 տարւոյն), մտաւ յԱսո-
րիս, տարաւ բանակը մինչև յԵփրատ, անցուց
անդին (ի սկիզբն օգոստոսի), և պաշարաբեր նա-
ւերը յետ դարձուց: Ապա քիչ քիչ իր մեծերէն
սկսաւ՝ ինչուան վարիններուն իմացուց միտքը.
զոր ոմանք յօժարութեամբ ոմանք դժարութիւ
յանձն առին, յուսալով իր խոստմանց և բաղդին
այլ:

Ուշանալ չէր ըլլար. սակայն Միջագետաց չէն
և անչէն ընդարձակութիւնը կտրելու համար այլ
մինչ ի սահման Բաբելոնի՝ ամիս մը պէտք եղաւ:
Անկն միջոցին Արտաշէս այլ իմանալով եղածը՝
պատրաստեցաւ արևելեան զօրօք մեծ բազմու-
թեամբ՝ եղբօրը դէմ ելնելու: Սա աւելի շուտով
հասաւ Եփրատայ և Տիգրիսի ամենէն երարուս
մօտ եղած տեղերը, որ հին Բաբելոնի մօտերն է.
և հոն Կունաքսա անուանեալ աւանի մը մօտ, որոյ
դիրքն շատ յայտնի չէ, (յետին տեղագիրներուն)
եղաւ հին պատմութեան մէջ անուանի և բաղդա-
սահման պատերազմաց մէկն, որ մեր այս երեկո-
յեան զրոյցներէն դուրս կու մնայ: Այլ այսչափ
ըսելի է, որ երկու կողմէն այլ կրքով և կարըճու-
թեամբ կռուեցան. իրաւունքն յաղթող եղաւ.
Կիւրոս ոչ միայն անձամբ հասարակ զինուորի
պէս կու կռուէր, այլ և եղբօրը հետ զարնուե-
ցաւ ու վիրաւորեց զնա. բայց մեռնողն ինքն է-

10477396

ցաւ, ըստ ոմանց՝ ինոյն ինքն յԱրտաշէսէ զար-
նուածն: Կէնացն հետ վերջացաւ պատերազմին, և
ցլուեցաւ արևմտեան բանակն:

Գ

Կիւրոսի ասիական գունդերն նուաճուեցան օ-
րինաւոր իշխանութեան. իսկ Ցոյնք՝ որոցմէ քիչ
մարդ ինկեր էր պատերազմին մէջ, անկէ շատ ա-
ւելի գժար փորձանքի բռնուեցան: Արտաշէս ի-
րենց պատգամ խաւրեց որ զէնքերնին Թողուն,
ու իրմէ ուրիշ փոխարէն առնլով ազատ մնան
կամ երթան. Ցոյնք պատասխանեցին, Թէ քանի
որ զէնք ունինք՝ անոնք մեզի բանի կու գան, ա-
ռանց զէնքի մենք այլ կրնանք բանի չգալ. էնք
ուզեր մեր ատյպ օգուտը՝ Արտաշէսի անատյպ
վարձուց հետ փոխել. և եթէ կ'ուզէ Արտաշէս
փորձել զէնքերնուս արուեստը՝ պատրաստ եմք:
Չարկ եղաւ որ առանց կռուի զինքնին Թագա-
ւորն՝ Թողլու զանոնք երթալ իրենց երկիրը,
միայն Թէ անցած տեղերնուն վրնաս չընեն: —
Այս այլէսր անվայել Արտաշէսի ուշեղութեանը.
բայց գժբաղդաբար շատ հեղ շատ ուշիմ Թագա-
ւորք և անԹափ իշխանական գլուխք՝ ուշաԹափ
կ'ըլլան իրենց պաշտօնէից անարժան Թէլադրու-
Թեամբք. այսպէս այլ եղաւ Արտաշէսի: Հաւա-
նեցաւ իր սիրելի Տիտափեռն մեծ նախարարին
խրատուն, դաւելու զՑոյնս. զոր և գործով կա-
տարեց անխիղճ խրատուն, հրաւիրելով զգլխա-
ւոր զօրապետս Ցունաց իրեն վրանը, իբրև՝ ի
խորհրդակցութիւն և դաշնակցութիւն. և զա-
մենքն այլ (տասնումեկ հոգի) սպաննել տուաւ,
Կլէարքոսէն սկսեալ մինչև՝ ի Պրոքսեն բարեկամն
Քսենոփոնի: Երկրորդական զօրավարքն գոյժը
լսելով փութացան հեռանալու. և իրենց առաջ-

10477396

նորզ ընտրեցին Քլերխոսի Սպարտացին. իսկ վերջապահ բանակին՝ զմերս Քսենոփոն, որ հայրենակցաց սիրոյն և մուերմին մահուան ցաւովն դերդուած՝ յանձն առաւ այս ծանր և վտանգաւոր պաշտօնը, և մեծ հնարագիտութեամբ և քաջասրտութեամբ կատարելով յաջողութեամբ այլ պահակեց, և Թոլուց յետոյ զարմանալի պատերազմական արուեստի օրինակ մը, որ կրնայ նախօրինակ ըսուիլ յաղթուած բանակի մը ետ քաշուելուն, որուվ այս դարուս սկիզբն այլ այնքան անուանի եղաւ Մօրոյ զօրավարն Փռանկաց, մեծին Նաբոլէոնի հետ բաղդատուածն:

Նորընտիր զօրավարքն խորհուրդ ըրին բոլոր զկնատիր զօրաւորներով՝ ինչ ձամբով յետ դառնալնուն վրայ. որովհետև երկու մեծ և դիւրին ճամբայ կար, որով արդէն եկած այլ էին. բայց թէ՛ անչէն կողմեր ուներ այն ճամբան՝ (ուր գժայր էր պաշար գտնելն) և թէ Պարսից արքունի գունդերէն բռնուած պիտի ըլլար. ինչպէս որ արդէն այլ Տիսափեռնէս մեծ գնդով մը, և Միհրդատ անուամբ զօրապետ մ'այլ 5000 ընտիր զօրօք եւոնուն ընկած կու հալածէին: Նոր, անփորձ և դժուարին ճամբայ մը հարկ սեպեցին բանալ Յոյնք, բայց իրենց նպատակին հասցընելու աւելի յարմար. և այս էր Տիգրիսի եզերքներէն մինչև՛ի Ձորոխի եզերքը, կամ Կորդուաց լեռներէն մինչև՛ի Խաղտիս՝ ձեղքել մեր Հայաստան աշխարհին լեռնակոհակ բարձրաւանդակը, յարևելեան հարաւոյ յարևմուտս հիւսիսոյ, ձեան և սառամանեաց եղանակի առեն, և ելնել Տրապիզոնի և ուրիշ յունական գաղթականաց կողմերը:

Այս յանդուգն և բռնադատեալ խորհրդով՝ շտապեցին Յոյնք Բաբելոնի և Ասորեստանի կողմերէն դէպ՛ի Միջագետաց վերնակողմը. Տիգրիս գետոյն եզերքը բռնելով անցան անոր օժանդակ-

նեըը (կապրոս և Մեծ Ջաւ գետ՝ որ Հայոց Ալբակ գաւառին լեռներէն կ'իջնէ), և երկու մեծ ծամեծ քաղաքներն՝ Լարիսա և Մեմֆիլա. զոր հնագէտք Ճանչնան՝ Ռեսէն [1] Ս. Գրոց և Նինվեա-պ հմանաւան, մեկայլն Նինուէ կամ Մոսուլ, որ և հին ատեն այս անունը կրեր, Մուծղ կամ Մօսլ կոչմամբ: Ասոնցմէ վեր Զախոյի և Գզերայի (Ճեզիրէ-իպն-Էօմէր) գաւառները մտան, որք այն ատեններ և քիչ մ'առաջ Հայոց և Ասորեաստանեայց միջասահմանք սեպուէին. և հիմայ հոս հանեընուն, մինչ Տիգափեան եռանէն կու հալածէր՝ գիմացնէն կամ քովերնէն երեցաւ արևելեան Հայաստանի կուսակալ ըսուած Ոզոնդ մը, որ ըստ մեզ Հրանդ կամ Եըռանդ պիտի ըլլայ, թէ ոչ Արտոտ [2], որ ըստ կարգի Հայկազանց Խորենացւոյն՝ այն ժամանակուան Հայ Թագաւորն կու հանդիպի: Յոյնք երբեմն զարնուելով երբեմն փախչելով մինչ գետն 'ի վեր ելնելով հասան Ճէզիրէի այն կուլմերը, ուր գրեթէ գետն խորունկ դարափներով կու մօտենալ լերանց և Ճամբան կտրէր. հարկ էր կամ գետը անցնիլ և Միջագետաց դաշտերը մտնել, կամ լեռն 'ի վեր դիմել. և ահա այս և հոս էր Յունաց ըրած ընտրութիւնը, որոց հրաւէր կամ հրապոյր մ'այլ էին բարեբեր Հայաստանի համբաւքն. ինչպէս ինքն Քսենոփոն այլ վկայէ:

Նոյեմբեր ամսոյն կէսն էր երբ սկսան Յոյնք ելնել Կորդուաց լեռները, որ հոն 'ի սկզբան՝ գետոյն երեսէն հազիւ երկու 1500 ոտք բարձր են, այլ երթալով կու բարձրանան՝ ինչուան 10000 և աւելի այլ: Ոչ անմիջապէս ելած տեղերնին յայտնի է, ոչ ձիւղ բռնած Ճամբու գծերնին, և

1 Դուռան, ըստ այլ թարգմանութեան:
2 Եթէ արդարև Արմոդ է անունն և ոչ Արմոգ:

ոչ ինջան կոլմերնին, և ոչ այլ ուրիշ քալած և իջեվանած տեղիքն. այլ շատ կամ քիչ հաւանու-թեամբ, ըստ քննութեան գիտնոց՝ որք աշխատեր են այս Համբարդութիւնը հետաքննելու, և դեռ իբր անտարակոյս ցուցած չեն, որովհետև հին և նոր անուններըը միաբանել շատ դժար է. դար-ձեալ բաւական անուն նշանակած չեն հին ու-ղևորքն, և ոչ այլ ամեն անգամ՝ գացած կամ դարձած օրերնուն թիւը. Թող ուրիշ պատճառ-նեըն այլ, զոր աւելորդ սեպեմ հոս մէջ բերել, կամ մանր հետաքննել. առ այժմ հաւանագոյնը յիշելով Թողումանոնց՝ որ մանաւոր վոյթ մ՝ու-նեանան այս խնդրոյս:— Իսկ այս առջի լեռնակատար եօթնօրեայ Համբանին՝ հաւանօրէն Ձէզլրէի և Սղերտայ (կամ Սիէրտայ) միջոց Ֆընըզ և Ֆըն-տըզ ըսուած բերդաւանաց կողմերէն սկսելով՝ դէպ 'ի Մոկաց երկիրը ձգուած է, յետոյ անկէց այլ դէպ 'ի Բալիջու Համբան. և բոլոր երկամ-սեայ Հայաստանի մէջ ըրած Համբանեըննուն դը-ժուարագոյն մասերէն մէկն է. Թէ լեռնոտ երկ-րին քննութեան պատճառաւ, Թէ լեռնաբնակաց բարուցը:

Դ

Ի սկզբնէ կամ հազարամեայ դարերէ վեր՝ քիչ փոփոխութիւն ունեցող ազգերէն մէկն այլ Քուրդն է. որոյ և անունն գրեթէ անփոփոխ առկէ 2300 տարի առաջ այլ յիշուի 'ի Յունաց՝ Քարդուք կամ Կորդուեանք, ինչպէս մեր նահանգք այլ անուանեն Կորդուք կամ Կորդուայիք, ևս և Կուճայք. որք և ինչուան հիմայ բանասիրաց մեծ քննութիւն նիւթ են, մանաւանդ այս եօթն տարիներս. այսինքն Թէ երենց և Թէ լեզուներնուն ինչ ազգէ ծագած կամ որու նման ըլլալն: Հիմակուան լեզուներ-

նուն նայելով աւելի՝ Պարսից մօտ են. քնակած աւելորնուն նայելով՝ հին Քաղդէացւոց և Մարաց սեփական են: Իսկ այս Յունաց և Հայոց և ուրիշ հինեերու յիշած Կորդուէքն՝ Հայոց և Քաղդէացւոց կամ Ասորեստանեայց միչտ հսման ազգ և ժողովուրդ մ'են, երբեմն մեկուն երբեմն մեկայլին նուաճուած, շատ հեղ այլ ինքնագլուխ և ազատ կու մերձաւորաց: Այսպէս էին նաև Քսենոփոնի առեն. որ և յիշէ, Թէ քիչ առաջ Պարսից Թագաւորն ուզելով նուաճել զանոնք՝ 120000 զօրաց քանակ մը խաւերեց, որք գրեթէ բոլոր ջարդուեցան, ևէս մը 'ի լերանց ևէս մ'այլ 'ի քնակըջացն Կորդուաց. մինչև ասխատուեցան Պարսք դաշնադրութեամբ վնչանիլ:

Այսպիսեաց միչն ձամբայ ընելու համար՝ կրնաս երևակայել Թէ ինչ զգուշութիւն և քաջասրտութիւն պէտք էր Յունաց. որք գիշերանց մօտեցան լերանց, և առտուն կանուխ կամաց և լուիկ սկսան ելնել, որ չիմանան լեռնցիք. և այնպէս այլ եղաւ: Վասն զի արդէն ձմեռն կու ասլերքն լերանց. արածականք 'ի գոմ փակուած էին, դուրսը Թափառող չկար. ամենքն քաշուած էին իրենց գեղերը, որ շինուած են լերանց գոգոց ու խառնչից մէջ, և ևէս մը ծածկուած քարերու մէջ և գետնի տակ. բնականապէս այլ իրարմէ հեռու և ոչ բազմաչէն: Ի՛նչ զարմանք ընկաւ սեղացւոց վրայ՝ երբ յանկարծ լրիկուան դէմ՝ աներնուն գլուխը սեան հազարաւոր զինեալ երիտասարդներ, որ ոչ Պարսից նմանէին և ոչ Հայոց: Սասլչին գրդուին՝ մեկէն սեղերնին Թողուլ և փախչիլ տուաւ. Յունաց ուզածն այլ այս էր. անհաշտ ներս մտան, ինչ ուտելիք որ գտան առին. բայց ուրիշ բանի չդպան՝ որ չգրգռուին բարբարոսքն. մանաւանդ Թէ ընտանութեամբ այլ կու կանչէին զանոնք, և կ'իմացընէին որ միայն կերակուր և ձամբայ կ'ուզեն:

Կորդուացիք ոչ եկան և ոչ դէմ կեցան. ինչ-
ւան որ Յունաց բանակն սկսաւ լեռներէն վար
դէպ 'ի ուրիշ գեղեր իջնել. գիշերն այլ վրայ կու
հասնէր. այն ատեն փախստեայքն դարձան և
սկսան Յունաց վերջապահից վրայ կարկըտալ
քար ու վիքին. և ոչ քիչ հոգի սպանեցին ու
վիրաւորեցին: Ահա երկուքն էին իրենց գլխա-
ւոր և ահաւոր զէնքերն.— քար ու նետ.— առա-
ջինը ոչ այնչափ հեռուէն պարսատիկով կու նե-
տէին, որքան 'ի մօտանց մեծամեծ կտորներ և
ժայռեր լերանց վրայէն գլորակելով կու ջախջա-
խէին հանդիպածը. երկրորդը՝ կու ձգէին երեք-
կանդնեան մեծամեծ աղեղներով, որոց լարը քա-
նած ատեններն ձախ ոտուընին առաջ կ'երկընցը-
նէին, և երկու կանգուն երկայնութեամբը կու թըռ-
ցընէին անանկ ուժով որ գրեթէ միշտ վահանն
այլ զրահներն այլ կ'անցնէր, և գոնէ առանց վէր-
քի չէր թողուր դպածը: Յունաց համար այնչափ
մեծ կու գար այս նետը՝ որ նիզակի տեղ 'ի գործ
կ'ածէին. խակ Կորդուաց նիզակներն ինչուան 15
կանգուն (յունական) երկայն էին: Կրնաս չափել
զանոնք հիմակու Քրդաց նիզակներով, թէ որ ոչ
անոնք զքեզ չափեն: Յոյնք առաջին անգամ ատոնց
փորձն առած, ու նորէն գեղերու մէջ ապաստա-
նած՝ շատ վախով և զգուշութեամբ անցուցին
այն գիշերը. վասն զի Կորդուացիք լերանց ջուրս
կողմը կրակ վառած կու հսկէին, ահաւոր գե-
ղեցկութիւն մը տալով արդէն բնութեամբ խո-
ժոռապեղ տեղեացն: Նոյն զգուշութեամբ և կաս-
կածով եղան և ճամբանին շարունակեցին Յոյնք
երկրորդ օրը, բռնած գերինին և անասուննին ալ
ապատ թողլով՝ որ իրենց արգելք չըլլան և պաշար-
նին այլ շուտով չսպառեն. և այնպէս երթեան կը-
ռուելով երթեան անխռով անցուցին այն օրը:
Երրորդ օրն բնութիւն և բնակկնչք միտքան հա-

կատակեցան Յունաց. ըքահանան փոթորիկ մը փրթաւ վերէն, զոր աւելի դժնդակ ըրին կորդոաց պարսերն ու նետերն. Յոյնք կ՚ուզէին առագաստ մը քաշուիլ պատսպարիլ. բայց եթէ գոնէին այլ պաշարնին հատած պիտի կորսուէին. հարկ էր որ ետքց և վիքնաց մէջ յառաջեն անծանօթ ճամբուն. որուն երկու կողմերն այլ բռնեցին տեղացիք երբ նեղ կրձերու հասան, և անհնարին տագնապ հասուցին Յունաց: Հոս Քսենոփոն իր ամեն հնարքն և համբերութիւնը հատուց, քաջալերելով և յորդորելով իրենները՝ որ անխռով և յուշիկ առաջ երթան, և շատ անգամ կանգ առնեն կամ ետ քաշուին թշնամիները ցրուելու, և չարտորան այն անատոյգ և վտանգաւոր տեղուանքը: Այս պիտանի իրաւը անանկ տագնապի առեն դժար էր ամենուն հասկըցընել. և նոյն ինքն առաջնորդն Քիրիսոփ՝ ձանձրանալով ասանկ կամկար շարժեցէն՝ երագեց ընթացքը իրեն յառաջագնաց գնդապետը. անանկ որ վերջապահ գունդն ստիպուեցաւ գրեթէ փախչելու կերպով փութալու անոր եւէն: Այս խուճապման առեն քաջ սպարապետին Կլէոնիմ՝ նետահարեալ՝ ի կոն, վահանն այլ կաշիէ զրահներն այլ ծակուելով ընկաւ անկանչելի: Անկէց ոչ հեռու՝ չոր ժայռերու վրայ փըռուեցաւ Բասիաս Արկադացին, փոխանակ իրեն դրախտանման Տեմպեան հովիտներուն. Թերևս զանոնք և իր ցանկալի ջերմիկ տնակը և ընտանիքը կ՚երազէր՝ երբ սուր փչին մը գլխին մէկ կողմէն մէկալն անցնելով և ելնելով միտք ու շունչն այլ մէկէն Թռուց... հասո՞ց այլ հայրենի հոգւոց: — Աւազէլի սուուգութիւնն այս է՝ որ երկու երիտասարդաց մարմինքն այլ հայրենեաց հողէն հեռու՝ ծնացին ուր որ ընկան. և երկուքին հաւասար եղաւ օտար և խորթ գետինն, Թէ իսաուվար ապստամբացան և Թէ փոխկալար Արկադացւոյն: —

10477396

Բայց Քաենոփան շատ մեղադրեց Քիրխոփայ ատրատրալը. իսկ նա պատճառ բերաւ ձամբուն նեղ ղուածքը, ուր պէտք էր շատով հասնիլ՝ քանի որ Թշնամիք բռնած չէին կիրճերը:

Ան օրը Քաենոփան քանի մը հոգի բռներ էր լեռնաբնակներէն և երկուքը պահեր էր. մէկուն հարցուցին թէ յարմար ձամբայ մը գիտէ անցնելու. պատասխան չտուաւ, որչափ այլ չարչարեցին, մինչև սպանեցին միւսոյն դիմաց. նա այլ զարհուրած՝ խմացուց որ խեղճ ընկերն այն կոլմերը կարգած ալչիկ մ'ուներ, անոր համար չէր ուզեր զրուցել ձամբան. իսկ ինքն ապահովացուց որ կայ լերանց մէջ ալէկ ձամբայ մը, բայց հոն հասնելու համար՝ հարկ է մօտիկ լերան մը գլուխ ելնել շատով՝ քանի որ Թշնամիները չէին հասած, ապա թէ ոչ անկարելի կ'ըլլար անցքն: Երկու հազար կարիճք՝ Արիսաէոս Քիոսացւոյ առաջնորդութեամբ՝ յանձն առին նոյն իրիկուն ելնելու բռնելու լերան գլուխը, և փող զարնելով խմացընելու մեկալնց՝ որ երկրորդ օրը հոն գան: Քաենոփան այլ իր վերջապահ գնդովը ուրիշ ձամբայ մը բռնեց՝ որ Թշնամիները խաբէ և չտեսնեն առջիններըը: Երբ հասաւ ձորեզրը՝ որոյ դիմացէ կոլմն էր լեռնանցքն, Կորդուացիք սկսան վերէն մեծամեծ սայլի բեռան չափ քարեր գլորտըկել, որոնք կոտրտուելով ժայռից վրայ՝ չէին թողուր ցռնաց առաջ անցնիլ. պէտք եղաւ որ յետ քաշուին և գիշերը հոն անցընեն, մինչ Կորդուացիք մինչև առաւօտ այլ անդադար քարերը գլորելու հետ էին: Ան միջոցին յառաջադէմ գունդն անկասկած հասաւ Թշնամեաց պահնակներուն վրայ, զոմանս սպանեց, զոմանս փախուց, և բռնեց առնց տեղը, ուր կիշերը հոն կեցաւ, կարծելով թէ լերան գլուխը հասեր է. բայց դեռ բարձրագոյն բլուր մ'այլ կայր ելնելու: Առաւօտուն՝

մէգն օգնական առնելով Յոյնք յառաջ խաղացին Թշնամեաց կողմը, և միգին փարատած առեն՝ վրանին հասնելով, փողելով կանչելով ու զէնքերով հալածեցին: Փողոց հնչումը լսելով Քիրիսոփ յառաջապահ գնդովն եւս երթալոս նոյն Ճամբէն. իսկ Քսենոփոն վերջապահ գունդն երկու բաժնեց, մէկուն յանձնելով պաշարները և կապրանքը՝ քովընտի Ճամբէ մը գալու: Առնք հասան ընդի մը, ուսկից հալածեցին Թշնամիները. և տեսան ուրիշ բարձրագոյն ընդ մ՚այլ զոր Թշնամիք բռնել էին. Քսենոփոն առջինին վրայ պահապաններ Թողուց երկու սպայից ձեռաց տակ, որ պաշարաբեր գունդը պաշտպանեն, և ինքն կէս գնդովն յարձակեցաւ երկրորդ ընդն այլ ընդնեց. բայց անոր վերև ուրիշ և աւելի դժուարակոխ մ՚այլ բարձրացած էր, և էր այն ընդն՝ ուր որ գիշերապնաց Յոյնք Կորդուաց պահնականները սպաներ և վռնտեր էին: Քսենոփոն երագոտան կտրիճներով այս երրորդ ընդն այլ տիրեց. վասն զի բարբարոսք առանց իսկ նետեր և պարսեր՝ կեռ քաշուեցան: Այս յաջողութիւնս ձախողութեան մը նշան էր. և յիրաւի հազիւ երրորդ ընդն վրայէն Քսենոփոն իրեններով պատուէր կուտար կամաց շարժելու, Արգիացի մը շնչակտուր վազելով հասաւ և գուժեց, որ առջի ընդն վրայ Թոլած երկու սպայքն (Կեփիսոդոր և Սմիկրաս)՝ մասամբ պահապան գնդին պաշարուած սպանուեցան 'ի Թշնամեաց. որք և փութալով հասան Քսենոփոնի կեցած տեղւոյն դիմաց ուրիշ ընդոյ մը վրայ դիզուեցան:

Հոս Աստիկեցի մեկնեն իմացաւ որ խայթոցի տեղ մեղրը բանեցընելու է. մարդ ղրկեց հաշտուելու համար և գուժեց, որ մեղրն ուտելով՝ ոչ ոք մեռաւ, միայն թէ ամենքն ալ խելագարեցան, փսխեցին և հիւանդացան. և ուրիշ մեղր չկար: Կորդուացիք այլ պահանջեցին որ Յոյնք ի-

բենց գեղերը չայրեն: Ան միջոցին մեկայլ գունդն այլ եկաւ հոն ժողուեցաւ, և միաբան սկսան չարժիլ. Թշնամիք անխուսով Թողուցին զանոնք. բայց երբ սեսան որ բլուրներէն վար կ'իջնեն, նորէն քարերու ձեռք զարկին և Յունաց եասէն հասուցին: Ան տագնապին սեն Քաենոփոնի վահանակիրն փախաւ քովէն, և մեր մեղուն չախչախելու վրայ էր՝ երբ Եւրիլոք Լուսիացին հասաւ, վահանաւը պաշտպանեց ապրեցուց. ինչպէս երբեմն իր մեծ մարտակից Սոկրատես՝ ի Դեղիոնի պատերազմին ազատեր էր զնա: Վերջապէս հասան բլրոց սորոտը, ուր միացան ամեն գնդերն այլ. և ըստ իրենց խոստման արձրակեցին կապած առաջնորդին, անոր տեղ իրենց մեռելոց մարմինները առնելով, և իրենց սովորութեամբ Թաղեցին: Ան գիշեր կեցան գեղերու մէջ, ուր առատ համբար և կերակուր այլ վայելեցին. մանաւանդ պատուական գինի, որ մեծամեծ գետնափոր Թաղ բուած կարասներու մէջ լցուած էր:

Երկրորդ օրը նորէն իրենց կարգը առնելով, Քիրիսոփ առաջապահ, Քսենոփոն վերջապահ, չատ հեղ Կորդուաց հետ զարնուելով, լեռներէն ելնելով իջնելով, վերջապէս հասան անոնց սորոտը, վերջին գեղերուն. որոնցմէ վար դիմացնին քիչ հեռու երկայն արծաթ գօտւոյ պէս սարսռալուած սեանուեցաւ Տիգրիսի օժանդակ գետ մը, զոր կընդրնիք կոչէ հեղինակն, և որոյ միւս կողմը կ'երևէին սահմանք և լեռնապաշտակք Հայաստանի, որք և այն ժամուն՝ Թերևս քան մեզի՝ աւելի ցանկալի էին Յունաց:

10477396

Ե

Ա յս աշխարհաբաժին գեաս զոր գրեթէ ամենայն հեռագնողք կու ձանչնան հիւսիս Պօհդանը, է արևելեան առաջք մը Տիգրիս գետոյ, զոր և Շատթ կոչեն Հայք՝ ի կողմանս Մոկաց, և նոյն երևի զոր Խորենացին յիշէ՝ ի պատմութեան ատենէրն Տիւտամօրն, գոնէ նոյն Անձևացեաց հարաւակողման քարաշերտանց բղխած ալբիւրներէն գետացեալ. իսկ անուանն՝ եթէ հայկական է՝ կըրնայ կարծուիլ Կոդբէ+ կամ Կոդբեաց գետ, զի այսպէս կոչուէր Կորճայից մէկ գաւառն. եթէ պարսկական է իբր կենդ-րուտ՝ նշանակէ ժանդ-ըսր կամ գետ. և դարձեալ յիշել սոյ Խորենացւոյն բանն, թէ «Զոր ջուրքն հոսեալ՝ ի լերանց Կանգաւարոյ, որ է Ագռաւաքար», երթան՝ ի Տիգրիս: Արդ այս գետոյն դիմաց գիշեր մը դադրելով առաւօտուն մօտեցան Յոյնք՝ անցքը փորձելու և շատ դժար գտան. վասն զի աստիկ սրընթաց և մեծ կարկաչանօք թափելով կ'երթար գետն խառնուելու ընդ (արևմտեանն) Տիգրիս, անկէ քանի մը մղոն հեռու: Ջրէն և խոլէն աւելի այլ վախնալու երևցան Յունաց՝ կորդուացիք, որ լեռներէն իջնալով կու գային եռանուն վերջի նետերնին և պարսերնին այլ պարպելու. իսկ դիմացնէն՝ գետոյն այն կողմը բռնած էին նախայրեալ Հրանտայ կամ Ոլոնդի, և մէկ Արդոկ անուն իշխանի մ'այլ (հաւանօրէն Արծոկ Մոկաց նախապարի) հեծեալքն. և անոնց եռանէն այլ բարձրադանդակաց վրայ՝ հետևակ զօրք, ճամբուն նեղութենէն անցքը պահելով: Իրիք կողմանէ վտանգ կար, և գոնէ մէկէն կամ երկուքէն փախչելու ճար չկար:

Հոս Քսենոփոն իր հնարագիտութենէն՝ զբաղմունքս մէջ մտաւ, սկսաւ յայլոց երամներէ

պատմել. զոհերն այլևայլոյ եղան ի՛ըսէր. ոմանք այլ տուր լեռներն որ գեաղն դիմացի կողմը ապրկոտնք և ծերեր լաթ կու գնէին քարածեռակերոտ մէջ. ըսել էր որ հոն գետն ծանծաղ և անցանելի էր: Դէպ յայն կողմը գիմեցին, իրարու սիրտ տալով հասան գետոյն եզերքը, նորէն զոհ մ՛ըրին ջրին վրայ, և յաջող գտան: Քերխտի սօթաճուեցաւ ցառքեց նեղս իր առաջնակարգ գնդովը. Քանենփոն այլ վերջապահովը, բայց քիչ մը ուրիշ գիրք բանելով. նէր թէ ի՛ուզեն Թշնամիները մէջ փակել երկու գիշց. և ամենքն միաձայն սկըսան կանչել իրենց ազգային պէանա ըսուած երգը, զոր մեծ վտանգաց կամ հանդիսից մէջ կ՛երգէին. որ և յիրաւի թէ զարմանք թէ շփոթութիւն ձգեց մեր կորձայից և Մոկաց. և նախ հեծեալքն ապատ հեռևակքն յետ քաշուեցան: Բայց լեռնցիք մեկայլ կողմէն մօտեցան Քանենփոնի վերջապահաց, իրենք այլ իրենց կորդ լեզուովն երգելով. սակայն քանի մը հոգի միայն կրցան վիրաւորել, մինչ ձիաբեալքն անցան գետը, և սկսան շուտ շուտ առաջ երթալ, մինչեան 15 մղոն տեղ, որ անմարդի էր, (պատճառաւ Կորդուացոց ատեպ արշաւանաց) մինչեան որ հասան իշխանանիստ մեծ աւան մը, որոյ ամէց շատին վրայ աշտարակներ կային: Հընդամէնք կարծեն թէ այս տեղս հիմիու Սղերտ քաղաքաւանն ըլլայ. շատ հաւանական է գոնէ անոր մօտ ըլլալն. և Յունաց բանած ճամբան կ՛երևի թէ անկէց ՚ի Բաղէշ տանողն է, երբանց նեղացնելու մէջ, որ կէս ՚ի քնէ կէս արուեստով բացուած էն, մինչեան Ռահվայի քաջածանօթ հովիտը. որոյ ճամբան վրայ մինչեան հիմայ կատանք կ՛ապաւինին բարձրաթիւ ամրաշէն խաներու մէջ. թէ և ատոնց շէնքն շատ հին չերևան, սակայն ճամբան հին տեղն բացուած և վարտուն էր. և այս է մեր նախնեաց յիշած պահակն և

10477396

Դրան Աւորէսպանէսյց, որոյ պլուխն կամ մէջն՝ վա-
նայ ծովուն հարաւային արեւմտեան գին Պահակ
Հողայ կ'ըսուէր, Աղձնեաց և Տուրուբերան նա-
հանգաց ու Մոկաց միջոց. Յունաց քահան ձամ-
բան այլ զայս կարծեմ:

Զ

Աւջն հանդիպած գեօղաքանէն 30 մղոն այլ
վեր եղնելով երկու օրուան ճամբով Տիգրիս գե-
տոյն մէկ ալեբերակին հատան, որ ինծի կ'երևի
նոյն իսկ Բաղնիջու գետն, և ամէց քանեցին Մշոյ
ճամբան Ռահվոյն ձորէն. և հատան Տարօնոյ գե-
ղեցիկ և գիւղաշատ դաշտը, որոյ Մեղրագետն
կամ Մեղուայ գետն կարծուի Քաենոփոնին Տէլէ-
բոաս կոչածն: Ահա կողմն այն տաեն Աբգարէան
Հայոստան կ'ըսուէր. և կողմնակալն էր Տիրիքազ,
Պարսից Թագաւորին շատ սիրելի, որ միայն համ-
արձակութիւն ունէր անոր ձի հեծնելու տանն՝
ձեռքը բռնելու: Ամիկայ հեծելազօրք Յունաց
գիմաց ելաւ, բայց խաղաղութեան պայման գը-
րաւ որ առանց գեղերուն վնասելու՝ անցնին նրան
սահմաններէն, և ուզածնուն չափ պաշար առ-
նուն: Բայց ապահովութեան համար ինքն այլ հե-
ծելազքն քիչ հեռուէն Յունաց եռանէն կ'երթար,
ինչուան որ անոնք ուրիշ գաւառ մը հասան (որ
Թուռի Հաշտեանք), ուր արքունի կամ իշխանա-
կան ապարանք և շատ գեղեր կային: Բնակչաց
բարեկամական կերպն, իրենց անօթութիւնն և
ձիհնախատն ցաւերուն՝ համարձակեցուցին զՅոյնս
խումբ խումբ բաժնուելու գեղերուն մէջ, և ա-
ռատապէս վայելելու համել կերակուր, արմունկ,
չամիչ և հոտաւէտ գինի մը. կամ ինչ որ անոնք
մ'այլ քաշել, բայց իրենց պահնակներն զոյց բե-
րին՝ Թէ զօրաց շարժմունք և խարոյկ (կրակ) կոտ

ուեանեն. Մէկէն զէնքերնին առին գուբա վազեցին և բանակեցան բայց օդոյ տակ, որ ձիւնով ու ցըրտով ծեծեց ծածկեց զանոնք. և Թերևս բոլոր առէին այլ, եթէ Քաեռնոփոն օրինակ չտար փայտ ժողվելու կրակ վառելու. և եկով (Թէ տուաջի, Թէ ուեանի) և Հարպով օծուելու: Բարեբաղդաբար՝ Թշնամեաց վտանգն մերձաւոր ջըլլալով՝ նորէն քաշուեցան գետերը, գուբաը բանքեր և պիշերապահ Թողլով: Ասոնք Պարսիկ կամ Հայ աղեղնաւոր մը բռնեցին բերին զօրավարաց, և իմացան անկէ՝ որ Տիրիբազ երեց անցնելու վերան Համբան բռներ է.—Ինչ վեռանոց եր այս, յայտնի չէ. որովհետև ինչուան հիմայ այլ այս կողմերս ասանկ ծանօթ չեն աշխարհագրաց և Համբոլդտաց. բայց կ'երևի Կինճ ըսուած վիճակին կողմերը: Յոյնք ամենէն ապահով փորձը սեպեցին չուտ և վտակ նոյն վերան վայ վազելը, յանկարծակի բերելով զՏիրիբազ, և յաջողեցան այլ. դիմացինին եղածը զարկին փախուցին, 30 ձի բռնեցին, Տիրիբազայ վրանն այլ ձեռուընին ընկաւ, անոր արծաթափիկ անկողնովը և կարասեօք:

Երկրորդ օրն այլ ձիւնի տակ քալելով և գարվեր ելնելով Հասան այն բարձրաւանդակը՝ ուր Տիրիբազ բանակեր էր առջի օրը. անկէ այլ երեք օթեվան ըրին անշէն և ձիւնապատ վեռանոցաց վրայ, ինչուան որ Հասան յԱրածանի գետ (յորևեվեան Եփրատ), զոր և անցան ծանծաղ տեղէ մը, ուր ջուրն ինչուան գօտինին կու Հասնէր: Չարմանք է որ սառած այլ չէր, վասն զի դեկտեմբեր կէսն էր. ապա կ'երևի Թէ Արածանւոյ ստանիկ և նեղուցէ վազած տեղերուն մօտ էր անցքերնին Ճապաղջոյ մօտերը, և ոչ շատ հեռու Պինկէօլ վեռանէրէն: Անկից այլ գարվեր սկսան ելնել Հայոց բարձրագոյն տափարակները, և երեք չորս օր շատ դժուարութեամբ 30 մղոն չափ կրցան երթալ.

թաղ ձեան և սառամանեաց մէջ: Բայց վերջի օրն և գիշերը (որ կ'երևի թէ խնուսայ 5000 ոտք և աւելի բարձր լեռնագաշտին վրայ էին) շատ նեղեցան և վանգեցան. հին ձեան վրայ՝ սաստիկ ցուրտ հիւսիսային հովով սկսաւ առատ տեղալ նոր ձիւն, որ գրեթէ մարդաչափ բարձրացաւ պետնին երեսէն, ամեն ճամբու հետք ծածկեց ընկեց: Խեղճ Հեղենացիք յուսահատեալ՝ ձիւնաձեծ բքահեղդ կ'ըլլային, չկրնալով ոչ առաջ և ոչ ետև երթալ. ոմանք ոտքի վրայ, ոմանք 'ի գետին փռուած՝ բոլորովին ձերմկկեր, և սառելու փոխանակ քրտնալու վանդի մէջ էին. փուճ տեղ զոհեր կ'ընէին հովմոց հիւսիսայոց, որ չհասկըցան Հեղենաց լացն ու լեզուն: Մասնաւորապէս գարձող նահապետն Աբրահամ իսկապէս տեսակ մը տեղատարափ ձիւնի մէջ էր, որ ամեն կողմէ զինքը կը ծածկէր, և ինքն ալ ոտքի վրայ կեցած՝ ձեռքերը կը շարժէր, որպէս զի չսառի. ինչպէս որ ըսինք, ան ատեն 99 տարեկան էր, և ինքն ալ կ'ըսէ թէ «Ինակեցար 'ի մէջ ցրտութեան սառամանեաց»: Սակայն այն ցրտերուն վարժելով մեր Հայերն և իր նման Հայազուններն՝ կրցան օտարաց դէմ կենալ և Բաբելոնի ու Նինուէի ջերմաբնակ երկրին աւելի տերունդ թողուլ մինչև 'ի մեզ:

Անվարժ ցոյնք մահուան և կենաց միջակուսին՝ ամեն կարելի հնարք ըրին, ոմանք շարժելով, ոմանք քիչ մը գուսած փայտերնին վառելով, և ոմանք այլ բոլորովին անշարժ մնալով. զորս ոչ տաքցընել կրցաւ և ոչ վեր կանգնել առաւօտուն պայծառ ցայգ վառոյժ արևն: Գրասուց մեծ մասն սառեր ձաթերուն մէջ. կարիճ զինուորներէն 30 հոգի և հասարակ կամ ծառայական մարդկանցմէ աւելի քան չատնիք մեռեր տուեր էին. շատերն այլ կիսամեռ և կիսաշարժ՝ կու չտնային պակաս կեան-

10477396

քերնին վատաբանելու. ոմանց աչքն կուրցեր էր պատղ հովէն եղբէն և ձիւնէն, ոմանց ոտքերն ձախթրտած, ոմանց այլ կէս մարմինն փտացած: Վերջապէս առաւօտն՝ ոչ միայն լուսատու այլ և յուսատու է. սկսաւ շարժիլ մեռելակերպ բանակն, մանաւանդ թէ գերեզմանակերպ, թմրած ու ձերմրկցած. բայց շատերն հազիւ քանի մը քայլափոխ ըրած՝ կ'ընկնէին 'ի գետին, նոր հիւանդութեամբ մը բռնուած, զոր պոլնիա կոչէին, անօթութեան և տկարութեան հետևանք. որոյ դեղն էր կերակուր և տաքնալ. բայց հազիւ թէ նոյն իրիկունը կրցան գտնել այս դեղը, այն այլ ոչ ամենքն:

Քնրխոսի յառաջապէնն իր գնդովն հասաւ գեղմը, որոյ պատկին քով աղբիւրէ մը ջուր կ'առնուին առջևնէ. զսանիք խաբելով ըսին որ Պարսից թագաւորին կողմէն կու գան առ նախարարն՝ և մուտն գեղը հանդչելու: Իսկ մեր խղճալի Մեղուն՝ այն օրն այլ շատ չարչարուեցաւ իր վերջապնդովը, և շատերը թողուց ձեան վրայ, որ կամ ցրտէն և հիւանդութենէ մեռան, և կամ թշնամիներէ զարնուած, որք և խեղճերուն ալ մնացած գրաստներն այլ յափշտակէին. ինչուան որ տառապեալքն հեռուէն տեսնելով սև գետին մը՝ ձիւնը հալած կարծեցին և հոն վազեցին. և գոան շոգեվից ջերմուկ մը, որ 'ի հարկէ քովի ձիւնը կը հալեցներ և հողն յերևան կու հաներ: Հաւանօրէն այս ջերմուկս պիտի ըլլայ Բասենոյ գաշտին հարաւային կողմն լերանց վրայ, ուր իկան Ցոյնք, (որպէս Թուխի Դեղթափ և Զէքմէ? լերանց միջոց լեռնանցքն): Տալը տեսնելուն պէս ցրտահար և անօթի գոնդն փութացաւ ջրին եզերքը. Քսենոփոն՝ որ լաւ գիտէր անոր վնասը՝ ամենայն հնարքով յորդորեց, վախցուց, սպառնացաւ, բայց ձկրցաւ հետացընել շատերը, որք՝ Սպանելու այլ ըլլան՝

ասկէ չենք շարժիր, ըսին, նաւան: Եւ ահա մեր նաւինի հարց յարտաձգիկ լաձերն և Պարսիկք սկսան անոնց վրայ նետեր թափել փոխան ձեան: Ան առեն կարիձներն յուսահատաբար եկան վազեցին ատոնց վրայ, իսկ ակաղքն միայն ձէնքերնին վահաններուն զարնելով վախցնել կու ջանային: Ան փորձա Քսենոփոնի իրատաներէն ազդու եղաւ. սկսան շարժիլ ու առաջ երթալ. և քիչ մ'որ հեռացան՝ իրենցմէ առաջ հանող գնդի մը հանդիպեցան, որ հոն փուռեր վերարկուներնուն տակ ծածկուեր էին. զատնիք այլ քաջալերելով և իսիատ սկարներըը ուրիշներուն Թևով քշելով կամ կրելով՝ գէպ 'ի գեղերը ուղղեց. նոյն միջոցին Քիրխատիէն այլ մարդ եկաւ, առաջնորդեց, և հասան մոան իրենք այլ չէնքի տակ, այլ և այլ գեղերու մէջ:

Է

Քսենոփոնի վիճակուած գեղին վրայ վազեցին Յունաց կարիձք՝ Պոլիկրատ Աթենայեցոյ մ'առաջնորդութեամբ, և բռնեցին գեղին գլխաւորը (որ հիմայ մելիք կամ ուէս կ'ըսուի), և անոր նոր հարսնիքը, ուրուն փեսային տուն գացեր էր. քանի մ'այլ տղէկ ձի բռնեցին, զոր Հայք հարկի տալու տեղ կու բռնծանէին: Քսենոփոն գեղապետին սիրտ տալով վախը փարատեց. նա ալ պատուիրեց որ սիրով ընդունին այս անծանօթ հիւրերը. և ուղի օր բարեկենդան մը ընել տուին՝ հոլանծոցի և տաքուկ աներուն մէջ, ուր անասունք կենդանի վառուրան մ'էին Թոնիրներէն զատ: Հոն առատ և կերակ կերակ մսեղէն կերակրոյ հետ գտան ընդեղէններ այլ, և պատուական գարեջուր ու գինի՝ գեռնաձաղ կարասներու մէջ. ուր ուզուկը կ'երթար եղէգ մը կու խոթէր և ծառած վեր կու.

քաշէր խմէր: Ա յս Յունաց բարեկենդանին զուարճութեանն այլ էին մեր Հայ մանչերն. որոց նորատեսակ Հագուստն, ինքնակատակ ձևերն՝ նշանակի խօսելով, ծառայելու առեն հաստ ու բարակ շարժմունքն՝ շատ ծիծաղն պատճառ եղաւ Եւրիպիդեայ և Արիստոփանի Թատերաց առաջին ակատնատես եղող Հելլենաց:

Շաբաթ մը հանգչելէն ետև Քաեռոփոն շատ ընորհակալութեամբ՝ ծեր ձի մը ընծայ ըրաւ զինապետին՝ որ արեգական զոհէ.—զեռ արևապաշտ էր այն առենուան մեր պապն՝ Բասենցի կամ Թէքմանցի ուէան.—ուրիշ ընծաներ ալ առաւ. բայց ինքն այլ առաւ երկու լաւ մորուկ, իր ըսպային այլ մէկ մէկ հատ առաւ: Ասոնք այն առանի Հայկական ձիոց քուռակներն էին՝ որ Պարսից Թագաւորին ընծայ կ'երթային տարուէ տարի, իւրաւ 20000, կամ աւելի. ազգիկ քան զՊարսից ձիանն՝ այլ աշխոյժ և քաջուկ: Հայ զինապետն սակաւեցուց Յունաց՝ որ ձիոց ոտքերուն տակ քսակ մը կապելու է՝ որ կարենան ձեռն վրայ քալել. եթէ այս բանս մեր նրբամիտ Աթենացիք առաջուց գիտնային՝ Թերևս այնչափ կորուստ չէին ըներ լերանց վրայ: Փոխարէն այս բարի խրատուն՝ անգութ սպարապետն զօրավարն Քիւրիոսի՝ երեք օր ձամբայ ընելէն ետև յանիրաւի կասկածելով որ գիւղապետն (զոր իրենց առաջնորդ առեր էին) կամաւ անշէն տեղերէ կու տանի՝ յանդիմանեց ու ծեծել տուաւ. որոյ համար Քաեռոփոն գժտեցաւ Քիւրիոսի հետ. մանաւանդ որ գեղապետն այլ գիշերանց փախաւ տեղը գարձաւ. բայց իր մէկ որդին որ Յունաց քով էր՝ մընաց հոն, և վերջը յօժարութեամբ գնաց անոնց հետ՝ ի Յունաստան: (Ամփիպօլիս, իրեն տիրոջ Եպիթենեայ տուն, և միշտ հաւատարիմ մնաց. ի հարկէ ալէկ յուշարէն այլ տվեալով:)

10477396

Բաւեննոյ ընդարձակ դաշտերուն մէջ եօթին օր Թափառեցան Յոյնք, ինչուան որ հասան Երասխ գետը, զոր Քսենոփոն Փասիս կոչէ յանուն Բասենոյ. հոս այլ ևս չորս օր դադրեցան գիւղօրէից մէջ. ապա եկան և անցնելով գետը՝ մուտ Հաւնունեաց և Վանանդայ սահմանները, ընդ մէջ Տայոց և աբևմտեան Գուգարաց: Այս երկու նահանգաց առջինը Յոյնք սուտ Տոյտ (Տաօք) կ'անուանեն. իսկ երկրորդին տեղ Խալիւպ կամ Խալիպ կ'ըսեն. որով յայտնի կ'ըլլայ այն առեն Խալտեաց ազգին մեծութիւնը և ընդարձակ սահմանները. բայց մեր աշխարհագրութեան նայելով՝ աւանց հոս բաց Խալիւպքն՝ Արտահանի (Գուգարաց), Կողայ (Տայոց), որ հիմայ այլ կէօղէ կ'ըսուի, և Կարնոյ կողմերն իմանալու է: Այս կողմերս կարճ լեռնաբնակք կային, որ իրենց անցքերը բռնելով հանկառակեցան Յունաց. բայց անոնք վերջապէս գիշերանց զոհ ընելով առաուն իրեան լեռներէն (որ Թուրին Քիրէձլի կամ Գարկապազար ըսուածքն հիմայ), մտան Տայոց մացառոտ և ժայռոտ երկիրը. ուր շատ դժարաւ կրնային առաջ երթալ. մանաւանդ որ Թշնամիք այլ անդադար լեռներէն քար ու նետ կու Թափէին վրանին, որոնց հետ անօթութիւնն այլ կու տանջէր զՅոյնս. մինչև որ հասան գեղերու և կրցան պաշար Ճարել: Անկից դէպ յարևմուտք երթալով (հաւանօրէն մեր Տայոց աշխարհին Պարթիզացփոր, Բերդացփոր և ուրիշ փոքրագաւոր և ձորագաւոր գաւառաց միջէն), չորս օրէն հասան ընդարձակ ամուր տեղ մը, որ բնակութեան շէնք չունէր, և կ'երևի թէ կամ Որհվոյի կարաւանատանց պէս տեղ մ'էր, ուր կային բազմութիւն արանց և կանանց հանդերձ անասնօք, և կամ մեծ վաճառատեղի մը: Յոյնք յարձակեցան այս ամրափակ տեղւոյն վրայ, բայց վրանին անանկ քարէ կարկուտ մը իջաւ՝ է

10477396

պաշարեալ Հայոց, որ յետ քաշուելոյն. Քաւենոփան նորէն սկսա տուաւ քիչ մ'այլ գիմանալու և շուտով գիմելու, վասն զի կարճանայ մ'էր վանգատուր տեղն, և անկէ անդին եղևնեաց անտառ մը կար՝ որ քարերուն դէմ պիտի կենար. քարերն այլ անհատնում էին: Ինչպէս այլ եղաւ, Յոյնք վերջին յարձակմունք մ'ըրին, 'ի հարկէ ոչ անվնաս, բայց հասան մտան նեղս:

Հոս սարսափելի և քիչ հանդիպած տեսարան մը բացուեցաւ երկու կողմին այլ. Տայք՝ անձրևած և յոռնահատած՝ բայց ջուզելով վաստնեանքը օտարաց ձեռքն ընկնիլ՝ կրցողը փախուցին. անկարկանայք կրցողներէն սեւըլի կրցան. կառավէսց պէս այլակերպած, մազերնին ցրուըտած, աչուըները խոտռած, փոխանակ քարի՝ սկսան մանր գաւըկընին օդուն մէջ պարսելով քարաձոր վէրուս մէջ նետել, անոնց ետևէն վերնք այլ գահավիժելով անդարձ անդնդոց մէջ. բնական յանդգնութիւն այլ նոյնպէս ըրին. անանկ որ Յոյն մը՝ անոնց պըլըխաւորներէն մէկը բռնել ուզելով՝ անոր հետ մէկտեղ վէրուն մէջ փրթաւ ջախջախուեցաւ: Հազիւ քանի մը հոգի կրցան բռնել Յոյնք. բայց շատ տասնաւն գտան և սպան, էշ, ոչխար և կով. որ իրենց պիտանի եղան հետևեալ օրերուն, երբ խալխաց կամ խաղտեաց երկիրը մտան, որ Թուխ արևմտեան Տայք, կամ Թաւրակեաղի (բուն Տայոց) և Թորթումայ կողմերը. գուցէ քիչ մ'այլ սպան գէպ հիւսիս մոլորեցան. վասն զի իբրև 50 փարսախ (150 մղոն) ճամբայ ըրած կ'ըսուին այն երկիրը, որոյ բնակիչք քան զՀայս և զՏայս սպանդանի յանդուգն և բուռն էին, սպէկ այլ սպառազինուած. Սպարապետց նման այլ կարճ Թրեր ունէին, որք քանի մը Յունաց գլուխներ իրենց տիրը ձգեցին. իսկ միասայր նիզակնին՝ կորդուածոյ նման 15 կանգնեայ էին: Անվախ կու գային պա-

րեալով երգեալով Թշնամեաց դէմ գրգռեալս, կամ երբեմն ամուր գեղերուն մէջ պահռըատած՝ յանկարծ կ'ելնէին. իսկ եթէ հալածուէին ՚ի Ցունաց՝ աւելի ամուր տեղուանք կ'երթային, ուր որ իրենց պաշարներն այլ ապահովեր էին:

Յոյնք շատ զգուշութեամբ և ոչ անվտանգ առանց սահմաններէն խուսելով՝ հասան ՚ի գետ մը իբր 400 ոտք լայն զոր Քսենոփոն Աբբաոս, Դիոդոր՝ Աբբակ կոչէ. և որուն (առջևին) անուան նմանութենէն՝ չեն խղճեր քանի մը երեւելի աշխարհագիրք[1], հիմիու այլազգեաց Աբբա-առայս գետը համարել, որ է մեր նահանեաց Ախուրեանն, և կ'անցնի ՚ի դաշտէն Շիրակայ՝ Անիի քովէն: (Ախալցխի զՅոյնս դէպ յարևելս խոտորեցնողք գուցէ կրնային ինչուան Սիւնեաց երկիրն այլասանել, որ բուն հայկական Արփա գետ մը կայ ՚ի Վայոց-ձոր:) Ոմանք այլ Ասպատրոս գետը կարծեցին, քայց այն այլ Պոնտական լեռներէն անդին և ծովուն մօտ է. հաւանօրէն կամ Թորթոմայ գետն կամ նոյն իսկ անոր ջրերը ժողվող մեծ և ծանօթ Ճորոխ գետն էր Աղբատան կամ Աղբակին այն, որոյ առագած վերջին Տայոց գաւառն՝ է Արտահէտ-էոր, հիմիու Կխակխման և Խոտուջուր կոչվելը, թէ և Ցունաց տեսածին չափ լայն չեն այս գետերս:

Ը

Այս գետս անցնելով՝ մտան Յոյնք ՚ի դաշտս Սկիւլոյ կամ Սկիւլինէանց կամ Սկոպինայ. որն այլ ըլլայ անուանն՝ տեղն յայտնի չէ. այլ հասարակաց հաւանութիւն է թէ ըլլայ Կարնոյ դաշտն, որ հին ատեն չի յիշուիր մեր պատմութեան մէջ,

[1] Ինչպէս Ժոպէր, Ինզուըրտհ (Ainsworth), և այլն:

և հաւանօրէն ուրիշ անուն մ'ունէր: Իրեք օր այս դաշտին մէջ քալելով հասան մեծ և բազմամարդ քաղաք մը՝ Գիւհիւա կամ Գուհիւոհա ըստուած. զոր ամանք նոյն իսկ Էրզիւռում քաղաքը կարծեն, այսինքն անոր տեղ եղած հին քաղաքը (որ ըստ մեզ չկայր այլ). ամանք այլ կարնոյ հռոմայեցւոյն սրևմտեան ծայրը եղած Ճինիս գիւղը. ամանք այլ այս անուան մերձաւորութենէն կախարդուած՝ կարծեն զԿիւ-ղիւանէ, և պատճառ՝ անոր արծաթահանքով ծանօթ ըլլալը կու գնեն: Ահա գլխաւոր տեղն այլ դեռ վէճի տակ է. բայց կարնոյ, Սպերոյ և Բաբերդու միջոց ըլլալն շատ հաւանական է:

Գուհիհաայ (Թեւևս Գոմուց) իշխանն՝ Յուսնաց մարդ խաբեց և խոստացաւ զիրենք անվնաս հասցընելու իր Թշնամեաց երկիրը, խնդրելով որ անոնք այլ այն Թշնամի երկիրը այրեն ու աւերեն. առաջնորդ մ'այլ տուաւ, որ խոստացաւ հինգ օրէն ցուցընել Յուսնաց իրենց ցանկալի ծովը: Երկու կողմն այլ խոստմունքնին կատարեցին. Յոյնք անցած տեղերնին այրելով աւերելով, որպէս համար իրենց եառնէն ընկած բնակիչներն այլ կու հալածէին, և անոնց ուռենիէ հիւսած վահանները՝ եբրև յաղթանակ առին, զոր և իրենց առաջնորդին

10477396

*Թէ սահակով և Թէ զպեստով. քայց նա աւելի փա-
փագով ուզեց և առաւ անոնցմէ շատ մատանիներ
ու գարձաւ:*

*Անդքան մեծ և անպատմելի եղաւ Յունաց ու-
րախութիւնն ի տեսանելն հեռուէն լերինց սեփա-
կան ոտրան համատարած ալի ջուերուն փայլուն
մակերևոյթը, և այնքան մեծաձայն ձայն ձայն կան-
չէին, որ մօտ եղած գրասաններն խրտչէին և շփո-
թէին. վերջապահ գունդն և հեռուն գանուողք,
կարծեցին Թէ Թշնամիք ջուս կոչին բառներ են, և
պէնքի վազեցին: Բայց երբ լերանց գէմ ոչ հակա-
ռակող՝ այլ աւետաբեր տեսան, և ինչ հաւատալով
կէս անհաւատ լեռն ի վեր վազեցին՝ և լերինք այլ
տեսան զծով, ամենքն իրարու պլլուեցան, զուար-
ճար և գինուորք. և շատերն ուրախութենէն ար-
ցունք Թափեցին երկարատեն:...*

*Այսպէս եղան մեր հայրենի սահմաններէն:
Պէտք է, երթալ բարով ըսենք, անոնց, Հայկակ,
մերազգի առաջնորդին հետ ցուցընելով մօտաւոր
գեղը և Մակրոնաց ազգին երկիրը և Ճամբան. ու-
ր հասան Յոյնք երեք օր Թիւոտ մացառուտ ըլ-
լուրներէ ինչնելով. անկէ այլ երեք օրէն մտան ի
սահմանս Կողքեաց. անկէց այլ երկու իրեք օրէն
հասան ի Տրապիզոն, լերանց ազգակից գաղթա-
կանաց մէջ, և տարին մը վեր հեռացած և փափա-
գած ծովեզերքը. և մտան հոն յետ ամիս մը
հանգչելու և բարեկենդան ընելու ի մեծի քաղա-
քին Պանտոսի, ու նաւելով ի Սինոպ և ուրիշ
ծովեզերեայ քաղաքներ, ապա քիչ մ'այլ ցամա-
քէն երթալով, երբ վերջին միաբան իրևանն ըրին
ի Խրիւսոպօլիս, այսինքն Ոսկեւատը Բնեզան-
դիոնի, օգոստոսի սկիզբը, և անկից ցրուեցան
իրարմէ, Պետրոսի հետ Ճամբայ ելնելնէն տարի ու-
կէս եռամ:*

10477396

Թ

Կորգուաց լեռները և Հայոց հարաւային սահմանները կոխած առենին, ինչպէս ըսի, նոյեմբեր կէսերն էր, իսկ Խաղտեաց լեռը ելած և ծովը տեսած առենին, 'ի հիւսիսային սահմանապայր Հայոց, փետրուարի սկիզբն էր. ուրեմն երկու ամիս ու կէս ամէնէն ցրտագոյն եղանակին (Քրիստոսէ առաջ 401 ֊ 400 տարին) այս հռչակաւոր Բիւրն Յունաց, գերահռչակ զօրավարի և պատմչի առաջնորդութեամբ՝ կատարեց այս յաւերժայիշատակ նահանջը, անոր գժարութեան մեծագոյն մասը գանելով մեր աշխարհին մէջ. ուր և գոնէ հազար մը կամ հազարներ այն ծպտեակ հատակ Հեղլենաց՝ ծածկեցան հիւսիսային սառամանեաց և հայկական հողոյ մէջ: Քաեռնոփոն որոշ Թիւ չըսէր. սովորաբար 10000 կ'ըսուին նահանջողք, այլ ըստ ոմանց 13000էն աւելի էին կորձայից սահմաններուն մօտ. Քաեռնոփոն՝ Տրապիզոնէն անդին 'ի Կերասոնտ (Քիրէսուն) գեռ 8600 հոգի կու յիշէ. իսկ Դիոդոր Սիկիլիացի ինչուան Խաակիւսար՝ ուսն հազարէն միայն 3800 մնացած կ'ըսէ: Մեր աշխարհին բարձր կլիմային և օտարաց անփորձ ցրտոյն համեմատ, միանգամայն Պարթից Թշնամութեանէն հալածուելով, եղած կորուստն՝ գեռ կրնայ քիչ ըսուիլ. և պէտք է տպրտոլք չնորհակալ ըլլան նախ երեից փիլհոտիայ վերջապահ զօրապետին, և ապա նոյն իսկ մեր հայրենակցաց, որք աւելի մարդասէր և հիւրընկալ եղան անոնց՝ քան երեից սահմանակիցքն, Կորձայք, Տայք, Խալիքք, և այլն. և եթէ Պարսկաց Թագաւորի կոմմանտալքն չըլլային 'ի Հայս՝ աւելի հանգիստ և գիւրին կ'ըլլար Յունաց Բիւրոան նահանջն: Ձմեռուան համար այլ ըսելու է

10477396

որ որչափ սաստիկ էր՝ գետ սաստկագոյն տարի-
ներուն մեկն էերևիր, այլ և մեղմագոյն. չատ տեղ՝
աղբկանց աղբիւրներէ ջուր հանելն (որ ուրիշ կող-
մանէ կու յիշեցինք մեզ նահապետական Ռեբե-
կաներէն և Ռաքելներէն), կամ նաև միջակ գետոց
(չատուած) միջէն անցնելնին՝ այս բանը կու ձգմար-
տեն. անկէց զատ կու հաւատանք նոյն պատմու-
թիւնն թէ այն տեղն այսչափ մերկ չէր մեր եր-
կրին երեսը, այլ ասելի ծառոտ և անտառոտ, ո-
րով ցրտին դէմ դնելու երկու ձար այլ կար, մէկ
մը հովը արգելլով կանաչեան կամ ձերմակատաք
վարագուրով և պատուարաւ մայրեաց, մէկ
մ'այլ անոնց ձղերով կրակ ընծայելով. յետագայ
դարուց պատմութիւնքն այլ զայս ցուցընեն:

Ձանապարհորդաց մեծ միսիթարութիւն մ'այլ
էր բարեկամութեամբ ընդունուլ գեղերու և գե-
ղացեաց քով գտած առատ պաշարներն, թէ՛ մսե-
ղէն (որոյ մէջ յիշուի խոզենին այլ), թէ ընդեղէն
և ջոր պատուղ, ու մանաւանդ զօրաւոր գինի մը,
զատ՛ի գարեջրէն: Ասոնք յայտնի նշան են թէ այն
տեղն շատ ասելի բարեկեցիկ էին մեր գիւղացիք՝
քան հիմայ և ուրիշ տեղներ, երբ այնքան փո-
փոխութեանց և հարստահարութեանց տակ չէին
ընկած. այլ կամ իրենց բնիկ Հայկազն Թագաւո-
րաց կամ արևելից մեծ սիեզերակալին կանոնա-
ւոր իշխանութեան տակն էին. միայն երբեմն գրա-
ցի ազգաց ասպատակութենէն կու նեղուէին.
սակայն անոնց դէմ կենալու ոյժն այլ ունէին.
հին Հայ երկրագործաց եղբայրքն՝ էին Հայ զինա-
ւորք: Հայոց Թագաւորն այն տեղն հարկատու
էր Պարսից, որք երկու մեծ կուսակալութիւն
բաժնած էին զաշխարհը, յարևելեան և յարևմը-
տեան. սակայն այս արգելէր որ Հայկազն Թուն
Տիգրանայ՝ իր նախնեաց օրինօք չկառավարէր իր
սեփական ազգը:

10477396

Հայաստանէ անցնող Յոյնք այլ բոլորովին ան-
ծանօթ չէին մերոնց, որք և սահմանակից կըր-
նային լսուիլ՝ Փոքր Ասիոյ մէջ, ուր հազարով սա-
րներ առաջ մեր Արամ նահապետն երկու ազ-
գերը մօտեցուց իրարու, և Թերևս այս առաջին
անգամն էր մերձաւորութեան. իսկ յետ անոր՝
շատ անգամ այլ զիրար ձանչցեր էին, սկսեալ 'ի
կիսասուտ ուղևորութենէ Սրգոնաւորդաց, մին-
չև յարշաւանս Դարեհի և Քսերքսեսի 'ի Յու-
նաստան, որոց բանակաց մէջ կային հայկական
գունդք: Բայց ատոնցմէ առաջ և քիչ ետք Սր-
գոնաւորդաց, իբր 800 տարի նախ քան զՔսենո-
փոն և իր բիւրը, Բիւր մը Հայոց այլ կարիճ հե-
ծելոց քան հետևակաց՝ գնացին, Թէ ոչ 'ի բուն
կղզիականն Յունաստան, այլ ընդդէմ Յունաց.
մինչև յարևմտեան ծագս Փոքրուն Ասիոյ, յԱր-
մաւրայ մինչև 'ի Տրոյա, 18 աշխարհագրական
աստիճանի երկայնութեամբ հետև միջոց հորիզո-
նական ուղղութեամբ (գրեթէ նոյն լայնութեան
աստիճանին տակ էին Պռիսոնու և Զարմայրի մայ-
րաքաղաքքն). երբ այս ետքինս Աստուածանեայց
Տևտամոս ինքնակալին կամօք՝ գնաց յօգնութիւն
որդեկոտոր ծեր Թագաւորին Դարդանեանց, և
'ի վերջ ապանման Եկատոմբ յոխերիմ դիւցազնէն,
Թէ և ինքն այլ քաջութեամբ վիրաւորեալ ըն-
կաւ հոն. «այլ Այքիլեայ կամիմ, և մի՛ յայլ ու-
մեքէ 'ի քաջացն»: Բայց ո՛ւր ձեռաց մեր այն ժա-
մու Քսենոփոնն՝ որ այս հայկական Բիւրոն
անցքն ու դիպուածը Ճառագրէր:. Արդեօք չե՞մք
ունեցեր, Թէ ոչ Հոմերոս մը, գոնէ Դիկտիս մը
և Դարեհ մը տրովական պատերազմաց պատմող:
Հիմայ ձեռնունիս բան չկայ, և ոչ իսկ համբաւ
այնքան հին ժամանակաց.—մինչդեռ Քսենոփոն՝
մեր աշխարհին ծանօթութիւնները կու բանեց-
նէ ոչ միայն այս Նահանջիս գրոց մէջ, այլ նաև
Կիւրոպադիային:

10477396

Ժ

Սակայն չեմ ուզեր անմխիթար լռել, Հայկակ. եթէ Քսենոփոնէն 800 տարի առաջ ջոնեցիք երեն նամանը, իրմէ 800 տարի վերջը ունեցանք մեկ մը. այն ատեգիր և մեղրաբան մէկն՝ որ ժամանակին հայ գրականութիւնը նորոգող հարք և զայն յարգողք՝ անուանեցին Հայ Քսենոփոն. Վարդանայ պատերազմին Պատմիչն: Ո՛վ կարծէր թէ Քրիստոսէ ջորս դար առաջ Ատտիկեցի մեղաբին անցած Մոկաց լերանց սահմաններուն վրայ՝ պիտի գար Քրիստոսէ ջորս հինգ դար ետև՝ իր քաղցրաթել կենաց հիւսուածը ամփոփելու՝ Աղաթոփեան մեղուն ելլիշէ. որ և ինքնին այս Քսենոփոնի անցած քարձր կոհակները՝ Ձիւնեղէն լերինք Հայոց անուանողն է: Ո՛վ կարծէր թէ մեր մեղուն այլ երբեմն Ատտիկեցւոյն նման՝ զինակիր էր Վարդանայ՝ մեծի և սիրելւոյ քան զԿիւրոս և զՊրոքսեն: Ո՛վ կարծէր թէ ելլիշէ այլ փոխանակ Քսենոփոնի՝ անոր հայրենիքը պիտի երթար՝ պարզ բանաւոր մեղրաբանութեան համար; և անոր Սոկրատ վարժապետին և բարեկամին տեղ պիտի ունենար Սահակ և Մեսրովպ մը՝ ի Հայս, Կիւրեղ մը յԱղեքսանդրիա. — անոր լայնաձակատ ու լայնախոհ աշակերտակցին (Պղատոնի) տեղ՝ եղնակ մը, Դաւիթ մը և Մովսէս (Խորենացի) ուսումնակից, որք Աթենայ հանճարը փոխադրեցին՝ ի Հայս: Մենք պէտք է հաւատար ընորհակալ ըլլանք մեր ազգակից Հայ հանճարեղ հարց այլ, հելլենացի վարժապետաց այլ. և եթէ աւելի պանծանօք քան Յոյնք զՔսենոփոն՝ պատուեմք զմեզ ազատասեան մեղու, զոր այլով Ատտիկե-

ցկը (Քսենոփոն՝) անշնորհք մ՚ըլլար եթէ անուա-
նեմք զքեզ՝ ցոցն եղինէն:
Արդ այս քաւ է մեզի այլեքեզի այլ. դարձիր
դու փութով քու հայրենիքդ՝ պաշտպանելու հին
վարպետդ բարեկամդ և մարտակիցդ, Սոկրատը:
Ահա զծերուն կու քաշեն՝ ի բանտ. ահա մոլե-
լընդին մահաբեր բաժակը ձեռքն է.—եթէ չկըր-
ցար ազատել զնա յԱնիտոսեանց, որպէս ոչ
մերքա զՄահակ՝ ի Սուրմակեանց, կամ հին հա-
ւատարիմքն՝ զՆերսէս և զՏրդատ, գրէ գոնէ ա-
նոր Պալպանուհին, որպէս Խորենացին զՈլբն,
և ելլէ իր պատմութեան և միանձանց ձառին
մէջ՝ արտասուաչ յիշատակները:—Եւ եթէ դու
այլ հալածուիս և աքսորուիս՝ քու նրբամիտ՝ այլ
փոփոխամիտ քաղաքացիներէդ, ատով այլ ելլէիր
և ընկերակցացն հալածանաց և կամաւոր աքսո-
րանաց կամ միայնութեան նման սեպուիս:— Ա՛ռ
դու այլ Կորնթոսի օտարութեան և առանձնու-
թեանդ մէջ՝ մեղսածոր գրիչդ, և կիւրամարդի
վիպասանութեանդ մէջ իաւնէ՝ ի Հայաստան և
՝ի Հայոց լսածներդ, իրենց դար մ՚առաջ վախ-
ճանած սիրելի Տիգրանին վրայօք. հիւսէ անոր
պարկեշտ ու իանդիսաւոր կողակցին նազաբանու-
թիւնը, հանդերձ քու Պանթէայիդ կեղծ ողբե-
գակ պատմութեամբ. որով փոխանակ աւելի վեհ-
մտկան փափկութեամբ մեզ կարդանք մերազգի
մեղուին դրուագը՝ զփափկասուն Տէհնայ Հայոց
աշխարհին և զկանանց կապելոց նախարարացն:—
Ի հարկէ չես մոռնար Տիգրանէն առաջ՝ անոր պէս
Հայոց սիրելի եղած՝ իրենց գեղեցիկ և ողջախոհ
նահապետին՝ Արայի՝ մայրը և առաքելախառն
յարութիւնը՝ պատմելու քու քաղաքական վար-
ժութեան կարծեցդ ընդդիմաբան, այլ և քեզմէ
վեծ ու Ճարտարրուքեան գրչին և իմաստասիրի՝
Պլատոնին. որ անհաւան չէ թէ քեզմէ լսած՝ և

10477396

այլափոխած պատմէ իր Հատարակապետութեան պրոց մէջ էր Հայկազին [1] դարձն'ի մեռելոց և առեսիլքը։ —Իսկ երբ յիպոտրմանութեան կամ հեծելութեան վրայ գրես, անշուշտ չես մոռնար Հայկական եռանդուն երիվարները և քու սկզբով առած մրտրութիւնդ, և այն խնամքն՝ որով Հայք դարմանէին զանոնք։ Որոց վրայ այլ գրած առենդ, և մանաւանդ նապաստակին ճարտար նկարագրութեան առեն՝ անշուշտ դեռ կու յիշես Հոլքայի կամ Հաւնուկի (կամ այլ Հայ դաւառի մը) պետպաին փեսային, որոյ իննօրեայ նոր Հարսը գերած կամ պատանդ բռնած առենդ, նա անպէտ եղածին՝ նապաստակ որսալու ելեր էր 'ի սառնապատ սարս ձիւնեղէն լերանցն Հայոց։ — Այսպէս քու զանազան գրոցդ մէջ՝ յայտնի կամ ծածուկ խառնես մեր Հայաստան աշխարհի յիշատակները՝ քու բանական մեղդ գործելու. ինչպէս մեր Նիկէ այլ՝ իր ոգին վրայ գրած առեն՝ քու հայրենեացդ խնամոց ծանկնելուն պիտի հնազանդ իր քաղցրաբանութիւնը։

Արդեօք այս երկուքէն որն աւելի անուշահամ է և պիտի ըլլայ մինչև խոպան՝ համազգային ճաշակաց, Աստիկեցին՝ իր Հելլենաց, թէ Արտաւազեանն՝ մեզ Հայոց։

1 Ագգաւ Հայ և ծննդեամբ Պամփիւլիացի կ'ըսէ Պղատոն. տես 'ի Բազմավէպ ԺԴ. էջ 341։

10477396

10477396

ԻԲ

ՆԷՄՐՈՍ ԵՒ ՊՕԼԻՒՏՈՍ

22 *Ապրիլ*, 260.

Ա

Ա*պրիլ ամսոյ* 22. *գարնանային եղանակի գե-*
ղեցիկ օր. գեղեցիկ և զբօսանք մտաց ու մարմնոյ
՝ի գեղեցկութեան վայրի, այսինքն ՝ի բնութեան.
՝ի մէջ նորաբողբոջ և բարգաւաճ ծաղկանց և տըն-
կոց, պայծառ ջրոյ հեզասահ կամ՝ կարկաչուն
գնացից քով, դալարածայր ծառոց անուշահոտ
ստուց հովանեաց տակ, հաշտ և անկասկած երկ-
նակամարին ներքև: Ախպիսի առեն այսպիսի
տեղ՝ քաղցր է թողուլ երբեմն ընտանի հոգեր և
առանձին մտածութիւներ (բարձրերն անգամ), և
առանց նուաստանալոյ ՝ի մարդկութենէ՝ խառնըր-
հիլ բնութեան ուրիշ անմեղ որդւոց հետ, մար-
դասէր կենդանեաց հետ խառնուիլ, խաղալ ընդ
գառին և ընդ ուլոյ, անոնց և մեզ համար հաւա-
սար սիրուած մարմանդից վրայ. յիշել և կար-
դալ հին մարդկան հովուական երանախառն ը-
ստած կեանքը, գոնէ ըստ նկարագրութեան քեր-
դողաց:... Բայց ո՛ւր են մեր հովուերդակքն. ո՛ւր
Հայ Թէոկրիտք և Մաւռոնք, որ հուշակէին հայրե-
նի եդեմաբուսիկ գետոց հովիտները՝ ոչ պակաս,
այլ և աւելի գեղեցիկ և ելջանիկ եղած քան զՍի-

10477396

կապիա։ — Արկադիա. Յոյն և Լատին քերդողաց երգածեալ Եդեմն, ուր ընդ ամենայն գեղեցկութեանց բնութեան՝ ընդ հովտաց, ջրոց և բուսոց՝ խառնէր և երգոց ներդաշնակութիւնն այլ, ըստ իր բնիկ երկրէն ըմնեալով. ուր հովուաց հելլինական և պաշտպանն՝ պայխն Պան՝ հնարեց Սրինգը, և շրջակայ գեղեցիկ տեղեաց և անոնց միջի գեղեցկաց անուններն՝ քաղցրալուր հնչակեցան։ Երբ կաթնատուն շրթունք՝ ի շար եղեգանցն փափացին, տեղւոյն բրտաբարոյ բնակչաց վրայ անանկ երանգերանգ քօղ ինչաւ, որ բուն մարդավայել և երանագոյն երկիր՝ այն տեղն կարծուեցաւ. վայրենի ու անկիրթ սեպուեցան սիրտ և ականջ՝ որ չհաւանին առանց կեղծեացն անգամ, կամ չախորժին այսպէս գարնանահոտ օրեր՝ պարապիլ առանց հնչակողաց հնչակեալ պրուաձոց հետ. և նոյն ինքն հնչակող բանաստեղծքն՝ թէ և օտարք և հեռնք աշխարհաւ, այլ գրեթէ կու հարկաւորէին լսենց գովանի հովիւներըլ և երգողներըլ Արկադիոյ ընել. և թէ և ոչ պակաս քան զԱրկադիոյ՝ այլ գուցէ և աւելի գեղեցիկ Իտալիոյ մասն վրայ, Մինչեւոյ գեղոյն հովտաց մէջ կ'երգէր և երգել կու տայր Մառոն (Վիրգիլիոս) իր Թիւրսիսը և Կորիդոնը, քայց գեռ Արկադացի կ'առնանէ զանոնք.

Երկոքեանդ եւ ծաղկասիք, երկոքեանդ
Արկադացիք
Եւ յերգել հանդիսասէրք, եւ յանդրադարձն
Ձեն դիմադրաբք[1]։

Զըլլան մեզի այլ անախորժ, ով Հայկակ, ոչ առնուն, ոչ բնութիւն և ոչ երգիչք Արկադիոյ. մա-

1 Ambo florentes aetatibus, Arcades ambo,
Et cantare pares et respondere parati.

նաւանդ օտարաց մէջ՝ մեզի այնչափ քաղցր ըլլայ, որչափ անոր չինական և բնական վայրացը մէջ կու լսենք ոչ սակաւ մեր հայրենի տեղեաց նման նաձայն անուններ, ինչպէս Փռաւլակ, Պետրոսակ, Պարոյր, Երիզան (Արածանի) գետ, Մելաս գետ, և այլն:

Ահա յետին գետոյս՝ երիմանդեանն Մելասայ անուանն՝ օրուանս յիշատակաց հետ խառնուելով, յափշտակէ զմեզ յԱրկադիոյ՝ անոր հովուաց և երգոց հետ, և փոխադրէ մեր Գ Հայոց մելխոնեան Մելասայ գետահովիտը. մեր Մելան՝ որ՝ ի ջրկայ լերանց Կապադովկիոյ և Կոմագենոյ կ'իջնէ, կու ձևանայ և կ'երթայ Թափիլյեոնական Եփրատ. և ան՝ մեծ գնդնչմամբ քարեաներ կորելով հոս կու զատէ մեկմեկէ զՄեծ և զՓոքր Հայս, այս եպլինիա նահանգ Թոլլով զՄելխինէ. զայն՝ զոր յառաջ քան զ'4000 տարի՝ քաջ բազուկն Արամայ երբև կամելաս իր բնիկ աշխարհին հետ միացուց և հայացուց: Հոս, այս մելխոնեան Մելասայ հայրենի հովտաց և առուց եզերքը՝ կու հրաւիրեմ զքեզ այսօր, Հայկ: Ե՛կ, այս գեղեցիկ ժամերուս և հովերուս՝ հանգչինք ընդ հովանեաւ հայեաց և հաճարեաց, ընդ Դաբնիտեայ և Մելիբեայ, լսել և յիշել երջանիկ ժամանակաց, և երջանկապոյն անձանց մրցանք մը՝ մեծապոյն սիրով քան երգով:...

Ո՛վ, քանի՛ վեհ ու վսեմ է քու հոսանքդ՝ ով Եփրատէս, որ մարդկութեան նախածնողին հետ՝ և անկէ այլ առաջ յիշուած՝ կ'իջնես երբև ընդ սահմանս բազմադարեան ժամանակի՝ երթալ յանդունդ յաւիտենականութեէ. — քանի՛ քաղցր կրկնելով կու խառնուի քու ծոցիդ այս մեղմածորան Մելասս այլ. որ թէ և անծանօթ և անայցելու է ձեզ՝ ի վայրենաբեր մուսայից, այլ ինծի հաճոյապոյն և սրբազոյն է քան զամենայն վտակս

և հովիտս, հովիւս և երդիչս Արկադիոյ: Զոնի մինէ և մերն Մելսա իր երդով սիրով մըցոյնելը, իր եւանդուն և զուգահասակ ապառնիքը, իր աննման ջուխտակը, որք և

Երկոքեան իսկ ծաղկատիք եւ երկոքեան Մելսիւտացիք:

Հաւասարք յերգ, յերգ տուրք սիրոյ, եւ 'ի մրցանս կազմապատրաստք:

Արդ բարով երթան, ով Մելիբէէ[1], քու տեղծած և քու հաչակած Արկադացիքդ, և Թիւրսիան և Ալէքան, իրենց ամենայն երգերով և երգոց առիթներովին. և գան մեզի, ու միշտ մնան՝ Ջմարիտ ընորհաց ծնուդք՝ հոգւով երկուորեակքըն՝ Մելիտացիք մեր ազնիւք ՊՕԼԻՒՏՈՍ և ՆԷԱՐՔՈՍ: Աստնք ոչ հովիւք արուեստիւ և եղեգով երգաշարժք, այլ հոգւով հետևողք այն մեծի հովուին՝ որ հովուէ միշտ 'ի վայրի դալարօղ և անուշ ցանէ առ ջուրս հանգստեան. մարմնով զգահաւորք և զինաշարժք՝ կայտառ կարիճք. երկուքն այլ զինուորեալք հռովմէական բանակին ՃՒ գնդին մէջ. այն գնդին, որ երբեմն (յամի 174) ընդ Մ. Աւրելիոսի կայսեր երթալով 'ի պատերազմ ընդդեմ քարքարոսաց, յերկիր անջուր և անապատ, 'ի տարակուսել և 'ի վտանգել բանակին և պարապ տեղ կանչել անմեռունչ և անականջ էութեանց, ընծայեց իրմէ գունդ մը քսջաց քրիստոնէից, որք արտերնին և աչուընին յերկինք վերցընելով առ Աստուած աղաղակեցին, և մէկէն Թնդալով որոտացին անամպ անմրուր երկինք, կայծակներ Թափեցան, անձրևաց հեղեղք

1 Զայս անուն կ'առնու Վիրգիլիոս իր Է հովուերգութեան մէջ, յորում երգով վիճել կու տայ Թիւրսիս և Կորիդոն հովուաց, և եաքինս յաղթող կու սեպէ:

10477396

իջան, և մարմրած բանակն խմեց կենդանացաւ. անկէ ետև բարեացատարար զօրագունդն այն՝ անմահացաւ Շանլուիյիգ Լէգէոն [1] կոչմանբն յերկրի, խակ յերկինս՝ վկայութեամբ աւրբը հաւատոցն: Այս դէպուածէս դար մ'ետև՝ սոյն անուամբ գունդս պահապան նատէր եփրատական կողմանց՝ 'ի Մելիտինէ քաղաք, զոր կայսերքն Հռովմայ ամրացընել տուեր և զօրանիստ սահմանակալ քաղաք պատրաստեր էին: Եւ ահա հոս այս գնդիս մէջ զինուորեալ և յառաջացեալ էին մեր հոգեզոյգ խեղճիկքն [2], Պօլիքառոս և Նէարքոս, բնիկ խակ տեղացիք:

Բ

Մելիտինէ վարուց հայացեալ՝ յառաջագէմ այլ եղած էր 'ի հայութեան, ազնիւ և մեծ նախարարութիւն մ'ընծայելով ազգերնուս և տէրութեան, որ կու յիշուինաև 'ի Գահնամակին Խոտրովու (հօր Ս. Տրդատայ), որոյ թագաւորութեան ժամանակ ծաղկէին մեր նահատակքն, և որոյ եղերական մահուան տարին (260) կատարեցաւ մերոնց երանական հանդէսն այլ: Այս նախարարութեան պայազատն էր Թեոդոս Պօլիքառոս, զոր ամենքն վկայեն ազնուատոհմ ըլլալ, (Seigneur Arménien ըստ Գոռնէյլի). ապա թէ ոչ՝ անհաւատալի կ'ըլլայ որ Փեղիքս՝ հռոմէական կայսերաց կուսակալն՝ զկնի անոր կինուն Թեան տալու իր դուստրը՝ Պաւլինէ կամ Բուլինա. ուրեմն թէ քաղաքական և թէ զինուորական պատուով

1 Legio Fulminata կամ Fulminatrix ըստ Լատինաց: Ըստ ոմանց այս անուամբ լեգէոն յիշուի Տիտոսի կայսերութեան ատենէն, 'ի վերջ Ե դարու:

2 Ջուխտակք, էֆէզ:

10477396

առաջին աղիւս երիտասարդն էր Մելխիսեդեկ որ Պօլիքարոս: Այս անուն՝ եթէ կամօք աներոյն չէ հռոմայեալ՝ հարկին անուան մերձեցնելով, կրնամք յուշացեալ կարծել, ինչպէս Ս. Եւստաթեանց և ուրիշ հայազգի սրբոց ումանց անուանքն այլ. բայց անհաւան այլչէ որ նոյն իսկ աղնուական Հայք ինամուքեամբ Յունաց և անոնց գաղրութեամբ վարելով այն աւեն՝ յունական անուններ այլ կու գնէին իրենց որդւոց. ինչպէս էր և Սալհունեաց սուրբ երիտասարդ Աթենոդոր, և մայրն այլ Սղուխթա [1]: Արդ ինչպէս այլ ըլլայ՝ մեր Մելխեան երիտասարդին անունն՝ որ յունարէն Բօլիէ-ւքոս (Πολύευκτος) գրի և Բաղմաղօխ կամ Բաղմանուէր թարգմանի, 'ի Լատին նաց կէրպ կէրպ կոչի (Polieuctus, Polioctus, Polictus) և մանաւանդ 'ի Հայոց, Պօլիէ-ւքոս, Պօլիոփքոս, Պօղտփքոս, Պողտփքոս, Պողէ-ւքոս, Պաւլիոս-ւքս, Պօլիփքոս. որոցմէ առաջինն հաւատարմագոյն է յունական ձայնին, վերջինն մեզի աւելի ընտանի և դիւրալուր:—

Զինուորութեան մէջ ինչուան որ աստիճան բարձրացեր էր Պօլիքարոս, չէ նշանուած. բայց միայն զի աստիճանաւոր էր, և գլխիդ ուներ. և անտարակոյս է՝ որ իր հասակին, քաջութեանն, արիւնն, փեսայութեանն Փեղիքսի՝ իրեն ցուցընէին և մօտեցընէին շատ բարձրագոյն աստիճաններ և ընդարձակ սահման երկրաւոր փառաց և պատուոյ. որոց արժանաւոր էր՝ այն ձիրքերէն ազնուելի՝ բարուց լաւութեամբն: Զի էր նեղբուստ և արտաքուստ կայտառ և աշխոյժ, եռանդուն և գործի խառնուածքով, լայն և բաց սրտով և ձեռքով. միայն պատերազմի բանակաց մէջ ահաւոր և չանթահար. իսկ անկէ դուրս՝ նաև արիա-

[1] Տե՛ս Հայս. Ա. 216:

կան սպառազինութիւնն՝ իր հասակին և երեսաց նոր փայլք մը տալով կ'երևցներ զինքն ըղձալի և սիրահար: Կարծես թէ գեղեցիկ լաւութիւնները վառ 'ի վառ դրօշներու պէս հռոմէական և հայրենի նիզակաց վրայ պլլելով պիտի կարենար ամեն գժուարութիւն մերժել, ամեն յաջողութեան դուռ բանալ, և ըլլալ երկրիս երջանիկ վայելուչ և տէր մը: Գուցէ երբեմն ինքն այլ այսպիսի իղձերով և կենակցին սիրովն՝ կու լուալար ծանուցեալ և անծանօթ երանութեանց և յուսոց մէջ. բայց իր գեղեցիկ և մեծ սրտին համար՝ անոր ստեղծողն գերերկրեայ բարիք մը պատրաստեր էր:

Իսկ Նէարքոս [1], որոյ սեփական յիշատակն է այս օր (22 ապրիլի), հասակաւ, պատուով և սրտիւ մերձաւոր զուգակից Պօլիքարոսի, ունէր արտաքին փոքր զանազանութեանց մէջ՝ նեղքին մեծ տարբերութիւն մ'այլ: Զինուորութեամբ պնդակից և տասիճանաւ այլ յառաջացեալ՝ անոր նման, ցեղին այլ ազնուական և մեծատուն. և հաւանօրէն 'ի նոյն Գ Հայոց սահմանէն, բայց ոչ 'ի քուն Մելիտինեայ, այլ 'ի Կանան [2], կամ քան յունացեալ կոչման՝ Կանանէպոն քաղաքէ, այսինքն Կանանացւոց քաղքէն. որոյ դիրքն մինչև հիմայ անծանօթ է մնացեր, բայց միշտ կարծուած է մերձաւոր Մելիտինէի: Սակայն ոչ այնքան աեղեաւ, հասակաւ և բաղխիւ՝ որքան սրտով մերձաւորք և համազոյգք էին «Նէարքոս... և Պօլիկարոս» ղևոքտոս երանելի սուրբ վկայքն՝ եղբօրք կոչէին,

1 Նէարքոս կամ Նէարխոն ըստ ոմանց կրնայ թարգմանուիլ Նաւապետ կամ Նաւ էլլեան:

2 Կանան անուամբ գեղ մը յիշուի Կիւրիկիոյ մայրաքաղաք Տարսոնի քով, յառաջ քան զժամանակ այս պատմութեանս:

» ՞ի ելիէ ազգականութեամբ, այլ ըստ բարւոք
» յօժարութեանն և սրբոյ՝ հանդիպէին. և զըն-
» տանի սէրս սէր ունէին՝ կոչեցան բարեխոտ
» և ընկերս. ըստ Աստուծոյ խորհրդեան գտան
» խորհրդակից եղկոքեան » [1]: Ահա սէրս սէրն այնքան մերձաւորեր, միացուցեր, ձուլեր էր զանոնք, որ ոչ երկիր և ոչ երկինք կրցան իրարմէ զատելու:

Սուրբ, մեծ և աստուածային էր ուրեմն Նէարքոսի և Պօլիքարոսի սէրն. որոց քով կ'աղօտանան, մթանան, չքանան սիրելութիւնք դիւցազանցն Աքիլլեայ և Պատրոկլեայ, զօրավարացն՝ Աղեքսանդրի և Հեփեստիոնի, Պիւթագորեայցն՝ Պիւթիասայ և Դամոնի, և Դիոսկուրեայց՝ Կաստորի և Պոլիւկքեայ, և այլոց նմանեաց, եթէ քննուին անոնց կիրքն, գործքն և կատարածն: Թերևս երկրիս վրայ գրուած կամ կրուած Հիմարիտ և հզօր բարեկամութեան սիրոյ չկան գերազոյն օրինակք՝ քան զմեր Մելիտացի նահատակս. որոց համար ամենատոյգ է վկայեալն, թէ « Էին յերկոսին մարմինն՝ մի ոգի և մի կեանք ». այո, ամենատոյգ, զի ինքն իսկ կրօլաց մէկն է և գըրոն զայս, նազելին Նէարքոս: — Իբարեբաղդութիւն հասարակաց և ՚ի պարծանս Հայաստանեայց՝ սոյն ինքն սուրբս այս գաներ և իր սրտակըցին նահատակութիւնը գրով աւանդեր է, որպէս շատք ՚ի սրբատգրաց վկայեն, այլ չեն տեսեր գըրուածը. զոր կարծեմ ամբողջագոյն քան զնոսա՝ ունիմք մենք մեր ազգային գպրութենե աւանդեալ գանձուց մէջ: Ահա գրուածս, թէ և մէջն ուրիշ ձեռք այլ մուած և 1600 տարուան հնութիւնն քիչ մ'այլայլած ըլլայ, դեռ ոչ միայն իբրև հնագոյն գրուած քան զՀարց Ցուծաց և Հայոց պա-

1 Այսպէս կ'ըսէ հին վկայաբանութիւնն:

10477396

տուսաներեն է, այլ և պաշտելի՝ իբրև կենդանի Թարգման սրտին Նէարքոսի։

Սիրտ Նէարքոսի, հեզուկ և նազուկ. որոյ սիրտ բազան սպիտակութեան վրայ կու յանդգնիմ նըշմարել լուսաթափանց տրամութեան շուք մ՚այլ. բայց այնքան բարակ և թեթև շուք՝ որ կրնայ վկայութիւն մ՚ըլլալ առաջին դարուց կուսամանուկ քրիստոնէի մը սրտի. այնպէս անոյշ մեղամաղձ կամ մեղմամաղձ մը՝ ինչպէս կրնար վայելել երկրաւոր արքայ մը։ — Նէարքոս քրիստոնեայ էր և արժանի Քրիստոսի անուան և սիրոյն. մեծատուն, ծաղկահասակ և գինաւոր. բայց այս ձիրքերս փոխանակ զինքն յերկիր ձգելու՝ աւելի վսեմութեամբ մը յերկինք վերցնելու տային։ Ո՛հ, որքան տարբեր էին Նէարքոսեանքն՝ իրենց հասակակից երիտասարդներէն ոմանց, որք կ՚ուզեն աւելի տուգել իրենց հասակին քան հաւատքին քնութիւնը. անվայելչ՝ մեկուն քնատուր բարեաց, մեկայլին երկնաւոր փառաց. — արդարև մեծամիտք անխմաստք, որք չեն կրնար հասկընալ թէ քնութեան ուժոյն և ինարհաց վրայ՝ այնպիսի ոյժ և ինարհք կ՚աւելցընեն կրօնք, զոր ուրիշ հնարքով մ՚անկարելի է գտնել։ Ո յժ մարմնոյ, ինարհք հասակի և արքութիւն սրտի, մտաց բացութիւն, և հոգւոյ հաւատք, ինչ գեղեցիկ, ինչ վսեմ, ինչ ցանկալի խառնուրդ։ — Այսպիսի էր մեր հաւատոց նախահարցն, առաջին դարուց ծաղկահասակ քրիստոնէից. այնպիսի սպիտակ սրտեր կային անոնց երակարիւն եռանդնոտ ծոցերը, որ երբեմն՝ ի հարկի և հալածանաց ժամանակի՝ քահանայք աստուածային պատարագը մատուցանելու համար՝ յարմարագոյն և պատրաստագոյն խորան չէին գտներ քան զանոնց պարկեշտ լանջը, և այն սիրատաք ջերմիկ և կենդանի սեղանոց վրայ կու դնէին և կատարէին անմահութեան խորհուրդը։

Ո՞ր կրօնք կըրցեր է այսպիսի բան մը մտածել, այսպիսի երիտասարդներ ընծայել. յորոց մի էր և մեր նախանձելին Նէարքոս: Թերևս Մելասայ համ Կանանայ լեռնապարիսպ հովիտքն՝ իր երկրաւոր հոլիզոնը քիչ մ՝ամփոփած էին, և շատ աշխարհային ծանօթութիւններ չունէր. սակայն հալածանաց ժամանակն, երկու կրօնից (քրիստոնէութեան և հեթանոսութեան) անհաշտ կըռւին, աշխարհակալ Հռովմէացւոց հետ զինակցութիւնն այլ՝ ի հարկէ բաւական տեղեկութիւններ տուած էին իրեն. և ոչ տգիտութեամբ՝ այլ ընտրութեամբ՝ կու սիրէր ամփոփ մնալ. իր սրտին ու մտաց ընդարձակութիւնը՝ և բարձրութիւնը՝ կ՝առնուր անյագ ընթերցմամբ գրքի մը, որոյ անունն և խօսքն Աստուած է, գործն՝ արքութիւն, վայելքն՝ անմահութիւն:

Այսպիսի գրքով և ձիրքով Նէարքոս առաքելութիւն մը կու ստանար Պօղիքարոսի քով, որ արտաքին ձիւնքն առաւելեալ կ՝երևէր քան զՆէարքոս: Սա պայծառ և հանդարտ արշալուսոյ և տուընջեան մը նմանէր. նա լուսնկայ գիշերոյ մը, որ ամենայն փայլմամբն այլ՝ էնկրնար հաւասարիլ ցորեկուան. սակայն կ՝իմացընէ՝ որ իրմէ այլ ուրիշ բան էնկրնար ծագիլ՝ բայց պայծառ տիւ մը: Տէս, Հայկակ, ինչ փափկութեամբ և պարկեշտութեամբ կ՝ըսէ զայս՝ ինքնին պատմիչն և պատմեալն մեր. « Եւ Նէարքոս քրիստոնեայ էր. իսկ » երանելին Պաւղիքարոս՝ հեթանոս բարուք զինքն » անուանէր, ըսկ պանուն Դիան. այլ ի ձմարիտ հա- » ւատոց ոչ փոխեալ լինէր. և զբազումս յերկմիտ » քրիստոնէից՝ յայտագս ճշմարիտ հաւատոցն՝ ի » բաց որոշել փութայր »: Ըսել է որ Պօղիքարոս արդէն համոզմամբ քրիստոնեայ էր և քրիստոնէից ջատագով. բայց դեռ անկընուշք, դեռ հեթանոսական վեհայ և կենսակից, դեռ աշխարհային կա-

պերով կապուած, վանդնեռով պաշարուած, վտրձանաց և հրապուրանաց մէջ. դեռ բոլորովին սիրալը չէր տուած երկընքի, այլ տուած էր Նէարքոսի. և Նէարքոսի սայն՝ առհասարակ էր սալու Քրիատոսի:

Բայց ըրբ պիտի ծագէր այն երջանիկ օրն. արդեօք այսօր վաղն ըսելով մէկ մ'այլեր յուսացեալ վաղը պիտի չտեսնէր. — կամ ժամանակն երկընքնալով Պօլիքարոսի պատուոյ և փառաց մէջ յառաջադիմութիւնն և գլխաւորն՝ արգելք պիտի չըլլային երկնաւոր որդեգրութեանը. — և նոյն իսկ բարեկամին ուշանալն՝ իրեն (Նէարքոսի) այլ արգելք չէր իր երկրորդ մկրտութեանն (արեամբ): Այսպիսի մտածութիւնք էին Նէարքոսի պայծառ ապտակերին վրայ այն բարակ շուքը բերողքն, որով աւելի այլ կ'աճէր իրենց սէրն. մէկ և գրաչն կու չկանար ամենևին նշան չտալ սրտին ծածուկ տագնապին. զոր և շատ անգամ կու փարատէր Պօլիքարոսի զուարթութիւնն և ախորժելով լսելն բարեկամին աւետարանութեանը: Թերևս և ոչ այնքան աշխարհի և զինուորութեան հոգն, որքան նախնի քրիստոնէից ամանց սովորութիւնն՝ կ'ուշացընէր զանի ի մկրտութենէ, սպասելով ետևանալեայ տարիքին կամ կենաց հանդարտագոյն և վերջին հասակին: Նէարքոսի կասկածն աւելի իր բարեկամին աներոյ կոչմանէն էր, որ հաւատարիմ իր աերանց (կայսերաց), կռամոլ մարդ մ'էր. անոր կոյր նախանձն և հաւատքն կրնար Պօլիքարոսի գայթակղութեն ըլլալ, աւելի քան զանի հարսին՝ Պաւլինեայ. և փեվկբա կրնար յուսալ որ Թռուններն մէկ մէկ նոր գամ կամ կապ ըլլային փեսային սիրտը՝ իր և իր գաւեր, իր ազգին, աերութեան և կրօնից հետ անքակ պահելու:

Սակայն Նէարքոսի և Քրիատոսի սէրն աւելի աեղ գտան այն սրտին մէջ. և աւելի քան զՊաւլինէ՝

10477396

սիրէր Պօղնքաոս զՆէարքոս, և սիրուէր. և եր-
կուքն այլ կրնային իրարու ըսել (Դաւթայ պէս
վան Յոնաթանու). «Գեղեցկացար ինձ յոյժ.
» զարմանալի եղև սէր քո ինձ՝ քան զսէր կա-
» նանց». անոնց պէս ասոնց ոգին այլ կապուած
էր բարեկամին ոգւոյն հետ. և իրարքանչիւր ո-
ըեւէ զընկերն ըսի անչին ի-ըռա. և կարծեմ մեր Մե-
ղիաեան սիրելեաց արդիւնքն և կատարածն՝ առա-
ւել սիրալի և արտառուչ եղաւ քան զայլոց:

Գ

Ո՞ր արտի գլխաւոր լուցկին չէ սէր. բայց կան
արտեր՝ որ միայն սիրելու և սիրուելու համար ե-
ղած կարծուին. սիրտք՝ որ սիրով կու անանին և
սիրով կու հալին. սիրով ապրելու և սիրով մե-
ռնելու համար եղած են: Սէր, կ'ըսեմ, Հայկակ,
և չեմ հասկընար ոչ Թանձր զգայական և ոչ Թա-
ւերական կրքերը. այլ ստուրբ և նուրբ սէր, որ-
պիսի էր Նէարքոսին.—սէր մը՝ որ էր ամանէն
(արտէն) աւելի և զօրաւոր ըլլալով հուսով զայն
պիտի ապահոէր և վերանար՝ ի բնագաւառն սիրոյ,
յերկինս. և եթէ դեռ կ'ապրէր Նէարքոս՝ բարե-
կամին սիրով և սիրոյն համար էր այն: Քանի՞ տա-
րի քշեց այն հզօր և մաքուր բարեկամուԹիւնն.
քանի՞ տարի այն մէկ կեանքն և ոգին՝ երկու մար-
մնոց մէջ բնակեցաւ. և ի՞նչ ըրին, ո՞ւր գնացին ե-
կան սիրելիքն.—աւելորդ և պզտիկ բաներ են ա-
սոնք՝ անոնց բարեկամուԹեան աննման մեծու-
Թեանը քով: Պօղնքաոսի շատ հետ յանձնեց անոնց
վինուորական գործերը. զոր նա խոհեմուԹեամբ
և արուԹեամբ՝ ի գլուխ հանեց. հաւանօրէն գոր-
ծակից և մերձակից ունենալով իր Նէարքոսը: Իսկ
ան՝ որ կնոջ և ուրիշ կենակից հոգէ ազատ էր,
միայն զԱատուածն և զՊօղնքաոս մտածէր: Իւրէնց

կենաց գեղեցկագոյն մասն (ուսկից զատ մասն այլ չունեցան), այսպէս սիրով և խաղաղութեամբ անցաւ. գրսէն այլ խաղաղութիւն էր՝ի կողմանէ տիեզերակալ կայսերաց Հռովմայ. ինչուան որ՝ի կէս գ դարուն՝ Դեկոս կայսր հալածանքի հրամանն հանեց ընդդէմ քրիստոնէից. ինքն շուտով կորաւ, բայց հրամանն քիչ շատ կուռ պահուեր էր ակս կարճժամանակեայ իշխող յաջորդաց առեն, մինչև յետ քանի մը տարւոյ Վալերիանոս կայսր նորէն սաստկացուց հրամանը. պատուիրելով դատաւորաց՝ որ ամեն ծանօթ քրիստոնեայ որ չաւնու յանձն կռոց զոհելու՝ անոնց զոհ ըլլայ:— Ա յս հալածանաց առեն կատարուեցաւ մեր Մեղիտեան սիրելեաց նահատակութիւնն. զոր պատմիչքն միշտ անորոշաբար դնեն այդ երկու կայսերաց առեն, և քննաբանք տարակուսին տարւոյն վրայ. եսկ ինձ կ'երևի թէ Դեկոսի առեն սկսաւ նէարքոս աւետարանել Պօղիքտոսի՝ զհաւատս Յիսուսի, մինչև Վալերիոսի և մեր Խոսրով Թագաւորին հալածանքն եկաւ. և անոնց երկուքին սպանուած տարին (260, 'ի Պարսից թշնամութենէ) նահատակուած կ'ըսեմ զմեր Քրիստոսի նահատակքն [1]:

1 Յունք և Հայք յ'ինն յանուարի տօնեն զՍ. Պօղիքտոս, և յիշատակագիրն Հաւատարիմ՝ ինքն իսկ Նէարքոս՝ ասէ զօրն այն յառաջ քան զչորս ընդվիքտիոնին աւրաց ամսոյ, կամ յառաջ քան զչորս աւուրս արաց ամսոյ, որպէս Թարգմաներ են նախնիք մեր, զարաց ամիս զուգելով ընդ յանուարի, որ յիշուի 'ի յոյն բնագրին. և անոր իդոսից չորսէն առաջն՝ է իր իններորդ օրն: Դարձեալ Նէարքոս վկայէ թէ «ի գալատեանն և 'ի Յայտնութեան (Քրիստոսի) յետ չորից աւուրց երանելին Պօղիքտոս վկայեաց». և դարձեալ թէ «Թաղեցաւ աւուրն յաւուր չորեքշաբաթոջ». որ ցուցանէ թէ այն առեն այլ հոն տօնէին զգալուստ (Ծնունդ և Յայտնութիւն)

10477396

Հալածանք. ինչ անիրաւ և անտանելի վտարանք բնութեան և սրտի. ձմարտին հաւատալ, ձշմարիտը խօսիլ. անյանց անմեղ ըլլալ, մանաւանդ թէ ուրիշներու բարիք այլ ընել. և ասոնց համար՝ իբրև ամենաչար գաւազարտիլ, տանջուիլ, սպանուիլ:... Յիրաւի բնութենէ վեր ազնութիւն և համբերութիւն պէտք էր հալածուելու, և ամենազօրաւոր երկնային յոյս մը. այս երկուքն այլ աւանդեց Փրկիչն մարդկան, ձշմարիտ երանութեանց ամենէն վերջը դասելով. «Երանի՛ որ հալածեալ եղեն վասն արդարութեան, զի նոցա է արքայութիւն երկնից»: Ո՛հ. ուրքան խոր և քաղցր էր այս վճիռս հոգեւրաւ ակընկայց, որ մեկէն հալածանաց սպրատուր փուշերը կաղուղ վարդից թերթից պէս սփռեց՝ ի նեղբև ոտից, ոչ միայն երկաթկօշիկ զօրականաց, այլ և փափկամորթ կուսանաց անգամ. ուր իբրև ընդ ծաղիկս վազելով անցան ընդ հուր և ընդ սուր. և իբրև բաղանեաց ջրով լուացան իրենց ջերմաջերմ արեամբն, ուրախութեամբ և խնդութեամբ կրելով ամեն հարուածք, ցաւ ու մահ. վասն զի անոնցմէ զօրաւոր է ձշմարտութեան հաւատքն և սէրն: Ա՛յսու մտօք գեղեցիկ զարմանօք խորհըրդածութիւն մը կ'ընէ ինքն մեր Ներարքոս. «Տէս, կ'ըսէ, զպքանչելի մատակարարութիւնն Աստուծոյ». յառաջ քան զգալն Քրիստոսի՝ ի փրկութիւն

Տեառն՝ ի 6 յանուարի, և տօնին չորրորդ օրն է ինն յանուարի. և զի այն տարին այս օրս չորեքշաբթի էր, միայն այն հալածանաց առեն մէկ տարի մը կայ որ Յայտնութիւնն կիրակի կու հանդիպի, և չորրորդ օրն՝ ինն յանուարի՝ ի չորեքշաբթի, և է այն Քրիստոսի 260 տարին, յորում Պօլիքարոս նահատակեցաւ, հաւանօրէն և իր զուգակից Ներարքոս, և յորում սպանան Վաղերիանոս և մեռն Խոսրով՝ հալածիչք եկեղեցւոյ:

մեր, ամենքն իբրև միգով պատած պաշարուած՝ այլ աւելի դէպ ի մեռելեան խորը կ'երթային. եւ Փրկչին գալէն եաւ՝ ամենքն իբրև թէ գահավէժ տեղէ մը վեր ցնապքեցին իրենց մոլորութիւնէն. »էն. « որպէս ի վախէ իմեքէ՝ ի գերոյ կուապաշտութենէ՝ ի վեր յարուցեալք »:

Ախսախի կղզեր արձընցան վերոյիշեալ հալածանաց առեն ի Մելիտինէ, ուր կ'երևի թէ մինչև այն առեն ոչ աստիկ հալածանք եղած էր, ոչ քրիստոնեայ իր հաւատոց համար նահատակեալ. վասն զի նոյն իսկ մեր Մելիտեան պատգամաւորն՝ առաջին վկայ Քրիստոսի կոչուի այս կողմերս, գոնէ այս հալածանաց առեն. որ առաջիններէն աւելի ընդհանուր հրատարակեցաւ և աստակացաւ. և այս մայրաքաղաքին մէջ այլ կայսերական հրովարտակին կախեցաւ ի հրապարակս, կամ յերկրպագութենն կռոց կամ ի մահ կոչելով զամեն նշանաւոր մարդ, և մանաւանդ զքրիստոնեայս. որոց՝ կամ ի պատիւս յառաջելոյ հրաւէրք կար, կամ դլուխնին կորուսանելոյ սպառնալիք. և թէ կ'ուզես Նէտրքոսի նմանաբանութեամբն ըսել, կամ նորէն ի խորս միդին և մեռան իջնել ընկնիլ, կամ ի վախէ և ի գերոյ անտի՝ վեր ցատքել ելնել թռչիլ:...

Իսկ արդ ինչո՞ւ դու ինքնին՝ որ այսպէս խորհրդածէիր, ինչո՞ւ դու այլ թևերուդ ջոտիր, չիմացար որտիդ նետած տեղը, – յերկինս. ինչո՞ւ չէիր զոլորովին այս միգախառն կեանքէս և զբաղմունքեայր ի լոյն անդիշեր. ինչո՞ւ կու անտնաս կու տարակուսիս. և մանաւանդ ինչո՞ւ այդչափ կու տրտմիս, կ'այլայլիս, և երեսացդ հրեշտակային պարզութիւնն՝ հիւանդի և ցաւագարի կերպ կ'առնուս: Ինչո՞ւ այդ պայծառ աչքերդ իբրև աթոռ լուսէն այլ խորշելով իրենց կապիճներուն խորը կու քաշուին՝ մշուշ ու մրուր առած, և ի-

կընցած ծնօտիցդ վրայ գեռաբոյս մօրուացդ փընջ չնկքն կու խուռուին. և քու խօսքերովդ խակ ըսեմ, ինչո՞ւ ով Նէարքոս «՝ի նեղասրտուԹիւն եկեալ՝ » հանապազ յոգւոց հանելով լաս գառնապէս »: ՏրամուԹիւն՝ քու քաղցր հոգւոյդ անծանօթ էր. արտասունք՝ քու մաքուր դիմացդ վրայ ձամբայ չէին բացած. սիրտդ՝ նեղուԹիւն և ցաւ գրեԹէ չէր կրնար կրել, որովհետև կրկնակ երկպատիկ էր, համակիր համաշունչ բարեկամի մը սրտով ամրացեալ, քու Պօլիքառոսիդ սրտովը: Չկար վէրք մը՝ որ այն սրտով չբժշկուէր. ոչ անդուԹիւն կամ պաղուԹիւն մը՝ որ անոր կրակով չհալէր. արդ ինչո՞ւ չես փուԹաը երԹաը դիմեր անոր՝ որ քու միւս Եաը է. այլ մանաւանդ կ'ըսես Թէ սիրտդ « և ոչ սովորական խօսիցն կաՀ մէր հաղորդեալ Պօլիքառոսի »: — Ո՛վ սիրտ փափուկ, սիրտ ղեայուն. կրնայիր արդեօք քանզայս սաստիկ հարուածդ մը տալ Թէ դու քեզի՝ Թէ քու մէկիկ բարեկամիդ:...

Դ

Զտարակուսինք, Հայկակ, որ այս այլ ՆէարքոսԹ սաստիկ սիրոյն ակամայ հնարքն է. արդարեւ « Բո՛ւռն է իբրև զմահ՝ սէր »: Սէր մը այնպիսի մաքուր սրտի մէջ ննած՝ որ կարծես Թէ Յովհաննու Սիրելւոյ պէս Քրիստոսի կուրծքէն ծըծեր էր իր հրեղէն աղբիւրը:... Բայց Պօլիքառոս՝ որ դեռ չէր ընկած այն աստուածային լանջաց վրայ, դեռ չէր մարմնով ընդ մարմին Աստուծոյ միացած, և ոչ հոգւով հաղորդուած ընդ Յիսուսի հոգւոյն, աւելի քան զՆէարքոս կ'ափշէր շուարէր անոր անսովոր անկարծելի սիրուԹեանը վրայ. սիրան տակնուվրայ եղած՝ կարծէր Թէ այնքան տարտնան

բարեկամութիւնէ քալցրութեանց փոխանակ՝ յան-
կարծ ամենածանր դառնութիւն մը պիտի գայ.
կու խռովէր, կու լար ինքն այլ, և բիւր անգամ
կու հարցընէր պատճառը: Նէարքոս՝ պատաս-
խան անգամ չէր տար կամ չէր կրնար տալ: Պօ-
լիքատոս երբեմն սոխակելով՝ երբեմն ինքն այլ լռե-
լով, մէկ մը իբրև յուսահատ, մէկ մ'իբրև արտա-
բեկ կ'երդուընցընէր նորէն կու հարցընէր. Չեմ
կրնար հասկընալ՝ Նէարքոս, այս ինչ գործ, ինչ
մտածութիւն է. ոչ բարկութեան նմանի ոչ տհա-
ճութեան...: Ախդեօք էրաւ կրնայ ըլլալ, կրնամ
հաւատալ որ Նէարքոսի սիրտն պաղի՛ի Պօլիք-
տեայ. կրնար կարծել Պօլիքատոս՝ որ Նէարքոս ի-
րեն հետ չխօսի, իրմէ գաղտնիք պահէ: Ցետ այն-
չափ ժամանակաց անարժան գտուեցայ քու սըր-
տիդ: Բայց ըսէ գոնէ՝ ինչ բանով, ինչ կերպով.
« զինչ տրտմութիւն ընկալար յինէն երբէք, կամ որ
» վհատութիւն եղև քեզ յինէն»: Նէարքոսի սիրտն
որ սիրելոյն ամեն մէկ խօսքէն նոր նոր կու խո-
ցուէր կու կարկէր, ոչ կրնար դիմանալ և ոչ կիրքը
բացատրել. շատ անգամ շրթունքը շարժեց և
ձայնն հեկեկանաց մէջ հեղձամղձուկ թաղեցաւ:
Երկուքն այլ իբրև առանց վէրքի վիրաւորք, ա-
նանց կռուի զայրուածք՝ կու տանջուէին. մէկ մը
պլուխ պլխի տուած, մէկ մը երեսանին իրարմէ դար-
ձուցած՝ի լալ և հառաչել. մինչև հազիւ սիրտն
և շրունչը պնդելով սկսաւ ըսել Նէարքոս. Տըրտ-
մութեանս պատճառը կու հարցընես. կրնայ ու-
րիշ կամ աւելի պատճառ մ'ըլլալ սրտիս՝ քան
զքաժանումն:...

Ի՞նչ կայծակ էր որ Թռաւ Նէարքոսի բերնէն:
— Բաժանո՞ւմն, կանչեց Պօլիքատոս: — Բաժա-
նումն, կրկնեց Նէարքոս:. Կայսերական հրա-
մանքն ասկէ ետև մէկմէկէ զատեն պիտի զմեզ.
այսուհետև Նէարքոս և Պօլիքատոս մէկ չեն...

Թող, լուծնք հեռանանք, որ մեր սէրն աւելի չտան-
ջէ զմեզ:...

Վէր ցատքեց Պօլիքսոս՝ կրակէ աչք և շըր-
թունք շարժելով. Այդ ի՞նչ անակնկալ խօսք է
որ կու լսեմ քեզմէ, Նէարքոս. մինչև հիմայ գի-
տէի և գիտեմ որ մէկ բան մը, միայն բան մը կըր-
նար զմեզ զատել իրարմէ, մահն. բայց ծ՛է կայ-
սերք կրնան մեր բարեկամութիւնը բաժնել, և
ոչ աչխարհք մեր սէրը մարել. Պօլիքսոսի անկա-
րելի է բաժնուիլ ՚ի Նէարքոսէ, բայց եթէ մա-
հուամբ: — Այն ատեն խորունկ հառաչանքով
մ՚լսաւ Նէարքոս. Ա՛հ, բնական մահուանէ ա-
ւելի զօրաւոր բան մը կայ՝ որ զմեզ կրնայ բաժ-
նել իրարմէ:... Դարձեալ ցնցեցաւ Պօլիքսոս,
դարձեալ թևերը թօթվեց, պլլուեցաւ Նէարքո-
սի վզին. կու գար գորովքը կ՚ալլաչէր կ՚եր-
գուընցընէր որ ըսէ պարզաբար ինչ էր միտքն.
ինչ բան կրնար ըլլալ մահուանէ զատ և անկէ
զօրաւոր՝ որ զնորէնք իրարմէ բաժնէ: Նէարքոս՝
տրտում պէս և թերևս աւելի այլ լալով հեկեկա-
լով՝ ձայնը ու սիրտը կու կտրտաէր. քերնով
էկարնալով՝ կ՚ուզէր աչքերովը խօսիլ սիրելոյն
հետ. և անոր խռովութենէն կրկին ու կրկին խառ-
վելով՝ դողալով, և ոչ ոտքի վրայ կրնալով կենալ՝
ընկաւ ՚ի գետին: Պօլիքսոս այլ աւելի շուարած
ու այլայլած՝ սկսաւ անտուղտ կասկածանաց եր-
թալ. բայց մէկէն խիղճն կ՚ըսէր. «Ոչ ինչ ուռնիմ
» կարծես չարի ՚ի լաւ բարս Նէարքոսի». սա-
կայն չըլլայ թէ թշնամի մը խօսք խառնած կամ
պղտորած ըլլայ միտքը. — այս այլ անկարելի է նր
բարի սրտին. — չըլլայ թէ մէկն չարախօսութիւն
ըրած ըլլայ Նէարքոսի վրայ, կամ իբրև քերնէն
անպատշաճ խօսք մը լսած, կամ իբրև անհաւա-
տարիմ իր խոստման. կամ թէ պարտքի տակ ըն-
կած ըլլայ: Այս և այսպիսի խօսքեր կ՚ըսէր կու

հարցընէր Նէարքոսի, կու խոստանար իր ամէն ստացուածքը, ընտանիքն և կեանքն անգամ մինչև էն տալու՝ ի սէր նորա, որուն արդէն իսկ նուիրած էր:

Այս խօսքերէս գրեթէ ամաչելով՝ վեր եկաւ Նէարքոս, և գարձեալ կէս համարձակ կէս վախվխելով ու անհնարին տրամութեբ ըսաւ. Մեր բաժանման օրն հասած է. — վաղը. — ժամանակին կու սիրէ, պիտի բաժնուինք, վասն զի վարքով ու ձևով նման չեմք իրարու... Թէ և սիրելիք:

— Պօլիփտոս յիրաւի խռովելով և խոցուելով այս խօսքէս, իմացաւ որ Նէարքոսի վրայ յիմարութիւն չէ եկածն, այլ սրտին վրայ ծանր բան մը կայ, որ այնչափ կու տանջէ զնա. ինքն այլ ձայնը վերուց, ու սիրով սրտմտած կու կանչէր կու սիրէր որ ըսէ շուտով ու յայտնէ՝ ի՞նչ էր իրենց մէջ մտած տարբերութիւնն՝ որ վաղը զիրենք պիտի բաժնէր. ապա Թէ ոչ, կ'ըսէր հիմայ հոս ոտքիդ տակը կ'ընկնիմ կու մեռնիմ: — Վերջապէս Նէարքոս քիչ մ'այլ կըմկըմալէն ետև ըսաւ. Կայսերական խնամատարութեան ելած է քրիստոնէից վրայ, կամ զոհելու է կամ մեռնելու. ես քրիստոնեայ եմ, դու գիտես, գիտեն ուրիշներն այլ. բոլոր աշխարհքիս համար չեմ Թողուր ըզքեզ Պօլիփտոս, բայց Պօլիփտոսիս համար չեմ կրնար Թողուլ զՔրիստոս:... — Ո՛վ օրհնեալ սիրելի անձն, կանչեց Պօլիփտոս, նոր կրակով մը վառուելով և փայլելով, ինչմ՛ը հեռանա՛ի Պօլիփտոսէ՝ Քրիստոսդ չԹողլու համար. մինԹէ միայն քո՛ւկդ է Քրիստոս... Ես այլ այսօր՝ դու ինծի չեկած՝ տեսայ այն Յիսուս Քրիստոսը, որ եկաւ վրայէս հանեց այս ալտեղի զինուորական քլամիտը, և գեղեցիկ լուսանման զգեստ մը հագուց, ու Թեւաւոր ձի մ'այլ տուաւ ինծի, գերագոյն զինուորութեան գաս անցընելով զիս:

Զայս որ լսեց Նէարքոս՝ զմայլեցաւ. արտասունքն աչքերուն մէջ ՚ի կայծակ փոխուեցան, տատրակ սիրան արծիւ դարձաւ. բոլոր հասակին ուժն՝ և բնութենէն աւելի զօրութիւն մ՚այլ առած, ոտքի ելաւ, կանչեց, դու այլ Ճանչցար զԿրիստոս՝ Աստուած. իրաւ է որ Պօղիքառոս կու հաւատայ Կրիստոսի: — Եւ երբ չէի Ճանչցած ես զինա. կամ երբ անհաւատութիւն ցուցած էի, ոչ Նէարքոս. երբոր դու քրիստոնէից վարքը կու պատմէիր՝ միթէ ես չէի հաւնիր. երբոր Կրիստոսէդ աւետարանը կարդայիր՝ ես չէի զմայլիր. երբ իր մահը կու նկարագրէիր՝ ես չէի լար դողալով:.. Իրաւ՝ անուամբ և ընկերութեամբ չէի քրիստոնեայ, բայց ինծի արարիչ և տէր՝ զԿրիստոս միայն կու Ճանաչէի. Կրիստոսի միայն կ՚ուզէի ծառայել, և անոր հակառակ կանգնած ատա և խայտառակ կուռքերը անարգել և մերժել:

Նէարքոս ուրախութենէն կու դողար կու սարսէր. բայց սիրոյն սաստկութեամբն ինչուան ՚ի թերահաւատութիւն կ՚երթայր. Այդ ըսածնեդրուդ ժամանակն է, կ՚ըսէր, ոչ Պօղիքառէ. հեթանոսաց հրամանքն հրատարակեցան, և որոշիչ վճիռն կարուած է. կամ զոհել կուց կամ մեռնիլ:.. Ո՛հ, Պօղիքառոս, կու վախեմ, կու վախեմ թէ զքեզ կորսընցընեմ. դու դեռ կատարեալ քրիստոնեայ չես. եթէ վաղը ստիպուիս զոհելու կուց՝ արդեօք պիտի կարենա՞ս դէմ կենալ, թէ... հնազանդիլ կայսերացդ... և անով բաժնուիլ ՚ի Նէարքոսէ և ՚ի Կրիստոսէ:..

Այս խօսքը լսելուն՝ Պօղիքառոս երևցաւ իր բոլոր եռանդուն բնութեան և բարուց մէջ. աչքը՝ մէկ մը յերկինք նետեց, մէկ մը փայլակելով Նէարքոսի վրայ, և անոր ձեռքը բարկութեամբ մը թօթուելով, Հնդոյ կ՚իմանամ, ըսաւ, միտքդ. այս էր քու տրտմութեանդ և վախիդ պատճառն.

այս կարծիքն ունէին Պօլիկատոսի վրայ. այսպէս Հանդիսայիր բարեկամդ, յետ տեսանելոյդ թէ ինչ ախորժով կու լսեմ և ի՛նդունիմ քու բանդ ներդ քրիստոնէութեան վրայօք, կու վայլէր որ Պօլիկատոս՝ ի Նէարքոսէ սանիկ իսպեր լսէ: Եթէ այսպէս սրտով միշտ զերար սիրեցինք, միթէ հոգով կրնամք բաժնուիլ, և մարմնաւոր բարիք ուսեր հոգևորէն վեր դնել: Եթէ հասեր է ժամանակին, ինչու՛ ի՛ուշանամք. ինչու՛ պարտքերնիս չկատարեմք. ինչու՛ չյանդիմանեմք չխայտառակեմք զկու՛ս, և չբարձրացընեմք զԿրիստոս Աստուած:...

Ո՛վ առաքինի և վկայավայել իսուսածք. ինչ անբացատրելի ուրախութեամբ լցիք Նէարքոսի սիրտը. որ «որպէս թէ՝ ի քնոյ ինչ զարթուցեալ
» յերանելոյն՝ ի Պօլիքատոսի բանիցն, և զիւր հո-
» գին և զմիտան վերսանին կանգնէր, և սաէր առ
» Սուրբն. Թէ ինձ՝ ով Պօլիքաէ, ոչ մեծութիւն
» և ոչ զինուորութեան պատիւ, ոչ կեանք աշ-
» խարհիս այսորիկ պատուականագոյն Թուին՝
» քան զկեանն Քրիստոսի. այլ զանմահութիւն
» և զփրկութիւն և զյաւիտեենականն՝ փոխանակ
» մարդկային և ժամանակեան կենացս՝ յա-
» ռաջ պատուել հաճոյ է ինձ »:

Ե

Խօսակցութեան սկսած առեն՝ Նէարքոս կարծէր Թէ մեծ նահատակութեան համար ինքն բանական փորձ ըրած է, և պէտք է զՊօլիքատոս այլ կրթել և ըմբիշ ընել. հիմայ այն աստիճան կատարճութեան նշան տեսաւ անոր վրայ, որ կրնային երկուքն այլ հաւասարապէս մրցիլ.

Եւ ինուագիլ հանգիստաւորք եւ ի մըրցանըս դիմագրաւք:

Ո՛հ, թէ կարելի էր այն Արկադացի մըցող հովուաց դասուլ մեծ քերդողը հոս հրաւիրել, եր խօսքն ալլաբանել և ըսել.

« Մատիր այդ ո Մելիբէէ, զի քեզ խոյդ եւ նոխազդց.
Եւ թէ կարես վայր մի դըլալ՝ ևկ հանդիր աստ ընդ հովանեաւս »...
Ուր Մելասայ ճապուկ իշամբ աքօղեալ քծըննին խաղք դալարիք,
Եւ արքազան ի կամարաց մեղուաքաստակ հծծեն հրեշտակք.
Զի մեծ պայքար է աստանօր ընդ Պօլիքտեայ Նէաղրքոսի.
Այս ցնտուսի են կամք՝ մըցել նոցին սիրով փոխանակաւ [1]:

Եթէ քիչ մ'այլ երկայն ապրած ըլլայիր, կամ քիչ մ'այլ ուշ յաշխարհ գալով՝ տեսնէիր քու հռչակած Կումեայ Սիբիլլայիդ չէզին ժամանակը և նոր գարուց կարգը, Կուսին վերադարձը, և նոր ապգի մը յերկինց վրկուելը, անոնց մէջ պիտի տեսնէիր այսպիսի սուրբ սիրով և քու դիւցազանցմէ գեղապոյն զօրութեամբ մըցումներ. և արդեօք ինչ զարմացմամբ պիտի մոռնայիր քու Թիրսիտ և Ալեքսէ, ով քաղցրերգակ Վիրգիլ, և ինչ անոյշ տաղերով պիտի չանայիր աւանդել մեր մելիսացի մըցողաց փոխադարձ մենախօսութիւնը. յորում ոչ քու Արկադացւոցդ պես մէկն կու յաղ-

1 Huc ades, o Melibœe: caper tibi salvus et hœdi;
Et si quid cessare potes, requiesce sub umbra...
Hic viridis tenera prætexit arundine ripas
Mincius, eque sacra resonant examina quercu...
Et certamen erat Corydon cum Thyrside magnum...
. . . . Alternos Musæ meminisse volebant.

թէ և մէկն կու յաղթուի, այլ թէ մէկն յաղթէ և թէ մեկայլն. ճշմարտապէս երկաքանչիւր հաւատարմօրէ:

Նէարքոս զՊօլիքառս փորձել էին և հաւնել էին եաւ՝ կու ծնայր որ Պօլիքառս այլ զՆէարքոս փորձէ, երբ նա յաւիտենականութեան համար ժամանակաւոր կեանքը արհամարհել կու խոստանար. «Եւ ո՛չ խնայես դու, ով Նէարքոս, յայդ» պիսի պատիւդ», կ'ըսէր: Պարզամիտ սիրելին՝ կարծելով թէ իրաւցընէ կ'ըսէ Պօլիքառս, ի՞նչ պիտի ըլլայ այս պատիւս և ասկէ մեծերն այլ, պատասխանեց, այն պատուին քով՝ զոր ես 'ի Քրիստոսէ ունիմ. եթէ գիտայիր թէ ո՛րչափ յառաջ տարբեր է զիս Քրիստոս իր գինուորութեան մէջ: — Գիտեմ՛ գիտե՛մ, կանչեց Պօլիքառս առանց պատրուակի, քու յառաջադիմութիւնդ այլ՝ որ 'ի Քրիստոսէ, քու հանդերձեալ պատիւդ այլ անկէ. բայց հիմայ ես քեզմէ յառաջադէմ պիտի ըլլամ. «քանզի երկնաւոր և թագաւորական քալ» միդ 'ի Փրկչէն՝ 'ի ձեռն յայտնութեանն՝ ընկալ» լայ այսօր»:

Իսկ յետ մըցանաց և փորձանաց՝ երբ երկու բարեկամքն այլ առջինէն աւելի հանդարտեցան վատահացան կապուեցան իրարու հետ երկնաւոր սիրով, Պօլիքառս հեզաբար և աշակերտաբար սկսաւ հարցընել Նէարքոսի քանի մը տարակոյսներ, իբրև իրմէ վեր և հին քրիստոնեայ վարպետի. «Ես քեզ կամիմ գլուխ մի հոգևորական» քանի հարցանել». մէկ մը՝ որ դեռ բաւական պատրաստութիւն չէր տեսած, և թերևս աւեն այլ չըլլար քրիստոնէական սուրբ խորհրդոց հաղորդուելու. և եթէ այնպէս 'ի նահատակութիւն երթար, արդեօք ընդունելի կ'ըլլար 'ի Քրիստոսէ: — Նէարքոս մէկէն լուսաւոր մտքով և բաց սրտով սկսաւ քաջալերել և ապահովել

գնա, թէ հաւատոց զօրութիւնն բաւական էր այնպիսի առեն. և՝ ի սուրբ գրոց օրինակներէ բե-
րաւ. « Եւ բազումք՝ ի հեթանոսաց մարդիկ՝ կար-
» գին՝ ի զօրականութիւն Քրիստոսի. քանզի ա-
» հաւասիկ առհասարակ ամենեցուն բացեալ են
» դրունք երկնից. և անմահ էրիտրիէանն նո-ք՝ ոչ էր-
» բէք ֆակեցաւ. թէպէտ և՝ ի սակաւ ժամու ոք
» հաւատացէ՝ մեծ վարձս ընդ սակաւսն ընդ
» այնորիկ և ընդ ձիմարտի հաւատոցն՝ ընդունի »:
Յիշեցուց Քրիստոսի ըսած մշակաց առակն այլ, *որ թէ առաջին ժամուն եկողներն և թէ մեա-*
ան ժամուն՝ հաւասար վարձք առին: — Իրաւ
իրաւ, կու յիշեմ, ըսաւ Պօղնքառոս, որ ուրիշ ան-
գամ այլ այս բանս ինծի կարդացեր էիր յաւե-
ատարանէդ. « Թէ մի ժամ վաստակեցին մշակքն,
» և ընդ այնոսիկ՝ որք զաւուրն ծանրութիւն բար-
» ձին՝ հրամայեաց Քրիստոս տալ զվարձան »: Սատր
վրայ բերաւ Նէարքոս աւազակին պատմութիւնն *այլ, որ Քրիստոսի հետ մեռնելու խաչին վրայ՝*
հաւատաց անոր. և « Քրիստոս՝ ընդ փոքր և ընդ
» անպատճառ հաւատոյն՝ որպիսի մեծամեծս խոս-
» տանայր նմա և ասէր. Դու այսօր ընդ իս ես՝ ի
» դրախտին: Տեսանե՞ս ով Պօղնքառոս, զինչդ փոքր
» մի հաւատք ասեն, որպիսի մեծ աւետիս պարգևէ. ա-
» հաւասիկ հաւատք ըստ աւետարանին ասա-
» ցուածին, թէպէտ և փոքր՝ հանդիպին բոլորո-
» վին իսկ զլերինս փոփոխել »:

Սուրբ խորհրդոց վրայ ապահոված՝ Պօղնքառոս երկրորդ տարակոյսն այլ հարցուց. « Եւ ի՞նչ կա-
» րօղութիւն, ով Նէարքոս, առանց մկրտութեան
» այսպիսի իրաց դիպել մարդկան: Ասէ ցնա Նէար-
» քոս. Ամենայն ինչ սուրբ է արբոց, որպէս և
» աստուածային գիրք ասեն »: Օրինակ այլ կու բերէր՝ ի Քրիստոսէ բժշկութիւն հնդրողներէն, *յորոց միայն հաւատք պահանջէր Քրիստոս և ոչ*

10477396

մկրտուԹիւն կամ խորհուրդներ. այսպիսի նեղ և հարկի ժամանակ՝ սիրոյ և մահուան մկրտուԹիւնն մեծագոյն ևս էր քան զջրոյն: « Ահա այսոսիկ երա-
» նեցին Պօղիկարպոս յորդորէր զհոգին եւր, և եր-
» կրաւոր իրաց ՚ի մուտացուածն գայր. գոչէր յան-
» կարծօրէն և սաէր. Թէ ես ընդ Քրիստոսի միա-
» ւորեցայ ՚ի սկզբանէ. և նա պարտի ինձ հոգ
» տանել և ինամել. քանզի ես ՚ի բաց հրաժա-
» րեցի ՚ի մարդկային իրացս, այսուհեաև պարտ
» է ինձ վասն Քրիստոսի վկայել»: Եւ հոս կու
յէշէր՝ երբև ՚ի քնոյ արԹընալով, որ օր մը իր հեԹանոս զօրականներն վկայեցին, Թէ զՔրիս-
տոս կու տեսանեն լուսաւոր կերպարանօք Պօղիկ-
տոսի քով, և իր երեսներն այլ անոր ՃառագայԹ-
նեերէն լուսաւորած էին. Ուրեմն կ'ըսէր, քայլ-
հաւասն Պօղիկտոս, Քրիստոս ՚ի սկզբանէ ընտ-
րեր է զիս և կու հրաւիրէ յերկինս. այլ ինչո՞ւ
կ'ուշանամք. « Արդ ժամ է մեզ երԹալ, և ըն-
*» Թեռնուլ զանարժան հրամանս Թագաւորին»:

Զայս ըսելով հոգեվից և վառվռուն երիտա-*սարդն Պօղիկտոս՝ յետին անգամ մ'այլ գրկելով իր ամենասիրելին, և հաւատարմուԹեան ուխ-*
տերնին կրկնելով, այնպէս ջուտ արացաւ Թռաւ
այն մրցանաց տեղէն, որ Նէարքոս կարծեր Թէ արդէն բարեկամն հեծած ըլլայ Քրիստոսի իրեն տուած Թևաւոր ձիոյն վրայ, զոր կու Ճանչնար նշան անոր վկայաբար յերկրէ յերկինս վերանա-
լուն. հիմայ կու հաւատար իր սրտակցին ըսածն, Թէ « Նախ քան զքեզ ես յառաջագէմ եղէ
» ՚ի Քրկինն»: և Թերևս Թէ կամաւ Թէ ակամայ հետևակ մնայր Նէարքոս, և չէր կրնար հասնիլ անոր՝ որ իր կրակէն վառուած՝ իրմէ աւելի բո-
ցով ծխով կու բռնկէր փայլակէր կ'երԹար այրե-
լու լափելու:...

Որպէս դու ինձ ի գիմագրաւ տալ զանձն
ի վտանգ կամակար:

ՊՕԼԻԿ. Զոհք ի բագնին կան ի զենուլ, չևք յա-
մէլոյ ժամանակ.
Օ՛ն, Աստուծոյն Ճշմարտի անդրը Ճե-
պեսցուք նահատակ.
Երթիցուք տալ ըզնաղալիկըն չանթ՝ ո-
տից ի կոխան,
Որով ըզփայտըն փուտ զինէ դիւրահա-
ւատըն խուժան:
Օ՛ն, երթիցուք բանալ ի լոյս զաչս՝ առ
ի մահ կուրացեալ
Եւ փչրեսցուք ըզկուռըն տուտ ըզկոփա-
ծոյ եւ զհրահալ.
Երկնազդեցիկ ի մեզ հըրոյ՝ լիցուք կե-
նօք մեր Ճարակ.
Հարցուք զերկնից ըզպատերազմ՝ թո-
ղեալ ինա զյաղթանակ:

ՆԷԱՐՔ. Օ՛ն, երթիցուք մեծահանդէս փառացն
երկնից տալ ըզցոյց,
Եղեալք գործօնք հաւատարիմք կամացն
առ մեզ զոր եցոյց:

Է

Մինչեւ Նէարքոս զՊօլիքարոս գտած՝ բոլոր Մեղիտինէ անոր ըրած գործէն տակն ու վրայ եղած՝ մեծ շփոթութեան, աղաղակի, զարմացման և զայրացման մէջ էր. ձայնն, ստիպմունքն և սպառնալիքն հասան մինչև ՚ի կուսակալն և «աներ նորա Փեղիքս, որ հալածիչն կարգեալ էր
» յանօրէն Թագաւորացն. յիմարեալ հիացեալ
» լինէր ընդ իրան՝ որ ՚ի սրբոյն Պօղիքարոսէ գոր-
» ծեցան »: Վասն զի այն սրաթեւութեամբ՝ որով
Թուաւ իր բարեկամին գրկէն, հասաւ Պօղիքարոս

'ի մեծ հրապարակ քաղաքին, և տեսնելով կա-
խուած կայսերական հրապուրիչ հրովարտակը,
աչքին հետ ձեռքը ձգելով՝ շուտ մը պատռեց գը-
րուածը. պատառը վար չձգած՝ տեսաւ որ ուրիշ
կողմէ քուրմք և պաշտօնեայք գառաւորին տան-
երկու նկարեալ կուռքեըն առած, ծաղկիներով և
դալար ճիւղերով զարդարած կու բերէին մեհենից
մէջ և բագնաց վրայ կանգնելու, յորդորելով
խառնիճաղանճ խեղճ ժողովուրդը յերկրպագու-
թիւն: Զգուանաց և անարգանաց ծիծաղ մը փըր-
թուց դիւցազնացեալն Պօլիկրատոս. բազմութեան
մէջ նետուելն, բոլոր կուռքեըն այլ մէկիկ մէկիկ
յափշտակել 'ի գետին զարնել և ջախջախելն՝
մէկ ըրաւ: Ինչափ բազմութիւն քրմաց, զի-
նուորաց և ժողովրդեան՝ էկրցան մեր մէկ նախա-
տակին դէմ կենալ. հրեղէն անձ մը, հրէշ մը,
նոր աստուած մը, չեմ գիտեր ինչ կարծէին, աս-
կային, պաղէին: Բայց երբ կոտրտած կուռքեր-
նուն վրայ կոխկրտտելով անցաւ եւաւ սուրբն, ու
կրակոտ աչօքն կուռնայէր թէ կայ ուրիշ ընե՞լ-
քան մը, ապշածներն արթննալով, մանաւանդ թէ
աւելի քնանալով չարաչար ապշութեամբ, սկը-
սան խայտառակաբար չաստուածնեըմնուն չար-
դուիլը լալ, բողոքել և վրէժ պահանջել 'ի Պօլիք-
տեայ: Աներն Փելիքս վրայ հասնելով տեսնելով
և լսելով եղածը, ուրիշներէն աւելի անձկրկած,
կերպ կերպ կրքերով պաշարուած՝ նախ և առաջ
սկսաւ յուսահատաբար ինք զինքն ոլբալ՝ որ զփե-
սայն պիտի կորուսանէր. և այս երկու անգամ
է, կ'ըսէր, որ այսպէս ձղակոտոր անզսաւակ կ'ըլ-
լամ. « Վրիպեցայ 'ի յերկաքանչիւրոցս, և այժմ
» անզսաւակեցայ ես Փելիքս. քանզի առաջինն
» վախճանեցաւ, և ես պերճացեալ պարծէի փե-
» սայիւս. իսկ այժմ չտեսանեմս անզսաւակե-
» ցայ. քանզի ոչ ոք յայսմհետէ ոլորմել կարէ-

» ցէ Պօղոքսիոսի, ոչ ատուածքն և ոչ իշքնա-
» կալ Թագաւորքն. որ զայնպիսի իրս յանդգնե-
» ցաւ առնել, և զամենայն ատուածքն մեր յա-
» նիրաւի փշրեալ խորտակեաց»: Ա յս խօսքերէս
և պատմութեան ուրիշ նշաններէն պէտք է իմա-
նալ՝ որ Փեղիքսայ առաջին կորուսան ուրիշ փե-
սայ մ'էր, առաջին այր Պաւլինեայ, ուսկից դե-
ռաբոյս զաւկներ այլ ունէր. զորս որդեգրեց Պօ-
ղիքսոսի՝ այրն մայրերնին առլով անոր 'ի կնու-
թիւն. սորս համար պատմութեան մէջ Թէ Պաւ-
լինեայ զաւակ կոչ յիշուի, Թէ Պօղիքսոս ներ-
քոսի տխրութեան և ծագնապին առեն կ'ըսէ.
« Թէ որդի իսկ ունէր՝ ոչ ինայէր յաղագս սի-
» րոյն Ներոնի, նա և նուազ ևս համարէր զնա՝
» քան զսէր նորա. և յառաջադէմ ունէի զսէրն,
» ամբողջ պահելով և անվնաս քան զամենայն[1]»:

Պօղիքսոս ժողովուրդէն աւելի իր հարկևոր և ալևոր աներոջ վրայ ցաւօք ծիծաղելով՝ ըսաւ. Եթէ ես չստուածներդ չարդեցի՝ ըսել է որ շատ սակաւ անպիտան բաներ են եղեր. Թէ որ ուրիշ այլ կայ՝ շուտով բերել տուր, որ զանոնք այլ չնչեմ: Իմացաւ Փեղիքս որ զՊօղիքսոս անկա-
րելի է համոզել, որուն սիրտը արդէն կոր ճանչ-
նար, բայց հալածանաց հրաման չըլլալուն հա-
մար՝ կոր լռէր. հիմայ՝ իբրև յեսուին փորձ և հը-
նարք գնա չարժելու, յորդորեց որ հանդարտի և
գոնէ յեսուին հրաժարական մը տայ ինոջը: — Ի՞նչ
կին, ի՞նչ զաւակ, կանչեց Պօղիքսոս. եթէ Պաւ-
լինա ինձի հաւան և ընկեր է՝ Թող ինծի պէս ընէ
և գայ իմ հետս. ապա Թէ ոչ՝ ինծի բաւական է իմ
'Դրիսպոս. ալչիկդ Թող քեզի ըլլայ և կոտոքե-
րուդ: Փեղիքս յուսահատ սրտմտութեամբ և ար-

1 Թող զայս այլ գիտնամ մեր կամ օտար Գոռնէլէն. Թէ և ես չեմ համարձակիր բանաստեղծից Թևերն ամփ ոփել:

ցուռնքով դարձուց գլուխը: Սի՛ն երեսդարձու-
Թիւնն նշան մ'եղաւ իր պաշտօնէից. որք երբև
վրէժինդիրք չաստուածոց և կայսերաց՝ պաշա-
րեցին զՊօլիկարտոս. և «կռճկամբն [1] իւրեանց ան-
» ողորմն ծեծէին զբեերան նորա »: Իսկ նա դեռ
վարդաթափ շրթամբքն կու սոխակը զանեըն՝ որ
փուճ տեղ չլայ և զինքը չյորդորէ կնոջ և զաւա-
կաց անուամբ. այլ կամ իրեն չեռւի, կամ կայ-
սերաց հրամանը կատարէ:

Աւաղ, կանչեց աւաղելին և ոչ իր անուանն ար-
ժանին Փելիքս. — աւա՛ղ Պօլիկարտոս, որ զքեզ այլ
քրիստոնեայք մոլորեցուցին: Եւ իր մոլորաւիթ
դուստրը կանչել տուաւ: Պաւլինէ հերարձակ
լալով վազելով եկաւ, սկսաւ ողբալ և հօրը պէս
աւաղել իր ամուսինը, որ այնպէս անակնուռնելի
գործով 12 չաստուածները մեկէն ջարդեր էր:
Իսկ սուրբը վկայն ծիծաղելով անոր լսածին վրայ,
եթէ այդ 12 չաստուածոց ջնջելովն, ըսաւ, ան-
աստուած մնացիր, եկո՛ւ Պաւլինէ, ցուցընեմ քե-
զի ուրիշ և ճշմարիտ Աստուած մը, որով կարե-
նաս ինծի պէս արհամարհել այս անցաւոր կեան-
քը և յաւիտենականը ժառանգել:.... Հապա՛ւ
այս ձայնս Պաւլինեայ սրտին խորը, և շարժէց
հոգին միանալու որուն հետ որ միացեր էր երբեմն
մարմնով: — Քերդոյն կու հաւանի և կու հաստա-
տէ զայս. մենք ամենայն սրտով կու փափաքիմք.
բայց պատմութիւնն լռէ:...

Սակայն թէ ոչ աներն և կինն՝ բայց Պօլիկար-
պի խօսքերը լսողներէն շատերն հաւանեցան երեն
և հաւատացին ի Քրիստոս, և զարմացմամբ քա-
ջալեր կու տային երեն: Իսկ ինքն իր բնատուր և
շնորհատուր զուարթութեամբն և համարձակու-
թեամբն կ'ըսէր անոնց. Մի տարակուսիք ոչ ըն-

1 Կռնատկլուխ գաւազան կամ ուռն:

կերք, որ ես անխռով եմ. վասն զի քովս կու առեմ
նեմ երիտասարդ մը՝ որ ամեն վախ ինծմէ կու
փարատէ, և զիս երանելի կեանց կու հրաւիրէ:
Ա յս խօսքերս ուշադիր որ կ'ունկնդրէին և գո-
վեստով կանչել կու տային հաւատացեալց,
այնչափ անհաւատները զկծեցընէին. որք և գան-
գատելով թէ Պօղնքտոսի աւելի խօսիլն և ապրիլն՝
քրիստոնէից պարծանք և իրենց նախատինք կ'ըլ-
լայ, ստիպեցին զդատաւորս և զԹշուառն Փեղնքս՝
անոր մահուան վճիռը տալու. որոյ վրայ ամե-
նէն աւելի ինքն Պօղնքտոս գոհ ըլլալով՝ իբրև յաղ-
թանակի կառաց վրայ ելնելու կու վազէր կ'երթար խայտալով հնտալով իր կատարման տեղը...:

Բայց մէկ մ'այլ յանկարծ կանգ առաւ. և այն հանդ՝ի հուն քաղմութեան վրայ աչքը փայլակելով՝ ինչուց մէկի մը վրայ միայն՝ իր սիրտաւոր կայծակը. և. — Ներկ ինծի Սուրբն և արբոյն ընկերն այլ, եթէ անտուրբ բանտաւեղծի մը միտքը Թողով՝ բուն խօսքը իրենց վրայ Թարգմանեմ. —

« Նա եւ ի ջոկըս խուռներամ պատանեաց
Երթայր՝ զչքնաղըն կարդալով Նէարքոս [1] »:

Նէարքոս՝ մարմնով լուռ, այլ սրտիւ և հոգւով բիւր բերան եղած՝ քայլ առ քայլ հեռուանց հետևելով՝ կու դիտէր կ'ազդէր սիրելոյն: Հոս ինքնին էդիմանալով կ'ըսէ իր պատմուճէճ մէջ. « Իսկ
» Նէարքոս զբարեկամուհին սիրոյն ոչ երբեք
» մոռանայր. քանզի էին յերկոսին մարմինն՝ մի
» ոգի և մի կեանք: Յայնժամ հայեցեալ վկային
» ի Նէարքոս՝ ասէ ցնա. Ողջոյն ընդ քեզ. և պան-
» ճատելի ուրախութիւնն իմ և պտո՝ յիշեա էդբայր:

1 Cum per obstantes juvenum catervas
Ibit insignem repetens Nearchum.

Horat. Ք:

» զայս զվերջին զձայնս՝ իբրև զկնիք Թողոյր Նէարք
» քոյի: Եւ ինքն՝ կատարի սրով»[1]: Կնիք արժա-
նաւոր անունման սիրոյն ՚ի վերայ սրտի բարեկա-
մին, յիշատակն իրենց խոստման. զոր ինչուան
երկնից պատուանդանին վրայ այլ հաւատարմու-
Թեամբ պահեց իր ծոցը՝ յառաչադէմն Պօլիկարպոս,
և աւանդելով իր սրտակցին, Նէարքոս և Քրիս-
տոս անուանց խառնուԹեամբ՝ աւանդեց զհոգին:
Ա յսպէս քրիստոսատուր ձերմակ Թևաւոր ձիոյն
վրայ հեծած, մկ Թռիչքով՝ Թողլով իր կարմրա-
Թաթաւ կայտառ պահարանը (մարմինը), հասաւ
յօԹեվանս Հօրն երկնաւորի, իր մկիկ երկրա-
ւոր սիրելոյն համար այլ գահ և առագաստ
պատրաստելու և փուԹացընելու հոն:

Ը

Իսկ Նէարքոս որ բարեկամին կենակցուԹեան
առեն մի ոգի և մի կեանք կարծէր զնա և զինքն,
հիմայ մարմնով միայնանալուընէ՝ երկու գտաւ զին-
քը. մկ մանր յերկինս՝ ընդ հոգւոյ սիրեցեալին,
ուրախ, գոհ և երջանիկ, անոր յաղԹուԹիւնը
երգելով և պարծելով. իսկ միւսն՝ յերկրի, սըր-
տահար, տրտմազգեցիկ և դողդղալով՝ իր բարե-
կամին բաժնուած մարմնոյն քով:... Ո՛հ. ինչ
տարբեր և անկշիռ էր առաւօտեան իսկակցու-
Թեանց և գրկածուԹեանց վայրկեանն (երբ եր-
կու կայտառ գլուխք տաք տաք իրարու սրտով
կու տրոփէին՝) այս երեկոյեան վայրկենէս. յո-
րում գլխոց մէկն միայն կանգուն՝ իբրև անԹափ
բաժակ շուշանի որոյ մէջ նուռն ծաղիկ մը ըն-
կած ըլլայ, կ՚առնուր նազելին Նէարքոս՝ իր սի-

1 Հին օրինակն պատմուԹեան գուցէ գեղեցիկ և հա-
ճոյ սխալագրուԹեամբ մը կ՚ըսէ ֆոթոյէ սէբով:

բեւեռյն անգին գլուխը. կու մօտեցընէր անոր արիւնաքամ շրթունքը իր դողդոջուն շրթանցը, և անոր մանուշակացեալ աչաց ցամաքութիւնը՝ իր չերմաջերմ աչաց ցօղերովը կու թրջէր. արտասուանքը Պօլիքտոսի արեամբ խառնելով կու նուիրեր Աստուծոյ, չարժուն բաժակ գոհութեան...: Զարմանայինք արդեօք թէ ինչպէս անոր անշունչ անմռունչ շրթանց մէջ՝ Նէարքոս իր շունչն այլ չաւանդեց, և մէկտեղ չլուեց չընկաւ:

Նէարքոս յետին ապաստարութիւն մ՚այլ ունէր իր սիրելւոյն երկրաւոր մասին. հաւատացեալ եղբարց օգնութեամբ՝ դրաւ իր կենաց գին Պօլիքտեայ գլուխը՝ անոր տարածեալ մարմնոյն քով, և երկուքն այլ ծածկեց մայրենի մեխոտեան հողով. «Յայնժամ ապա զպատուականն և զտուրբ » մարմին նորա ՚ի Մելիտինէ քաղաք Հայոց թա» ղեցին պատուով՝ եղբարքն. և իբրև զժառան» գութիւն յաւիտենական իւրեանց ընծայեցին»: Ջիչ ժամանակէ ետև հոն բարձրացաւ տաճարը մը յանուն տուրբ վկային Պօլիքտեայ, որ իբրև մեծ ուխտատեղի կու յիշուի ՚ի սրբազան պատմըչաց՝ դար մը ետքը: Նէարքոս չառաւ մասն անոր նշխարքներէն, որոց քով կու փափագէր քիչ առեն նէն ինքն այլ հանգչելու. բայց չէր այլ կրնար իր քաջայաղթ զինակցին նշան մը չունենալ աչքին առջև, մինչև որ իսկապէս տեսներ զնա յարքայութեան երկինից: — Կտաւ մը, զոր աւետարանին անծանօթ երիտասարդն [1] աւելի պնդապէս հետը կու կրէր, — բայց մաքուր և ծալած, — տուրբ կտաւներ՝ Թաթաւեց ՚ի Թափած արիւն Պօլիքտոսի. մինչև ՚ի յետին կաթիլը չընչեց մաքրեց գետինը. և իր ապայութեան հանդիսից օրերը բարձրացուցած դրօշին բարձր ու պանծալի

1 Մարկոս:

աւետառնամաքն տարաւ զայն իր հայրենի երկիրը, « եթէև զերանելի իմն ժառանգութիւն և զէն փըր- » կութեան կանանացւոց քաղաքին, մերձաւո- » րաց և հեռաւորաց »:

Երկրորդ և մեծագոյն և ամենեցուն ցանկալի սպաս մ'այլ կատարեց Նէարքոս, աւելի մեզի քան իր տուրքն սիրելւոյն, անոր յիշատակը երկ- նից վարագուրէն դուրս այլ՝ անմահ թողլով երկ- րիս վրայ. և արեան արտասուացն հետ մելան այլ խառնելով՝ գրեց Պօլիբտոսի վկայաբանու- թիւնը: Ահա իր խօսքն. « Եւ յետ չարչարանաց » սրբոյն Պօղիբտոսի՝ ես տառապեալս Նէար- » քոս, եռոս զՅիշատակարանն՝ Տիմոթէոսի կա- » նանացւոց և Ակտար Նեղոսի, և երդմնեցուցի » զնոսա ՚ի գաղտնեան Քրիստոսի և ՚ի յաղթու- » թիւն սրբոյն Պօղիբտոսի ՚ի Քրիստոս, որպէս » զի տարւոյ տարւոյ կատարեացեն զօր (նահա- » տակութեան) նորա, և զՅիշատակարանն ըն- » թերցցին խնամով: Իսկ Տիմոթէոս ընկալեալ » զայն Յիշատակարան՝ եգ ՚ի տուրբ եկեղեցւոջ, » ուր և...: » Հոս դժբաղդաբար կ'ընդհատի մեր օրինակն. բայց կ'իմանամք ուրիշ գրուածէ որ Տիմոթէոսն այն (Թուի երէց Կանանացւոց աւա- նին), ըստ պատուիրանի տուրբ իշխանին Նէար- քոսի՝ ամեն տարի Քրիստոսի ծննդեան առնէց օ- րերը կու կարդար անոր անմահ քարեկամին ան- մահացուցիչ Յիշատակը. իսկ Նեղոսն այն Ակ- տար՝ կարծեմ Թէ ըստ Հռովմայեցւոց է Actarius կամ Actuarius, զի այսպէս անուանէին զինուո- րական գործոց գրողները: Պօղիբտոս այլ Թէ երկրաւոր Թէ երկնաւոր զօրական ըլլալով՝ կու վայլէր որ քրիստոնեայ գործակիր մը անոր վար- քը վաւերացընէր: Արդէն այն առեն եկեղեցւոյ հայրապետք այլ հրաման հանած էին՝ որ որո- շեալ դիպուք գրեն սրբոց Գործը կամ վկայաբա-

10477396

նուէթիւնը: Եւ ահա այս Նէարքոսեան և Նեղոսեան Գործք Ս. Պօղիքարոսի է մեր ձեռքն ընկածն այլ, Հայկակ, որ և ինչպէս առաջ ըսի, ամբողջացոյն՝ մինչև հիմայ ուրիշ լեզուով ծանօթներէն (գոնէ ինծի), Թերևս ուրիշ գրչէ այլ անցած՝ կամ Թարգմանուէթեամբ տեղ տեղ այլափոխեալ ըլլայ. և որոյ սկիզբն արժան կու սեպեմ հոս կարդալ քեզի, որ յետ լսելոյ զպատմուէթիւնը՝ կրնաս վերջաբան այլ սեպել, և յարմարը Նէարքոսի սրտին պարծանօք գոչելու իր բարեկամին յաղթանակին վրայ.

« Ա՛յժմ մեծուէթիւնն չնորհացն Աստուծոյ և
» զօրուէթիւն նորին 'ի ձեռն սրբոյ մարտիրոսին
» Պօղոքարոսի՝ ամենեցուն տեսանի: Ա՛յժմ՝ հե-
» Թանոսք Թախծեալ եւ տրտմեալ, որք յան-
» շունչ կուռան իւրեանց յուսային. որք մոլո-
» րեալքն էին 'ի դրօշեալս իւրեանց՝ յամօթ լի-
» նէին. վասն զի յաստուածային զօրուէթենէ ան-
» տի՝ նմանութիք սրբոյն Պօղոքարոսի լինել ակա-
» մայ հարկաւորէին, որպէս յամենեցուն ստաց-
» էին և արարչին Աստուծոյ. ըստ աստուածային
» գրոց, Թէ Ամենայն ծունր կրկնեսցի երկնաւո-
» րաց և երկրաւորաց և անդարամետականաց.
» քանզի յաստուածային զօրուէթենէն որ սը-
» եաւալ լինի մարդկան՝ յայժմու 'ի մերձակայ է-
» րացս առաւել և օրհնի և փառաւորի: Քանզի
» ահաւասիկ և երանելին Պօղոքարոս որ կարծէր
» զհեթանոսական զվարս և զպաշտօն ունել, նոյն
» ինքն արագ արագ զՔրիստոսի պաշտօնն ունել
» ինքն, զօրացուցանել զինքն. և որ երկրաւոր
» Թագաւորին զօրական էր, զՔրիստոսի զինա-
» կրուէթիւն փոխանակ երկրաւոր զինուորուէթեն
» ամենայն յօժարուէթեամբ փոխանակէր. և պը-
» ակ անԹառամ զիւրոյ զՅան վաստակոց և ըզ-
» ժուժկալուէթեանն՝ զգեցեալ ցուցանէր: Քան-

մաշ և ծին բառերէն բարդած, ինչպէս կըսնայ ալ կարծուիլ։

Յովհաննէս անոնցմէ մէկն եղած է՝ որ կրնային ըսել Իմաստնոյն, և իրեն իսկ անուանակից և ապագակից՝ Հայոց մեծ Իմաստասիրին հետ, թէ Մանուկ էի մտաւարժ, և ոչ ոք բարեաց դիպեցայ. կ'ելևէի թէ ծնողքն ալ հոգ ունեցեր են ալպաքսուց զինքը ուսման տալու. իր մէկ բաղդն ալ այս եղաւ որ իր հայրենիքն Աղուաւորդի լերան վանքերով շրջապատած էր, որոնց մէջ դեռ բաւական գրքեր և գրագէտներ կուգային. և աւելի բաղդն ալ այս էր՝ որ իր ծաղկութեան առեն՝ Երզնկա քաղքին քաղաքական իշխանն էր Յովհաննէս պարոնն. հոգևոր տեսուչն ալ էր՝ այն պարոնին հայրն Սարգիս արքեպիսկոպոսն. երկուքն ալ աշխարհաշէն և ջանասէր և ջանասիրաց ձեռք տուող։ Երզնկացին առջի ուսմունքներն ըրաւ Ս. Մինասու անապատ ըսուած վանքը, Սեպուհ լերան արքայազն շուքին տակ. վերջը անոր քովի վանքերն ալ պարտեզով՝ մեղուն նման քաղեց անոնցմէ ինչ որ իր իմաստասէր մտացը պատուական գտաւ. բայց անոնցմով գոհ չըլլալով՝ ելաւ հեռու տեղեր ալ պարտեզու, գիտութեան ծոլվելու համար։

Այն տեղերը Հայոց մէջ ամենէն անուանի վարդապետ Ճանչցուած էր Վարդան Արեւելցին, և թէ Կիւլիկիոյ արքունիքը թէ արեւելեան Հայաստանի մէջ պատկառելի եղած. այս բազմահմուտ և բազմագիր վարդապետ՝ իր վերջին տարիները քաշուեր էր Հայոց և Վրաց սահմաններուն մօտ, Հաղբատ և Սանահին հռչակաւոր վանաց մէջ տեղ՝ կայենոյ ձոր ըսուած տեղը, ուր որ պզտիկ վանք մը կար. հոն կու նստէր և աշխէրատաց դաս կու տար. Յովհաննէս ալ գնաց անոր քով, և կ'ելևէի թէ ինչուան անոր մահը հոն

կեցաւ, և կ'անուանէ զինքն «Աշակերտ Հոգեւքից » Հօրն և սուրբ վարդապետին Վարդանայ»: Յովհաննէս դարձաւ Երզնկայ, ուր յաջորդ տարին (1272) հոն մեծ դիպուածք մը հանդիպեցաւ. այսինքն սրբոյ Մեծին Ներսէսի մարմինն գտուեցաւ, 640 տարուընէ վեր փլած Թէլ գեղին եկեղեցւոյն տակ, և Սարգիս արքեպիսկոպոսին ձեռքով փոխադրեցաւ յԵրզնկայ: Այս գիւտիս և փոխադրութեանն ոչ միայն ականատես կու կարծուի Երզնկացին, այլ և կ'երևի թէ ինքն է անոր պատմութիւնն ալ գրողն և գեղեցիկ Ճարտասանական Ճառ մ'ալ լսողն՝ փոխադրութեան հանդիսին մէջ, արքեպիսկոպոսին հրամանաւն, ինչպէս որ գըրուածքին ոճէն գուշակուեն բանասէրք: Բայց ասկէ յայտնի և փաստաւոր յիշատակ մ'ալ Թողուց Երզնկացին Ս. Ներսէսի վրայ, «Որ զլոյս անճառ» երգած շարականովն, որ ընտիր շարականաց կու հաւասարի ազնիւ շարադրութեամբ և խոհաստեղծութեամբ և վսեմական եռանդեամբ. այս շարականէն երգեց՝ երբոր Լեւոն գ Հայոց Թագաւորն լսելով Ս. Ներսէսի նշխարաց գիւտը՝ եկեղեցի մը նորոգեց այն մեծ հայրապետին:

Երզնկացին քանի մը տարի հայրենեաց սահմաններէն հեռացած չերևար. գուցէ Սարգիս արքեպիսկոպոսին քով կը ծառայէր, ինչուան անոր անպարտ սպանումը իր որդւոյն հետ մեկաւեղ: Տարի մը ետև, 1280ին, Ս. Գրիգոր վանից վիճքանքն՝ միաբանութիւնին նորոգելով՝ խնդրեցին իրմէ որ իրենց կանոններ գրէ. ինքն ալ գրեց «Կանոն» նոնք և սահման միաբանութեան եղբարց՝ որք » առաուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրու» թիւն միմեանց՝ յԵրզնկայ, 'ի ՉԻԹ...». և կու սկսի, «Բանն Աստուած որ բանիւ գոյացոյց զա» մենայն արարածս», և այլն: Այս յիշեալ վանքերուն մեկուն մէջ գտայ Փիլոնի Եբրայեցւոյ Ճա-

աստեղանման ցրուըրաէին Թօթափէէին. բազմու-
Թիւն մարդկան չորս բոլորն առած՝ երկու կլոքով
բաժնուած կու նայէին՝ ի կրակն և՝ ի կայծակն.
և անշուշտ արժանաւոր աչքեր տեսան անոնց մի-
ջէն արեգական նման և աւելի անուշալոյս գունո
մը՝ վերանալով սրանալով անցնելով քան զամեն
բարձր կայծ ու ծուխ, նաև քան զաստղերն այլ,
և ծածկուելով երկնագմբէթին մէջ:...

Ան էր պայծառ, սիրավառ ու սիրածախ հո-
գին Նէարքոսի. որոյ պատշաճագոյն վախճան մը
չէր կրնար ըլլալ՝ քան զկրակն. այն մշտակնդրուկ
անուշահոտ ողջախոհ սրտին պէտք էր որ վերջա-
պէս մարմինն այլ ըլլայ մաքուր լուցկի ողջակէզ:
Թերևս յայս ակնարկէ պատմուԹեան սկիզբն
եղած երկրորդ յառաջաբանի մը այս խօսքս. « Ի
» Ձեռն այսպիսի հրաշագոյն երջաց՝ հատատեաց
» զառաքելական ձայնն որ ասէ. Հաւատով չի-
» լոցին զզօրուԹիւն հրոյ, խցին զբերան ա-
» ռիւծուց: Ո՛ Քրիստոսի աշակերտ՝ ի չեռն հրոյ,
» և զօրական ճշմարիտ և ընտիր »:...

Արդեօք այն փլփլած փեղկի էր Նէարքոսի
նահատակուԹեան երկրաւոր վճիռը տուողն, Թէ
ուրիշ դատաւոր. և ինչ առԹիւ և կերպով կա-
տարեցաւ այս ուրբ պատարագս այլ.... լուռ-
Թիւն է: Բայց մէկ դիպուած, մէկ խօսք մը միայն
պահած է պատմուԹիւնն: Պօլիէուտոսի վերջին խօս-
քը լսեցիր, առ Նէարքոս ըսածն, զոր Թողլոր
յերկրի. Նէարքոս յերկրի Թողլու բան ջունելով,
զայս խօսքս ըսած է խարուկին վրայ բոցով ջոլա-
պատած առեն. Այս կրակս չի կըրնար արգելուլ ի-մ
սրտիս կրակը՝ ատ փեղ գալու, Տէր Յիսուս: Եւ Թռաւ
գնաց առ Քրիստոս և առ Պօլիէուտոս. զոր՝ կրնամք
մեք հոդեվէնքս և անփորձքս երկնից սովորու-
Թիւններուն, երևակայել աստուածափայլ կայ-
ծակի մը պէս ՀառագայԹած՝ երկրէս եկող Նէար-

10477396

քոսի ձաւագայթեալ հոգւոյն հետ. և անհամեմատ գերազանց ու աննման արամազգեան կոչնականին, իրարու պլլուած ու խառնուած՝ առուծային աթոռոյ շուրջը փարիլ փայլել խաղալ իսկապէս Պօլնքառոս և Նէարքոս, Նէարքոս և Պօլնքառոս «Սիրելնք և գեղեցիկք և վայելուչք» ըմենեալք ի կենդանութեան իւրեանց՝ և ոչ մեկնեցան ի մահուն իւրեանց»: Թէպէտ հակիրճ օր կու համրեն երկրաւոյք ընդ մէջ մահու միոյն և միւսոյն. Թէպէտ և մէկն քաւութեան սեղանոյն վրայ պատարագեալ յարիւն Քրիստոս, մէկայլն յողջակիզաց սեղանոյն վրայ ի խառնիկ և ի ձեռնձեր. կտրճին կատարածն՝ սրով, փափկին փափագածն՝ հրով. սակայն երկուքն այլ հաւասարք սիրով, հաւասարք անմահութեան երգով.

Երկոքեան իսկ ծանկափայլք, եւ երկոքեան
Մեխատունք,
Եւ երկոքեան զոյգք յերկել, եւ յանդրադարձ
հանգիստազօրք: —
Զայս վայր յիշեմ. եւ ի մոցանս սիրոյ յեաղել չասեմ ըզմին.
Զայսմ հետէ վեհ ինձ Պօլնքառոս, եւ Նէարքոս
ինձ զոյգ նըմին [1]:

1 Hæc memini et victum frustra contendere Thyrsin:
Ex illo Corydon, Corydon est tempore nobis.

Վիրգիլ:

10477396

Ժ

Ձշմարիտ բարեկամին և բարեաց առիթ սուրբն Նէարքոս՝ իր բարեկամին կրկին անմահութեան պատճառ եղաւ վկայաբանութեամբն. որով Պօ-լիկրատոսի անունն աւելի հռչակեցաւ յերկրի, և պաշտօնն՝ի Հայս, յԱտրիա, ՚ի Լատինս և՚ի Յոյն: Յուստինիանոս կայսեր առեն հարուստ ոմկին մի Կ.Պօլսի մէջ Պօլիկրատոսի եկեղեցին բոլոր ոսկւով պատեց, կայսեր ձեռքէն ազատելու համար իր ստացուածքը: Ինչուան Փռանկաց մէջ այլ հին առեն տարածուած էր Պօլիկրատոսի պատիւը. զոր և սովորութիւն էր ամեն ոխտից հաւատարմութեան պաշտպան բռնել և երդնուլ անոր խորհրդին գիմաց. ինչպէս որ հին հեթանոսք այլ անոր համանուանն՝ Պոլիւքսի՝ սեղանին վրայ կ՚երդնուին զհաւատարմութիւն. կտրիճներն՝ անոր, իսկ կանայք՝ կ՚երդնուին անոր ընկերակցին՝ Կաստորի՝ սեղանին վրայ: Ո՛րքան փափագելի էր մեզի այլ, Հայկակ, Մեհեւեան ափանց վրայ տեսնել սուրբ տաճար մը, մէջը կրկին սեղան, մէկուն վրայ Պօլիքրատոս նշանաւ սրոյ, միւսոյն՝ Նէարքոս նշանաւ հրոյ. և առիւծանիրաք մեր՝ անոր, ա-ղաւնեանիրաքն՝ անոր գիմաց, նուիրելով սրտերնին՝ ընկերաց և Աստուծոյ.—Մեր ազգն այլ իր արիութեան օրերուն, և (որոյ անմահ սիրով) մինչև հիմայ այլ՝ մեծ զգացմամբ և եռանդեամբ ածնէ զարի և զինակիր նահատակս, զԹէոդորոս, Գէորգ, Մերկեւռ, Սարգիս, Վարդան, և այլն. անոնցմէ հին է իր ածած (այլ ոչ նոյնպէս պանծանօք՝ վասն անծանօթ մնալուն) Ս. Պօլիքրատոսն այլ. որոյ զինակից Նէարքոսին անունն սահեր է մեր Յայսմաւուրքն: Դարձեալ, հին և աւելի երկանիկ օրերուն, մեր տգիտութիւն և ընկերասէր

10477396

նախնիքն՝ քաղեկամուԹեան զգացմունքն այնչափ սրբազաններ էին՝ մինչև եկեղեցական օրհնուԹիւն Ի կարգս Մաշտոցի անցընել զ'կանոն Եպիսկոպոսին. պաշտպան և ուխտընկալ քաղեկամացն նըւիրելոց ունելով զսուրբ առաքեալն Փիլիպպոս և Բարթողիմէոս, և զվկայն Սուքիաս և Բագոս: Արդ ես այլ, Հայկակ, իմ կոչմանէս մեր հաւատոյ ապրիսիրաց և ընկերասիրաց՝ անունն օրինակ և պաշտպան վերընծայեմ զսուրբ հայրենակիցս մեր՝ Նէարքոս և Պօլիքարոս, Պօլիքարոս և Նէարքոս:

10477396

ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՍՈՓԵՍՏԷՍ

Բնաւորութիւն մեծ հանճարի՝ կրթութեամբ եւ երկարատեւութեամբ կրկնակի մեծցած եւ զօրացած, բազմակողմեայ ըմբռնումին եւ վարպետ բացատրութեան, լեզուի արուեստաւորի՝ բայց յատակ եւ հայկաբան. արտաքին եւ աստուածային գիտութեանց համառօտութիւն, քաջախոհ դատողութիւն, վեհեմ եւ անխռով ոգի՝ անխոնջ հետաքննին եւ սիրող աստուածութեան, պատկառելի ծանրութեամբը հետ զըւարճախաւսն ընտանութիւն, միանգամայն եւ մէկ զարմանալի խորհրդաւոր կերպ մը՝ որով կարծէ թէ ինքզինքը կու քօղարկէ հասարակ նայուածքներէն. ասոնք են մեր մեծանուն Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետին յատուկ գնութիւնը, բարքը, ձիրքը, ոյք ախորժելի պարտք մը կը դնեն զինքը ծանօթացընելու իրեն համազգեացը: Այս ձիրքերովս է որ ինքն՝ իր գանուած ժամանակին եւ դիպուածոց մէջ՝ զինքը ճանչցուներուն զարմանք բերելէն զատ, իմաստութեամբը թողած յիշատակարաններովն անմահ է այսօր ալ, եւ անմահ պիտի մնայ միշտ մեր հայ գրականութեան եւ ընդհանուր իմաստնոց կարգին մէջ. եւ իրեն հասար անձինք գտնելն միշտ աշխատալի եւ դժար գործ պիտի ըլլայ:

Մեր գրականութեան մէջ յայտնի է քեզ, Հայկակ, որ երկու նշանաւոր դար ուշեցեր ունք, մէկ

մը Քրիստոսի հինգերորդ դարը՝ որ է Թարգմանչաց ոսկեգրիչ ժամանակին, մեկ մ՚ալ երկոտասաներորդ դարը, յորում մեկ դպրոցէ ելան տուրքն Ներսէս Շնորհալի և իր եղբայրն Գրիգոր վկայասէր, մեկնիչքն Սարգիս և Իգնատիոս վարդապետք, և իրենց մերձաւորներն Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Տղայ, և այլն. որոնք նորոգեցին ոսկեղէն գրիչները, և հնազարդ մատց ծննդոցը վրայ նոր ծաղկափթիթ շնորհք մը բերին, այսինքն յատակագոյն բացատրութիւն մը խօսից՝ որ աւելի յարմար էր նոր դարերուս: Սարկաւագ վարդապետ այն դպրոցէն չէր, բայց կրնայ հայր ըսուիլ անոր, որովհետև քան զայն քիչ մը առաջ՝ նոյն շնորհքով փայլեցաւ, հանդերձ հինոջմէ վեհմտութեամբը, և իր վարպետ զուարցուածքովն՝ եղաւ եզական և աննման մատենագիր մը: Մեսրոպեանցդարուն գալուն կիսէն ինչուան ծ. դարուն երեանեցդարդ տարին քշեց իր կեանքը, ըսել է թէ իր խոր ծերութեան առենը վերոյիշեալ վարդապետանցն գեռ երիտասարդ ու միջահասակ էին, և գրեթէ ինքն գրիչը Թոզլուս առեն՝ առնք ձեռք կ՚առնուին: Ա առենները քաղաքական հին Հայաստանն ալ նորոգուելու վրայ էր. Բագրատունեաց տէրութիւնն նոր վերջացած, Հայոց մեկ մեծ մասն իր բնական աշխարհքէն եւլած՝ ուրիշ աշխարհքներ գաղթականներ կը հաստատէր. ոմանք գեռ իրենց մեծ տէրութեանը կառնեերուն վրայ կուսլտեալով՝ այն հին աշխարհքին առուր կոզմերը ապաւինած կամ բռնացած կեցեր էին, աստղաբաշխից ըսած՝ մեծ մոլորակի կատր մանր մոլորակայ պէս. ոմանք ալ ապիէն անդին մեկտեղ եղած՝ մեկ ամբողջ կահ մը վառել կուլ ջանային, այսինքն մեր Պահլաւեան և Ռաբինեան իշխաններն Կիլիկիոյ մէջ: Զատունք պայծառացընելու համար՝ Աստուած հանեց Ներ-

սէաներ ու Գրիգորները. իսկ վերին Հայոց ծնաց-
ած կողմերը՝ որոնց յետին փայլուն հասեր էր,
պարգևեց սա լուսատու վարդապետը:

Իր հայրենիքն էր Արցախ աշխարհին Փառիսա
կամ Փառնէս գաւառը՝ Սիւնեաց քովիկ Սիսական
գաւառին դրացի, որ սա առեներս զատ Թագա-
ւորութիւն ունեցաւ՝ Սիսականի կամ Փառիս-
ոյ անուամբ, և երեն իշխաններն հին Հայկա-
զանց սերունդք էին: Սարկաւագին աշխարհք
եկած առեն ասոնց սակաւատև փառքն ալ մար-
մրելու վրայ էր, և քիչ առենէն փոխուեցաւ
յիշխանութիւն Խաչէնի: Իր մանկութիւնն՝ հայ-
կական վեհապանծ օրերուն առէ՝ անոնց վարա-
ռական գաղթիլը և Սկիւթացւոց յարձակմունք-
ները առաւ: Սլփասլանին ըրած արիւններն դեռ
կու մնային աչքին առջևը. և անանկ տպաւորու-
թիւն մ՚ըրած էր վրան սա բարբարոս ազգին մեր
աշխարհքը գալն ու տիրելն, որ այն առենէն մըտ-
քին մէջ նկարուած պիտի ըլլան այն պատկեր-
ները՝ զոր վերջը գրով աւանդեց յետնոց. երանի
թէ մեզի ալ հասած ըլլային: Բայց սա չիտնու-
թիւններս իրեն դաստիարակութեանը և ուսու-
մնասիրութեանը արգելք չեղան: Իր հայրն արդէն
քահանայ էր, և ինչպէս կ՚երևի՝ այն սրբազան
աստիճանն իրենց ցեղին մէջ շատք ունեցեր էին.
ուստի իր որդին ալ՝ որ Յովհաննէս կ՚ըսուէր ըս-
կիզ անուամբը, և կ՚երևնայ թէ շուտով սարկա-
ւագ ձեռնադրել տալուն՝ Սուքաւագ ըսուեցաւ
անկէ վերջը, ուզեց նոյն ճամբան դնել. անոր հա-
մար պզտիկուց զրկեց որ ուսմունք տովի: Ան
առենի արևելեան կամ Մոր Հայոց երևելի ու-
սումնարաններն էին Բագրատունեաց և Վրաց
Թագաւորաց ծաղկեցուցած վանքերն, Հաղբատ,
Սանահին, և ուրիշ քանի մը անոնց մօտ վանքեր.
սա տեղուանքս անցուց Սարկաւագ իր անյագ

10477396

ուսումնասիրութեամբ վառուած Հայսակը, Համեմատ դիտման և կամաց զանոնք կանգնողներուն և զարդարողներուն. որպիսիք էին Թագաւորք, իշխանք, եպիսկոպոսունք և վարդապետք նշանաւորք իրենց ժամանակին, և հիմայ այլ ոչ անունք իրենց հոն Թողած գերեզմաններովը. որոց մէջ է և մեր Սարկաւագ վարդապետինն. և այն ամենուն մէջ այլ նշանաւորապոյն անձն և յիշատակ՝ ըստ իս՝ ինքն է և իրենն:

Բայց գրեթէ անկարելի է յիշել այս երկու հռչակաւոր վանքերը, որ մայրավանք և Հայրապետ այլ կոչուեցան, և լսել իրենց ծագումը և պայծառութիւնը. այն զուգակները՝ որ ծ3-ծգ դարուց մէջ վերին Հայոց ամենէն ծաղկած իմաստութեան կենդրոն կու սեպուէին, միանգամայն և քնարան եղան և են Թագաւորաց և մեծամեծ իշխանաց, զատ՝ի գիտնոց և եկեղեցական առաջնորդաց: Ծ դարուն կիսէն վերջը Յունահայ Ռոմանոս Ա կայսերէն հալածուած քանի մը միաձուռնք եկան՝ի Հայս, և ինչուան Գուգարաց աշխարհին արևելեան ծայրը Զորոյգետ կամ Զորափոր գաւառին գլուխը՝ Սանահին գեղին քով, սահմանի մը վրայ յանուն Ս. Աստուածածնի եկեղեցի մը շինելով՝ հոն պատսպարեցան: Աւանդութիւն էր Հայոց որ Ս. Լուսաւորիչ այլ հոն նոյն անուամբ եկեղեցի մը շինած էր, վասն զի նոյն իսկ Բարդուղիմէոս և Յուդա առաքեալք այլ հոն իսաչ մը կանգներ էին. լսեալ է որ ժամանակաւ մեր նախնիքն հոն կռատուն կամ բագին մ'ունէին: Քանի մը տարի վերջը մեր Բագրատունի Թագաւորն Աշոտ Ողորմած և իր Թագուհին Խոսրովանոյշ՝ սահելի մեծ եկեղեցի մը շինեցին հոն Աստնածէնին անուամբ և վանքմ՝ այլ, յ'966 թուին Քրիստոսի: Սանահինէն ժամ մը հեռի գետ արևելեան հիւսիս և անկէ ձորակով մը զատուած

է Հալբատ գեղն. ասոր քով այլ նոյնպէս ասլատաւիկ մը վայր հիմնեցին Ս. Նշան եկեղեցին և վանքը, զոր կատարեալ հինութեամբ լմընցուցին իրենց որդիքն, Սմբատ և Գուրգէն Թագաւորք. և երկուքն այլ յանձնեցին արժանաւոր վանահարց և վանականաց. միանգամայն հոն ընտրեցին իրենց գերեզմանատունը. որոնց հետևեցան իրենց ուրիշ ազգակից Թագաւորներ և մեծամեծ իշխանք. ինչպէս Սարգիս սպասալարը, որոյ դուստրըն կանգներ էր այն իմ երբեմն քեզի յիշած Աւագ կամուրջը[1], ուսկից պէտք է անցնիս, Հայկակ, արևմուտքէն Սանահին գալու համար, որոյ մօտիկ է: Բայզով մը, որ սակաւագիւտ է մեր աշխարհին մէջ, ոչ միայն ասոնց գերեզմաններն, այլ և կամուրջն և եկեղեցիք, յիշատակարանք և արձանագրութիւնք՝ մեծաւ մասամբ անեղծ մնացեր են ինչուան հիմայ, 800 տարիէ վեր: Ահա այս վանքերուն մէջ զարգացաւ մեր Սարկաւագն:

Անյագ և մտադիր ուսումնասիրութեն վրայօք կու պատմէ Կիրակոս Պատմիչ դիպուած մը, որ հաւանօրէն անոր զարգացած հասակին մէջ հանդիպած է. Հալբատայ վանքին քովերը Զորոյ գետեզերքին վրայ քարայր մը կար, ուր տեղւոյն ամրութեան և ապահովութե համար կու պահէին գիրքերը, և փափագողն կ'երթար հոն կու քննէր կու կարդար. օր մը բանասէրք ոմանք, Սարկաւագայլ մեկտեղ, գացին կարդալու, Սարկաւագ իր սիրական գրքերն ընտրելով՝ ծածուկ կողմ մը քաշուեցաւ կարդալու, և այնչափ ուշն ուշով անգբալ կու կարդար կու քննէր, որ ոչ ժամերուն անցնիլն իմացաւ, և ոչ ընկերներուն դուրս ելնել և դուռը գոցել և երթալնին. վասն զի ատոնք չտեսանելով զՍարկաւագ՝ կարծեցին Թէ իրենցմէ

1 Տես Ա. Հատոր, երես 31:

10477396

առաջ դուրս ելեր է: Քանի մ՚օրէն նորէն եկան գիրք առնելու. և օրչափ զարմացան երբ հոն գտան զՍարկաւագ. սկսան հարցընել, Թէ «Ո՞րպէս ապ-
» րեցար առանց կերակրոյ և ըմպելոյ. և նա եցոյց
» նոցա զգրեանն՝ զոր ընթերցեալ էր, և ասէ.
» Այդ է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և
» արբի զաւուրս զայսոսիկ »: Իր ազնուական բարքն և բնաւորը սրամտութիւնն ալ ջանիցը. հաւասար, անկատար հասակին մէջ ալ գինքը կատարելոց կարգը անցուցին. և ինքն իսկ կրնայ վկայ սեպուիլ այս բանիս իր խօսքովը՝ որ գրուածքի մը մէջ կ՚ըսէ. « Ի նախնեաց բարեպաշտից և
» յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք սնուցին զիս
» օրինօք հոգւոյն կենաց՝ առնել քան ըստ բնու-
» թեան տածիւք խնամս յառ մանկունս. որովք
» յառաջնուն հասակին դաստիարակեալ՝ յոյս
» տայի քաջութեան »:

Առջի ուսումնական տարիներն անցուց, ինչպէս կ՚երևի, անդադար կարդալով և համառանալով, եթէ ալ գիր անցընելով իր հասուն մտքին պտուղները. բայց ինչպէս որ ընտիր ընթերցուածներու սիրող էր, այսպէս ալ իր գրուածքն ընտիր կ՚ուզէր. անոր համար մեծ ջանք ըրած կ՚երևնայ գեղեցիկ ոճ մը ստանալու, միանգամայն և բարձր ու վսեմ. վասն զի արծիւ միտքն արծուոյ Թև ալ կ՚ուզէ. և յիրաւի, իր ամեն գրուածքներուն մէջ կ՚երևին ճարտար ու սովորականէ վեր իմաստասիրական չարտադրութիւնք՝ իմաստակութենէ և արուեստակութենէ հեռու, և միանգամայն պարզ և խորամուտ. որ մեկէն կը ցուցընէ Թէ այսպիսի գրուածք միայն իրենն է և ոչ ուրիշի: Շատ լաւ կ՚ըսէ ատոր համար Կիրակոս պատմիչ. « Սորա բանք ամենայն իմաստասիրա-
» կան ոճով է, որպէս զԳրիգորի աստուածաբա-
» նի, և ոչ գեղջուկ »: Աստուածաբանին հետ յի-

10477396

Հեշտ էր մեր Յովհան Իմաստասէրն ալ, որուն Թէրևս միայն հետևող եղաւ Սարկաւագ, և անոր Յարտասր ոձը՝ Շնորհալւոյն քաղցրութեանը հետ խառնելով՝ կրնայ Սարկաւագի գրչին գտղափար սեպուիլ:

Յովհան Իմաստասիրին անունն ալ մականունն ալ գրչէն ալ ժառանգեց Սարկաւագ. և ամեն պատմիչք և յիշատակագիք չեն կրնար անունը տալ՝ առանց կոչելու Սոքր, Իմաստասէր կամ Մէծ Իմաստասէր, Ախտաճանչին Իմաստասէր, Գերմանակ վարդապետ, Մէծ ոսկեսպէս, և այլն. այս եռքն զուրցուածէս կրնանք իմանալ որ զուտ Իմաստասիրական գրուածքներ ալ ունէր, որոնց հետքը միայն կ'երևին հիմայ. միանգամայն և Յարտաստանական և քերթողական արուեստից հետևեցաւ, և յաջողութիւնը ցուցուց իր շարադրութիւններովը. ինչպէս ատոր ալ վկայութիւն կու տայ ինքն իրեն համար քանի մը խօսքով Սարեկի դիմաստանական երգոյն մէջ՝ ուր կ'ըսէ.

« Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս եւ կարծեցեալ բանաստեղծացս »:

Եւ գարձեալ սարեկին քաջ երգեցողութիւնը գովելով, կ'ըսէ.

» Ատ գաս նրատիս մերձ առ ինեւ՝ իբր արուեստիւ ինձ յանդակից,
Բազմալեզու երգարանաւ եղանակեա եւ կազեաս.
Հոմերական տաղիցըն չափ՝ քեզ Յանուցեալ լինի բազմաց,
Յոտանաւոր եւ ցուցական ըստ քերթողացըն տեսակի.
Կամ թէ եւս աւելագոյն որպէս թըւի ինձ գիտացիս »:

Իակ էր անխոնջ ուսմանց զբաղեցուն համար կ'ըսէ հոն.

« Ուսայ ես պեպերմամբ եւս ի բազմաց ամաց հետէ.

Չի տքնեցայ զօր ամենայն եւ ըզգիշերըն քո-
վանդակ

Ու իմաստս ցանգուածեամբ, նաեւ սիրովն որ առ հանճար »:

Վերոյիշեալ պատմիչն ալ կ'ըսէ. « Մեծիմաստն գիտուածեամբ քան զյոլով և հանճարեղն յամե-նայնի, և մուահարուածան. սա բազում ինչ աշ-խատասիրեաց 'ի գիրս՝ յիշատակ բարւոյ թողեալ... վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային ընուհօք զարդարեալ »:

Սարկաւագայ ընուհքն միայն եկեղեցական և հոգևոր աղբիւրներէ չէր, այլ և ընտիր հեղինա-կաց ջանից և փորձոյ արուեստն այլ կ'երևի վը-րան. զոր գուցէ ոչ միայն մեր նախնեաց թարգ-մանած գրքերէն ստացեր էր, այլ Թերևս նաև դեռ չթարգմանուած յոյն հեղինակներէ այլ. Թէպէտ հաւաստիք մը չունիմ երբեն յոշնարէն գիտնալուն, բայց անհաւանական չէ որ Ռոմա-նոսէն փախչիլ և հոս եկոլ Յոյն միանձունքն, գար մ'առաջ, հեռերնին բերած և հոս Թողած չըլլան իրենց նախնեաց գրուածքները. որոնք դիւրաւ կրնային չարժել Սարկաւագայ պէս հետաքրքիր բանասէր միտք մը:

Ախալիսի զօրաւոր միտք՝ ուսմանց երեսովը էր բաւականանար, հապա իսրերը լիշնալ կը սիրէր. անոր համար գժուարութիւններէ չփախ-չելով, ինքը զանոնք դիւրացնել կը ջանար ու-րիշներու, և տարակուսական բաներու մէջ ա-ուգապոյն սպրիւնները քննել կ'ուզէր. ինչպէս որ քանի մը յիշատակներէ և գործքերէն կ'իմա-

10477396

յուբէ: Ասոնց մէկն էր նախնեաց իմաստասիրական գրուածքները պարզել կամ դիւրիմաց ընել, որոյ համար առաջին հարկաւոր բանն է ատոյգ և ազէկ գրուած օրինակներ ունենալ: Յայտնի է քեզի, որ մեր մէջ ամենէն առաջ և ամենէն նշանաւոր փիլիսոփայական գրուածքն են Դաւթի Անյաղթի: որք թէ իմաստից խորութեամբն և թէ շարադրութեան իրթնութեամբն միշտ անիմանալի կամ դժուարիմանալի մնացեր են, թէ և շատեր կարդացեր են զանոնք: Իսալիոյ երևելի համալսարանաց մէկուն մէջ հանդիպեցայ այս գործքերուս ընտիր ձեռագրի մը՝ ձգ դարուն մէջ գրած, որուն վերջը այսպէս գրուած էր. «Իմաս» տութիւն Հաւր և Բան, սիրոյին իմաստութիւ, » վարդապետին Սարկաւագ կոչեցեալ՝ աշխատա» նաց յուսղութիւն տառիս, զարժանն հատոյ » յանյաչալ ձրիցդ »: Ահա քանի մը տող գրուածիս վրայ գրած շեշտերուն կամ առոգանութե նշաններուն պէս լի և ծեփած էր բոլոր գիրքն Դաւթի. և ըսել է որ Սարկաւագ վարդապետ օրինակ մ'առեր արքագրեր է՝ շեշտերով և հէտերով, և անկէց օրինակուած է իմ առածս այլ, արժանի քննութեան և բազդատութեան: Ասոր պէս ըրած էր ուրիշ մեր նախնեաց Թողած ամեն ժամանակաց և խրթին գրոց այլ՝ զոր Նո՛ր գէնանհոս կոչեն մեր բանասէր վարդապետք, այսինքն բարակ գրուածք. և Մխիթար Այրիվանեցին կարգած կոչ չիշէ զանոնք. ինչպէս, Փիլոն Եբրայեցւոյն գործքերէն 9 գիրք, Դիոնեսիոս Արիոպագացւոյն 5 գիրք, Գր. Նիւսացւոյ 7 գիրք, Գր. Աստուածաբանին 4 գիրք, Բարսղի 3 գիրք, Եւագրի, Եպիփանոս, Եփրեմի, Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, Ոսկիբերանի զանազան գրուածք, Անտիոքացւոյն Թէոփիլոսի, Պրոկղի, Հերմիայի, և ուրիշ իմաստասիրաց գրուածք, Մովսէսի Խորենացւոյ գիրքը,

10477396

Յովհ. Մայրագոմեցւոյ 3 գիրքերն, և այլն. միանգամայն 50էն աւելի գրեանք, զոր Սարկաւագ տուգեր և յատակեր և այնպէս օրինակել տուեր էր իր աշակերտաց: — Ահա կարևոր աշխատութիւնա որ՝ի հարկէ շատ տարիներու այլ կ'պրօտէր՝ կ'արժէր Սարկաւագայ մեծ յիշատակ մը թողլու՝ եթէ ուրիշ յիշատակ այլ չունենար: Եթէ այն գրոց Լաճմոնի գրողՙ այսինքն մինչև բանից մեկնութիւն, առաջին ինքն չեղաւ, գոնէ իր աշկերտներն եղած են նախ, և յետոյ այլք:

Ահրտաքին նուրբ գրոց վրայ այսքան մտադիր աշխատողն՝ի հարկէ աւելի խնամքով պիտի բընտրեր Ս. Գրոց ընտիր օրինակներ և ընթերցուածներ. և այնպէս այլ ըրաւ. « Գրեաց և օրինակս ատոյգ գրոց », կ'ըսէ Կիրակոս: Նախ հաստատեց որոնք որ կանոնական կամ ընդունելի եղած էին մեր մէջ, յետոյ ընթերցուածները, այսինքն տարբեր շարադրութիւնները ատուգեց. ինչպէս որ կու վկայէ և կու նշանակէ վերոյիշեալ պատմիչն՝ ըսելով. « Կարգադրութիւն գրոց սրբոց, որք ատու » գաբանեցան՝ի Սարկաւագ վարդապետէն, և » գրեցան յինէն՝ի Տէր Մխիթար վարդապետէս » պատմագրէ՝ՙ՝ի մին տուփ, յաւուրս 170 »: Ահա պրպտող պատմագիրը վարդապետս՝ որ 150 տարի Սարկաւագէն ետև գրող է, անոր ատուգած Ս. Գիրքերը գտեր և օրինակեր է ամբողջ մէկ մեծ հատոր մը ձեւացընելով. որուն մէջ զատ հիմակուան մեր Աստուածաշունչի կանոնական գրքերէն՝ կու յիշուին նաև « Դ Մակաբայեցին, » Յովսեպոսն՝ որ է Կայիափայ քահանայապետ, » Ենովքայ տեսիլն, Կտակն նախահարցն, Աստ » Նեթի ազօթքն, Եզր Սաղաթիէլ, (որ է Գ Եզր) » Մնացորդքն Գ, Մահ մարգարէիցն Ի՞Դ »: Նոր կտակարանին մէջ կայ և կորնթացւոց Գ թուղթն: Եւ յետ նոր կտակարանաց՝ իբրև անմիջապէս

արքային գիրք գրուած էն, «Ալեքսանդրոյն » Սահակայ և Մեսրովպայ », որ է ժամագիրքն, «Պատարագն Ս. Մանդակունեայն», որ է Պատարագամատոյցն. և որ զարմանալի է՝ առնցմէ առաջ գրուած է «Դաւթի փիլիսոփայի Բարձրացուցէքն ». այնքան պատուելի և սքանչելի սեպուած է այս մեր Անյաղթ փիլիսոփային Ճառն՝ի գովեստ Ս. Խաչին: Անուանաշունչ գրոց մէջ ամենէն աւելի աշխատալին ստուգութեան համար՝ էր հին կտակարանաց ամենէն աւելի շատ գործածուած, և ամեն քրիստոնէից (և գուցէ աւելի մերազգեաց) մէջ յաճախած Սաղմոսաց գիրքն, որ և խիստ շատ օրինակուելով այլայլեր էր, և շարադրութեան և գրուածքի տարբերութիւններով՝ չփոթութեան պատճառ եղեր էր կարգացողաց, և հարկաւորը ուրն է՝ կ'ուզէին իմանալ. այս բանս Սարկաւագին ալ մեծ հոգ եղած էր. և շատ օրինակներ քննելէն եաև՝ վինաւելով գտաւ Հաղբատու գրանոցին մէջ ամենէն տակը գրած մէկ հին սաղմոս մը՝ որ Թարգմանչաց ձեռքովը գրած էր, կխաամաշ ու բարակ գրերով. այն պեղեցիկ յիշատակարանը համբուրելով և աչացը վրայ դնելով առաւ գնաց, աշխատութեամբ օրինակեց, և ուրիշ շատ ալ օրինակել տուաւ ու ցրուեց Հայաստանի ամեն կողմը: Իրմէ եաև իբրև գար մը վերջը Յովհաննէս Գառնեցի վարդապետն այլ (որ այս բանս կու պատմէ) չկրնաց այլ աւելի ծաւալել Սարկաւագի ստուգած սաղմոսը՝ անոր համար շատ ձեռագիր սաղմոսաց մէջ կու գտուի իր յիշատակարանն, կամ նոյն սաղմոսարանն Գառնեցի կ'ըսուի:

Ահա սուրբ և արտաքին գրոց ստուգութեան պէս, և շատ մասին այլ աւելի մեծ ստուգութիւն և նորոգութիւն մ'ըրաւ Սարկաւագ՝ Հայոց պատմին. «Սա զբազմաց փոխագրելին և ոչ ձեռնհաս՝

» զհաստատ և զանշարժ ասմանն կարգեաց Հայոց,
» փոխանակ շարժականին և անհաստատանոյն. ա-
» րար և զիւաբանութիւն ամենայն ազգաց առ-
» մարին ընդ Հայոց ». Կ'ըսէ Կիրակոս պատմիչ։
Վասն զի Թէպէտ նրմէ առաջ ոչ դարձին 'ի վէր
ջանացեր և կարգի մը խոթեր էին՝ բայց շար-
ժական ըլլալուէն դեռ չհոթուներնները գտ-
րած չէին. նրաւ Անանիա Շիրակացի և Անա-
տաս կոթուղիկոս, ի դարուն մէջ ջանացին այս
բանս այլ շրջակելու, բայց կաթուղիկոսին մա-
հուամբը փիլիսոփային ջանքն անպտուղ մնաց։ Իսկ
Սարկաւագ վարդապետներէն աշխատեցաւ, տա-
րեկան ասները հաստատուն ընրաւ, և Հայոց ամ-
մարը ուրիշ ազգաց ամմարներուն հետ բաղդա-
տելով՝ համեմատութիւն ընրաւ. այս կարգաւո-
րութիւնը մերոնք կ'անուանեն Սարկաւագապէս
հաշիւ։ Այս բանիս վրայ ուրիշ անգամ խօսած ըլ-
լալով, Հայկայ շրջանը բացատրած առնելս, չեմ
ուզեր հոս նորէն կրկնել. միայն յիշեմ համառօտ
ինչ որ այս նորոգութեամբս եղաւ։ Նախ, ուրիշ
բարեկարգ ազգաց նման մեր եկեղեցւոյն մէջ այլ
ամեն օրուան վրայ դրուեցան հաստատ տօնք և
յիշատակք Սրբոց, անոնց համառօտ պատմու-
թեամբք, որով Յայտաբարդ պիտքն ձեռացաւ, և
ինչուան հիմայ եկեղեցեաց մէջ կու կարդացուի
բան աւուրն պատշաճի. թէ և հին առեն այլ
կային Ճառընտիրք, Մարտիրոլոգք, Սղոմոսքիրք, և
այլն, որոց մէջ սրբոց վկայաբանութիւնք և գո-
վեստք գրած էին կարկատ մը, բայց ոչ հաստա-
տուն օրերով, և ոչ այլ ամեն օրուան յիշատակ
կար։ Բ. Մեր թէ եկեղեցական և թէ քաղաքա-
կան տօնքն՝ հաստատուն, յստակ, յայտնի օ-
րինք և կերպ մ'առաւ։ Գ. Հաստատուն տումա-
րին համեմատ հաստատուն թուական մ'այլակը-
տաւ, ատոր արեգակնային տարիներով, այնինքն

ջորս տարին օր մ՚առէլցընելով, սկսեալ ՚ի 1084 Թուականէն Քրիստոսի. վասն զի այն տարին կու լմընար Հայոց մեծ ըտուած Թուականէն (552) սկսած հինգհարիւրեակի (532 տարուան) ջրջանն. և ըտուեցաւ Սարկաւագայ կամ Նոր Ընտիան, և կամ Մբռնի, որ աւելի Զորոգեաղոյ կոչմերը գործածուած է, և Մխիթար Գոշն այլ կու բանեցընէ: Ահա Թուականիս հետ սկսած հինգհարիւրեակ ջրջանն այլ ՚ի հարկէ լմընցաւ յամին 1616. և ահա այն տարին Ազարիա Զուղայեցին՝ երրորդ ջրջանին հետ նոր Թուական մ՚այլ հաստատեց՝ իր երկրին կոչմերը, տարեգլուխը հաստատելով ՚ի մարտի 21, որ պիտի ըլլար գարնանային գիշերահաւասարին օրը. և այնպէս այլ ի՚ըլլայ՝ եթէ նոր տումարին մարտի 21ը առնուինք. այս Թուականն այլ Սպարէնայի անուամբ կու կոչուի: Դ. Հին Հայոց տումարը և Հայկայ Թուականը և Ջրջանը յայտնեց և նորոգեց Սարկաւագ, որ յիրաւի մեր պատմութեան և ժամանակագրութեան հաստատ կարևոր և պանծալի գան մ՚է. ինչպէս որ յիշած եմ քեզի այն ջրջանին վրայ իւսած աւետնս: Ե. Ժամանակագրական Թիւերն այլ քննելով՝ երևելի դիպուածները հաստատեց քանի մը վրայ. զանազան Թուականութեանց մէջ ընտրեց այն եօթանասունից հաշիւը՝ որ յԱդամայ մինչև ՚ի ծնունդ Քրիստոսի կու համրէ 5198 տարի, մինչև ՚ի Ջրհեղեղն՝ 2242 տարի: — Ահա տումարական քանիցս մաս մը գրած է յամի Տեառն 1107, մաս մը 1116, մաս մ՚այլ ատոնց միջոցը. և ի՚երևի որ ոչ առանց դժարութիւն կրելու հին տոմարութեամբ վարժուներէ, ինչպէս քանի մը իւսքերէն կու գուշակուի. նոյնպէս այլ ի՚երևի որ մէկ մասը գրած է իր մէկ մտերմին, որուն իւսանելով յետոյ աւելի տեղեկութեամբք գրել. այսպէս իրատով և ընտանեբար կու վերջացնէ.

10477396

« Արդ դու ընկալ այժմ զսակաւութեան պատմ-
» խանի հարցմանն. նկատ խաղաղութեամբ, ոչ
» ուժեք հակառակելով և ոչ վիճելով. քանզի
» բանս ընդդէմ դնել անզգամին՝ ոչինչ օգնեացէ.
» վասն որոյ լուել և առանձին խմաստասիրել՝ կամ
» ընդ խորհրդականս, յոյժ շահաւոր է։... Եւ
» դու որպէս և գրեցեր՝ և կարես գալ՝ բարւոք
» է. ապա թէ ոչ՝ զամենայն ինչ որ տարակու-
» սելի քեզ՝ հարցցես գրով. ընդ հօքն Աստուծոյ
» պատրաստ եմք լուծանել զտարակուսանսն և
» ուսուցանել զանգիտացեալն, ապաստանիլ յոյս
» Հոգին սուրբ։... Այլ այլ ինչ որ պակաս լցէ,
» և եթէ հաճոյ լիցէ քեզ, զամենայն ոճս՝ նո-
» րովս (առաքով) գրեմք՝ որ չեն գրած »։

Վերջին խօսքերս կ'իմացընեն որ սրբոց ոճնե-
րուն կարգաւորութեանն համար էր ինդիրն, և
թէ կային ծանօթ սուրբք՝ որոց ոճնի օր գրուած
չէր, և սոնց համար կ'ըսէ, թէ որ կ'ուզես իմ
ցուցած նոր և հաստատուն առաքով օրերուն
վրայ գնեմ սոնց յիշատակը։ Ինքն այնչափ ըս-
տուգութի և ճշդութիւն կու բնաւէր այս սրբոց
ոճնից օրերուն, մինչև օրերուն տարակուսանքն՝
զսուրբեն այլ կամ անոնց ոճնելի ըլլալը տա-
րակուսելի կ'ընէր իրեն. այս բանիս կու վկայէ բազ-
մահմուտ Սրուեցի (մեծ) Վարդան վարդապետս,
առ Չեթում թագաւոր գրելով այսպէս. « Սար-
» կաւագ վարդապետս ասացեալ էր ընդ իւր խոր-
» հրդակից, թէ ես այնց ոճն չեմ ոճնել՝ որ չեմ
» տեսեալ զոճնին պատճառն և զառաքն ընդհն։
» Ի սուրբ Ստեփանոսի ոճնին՝ յետ արձակման
» ժամուն՝ զժամուան դուռն փակեալ էր, գիտե-
» լով թէ մարդ չինաց 'ի նեղլք, և սկսաւ աղօթել.
» և եկն սուրբն Ստեփանոս և համբուրեաց զվ-
» արդապետն, և ետ նմա ըմպելի հրեղէն. և ա-
» ւաց Վարդապետն, թէ յուշ էր եկիր յայս

» տարպայս, (անգամ). և առէ Նախավկայն. Գի-
» աքս, հայր, Թէ քանի եկեղեցի եմ գնացել՝ ի
» մեծարել զաօնողն՝ շնորհօքն Քրիստոսի, և
» լուկ օր վճարեցի: Եւ աբեղայ մի Թագուցեալ
» կայր՝ ի դան, եռես և լուաւ. և եկն անկաւ
» յոտս վարդապետին. և նա ասաց, մի ուժեք
» ասիցես»: — Ուսումնականէն կերպով մը՝ ի
Հրաշյալին տարաւ զմեզ պատմութիւնն. ուր ես
այլ հնմայ չեմ ուզեր ուշանալ, բայց ոչ այլ զանց
ընել ըսելու, որ այս տեսիլքս աւելի պարզ և հա-
ւանելի կերպով կու յիշէ Վարդանէն հին հեղի-
նակին և իմ նախ յիշածս՝ Յովհաննէս Գաւռնեցի.
« Ահա Սարկաւագս, կ'ըսէ, այր սուրբ և տեսող
» և զուարթերես և լի հոգւով. որ և՝ ի ծոնի
» սուրբ Նախավկային ինդրեաց՝ ի սուրբ վկայէն
» տեսանել զինս, և ահա երևեցաւ նմա գէմ յան-
» դիման և գրկախառն համբուրիւ ողջունիւ ոչ-
» ջունեաց զինս. և բազում բանս մխիթարականս
» խօսեցաւ ընդ նմա»:

Ահյսչափ քննութիւնք, տոհմագրութիւնք, նորո-
գութիւնք և ակնարկս գրուածք՝ լաւ իմացուցին
Թէ կայ ազգին մէջ անանկ ամենահաս և կարող
գրիչ մը. անոր համար շատոնք իրեն ալ ան-
ձերուն լուծմունքն իրմէ ուզեցին, ինքն ալ ան-
նախանձ և բարեաէր՝ լցուց կարօտութիւննին:
Ահյսպէս են մեզի հասած քանի մը մանր գրուածք-
ներ՝ Հովերու և Երկրաշարժի պատճառին վրայ,
որոց մէջ՝ ի հարկէ հնմանութեան բնագիտաց կար-
ծիքը և գրութիւնը պէտք չէ բնտռել, բայց բա-
ւական ոգևամտութիւն կ'երևի, շատ հմտութիւն
և քանք տոյգ և զանազան գիտութեանց, մանր
գիտողութեամբ և զգայմամբ բնութեան տեսա-
րանաց և օրինաց. որոց օրինակ ըլլայ, անգամ
մ'այլ, տակի Թաղնոյն Ձայնին եղանակն, ՝ի քաց
Հանելով բարոյական քաղգատութիւնները.

10477396

Արթուն եւ զուարթուն թռչուն, հակոտ եւ բարբառոտ,
կանչող եւ կարկաչող, ձեռնոտ, ձայնոտ, պաշտօնատէր...
Անմերձ եւ մօտաւոր, ուրախարար լսասիրաց.
Քաղցրաձայն դաշնակաւոր, որպէս կարծեմ՝ ըստ արուեստին.
Սաստկախօս եւ հարթավանդ, խանդաղատող եւ ողբերգակ.
Հրամայող եւ ողջոյն, ըզնուագականըս նեղարադրող,
Սպառնացող եւ հեզախօս, գգուող, կոչող եւ հրաժարող.
Կականող եւ ձայնարկու, յոյժ ինդացող եւ զուարճացեալ.
Արդ գիշերըն քեզ ի սիւս, եւ խաւարն որպէս ըզկոյս:

Որ և է բնապատում կըրնայ գովուԹեամբ չեԼ այս սարեկին եղանակին յատկուԹիւնները, որք երբեմն Սարկաւագին աղօԹքը շփոԹեԼ կու տային. և օր մ'այլ ձայն հասանելով՝ նստաւ գրեց այսպէս 200ի չափ երկայն տողերով ոտանաւոր « Բան իմաստուԹեան, ի պատճառս զբօսանաց, » առ ձայն՝ որ զաղօԹանոցաւ նորա ձեռուղէր » քաղցրաձայն, որ կոչի Սարիկ ». և գրեԼոն ա- տեն՝ յանկարծազդեցիկ բանաստեղծի պէս այն- պէս վառուեր և յափշտակեր էր, որ գրի կացա- մարն վրան Թափեցաւ և հադած կաշին զգեստը աղտոտեց. հարկ սեպեց որ այս բանս այլ գան- գատեԼով յիշէ իր քաղցրախօսիկ դրացւոյն.

Այլ եւ զայժմուս իսկ պատահումն՝ ոչ լռեցից պատմեԼ.

10477396

*Ընտանեաց վրայ փոխադրեան՝ որ կու տան անկ-
ման ընձեռեցաւ՝
Ապացոյց մեռելութեան եւ գուշակիչ ան-
կութեան,
Ընծայարկուս՝ ինձ համեստակ՝ զայս արարել
զոհ անպիտան:*

*Ահա կէս իմաստասիրական կէս զուարթական քանատեղծութիւնն՝ որ Սարկաւագի մեզի հասած գրուածոց մէջ ամենէն գուարճալին է, մեր գրականութեան մէջ անման գրուածոց այլ մէկն է, և ախոյն ունիմանալի: — Իսկ ինքն ուսումնական բանիւ տալով և գրելու դիպուածն յայտնապէս կու պատմէ, թէ «ամենեւին բազմա-
» հմուտ պարտ է գոլ ձեռնարկուին այժմ, ոչ
» միայն արտոց և տաղտուկ ծաղուն գրոց, այլ և
» արտաքնոց»: Սակէ այլ դէպեցիկ և հասա-
տուն փիլիսոփայութեամբ կու պատմէ որ
ուսումն կամ գիտութիւնն փորձով այլ տա-
պուի. «Դարձեալ թէ և ոչքօք կիրթ եւ վարժ,
» ասանց փորձի՝ կարծիքն հաւատարմանալ ոչ
» կարացեն. և փորձն՝ հաստատուն և անեղծ-
» քայ... վասն զի ոչ է պարտ միայն հնագիտակ
» լինել, այլ և ինքնաբուա՝ քան զնորսին Տա-
» ծոյ»: Ասանց այսպիսի հնարիկ գրոյ կամ խո-
տոր գիտնոյ խելքը՝ մեզապրելով կ'անուանէ «խօլ
հանճար՝ անհանճարին»:*

*Արդ անտարակուսաբար կրնանք ըսել որ Սար-
կաւագ վարդապետ շատ մեծ արդիւնք ունեցաւ
այսպիսի ջանքով և գործերով, որոց բովանդա-
կութենէն է՝ ըլլալն իր ժամանակին և երկրին մէջ
նորոգող ուսմանց և քնարը ախտաժառ մըացընող.
ինչ որ ծն գարուն մէջ սկսան Եւրոպացիք՝ ինքը
մեռանելեղջին սկսեր էր, կամ թէ իրեն ժա-
մանակակից դպրոցական ըստացնելուն չեմ. և*

10477396

թէպէտ չհասան մեզի այն սեսակ գրուածներըը, բայց յայտնի է որ ինքն գաստատուածքեամբ այն նոր ոճը բանեցուց. անոր համար կոչուեցաւ « Մեծ Ոսկեսաէան Հայրբատոյ »:

Սարկաւագ վարդապետ իր մոաց ուժը՝ գիսուբեանց, հոգին ալ Աստուծոյ և աստուածայնոց նուիրած էր, ինչպէս որ ամեն սասնկ զօրաւոր և զգօն իմաստասիրաց յատկուբիւնն է. և իրեն գրուածքներն ալ կը վկայեն որ աստուածային բաներու մէջ խորամուխ էր, միանգամայն և մեծ հոգեսիրուբեամբ վառուած՝ ճշմարտուբեան և վարուց ուղղուբեան բերելու զուրկիններըը. բայց առանց կուսասէր վիճման և բանադատուբեան, այլ անհակառակ և խեղճացեր հաւանողական իւօքով և գրով: Այս հոգին և այս մեծ հանճարն էր որ զինքը Հայբատու վանաց առաջնորդ կամ հոգեւոր հայր ըրին. այն պաշտօնն այլ ինչպէս իր պատճառաւ ուրիշներուն՝ սասնկ ալ իրեն շատ օգտակար եղաւ միտքը աւելի բարձր աստիճանի հասցընելու. լաւ ճանչցաւ մարդուս սրտին ճամբաները, և անանկ ծափանցող եղաւ որ հոգեսեսուբեան ձիրք ունեցած կու կարծուի: Քաղցրուբիւնը իրեն գործիք էր ըլած սիրտ շահելու, բայց ոչ երբեք անով ծեւծեւուբեան մը կիյաւ. վեհմուբիւնը իրեն իօսքին հաւանեցուցիչն էր. աքանչելի վարքն և օրինակն՝ անիսօս և բանադատիչ քարոզ. ակարաց և կաբօսից համար՝ գըրածքներըը միշտ յիշեցուցիչ և արթնցընող. սեղին յարմար խաուբիւնն ու անուչաուբիւնն ալ՝ վարդապետական պաշտօնին համեմատ, և անոր պատիւը աւելցընող՝ քան թէ ակարկուս ընող:

Կը պատմուի, թէ իր պաշտօնին անարժան քահանայ մը շատ անգամ խրատուելով բայց իր անկարգ վարքէն ետ չկենալուն՝ Սարկաւագ վարդապետ զինքը պատարագէն արգիլեց. անօրէնն

ոչ վարդապետին քաղցրութիւնը և ոչ սաստը, և ոչ ժողովրդեան արհամարհանքը (որ ծալլեցուկ Զոմզոմա կու կանչէին նրեն) բանի տեղ դրաւ, հապա զայն՝ որ իր անարժանութեանը արգելք կ'ըլլար տուրբ խորհուրդը մատուցանելու, ուզեց անոր տուրբ նախանձաւորութեանը զոհ ընել. վասն զի Աչմարտութիւն միշտ ծանր կու գայ ծռած ըլլելներու: Որ մը Համբան հանդիպելով իր վարդապետին (որ վանքին մօտ գետոյն վրայ եղած քարայրէն կու դառնար՝ կարդալէ), աւազակաբար յարձակեցաւ՝ այն մեծ և պատկառելի գլխուն վրայ ձեռք վերցընելով. իսկ վարդապետն անխռով և քաղցր ծանրութեամբ ըսաւ, սիրելի որդեակ Սոեփանոս, ինչո՞ւ կ'ուզես չարչարել քու վարդապետդ. պատահանեց լիրբն. Ինչուան հիմայ Զոմզոմա էի, հիմայ սիրելի Սբէֆանոս դարձայ. ինչո՞ւ դուն ալ զիս սպաննեցիր՝ զրկելով եկեղեցիէն: Վարդապետն տեսնելով որ խրատն բաւական չէր ըլլար անոր պարտքը ձանձցընելու, ուզեց Աստուծոյ Թոյլով դառաստանը. տարաւ զանիկայ եկեղեցին և ծանուցուածն ըրաւ, Թէ աս եղբօրս յանցանքը զրպարտութիւն սեպելով՝ կը նեղենք և կ'ազատենք բանադրանքէ: Իսկ անեղեան այն չափը հասեր էր՝ որ յանդգնեցաւ նոյն օրը պատարագ մատուցանելու. բայց Աստուծոյ բարկութիւնը վրան հասնելով՝ դիւահարածի պէս ընկաւ. ինչուան որ նոյն հոգևոր վարդապետան աղօթքով Թէ անոր առողջութիւն պարգևեց և Թէ խելքը գլուխը բերաւ:

Իր հոգեսիրութեանը համար ըսուեցաւ, Այր առած և լի հոգւով. և իր աքանչելի աղօթքներն ալ նոյնը կու ցուցընեն. և ինչպէս կ'երևի աս աղօթքներս ոչ միայն իր սրտին զովացմանը համար գրեց, հապա նաև անոնց՝ որոնց հոգը իր վրան էր առեր. անոր համար ըստ կանոնական

հաւակի և կրից հոգւոյ շարադրեց. ոլոց համար՝ անոնց հաւակին յարմար ընորհքները խնդրելով, և մեղաւոր ու աչքկոծ հոգիներուն համար՝ ողբ ըլլը, և այլն: Համբակները խոնարհութեան սիրոյն յորդորելու համար՝ գրեց խոնարհ յորդորներ, որոնց միաբորդները հասան մեզի. քահանայից՝ իրենց ահաւոր պաշտօնը արժանաւորապէս պաշտելու համար՝ քահանայութեան վրայ ընտիր ճառ մը գրեց խոհական վարդապետութեամբ. սրբոց, և մանաւանդ մեր եկեղեցւոյ հարց յիշատակը նորոգելու համար՝ իրենց որդւոցը սրտին մէջ՝ գեղեցիկ ներբողներ հրատարակեց և անոր թոռանցը վրայ. եկեղեցական պաշտօնին ալ զարդարեց ընտիր երգերով: Այսպիսի ջանքն անկարելի էր որ անպտուղ մնար. իրեն արժանի աշակերտներ ունեցաւ, բայց ժամանակն՝ որ վարպետին գործոյը չնայեց՝ աշկերտներուն ալ ըստ մասին մոռացութեան մէջ թողուց:

Բայց ինչպէս որ առակ ըսինք, ճծային քաներու մէջ ծանրութիւը՝ մարդկանց քաղցր ընտանութիւը չմոռցաւ, հապա գիտէր զինչանել մարդկանց և կենակից քաղցրաբանութեամբ, ինպէս որ Զըհարթաւես ալ կ'անուանեն զինքը: Զոհարթութիւնը ոչ միայն երեսին, այլ և լեզուին և արԹուն մտացը վրայ կը փայլէր, որով շատ օգուտ բերաւ իր վանքին ալ, իր մօտ գտնուած ազգայնոց ալ. վասն զի շատ իշխաններու և բռնաւորներու սիրտը կ'առնուր աս ձիլքերովը, նման իր պատուականց Յովհաննէս Իմաստասիրին: Դաւիթ Վրաց Թագաւորն այնչափ լաւ ճանչցեր էր աս մեծ մարդուս յորդը՝ որ շատ հեղ հետը կը տեսնուէր, և գլուխ ծռելով օրհնութիւնը կը խնդրեր. Սարհատապ ալ մեծութեն չծախելով Դաւթի մարգարէին խօսքը յարմարցնելով կ'ըսէր. «Գան զԴաւիթ ծառայ իմ, և նովաւ արբեմ ի

» մով օծի զնա. ձեռն իմ ընկալցի զնա, և բազուկ
» իմ զօրացուսցէ զնա »:

Ժամանակին խնդիրները, և յուշադ դէմ վիճ-
մունք ստիպեցին մեր Սարկաւագը որ Սաղմոս-
ցաբանական գրուածքներ ալ հանէ. ասոնց ոճն
ալ Թէպէտ երբեմն Սարկաւագին է, այլ երբեմն
ալ ձեռաց է անկէց. և ասոնք գրուածոց մէջ օ-
տար ձեռք խառնուելն նոր բան չըլլալով նաև մեր
ազգին մէջ, չենք կրնար Սարկաւագին ընծայել
զորոշ գրուածքը՝ ինչպէս որ սոսկալիգոյն օրի-
նակներ ջնջելնանք ձեռնըլնիս:

Հիմայ դուս կ'ելլեմ ինչպէս հիմայ անոր մեզի
ծանօթ եղած գրաւոր աշխատութիւնները, որոնք
ամեն ալ ընակը գրուածոց կարգը կրնան գրուիլ:

ա. Սուրբ Լուսաւորչի վրայ ներբողական ճառ
մը, որ բաւական է Սարկաւագ վարդապետին
ոճը և ճարտարութիւնը իմացընելու, լեցուն ի-
մաստներով և կարճ խօսքերով, ինչպէս իրեն ե-
զական ձիրքն է: Լուսաւորչի վրայ գրուած ճա-
ռերուն մէջ ասիկայ ամենէն կարճն է, բայց ամե-
նէն ալ գերազանց. աս ճառիս սկիզբն է. «Ջնա-
» հատակութիւն արքայն ասնէ եկեղեցի »:

բ—ե. Սրբոյն Սահակայ և Մեսրովպայ, մե-
ծին Ներսեսի, Տրդատայ և Գևոնդեանց վրայ ալ
ճառեր գրած է, կ'ասանդէն, բայց ես չեմ տե-
սած. և Թէպէտ կան մեկ երկու գրուածքներ ա-
սոնց վրայ՝ որ Սարկաւագին կ'ընծայուին, այլ իր
ոճին հեռու են:

զ. Վասն մասանց պատուոյ և պատկերաց ընդունելո-
ւեան. արժանի խմաստասէր անուանը գրուած,
Թէ խեղքն և Թէ ոճն, և վեմ գրուածքն. ա-
սոր մէջ կը ցուցընէ Թէ ինչ սահմանն պատիւ
տալու է պատկերաց. և սկիզբն է, «Յանուանէ
» ձարտարապետին և հանճարեղ յանդգնու-
» Թիւնս »:

10477396

է. Վան ջրծման էջիէ. համառօտ գրուածք մը, կամ գրուածքն մը կատր, ուր հովիւը երկրին առ-ևլն առանուէթեանց պատճառ կու կարծէ, և քանի մը բնական երևոյթներու վրայ կու խօսի:

Ը. Մէնուելեան փոմարէ, և Յաղագս անկէնաւոր ըն-ոց. որուն ինչպէս յիշեցի՝ միայն հատուածներն ունինք:

Թ. Բան նրոպտա. իմաստուէթեան վրայ վարդապետուէթիւն մըն է, մէկ երեսիկ մը բան, բայց ոզջախոհուէթեան մէջն ալ այնչափ ընտիր՝ որչափ են ոզջախոհ գոհարները:

Ժ. Աղօթագիրք. զանազան վերնագրով, քսան հատի մը չափ, առանց ալ ընտիր վեմ ստատշարժ, որ և առանց մեր նախնի աղօթագիրներէն գերազանց, և կերպով մը Նարեկացիէն աւելի բնական և կատարեալ. Թէպէտ Նարեկն ալ անհաւասարելի է իր կարգին մէջ:

ԺԱ. Աստուածաբանական բան. քսան կամ քսանուհինգ գլուխ բան, որոնց մէջ միայն ինչպէս վերը ըսինք՝ աւելի հասարակ զուբգուածք կամ անհատական ձև կ'երևնայ:

ԺԲ. Սրբոց Վանդեանց վրայ համբարձի շաբաթականն՝ Պայծառացիր, որուն առաջին բանաստեղծանօթ պիտի ըլլան:

ԺԳ. Ս. Հոգւոյ վրայ գրուածք ձառ մը:

ԺԴ. Վանական աւետարանի մեկնուէթիւն, զոր իր աշակերտն Սարգիս կու յիշէ:

ԺԵ. Շատ անգամ յիշատակած բանաստեղծուէթիւնն 'ի Սարիկն:

ԺԶ. Տաղ 'ի Յարուէթիւն Քրիստոսի:

ԺԷ. Անշուշտ իր ամեն գործքերուն մէջ գլուխ գործոց սեպելու էր իր Պոպոռնիոնը, որ դեռ կատուածներուն կարգն է ինծի. բայց Վարդան, Կիրակոս, Մխիթար Այրիվանեցի, Սամուէլ Անեցի կը յիշեն զայն, և կը վկայեն անոր ընտիր հմուտ

10477396

և պանդխտելն գրուածքին: Այս եւթէն պատմագիրս՝ որ անոր աշակերտն էր, իր ժամանակագրական պատմութեանը մէջ երկու խրթին հատուած կը քերէ այս ցանկալի պատմութենէն, որ ոչնչափ ուրախութեան պատճառ է մեզի, գոնէ ան մէկ թըղթի պատառիկն ունենալնուս և անով ամբողջ գլուխին վսեմութիւնը և ազնուութիւնը ճանչնալնուս, այնչափ ալ ցաւ կու տայ անոր կորստեանը վրայ. վասն զի այն հատուածներն՝ նման վերոգրեալ գրուածոց վսեմութեան՝ փաստ մը կըրնան ըլլալ, թէ այն պատմութիւնն այլ մեր գրականութեան ընտիր գրուածքներէն մէկն էր, և իրեն ցեղին մէջ թերևս առնոյր զնոյնը: Այս պատմութիւնս կ'երևի թէ երկու գլխաւոր մասն էր. մէկ մը ընդհանուր Սկիւթական (Թուրք) ազգաց ծագման և արշաւանաց վրայ, որ ժա դարէն սկըսան գալ Հայաստան, Սէլճուգեանց և Տուղրիլեանց, Ալփասլանին և անոր նախորդացը գործքերը. մէկ մ'ալ Ալփասլանի որդւոյն Մէլիքշահին գործքերը, որուն մահուամբը կը դադրեցնէ Սարկաւագ իր պատմութիւնը: Հատուածիկ սաոր վրայօք ըսածն, որ քեզի այլ ճոշակ մ'ըլլայ մեր տափեատէսին պատմաբանութեանը և իրըդածութեանցը. «Իբրև առնոյր զփառս էշ
» խանութեանն՝ բարեբաղդն Մէլէք-Շահ, զկնի
» հօրն մահուանն՝ Ալփասլանն կոչեցեալոյն, մեծա
» պէս կարգօք յօրինէր զթագաւորութիւնն. ըստ
» անուանն արդարև եղեալ արքայ արքայից: Ոչ
» հեռևեալ հօրն բարուց և կամաց, այլ և յա
» էտս մանաւանդ զընդդէմն ախորժեալ, մինչ
» զի և մոռահաճ եղեալ՝ զնորայն բաստրէր զիմաց
» մոռնա, իբրև եղեալ հնակառակ իրաւարութեան
» և կենաց մարդկան, արեամբ և զկնմամբ խան
» դագեալ: Իսկ ինքն նմանաւթար քաղաքավա
» րութենէ կարգօք պատրաստէր զամենայն: Այդ

» իսհեմն այն և. ալի քան զյոլով ՚ի Թագաւորաց
» և քան զամենեսեան ոլ առ. մեօք, ոչ այնքան
» առանէր հոգ՝ ոլքան արդարութեամբ առ ամե-
» նեսին վարիլ. զի մի ոք լեցի արտաւմ ՚ի զսկեղց.
» և հպարտ՝ ՚ի գոռոզաց: Էր և ազատաբարոյ և
» մեծախորհուրդ. այլ և սեպիլ մարմնոյն ար-
» ժանի Թագաւորութեանն. ընդ որում հեզու-
» թիւն ՚ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ՝ առ-
» նէր սիրելի ամենեցուն. զոր միայն կոչեցից Թա-
» գաւոր և փարթամ: Սա ՚ի դոյզն ժամանակի
» փոքր ինչ նուազ զբոլոր հնազանդէր զաիե-
» զերս. զոր այլք ՚ի Թագաւորաց՝՚ի բազում ժա-
» մանակս և կամ ոչ բնաւ. բայց ոչ այնքան ապա-
» տեղութեամբ և բռնութեամբ՝ ոլքան սիրով և
» քաղցրութեամբ: Զի Թէ սակաւ ինչ ժամանա-
» կաւ այնքան զօրեաց՝ կարծեմ Թէ և ոչ եւրո-
» պէ կարէր ոչ առ մուաս ոլքայութեան նո-
» ա, եԹէ յոլովեալ էին կենաց նորա ժամա-
» նակք:...

» Ի շԽՍ. (1092) Թուականին սպանաւ մեծ հա-
» պատեան ոլքային Պարսից Մէլիքշահին, ո-
» ւոմ անուն էր Հասան, իսկ ըստ պատուոյ աս-
» իճանին՝ Վզուռկ խոճայ: Եւ զկնի աւուրց
» քանի և ուԹից մեռանի և ինքն Մէլիքշահն.
» զորմէ համբաւէր յոմանց դեղակուր ՚ի կնոջէն
» լեալ. որ էր հեզ առ ամենեսեան և քաղցր
» բարուք յատէտ առ ազգս քրիստոնէից: Եւ յետ
» մահուան նորա անպատմելի եղև խռովուԹիւն
» ամենայն ազգաց զամն չորս. զի եղբայր նորա
» Դըզուշն և որդի նորա Բէքիարուխն՝ զայսոսիկ
» զամն մարտիւ պատերազմաց զբարեյարմարս.
» ԼԹիւն զամենայն ՚ի բաց կարեցին[1], վասն ոչ
» ընդ փոյթ միոյ ՚ի նոցանէ սիրելոյ. Հասմանց ա-

1 կամ ընկեցին:

» բեանց նբրև զուռկից լինէր, ոչ միայն զինակիր
» նահատակացն՝ այլ և առհասարակ ազանց և
» գաւառաց. և նեղութիւնք վշտաց տուու և գե-
» րութեան: Եւ այսպէս բարկն՝ ի բաց վճարե-
» ցան ընդ խզման կենաց Թագաւորին. որոյ երկք
» և աշխատութիւնք Թագաւորականք՝ ուրոյն, և
» շահն և օգուտն՝ հասարակաց ամենեցուն, մե-
» ծամեծք և ընտրելքն. մանաւանդ զնաղա-
» զականն առեմ զկեանս և զանհակառակն. զի
» սիրէր զազգս մեր այնքան՝ զի աղօթս հայցէր
» և օրհնութիւնս. յորմէ և անդ երբեմն չոգաւ
» Հայրապետն [1]: Օ՛չ, Թէ միայն էր աշակերտեալ
» քրիստոսական կրօնից և կարգաց: — Արդ՝ ի
» քաղաքին՝ յորում նստաւ և Թագաւորեաց՝
» ՅԱսպահան մայր քաղաքացն Պարսից՝ և մե-
» ռանի անդ »:

Զարմանալի հանդիպութիւն. որչափ որ բա-
րակ և ազնիւ Ճաշակ ունէր Սարկաւագ և ազնիւ
բաներու վրայ կ՛ուզէր գրել, այնքան Թանձր և
դժար ժամանակի և անրտպեսութեան առեն
հանդիպեցաւ. և փոխանակ բարեկիրթ Թագա-
ւորաց գործերը գրելու՝ ստիպուեցաւ այն խոր
Սասոյ միջնաշխարհէն եկած ապատանիներուն
գործերը նշանակել, ինչպէս որ հաճելով մը կ՛ա-
նուանէ. « Սկիւթական ազգաց, ոչ եղեռնախո-
» հին՝ այլ բարբարոսացն՝ եղեալ մուտ յաշ-
» խարհս (մեր) »: — Սակայն մեզի համար՝ որ
գիպուածները չեմք կընար փոխել՝ միշտ բաղդ
սեպելու էր գոնէ այն բարբարոսաց գործերն այլ
լսել եղեռնախոհ պատմըչէ մը:

Ա. յս Պատմութենէն զատ՝ զոր կընամք անուա-

1 Բարսեղ կաթուղիկոս, որ գնաց ՚ի Պարսկաստան
յամին 1089-90, առ Մելիքշահ, և խնդրեց և ընդունեցաւ
Թեթևութիւն հարկաց քրիստոնէից և հանգստութիւն:

10477396

նել Թուղքայ պատմութիւն, և որ Սր. Հաստի-
վարտեցւոյն պատմութենէն եաև պէտք է գա-
տուի՝ ըստ ժամանակին, անցեալ գարուն վերջը
գրուղ բանասէր մը կ'ըսէ, (ԺՀ) Թէ « Սարկաւագ
» վարդապետն սուրբ Յովհաննէս՝ արար Եկեղե-
» ցական Պատմագիրք »· այս բանիս վրայ հինեերէն
վկայութիւն մը չունիմ, միայն փափագիմ Թէ յի-
րաւի գրած ըլլար, և առաւել Թէ գառւած ըլ-
լար· գուցէ Թէ աս եկեղեցական պատմագիրքն՝
ըլլայ (ԺԹ) Կանոնագիրք· վասն զի այսպիսի բան
մ'այլ կ'ընծայուի Սարկաւագայ: Առնցմէ զատ
կու յիշուին, ի· Յաղագս ջրոյ առաքինութենէց:
Հարցուածն վարդապետաց առ Սարկաւագ: Մեր
ժամագրոց մէջ կարձառօտ ալօթք մը կայ Յէ-
ղիա Տէր պատգամնէայս ֆո, որոյ վերնագիրն է « ի
» սարկաւագ վարդապետէն ասացեալ »· սակայն
այս ալօթքս մեր Սարկաւագ վարդապետէն ա-
ւելի առաջ այլ յիշուած ըլլալով՝ կամ եաքին-
ներն սխալմամբ իրեն ընծայած են, և կամ ըսել
է Թէ այն ալօթքը սարկաւագին կու վայլէ ըսել
եկեղեցւոյ մէջ: Ասյս այլ յիշեմ որ Սարկաւագ
անուամբ ուրիշ անձինք այլ եղած են· որոցմէ
մէկն է Հաղարծին վանքին առաջնորդն, ժամա-
նակաւ յետոյ քան զմեզն: Բայց Թէ նա և Թէ
ուրիշք՝ գրուածք այլ Թողած ըլլան՝ մեր տպե-
ակեալն գրուածքն իրենց իսկատիպ ընորհքն ու-
նին, որով մեկէն կու ճանաչուին· և զարմանքն
այս է՝ որ այնքան զանազան և տարբեր նիւԹոց
վրայ ըլլալով գրուածքն և այնքան պէտպէս ոճե-
րով գարձուցած, դեռ ամենն այլ իսկութեան
կերպ մ'ունին, ամենն այլ իրենց տեսակին մէջ
ընտիր են· և կու յայտնեն հեղինակին մեծ, զո-
րաւոր գեղմտութ և զանազանեալ հանճարը· որ
և հաւանօրէն իմ յիշածներէս զատ ուրիշ շատ
բաներ այլ արտադրած պիտի ըլլայ, Թողու (իր
ըսածին համեմատ) յիշատակ

. . . . . « ըզկնի անապական
Առ հանդերձեալըն ժամանակ »:
Գուցէ այն հանդերձեալ ժամանակին օր մը յայտնէ քեզի, Հայկակ, այդ ցանկալի գլուաւոր գանձերը:

Սարկաւագայ աշակերտներէն այլ քանի մը միայն կու չիշուին. մէկն է վերոյիշեալն Սահակ Անէցի, ժամանակագիր պատմիչ. երկրորդ՝ նոյնպէս չիշեալն Կոնոպ Սոփէս վարդապետ, որ գրած է մեկնութիւն աւետարանաց Յովհաննու և Ղուկայ, ուսոց մէջ իր վարպետին խօսքերն այլ կ'անցընէ. գ. Եզէմա Անյրնէի, որուն անգամ մը վարդապետին լուա կէցիր ըսելուն, իրեք տարի լուա կէցայ, կ'ըսեն, « ընդ միտս և ընդ Սատուածոյ խօսս » աէր »: դ, ե, զ. Խալափար, Գրիգոր և Յովհաննէս Անէցիք. որոց գործքն և գլուածքն անծանօթ են ինծի:

Իակ իր ընկերակից վարդապետաներէն նշանաւորք և իրեն բարեկամք՝ միանգամայն և հայրենակիցք էին Գաւիթ Ալաւկայ որդի ըսուածն, որ կանոններ գրած է, և Գրիգոր Թոփալեցի որդի, որք և իրմէ քիչ մ'ետև վախճանեցան: Ահա երեքին վրայօք դէպք մը կու չիշուի, միանգամայն և Սարկաւագին վրայ եղած մեծ համարմունքն:

« Դէպս եղև զի յաւուր միում նատէին երեք այս
» արքս սքանչելի. եկն անդ այր մի չինական, և
» ասէ ցնոսա. Երանի որ գիտէ՛ ի ձէնջ թէ ո՞
» իմաստնագոյն ևցէ: Զայս լսելով ծաղրական ա-
» սաց: Պատասխանի ետ Թոքաւերի որդին և ա-
» սէ. Ես ասեմ քեզ. մինչդեռ էաք՛ ի մերում աշ-
» խարհին՝ ես կարող էի և կարող. իսկ Սարկա-
» ւագս կարել միայն գիտէր. իսկ այժմ սա կարէ
» և կարէ, և քաղցրագոյնս յաւելու՛ ի վերայ:
» Զայս առակաբար ասէն իմաստութեան նորա
» ասաց »:

Յաւալին է մեզի Սարկաւագայ վարուց և գոլ-
ծոց մասամբ անծանօթ մնալն, ինչպէս նաև իր
վերջի տարիներուն և մահուան կերպն. և զար-
մանք է որ Յայսմաւուրաց մէջ չեմ հանդիպած
անոր վարքին կամ յիշատակին, ինչպէս որ իրմէ
եաքը եղող շատ վարդապետաց վարքն կան. գու-
ցէ դեռ իր ապրած կողմերուն մնացեալ վանից և
եկեղեցեաց Յայսմաւուրաց մէջ գտուի այս փա-
փագածնիս: Միայն իրեն կենաց լման Թուական-
նը կ'աւանդեն Սամուէլ և ուրիշ ժամանակագիրք.
« Ի ՇՀԸ Թուին (1129) փոխեցաւ 'ի Քրիստոս
» մահուամբ նը վարդապետն Սարկաւագ 'ի Հաղ-
» բատ »: Բարեբաղդութեամբ գոնէ այն եղեռնա-
խոհ և բարձրաձեմ պլուխը ծածկոյ քարն ծա-
նօթ մնաց. յիշեալ վանքին Ս. Աստուածածնին
եկեղեցւոյ գեղեցիկ զանգակատան տակ՝ կու կար-
գացուի. ԱՐՁԱՆՈՅ ԱՅՍ ՍԵՄԱԿԱՆ Է ՍՈՓԵՍՏՈՍԻ
ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ: Անծանիկ նշանաւոր անձին կու
վայլէր նշանաւոր արձանագիր մ'այլ, որոյ նշա-
նական բառն է Սէմոկան, զոր ոմանք կ'ուզեն Սէ-
ֆեան կարդալ. այլ կըրնայ նոյն իսկ սեամ բա-
ւին ածանցն ըլլալ, նշանակելով թէ այն քարն
իբրև սեամ է, զոր կոխելով Սարկաւագ՝ ալիսի
մանէ յանմահութեան տաճարը: Ո՞ գիտէ թէ ար-
գեօք ինքն իսկ չէր պատուիրած այնպէս գրել:
Սարկաւագի Թաղուած տեղն այն տեղ հին պըզ-
տի եկեղեցի մը կար, զոր դարմ մ'եաւ քակելով՝
չինեցին զանգակատունը, բայց ինչպէս կ'երևի՝
չգպան գերեզմանին:

Երախատգէտ և զգայուն համազգիք մեր, ի-
րենց պանծալի վարդապետաց և գիտնոց հանձա-
րոյն և պրուաձին համեմատ՝ մականուններ նուի-
րեր են. ինչպէս, Քէրդոզ (Մովսէսք), Փիլոսոփայ
(Դաւիթք, Թէոդորոսք) Հոբեպոր (Խորով), Վէր-
ծանող (Մամբրէ), Իմաստասէր (Յովհաննէս Օձնեցի),

Հատարաշ (Աղանիա), Շնորհալի (Ներսէս Կլայեցին), և այլն. մեր Սարկաւագին այլ սեփականներ են Սոֆէսպէս կոչումը. յետ Յովհաննու Իմաստասէր կաթուղիկոսի՝ այսպէս կոչում մը չէր արուած մէկու մը 400 տարուան միջոց, մինչև յայս երկրորդ իմաստասէր Յովհաննէսս. անկէ եւս այլ մէկու մը արուած չէ: Սոփեսէս կամ Սոֆէսպէս ըստ Յունաց՝ երկեմն իմաստասէր և յետոյ իմաստակ նշանակած է. մեր մէջ փիլիսոփայութեան հետևողք և այնպէս անուանողք կան քանի մը, բայց գլխաւորք այս երեքն են՝ Անյաղթն, Օձնեցին, և մեր Սարկաւագն. երեքն այլ նոյն գիտութեան մէկմէկ կոչմամբ աւելի սեփականեալ, մին Փիլիսոփայ, երկրորդն Իմաստասէր, երրորդս Սոփեսէս. որով յայտ է թէ ժամանակակից՝ այլ լաւ ձանչցեր և կու պատուէին Սարկաւագայ զարմանալի հանճարը, բազմապատիկ հմտութիւնը, խոր մտածութիւնը և ճարտար գրուածքը. միով բանիւ հին ընտիր հելինական հետևողութիւնը, էլէնախոհութիւնը կարճ ըսելով. և այնոր համար այդ մականունը տուին երեն. և անով կ'որոշուի մինչև ցայսօր Հայքս և Սահակեան տապանատանց տակ քնացող այն բարձրաձօն գլուխներէն՝ որոց տեսչութիւնն վերին տուած Թագեր և առած. իսկ ատոր՝ տուած իմաստութիւն, որ անթառամ և անմահ պահեց երեն կէնդանի օթևանը, Սարկաւագայ գլուխը:

10477396

10477396

՝ՈԳ

Ս. ՅԻԶԻՏՔՈՒԶԻՏ

9 Նոյեմբ. 553.

Աստուածաշունչ՝ հնարհաւոր անուանն՝ պանծալի և սիրելի է աստուածապաշտ ազգաց, աւելի ևս քրիստոնէից՝ ճշմարիտ աստուածապաշտից. և այլ աւելի՝ յարևելս, ուր Թուրք և պարսիկ լեզուաւ ալ յաճախ լսուին Աստուածաստուր նշանակեն: Հայոց մէջ այլ այս անուանս որչափ գործածուած ըլլալն՝ յայտնի է մերայոց, նաև խանգարեալ և կորսուեալ այլափոխութեամբքն Աստ-ուր, Աս-ուր, Ծ-ուր, Տ-ուր, և այլն: Կրօնք՝ հարկաւ կերպով մը կ'ազդէին մարդկան երեսց կենաց տուրքը՝ ոչ միայն Ճանչնալ յԱստուծոյ՝ այլ և խոստովանիլ, անոր համար բնական էր որ երեսց ջաւանները այլ կանչէին Աստուծոյ տուրք կամ պարգև: Այսպիսի բնական ազդման անտարակոյս օրինակը տուին բոլոր մարդկութեան՝ անոր նախածնողքն, երբ առաջին ծնեալ մարդուն (Հաբելին) համար գոչեցին, Սպասյ մարդ Աստուծով: Նոյն զգացմամբ չատ հեղ այլ Աստուծոյ մէկ մանաւոր զօրութեանը կամ շնորհացը նուիրեցին մարդիկ երեսց ծնունդքը, ինչպէս որ Եբրայական աստուածապաշտ կրօնից մէջ էլ (Աստուած) վերջա-

ցեալ անուանքն կու յայտնեն, Գոբրիէլ, Միխայէլ, Դանիէլ, Ո-րիէլ, Ուփայէլ, և այլն: Ըստ այսմ և հնութանոյք՝ որ Աստուծոյ վայլած և չվայլած զօրութիւնները և կրքեր անձնաւորելով բազմաստուած եղան, այն առանձին աստուածոց պարգև կամ ներուէր սեպհին իրենց որդիքը. ինչպէս՝ (Թոլլով զօտարս և) գալով մեր և մեր դրացի ազգաց՝ կու գոնեմք զանուանս Տրդաթ, Միհրդաթ, Զրուանդաթ, Որմզդաթ, և այլն, որք նշանակեն աստուած Տրի, Միհրայ, Զրուանայ, Որմզդի: Այսպէս գեղեցիկ կերպով մ՚այլ սեփականեալ են նոր կրօնից արբազանեալ անուանակոչութիւնք, ինչպէս Քրիստափոր, Տիրատուր, Խաչատուր. որք մեր քրիստոնէութենէ բաւական հին դարուց մէջ այլ կու լսուին. ինչպէս նաև Աստուածատուր անուամբ եպիսկոպոս մը յառաջին կէս զ դարու [1]: Բայց այս դարուս կիսէն կու սկսի Թէ մեր ազգեաց և Թէ մերձաւոր և հեռաւոր արևելեայ քրիստոնէից մէջ՝ այս վսեմական անուան յաճախութիւնն, և շատ աւել՝ սիզբնաւորութիւնն. պատճառաւ նահատակութեան մէկ անծանօթ և անկարծելի մարդոյ մը, որ զայս անուն ինքն ինն ընտրեր աւեր էր վրան, Թէ և ուրիշ եղբօրաւ և կոչմամբ. և որոյ յիշատակն հինայ փառօք կատարուի մեր եկեղեցւոյ մէջ:

[1] *Ե և Զ դարուց մէջ կու գտնին աւելի ևս բացատրեալ անուանք առ Լատինս. ինչպէս* Quodvultdeus *կամ* Quodvultdeo, (*Աստուածահաճոյ կամ Զոր Աստուած կամի*), Cumquodeus, Coddeus, (*ընդ որում Աստուած*), Deogratias (*Աստուածաշնորհ, կամ փառք Աստուծոյ*), Deusdedit, (*Աստուած ետ*), Deumhabet *կամ* Habetdeus (*Աստուածունակ*), Servusdei, (*Աստուածատպաս կամ ծառայ Աստուծոյ*). *ուսկից ծագեցան և իտալականքն* Amadio, Bonadei, Donadei, Omodei.

10477396

Մեր հին պատմչաց հարևանցի յիշատակօք և Յայտնութեանց համառօտելոյն՝ անշուշտ անծանօթ էր քեզ այլ, Հայկակ, Ս. Աստուածածնոյ. քայց այն համառօտ յիշատակաց ալբիւր՝ սրբոյն վկայաբանութիւնն՝ որ դեռ չէր յերևան ելած մեր ազգային պատմութիւնը և Սրբոց վարքերը երկարօրէն գրողաց ժամանակն[1], այսօր կու գաս իմ ձեռքս, սրբոյն ժամանակակից և էարտակից անձի մը ձեռօքն նախ գրուած[2], և ուրիշ Հարտատր գրչով կոկած. ուսկից կ'իմանամք՝ որ անոր նահատակութեան օրն եղած է սուրբ այսօր, այսինքն 9 Նոյեմբերի 553 տարւոյն, (և ոչ 552 ինչպէս կարծուէր ինչուան հիմայ). միանգամայն և քանի մը ազգային պատմութեան և տավղութեանց կարևոր տեղեկութիւններ կու տայ գրուածքս: Սուրբ հատատութեան ունիմք և ժամանակակից ևս ծանուն յոյն հեղինակի մը գրուածոյ հնագոյնը, նոյնպէս նոր գտուած, որ մեր պատմիւն և կերպով մը սրբոյս այլ պարծանք մը կրնայ սեպուիլ. և է նա Մենանդր՝ ժամանակին ամենէն Հարտատր գրիչն, յորում դեռ յոյն ընտիր դասագրաց շնորհքն փայլի, և որ ծանօթ և նշանաւոր էր՝ ի դրան կայսերաց Կ. Պօլսոյ: Այս ա. տեն (՝ի կէս Զ դարու) դեռ երիտասարդ էր Մենանդր, և լսելով Աստուածածնոյ նահատակութիւն՝ ի Հայս՝ այնպէս սքանչացաւ և վառուեցաւ, որ ոչ էջերգուն մը գրեց այն գիտուածին վրայ, ինչպէս ինքն կու յիշէ, և մեզի ցաւելը. նել կու տայ անոր կորըստեանը վրայ. քիչ մ'այլ կու ևսխիճարէ անկորուստ հասցընելով մեզի իր

1 Հ. Մկայել Վ. Զամչեան: — Հ. Մկրտիչ Վ. Ա. գերեան:

2 Ըստ Յայտնութեաց՝ սրբոյն բանտակից Ներսէս աբեղային գրից զայս:

10477396

ուրիշ կարճ գրուած մը՝ 'ի նոյն վկայն, զոր յետոյ
յիշեմ քեզի, Հայկակ:

Բայց ինչո՞ւ արդեօք Աստուածատրոյ վկայու-
Թիւնն այնպէս մեծ զարմանք բերաւ և հռչակ
ձգեց այն առեն, որով հիմայ այլ արժանապէս
հռչակելի է: — Ատոր պատճառն, քաց 'ի սրբոյն
արիական և գեղեցիկ գործէն և խօսքերէն, մէկ
մը նոյն իսկ իր ազգը կօ սեպեմ, Պարսիկ ըլլալն,
ազգ գժուարահաճաւոր 'ի քրիստոնէութիւն. մէկ
մ՚այլ այնպիսի առեն և այնպիսի տեղ նահատա-
կուիլն:

Տեղն է Դուին, քոլոր Հայոց ոստանն կամ մայ-
րաքաղաքն. ժամանակն այլ՝ եկեղեցւոյ հանդար-
տութեան և մարտիրոսութեանց դադարման ա-
առեն մը: — Կայան զի, հոս (եկեղեցական և քա-
ղաքական պատմուն մէկտեղ խառնելով) պէտք
է յիշել, որ գրեթէ դար մը, կամ գոնէ 70 տարի
էր՝ որ դադրեր էին 'ի Հայս հալածանք Պարսից,
(որք սիրէին մեր աշխարհին մեծագոյն մասին),
արդեամբք քաջին և առաքինւոյ Մեծին Վահա-
նայ Մամիկոնոյ, որ յետ երկար և դիւցազնական
պատերազմաց և յաղթութեանց՝ ստիպեց զար-
քայից արքային Պարսից, ոչ միայն ազատ թողլու
զՀայս իրենց կրօնից մէջ, այլ և յանձն առնլու
անոնց վրայ փոխարքայ կամ մարզպան դնել ի-
րենց ազգայիններէն. ինչպէս որ եւրաւ նախ ինքն
Վահան 25 կամ 30 տարուոյ չափ, յետոյ իր եղ-
բայրն Վարդ 3 կամ 4 տարի. ուսկից եաւ Թէ-
պէտ քանի մը տարի Սուրէն անուամբ Պարսիկ
մարզպան մը կեցաւ, բայց նորէն իրեն յաջորդեց
Հայ իշխան մը, Մժէժ Գնունին, որ 30 տարի
(518-547) քաջութեամբ և խոհեմութեամբ վա-
րեց իշխանութիւնը. և Յունաց ու Պարսից կր-
կար հակառակութեանց և պատերազմաց մէջ՝ իր
տեղմանները (զարևելեան Հայս) պահեց 'ի խա-

10477396

զաղուաԹեան. մինչև նոյն ինքն մեծանուն՝ զայց և խեղայեալ և գոռոզ շահնշահն Խոսրով Անուշեւ-
վան, – զոր Պարսիկք գերագոյն և սիրելագոյն
կոչ սեպեն քան զամենայն Թագաւորս իւրեանց,
նաև քան զԿիւրոս իսկ, – Խոսրով ինքն՝ որ ա-
մեն բան և կարգ վեր վար կուշարժէը, չկարցաւ
Հայոց մարզպանը մեղադրել: Թէպէտ պէտք է
հոս զայս այլ խոստովանիմ, որ այս չիշեալ 70
տարուան միջոցս, այսինքն մեծին Վահանայ մարզ-
պանուԹենէն մինչև 'ի նահատակուԹիւն Ս.
տուածատրոյ՝ (485-553) մեր պատմուԹեան մը-
Թագոյն ժամանակներէն մէկն է. այս միջոցիս և
գրեԹէ բոլոր ջ դարուս մէջ ազգային պատմիչ
մը չունիմք կամ չեմք գտած, որ մեր աշխարհին
մէջ հանդիպածները մանրամասն իմացընէ մեզի:

Արդ յետ մահուան Մժեժայ, որ հանդիպեցաւ
Յունաց և Պարսից կուռց և վիճից առեն, եր-
կու մեծանուն սիրապետաց օրով, (Յուստինիա-
նու կայսեր և Խոսրովու) որովհետև արդէն քա-
նի մը Հայ իշխանք (Արշակունիքն Յովհաննէս և
իր որդին Արտաւան և կամաբրականքն Ներսէհ,
Հրահատ և Սահակ եղբարք, և այլք՝ անցեր էին
'ի կողմն Յունաց, և զԱփրիկէ ու զիտալիա նուա-

10477396

վատահիլ Հայոց, և ծերուն Գնունուն (Մժե-
ժի) պէս՝ հաւատարիմ համազգի յաջորդի մը
յուսալ: Ուսոի զրկեց պարսիկ մարզպան մը,
զոր պատժիչք մեր Դենշապուհ կ'անուանեն. քայց
մեր վկայաբանուհին ցուցընէ զինէորական,որ գու-
ցէ պատուանշան կամ ցեղական կոչում մ'է,
իսկ առաջինն՝ բնիկ անուն. քայց յոյն պատմիչք
այլ Նախորական անուամբ յիշեն զսա քանի մը
տարի եաև: Սա սկսաւ Պարսից առաջին մարզ-
պանաց պէս դառնութեամբ նայիլ քրիստոնէից
վրայ. և թէպէտ դեռ չէր համարձակեր Հայոց
վրայ ձեռք ձգել, քայց ուրիշ ազգաց՝ որ հոն 'ի
Հայս գտուէին՝ չէր խնայեր:

Ան առեններըը Դուին մայրաքաղաքն Հայոց՝
ոչ միայն անոնց քաղաքական վարչութեան կեն-
րոնն էր, այլ նաև մեծ շահաստան մը վաճառաց,
հնդկական, յունական և կովկասեան ճանապար-
հաց և կարաւանաց միջոց. և երկար խաղաղու-
թեամբ այլ խիստ շատ հարստացեալ և պայծա-
ռացեալ: Ամեն արևելեայ ազգէ մարդ գտուէր
հոն. որոց մէջ բազմաթիւ էին և Ռաքիկ քսուած
ազգի մը վաճառականք, (որք հաւանօրէն էին հին
Ռագաւի սահմաններէն, այսինքն է Ռէյ, Դէհ-
րանի մօտ. վասն զի Պարսիկք Ռաքէն կոչեն զՌա-
գաւեցիս, որ են Պարսից և Ասորեստանի միջոց):
Ասոնցմէ աւելի էին Խուժիկք, որ կրօնիւք քրիս-
տոնեայ, քայց շատն նեստորական լլլալով՝ Հայոց
չհաղորդութիւն և աստելութիւն պատճառէին. ա-
նոր համար Ներսէս կաթուղիկոս և յաջորդքն
ժողովքով չկանային զգուշացընել զՀայս, չկարե-
նալով իշխանաբար վռնտել զԽուժիկս, որք եր-
թալով շատնային և լրբանային: մանաւանդ երբ
Մանաճիհր անուամբ Ռաժիկ մը հաւատալով 'ի
Քրիստոս և մկրտուելով ու Գրիգոր անուանելով
նահատակեցաւ Նիխորականի հրամանաւ կամ

քանութեամբ (յամի 547-8)։ Կ'երևի թէ Խուժիկն կամ պատճառ եղած էին սորը քրիստոնէութեան, կամ իբրև իրենց ազգին մերձաւորը սեպելով մեծ ձայն և հռչակ հանեցին, եկեղեցական և աշխարհական հանդէս և աղաղակ իրարու խառնելով. և անոր մարմնոյն վրայ մատուռ մը շինելով, Դունայ մէջ սկսան թէ հերձուածով և թէ անկարգութեամբ պաշտօն կատարել։ Ա.յս քանս ոչ այնքան գայթակղութիւն՝ ոչքան գարշուելիւն և նախատինք կ'ըլլար Հայոց. մանաւանդ որ հոն մօտ էր իրենց կաթուղիկոսն և կաթուղիկոսարանն և գլուխք հայկական աշխարհաբնակութեան. ոչք և ամենայն ուժով միաբանեցան հարկեցուցին զմարզպանն այլ, և այն Խուժկաց ժողովարանը հիմն՝ի վեր աւերեցին։ — Ա.յս վկայեն (Գրիգորի Ռաժկի) որ յետ երկայն տարիներու նոր վկայ և առաջին օտար վկայ եղաւ՝ի Հայս, պատմութիւնն կամ վկայաբանութիւնն մեզի դեռ հասած չէ, որով կարևոր դիպուած մը մեծ թեան մէջ կու մնայ. այսինքն այն Ռաժկին և Խուժկաց մէջն եղած կապակցութիւնն. ասկայն իր առած Գրիգոր անունն և մեր ծանօթացուցին մէջ անցնիլն՝ վկայ են իր ուղղահաւատութեանը. մէկ մ'այլ յայտնի կ'երևի՝ որ հրապարակաւ և նշանաւոր կերպով մ'եղած է նահատակութիւնն. այն այլ պատճառ եղած է ուրիշ աւելի հռչակաւոր նահատակութեան մը։

Ռաժկին վկայութեան առեն որոշ չի յիշուիր, այլ այնպէս կ'երևի թէ Նիխորականի բանակին մէջն էր և ձամբու վրայ՝՝ի Հայս գալու առեն. և յայտնի այլ է որ մարզպանի մը բանակն բազմաթիւ և դաս դաս մարդկանց ժողովք մ'էր. անոր համար շատ հանդիսաւոր կայլն անոր վկայական մնհուան, ինչպէս նաև անոր քննութեան և պատասխանատուութիւնը։ Հանդիսաւոր ամե-

10477396

նէն աւելի զուարճացուլ դան, և լսա մեզ աւե-
նէն զզուելին՝ էր Պարսից կրակապաշտ մոգուց
դան, որք մարզպանին հետ կու գային՝ դարձեալ
իրենց մոխրովը մեր այրարատեան սրբազան դաշ-
տերը սխրեցընելու. և Թերևս իրենք գրգռեր էին
զմարզպանն՝ այնպիսի տարաժամ զոհով մը իր
մուտքն ՚ի Հայս նշանաւոր և աւելի ընելու:
Բայց իրենց մէջ կար երիտասարդ մ՚այլ՝ մոգ և
մոգի որդի, իբր 25 տարուան, որ իրենց դէնին
ամեն վարդապետուԹիւնը լաւ գիտէր, և յայլոլ
ու խելացի ճանաչուէր. և հոս ոչ այնքան հաճու-
Թեամբ որչափ զարմացմամբ կեցեր, բարձրակա-
մար յօնքերը կիտեր, սրաձև Թուխ մօրուքը
ձեռքն առած լուծ կու դիտէր և կ՚ափշէր. մինա-
ւանդ երբ կու լսէր Ռաժիկ վկային անվախ և զը-
ւարԹ խօսքերը՝ չարաչար տանջանացը մէջ: Եւ
երբ անոր զոհը կատարուեցաւ, գրեթէ իրենն
այլ սկսաւ. մոգուԹեան իաբէուԹիւնը և քրիս-
տոնէուԹեան ճշմարտուԹիւնը և մեծուԹիւնը
ճանչցաւ. այն օրէն եաւ այլ երեսին գոյնն և յօն-
քերուն հպարտուԹիւնն գնաց. մինաւանդ երբ
օր մը տարակուսի և տագնապի մէջ քնանալով՝
տեսաւ յերազի զինքը քրիստոնէից եկեղեցւոյ
մէջ, ուր սպիտակապետ անձ մը զինքը կու ըն-
դունուէր հոն գտուելուն համար, և կու յոր-
դորէր հեռանալու քրիստոնէից: Արթընցաւ և զը-
ւարթացաւ երիտասարդ մոգն, որոյ անունն էր
Մախոշ կամ Մախոթ, և հայրենեօք էր ՚ի Բերջա-
ւուհ գաւառէ Պարսից, ծննդեան գէղն այլ կո-
չուէր Քոնարտաստան. որոյ ծր կողմն ըլլալն հե-
ռայ շատ ծանօթ չէ, և ոչ այլ շատ հետաքննե-
լի. այլ աւելի իր կատարածին տեղը գիտել ա-
ւելորդ է:

Մախոշ զատուելով մարզպանին բանակէն՝ որ
Այրարատ կ՚երթար, Հայոց փոխեց գէպ ՚ի

10477396

նահանգն Սիւնեաց. և առանց որոշ ամենուն յայտնելու ում և ինչ մուտց վրայ ըլլալը, սկսաւ գաղտուկ քննել և տեղեկանալ քրիստոնէութեան, որ այն (Սիւնեաց) կողմերը Թէ՛ աւելի հասակ կը պահպանէր և Թէ՛ աւելի գիտուն վարդապետներ ունէր, յաշակերտաց մեր երանելի քեռի Թողհօրն Մովսէսի և Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի: Գանի մ՚ամսէն գարձաւ Մախոժ՚է Սիւնեաց՝ իբրև կէս քրիստոնեայ, և եկաւ՝է մայրաքաղաքն Դուին. ուր իր մոգ ըլլալը յայտնի ըլլալով պէտք էր որ մոգուց քով այլ գտուի. ուստի մտաւ խառնուեցաւ՝է դաս մոգուց Հայոց համակարին. (այսպէս կ՚անուանէր Պարսից Թագաւորին կողմէն դրուած հարկահաւոլով պաշտօնեան): Թէ և մոգուց հետ կու կենար և անոնց պաշտամանց ներկայ կ՚ըլլար Մախոժ, բայց սրտով ուրիշ տեղ էր. մարմնով այլ անոնցմէ հեռանալու և սրտին հետ միանալու համար յեղեղեցաւ՚ առիթ մը միայն պէտք էր. առիթն այլ շատ չուշացաւ հանդիպելու:

Զրադեշտի հետևողք կամ մոգք՝ որչափ այլ՝է սկզբան պարզ կրօնք մ՚ունէին, այնչափ այլ աւնոր յիշատակները կամ սովները շատցուցին. տարին ամեն օրերն այլ մէկմէկ Խնչպի կամ ոգւոյ նուիրած էր. իսկ ամսոյն առաջին օրն կամ ամապրեան՝ աւելի սրբազոյն սեպուէր և հանդիսիւ կու տօնուէր պարուշանի (կրակարանին) դիմաց: Ա յսպէս երբ եկաւ իրենց մեհենի ամանապրեան՝ ձմեռ առեն (որ Թուի Թէ Մեհր ամիսն էր, և իբր՝է սկիզբն 349 տարւոյն), համակարն իր ապարանից մէջ պարուշանին դիմաց օրինական տօնը և կրակին նուէրը կատարել տուաւ: Ա յս նուէրը կենդանեաց զոհ էր, ուրիշ հեթանոսաց ըրածին նման, այլ եղաւ նիւթեր որ կրակին վրայ կու Թափէին. զոր մեր պատմիչն տպաւորիչ կոչէ. « և ըստ

» սովորութեանն իւրեանց զոհս աղաէզ մատու-
» ցանէին հրոյն »: Մոգերն այլ սասանկ առեն կը-
րակին դիմաց կենային՝ բերաննին մանաւոր շի-
նուած երկզով մը կապած, որպէս զի շնչով այլ
չպղծեն սուրբ կրակը. ձեռուընին այլ կուռնա-
գլուխ գաւազան մը կամ ոտն կ'ըլլար, ի նշան
հրամայելու: Ա.յս ձևով և կերպով կեցեր էր
Մախոժ այլ միւս մոգուց հետ կրակին դիմաց. և
անշուշտ բերանակապին տակ առանց տեանուելու
կու ծիծաղէր իրենց խայտառակ կրօնքին վրայ.
մանաւանդ երբոր սաստիկ պաշտօնատարութիւն
չափէն աւելի առատապէս մատուցին աղտոտ աղ-
տէզը. անյագ կրակն այլ իբրև լափելէն վերջա-
պէս կշտանալով՝ սկսաւ ուռիլ, բոցերը բարձրա-
ցընել ինչուան սենեկին ձեղունը:

Մախոժի ծիծաղն ուրիշներուն ի լաց դարձաւ.
կրակն կատղեցաւ, բոցն աճեցաւ, բռնկեցաւ ձե-
ղունն, և յանկարծ հրդեհի ծուխն ծաւալեցաւ:
Շփոթեալ մոգերն՝ կապերնին քակեցին, զոհին նիւ-
թերը և գործիքը մէկդի քաշեցին, իրենց պաշտած
կամ պատուած կրակին չափազանց գործունէու-
թիւնն այլ սանձել կ'ուզէին, կ'աշխատէին, բայց
հնարք չեղաւ. անձերկած՝ ատրուշանէն դուրս
ընկած, և քիչ մ'առաջ կապած բերաննին հիմայ
կրցածնուն չափ մեծ բանալով՝ սկսան օգնութեան
կանչել իրենց բոցածաւալ չաստուածը զսպելու:
Շնկոց շփոթութիւնն ձայնձնեցաւ բոլոր քաղա-
քը. հազարապետն Հայոց, այսինքն ազգային կամ
քաղաքին ներքին կառավարութեան իշխանն՝ փո-
խանակ նիւթական հնարքի դիմելու, այսինքն ջրոյ,
որով կրակը մարելը՝ մեծ մեղք և յանդգնութիւն
կու սեպուէր Պարսից, և հետևաբար իրեն կամ
ազգին մեծ վնաս կրնար բերել, գրեթէ կու հար-
կատուէր գերագոյն հնարքի կամ հրաշքի մը դի-
մելու. ուստի փութացաւ վազեց յեկեղեցին, ուր

կրօնիչ սրբութեան պաշտօնեայքն այլ իրենց տօնը կու կատարէին, և կ'ապրէր կու տիպէր որ տուրբ իսչն առնուն երթան յաղթեն մարեն կրակը: Փութացան քահանայապետ պաշտօնեայքն այլ[1], առին իրենց և ամենայն աշխարհի փրկութեան գործին՝ տուրբ Խաչը. հասան կանգնեցին ինքեանին կատարած կրակին վրայ. և ՄԿԿՆ «քոյն տարածեալ՝ շինչանէր առհասարակ»: Բոլոր մեծ մայրաքաղաքն Դուին տեսաւ այս հրաշքը, քրիստոնեայ և հեթանոս հաւատար. ոչ ոք կրնար ուրանալ կամ զարմանքը ծածկել. ուստի և առանց վախի նոյն իսկ համակարին խաթուններն՝ որ իր տանը և ընչից մոխիր դառնալը աչքին առջև կու տեսնէր, այս անակնկալ ազատութեան վրայ լի գոհութեամբ շնորհակալութիւն (և ընծայ) ղրկեց պաշտօնէից տուրբ եկեղեցւոյն և Խաչին:

Սակայն եղածին վրայ ամենէն աւելի զարմացողն կամ զարմանքէն օգուտ առնողն եղաւ ՄԵՐ Մախոժը. այսպիսի յայտնի հրաշք, և քրիստոնէից պարծանաց Խաչին զօրութիւնը տեսնելով՝ այլ չէր մացած կարկած կենալու. խլեց բերանակապը՝ ձգեց կոխեց, ձեռքի մոգական ուռը զարկաւ՝ ի գետին կոտրտեց. և վազելով եկեղեցւոյ պաշտօնէից մէջ՝ յափշտակեց տարկաւագին ձեռքէն բուրվառը, և քան զալոէզն լիուլի լեցընելով խունկը՝ ամենայն ուժով կու շարժէր կու ձօձէր, անուշահոտ և պղծահալած ծուխը՝ հրդեհին բոցէն ու մուխէն այլ վեր բարձրացնել ջանալով: — Եւ անշուշտ հասաւ այլ, թէ ոչ տե-

1 Ցայտաւուրք կ'ըսեն. «Եւ կաթուղիկոսն տէր Մովսէս առեալ զքահանայն ամենայն խաչիւ և աւետարանաւ, լուցեալ մոմեղինօք և բուրվառօք և եկեալ եկաց». և այլն: — Բայց անշուշտ այն տեղն դեռ Մովսէս չէր եղած կաթուղիկոս:

անեալին՝ այլ իմանալի ծուխն, աւելի՛ ի սրտէն Մախաժի քան՛ ի բուրվառէն՝՛ի վեր քան զբարձրադրայարկս ապարանից Նամանկարին, նա և քան զկաթուղիկէ գմբէթս Դուռնայ, մինչև յերկինս՝ յորս հանգչի Աստուածն։ — Ապա նոյն ատքուծեամբ և վառեալ հաւատով բուրվառը գործնեալով՝ Ճամբայ գրաւ որ երթան իրենց եկեղեցին և իրեն համար այլ աղօթեն. «Ինդրէք յԱստուծոյ վասն իմ, զի և ես քրիստոնեայ եմ»։

Մէկ ժամուան մէջ ինչ այլ և այլ տեսարանք. քանի զարմանք յերկրի և յերկինս. ինչ ուրախութիւն և պարծանք քրիստոնէից, և փառք քեզի, ով աքանչելի գործիք՝ որ Խաչ. որ երբեմն քան զամենայն գործիս գժպհի և չարաչար էիր, հիմայ քան զամենայն՝ ցանկալի և փրկարար. երբեմն անյուսից անգամ գժոխոյն՛ի գառնութիւն, հիմայ ամենէն վերջին և զօրաւոր յոյս սրտի. սրտի՝ որ աշխարհիս և կենաց ունայնութեանց և սպասելութեանց մէջ թաւալելով, երբ կու հասնի անոնց վերջը, և երբ ոչ օգնութիւն և ոչ փրկութիւն մը կրնայ գտնել անոնցմէ կամ ուրիշ մէկէ մը, այլ և տակալի վախով կու պաղի՝ յաւիտենական դատաստրի և դատապարտութեան մը մերձաւոր յիշատակաւ, — յանկարծ նուաղեալ աչաց վերջին լոյսը քու վրադ կ՛ընկնի. և հաւատոյ վերջին ձգով տեսնելով՛ի քեզ կատարուած աստուածային գերագոյն հանդէսը և զոհը, վերջին քայլին հասած յոյսը պնդապինդ կու բռնէ. սիրոյ կայծակ մը կու ծագէ հոգւոյն վրայ, և զքեզ, ով աննման անգին գործիք, զքեզ՝ որ ընչին փայտի կտոր մը կ՛երևիս, աւելի քան զհամատարած ջրհեղեղին վրայ լողացող մարդակերց լաստափայտը՝ մեծագոյց և ամուր կամուրջ մը ձգելավ երկու յաւիտենականութեանց իարան դուռը վին վրայ, կ՛անցնի՛ի կողմն փրկութեան

և անվախճան կենաց։... Ո՛հ. ինչմե՛ այսոհետև կան կրակը մարել չէն մեծ հրաշքդ՝ որ Մախոժի հոգեւոյն աչքերը բոլորովին լուսաւորեց, ինչմե՛ չբաց ցաւ անոր ընկերաց մոգուց աչքն այլ, որք փոխանակ անոր պէս պայծառանալոյ, կարծես անոր լուսոյն աւելի սևերես երևցան. կրակին վախէն աւելի՝ Մախոժի քրիստոնէութենէն տագնապելով՝ իրենց չաստուածոյն աւելցուցած մոխրին գոյնն առին. և պահլաւերէն պապաչելով, մանաւանդ Թէ սատանայօրէն բարբանչելով մոռցան, կծրլքն և ապերախտք, դեռ նոր տեսածնին. և այն գիշերը խառնակ ու խեղաւ խորհուրդներով կոծուելով, երկրորդ օրը հազիւ լուացած՝ գնացին մարզպանին մատնելու իրենց դաւէն ելած և Քրիստոսի փարախը մտած Մախոժը։

Նիխորական, որ (ինչպէս իր վերջը ուրիշ աշխարհի մը մէջ ըրած գործովն այլ կ'երևի), մեծահոս քայց վատասիրտ մարդ մ'էր, մեկէն Մանաճհրի պէս զՄախոժ այլ յատեան կանչեց, և սկսաւ յանդիմանել. « Ա՛յ Թշուառական, ընդէր » զհայրենի մոգութիւնան Թողուս, և յիմար և » ուխտակոտոյս լինիս։ — Պատասխանի ետ երա » նելին և ասէ. Ձչմարտիս ասեմ, ով դատաւոր » վան իմ, զի 25 ամ ունիմ՝ որով ընդ վայր ա » նդադաւորեցայ. իսկ այժմ ծանուցեալ զՁչմա » րիան Աստուած՝ ի հայրենի բազմաստուածու » Թենէն հրաժարեցի. վասն որոյ ոչ այսուհետև » կենցաղոյս պատրանք յայլոց հաւատոց անջա » տեցեն զիս. քանզի հանդերձեալ եմ տանել » հասեալոց տանջանաց »։ Ա՛յս համարձակ և կրօրոշ խօսքին փոխարէն՝ հրամայեց մարզպանն՝ որ ծեծ զարնեն Մախոժի երկու անգամ տասներկու. (որ կ'երևի Թէ Պարսից պատժողական օրինաց մէջ նշանակութիւն մ'ունի)։ Անկէ զատ՝ անոր վայելուչ հատակին և մոգութեանը զարդ մօրու-

10477396

քը և մազերը՝ կտրել տուաւ. ձեռք ու ոտքն այլ կապել տալով հրամեց որ ձգեն ՚ի բանտ. ուր որ բաւական աաեննէ վեր բանտուած էր երեն ալեա զրադեշի ալանդէն հրաժարող և քրիստոնեայ եղած Ռաժիկ մը Ներսէս անուամբ, որ և յետոյ Մախուժի վարդքը և նահատակութիւնը գրեց. (ըստ Յայսմաւուրքաց վկայութեան.) իսկ հինայ կուստուկերնէր անոր « զտուրը հաւատս, և զսաղմոս » քան. և այսպէս անդադար պաշտէր զԱստուած » և աղօթէր »:

Նիխորական՝ Թերևս Մախուժի նշանաւոր և մոգ ըլլալուն համար՝ չէր համարձակեր աւելի խիստ և յեռին դատաստանաւ դատելու, կամ յարմար ագոյն ժամանակի կուսպասէր: Բայց էյաջողեցաւ երեն այս ժամանակը. վասն զի յետ կանչուեցաւ ՚ի Խոսրովայ արքայէն Պարսից. և զՄախուժ Թոզլով ՚ի բանտին՝ գնաց աւ Թագաւորն, ուր քիչ աաեննէն սպարապետ դրուելով Յունաց դէմ Լազիտանի պատերազմաց միջոց, հոն զրկուեցաւ 60000 զօրօք. որոց մէկ երկու անգամ իր հպարտութեամբ և անհանձարութեամբն յաղթուելու պատճառ եղաւ, և գրեթէ բանակին քաուորդը կարդել տալով առանց Թշնամեաց վնաս մը հասցընելու՝ քաշուեցաւ ՚ի Վրաստան. ուսկից կանչուեցաւ ՚ի Պարսս, և երեն իայտաուսկ զօրավարութեանը վարձք, չարաչար և պժգալի պատիժ մ՚առաւ. սրտմտեալ Թագաւորն՝ ոչ ոչ անոր կաշին հանել տուաւ, և տիկ ձևացընելով Տիզբոն մայրաքաղաքի ամենէն բանուկ հրապարակին մէջ կախել տուաւ:

Նիխորականի յաջորդ մարզպան եղաւ Նախորդին պէս, երեք տարի. որ և ՚ի սկզբան իր նախորդին պէս յատեան քաշեց զՄախուժ, և քննելով ու նոյնպէս հաստատուն գտնելով զնա ՚ի հաւատս Քրիստոսի՝ աւելի չարաչար ծեծել տուաւ, և եր-

կաթի չլթաներով կապել ու թողուլ ՚ի բանտին: Այս եռամեայ բանտարգելութեան միջոց Մախոժ անդադար աղաչանօք մկրտեցաւ իր բանտակիցէն՝ (Ներսէսէ) որ և քահանայ էր, և Յայսմաւուրքն աբեղայ կոչէն. և ինքը խնդրեց, որ իրեն անուն դնէ Յիպէոպլիպ, կամ ըստ Պարսիկ հնչման Եպիփէոպլիպ, որոյ բուն իմաստն է Աստուծոյ շնորհահաւորյց կամ Աթոռածաղկէոյն, ինչպէս կ՚ըսէ Յովհան կաթուղիկոս. կամ ինչպէս մեր վկայաբանն կ՚ըսէ, յԱթոռածոյ-ֆրկնէալ, և կ՚աւելցընէ թէ և ընդգմանի Աթոռածաթոռ. վասն զի այս անուանս աւելի ծանօթ և իմաստուն մօտ ըլլալով այսպէս անուանեցին Հայք և այսպէս կարդացին ՚ի ոճաւորյց. նոյնպէս կ՚ընեն և օտարք՝ երբ ուզեն թարգմանաբար կոչել այս Պարսիկ անունը: — Կնքոյն և անուանն հետ երանելի մոգն փոխեց իր ձևն այլ. ինչուան այն ատեն իր սովորական հագուստներուն էր, հանեց զանոնք, բաժնեց ալքատաց, և անոնց տեղ հագաւ մագեղէն, և բոպիկ ոտից այլ հոդաթափ: « Եւ այսպէս » պահովք և աղօթիւք հակէր, սաղմոսելով անդադար, գեղեցիկ կրօնաւորութեամբ »:

Յետ երեք տարւոյ՝ Նախապետին տեղ եկաւ Քնարիկ ըսուած մարզպան մը, որ հակառակ գեղեցիկ կոչմանն՝ խառնակ և դաժան ձայներ լեցուց. առջիններէն աւելի խստանալ սկսաւ քրիստոնէից վրայ իրեն համամիտ պաշտօնէիքը, որոցմէ քարագոյնն էր ատենադպիրն: Սա լսելով Աթոռածատրոյ դիպուածը՝ գնաց ՚ի բանտ, և կէս յանդիմանութեամբ և կէս խաբէութեամբ սկսաւ ըսել. Միայն դուն այդչափ խելացի գտուեցար՝ որ քոլոր Արեաց (Պարսից) աշխարհը բաւական չտեսեր, և ելար դնացիր ուրիշի ծառայ ու գերի ելար: — Աթոռածատրոյ պատասխանեց, թէ ծառայելն ամօթ չէ, այլ և բնական ամենուն. դու

որու ոչ կարօտիս՝ անոր ծառայ եա, կենդանիք մարդկան կու ծառայեն, մարդն այլ Աստուծոյ. եա երբեմն ազիատաբար ընդունայնութեան ծառայեցի, « Իակ յորժամ գթացաւ յիս Աստուած՝ » կալեալ զմտածութենէ իմէ՝ կապեաց 'ի սէր » պատուէրանաց իւրոց, ներկեալ յաւուր ընորհն » իւրոյ. զոր ոչ կարացեն կենցաղոյս փորձու- » թիւնքս փոփոխել »: Պարին փոխանակ իր լեզուի ճարտարութիւնը թափելու, որով՝ իմացաւ թէ պիտի չկայլուի, բերը վերցընելով՝ անդթաբար ծեծեց զվկան. և յետոյ ուրիշ տանջանք և նեղութիւններ այլ տալ տուաւ. բայց ոչ երով և ոչ բանութեամբ կրցաւ յաղթել: Միայն թէ իր և նմանեաց ըրածներն ձանձրացուցին զՀայր, որք և ազգովին բոլոք խաբրեցին առ Թագաւորն Խոսրով, յիշեցընելով իր պապուն խոստումնքը՝ ընելու զՀայս վասն հաւատոց:

Խոսրով առանց դժուարութեան լսեց Հայոց պատգամաւորաց. վասն զի կու վախեր որ չըլլայ թէ նեղանալով իրմէ գլուխ քաշեն և Յունաց կոչմն անցնին, որոնց հետ արդէն թշնամութեամբ և կռուով էր: Խոսացաւ շուտով քննութիւն և արդարութիւն ընել. և յիրաւի, առանց ուշացընելու խաբրեց 'ի Հայս երեք մեծ և խոհեմ իշխանները, որք էին Նափոյ, լատ պատուոյ աստիճանին կոչուած դրովնդպան. Խոյոտ՝ Թագաւորին հաւատարիմ պատասխանոյ մէկն, և Պէրոզ՝ Ուէյ գաւառին մոգպետն. որ և իրենց տիրոջ հրամանին համեմատ՝ անուշա քննութեամբ գաւեղով՝ դատաստարեցին անիրաւ զրկահարները, և առնուան պէս դիւրութիւն ըրին Հայոց, որ փոխանութեամբ ծառայեն Պարսից Թագաւորին:

Սակայն այս դիւրութեան մանակից չեղան Հայ էրզրոք, մանաւանդ զրադէշական կրօնքէն 'ի քրիստոնէականը դարձնելք, ինչպէս էին Յի-

զնատեռազնա, Ներսէս, և անոնց բանտակից Աստղատիկ մը Սահակ անուամբ: Ահա երեքն այլ յատեան կանչելին եռատեառքն քննիչք, քանի մը անզգամաց մատնութեամբ գրգռուած: Պետրոզ՝ երբև պաշտօնեայ կրօնից՝ սկսաւ մէկ մէկ քննել. «Դուն ինչո՞ւ քրիստոնեայ եղար», հարցուց նախ Ներսեսի: Նա այլ ըսաւ. Մայրս բուն քրիստոնեայ էր, զիս այլ քրիստոնէութեամբ մեծցուց: — Հապա դո՞ւն. հարցուց Սահակայ: — Ես ըղձայութեան առենէս քրիստոնեայ եղած եմ, ըսաւ: — Կարգն եկաւ Աստուածատրոյ, որ ընկերացը քննութեան առեն՝ եռանին կեցեր ցած ձայնով «Տէր, մի սրտմտութեամբ քով յանդիմաներ զիս» սաղմոսը կ'ըսէր. իր ով ըլլալը լսած պիտէին դատաւորքն, և իրենցմէ առաջ եղած քրնութեանէրն այլ լսելով՝ վախցան որ նորէն իրենց կրօնքին նախատինք չհասնի անոր իսօքերէն ամենուն դիմաց. ուստի զինքն առանձին կանչելով և յանդիմանելով՝ ըսաւ մոգպետն. «Ահ թող» շուտափոյթ, ընդէր զլուսաւոր դէնն Թողեր, և նախնեաւոր քրիստոնէութեան հաւատացեր»: Սուրբն պատասխանեց Թողած կրօնքին խայտառակութիւնը ցուցընելով, և ընդունածին սրբութիւնը. և Թէ «Քրիստոնէութեան միայն է կայ» Թողութիւն վերկել յահագին 'ի մահուանէն»:

Յայտնի է որ այսպիսի գեղեցիկ պատասխանեաց փոխարէն ծեծ ու փետ պիտի ըլլար, և այլ սեբելին. վասն զի հրամեց լսողք մոգպետն որ սրբոյն պարկեշտ պարեգօտը պատռեն, կնկտուքը գետին զարնեն, գլուխը կոփեն, և մօրուքը փետռեն: Ասանկ խղճալի կերպարանքով դարձուցին զՍտեփաննոս 'ի բանտ՝ իր երկու ընկերոջը. և երեք օրէն եռև նորէն յատեան բերին, քննեցին ու նոյնպէս Հաստատուն գտան: Ապա ջատագով մոգպետն պատուիրեց որ երեքն այլ

զատ տեղ սենեակի մը մէջ փակեն, ցորեկն անօթի թող թողուն, իսկ գոլոր գիշերը ծխով մխով հեղձամղձուկ ընեն զանոնք: Թէ և չմեռան, բայց շատ չարչարուեցան նահատակքն. սակայն խեղդուած ձայնով այլ չդադրեցան աղաղակել մինչև ցառաւօտ: Տան օր այսպէս չարչարանօք մնացին 'ի բանտին. վերջի առաւօտն որ էր Նոյեմբեր 9 և կիրակի օր, Սատուածատուր պատմեց ընկերացն՝ Թէ այն գիշեր յերազին տեսաւ որ մէկն վարոցով ուժով մը զարկաւ գլխուն, ուսկից արիւն կը վազէր երկու աչաց միջոցէն. բայց մէկէն երեք լուսաւոր անձինք վրայ հասան, վերցուցին վարոցաւոր մարդը, և իր գլուխը մարգարտակապ պսակ մը դրին: — Անշուշտ, ըսին ընկերքն, քու մարտիրոսութեան և պսակուելու ժամանակդ մօտեցեր է:

Ոչ միայն մօտեցեր, այլ և հասեր էր օրն և ժամն. արդէն դահձապետն բանտին դուռը կուգիտէր. և ներս մանելով՝ նշան տուաւ Յիզիտբուզիտ որ գայ ետևէն: Զգիտեմ իր ընկերացց որոմնութիւնն աւելի մեծ եղաւ իրմէ զատուելնոն և մնալնուն համար, թէ իր ուրախութիւնն 'ի հանդէս նահատակութեան կանչուելուն համար. անշուշտ երկու կողմէն այլ ոչ առանց արցունքի տուին այն ողջոյնը և համբոյրը՝ որ երկրի և երկնից միջոց կախուած կապ մ'էր. ամենքն այլ փափագէին այն կապը բռնած վերանալ յերկինս, բայց միայն մէկուն հրաման եկած էր վերջն: Փութացաւ Յիզիտբուզիտ բաժնուելու իր քրիստոնէութեան վարդապետին գրկէն, ('ի Նեռսեհ) որ ջուշանայ երկնաւոր վարդապետին Քրիստոսի) գիրկը հանգելու. և երթալուն աւուն՝ «ի կարդալ իմում լուար ինձ՝ Սատուածդ», սաղմոսն ըսելով շուտով հասաւ յատեան դատաւորացն, որոց հետևանեալ էր ջորտրդ մ'այլ,

կամ դահճապետն կամ նոր մարզպան մը [1]: Զորս դին պարսպաձև քոլորած կենդային մեծին Դուռնայ քրիստոնէից անհամար բազմութիւնն, որք իրենց կրօնից ազատութիւն ունենալով՝ անվախ եկեր էին տեսնելու օտարազգւոյն նահատակութիւնը. մէկէն հոգւոյ ինամութեամբ իրենց եկեղեցւոյն պայազատելու գնաց:

Հրապարակաձև տաճարին, կամ այն զարմանալի Թատրոնին մէջ երեք փայտ կանգնած էր, երեք յենարան քունի օրհասականաց:... Գեղեցիկ ծառն և ամենապէտ փայտն՝ ասկէ աւելի պիտգալի պաշտօն չեն կատարեր. բայց յետ որոյ այն գերագոյն Մէկն սանդ փայտի մը վրայ կախուած անմահական կենաց պտուղ երևցաւ, այդպիսի փայտն այլ շատ հեղ շատոց ցանկալի եղաւ, ինչպէս հիմայ այլ Աստուածածառոյ. որ և ուրախութիւ իր յետին յենարանը ոչնունելով, գուցէ պահ մը կարծեց, թէ ուրեմն իր երկու բանտակիցքն այլ վերջապէս իրեն ընկերակից պիտի ըլլան յաւիտենական Ճամբուն մէջ: Իրաւ ունեցաւ երկու ընկերներ, բայց ոչ զՆերսէս և զՍահակ. այլ զնմանիս անոնց՝ որ իրեն նմանութեան նախօրինակին երկու կողմը կանգնեցան՝ ի Գողգոթա. — երկու յանցաւոր, երկու չարագործ, երկու մահապարտ: Այս Յիսուսի նմանակցութեան պատիւն այլ ունեցաւ Աստուածածառը. — Կու տեսնեմ այդ փայտը, կանչեց մոգպետն, ադոր վրայ պիտի մեռնիս չարաչար, եթէ յամառեալ ճնաս մտացդ վրայ: — Ես հաստատուած եմ, ըսաւ տուրըն, ՚ի հաւատս Քրիստոսի, և ամենևին դառնալիք չունիմ. դու ընելիքդ կատարէ տուր: —

1 Յովհաննէս կաթուղիկոս՝ Վշնաս-Վահրամ կոչէ զմարզպանն. «յորմէ բազում չարչարանս կրեալ... ՚ի» Դուին քաղաքի պատկի մարտիրոս պսակաւն»:

Հրամեց մոգպետան որ տանին զնա 'ի փայտն. Ա-
ռաւածատուր ուրախութեամբ վազեց գահիճ-
ներէն առաջ, որք մերկացընելով զնա՝ կապեցին
և կանգնեցին:

Շնորհակալ եղաւ Սուրբն՝ որ նաև այսպէս
զգեստներէն կողոպտեալով այլ՝ զինքը կուռնամանցը-
նէին իր տիրոջն 'ի խաչին: — Մոգպետան՝ կամ յի-
րաւի խնայելով, կամ սատանայութեամբ յայլ-
ել ուզելով նահատակին, վերջին անգամ մ'այլ
խաւրեց անոր՝ ըսելու, որ դեռ ժամանակ կար,
բայց վերջին և կարճ ու անդարձ ժամանակիկ մը՝
զինքն ապրեցընելու, եթէ հրաժարելով 'ի քրիս-
տոնէութենէ՝ գառնայ 'ի հին մոգութիւնն: —
Սուրբն և ոչ պատասխանուց արժանի սեպեց այս-
պիսի դեսպանութիւնը: Իր լռութիւնն լուծեց բըր-
նաւորին արիւնալից հրամանը. և ահա սկսան
գահիճքն սուր սլաքներով խոցոտել կողերը, և
արեան անձրև մ'իջուցընել:...

Նոյն տաւն երկու յանցաւորներն այլ հանե-
ցին 'ի փայտն. աչակոլմեանն՝ նման Քրիստոսի
խաչակցին, որոյ հաւատացեալ էր, և ազգաւ
Խուժիկ, հաւատքով սրբոյն ոսքերը պագաւ, և
անոր արիւնով թրջած հողը իր ծոցը կուլեցը-
նէր. իսկ անզգամ գահձապետն անոր գլուխը
կոփելով շուտով հանել կանգնել տուաւ 'ի փայ-
տըն, և նետով զարնել. որ և շուտով աւանդեց
հոգին: Զախակոլմեանն այլ նոյնպէս նամանոլ ե-
ղաւ իր հին կոչմնակցին. աներաւութեանցը վրայ
մեծապէս մ'այլ աւելցուց. Հրեայ էր ազգաւ.
սկսաւ ողողակել վայրախօս տուրէք. Չխա «մի
» կորուսանէք. զմոգութիւն յանձն առնուամ»:
Դատաւորք մեկ ջըրին անխիղճ և անգեղջ ձայ-
նին. կապեցաւ կախուեցաւ և կորաւ. ինքն իր
պատապարտութեանը վկայելով:

Իսկ «Երանելին 'ի մէջ երկուց մահապարտացն՝

» ՚ի բարձր տեղւոջ ողջակիզեալ յանդիման ա-
» րեգականն և ամենայն ժողովրդոցն. որ ունէր
» խորհուրդ զարմանալի, որ յիշատակեալ ՚ի նա
» տերունեւոյն բան՝ ըստ Ճշմարիտ խոստմանն, թէ
» որ հաւատայ յիս՝ զգործն զոր ես գործեմ և
» նա գործեսցէ, և մեծամեծ ևս քան զնոսին. և
» Առաքեալն ասէ. Զորս յառաջն Ճանաչէր՝ յա-
» ռաջագոյն հրաւիրեաց կերպարանակից լինել
» պատկերի Որդւոյ իւրոյ: — Եւ այսպէս քա-
» ջալեթեամբ վկայեաց տէրըն Ցիզիսբուզիտ, ՚ի
» իգ ամին Խոսրովու Թագաւորին, որ օր երկու
» (էր) քաղց ամոյ, յաւուր կիւրակէի, յեր-
» րորդ ժամու »:

Ամենապարտ դատաւորքն իբրև վերջին վճիռ՝ չԹողուցին որ մեկէն վերցընեն Աստուածատրոյ մարմինը. բայց ոչ այլ շատ կրցան ուշացընել. հաւատացելոց խնդիրն և ձայնն բարձրացաւ. յալԹանակաւ ելլուցին քրիստոնէացեալ մոգին մարմինը, և մեծ հանդիսիւ ու փառօք փոխեցին ՚ի հանգիստ վկայից, երեն արժանաւոր տեղ մը ՚ի տէրըն ամէնայն. որ և երկնափայլ լուսով պայծառացեալ՝ աւելի զուարճացուց զհաւատա-
ցեալս և ամաչեցուց զմոխրապաշտ մոգերը:

Այսպիսի պանծալի և շատ առեներ վեր չբառած նահատակութեան մը համբաւ, (որով և Ցիզիբոզիտ անունը)[1] շուտով տարածեցաւ բոլոր ա-
րևելեան քրիստոնէից մէջ, և Ցունաց կայսրու-

1 Այս անուանս մէկ հնագոյն գործածութիւն մը կայտնուեցաւ ՚ի Զինաստան, գիտնոց և քրիստոնէութեան մէջ հռչակեալ արձանագրութեան մը վրայ, չինարէն և տորերէն, պատմելով այն աշխարհին մէջ քրիստոնէութեան քարոզութիւը յամին 636. արձանն գրուած է յամին 781. տորագրողներէն մէկն է Ցեզբոզլոպ քահանայ, հայր Ադամայ տարկաւագի, փոխանորդ արքեպիսկոպոսին:

10477396

Թեան ընդարձակ գաւառները. ուրախացան մեր սուրբ կրօնից նոր և յայտնի յաղթանակին վրայ. բայց ամենէն բաղդաւոր սեպուեցան Հայք, ա- նոր հանդիսարան ընծայելով իրենց մայրաքա- ղաքը, մայր եկեղեցին, և ինչուան հիմայ՝ տարե- կան տօնախմբութիւն մը:

Նախայիշեալ Մենանդր պատմիչն՝ իր կորու- սեալ և կորատեալ պատմութեան մէկ պատա- ռին մէջ՝ սրբոյն մէկ վերջի խօսքը կու յիշէ, երբ խաչին վրայ պրկուած էր, և երբ կու յորդորէին Թողլու զքրիստոնէութիւնը՝ որ իրեն մահուան պատճառ պիտի ըլլար. Ես ոչ եթէ կը ցաւիմ, ըսաւ, այսպիսի կրօնք մը գտնելու, հապա ուշ գտնելուս համար: — Իսկ նոյն հեղինակին ա- սուրբն նուիրեալ վերատեսութիւնն, զոր և 'ի սկզբ- բան յիշեցի, այս է.

Մոգ ես երբեմն ի Պարս էի Ցիզիտուզիա,
Ի հեղեգան անտառս ըզյոյս իմ կառուցեալ.
Հուր ճարակէր զտատանն իմ. յօգըն ձեպեցի.
Ձեպէր ի նոյն ու ամենազօր Քրիստոս ծա-
ռայն.
Նա զբռնութիւն նուաճէր բոցոյն. իսկ ես
պարտեալ՝
Զատուածայինըն յաղթուեր ընկալայ պատկ:

Ա յսպէս օտար մը, Ցոյն մը, բայց հաւատա- լիմ և ընտիր հեղինակ մը, Մենանդր, կարճ տո- ղերով գեղեցիկ և թանկ վկայութիւն մը կու տայ՝ թէ Աստուածատուր յաղթական Խաչատուրը, և թէ յաղթահռիթ հաւատոց ամենազօր Քրիստոսի ծա- ռայն. որ թէ ոչ կաթուզիկոսն Հայոց՝ այլ Ցոյն

10477396

նայ մէկ եկեղեցւոյն աւազեբեցն էր. որ «զբըռ-
նութիւն նուաճեաց բոցոյն» ի Ճարակեբն ի սան
հաամակարին, և զաոպուածայինն յաղնուելեան պատ
ւոյց ի գլուխ քրիստոսահրաւէր մոգին Մաշտո-
ժի, փոխեբով զնա ի Ցիւլիոբիոպէտ, այն է Աս-
պատ-ապ-պատ:

10477396

10477396

ԻԲ

ԵՐԱՋ ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՑՍԵՐ

3 ՅունԱիս, 713.

Սովորաբար քնացողքն կարծուին երազա-
ւեա. բայց բարոյապէս խօսելով՝ աւելի շատ են
արթնութեան ատեն երազ տեսողք, երբ չըլ-
լալու կամ շատ անատոյգ ու դիպուածական
կամ չափազանց բաներ կու մտածեն, կու
յուսան, կ'ուզեն կամ կ'ատեն: Ախորհի քուն
կամ երազն այլ՝ գրեթէ բնական քնոյ և երա-
զի պէս հասարակ է մարդկան, թէ և ոմանք
քիչ ոմանք շատ տեսանեն. խակ իր ազդեցութիւնն
աւելի զօրաւոր է, իր բերած երբեմն ուրախու-
թեամբն և շատ հեղ տխրութեամբը: Բան մ'ե-
րազել փափագով և յուսով՝ և գանել զայն, մեծ
բաղդ մեծ ուրախութիւն է. երազել և չգանել՝
տխրութիւն է. առանց երազելու՝ գտածը կո-
րուսանել՝ աւելի մեծ և սոյգ տխրութիւն է.
խակ երազել և գանել, յետոյ գարձեալ այն փա-
փագած և գտածը երազն պէս կորուսանել՝ տըխ-
րութենէ ալ վեր է, ցաւալի ափշութիւն է: Ախ-
պիսի է մեր պատմելու երազն ալ. որուն նը-
ման սատիկ՝ երաս քիչք երազած են, բայց շա-
տեր կան որ ատոր կու նմանին, գոնէ երազին մէկ
մասովը: Երկրաւոր փառաց և բաղդի յեղափո-

խուԹեանց մեծագոյն օրինակ մը ցուցընելով՝ կըրնայ ամենուն իրատ ըլլալ Վարդան կայսեր երբալն։

Ա յս Վարդանս ինքնին երազեալ՝ այսինքն մըտացածին կամ առասպելեալ անձ մը չէ. այլ ստոյգ և պատմական, Թէ ինքն և Թէ իր գլխաւոր երազն. քեզի ազգակից է, Հայկակ, և Յունաց Կոստանդնուպօլսի կայսերաց Թագակից, ը գաըրուն սկիզբը։ Երբոր մեծին Կոստանդիանոսի ցեղին պայազատուԹիւնն հատաւ մահուամբ Փոքր Թէոդոսի և անոր քեռւան Մարկիանոս կայսեր, կայսերուԹիւնն զօրաւոր կամ բռնաւոր իշխանաց ձեռք ընկաւ, (աւելի Թրակացի իշխանաց) որք դար ու կէս տիրեցին. ասոնց վերջինԹերն Մօրիկ կայսր՝ ըստ մեր պատմչաց՝ Հայ էր, յՕշականի գեղէ Արտագածոտն գաւառի[1]. ասոր յաջորդ Փոկաս սպանանելով անուանին Հերակլ կայսր՝ յափշտակեց զԹագը և ժառանգեցուց իր ցեղին ամբողջ դար մը։ Բայց որովհետև Թէ ինքն Թէ իր նախորդաց շատերն յափշտակող եղեր էին, և իր յաջորդքն այլ անարժան և ժողովրդեան անտիրելի էին, ԹագախնդրուԹիւնն կամ կայսերուԹեան փափագն և կռիւն՝ ազգային քան մ՚եղաւ զօրաւոր և ճարպիկ իշխանաց։

Ասոնց մէջ՝ եԹէ ոչ շատուԹեամբ Թուոյ՝ բայց շատուԹեամբ արդեանց և ուժոյ, նշանաւոր էին գլուԹէ բոլոր ե–ԺԱ դարուց միջոց՝ մեր հայրենի Հայ իշխանաւորքն և զօրավարքն՝ Կ. Պօլսի ինքնակալաց ծառայուԹեան մէջ, ինչպէս յայտնի է ազգային պատմագիտաց. տպա զարմանք չէր եԹէ իրենք այլ՝ բնիկ Ցոյն իշխանաց հետ՝ կայսերա-

1 Ըստ Յունաց՝ էր յԱրտաբիտոս քաղաքէ կապպադովկիոյ, որ է՛ի փոքր Հայս, և բուն ցեղն հռոմէացի էր։

10477396

կան Թագին փախչագող կամ յափշտակող ըլլա-
յին. մանաւանդ որ շատ հեղ իրենցմէ առաջ՝ թէ
ազգային թէ յոյն զօրքն և իշխանքն՝ իրենց կ'ըն-
ծայէին Թագը: Արդէն Հերակլի վերջին պայազա-
տաց առեն մէկ երկու այսպիսի անձինք փորձ
փորձեցին, թէ և ոչ յաջողեցան. ինչպէս Շապուհ
մը ամատունի կամ պարսիկ, որ երբեմն արևմը-
տեան Հայոց զօրավար կամ իշխան էր, և յամին
667 ի Կոստանդ (Թոռն Հերակլի) կայսերէն
գլուխ քաշեց, բայց դիպուածով մը շուտով մե-
ռաւ (ձիէն ընկնալով): Հետևեալ տարին Կոս-
տանդը սպանողք իրենց կայսր ընտրեցին զՄժէժ.
որ հաւանօրէն Թոռն էր մեր Մժէժ Գնունի զօ-
րավարին, որ Հերակլի առեն քաջութեամբ և
խոհեմութեամբ շատ անուանի էր. իսկ կայսր
ընտրուած Մժէժն աւելի երևելի էր իր հասա-
կին մեծութեամբ և գեղեցկութեամբն, որով հա-
մար ընտրեցին զայս սպանելոյն հակառակորդքն,
և խոստացան պաշտպանել. վասն զի ինքն Մժէժ
կու հրաժարէր և յանձն չէր առնուր. և անոնց
տիրատեցութեան ալ զոհ եղաւ. և ոչ տարի
մը ակամայ կայսրութեան անունը կրելով Թագին
հետ իր Թագադանուր գլուխն ալ կորոյս (669),
զոր Սիրակուսայէն (Սիկիլիոյ քաղաքէ) խաբե-
ցին ՚ի Կ.Պօլիս առ որդին Կոստանդայ՝ Կոստան-
դին Դ: Այս Կոստանդին Թէ ծննդեամբ և Թէ ար-
դեամբք արժանի ժառանգ էր աթոռոյն, բայց
անարժան հօրը նման՝ անարժան որդի մը յա-
յտրդ ունեցաւ, այն է Յուստինիանոս Բ:

Ասոր անկարգութեանց, անգթութեանց, և
անկրօնութեծ չդիմանալով իր ժողովուրդն՝ գահ-
ընկէց ըրին (695), և տեղը նստուցին Ղէոնդ
պատրիկ քաջ զօրավարը, որ հայրենեօք էր յի-
սաւրիոյ Կիւրիկիոյ, և հաւանօրէն Հայ, ինչպէս
էր անուանակոչ իրմէ ոչ շատ տարի վերջը ընտ-

10477396

րուած և 25 տարի (717-741) կայսր եղող Լեւոն Իսաւրացին. (Թէպէտ վարքագիրն և գործքերուն իր նախորդէն՝ Յուստինիանոսէն՝ պակաս զգուշ չեղաւ): Վեւոնդ Թէ և սիրելի և արժանաւոր անձն, բայց իրեք տարիէն եաև (698) իրմէ բռնանագուն մը ձեռք ընկաւ. Ապիմար անունով կռիկոսցի մը տիրեց Կ.Պօլսոյ, և Վեւոնդի քիթը կտրելով, (ինչպէս Վեւոնդ ալ Յուստինիանոսին կտրեր էր) փակեց վանքի մը մէջ, և ինք զինքն տանուտեց Տիբեր Ե:

Այսպէս կայսերութեան կամ Թագին խաղալիկ եղած առեն՝ մեր Վարդանն այլ իր կայսերական երազը տեսաւ: Իր ինչ տոհմէ կամ տուն էք ըլլալն յայտնի չէ, Թէ և յոմանց Մամիկոնեան կարծուի. անշուշտ այն Հայերէն էր որ շատոնց Յունաց ծառայութեան մէջ մտեր և յառաջացեր էին. իր հայրն այլ յունական անուամբ Նիկեփոր պատրիկ կոչուեր. ինքն այլ զինուորութեան մէջ յառաջադէմ և ճարպիկ, լեզուանի և զուարթ մարդ մ'ըլլալով՝ սիրելի եղած էր ճանչուորներուն. և աւելի այս ձիրքերուն ուժովը՝ քան Թէ քնով կամ գինուով հարբած ըլլալով՝ երազ մը տեսաւ, (յամին 701) որ իր կենաց մեծ և իրական երազին պատճառն եղաւ: Տեսածն էր, ինչպէս ինքն պատմէր, արծիւ մը որ գլխուն վրայ կու Թռչըտէր. Անշուշտ ասիկայ նշան է, ըսաւ, որ օր մը ես կայսր պիտի ըլլամ: Եւ ինչպէս որ կ'երևի՝ միայն զինուորական և աշխարհային բաներու համառ, աւելի հարկաւոր բաներու անհամառ էր. գնաց անուանի եղած ճգնաւորի մը պատմելու և խորհուրդ հարցընելու. ճգնաւորն, որ խաբուած կամ խաբեբայ մ'էր, միանգամային և մեղրաթաթիւ միակամտաւան և երազագէտ մը, Վարդանայ փառահեղ կերպարանքէն յոյսառնըլով որ երաւ կրնայ օր մը կայսր ըլլալ, ինչպէս

վերոյիշեալներն. Անտարակոյս է, ըսաւ, կայսր ըլլալ. բայց՝ (հայհոյանք մ՚ալ աւելցուց) այս պայմանաւ Աստուած քեզի կու տայ կայսերութիւնը՝ որ եկեղեցւոյ չ ըսուած տիեզերական ժողովը ընչեա, այսինքն անոր հաստատած գաւանանքը: Վարդան առանց առաջ եւս մտածելու, իսկոյն տուաւ, որ եթէ կայսր ըլլայ՝ այնպէս ընէ: Եւ երազէն աւելի այն տուա մարգարէին հաւատալով և վստահանալով՝ պատմեց իր մէկ բարեկամին՝ եղածը և ըլլալիքը. բարեկամն՝ որ Ճգնաւորին պէս ցած մ՚էր, ապագայ անստոյգ կայսրէն աւելի՝ ներկայ ստոյգ կայսերէն վարձք առնուլը իրեն շահաւոր գտնելով՝ գնաց ատոր պատմեց լսածը: Ապահովար մէկէն բռնել տուաւ զՎարդան, և խեղի պէս ծեծելէն եաև՝ գլուխն ալ ածիլելով՝ չլթայի զարկած աքսորեց մինչև՝ ի Կիփրոսիա կղզի, Յունաստանի արևմտակողմը:

Վախնալու մահուանէ մը ազատելով՝ Վարդան՝ տասը տարի առեն ունեցաւ իր երազին վրայ նոր նոր երազներ տեսնելու և դեռ յուսով սպասելու. երբ իր աքսորուելէն քանի մը տարի վերջ Յուստինիանոս Ռինոտմէտ, այսինքն Պնչատն (քիթը կտրած), կատղած գազանի պէս փախչելով իր արգելանէն՝ որ էր Քերսոն քաղաքն Ղրիմոս, նախ Խազրաց սպասինելով, տպա Բուլղարաց, և տասնմէկ զօրք առնելով եկաւ պաշարեց առաւ իր հին Թագաւորանիստ քաղաքը և Թագը (705), բռնեց զԱպսիմար որ փախեր էր, և անոր նախորդ Ղևոնդ կայսեր հետ մէկտեղ բերելով, և ամեն խայտառակութիւն տալով՝ կրկնին մէջ գետնի վրայ ձգեց կոխկրտուեց, մինչդեռ լման բած ժողովուրդն սաղմոսին խօսքը իրեն յարմարցնելով կու պոռչըտար. «Ի վերայ իժի և » քարբի գնասցես դու, զառիւծն (Ղեւոն) և » զվիշապն (Ապսիմար) առ ոտն կոխեսցես». յե-

ոտ ուրիշ գազանաց ամփիթէատրոն մը տանել ու գլխատել առաւ զանոնք: Իսկ ինքն իր տգեղ կերպարանաց ծածկոց մը հնարեց, ոսկեզէն քիթ մը. զոր՝ ամեն անգամ հանած առեն, կ'ըսեն, տակաւին գազանական կատաղութիւն մը կ'իմանար. և գազանէ աւելի անգութ և անկարծելի կոտորածներ ըրաւ՝ իր երկրորդ անգամ վեց տարի Թագաւորութեանն առեն: Սատանայական լրբութեամբ մը Սատուծոյ գէմ երդուած էր իր ամեն հակառակորդներէն վրէժ առնուլ. և ոչ միայն անոնց, հապա շատ անմեղաց ալ չարաչար տանջանք և մահ հատուց. արիւնոտ աչացն աւելի կրօնք արբազան բան չէր երևեր: Ոչ միայն կայսրութեան, այլ և մարդկութեան զգուանք և ցաւցանք մ'եղաւ, ուսկից ամենքն կու գանէին և կու դողային:

Յետ չարդելու ընչելու Կ.Պօլսի և անոր մօտ տեղերու մէջ իրեն Թշնամի սեպածներըը, գոլոր ոխը գարձուց իր աքսորանաց տեղւոյն (Փերատնի) բնակչացը վրայ. որովհետև հոն անոնց մէջ եղած առեն միշտ կու սպառնար Թէ երբ ազատութիւն գանեմ՝ զէնդ պիտի չարչարեմ, անոնք ալ ուզեցին զինքը հալածել, և հազիւ Թէ կըրցեր էր փախչիլ անկէ: Հիմայ գոլոր նաւերը ժողվեց, և զամենքը սոխպեց որ գան օգնութեան. ինչուան, կ'ըսեն, 100,000 մարդ լեցուց նաւերուն մէջ և ղրկեց'ի Փերատն, գլուխ գնելով Սատափանուս անուանեալ գազանամիտ մարդ մը՝ զոր անոլորմութեանն համար ամենքն (ώմոփագոս) կոչտկամ կատղած կոչէին. պատուիրեց սատը՝ Փերատնի բնակչաց մէկն այլ ողջ չթողուլ, և անոնց տեղը աքսորածներով լեցընել: Ա.յս աքսորելոց մէկն այլ ըրաւ երազատես Վարդանը, կեփալոնիա կղզիէն հանելով և հոս քշելով:

Թողուինք հոս յիշել Փերատնի մէջ եղած ահեղ

կոտրածը, և անկէ ապրած ու նաւով դէպ՝ ի Կ.Պօլիս վերադարձ տալով և մարդկանց կորսուելը նահանջութեամբ Սեւ ծովուն մէջ. որոց թիւը կ՚ըսեն (գուցէ չափազանցօրէն) 63,000 էր, թէ և մեկաեալ սեպուին նաւաստիք և զօրականք. պիականին հարիւրապետը մղոններով հեռու ծովեզերքներ ծփալով զարնուեցան երկայն ատեն: Կատաղին Սաեփանոս՝ որ քան զՊնչեան նուազ կատղած էր, աչք գոցեր էր որ մաս մը՝ ի բնակչաց Փերսոնի փախչին, և երեն տեղ վերակեցուս Թողեր էր զԵղիա՝ կայսեր զինակիրը: Երբ այս փախչողներն լսեցին որ Սաեփանոս նահանջեալ խեղդեցաւ, սկսան դառնալ երթեն ամայի հայրենիքը. բայց գազանացեալ կայսրն այլ լսելով անոնց ապրիլը՝ նորէն զօրք խաբեց վրանին. անոնք յեսին յուսահատութեամբ զինուած, և խուզուց օգնութեամբ՝ ջարդեցին կայսեր զօրքը, և միաբերան անէծք ու նզովք կարդալով այնպէս հրէշի մը վրայ, ուզեցին զԵղիա (որ երեն կոյսը դարձեր էր) կայսր անուանել. սա վախնալով հրաժարեցաւ: Ահա այն առեն միաբանեցան և կայսր կանչեցին ու դրին զՎարդան, անուն այլ փոխեցին՝ ի Փիլիպիկոս, զոր սկսալ լսելով և գրելով ոմանք՝ Փիլէպէի անուանեն, ոմանք Փիլէպպոս, և ոմանք՝ ի մեր պատմչաց այլ Փիլէի: Ահա բանս եղաւ 711 տարւոյն վերջերը. Վարդանայ երային ատուգութեաւ, բայց ոչ բոլորովին և ոչ կարծածին չափ երկայն և յաջող:

Ահա վայրկենէն եաւ Յուստինիանոս կայսեր անդադարելի կատաղութիւնն և տագնապը նկատրագրել՝ գրեթէ անկարելի է. առջի գործքն եղաւ մեկէն վազել երթալ Եղիայի տունը. անոր երեխայ տղայքը երեն մօր գրկին մէջ ինքն իր ձեռքով սպաննեց, մայրերնին այլ մահուանէ աւելի մեծ նախատանաց մատնեց. յե-

տոյ չուտով նոր նաւախումբ մը կազմեց՝ առնային պատերազմական գործիքներով լցուց, Մօրս անուամբ մեկուս մը յանձնեց սասակ սպառնալեօք՝ որ երթայ հիմնայատակ ընէ զՔերսան, և ոչ մանր տալոյց խնայելով. անանկ որ ոչ կեանքի մնայ, ոչ շինքի նշան մը, այլ վարուցանի տեղ դառնայ: Մօրս սիրտը բաւձանաց համեմատ չուտով հասաւ՝ի Քերսոն, և սկսաւ պարիսպը ծեծել ու փլցընել. բայց յանկարծ խազրաց գունդ մը վրան հասաւ, դադրեցուց: Մօրս տեսնելով որ կամ սասնցմէ պիտի ջարդուի, կամ չետ դառնալով կայսեր բարկութեան զոհ պիտի ըլլայ, ինքն ալ Քերսոնացւոց կողմը դարձաւ, միացաւ անոնց հետ. նոյն միջոցին Վարդան այլ խազրաց կողմէն գալով նոր զօրագնդով մը՝ նորէն կայսերական պատուով ընդունուեցաւ: Յուստինիանոս ինչնանոս կու զարմանար իր նաւերէն լուր մը չառնելուն, և կասկածելով՝ անհամբերութեամբ մնացեալ զօրքը ժողվեց, գունդ մ'ալ՝ի Բուլղարաց օգնութիւն առաւ, և գնաց ցամաքէն մինչև՝ի Սինոպ: Հոնկէ տեսաւ որ նաւատորմին ապատասխաց կու գայ դէպ՝ի մայրաքաղաքն. նաւ մը խաբեց ընդ առաջ լուր բերելու. լուրն ասա եղաւ՝ որ աքսորեալն Վարդան կայսր եղեր է և կու գայ Կ.Պօլսի վրայ:

Հոս վերջին անգամ Յուստինիանոս ոսկի քիմն ընկաւ, և բոլորովին գազանացաւ. անհանգիստ և անդադար վազեց դէպ՝ի մայրաքաղաքն. բայց տեսաւ որ Վարդան իրմէ առաջ հասեր սիրեր է. նոյն երագութիւն դարձաւ՝ի Դամատրիս՝ որ Քաղկեդոնի (Գաստը-քէօյ) և Նիկոմիդիոյ (Իզնիմիտ) մէջտեղն է. բայց հոն ալ Վարդանայ վախն և սուրն հասեր էր. վասն զի հոս խաբեր էր զԵղիա, որ երբեմն իրեն տէրը պաշտպանող զէնքերը անոր դէմ դարձընէ: Եղիա տեսաւ որ այն իր կատղած

հին տէրն պատրաստուեր է պատերազմի. մօտեցաւ անոր Յոյն և Բուլղար զօրացը, իմացուց որ ինքն պատերազմի համար եկած չէ, այլ զնրեննք ազատելու անանկ այլանդակ հրէշի մը ձեռքէ. և խոստացաւ նոր կայսեր շնորհքները. մեկէն իր կոլմը դարձան դիմացի գունդերն այլ: Քրիստոս որ կայսեր ուրիշ բան չմնաց՝ բայց յուսահատ փախուստ. սակայն շուտով վրայ հասաւ իր քաջ բայց սիրանենգ զինակիրն (Եղիա). մազերէն բռնեց քաշեց, և իր դաւաճան սրունքն կտրեց այն գուռզ գլուխը՝ որ 26 տարիէ վեր ահով դողով և անքաւ արեամբ լցուցեր էր զծով և ցամաք արևելեան ընդարձակ կայսերութեան. և խաբեց առ Վարդան: Նոյնպէս սպանուեցաւ Յուստինիանոսի առաջին պաշտօնեային և գլխաւոր պատրիկն Վարազբակուր, որոյ անունն յայտնէ որ ազգաւ Հայ կամ Վրացի էր:

Մօրուսի և Յովհան Ճնճղուկ բառած մէկու մը յանձնուեցաւ՝ աւելի անգութ և արտակուսր գործ մը. սպաննել զՏիբեր՝ զորդին Յուստինիանոս: Իրաւ հրէշի մը ձագ էր սա՝ բայց դեռ անչնաս անմեղ ձագուկ մը, վեց տարեկան. զոր մանն (Անաստասիա) փախուցեր էր Ս. Սոֆոս ծածկի եկեղեցի մը, և վրան գլուխը սրբոց նըշխարքներով լցուցեր էր. մէկ Թաթիկովը խորանը բռնել տուեր էր, մէկալովը Քրիստոսի աշխարհակեցոյց խաչին կտոր մը. ինքն մամին ալ խորանին դռան առջև պահապան կեցած՝ վայրկեանէ վայրկեան կուսպերը սրտաթափ սև վայրկեանին. և ահա անողորմ դահիճքն ներս թափեցան: Անաստասիա՝ վազեց ընկաւ պլլըւեցաւ Մօրուսի ոտքերուն, լալով ճչալով ողորմութիւն կուկանչէր. բոլոր տաճարն, կրնաք ըսել թէ բոլոր բըզնութիւնն իսկ ողորմութիւն կումուրար անմեղ գառնուկի մը համար. բայց այն օրերը՝ վիայն

10477396

մարդկանց սրտին վերցուեր էր ոլորմունքիւնն։ Մինչդեռ մանն Մօրուսի կու պատրաստէր, անդին ա֊նուանեալ ձնձղուկն՝ գիշատիչ անգղ դարձած՝ աղուն վրայէն սրբազան մասունքները վերցընե֊լով, և ինչ մ'ինքն իր վիզն անցընելով՝ քաշեց ե֊րեխայն ինչուան եկեղեցւոյն դուռը, աստիճան֊ներուն վրայ ձգեց, մերկացուց, մորթեց. տարաբ Թաղեց ուրիշ եկեղեցւոյ մը մէջ։ Անով մարեցաւ Հերակլեան ցեղն, ամբողջ դար մը ինքնակալելով վեց Թագակիրներով. որոց վերջնոյն (Յուստի֊նիանոս) տպեղ գլուխն՝ յետ խայտառակուելու 'ի Կ.Պօլիս՝ ղրկուեցաւ մինչև 'ի Հռոմ. և հոն աչալ Ժողովրդեան ուրախութեան պատճառ եղաւ։

Այս ուրախութիւնը երկարատև չըրաւ Վար֊դան, ինչպէս կու յուսացուէր. վասն զի իր խոստ֊մանը վրայ չարաչար հաւատարիմ կենալով՝ ան֊հաւատարիմ եղաւ իր պատուոյն և կրօնից. սուտ Ճգնաւորին ըսածին հաւատալ չանաց միակամեայց մոլորութիւնը ծաւալել յարևելք բոլոր. ուղղա֊փառ եպիսկոպոսները հալածելով և մոլորեալ֊ներ դնելով տեղերնին. Ժողովակ մ'ալ ընել և պատապարտել տուաւ Ջ սուրբ Ժողովը. և իր խելօք գիր մ'ալ գրեց 'ի Հռոմ առ սրբազան հայ֊րապետն. զոր ամենքն արհամարհելով մերժե֊ցին, և ինչուան զինք առնելով իր խաբրած զօրքը չարդել կ'ուզէին, եթէ Ս. Պապն չարգելուր։ Միայն մէկ քարի հովուի մը ինայեց Վարդան. ա֊սիկայ էր Ռաւեննայի արքեպիսկոպոսն Փեղիքս, զոր Յուստինիանոս կուրացուցեր և աքսորեր էր 'ի Փերսան Վարդանայ հետ. որ պանդխտութեան և թշուառութեան ընկեր ունենալով զնա՝ սէր կապեր էր հետը. և երբ կայսր եղաւ՝ դարձուց իր աթոռը շատ ընծաներով. (որոց մէջ կար պզտիկ տակելէն Թագ մը՝ անգին գոհարներով զարդա֊րած, որուն համար Հրեայ մը ըսաւ յետոյ Մե֊

10477396

ծին Կարտլոսի՝ թէ բոլոր Րաւեննայի քրնաղաքերտ մայր եկեղեցին աւելի կ՚արժէ):

Իր երազին և երազահանին միայն հաւատացող և ինչուան կրօնքն ալ արհամարհողն՝ ի հարկէ ուրիշ ազնիւ զգացմունքներ չէր կրնար ունենալ. պէտք չէ քնարերել, թէ արդեօք յիշից Վարդան իր ծագումը, ո՛ր ցեղէ, ո՛ր ազգէ ըլլալն. և երբ աւարկը մը իր նախնական հայրենեացը: Ընդհակառակն կ՚իմացընեն պատմիչք, որ նեղէց զՀայս, և շատ գալ Թաւկան հանել սալով՝ ի Մեծ Հայոց՝[1] քշեց զ և զ Հայոց կողմերը, որ են Մալադիա և Խարբերդ. որոց տիրելով Արաբացիք՝ ընդունեցան և աեղ տուին Հայոց. ասոնք ալ յօժարութեամբ միաբանեցան զիրենք ընդունողաց հետ: Թերևս ասով աւելի քաջալերուեցան Արաբացիք փոքր Ասիոյ զանազան կողմերը կոխելու, ինչպէս Բուլղարք ալ ինչուան Կ.Պօլսոյ մօտ սահմանները աւերելու և այրելու: Վարդան՝ ոչ իր անուան, ոչ իր պատուոյն և ոչ իր աղջի տուած յուսոյն համեմատ՝ քաջութիւն ցըցուց ասոնց դէմ. այլ կարծես թէ իր երազածը և չերազածը տուգել ուզելով՝ ինք զինքը Թոլուց բաղդին գիրկը, և միայն անոր ցուցած փափկութեանցը մէջ Թաղուեցաւ:

Իր նախորդն (Յուստինիանոս) անչափ բանաբանութեր և կռտրածներովը՝ անբաւ ստացուածք և հարստութիւն ժողովեր էր, որով շատ քաղաքներ կրնային շինուիլ, և շատ բանակներ պահուիլ. Վարդան իր կայսերութեան մէկ ուրիշ տարուանը մէջ՝ գրեթէ բոլորն ալ մսխեց, անչափ և անկարգ զեղխութեամբ, որով շատ խայ-

[1] Յայսմ. Հոռի 2. վասն Յուստինիանու ասէ. «Հա-
» լածեաց զազգս Հայոց վասն ուղղափառ հաւատոց յիշ-
» խանութենէ իւրմէ. և ուրախացեալ Տաճկացն բնակե-
» ցուցին զնոսա ՚ի Մելտենի, ՚ի Միջագետս Ասորւոց»:

առաքուԹիւն, Ճնաս և մեղք հասուց չառոնց. և եԹէ գեռ արտաքին սիրուն կերպարանքը և Ճարտար ու բանիբուն խօսուածքը պահած չըլլար, անշուշտ և ոչ այն 18 ամիսը կու Ժապաւէն ըէը: Բայց ինքը մեծ յոյս ուներ՝ իր խաբեբայ մարգարէին վստահացած՝ որ երկայն տարիներ պիտի վայելէ կայսերուԹիւնը: Սակայն եԹէ այն կարծեցեալ տարիներն այլ այդպէս վատուԹեամբ պիտի անցընէր, պէտք է մեր ազգուԹեան և մարդկուԹեան պատուոյն համար գոհ ըլլանք՝ որ յոյն պարապ ելաւ, և շուտով հասաւ իր երազին վերջը, կամ նոր և անակնկալ երազ մը. որ պատմուԹեան ամենէն հիացուցիչ և ահագուցիչ եւրոյԹներէն մէկն է, կենաց նշանաւորագոյն յեղափոխուԹեանց մէկն, բարոյականի զարմանալի դաս մը. յորում կրնանք բովանդակ մարդուս բնուԹիւնը կամ փափագները նկատել՝ ի վարդան և խրատ առնուլ:

Աշխարհիս մէջ անշուշտ շատերն փափագեր և երազեր են, բայց խիստ քիչ եղած են վարդանի նման այսպէս յանկարծօրէն և այսչափ մեծ փառքի, իշխանուԹեան և բարեաց հանդիպած. երկու անգամ աքսորուած և շատ հեղ հազիւ մահուանէ ազատած, մանաւանդ անանկ բռնաւորի մը (Յուստինիանոսի) ձեռքէ, որուն գոհ եղան աւելի ապահովագոյն կեանքեր. և երկրիս ամենէն բարձր և փառաւոր գահոյքը վայնասած, որ այն տեն դիպուածով մ'այլ (զոր վերն յիշեցի) անբաւ գանձով և հարստուԹեամբ լեցուած էր: Ջատնք՝ անկարծ բաղդ գտնողն մը պէս անկուշտ կերպով վայելելը բաւական չտեսնելով, ուզեց վարդան (մէկ քանի շատ անուանի եղած փափկակեաց և զեղխ մարդկանց նման) մէկ օրուան մը մէջ փորձել զգալ այն ամենայն բարիքը՝ որուն կրնայ բաղձալ մարդուս սիրան և բնուԹիւնն,

10477396

միայն ներկայ կեանքը մտածելով. մէկ օրուան մը մէջ բովանդակել իր աշխարհական կայսերութիւնը կանխելն փառքը և վայելքը: Ահա եղաւ իր մեծագոյն երազն. որ ուզածին պէս սկսաւ, չուզածին պէս լմընցաւ:

Ան օրն էր Քրիստոսի Թուականին 713 տարուն յունիս ամսոյն երեքը, Հոգեգալստեան տօնին նախընթաց օրն (շաբաթ), որ ամանք կ.Պօլիս քաղքին հիմնարկութեան օրն էր կ'ըսեն, և այն ժամանակի սովորութեան համեմատ Քաղքին ծննդոց օրն [1]. բայց ըստ այլոց նոյն ինքն Վարդանայ ծննդոց տարեդարձ օրն էր: Ահա օրս ուզեց իր աւուրց մէջ նշանաւոր ընել, և եղաւ ուզածէն շատ անդին. նշանաւոր բոլոր կայսերաց, զարուց, ազգաց և մարդկութեան աւուրց մէջ: Առաւն՝ քաղքին մեծ կրկէսը՝ (Ամթ մէյտանը) զարդարել տուած ըլլալով՝ մեծահանդէս և փառազարդ կառարշաւ մ'ընել տուաւ ի զուարճութիւն աշխարհախառնմը ժողովրդեան. յետոյ նոյնպէս մեծահանդէս և սխրալի հեծելութիւն [2] մը, յորում անշուշտ ինքն ալ իր անուան համեմատ՝ [3] ահիպարանոց և սիգաշարժ և ոսկեզարդ երիվարի մը վրայ նստած, աւելի իր նախնեաց սեփական Հարսիկ նստուածքով և վազուածքովը կուզայ. ետքն էր տեսողները, քան իր և իր ձիուն և իրեն անմիջապէս քովէն գացողներուն վրայի ակնախնիղ և մեծահարուստ զարդուց և սպառազինութեանց փայլմամբը. որով՝ երկրին երեսէն առհոդ արեւու մը պէս կ'անցնէր քաղքին մէկ ծայրէն մինչ ի մեկայլ ծայրը. և շատ աշխարհական ներուս չըրած մեծութիւնը ցուցընելով՝ ինքն որ

1 Γενέθλιος τῆς πόλεως ἡμέρα.
2 Cavalcade, Տ՛. Պէնէլ:
3 Φιλιππικὸς Χαρὰξ ըսել է:

հազիւ աչքառհապիւտ կրնար լսուիլ, հազուր հատ յաղթուելեան և փառաց նշան դրօշներ օդուն մէջ բարձրացուցած տանել կու տար. հազար երաժիշտ, մեծամեծ և բարձրաձայն փողերով և փանդուամբք՝ այնպէս կու թնդացընէին չորս դին, որ կարծես թէ ոչ քաղքին հիմնարկութիւնը հռչակել՝ այլ անոր հիմերը դուրս հանել կ'ուզէին. — փողերէն և փանդիռներէն աւելի կը տիրէր ուրախական և հանդիսական ձայն ժողովրդեան, որ զիրար հրելով՝ իւր թէ առանց ոտքի հեղեղաբար հնծելոց քովէն և ետևէն կ'երթային: Ան օր Կ. Պօլիս նեղ եկաւ իր ժողովրդեան, կայսերութիւնն՝ Վարդանայ սրտին:

Օրուան մէկ մասն փառաց փույլման և վայելից նուիրելով, մէկայլ մասն այլ փոփկութեան վայելից պահուած էր: Վարդան նախ գնաց մուտ Չեբքսիպեան չերմուկք ըսուած բաղանիքը, որ կայսերական պալատան և Ս. Սոփիայ եկեղեցւոյ միջոցն էր: Ցետոյ կարգն եկաւ կերուխումի, ուր երկայն ժամեր անցուց իր պալատան մեծամեծաց հետ. և ինչ որ այնպիսի օրուան մը համար կրնայ մտածուիլ և պատրաստուիլ՝ կար սեղանոյն վրայ, 'ի հարկէ չափէն շատ և շատ աւելի. ուր նստած աեեն՝ Վարդան դեռ Վարդան կայսրըն էր. սիրան առջինէն աւելի ուռած մեծցած, թերևս քան զնաբուդոնոսոր և զԲաղտասար մեծափառք և մեծավայելք կարծելով զինքը. իսկ անկէ ելած աեեն, աւաղ, ոչ թէ արևելքի կայսեր, ոչ թէ Մշոյ գեղի մը յեսին Վարդանին չընորհքն այլ չկար վրան, այլ կ'ամաչեմ ըսելու՝ թէ նուաստացեր էր քան զանբան. խուճած խանգրած տիկ մ'էր դարձեր, աւելի գինւով քացախած քան կերակրով փքուած: Այսպէս լմընցաւ յորեկուան հանդէսն, երկրննալով 'ի մէջ ջահերու գիշերուան, որոյ մէկ հատիկ հարկաւոր վայ-

Եւք պիտի ըլլար խոր և երկար քուն մը. որու մէջ յիրաւի ընկաւ Թալուեցաւ Վարդան շատ խոր, Թէ և ոչ շատ երկար:

*Բայց ո՛վ մարդկային բնութիւն, այդպէս մեծապէս պատուեալ քու հանճարդ յԱստուծոյ. քու բարակ և հրեշտակամօտ ազնուութիւնդ՝ ինչպէս կրնայ այսչափ Թանձրանալ և կոպտանալ խոզի ու վարազի երևոյթ մ՚առնուլ. մանաւանդ Թէ անոնց բարքն և սխորժակը՝ քան Թէ կոշտ կերպարանքը: — Ա՞յս էր քու երկայն աւետն երկնած երազդ, ո՛վ յանկարծաբաղդ կայսր Վարդան. այս էր քու անդրածայրագոյն փառքդ և վայելքդ: — Տառապեալ մարդկի իրենց տառապանաց և օրական աշխատանաց ու տրտմութեանց՝ անոյշ դեղ մը մխիթարութիւն մը կու գանեն գիշերուան քունը. քեզի՝ այդ մէկ ցորեկուան վայելքդ ու մսեամած գանձերդ՝ որ կրնար հազարաւոր ընտանիք երջանիկ ընել, քանի ծանր ու սխուր պիտի ըլլայ. — անոնք գոնէ այն աւեն տեսած տուտ երազներով պահ մը կու սփոփին, քու ստոյգ երազդ՝ քեզի ո՛րչափ անտանելի պիտի ըլլայ, երբ աղէկ մ՚արթննաս:. Արթնցի՛ր, ով վաստաբաղդ Վարդան, ո՛վ կարճօրեայ կայսր. վասն զի ահա քու վերջին ինջոյից տաճարիդ պատէն այլ բալատասարեան ձեռք մը դուրս ելած՝ կու գրէ կայսրութեանդ, փառիկութեանդ և ամենայն բարեացդ վերջ ու վախճան: Կամ գոնէ, եթէ կրնաս, դարձեալ երազէ գլխուդ նոր գալիքը: Մանիկ դիր պահ մը խղճիդ. լսէ եկեղեցւոյ և ժողովրդեան մէջ ծածուկ փսփսուք մը, տհաճութիւն մը, դանգատ մը, սպառնալիք մը քեզի դէմ. զգա մեծամեծ իշխանաց դառնութիւնը և ոխը՝ իրենց և իրենց կանանց հասուցած անարգութեանդ համար. տարսէ այն պարկեշտ հաւատարմութեան սրտապոչ ալօթքէն՝ որ իրենց աստուածա-

10477396

նուէր կուսակալութեան և առանձնութեան ջնա՛նե-
րուդ վրէժը կը պահանջեն յերկինից: Թնդա՛ մէկ
մը այն որսամունքէն՝ որ Թրակիոյ վրայէն պոռա-
լով՝ քեզի կու մօտենայ. հոն է Գէորգ Բոլսակ
(գուցէ քեզի պէս արևելցի մը), Վարագբակուրի
տեղ Օպսիկիոնի[1] կուսակալ եղողն, որ վրադ կու
խաբէ քու դահիճդ: Եւ ահա այդ քու կենացդ
և շատերու կենաց ամենէն մեծ և փափուկ օ-
րուան հանդիսից մէջ՝ գողի կամ ցեցի պէս ծա-
ծուկ կու մօտենայ քու երջանկութեան թելդ
կրծելու կտրելու... արդէն պալատիդ շորս դին
քննելով համարձակ մուտք գտաւ. վան զի քու
պահապաններդ այլ քեզի պէս գինով խեղապա-
րած՝ զքեզ Թողեր՝ զկրեւնք քնոյ կամ հեշտութե
տուեր են... ահա հասաւ ինչուան քու նեղքին
սենեակներդ, քու ննջարանիդ, քու անկողնոյդ...
Ո՛հ, հիմայ արթընցիր ըսենք արդեօք, Թէ քնա-
յիր առանց բնաւ արթննալու...:

Դեռ կու խռկար Թանձր քնոյ և յօգնութեան
մէջ աւազէլի կայսրն Վարդան. դեռ ինքն նեղսէն
ուրիշ երազ կու տեսներ, դրսէն իր վրայ ուրիշ
երազ կու տեսնուէր. և դեռ չատ ուշ սաստիկ
ցնցում մը Թօթուեցով՝ բացաւ աչուընեերը...
Ո՛վ ահաւոր վայրկեան, Թէ և կարճ. այն մէկ
ակնթարթի մէջ ո՛րչափ բաներ տեսաւ և իմացաւ.
ի՛նչ նորանշան և կակծալի երազ, մանաւանդ Թէ
13 տարուան տաքուկ երազոց վերջ՝ ի՛նչ ցրտա-
սարսուռ արթնութիւն: Անկարելի անբացատրե-
լի ափշութիւն, զարմանք, կիրք, վախ և այլափո-
խութիւն. – մէկ վայրկենին մէջ՝ մէկ մը անցու-
ցած օրը և քնոյն անկողինը յիշեց, մէկ մ՚ալ տե-
սաւ որ անկողնոյ տեղ՝ մեծ վերարկուի մը մէջէն

1 Անուն կուսակալութեան՝ որոյ գաւառներն էին Փռիւգիա, Միսիա, ԲիւԹինիա:

10477396

դուրս կ'ելնէ, (որով զինքը պլլեր բեռներ էր հոն Ռուփոս՝ Բորտֆոսի պաշտօնեային.) – փոխանակ իր պալատան ջահերուն՝ այլանդակ լոյսեր կը շարժէին չորս դին. – փոխանակ ննջարանին՝ ընդարձակ ձիարձակարանը, ուր ինքն սկսեր էր այն օրուան մեծ հանդէսը. – փոխանակ իր սպասաւորաց՝ ձառադէմ դահիճք. փոխանակ իր փափկութեան սպասուց՝ սոսկալի սուրեր:... Ի՞նչ, ոմ, ոըր... լսել չմնաց. իրաւ թէ սուտ, երազ թէ արթնութիւն. ի՞նչ նոր աշխարհ կ'երեւի աչքերուս:... Եւ ահա նոյն իսկ վայրկեանին սեւ և անբացուելի վարագոյր մը՝ զամեն բան ծածկեց աչքերէն, եթէ դեռ կրնային աչք լսուիլ անոնք՝ որ պահիկ մ'առաջ թանձրամած քնով գոցուած էին, հիմայ արեամբ և յաւիտենական մթութեամբ կղպեցան:... Երկու սպրատսուր երկաթ՝ չուխտակ կայծակներու պէս իջան զարկին, գուրս ցատքեցուցին բիբերը... Քանի մը կաթիլ ջրոցած արեան և երկու պժգալի վէրք լցին այն խարկած ու խաւարած փոսերը, որոնց երէկ առտուն բոլոր աշխարհիս մեծութիւնը և գեղեցկութիւնը քիչ կու գար. հիմայ անոնց ամեն գլուխներէն և հեշտութիւններէն՝ հազիւ քանի մը գժուարծին արցունքի կաթիլ մնաց մխիթարանք:...

Այսպիսի ահեղ փոփոխութեան վրայ՝ կարծես թէ ինքնին դէպքն կամ պատմութիւնն այլ հիացած, լռեց ծածկեց, և ինչուան հիմայ չէ յայտնած այն վայրկենէն ետև մեր կուրացեալ կայսեր ինչ եղած ըլլալը. իրեն՝ ուրիշ կերպով, մեզի և բոլոր աշխարհիս ուրիշ կերպով խրատ և զարմանք թողլով այս նորանշան պատահարը, Փիլիկ Վարդանայ ստոյգ կարծած երազը, երազ կարծած ստուգութիւնը:

10477396

10477396

ԻԶ

Ե ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՑՍՐ

19 *Յուլիսի*, 803

Ա

Կոստանդնուպօլսի քէչ կամ շատ դիւրակեաց բնակչաց տեղափոխութեան կամ օդափոխութե՛ան սովորութիւնն՝ նշանաւոր բան մը, մանաւանդ թէ մաս մ՚է իրենց կեանաց. և այն քաղաքը ձմեռնաշէտ յայտնի է թէ ինչպէս աշնան միջի կամ եաքի հովերը փչելուն պէս՝ ցրուեալ բնակիչքն կը փութան կը ժողովին այն արևելից և արևմուտից մեծ ութաձև կեդրոնին մէջ. իսկ գարնան առաջին տաքուկ հովերուն՝ կ՚ելլեն, իբրև թռուցեալ ութէն դուրս թափելով և բազմաձիւղ երակաց մէջ մղուելով՝ գեղերը տուն տեղ բնակելու և բնակելու: Վոսփորոնի երկու ջրեզանց վրայ եղած չէնքերն չբաւելով այնքան բազմութեան, կամ չյարմարելով ամենուն ախորժակին և պէտքին, շատերն այլ (մանաւանդ այս եոքի աստենները) փոքրիկ նաւարկութեամբ մը կ՚երթան Պրոպոնտոսի կապուտակ կոնքէն (Մարմարայի) դուրս ցրցուած զանազան տեսքով գեղեցիկ, ա-նուշհով մանրիկ ու մեծկակ կղզեաց մէջ քանի մ՚ամիս անցընելու, զբօսանաց ձայներով փախ-

ցընելու այն առանձնութիւնը՝ զոր գրեթէ հա-
զար տարի եկեր բնաբուեր էին հոն՝ շատ մեծամեծ
և փոքր մարդիկ, արք և կանայք, առուսիներ և
կուսանք, կայսերք և կայսրուհիք, բռնաւորք և
բռնադատեալք: Անոնց բազմաթիւ վանորէից և
արգելանաց՝ (իրաւ հիմայ շատ քիչ՝ բայց) գուցէ
դեռ բաւական նշխարք մնացեր են՝ յիշեցընելու
հին աշխարհ հին քաղաքականութիւն մը, կամ
տարբեր մտածութիւն և զգացմունք: Յոյն կայ-
սերաց ժամանակ գրեթէ այս կղզեաց ամեն գուբ
ու գար տեղուանքն այլ ծածկուած էին եկեղե-
ցիներով և վանքերով, զոր կամ իրենց համան
կամ իրենց ազօթողաց համար կու շինէին իշխա-
նազունք. անոր համար ալ մինչև հիմայ Իշխանաց
կամ Իշխանուհեաց կղզի՛ կ'ըսուին այս Մարմարայի
արևելեան ափանց մօտ եղած տասնի չափ կղզիքն
և կղզեակք, հանդերձ քանի մը ցամաք ժայռե-
րով, որոց այլանգակ ձևերն, և նոյն իսկ մեծա-
գոյն կղզեաց ապառաժներն, և ծովուն միջէն յան-
կարծօրէն ելնն ցցուիլն՝ հին առեն Քաչաց կամ
գիւաց բնակութեան յարմար կարծեցուցին զա-
նոնք, անոր համար՝ ի նախնեաց Տէմոնիսեան կղզիք
անուանէին. բայց քրիստոնէութիւնն հալածե-
լով զդևս և զքաջն՝ սրբազանից բնակութիւն ը-
րաւ այն ծովակոծ անկոխ և անմատոյց ժայռերն
այլ. անկէ եաև համարձակեցան ամենք յիշխա-
նազանց՝ չինել հոն նաև իրենց առանձնական զբօ-
սանաց կամ բնակութեան տեղեր. որք և այնչափ
յարգի եղան՝ որչափ մեծ մայրաքաղաքին մօտ էին
սահմանով, և հետու անոր խառն՝ ի խուռն աղ-
մուկներէն և կիրքերէն:

Ցայտ է տեղւոյն ծանօթէն՝ որ այս կղզեաց մէջ
(որոց չորսն միայն մեծկակ և բազմաբնակ էին)
ամենէն մօտն՝ ի ցամաք՝ Սոսկին ըսուեցաւ՝ ի Յու-
նաց Բուծա, որ և հիմայ այլ Բուծի կ'ըսուի. խակ

'ի Թուրքաց Գընալը կամ Գալըջափա, իր պետնին կարմրութեանը համար. և անկէ՝ թոլոր Իշխանաց կղզինեըն ալ նոյն անուամբ կը կոչեն (Գըզըլ աւաալար). Քաղկեդոնէն (Գաորքքէօյ) հազիւ չորս հինգ մղոն հեռու ըլլալով՝ առաջին երեցոյն է այն փոքրիկ միջերկրեայ ծովուն ծփանաց վրայ՝ կըծկաձև ուռած և քառածայր տարածուած: Իր հին շէնքերուն մէջ ամենէն առաջինն և նշանաւորն էր մեծ վանք և արգելանք մը, շինուած 'ի սկիզբն Թ դարու (801). ուր ընդ կամաւոր կրօնաւորաց՝ ակամայ կամաւ կու բնակէին և աքսորեալ իշխանք և պաշտօնեայք կայսերաց, և երբեմն նոյն իսկ կայսերք. բայց ասկէ ալ քիչ առաջ կու յիշուի ուրիշ վանք մը՝ զոր շիներ էր (Ը դարուն վերջերը) տէրութեան երևելի պաշտօնէից և զօրավարաց մէկն, և յանձներ էր աղօթասէր և հոգեսէր անձանց. անոր քով երեն համար ալ պահելով պզտիկ երկիր մը, ուր իր ամենէն հանգիստ և զբաւորձալի օրերը կ'անցընէր, գետինը մշակելով, պարտէզ դարմանելով, երբ որ իր մեծամեծ պաշտօններն և պատերազմաց դադրիլն պարապ առնեն Թուրքին. վասն զի կայսերութեան ասիական Թեմից կամ նահանգաց մէկուն կողմնակալ վերակացու էր. և եռքերը, անոնց ամենէն գըլխաւորին, բուն Սփնեէնց (Անատոլիքոն) ըսուած նահանգին, որ կը բովանդակէր հինգ հին աշխարհ, Լիկայոնիա (Ղոնիա), Փռիւգիա (Քէրմիան), Իսաւրիա, Պամփիւլիա, Պիսիդիա (Համիտ, Թէքքէ). զինուորական կարգի մէջ ալ յառաջադիմելով Ճարտարութեամբ, քաջութեամբ և երկար արդեամբք՝ թոլոր արևելեան աշխարհաց ընդարտապետ կամ միագլխապետ (մոնոտրատիլոս) եղաւ, և կայսերութեան առաջին քոյլ և անուանի զօրավարն էր: Ահիկայ էր հայազգի իշխանն, (հանուրքն Մամիկոնէից ցեղէն) Վարդան պապրիկ Թուրք կոչուած:

Ա յս կոչման պատճառը չեն իմացըներ պատմիչք, և այնչափ աւելի նշանաւոր է՝ որչափ որ գեռ Թուրքաց անունն հազիւ կը լսուէր յարևմուտս այն ատեն. Թէրևս Արաբացւոց (կամ Խազրաց) հետ պատերազմի մ՚ատեն Թուրքի հետ կռուելով և յաղթելով այս անունս առած ըլլայ: Նոյնպէս կը լռեն իր երկար ատեն նահանգաց կառավարութեան, և զօրավարութեան մէջ ըրած մեծամեծ գործքերը, որովք այնքան փառք, համբաւ և իշխանութիւն ժառանգեր էր, մինչև զոլոր Արևելից սպարապետ ըլլալ և խաղաղութեամբ պահել այն խիստ շատ անգամ խռոված աշխարհները. Թուի Թէ ինքն էր այն Հայկական Թեմին (Արմենիակք, Արմենիաքոն) կառավարիչ Վարդանն՝[1] որ կը յիշուի յամին 772՝ ուրիշ Թեմակալ իշխանաց հետ Արաբացւոց յարձակման գէմ Խաւարխոյ մէջ (Թաշ-իլի). անկէ վերջը ինչուան 30 տարի ուրիշ յիշատակ չըլլար վրան, բայց՝ի մեծ և արժանաւոր վարուցը գովութենէ՝ որով էր իշխանակցաց մէջ երևելի եղաւ. մանաւանդ անանկ վարուց ապականութեան դարուն մէջ, յորում նախ կայսերք անկրօնութեամբ և անկարգութեամբ հասարակաց գայթակղութիւն և իշխանաց համարձակութիւն կու տային՝ի չարիս: Վարդան՝ ոչ անոնց օրինակէն և ոչ իշխանութեան և յաղթութեանց մեծութենէն ուռեցաւ աւրուեցաւ. այլ արդարակրօն, առատաձեռն, բարերար և բարեաւէր բանքով՝ իր և ասպիճանին պատիւը պահեց, և ամենուն սիրելի եղաւ, մանաւանդ զօրաց. որոց քաջութեան և հաւատարմութեան համեմատ առատ վարձք կու տար, առանց աչառութեան և ագահութեան. արդարութեամբն ամենուն պատկառելի, բարե-

[1] Լբ Պպ ժր. 285:

պաշտուելեանին ալ վատահանալն անդ մ'եղած էր, և այնչափ աւելի յարգելի և սիրելի, որչափ զգուելի էին ժամանակակից կայսերքն իրենց պատակտանօք և գործակալօք, մանաւանդ ամենէն եռքի կայսրն. որ պատճառ եղաւ Վարդանայ բաղդն և վիճակը փոփոխելու, և նոր պատմական տեսարան մը բանալու: Բայց այս բանս լաւ ճանչնալու համար՝ հարկաւոր է նախ ը դարու կայսերաց վրայ համառօտ տեսութիւն մը, սկսեալ մեր Վարդանայ համանուն կայսեր յաջորդէն:

Բ

Շատ տաեն չէ որ պատմեցի քեզի, Հայկակ, այդ երազատես Վարդան կայսեր վերջին աշխարհահռչակ երազը և արձնուելիւնն 'ի խաւարի. որուն ծածկուելէն վերջն՝ անմիջապէս երկրորդ օրը (Հոգեգալստեան՝) իր մօտերին և տէրութեան դիւանապետեան Արտեմիոս (որ գուցէ իրեն համազգի Հայ էր) կայսր ընտրեցաւ, և անունը յանձնապաս փոխեց. և երկու և կէս տարի տիրելէն ետև՝ ծովային զօրքն Թէոդոս անուամբ անձնչան մէկն ընտրեցին. Անաստաս տիրապետաւ առանձնանալ և քահանայանալ. նոյնպէս տարիէ մ'ետև Թէոդոս ալ. վասն զի Կոնոն անուամբ Մարաշցի Հայ մը՝ կամ Իսաւրացի մը, որ զինուորութեան տաեն ինքզինքը Լևոն անուաներ էր, Արմենիացւոց Թեմատական՝ Արտաւազդայ՝ օգնութեամբ կայսր եղաւ 25 տարի (716-741). որուն յաջորդեց որդին Կոպրոնիմոս 35 տարի (741-775). ասոր ալ իր որդին Կոստանդին Խազիր (775-780). ասոր ալ որդին Կոստանդին ե (ս. Պորփիւրոժեն յամս 780-797). որք թէ և քանի մը ցանցառ լաւութիւն ցուցին, բայց պատերազմարտութեան աղանդով, ամբարշտութեամբ, անապաշտութ,

10477396

անպէտութեամբ, հալածանօք և պէսպէս մոլորու-
թեամբք՝ կայսերութեան և կրօնից նախատինք,
և հպատակացն գարշելի և գանելի եղան. մինչև
երեննց նախահօր Լևոն Իսաւրացւոյն մեռանելէն
վերջը՝ Կոպրոնիմոսի բռնաւորաբար իշխել սկսած
աւեն՝ զօրքն ապստամբեցան, և իր քեռայրը՝ վե-
րոյիշեալ Հայկազն Արտաւազդը՝ կայսր ընտրե-
ցին. որ տարի մը կայսերութեան աւեն՝ պատ-
կերաց պաշտօնը նորոգեց և կայսերութեան ալ
մեծ յոյս կուտար. բայց Կոպրոնիմեայ կուսակ-
կիցներէն յաղթուելով՝ դատապարտեցաւ 'ի
բանտ և 'ի կուրութիւն, իր երկու կարիճ որդիք-
ներովը: Կոպրոնիմոսի համանուն թոռն և վերջին
Իսաւրացին (Կոստանդին ե) ինն տարուան էր
հօրը մեռած աւեն. անոր համար մայրն Եւդոկիա
եղաւ խնամակալ, և քիչ աւեւնէն բռնակալ. ի-
րաւ եկեղեցւոյ հալածանքը դադրեցուց և պատ-
կերները կանգնեց, բայց իր գահն ալ գոնէ իր
որդւոյն գահէն աւելի բարձրացընել չանալով՝
մայրութեան պատիւն և անունն ալ պղծեց. եր-
կու անգամ իշխանութիւնը յափշտակելով և զոր-
դին իբրև 'ի բանակի արգելական պահելով, ու խո-
րամանկութեամբ զօրքերէն հաւատարմութեան
երդումն պահանջելով. միայն Հայկական գունդն
մերժեց կայսրուհւոյն անարժան ինդիրը և դէմ
կեցաւ: Եւդոկիա անոնց վրայ իւաւրեց իր գիշերա-
պահ գնդին հայկազն զօրավարը՝ Մուշեղ Ալէքս,
որ իր համազգեաց կողմն անցաւ և գլուխ կեցաւ.
զոյն տեսանելով մնացեալ գունդերն ալ՝ միացան Հա-
յոց հետ. Եւդոկիա սարսափած արձակեց իր կայսր-
որդին յարգելանէն, ուր ինքն արգելուեցաւ յոր-
դւոյն. որ և իրեն հաւատարիմ եղող Մուշեղը՝
Հայոց գնդին զօրավար դրաւ. բայց մայրն (որ
ամենայն կանացի նրբութեան, խորագիտութիւն
և փառասիրութեան օրինակ կրնայ ըլլալ, մինչև

'ի յեսուին անգթութենէն), նորէն աւինութեան հասաւ. որդւոյն սիրոյն ալ չահելով՝ ուրիշներուն այլ, քան՝ 'ի Հայոց գնդէն, որով իրարու Թշնամի եղան: Հայք իրենց Թեմը քաշուելով յԱրմենիակք, որ է մանն Կապպադովկիոյ և Պոնտոսի) հոն եղող Թեմակալ Թէոդոտոսը մերժեցին և կամակորութեամբ զԱլեքս Մուշեղ կ'ուզէին. կայսրն Թէպետև երախտապարտ էր ատոր, և արդէն Հայոց զօրավար դրեր էր, բայց վախնալով անոնց պահանջմունքէն, և մանաւանդ ատա համբաւէն՝ (զոր գուցէ Եւինէ հնարել կամ հրդեհակեր տուեր էր), Թէ զանիկայ կայսր դնել կ'ուզեն, քունեց քանաեց զՄուշեղ, մազերը կարել տուաւ (իբրև կրօնաւորի), յեսոյ և կուրացուց անգթօրէն: Ան քանիս վրայ իրաւամբ գրգռեալ և զայրացեալ Հայք՝ ապատամբեցան. կայսրն երկու զօրավար խաբեց վրանին բաւական գնդով. Հայք՝ զօրքերը ջարդեցին, զօրավարները քունեցին կուրացուցին'ի վրէժ աչաց Մուշեղայ. պէտք եղաւ որ Կոստանդին բոլոր կայսերութեան զօրքերը ժողովէ և իսկ Հայոց վրայ. որոց արիւնոտ աչքն՝ որ այնքան մեծազօր բանակը բանի տեղ չէին դներ, դժբաղդաբար ոսկւոյ փայլմունքէն շլացան. ոչ ամենքն, այլ մէկ մասն, որք և մասնութեամբ եան կեցան իրենց ընկերներէն. սոսկ քիչըոր մնալով՝ պաշարուեցան կայսերական զօրաց բազմութենէն, և յեսո երկար դիմակալութեան և երկու կողմէն կոտորածի, քունուեցան ուժաթափ Հայք, գլխաւորներն գլխատուեցան, ոմանք աքսորեցան, մէջերնէն ամենէն յառաջ և անհաչանելը հազար հոգի կապուած բերուեցան 'ի Կ.Պօլիս, ուր մեծ կրկիսին մէջ նախատուելով՝ Հանկատնին խարան զարկին՝ կրակէ գրով գրելով Հայ ապուպոմբ [1], և աքսորեցին 'ի Սիկիլիա

1 Ἀρμενιακὸς ἐπ'βουλος.

և ուրիշ կղզիներ. իսկ իրենց մատնիչ ընկերներն ալ փոխադարձաբար յունական ագահութեան մատնուելով՝ արժանապէս անվարձք մնացին. ապա արտմատած անցան Ախաբացւոց կողմը, և սկըսան վազել ուրել կայսեր երկիրները: — Կոստանդին ալ իր թեթևամտութեան և ապերախտութեան պատիժը գտաւ, թէ և շատ ժինդակ կերպով. Մուշեղայ կուրացման հինգերորդ տարեդարձին օրը (19 օգոստոսի, 797) քարասըրտեալ մայրն Եւինէ՝ որդւոյն քնացած աուեները դահիճներ խաբելով՝ աչուըները խարկել խաւարել տուաւ. որոյ ցաւէն աւելի եղաւ իրեն նեղութիւնն, անկէց ալ աւելի՝ մօրը նախատինքն, որ իր ամեն լաւ գործերն ալ ծածկեց, և իշխանասիրութիւնը բռնաւորութեան գարձընելով՝ ալ աւելի ատելի ըրաւ զինքը. մինչև հինգ տարի հազիւ կրնալով համբերել՝ արքունեաց պաշտօնակալ եօթն նեղբինիք միաբանեցան ընդդեմ իրենց Թագուհւոյն, և ճիւաղի մը ձեռքէ ազատիլ ուզելով՝ գրին կայսր մը, որ և ոչ Եւինեայ լաւ յատկութիւններէն մէկն ունէր:

Ասիկայ էր Պլսիդիացի մը, լսա ամանց արքայի ծագմամբ, Նիկեփոր անուամբ. ցած, կծծի, ախամար մարդ մը. բայց պատերազմարար չըլլալուն համար՝ ամանց գովելի երևցաւ. սակայն քիչ աուենէն պալատականք և զօրականք իմացան իր արժէքը, երբ սկսաւ անոնց թոշակին պակասեցընել, սուացուածքնին կերպ կերպ հնարքով յափըշտակել, և ճիւացածն ալ կողոպտելու նոր հնարքներ մտածել. մոլութեանցը վրայ գոնէ առջին կայսերաց ազնուական տօհմին շուք ու շնորհքն ալ չունէր. անոր համար շուտով զզուեցան և եղաւ. մինչև նոյն իսկ զինքն ընտրողքն այլ զըղջացան, և անոնցմէ մէկն ալ պատրաստուեր դաւաձանելու, բայց իմացուելով՝ թունով սպա-

10477396

նուեցաւ: Տարի մը չանցած կայսերուհեանը վը-
րայ՝ Փալկեդոնի դրան քով ձիավարելու աոեն՝
ընկաւ և ոտքը կոտրեցաւ. ժոլովուրդն կը փա-
փագէր ոյր մէջքը կոտրած ըլլայ, և գրեթէ փա-
փագն իրաւ կարծուելով՝ ինչուան գրոի գաւառ-
ները համբաւ թուաւ թէ Նիկեփոր մեռեր է.
սկսան ուրախութեամբ նոր և արժանաւոր կայսր
մը ընտրուել. և թէպէտ քիչ աոեն Նիկեփորի
ողջութեան և առողջութեան լուրն իրենց կար-
ծիքը ցրուեց, բայց չկրցաւ փափագնին փարա-
տել. մանաւանդ զօրաց, որ իրենց թոշակէն զըր-
կուելով՝ աւելի գրգռուած էին: Աոանց մէջ այլ
աւելի զայրացողքն էին արևելքի գունդերն. թէ-
րևս ոչ այնչափ իրենց եղած զրկմանն համար՝ որ-
քան կայսերութեան պատուոյն անարգանացը.
մանաւանդ որ իրենց մօտ, նեղկայ և վերակեցու-
ունէին անանկ իշխան և վարիչ մը՝ որուն արիւ-
նութիւնն, արիութիւնն և առատաձեռնութիւնն՝
մէկ կողմէն յանդիմանութիւն էր Նիկեփորի բա-
րուց, մէկայլ կողմէն հրապոյր մը՝ փոխանակ ա-
նոր՝ կայսր ունենալու զան ինքն, զՎարդան:

Գ

Կամաց կամաց հրապոյրն ՚ի խորհուրդ գար-
ձաւ, խորհուրդն ՚ի յորդոր, ՚ի փորձ և ՚ի գործ,
որուն միայն ինքն Վարդան կամակից և գործա-
կից չէր. որքան որ իր արդիւնքն և զօրաց սէրն
իրմէ աւելի արժանաւոր մը չէր գտներ ՚ի կայս-
րութիւն, յոր արգէն իսկ Թեոդոս հրաւիրած կ՚ըլ-
լային զՆիկեփոր ընտրողքն՝ եթէ իրենց մօտ ըլ-
լար Վարդան, կամ շատ չվախնային անոր արգա-
րութենէն. և որչափ ալ այս առաքինի զօրավարս
կ՚ամբչնար Իսաւրացի ազգին առջի սեղ այսպիսի ա-
նարգ Պիսիդիացի մը աւելեաքի կայսր և իրեն հրա-

10477396

մանատար ունենալու, իր վեհանձնութեամբ և ազնութեամբ ոչ միայն հեռու էր այնպիսի վատասէր մտածութենէ, այլ և՝ ի հակառակն որ հետ, զոր ազգն՝ թէ և անգիտութեամբ՝ կը գիտեր էր, և սրբակրօն պատրիարք մ՝այլ (Տատիոս) թէ և վախով օծեր էր՝ ի կայսր: Զարհուրեցաւ արիասիրտ զօրապետն՝ երբ իր ինչուան այն աստեն հնազանդ զօրաց հրաւէրք և յորդորն լսեց՝ ի կայսրութիւն, և դէմ կեցաւ. թէպէտ չկրցաւ օտարաց յաղթողն՝ իր զօրաց ալ յաղթել: Միայն հոս զարմանալի և իրեն արժանաւոր գլուեցաւ Հայկական գունդն. երբ ուրիշ ամեն թեմից գունդքն միաբան և միահաւան կու կանչէին կու ստիպէին զնա՝ ի կայսրութի, Հայք՝ որ գեռ ուան տարի առաջ իրենց հաւատարմութեն համար առ Կոստանդին, անոր մօրը դառն ու սրճգալի վրէժխնդրութեան զոհ եղած էին՝ ճակատնուն վրայ այնպիսի նախատանաց դրոշմ մ՝առնելով, հոս փոխանակ սեւելի արդար վրէժխնդրութեան՝ իրենց առաքինի համազգւոյն և ուրիշներն ընտրած կայսեր՝ չուզեցին կողմնակից ըլլալ, այլ անկէ առաջ օրինաւորապէս ձանչցուած կայսեր հաւատարիմ մնալ: Այսպիսի թեւ թեւ մանուած պատահարներու մէջ մերայոց այս գործը՝ յիրաւի շատ զարմանաց և շատ մեծասրտութեան գործ մ՝է. միանգամայն և մեծ խրատ և օրինակ մ՝էր Վարդանայ՝ զգոյշ և հաստատ կենալու իր մտաց վրայ:

Արդարև շատ հեռի էր այս թուրք Վարդանայն փիլիսպիկ Վարդանէն, որուն կերպարանաց ձոխութիւնն և լեզուին ճոռոմութիւնն՝ զինքը հանեցին՝ ի գահ կայսերութեան. իսկ զսա զօրքերն սեւելի՝ անձնական արժէքն կը հրաւիրէին հոն, բայց առաքինութիւնն չէր համարձակեր: Ատոր վրայ կ՝երևի մեր հին և մեծ, կորիճ ու կար-

մէր սուրբ վարդանայ հնարհաց նշոյլն, և անոր բարեկ խնդձն, գուցէ և խղճահարութիւնն, այլ օրինակ կերպով մ'այլ՝ նաև իր արտառուչ և եղերական քաղդն: Կրակապաշտ Պարսիկ մոգերուն և Հուսաւորչի հաւատքը պահող ու պահպանող Հայրապետաց ձայներուն մէջ գտուղին նման՝ ասիկայ այլ ընկաւ ընդ մէջ լուսթեան Հայոց գնդին և յորդորանաց ու սպառնալեաց ցունաց գունդերուն, որք ինչուան արեգոտոյ անխնայ առժամայն մահ կը կանչէին, եթէ չընդունէր զթագն կայսերական: Վարդան յօգնեցաւ, դեղևեցաւ, տկարացաւ. գուցէ և վայրկեան մը իր մոռածութենց որոշման վերջն առաւօտն չծագած՝ փիլոմելիոնի սոխակաց ամառնային անուշակ գիշերահաստութենց հետ՝ ինքնակալութեան և աշխարհի հրամանատարութեան հրապուրական ծածուկ ձայն մ'այլ ազդեց սրտին:

Յուլիս ամսոյն առջի կէսն էր այն առեն, և ինքն այդ յիշեալ (Փիլոմելիոն) քաղքին մէջն էր, որ իր ընդարձակ Թեմին չորս մեծ նահանգաց գրեթէ միջոցահման է, Պիսիդիոյ, Իսաւրիոյ, Լիկաոնիոյ և Փռիւգիոյ, և այս եռքինիս սեփհական. իսկ հիմայ Հասիա գաւառի կամ Գարամանն նահանգին Սէյտիէր քաղաքն սեպուած է. ոյոյ քաղցրաձայն սոխակքն անուանի են, և կարծուի թէ անկէց գրուած է քաղքին հին յունական անունն, որ կը նշանակէ այս Թռչնոց երաժշտապետը:

Վարդան գեռ սարսափանաց պատերազմի մէջ էր. թէ և ակամայ կամ կիսակամ յանձն առաւ զօրաց բռնադատութիւնը, և անոնց ընծայած կայսերական պատկը. սակայն կը խրտչէր՝ երբ կը մտածէր որ անով Կ.Պօլսի գահին վրայ փայլելու համար՝ պէտք էր հանել պատճէնէն իր քաջայաղթ՝ այլ և ինայող սուրն. մինչև այն ա-

10477396

ուն հայրենեաց, սերանց և իրաւանց դէմ եկող թշնամեաց վայ ցուցեր էր անոր փայլը և իջուցեր հարուածնելը. ինչպէս հիմայ՝ որ այդչն հասակին և կշռացած փառքին՝ հանգիստ կը վայլէր, ինչպէս այն ահագին և վեհժինդիր տեսլը՝ իրեն փառք և պատիւ բնաբերելու գործնք մ'ընէ: Իրաւ կրնար ինքն ոչ միայն քան զՆիկեփոր՝ այլ և քան զՅաս 'ի նախորդաց և 'ի յաջորդաց նոր՝ արժանաւոր և օգտակար կայար ըլլալ, գուցէ և պէտք էր քիչ տարի առաջ զինքն ընտրել, բայց ինչպէս կրնար համարձակիլ ինքն ատանկ բանի համար՝ անպարտ արիւն մը թափել և քաղաքական պատերազմի պատճառ ըլլալ: Հոս բանակներէ անվախ սիրտն՝ ինքն իր տեսքէն սկսաւ գոլալ. և այս ժամ մը իր բոլոր գունդերուն՝ վտղդան կոյսէը էրկար կեանք կանչելն՝ բաւական չեղաւ խլճին ձայնը մարելու. ուզեց գոնէ աւելի վատահանալի և վկայեալ խլճի մ'ալ խորհուրդ հարցընել:

Ան կոլմերը արդուԹեամբ և իմաստուԹեամբ համբաւեալ ճգնաւոր մը կար, որ և հոգեւոր Թեան շնորհք ունէր, ըստ պատմչաց, գոնէ ըստ հաւատոց այն տեղուան ցունաց, որ այս հաղուադէպ շնորհքը՝ շատերու կ'ընծայեն. և կ'ըսեն Թէ երբ Վարդան եկաւ իրեն խորհուրդ հարցընելու՝ ճգնաւորն յայտ և համարձակ պատմեց իրեն գլխուն գալիքը. և ոչ միայն իրեն՝ այլ և իրեն հաւատարիմ ընկերացը. ըսաւ Թէ իրեն զինակիրն Լևոն՝ (Արծրուենին) պիտի ըլլայ կայսր. նոյնպէս միւս զինակիրը կամ Թիկնապահն այլ՝ Փռիւգացի Թոմայ Մնքայէլն. իսկ իր մեկայլ զօրավարն Թովմաս՝ նոյնպէս պիտի փորձէ, բայց պիտի չյաջողի կայսրուԹեան: Այս ամենն այլ տեսիլն կատարուեցաւ տուգապէս, ինքն եղէկ ըսած էր և եղէկ չըսած. բայց բանն այս է՝ որ

Վարդանայ վրայ ըրած մարդասիրութիւնն՝ յա-
ջող չէր: Հայկազն անուանքը հռչակուելու կայսրն
ոչ ինքն էր, ոչ իրմէ 90 տարի առաջ կայսերա-
ցեալ Փիլիկն Վարդան, և ոչ այն Վարդն՝ որ ե-
ղեալ որդւոյն Թագաւորած տարին (780) ու-
զեց Թագը կորզել, և չյաջողելով բռնուեցաւ,
ծեծուեցաւ, հալածուեցաւ. այլ անոր որդին
վերոյիշեալ Լեւոն՝ զինակիրն Վարդանայ: — Թէ-
րևս այս անակնկալ նախատացութիւնք աւելի
խռովեցին չհոթեցին արդէն տագնապեալ սիրտը.
և այն որ երբ միայնակ ըլլալով փառաց կեղա-
կարծ հանդիսարանին մէջ՝ կու յուսար և կու յու-
սացներ ինքն իրեն յաղթելու, հիմայ իրմէ նը-
ւաստից և իրեն ապատաւորաց չկարծուած կայ-
սերութեան հանդիսը և իր կարծուածին անյա-
ջողութիւնը լսելով, կարծես Թէ արդոլեցաւ, և
իրեն մեծ նախատինք սեպեց. ուզեց հոս իր բուն
կամքը խորտակել կարողութեան ուժովը: Հոս
իր խղճին ալ քաղաքականութեան ալ ուրացու-
թիւն ըրաւ. և որ առաջ զմարդիկ և զբանակս
սկսար կու սեպեր զինքը համոզելու, և չէր ուզեր
կայսր ըլլալ, հիմայ կարծես Թէ ուզեց Աստու-
ծոյ ալ յաղթել կայսր ըլլալ կարեւնալով: — Բայց
և ոչ իր խնդիրը կրցաւ նուաճել երկար աոեն.
և այս ինքն իր մէջ ըրած կռիւն և կամ վերջին
յաղթութիւնն՝ իրեն վայելուչ և փառաւոր յաղ-
թանակ եղաւ:

Դ

Յունիսի 19 էր, յամին 803, երբ անուանեցաւ
ինքն Կայսր, որ և ԺԱ Վարդան պիտի ըսուէր, ե-
թէ այն վայրկենական ուրացութիւնը վրայ ու-
զէր յամառիլ: Ի մեծ խնդութիւն զօրացը՝ թա-

10477396

նակը շարժեց, երագ երագ գիմեց չիտակ գէպ՝ի մայրաքաղաքն կայսերական. հատաւ նատաւ ա-
նոր գիմաց Խրիւսոպօլեայ (Իւակիւտար) պարըս-
պաց տակ. ուր օր հոն կեցաւ առանց զարնելու
առնելու մտնելու այդ Վոսփորի ափնական ափանց
առաջին քաղաքը. կու սպասէր և գիտէր որ գըր-
նեները բանան և զինքը հրաւիրեն. կ՚ուզէր փորձել
թէ զօրացը պէտ բոլոր քաղաքացիք ալ կ՚ընդու-
նէին իր կայսրութիւնը, զոր՝ միտքը դրած էր ա-
ռանց արեան և վնասու առանալ, թէ որ այնպէս
չլլոզէր բաղդն, որ անյուսալի էր: Կու զարմա-
նային և զայրանային զօրքն՝ Վարդանայ դանդա-
ղութեանը վրայ, և առաջել իր հաւատարիմքն,
սպայքն և անձնապահքն, մանաւանդ գլխաւորքն
Լևոնն և Միքայէլն. որք լաւ իմացան թէ Վար-
դան առանց զարնելու որս ընել կ՚ուզէ, և իր սո-
վորական բարեպատուութեամբը ձեռք ձգել այն-
պիսի բան մը՝ որ անկարելի էր առանց բռնու-
թեան և արեան. և թէ այդպէս ուշանալն իրենց
բաղդին և կենաց մեծ վտանգ է: Ոչ զՎարդան
կրցան համոզել և ոչ իրենք համոզուեցան այն-
պիսի որոգայթի մէջ մնալու. և գուցէ անոր առ-
իրենց ապագայ կայսերութիւնը ապահովելու
համար՝ Թոդուցին զանիկայ, և Վոսփորոն զիրենք
բաժնելով՝ ձգեց՝ի կողմն Նիկեփորի. որ իբրև
աւետաւոր հրեշտակներ ընդունեցաւ զանոնք, և
վախով կորացեալ գլուխը կանգնեց. երկուքին
ալ մեծամեծ պաշտօն և իշխանութիւն տալէն
զատ՝ մէկմէկ ալ թագաւորավայել պալատ և
երկիրներ տուաւ. և ակտա զօրք ժողվել Վար-
դանայ դէմ ելնելու: — Իսկ ասիկայ՝ որ եթէ ու-
զէր գործել՝ ինչուան այն աստն գուցէ գործն ալ
վճարած կ՚ըլլար, երբ տեսաւ որ փոխանակ մայ-
րաքաղաքէն իրեն պատգամաւոր և հրաւիրակ
գալու՝ զինքն ձայներ կը լսուին, վերուց բանակը

՝ի Խրիստոփօլոյ և տարաւ Պրուսայի մօտ Ողիւմ-
պոս լերան ոտքը դադրեցուց [1]:

Չօրքն գուցէ կարծէին թէ Վարդան նոր պա-
տերազմական խաբէութեան հնարք մը կը մտա-
ծէ, բայց անհանգիստ կու սպասէին զարնուելու
կայսերական զօրաց հետ, դեռ վատահ ըլլալով
յաղթութեան՝ իրենց քաջ առաջնորդին վրայ:
Իսկ նա իր սրտին մէջ սաստիկ և մեծամեծ պա-
տերազմներ ունէր. ամիս մ'առեն բաւականէն
աւելի եղաւ իր տաքութիւնն իջեցընելու և նորէն
առջի խիղճը բանեցընելու: Պատերազմ, յաղ-
թութիւն, կայսրութիւն, շատ պզտիկ և չնչին
կ'երեւէին՝ կենաց վերջին աւեղին և հանդերձեալ
պատուհասաց և Աստուծոյ քննութեանց ու հա-
տուցմանց առջև. որոց յիշատակաւ զարհուրած՝
կու մտածէր թէ իր խիղճն ու հոգին անվնաս
ազատել այն վտանգաւոր վիճակէն՝ ուր կամայ
ակամայ քշուեր եկեր՝ էր. ամենէն դժարն էր
վինքը քշել և սիրտները հաւանեցընել, այսինքն
զօրքերը. որոնք եթէ իմանային միտքը՝ ոչ միայն
գուցէ կատաղած զանիկայ կտոր կտոր կ'ընէին,
այլ և իրենք Նիկեփորի կատաղութեան զոհ կ'ըլ-
լային. և ահա այս եռքին էր Վարդանայ տագ-
նապ. երկու դիէն սուր և արիւն կու սեանէր,
երկու կողմէ կու սպասուէր մեծ գործ մեծ որոշ-
մունք մ'ընելու:

Ահա հոս մեր Վարդանայ դիմաց այլ ձգուած
էր այն կեսարու բաղդավէճիռ Ռուբիկոն գետոյ
կամուրջն. « Դեռ կրնանք յետ դառնալ, բայց
» մէկ մ'որ դա կամրջկին անցնինք, այլ անկէ ետև
» ինչուան վերջը զէնքով ալէտք է առաջ երթալ»...:
Կեցաւ, վերջի մտածութիւնն ըրաւ, նետեց իր
նարտին քուէն, և կամուրջը... չանցաւ: Եթէ

1 Մալակինա բառուած քաղաքի մը քով:

կարճութեամբ էր պակաս քան զՀնաար՝ խոհեմութեամբն շատ աւելի եղաւ հաս. էփաթթեց էր մատց աչքը և էնդաւ անոր պէս գահավէժ՝ ի վինա պատահարաց և վտանգաց [1], այլ էր առաջին մեծոպհութեամբ և իմաստութեամբն ու քրիստոնէական արիութեամբ՝ որ զյանդգնութիւնն այլ կը նուաձէ, և որ կրնար Կեսարու մ՚ալ մեծարել տալ զՊոմպէոս, քանի մ՚օր զինուորները յուսացընելով բարի վախճանի մը, ծածուկ մարդ խաբեց առ Նիկեփոր, և խոստացաւ ազատել զնա ամեն վախէ և վտանգէ, միայն թէ ինքն ալ իրեն և իր բանակին նեղութեան տայ և անհնազանդ ըլլայ:

Ահա պատգամաւորութիւնա՝ Նիկեփորի համար էր ամենէն վախնալու անձին ձեռքէն երկրորդ անգամ Թագ ընդունիլ և կենաց ու կայսրութեան մէջ հաստատուիլ էր. անբացատրելի եղաւ զարմանքն և ուրախութիւնն: Ապշածն՝ չէր կրնար հասկընալ՝ թէ այնպիսի հակառակորդ մը կրնար այդքան առաքինութիւն ունենալ: Չէր գիտեր ինչ կերպով էր հաւանութիւնը, խոստմունքն և երդմունքը յայտնէ. և երանի՝ թէ այն չափ աստիկ յայտնութեան ձեռք չզարնէր, որ յետոյ երդմնազանցութեամբն վրան աւելի նախատինք և մեղք չբերէր: Մէկէն հրովարտակ գրել տուաւ խոստմանց և ներմանց. և բաւական չեսպեղով իր ձեռնագիրն և կնիքը, Տարասիոս պատրիարքին և ամենայն պատրկաց ալ տորա. գրել տուաւ. դեռ այնչափին ալ բաւական չեսպեց վատահիրան, այլ և իր վզէն կախած կենաց փայտին նշխարն այլ հանեց և խաբեց Վարդանայ, իբրև անտարակուսելի և անդրժելի գրաւական, վկայ և ընծայ. որուն՝ Թերևս միայն ա-

1 Ինչպես կ՚ըսէ Պլուտարքոս կեսարու համար:

տանայ կարենար չհաւատալ. բայց պատմուԹիւն
ցըցուց որ հոս Նիկեփոր այլ ատանայի հետ
մխաիաւան է եղեր:

Վարդան իրմէ աւելի իր զօրաց կեանքն ապա-
հովցնելուն վրայ գոհանալով, անոնցմէ զատուե-
լուն հնարքը մտածեց. և մինչդեռ անոնք վազուը-
նէ վաղը կու յուսային Թշնամեայ վրայ վազելու,
և վերջապէս իրենց տէրը տանելու հանելու 'ի
գահ կայսերաց, նա իրենցմէ աւելի արԹուն և
անքուն կու ապասէր կու դիտէր ժամն ու վայր-
կեանը. իր 50 օրուան անուանեալ կայսերու-
Թիւնն՝ իրեն 50 տարուոյ ծանրուԹիւն տուած էր:

Ե

Սեպտեմբերի 8ին Ս. Աստուածածնի ծնըն-
դեան տօնին գիշերն՝ իր բանակին շնկոցը լուեր
էր, քունը հանգչեցուցեր էր զօրս և զգէնս. գի-
շերապահք իրենց վրանին դիմաց հանդարտ և ան-
կասկած կեցեր էին. ապին անդին վառած և
ալլալեալ ճրագք և կրակն՝ չէին կրնար բաւակա-
նապէս փարատել մԹուԹիւնը, որուն մէջ հա-
զիւ կրնար նշմարուիլ վիԹխարի և դիւցահասակ
լեառն Ոլիմպոս՝ բանակէն մեծ վրանի մը պէս
գիշերուան միջէն դէպ յերկինք քաշուած: –Վար-
դան՝ մէկ մը աչքն ատր տալով, մէկ մը դէպ 'ի
Մարմարայի ծովեզերքը տեսնուած լոյսերուն, և
յետոյ դարձընելով իր բանակին վրայ՝ որ յուսոյ
և քնոյ մէջ ԹաԹխուած դադրեր էր, պահ մը
կեցաւ իր վրանին դռնէն դուրս, ուսկից հեռա-
ցուցեր էր պահապանները և միայն իրեն հաւա-
տարիմ մնացող Թովմաս Թիկնապահին իմաց
տուեր էր: Մտածեց իր և իրմով՝ մարդկային
արարկ և կենաց բաղձն ու պատահարքը. մտածեց
քանի մը ժամուան մէջ բազմուԹեան մարդկան

և բոլոր կայսերութեան մը կարելի փոփոխութիւնը. նը. մտածէց իր ապագայ կեանքը և Թոլլուս չի. շտակը. մէկ մ՚այլ իր այնքան տարի վտանգայ և փառաց տարած զօրաց գունդերուն վրայ նայե. ցաւ, որոցմէ տասնկ անակնկալ և անպատրաստ կերպով մը պիտի զատուէր, և այլ պիտի չլսէր պատերազմի արտաքոյնդ Թմբուկն և ռանտարոփ երիվարաց փռնչիւնն. այլ ոչ յաղթութեանց նը. ւագք և տաղտապէն դալար պատկք. այլ ոչ ա. ւարներու և գերեաց բաժին... «Մնայք բարով, մնայք բարով. Աստուած չեզի օգնական և պա. հապան», ըսաւ, հառաչեց, հեռացաւ:... Իբ. րև գիշերապահան մենամարտութեան ելած՝ նախ յուշիկ ճնշիկ սկսաւ ոտնփոխել դէպ՚ի հիւսիս, դէպ յերեւս Մարմարայի, միայն զթովմաս Թոլ. լով եռւէն զինակիր գալու. յետոյ հազիւ բանա. կին պատնիշէն անցած օտար ձամբով՝ սկսաւ հրա. կայագքայլ յառաջել, փութալ հեռանալ անոնց. մէ՝ որ միայն իրմէ հեռանալ չէին ուզեր. և քա. նի չափ մղոններ կարճ կարճ կարելով՝ հասաւ Մու. ռանիոյ ծոցոյն ծայրը կէմլէկիկ քաղաքաւանը, որ այն աւեն կիոս կոչուէր, ուսկից և ծովածո. ցկին այլ Կիանեան խորշ, կամ Աստակեան ծոց:

Կիոսի քով Կատապոլիոն անուամբ գիւղաւան մը կար, և անոր մէջ Հերակլի անուամբ վանք մը. Վարդան իր բանակը Թոլլով՝ չհասակ այս վանքս կջաւ, վանահայրը կանչեց. սա անոր գիւցազնեայ կերպարանքէն և ապառազինութենէն ապրանփած կու կասկածէր. բայց ան աւելի ափշեցաւ և տա. րակուսեցաւ երբ զօրավարն խնդրեց որ ընդու. նի զինքն իբրև կրօնաւոր, և շուտ մը ձևը փոխէ. էրցաւ վանահայրն ոչ մէկ կերպով հաւատալ և հաւանիլ: Ուշանալ չէր ըլլար. Վարդան՝ որ դեռ զէնքերը չէր Թողած, զինուորական և կրօ. նական քաշկատութիւնը մէկ առ մեղ բանեցնե.

10477396

լավ՝ քաշեց ուրիշներու գլխուն վախ տուող սու-
րը, և Թերևս անոնց վրայ իջեցընելէն աւելի մեծ
կարճութեամբ՝ իր գլխուն վրայ հանեց, ինքն ի-
րեն կտրեց իր գիսակները, և իբր երախայրիք նոր
և սրբազան կենաց՝ ընծայեց Աստուծոյ. ապա
զինքերը զրահներն ալ Թափելով և իշխանական
զգեստը Թողլով՝ հագաւ Թանձր պարեգօտ մը.
և ամենայն քաղաքական և զինուորական զարդե-
րէն և նշաններէն Թեթևնալով՝ Թուաւ Կէմլէյիկի
նաւահանգիստը, ուր արդէն հասած էր զինքն
ընդունելու նաւն՝ի Նիկեփորէ ղրկուած. յատ-
քեց մէկը, հրաման տուաւ որ շուտ շուտ Թիա-
վարեն, պատեն Պեսիդիոնի հրուանդանը (Պօզ-
պուռուն), և Թողլով Նիկոմիդիոյ ծովածոցը՝ ուղ-
ղեն դէպ Իշխանաց կղզիները. մինչև՝ի հեռա-
գոյն, մինչև՝ի Բրոդա (Գլնարը), իրեն հին և
ծանօթ առանձնութեան ղբօսարանն՝ Բրոդա, իր
ընած վանատեղը և անկած պարտէզը. ուր և ե-
լաւ շատ աւելի ուրախ՝ քան եթէ Ոսկեղջիւրը
(Սէրայպուռնու) կոխած ըլլար. «Այս է հան-
գիստ իմ», ըսելով:

Իր դաստակերտին բնակիչ վանականք և տե-
ղապահք չէին կրնար հաւատալ տեսածնուն և
լսածնուն, Թէ իրենց իննամակալն, այն մեծ Թե-
մականն և սպարապետն Արևելից՝ այդ իրենցմէ
խելօք և գծուծ քուրջերով ծածկուած կրօնաւորն
է. բայց նա լաւ իմացուց որ եթէ ձևն և արուես-
տը փոխեր էր, և հիմայ անունն ալ կու փոխէ,
փոխանակ Վարդանայ՝ Սոֆա անուանելով զինքը,
հոգին նոյն է. առաջ կարծը զինուց և զրահից
տակ կակուղ քրիստոնեայ սիրտ մ'ուներ, հի-
մայ մաշկի և մազեղինի տակ կարիճ նահատակի
և Ճգնաւորի սիրտ մը. առաջ զօրավարաց օրինակ
էր քաջութեամբ և խելքով, հիմայ նոյն իսկ հին
վանականաց և միանձանց, խստակրօն, զուարթ

10477396

և աշխատասէր վարքով. և յիրաւի, օրուան կէսը յատկութա և 'ի հոգևոր մտածութիւնս կ'անցընէր, կէսն այլ գեաին բանելու և իր պարտէզը գործանելու: Փորձով ալ իմացաւ շուտով որ այսպէս կ'եանք իրեն համար կայսերութենէն քաղցր և ցանկալի է, և եթէ աղաչանքով այլ նորէն իրեն տային տան Թագ՝ չէր ուզեր իր Բրոդայի առանձնական և վենական կենաց հետ փոխել. սուրբն և մականէն շատ աւելի Թեթև և դիւրաշարժ էին իր բանն ու քրիչը. միով բանիւ խիստ շատ աւելի երջանիկ էր՝ քան իր նախաորդն Նիկեփոր:

Զ

Ատոր ապահութիւնն նորէն արթընցաւ՝ երբ ապահովութիւնը ատացաւ. Ատոնց և մարդկանց վախուն դիմաց՝ կեղծաւորութիւնը և սուտը միջնորդ ձգելով՝ իր ամեն խոստմունքն և ահաւոր երդմունքն ոտքի տակ առաւ: Նախ վարդանայ կուսակից եղող կամ կարծուողները քրտնել բանտել տուաւ և ամեն ատացուածքնին կողոպտեց. յետոյ Վարդանայ հարստութիւններն ալ յափշտակեց. միայն անոր զինուորները չնեղեց, վասն զի վրանին կողոպտելու բան մը չկար: Բայց ամենէն անիրաւ և ժիգալի կողոպուտն, միանգամայն և ամենէն ցանկալին և թանկագինն՝ եղաւ իր շատ բարի և գթասիրտ հակառակորդին լուսաւոր և զուարթահայեաց աչքերն: Վարդան իր կամաւոր արգելանքէն քիչ օր վերջը՝ գիշեր մը, երբ գուցէ դեռ իր երկար աղօթքներն ալ չէր լմընցուցած, յանկարծ ոտնաձայն և շփոթ մը լսեց՝ իր ծովափայտ վենանոցին մէջ. քանի մը այլանդակ լեռնցի Վիկայոնացիք, զոր և ոչ մարդ՝ այլ մարդագայլ (ղիգանդրոպոս կոչէ պատմիչն),

ոլք Նիկեփորի հաւատարիմ և արժանաւոր դա-
հիճքն էին, յանկարծ պղծելով և խռովելով տես-
ւոյն և ժամուն և անձին խաղաղութիւնը, բռնե-
ցին իրենց սիրոյ նախանձորդ կարծուածը, և
գազանօրէն խլեցին իւաւարեցուցին այն աչքերը՝
որ միայն յերկինք վերցընելու, պարտիզևանը վե-
րայ իջեցընելու և երբեմն ծովուն վրայ պտըտցը-
նելու պահեր էր՝ ամբողջ կայսերութենէ մը հրա-
ժարուն. և մեկէն Թոդուցին փախան կղզիէն.—
ինչուան քաղքէն և մարդկանցմէ ալ փախչել ու-
զելով կամ ձևացընելով՝ ապաւինեցան 'ի մայր
եկեղեցին՝ Ս. Սոփիա:

Հազիւ այս լուրն լուրն հռչակուեցաւ, վանք,
եկեղեցիք, պալատք, բոլոր քաղաքն շարժեցան
գթով և բարկութեամբ. անէծք և նզովք թափել
ակսան կայսեր և գործակցացը վրայ. երանելի
պատրիարքն Տարասիոս, պատուական պատրիկ-
քըն՝ արտակուսոր վազեցին արքունիքը, յիշեցու-
ցին կայսեր իրեն երդմունքը և սուրբգրութիւ-
նը. Նիկեփոր երդում պատուս եղաւ ծերակու-
աին դիմաց Թէ ինքն ամենևին այդպիսի բան չէր
մտածած և կարծած. և Թէ ուրիշի Թշնամութիւ
գործ է. պատուիրեց իրենց՝ որ երթան բռնեն
այն չարագործներն՝ որ 'ի Ս. Սոփիա ապաւիներ
էին, Թէպէտ և կանխեր անոնցմէ առաջ ուրիշ
մարդ լրկեր ու փախուցեր էր զանոնք յեկեղե-
ցիէն. և անոնց տեղ քանի մ'ուրիշ մարդ բռնել
քննել տուաւ, որ անմեղ ըլլալով՝ 'ի հարկէ ան-
վնաս ալ արձակուեցան: Իսկ ինքն իր չաւատալն
կեղծաւորութիւնը մինչև 'ի ծաղրածութիւն տա-
նելով՝ եօթն օր փակուեցաւ իր պալատին մէջ,
մարդու չէր երևեր, միայն ոլքոց և վայերու ձայ-
ներ կու լսեցընէր, զորոնք ձևացընելու շատ ա-
ղէկ կրթուԹիւն ըրած և վարպետ էր. միայն Թէ
չկրցաւ մէկն ալ խաբել. այլ աւելի տատակացաւ

10477396

իրեն գէմ եղած հասարակաց ատելութիւնն և անէծքն:

Ոչափ ժժգալի եղան Նիկեփորի գործն և ձայներ, այնքան զարմանալի և սրտառուչ եղաւ վարդանայ լռութիւնն. ամենևին գանգատ մը, սրտմտանք մը, հեծութի մը չհանեց, և գրեթէ միայն ինքն եղաւ որ չանիծեց զՆիկեփորը. նա և ոչ իսկ մեղադրեց զինա, հապա ինքզինքն յանցաւոր ճանչնալով՝ մինչև 'ի մահ ապաշխարողի վարք անցուց. և միշտ իր պակասութիւնը պատմելով, ի'ուզէր գերագոյն առաքինութեամբ մը՝ ծածկել կայսեր անիրաւութիւնը և անգթութիւնը. առաքինութիւն այնքան հիանալի՝ ոչքան այնպիսի ապականեալ ժամանակի և արքունեաց մօտ փայլեցաւ: Ճգնաւորութեան հոգին աւելի խոր և պինդ հագեր էր ներսէն, քան գրսուանց մաշկեղէն մը ամառը, մազեղէն մը ձմեռը, որ էին իր բոլոր հագուստը. իսկ գլուխն և ոտքն միշտ բաց և բոպիկ: Ատոր նման կերակրին ալ, եթէ կրնար ըսուիլ կերակուր. ոչ միայն բերանը չգրաւ մսեղէն և կթեղէն, այլ և ոչ ձէթ և գինի, այլ միայն գարիւն հաց. այն այլ ինքն իր ձեռօք կու պատրաստեր և կ'եփէր մոխրի տակ. լուսազուրկ աչքերն չթողլով իրեն երկար ձեռագործ աշխատանք՝ մըտաւոր աշխատութեն ատելցուց, աղօթք և խոկմունք. որոցմով զմայլած՝ ոչ թագին, ոչ աշխարհս և ոչ իսկ ամեն սրտի մխիթարիչ արևուն կուրտաւոր կ'իմանար:

Միայն մէկ հոգ, մէկ ցաւ, մէկ փափագ մ'ուներ գեռ սրտին գրգիռ. — ընտանիքն. վասն զի ուներ և գեռ ողջ էին կինն և զաւակներն: Անոնց ցանկալի երեսաց տեսութենէն զրկուելն չէր իր մեծ ցաւն. վասն զի գոնէ ձայներնին կրնար լսել և խօսիլ. այլ ինքն իր հոգւոյն խորին ձայնը կ'ուզէր լսեցընել անոնց հոգւոյն, և կրցաւ: Ուրիշ

Նեղուկ աւելի ինքզինքն օրինակ ցուցընելով աշխարհիս ընդունայնութեան, և հանդերձելոց անփոփոխ վիճակին, այս կենաց ցաւերուն կարճութեանը, և այն կենաց անվախճան երանութեանը, զամենքն ալ հաւանեցուց իրեն նմանելու. նախ առիկին Դոմինիկա (կամ Տոմինիգա) յանձն առաւ քաշուելու ի վանս հաւատարմաց, և ինքնին վարդան փոխեց ամուսնոյն անունը, դրաւ Անանասիա. իր մեկ գատրիկն ալ հետը մտուց ի հարանարան Քրիստոսի. յետոյ իր կտրիճ որդիքներն այլ հաւանեցուց, որք յօժարութեամբ սուրբերնին այլ, ամեն ունեցածնին այլ ծախեցին բաժնեցին աղքատաց, և առանձնացան վանքերու մէջ՝ միայն հոգինին հոգալու:

Է

Ասպէս երկրիս վրայ ապահովելով անոնց երկնաւոր վիճակը՝ որոնց որ պարտական էր հոգալու իբրև հայր և տանուտէր, անկէ ետև այլ աւելի ազատութեամբ և հանգարտութեամբ իր հոգին կ'ուժովցնէր և կու հացընէր յաւիտենական նպատակին: Շատերն տեսան և կու զարմանային Սաբայի սրբութեանը վրայ. և ով կըրնար կարծել թէ անիկայ էր Արևելքի քաջ սպարապետն՝ Թուղք Վարդան: Համբերատար հանգստութիւնն և չարքաշ վարքն յայտնեցին իր ճգնութեանց խստութեանը, և երկարեցին կեանքը. մինչև լսեց ութ տարին ետև իր անխրատ նահանգոսին՝ Նիկեփորի՝ խելք և չարաչար մահը, զոր գրեթէ ինքն պատճառեց իրեն և իր բոլոր բանակին, անխոհեմութեամբ յառաջ երթալով Բուլղարաց երկիրը, և ստէպ ստէպ լսելով, թէ «Չեմ գիտեր՝ Սատուածծ թէ ստանան ես զնա առաջ քշողը, բայց չեմ կրնար ետ կենալ». մին-

չև հասաւ Հորադաշտի մը, որոյ երկու կողմը պատեցին Բուլղարք՝ անտառներ ջարդելով և ծառէ պարիսպ քաշելով. ապա կրակ տալով անոնց, իրենք ալ զինուած յարձակելով՝ կայսրն ալ, մեծամեծներն ալ, բոլոր զօրքն ալ մէկ առուր մէջ (25 յունիսի 811) սրամահ և ծխամահ ընկեցին: Նիկեփորի գանկն Բուլղարաց Թագաւորին գինու բաժակ եղաւ. բոլոր Բիւզանդիոն և կայսերուհին ագալով իրենց զօրաց և զաւակաց կոչեսեան վրայ՝ միայն Նիկեփորի կորուսան իրենց այրած սրտին մխիթարանք կու գտնէին. այնքան առելի եղած էր անկուշտ ագահութեամբ և անհոգութեամբը: Երկու տարի ետև (յորում տիրեցին Ստաւրակ՝ որդի Նիկեփորի և Մէքայէլ Կիւրոպալատ), լսեց Վարդան իր առաջին զինակրին և նախայիշեալ Լէոնի Արծրունւոյ կայսրելլսելը (813-820), ինչպէս լսեր էր հինգ տարի առաջ (808) ուրիշ Հայազգւոյ և Լէոնի աներոջ՝ Արշաւրի փորձ փորձելն ընդդէմ Նիկեփորի, և իրեն պէս չյաջողելով՝ բանակիլ ու աքսորուիլն ոչ հեռաւոր վանքի մը մէջ ('ի Բիւթինիա):

Այս դէպքերս իրեն սրտին մէկմէկ հարուածք եղան, իր երածը յիշելով և իբրև ընկերացը չար օրինակ մը տուած համարելով զինքը. անոր համար նախախնամութեան կամաց և կարգաց թողլով եղածը՝ ինքն իր ճգնութիւնները և հոգևոր եռանդն աւելցուց առանձնութեան իր ծովակոծ՝ բայց անվտանգ կղզեկին մէջ. որուն շրջապատ աւերաց ծփանքն և անուշ հովերն բաւական էին իրեն՝ մերձաւոր մեծ մայրաքաղաքին և բոլոր աշխարհիս խառնաձայն կոծմունք և ծփումնքը ցածցընելու. մինչև որ Աստուածային Թագաւորութեան հրաւէրքն յափշտակեց զինքը յերկինք. ուր ընդ յիշատակելի սուրբս Հանդչան վնա Ցոյնք. մինչդեռ իր յաւուրկ ազ-

10477396

գայնոց՝ Հայոց պատմչաց մէջ՝ և ոչ ձանչցուած է այս կրենց ամենէն երևելի զօրավարներէն, միանգամայն և ստբայացեալ Ճգնաւորներէն մէկն, որ կիսուն օր այլ կրնար կոչուիլ Ե ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՑՍՐ[1]։

1 Ցետ Վարդանայ՝ իր առանձնութեան կղզին և դասատակերտն Բրոդա՝ ուրիշ գահէ ընկած կամ մերժուած կայսերաց ալ արգելան և բնակարան եղաւ. որոց մէջ ա-նուանի է իրեն և մեր ազգակիցն Ռոմանոս Ա Լեկապէն. որ չետ 25 տարի զանազան գործովք կայսերութեան՝ հոս քշուած և քաշուած՝ շատ գոհութեամբ և զգաստութիւ, գուցէ և իր հին նախորդ Վարդանը յիշելով ու անոր ա-ռաքինութեանը նմանիլ ջանալով՝ վախճանեցաւ (944)։ — Ե Ռոմանոս (Դիոժեն) կայսրն ալ՝ Ալփարսլանէն գըժ-բաղդաբար յաղթուելէն աւելի դժբաղդաբար՝ իր ազգա-կցաց ապերախտութենէն մերժուած և կուրացած՝ հոս աքսորանքի մէջ քիչ օրէն կնքեց իր դառնացեալ կեան-քը (1077)։

10477396

ԳԵՏՈՂԻՔ Ի ՀԱՅՍ

Ա

Հին աշխարհին հիւսիսային կողմերն՝ որ մինչև հնամեայ ցրտութեամբ և երկար ձմռութեամբ ահարկու են, քանի որ աշխարհագրական գիտութիւնք չէին ընդարձակած՝ Անգանօն աշխարհ կոչուէին: Բայց այս անծանօթ աշխարհս՝ մեր նախահարց վաւվուռն մուտց ոչ այնքան ահաւոր՝ որքան խորհրդաւոր կ'երևէր. և եթէ քարկ բոլորեալ շուրջն էրենց այլ երբեմն դպչելով՝ զգացուցեր էր փչած երկրին քնութիւնը, անոնք գեռ անկէց այլ անդին կ'երևակայէին զարմանալի կամ ախորժելի երկիր և ազգ մը՝ Գէրհի-ոհոական, (ինչպէս կոչելի է Թերևս Գէրհի-ոսոական գրուածն 'ի գիրս նահանեաց մերոց, որ է Թարգմանեալ յունական Ὑπερβόρειοι): Այս անծանօթ երկրին բնակիչքն՝ արբազան կուսեպուէին, միշտ աստուածոց և պաշտամանց նուիրեալք՝ զոհերով, երգերով, պարերով, ծաղկներով պսակուած. և կ'լսուէր, Թէ հազարաւոր տարի ապրելէն վերջը՝ պսակ 'ի գլուխնին և քնար ձեռուընին բարձր հրաւանդանէ մը վար կուգլորէին կուծածկուէին յանդունդս ծովուն:

Ա յսպիսի զարմանալի եղած (կամ չեղած) ազգի մէջն այլ զարմանալի անձ մը ծանօթ և հըռչակուած է՝ ի Յունաց՝ իբրև մեծ իմաստասէր կամ բժիշկ, Աբարէս անուամբ. որոյ համար ասանդեցին ոմանք թէ քուրմ էր Ապոլոնի, և նէպէ մը վրայ կռթընած կամ հեծած՝ անդադար ման կու գար երկրիս բոլորտիքը: Այս առասպելս՝ ըստ ոմանց արդի բանասիրաց Թուի նշանակել Ասոր ազգը (Αβάρεις), որ յարմար հայաձայն անուանն՝ աւարտող և աւերտող էր. և այն հիւսիսային ազգաց մէկն՝ որք առանց հաստատ բնակութեան՝ վրանօք տեղէ տեղ կու փոխադրէին, և զնրար կամ զօտարս քշէին իրենց հասարակ և տևրական զինքօնէն՝ որ էր Նէպ. ըստ այսմ ամենքն այլ իրաւամբք կոչին Նէպոպ: — Մեր ազգին փառաց և պերճութեան առեն երբ 400 իշխանք և տոհմապետք Թագաւորին հետ կու բազմէին՝ ի Հանդիսի, անոնց մէկուն տոհմն կամ պետութիւնն այլ Նէպոպ կոչուէր. բայց հաւանօրէն Թուի գլխապետ նեռաձիգ զօրաց, (ինչպէս ձիաւորացն այլ Ասպէպ՝ որ և Բագրատուն է), քան թէ Նեռոլ ազգի մը գալթական. որն այլ ըլլայ՝ մեր ազգին Նեռոլաց զէնքն պաշտպանական էր և ոչ թշնամական՝ իբրև այս հիւսիսային Թափառիկ ազգաց:

Ըստ նկարագրութեան հին աշխարհագրաց և պատմչաց, վերոյիշեալ գերհիւսիսականքն՝ բնական ջրկանակին մօտ բնակիչք կ'երևին. որոց հարաւային եզերքն՝ մինչև ի ծանուցեալ Կովկասեան և Ափեաց, Հնդկաց ու Չինաց աշխարհները երբ եղած լայնածաւալ միջոցն՝ անուանէին Սոմատոպիա (յարևմտակողմն) և Սկիւթիա (յարևելակողմն): Այս եաքնա էր բնիկ Նեռոլաց ընդարձակ ազգաց:

զանազան ազգեր՝ յարևմուտք և ի հարաւ աս-
պատակելով: Շատ ուղիկ սահմանագրէ այս աշ-
խարհս՝ մեր հին աշխարհագիրն Մ. Խորենացի.
« Սկիւթիա աշխարհ.ք՝ որ են Ախախարտ, այսինքն
» Թոռփասպան. ըստ հիւսիսոյ՝ Անծանօթ երկրաւ
» (սահմանի), և ըստ մտից՝ Ատրմատացւոց աշ-
» խարհաւ (մինչև) առ Ահել գետով. ի հարաւոյ՝
» Վրկան ծովով և Արեօք և Հնդկօք, առ հարա-
» ւային բազկաւն Եմաւոն լերինն... իսկ ըստ ե-
» լից կուսէ՝ սահման ի Ճենաց: Եւ ազգք են
» Նորա 44 » (կամ 43): Հիմակուան հմուտգոյն
բանագատք այլ յայս կարծիս են, Թէ հին Սկիւ-
Թիա է Թուրքաստան աշխարհն, որ և Ազատ Թա-
Թարք կոչի հիմայ. իսկ Ախախարտ՝ հիւսիսային կամ
արևմտեան Թարգմանի: Ես չեմ ուզեր քեզի
հետ, Հայկակ, այս երկայն և ձիձիլած խնդրոյ
մէջ մտնել. այլ միայն գլխաւորը և մեզի ծանօթա-
գոյն ազգերը յիշել:

Բ

Մեր աշխարհագրին 43 կամ 44 ըսած ազգաց
մէջ յանուանէ միայն (ըստ զանազան ձեռագրաց)
երրորդ մասին չափ յիշէ, որոց մէջ նշանաւորք
են Թոախարտ, Մազքուն կամ Մասագէթացի, Հոն,
Սօդի կամ Սոգդոսպան (Սոկաք կամ Սակասիանա
հեղինակաց), Հէֆթաղ, և այլն. մեկալոյց հա-
մար մեր օրինակագիրն, որ անշուշտ յետոյ է քան
զԽորենացին, կ'աւելցընէ. « Եւ զայլ ազգս ասէ
» խուժական անուամբ, զոր չէ հարկ ասել. զի
» այժմ այլ ազգ ոչ գիտեմք, բայց միայն զԲուշան
» ազգ՝ որ Ճարակի զերկիրն զայն »: Ահա յետին
ազգս, (զոր մեր աշխարհագիրն յիշէ նաև ի մէջ
առեալ Սարմատաց՝ որ սահմանակից էին Սկիւ-
Թիոյ յարևմտից), զոր և մեր ուրիշ պատմիչք

10477396

այլ յիշեն, Թուխ երենցմէ յետոյ յիշեալ Պաշ-
խէէ ազգն Թուրքաստանի, որ արդարև ըստ վը-
կայութեան արաբացի պատմչաց՝ երենց տոհմա-
կցաց մէջ ամենէն զօրաւորք և ահարկուք էին մին-
չև՛ ի գարն ԺԲ. և համարին մերձաւորք Ոնհոտ
Թուրքաց՝ նախահարց Ունգարացւոց, այսինքն
Մաճառաց. արևմտեայք Պաշգորդիր անուաներ են
զսոսին:

Թողլով այս ամեն ազգաց վրայ հետաքննական
գիտելիքն, մեկ երկու բան ըսեմ. և նախ այս՝ որ
ինչպէս հին աւեն Սկիւթիա ըսելով՝ ամեն հիւ-
սիսային ազգերն իրարու հետ շփոթէին, այսպէս
այլ քրիստոնեայ և արաբացի հեղինակք, մանա-
ւանդ արևմտեայք, Թուրք անուամբ շփոթեն զա-
նազան ժողովուրդներ նախայիշեալ աշխարհաց:
Բայց ըստ ստուգագոյն և նոր աշխարհագրաց՝
Թուրքաստան կ'իմացուի կասպից ծովէն ինչուան
Թանկուտ կամ Չինաց արևմտեան սահմանը, իբ-
րև 36 երկայնութեան աստիճանի միջոց արևմուտ-
քէն արևելք, և Հ. լայնութեան 36-55 աստիճա-
նաց մէջ: Բայց այս ընդարձակ երկրին մէջ այլ
բնիկ Թուրքաստան համարուի անմիջապէս կաս-
պից և Արալ ծովուց միջոցն, և այս եռքինիա մէջ
Թափուղ երկու մեծամեծ գետոց լայնատիրու-
հովիտքն, որք հիմայ յարևելեայց կոչին Ձիհոն
կամ Ջահան և Սիհոն: Առաջինն՝ որ և հարաւա-
յինն՝ կոչի և Ամո-փէրէա, և ըստ նախնեաց Ոքսոս,
ըստ հին Պարսից և մերոցս՝ Վէհ-ոսոփ. երկրորդն՝
հիւսիսայինն՝ Սէր-փէրէա (Դեղին-ծով), և ըստ
նախնեաց Եաքսարտ և յոմանց ևս Երասխ, որ բնա-
կանապէս աւելի անծանօթ էր նոցա քան զՈքս-
սոս. մինչդեռ անունք անմիջապէս ասկէ անդին և-
զտ երկիրն այլ կ'անուանէին Անդր-Ոքսեան
Transoxiana, յորմէ և Արաբացիք Թարգմանե-
ցին անուանեցին Մաուարէ-ուան-Նէհր, Յայնկոյս-գե-

տոյն, և եղծմամբ Մավար-էլ-Նահար. որ և յետոյ (յ՛ԱԳ դարուս) ձինկիզ խանի որդւոց մեկուն իշ-խանութեան բաժին ըլլալով՝ անոր անուամբ Չե-ղաթայ կոչուեցաւ: Ա,յս ընդարձակ երկիրս՝ յին-չեամակ ժամանակաց՝ Ջեմարան և Չուարան է վանաբնակ քան շինաբնակ, խաշնարած և ձիա-րած ազգաց, բարբարոսաց և աղեղնաւորաց. ո-րոց նախահայրն անծանօթ է, Թէպէտ և ըստ հին և նոր հաւանագոյն աւանդութեան՝ ի Թորգո-մայ սերեալ են: Ոմանք այլ ի Մագովգայ սահն զատանք. սակայն անհաւանական (ոմանց ի մերոց պատմչաց ըսածն) Թէ ի Քամայ ըլլան (Թուրքք):

Իրենց սեղ սեղ խոպան և ազուտ, սեղ սեղ դալար և սիզաւէտ անհուն դաշտերուն և անա-պատներուն մէջ՝ հազարաւոր տարիներ կու Թա-փառէին և կու Թափառին այս ժողովուրդքս. հնագոյն առեններ դէպ ի հարաւ տապատակե-լով, Պարսից սահմաններուն վրայ. իսկ սոնք՝ (որ իրենք զիրենք Իրան կոչէին) զբարբարականս այլ Թուրան կոչէին. և անհաշտ կռիս ունէին ա-նոնց հետ՝ իբրև ընդ որդիս չարին (Ահերմէնի): Պարսից շատ գիւցազանց քաջուԹեան տապա-լէզն այս Թուրանս եղած է:

Սոնք են արևմտեայ հին հեղինակաց ՍկիւԹա-ցիքն. բայց իրենց ծանօԹագոյն են՝ սոնց երկրին հիւսիսակողման ազգերն. որք մեկմեկու ետևէ զիրար քշելով 1000 տարիէ աւելի միջոց՝ հիւսի-սային կողմէն դէպ յարևմուտք և՛ ի հարաւ կ՛տա-պատակէին. յետոյ սկսան հարաւէն արշաւել: ի մարգարէից յիշեալ Գովգայ և Մագովգայ և Թո-բեղայ ազգերն այլ սոնք են. յորոց (ըստ Մի-խայէլի պատմչի) Նաբուքոդոնոսոր և Կիւրոս օգ-նական զօրք վարձեցին, զորս և համարձակ Թուրք կ՛անուանէ պատմիչն. բայց այս անունս անծա-նօԹ է հին օրինակագրաց. և Թերևս յայտնի յի-

ջուած չէ յառաջ քան զ'Ջ դարը, (եթէ 'ի յետոյ նոց աւելցուած չէ այդ անունն՝ մեր Խորենացւոյն աշխարհագրութեան մէջ):

Գ

Իսկ առ հինս և 'ի պատմութեան ծանօթ եղած Սկիւթացւոց մէջ՝ թերևս հնագոյնք են Ալանք. որ և մեր ազգային պատմութեան մէջ շատ ծանուցեալ և խնամիք Թագաւորաց մերոց Արշակունեաց. որոց ընծայեցին և շնորհագեղ դշխոյներ՝ զԱշխէն և Սաթէն (Սաթինիկ): — Առանց ատելոյ մակից սեպուին Մազքուտք, Քրիստոսէ վեց դար յառաջ յիշեալք. և Թաւասպարք [1] վեց դար յետոյ հինսոյ այլ յիշեալք, և ձանաչին հիմայ Եւրոպիոյ հիւսիսային և միջին երևելի ազգաց նախահարք կամ հօրեղբարք, այսինքն Գոթաց և Տևտոնաց. որոց առաջին բնակութիւնն էր Ուրալ գետոյն վերնակողմը, և յետոյ Ծըղբդ ազգի անապատները: Սակից՝ Քրիստոսի Թուականէն քիչ եռքը յարձակեցան 'ի Կովկաս, և անցան այն լեռները, Թափեցան մինչև 'ի Հայաստան, և դաշնադրութեամբ ու խնամութիւն յետ քաշուեցան. բայց դէպ յարևմուտք տարածուելով՝ հասան մինչև յԱզախու ծովն. և 400 տարուոյ չափ հիմիկու Ռուսաց Յայսկոյս-Կովկասեան լսուած երկիրները պրաւեցին զան՝ անդադար կ'ասպատակէին 'ի Վիրս, 'ի Հայս, և 'ի սահմանս կայսերաց. երբեմն ինքն իրենց շահուն համար, երբեմն այլ ուրիշ ազգաց օգնական, ինչպէս երբեմն և Հայոց՝ ընդդէմ Պարսից: Գունդ մը կամ տոհմ մը Մազքթաց Կովկասէն ատկին մնացին Դարբանտայ հարաւակողմը, և մեր Արշակունեաց չետ այլ խնամեցան,

[1] Արաբացի հեղինակք կ'անուանեն Թուպաստիկ:

և նաև՝ ի Քրիստոս հաւատացին Տրդատայ առեն. բայց յետ մահու նորա՝ մեր Լուսաւորչին թոռը Գրիգորիան այլ նահատակեցին, իրենց Անեսան Թագաւորին հրամանաւ. Արևմտեայ Մազգուեք դ գարուս մէջ անցան ինչուան՝ ի Սպանիա և Յա-փրիկէ. վանն զի իրենցմէ զօրաւորք զիրենք քըշէին, որ էին Հնդ. և Եւրոպիոյ մէջ ե գարուն վերջերը, Ասիոյ մէջ՝ չին եաքերը՝ գրեթէ անյիշատակ եղան Ազանք:

Յաջորդ (է) գարուն մէջ ծածկուի Հոնաց անուն այլ, որ ե և զ գարուց մէջ ամենէն սիրուն էր, մանաւանդ իրենց վայրենի դիւցազին Ատտիլատայ առեն, ի կէս ե գարու: Թէպէտ Հոնաց անուն գրեթէ հազար տարի առաջ այլ յիշուի և կարդացուի (բան ոմանց) Պերսեպօլեայ բևեռաքանդակ արձանաց վրայ, այլ տեղեր-նին շատ որոշ չէ, կամ շատ կարծելի չէ՝ որ ըլլայ ինչուան Սեաւ ծովուն մօտերը. Թէ և յետ ժամանակաց հասան այն կողմերը. մինչև մեր յետին պատմիչք կամ յուշագիրք ծգ-ծե գարուց՝ Եւիէր Հոնաց անուանեն զԱրիմն այլ: Հոնաց ցեղից մէջ մէկ գլխաւորն է Ոգոր կամ Ոնգոր կոչուածը, Հոն-անգոր ըստ մեր հին պատմչաց. որուց անուանի և մեծազօր հակայի կամ ըմբշի մը հետ մենամարտեցաւ և յաղթեց Բաբիկ՝ հայրն Վահակայ ուրացողին. ինչպէս յառաջ քան զնա հրեայն մեր Տրդատ՝ ընդ Գուհիհոնի Թագաւորն Հոնաց (Թեւևս Գուդոր-Հոն) յերկրին Տարօնոյ, ուր հասեր էին արշաւանօք և մանուքեամբ: Ետ անդամ Ձորայ (Տէրսէնտ) պահակէն անցնելուն համար յարձակելու յարևմուտս՝ այն անցքն ըստեցաւ Հոնաց Դուռն. զոր և տեղն մը մեր զօրաւոր Արշակունի Թագաւորք զգուշութեամբ ամրացուցած պահէին անոնց դէմ. յետոյ Աղուանից ձեռքն անցաւ, որոց անուամբ այլ կոչի:

Աստիճաւոյ Թագաւորութեան տեղն մեր Ս. Մեսրովպ Աղուանից քարոզելով ինչուան կով կասեան լերանց անդին այլ լսեցուց Քրիստոսի աւետարանը, նաև իր աշակերտաց գործակցութեամբ. որոց ձեռօք հաւատաց՝ ի Քրիստոս Հոնաց զօրավարն՝ որ յԱղուանս յարձակեր էր, և յետոյ իր ընտանեօքն և հեռաւոլօք նահատակեցաւ հոն: Երկու գար և աւելի վերջը երբ Հոնք տկարացեր և Խազրաց նախիշխանութեան տակ ընկեր էին, դեռ իրենց հին մայրաքաղաքին մէջ՝ որ կոչեր Վաղարշան և է հիմայ Թարխու՝ ի հիւսիսոյ Դարբանտայ, կուռնատեր Թագաւորնին կամ զօրավարնին՝ Անէ անուամբ, որ և պատուով Էնոյեր [1] կոչեր, յորմէ և Էնոյերութեան պատիւ (ինձ անծանօթ): Սա՝ իր երկրէն (զոր Ախոթաղ նէան աշխարհ Փովգայ՝ կոչէ ժամանակակից պատմիչ մեր) [2], ապստամբեալ եկաւ յԱղուանս. յետոյ հաշտեալով Թոլուց որ եպիսկոպոս մը (Իսրայէլ Մեծկոնեաց) գայ իր երկիրը և քարոզէ զՔրիստոս (յամի 684). արդէն քանի տարի առաջ Հոնաց Թագաւորն խնամացեր էր Աղուանից եկեղեցւոյ հետ:

Ակէ եաև գրեթէ չեն յիշուիր Հոնք. այլ փոխանակ նոցա իսպիս սկսեալ յիշեալ Ասպրճն, զոր Թուրքք քշեցին (յամին 551) իրենց երկրէն՝ Յովկորիոյ՝ որ է հիմիս Սիպերիոյ Վոլոլոյ երկիրն, ուսկից եկեր էին և Հոնք: Բիւզանդացի պատմիչք սակայ յիշեն զԱսպրս և կ'ըսեն թէ Թուրքք Վարխան անուանէին զանոնք, որդ մեր

1 Այս պատուանունս նախ կու յիշէ Մովսէս Կաղանկատուեցի պատմիչն մեր յԻ դարու, և յետոյ Ղևոնդ պատմիչ յԸ դարու. «Իգնդէն (Խազրաց) խաթիր-Էլիթ-» բերայ»:

2 Մ. Կաղանկատուեցի:

աշխարհապին այլ վերոյիշեալ Սկիւթացի ազգաց մէջ համրէ զԱխէոն և Վալխոն: Դարձեալ վկայեն անունք թէ Աւարք ազգակից և բուն Հունք են, այլ երբեմն Աւար անուն թագաւորքն այսպէս կոչեցան: Կայսերաց երկիրը մտնելով կամաց կամաց յառաջ եկան մինչև 'ի գաւառս Դանուբայ, և երբեմն առաջ հոն հաստել Հուները նուաճեցին. բայց երբեմն վայ այլ հասան բռնկտ ('ի Խազրաց վարեալք) և ուրացան այն կողմերուն՝ ը դարուն մէջ և այլ եւս, ուր և մինչև հիմայ մնան երբեմն սերունդքն խառնեալ ընդ հոռոմ ցեղին, և երկիրն այլ երբեմն անուամբ ամենուն ծանօթ է:

Ահա զօրաւոր և Սլաւեանց տոհմակից բռնկտ ազգն այլ՝ յառաջ քան զայլ ամեն յիշուի մեր Հայոց պատմութեան մէջ, Քրիստոսէ դար մը կամ աւելի առաջ. երբեմն հին հայրենիքն այլ ծանօթ է՝ Վոլկա գետոյն վերին կողմերը, որ և անունէն առած է այս անունս. (Վոլկային առ հինս Իռա կոչի և 'ի Թուրքաց Էթիլ). ուսկից եկան հնդեւրոպական անոր բերանը և աւելի վար՝ Կովկասու հիւսիսակողմը. և ասկէց այլ քշուելով երբեմն՝ գունդ մը կարեց զԿովկաս լեռները և անցաւ յԱխրատատ, Բասենոյ կողմերը, երկուց վոնդ իշխանին առաջնորդութեամբ 'ի Վէնետս ցեղէ, որոյ անուամբ բնակած տեղերնին ալ Վանանդ կոչեցաւ 'ի Հայս, մինչև հիմայ:

Դ

Հնոց անհետանալու համ նուաճելու առեն յերևան եկան համ նշանաւորեցան Սպիպակ Հնդ ըստ Բիւզանդացւոց, համ Եփնալիպտ (սխալմամբ և Նեֆթալիտք), որ են ըստ մեզ Հէֆթաղտ, նաև Թէպաղտ համ Թէպալտղտ. (նոյն Թուրի և Տաղկաստանի համ Իպաղտան՝ թէ չկան Տահտ, Dahae): Անոնք

10477396

ուրիշ նշանաւոր անուն մ'այլ ունին առ մեր-
յինս, Քուշանք, որ է լատ Զինաց Քուէյ-շուանկ.
(արդեօք՝ ի Քուշայ համարեալք որպէս Հնդիկք):
Ժամանակին պատմիչք կամ յիշողք՝ Հոնաց տոհ-
մակից և մերձաւոր կարծեցին զատանք. ոմանք
Թուրք ցեղ մը, ոմանք Հնդկա-սկիւթացի. իսկ նոր
բազմահմուտ աշխարհագիր մը [1] երկար քննու-
թեամբ կու հաստատէ՝ թէ Զինաց մօտ Դիպէ-
թէն Տագեալ ժողովուրդ մ'էր, և լատ նոցա
եօթէի կամ եօթէն կամ Ճոթ անուանեալ: Ա-
յայտնի է որ Հեփթալք Դիպէթի հիւսիսակողմը
բնակէին նախ, որ է Թուրքաստանի հարաւա-
կողմը. ուր՝ Մերապզի բայց գաղղիագիրը երևելի
արևելագէտ մ'այլ՝ [2] արաբացի հին պատմիչնե-
րէ կու յիշէ Դահոպնակ Թուրք հզօր ցեղը, որոյ
գլխաւոր քաղաքն էր Քուշան. և լատ այսմ՝
Դիպէթի և Թուրքաց սահմանակաւն երկիր և
ազգ մը կ'ըլլան ազգս. և ի պատմութեան Զի-
նաց ինչուան գ դար Քրիստոսէ առաջ յիշուին.
և միայն անկէ դար ու կէս յառաջ գէպ յարև-
մտահարկողին եկած են և ախրած Սոգդիանի և Բակ-
տրիոյ, այն տեղի յոյն Թագաւորութիւնը վերցը-
նելով: Ա յս է մեր պատմչաց յիշածն այլ, թէ
Արշակ՝ Թեսալաց Թագաւորին որդին՝ տիրեց
Պարթևաց, և ասոնց հահլ քաղաքը՝ ըրաւ իրեն
աթոռ. մէկ եղբայրը Թողով իրենց առաջին աշ-
խարհին մէջ, որ է Թեսալիա, միւս եղբայրն այլ
(Վաղարշակ) Թագաւորեցուց Հայոց: — Սաանկ
հեռաւոր և անծանօթ կողմերէ ծագած են եղեր
մեր քաջածանօթ և գերահռչակ Արշակունի Թա-
գաւորքն, Տրդատք և Տիգրանք: — գ–զ դարուց
մէջ պայծառացան կամ հռչակեցան Քուշանք-

1 Վ Լիվիէն Սէն Մարթէն:
2 Մուրատճա Տ' Ոհսոն:

Հեփեթալք. բայց՝ անկէ առաջ այլ բառական՝ որ չանաւորը գործեր ըրած պիտի ըլլան, որ յ'գ պատրաստ անոնց պատմութիւնն այլ պրուած և ծանօթ եղած ըլլայ Հայոց. վասն զի Զենոբ՝ ժամանակակից Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի կ'ըսէ. «Ընթերցիր զթագաւորութիւն Հեփթալիտայ (կամ Եփթաղեայ), հեղեղնացի գրով, և կամ զթագաւորութիւն Ճենաց, զոր գտանես յՈւռհայ քաղաքն առ Բարդայ (կամ Բարդեճան)[1] պատմիրն»:

Ահա առեններս՝ կամ քիչ առաջ՝ երբ Սասանեանք նուաճեցին զՊարթեւս՝ մեր թագաւորն խորով ելբև տոհմակից թէ անոնց և թէ Քուշանաց՝ ատոնց դեպան խաբեց և դրդեց ընդդէմ Արտաշրի, բայց Քուշանք անփոյթ եղան. սակայն երբ Սասանեանք յաջողեցան և զօրացան՝ Քուշանք անոնց գլխահար եղան, և յափշտակեցին Պարթևաց երկիրը, ու հան'ի բահլ դրին իրենց գահը, ինչպէս յիշէ և Բուզանդ, պատմելով Շապհոյ պատերազմը ընդդէմ նոցա, և անոնց ձեռքէն ազատիլը՝ քաջութեամբ Դրաստամատան Հայ իշխանին, (որոյ վարձք եղաւ իր աէրը՝ Արշակ կոյր թագաւորը՝ բանտէն հանել և վերթա-
դարձ իր գահ ըլլալ): Կ'ըսուի'ի մէրոնց թէ Ս. Մեսրովպայ քարոզութեամբն քրիստոնէացեալ այլազգեաց մէջ կային Հեփթալք այլ, բայց սուրաիուսական է այս: Մեր ոսկեգրիչ պատմիչք յիշեն անզգամ Յազկերտին պատերազմիները ընդ Քուշանաց, որոց մէջ գտուեցան մեր քաջ նախարարք և Մեծն Վարդան այլ. նոյնպէս անոր որդւոյն՝ Պերոզի սպանուիլն կռուի մէջ'ի Քուշա-

1 Եթէ, որպէս թուի՝ անուանի Ասորի Բարդաճանն է սա, 'ի վերջ կոյս ԺԴ դարու գրած է այս պատմութիւնս:

նաց, յամին 488։ Դարձեալ ուրիշ պատմիչք այլ՝ յիշեն վահրամ Զուպին Պարսից բռնաւորին պատերազմիլը և Քուշանաց երկու թագաւորներուն նուաճելը (յամին 580), որ կոչէին Շօդ և Պալհոկ։ Ի սկիզբն ի զարուս մեր Բազմայաղթ Սըմբատ մարզպանն կռուեցաւ և յաղթեց անոնց. մինչև ստիպուեցան ինդրիլ օգնութիւն 'ի Խազրաց, և եկան ասոնցմէ 300,000. բայց Սմբատ դիւրաւ ցրուեց զանոնք, անոնց հսկայ թագաւորին հետ մենամարտելով և սպաննելով։ Վերջին թագաւորն Սասանեանց Յազկերտ՝ հալածեալ յԱրաբացւոց սպաւինեցաւ 'ի Քուշանս, բայց չգտաւ օգնութիւն, և անոնց քով սպանուեցաւ ('ի Մէրվ)։ Քուշանք Արաբացւոց այլ դէմ դրին նախ. բայց իրենց զօրաւոր դրացիներէն նուաճուելով, կամ անոնց հետ խառնուելով, անյիշատակ եղան և զարուն վերջերը։ Այս զօրաւոր ազգերն էին Խազիրք և Թուրքք. շատ պատմիչք այս երեք ազգերն այլ իրարու հետ շփոթեն, մանաւանդ զՀեփթաղս և զԹուրքս. ոմանք հին Հեփթաղաց այլ Թուրք կ'ըսեն, և ոմանք ինչուան ժԱ. դարու հասարակաց Թուրք կոչածն այլ Հեփթաղ կ'անուանեն[1]։ Միխայէլ Ասորի համարձակ կ'ըսէ. «Թեաւալիա՝ որ Թուրքաստան» կոչի», և Պարսից Արտալ աշխարհին սահմանակից կու դնէ։

Ե

Հեփթաղաց անհետանալէն ինչուան 'ի յառաջանալն Թուրքաց, որ է ըսել Ը–Ժ դարուց միջոցն, սիրասիեռող Սկիւթացիքն եղան Խազէրք, որք և Խազիւնան կոչին 'ի մերոցս, ևս և Գիւռա-

1 Ինչպէս կերեւնայ, յամին 1044։

բաց ապէ[1]. և շատ հին առեն՝ ինչուան յԵրզն-
առեայ յիշին Աթաձէրէ և ասոր նման կոչմամբ,
(Քրիստոսէ ե դար առաջ) տոհմակից և սահ-
մանակից Հոնաց և Ասարաց և երբեմն անոնց
հետ հաճանուն: Արաբացի հին պատմիչ մը՝ Վը-
րաց տոհմակից կ'ըսէ զանոնք. ուրիշ մը արքա-
գրելով զնա՝ ձէ Վրացի այլ Հայ են կ'ըսէ Խա-
զիրքն. նաև Վիրք՝ իրենց երկրին վրայ առաջին
տապատակող ազգը Խազիրք կոչեն: Մեր պատ-
մութեան մէջ կու յիշուին 'ի սկիզբն գ. գարու,
յորում Վոլկայի վարի կողմերը բնակէին ատոնք.
և ուրիշ տոհմակից հզօր ազգ մ'այլ Բասէլ կամ
Բարչիլ. որոց յունարէն կոչումն Վասիլէ՝ թա-
գաւորական նշանակէ. և այսպէս կարծէ յոմանց
Թարգմանաբար կոչուած յաշխարհագրութեան
Խորենացւոյն, Թագաւորական Սարմատք: Ահա եր-
կուքա՝ Խազիրք և Բասիլք միաբանեալ յամի իբր
212, անցան Կովկասու մեծ դունէն (Ճորայ կամ
Դարբանտայ) և կուր գետէն ապին այլ վազե-
լով՝ կոխեցին ինչուան Հայոց սահմանները, Վնա-
ւէպ Սուրհատ անուամբ Թագաւորի մը առաջ-
նորդութեամբ. իսկ մեր Թագաւորն Վաղարշ մեծ
պատերազմով վռնտեց զանոնք ինչուան նոյն կով-
կասայ պահակէն այլ անդին՝ չափազանց վնէժ-
նդրութեամբ. մինչև հալածեալքն իրենց բնիկ
սահմաններուն հասնելով և նոր օգնական ժող-
վելով՝ դարձան Հայոց վրայ, զՎաղարշ սպանե-
ցին, զօրքը յրուեցին: Խոսրով և որդի և յաջորդ
Վաղարշայ՝ նորէն վրանին զօրք հանեց, հօրը
վրէժն առաւ. և այնպէս վախ ձգեց այն անվախ
ազգաց վրայ՝ որ սախալուեցան իրենցմէ հարևա-
րէն մէկ պատանդ առլ Խոսրովու. և նա քաջու-
թեան յաղթանակը հան յունարէն արձանագրե-

1 Այսպէս անուանէ Մովսէս կաղանկատուացի:

լով քարերու վրայ՝ գարձաւ, և բերած գերին քնակեցուց 'ի Հայաստան. ուր բազում ազնուական կանաց հետ խնամուխթիւն ըրին Առաւելեանք և Ալանք, նոյնպէս յայլազգեաց գաղթեալք 'ի Հայս։

Խոսրովայ որդւոյ Տրդատայ առեն այլ բազիկ ուրիշ հիւսիսայնոց ժխաբանուխթեամբ յարձակեցան Կովկասէն ատին. բայց քաջայաղթն և երապահան Տրդատ՝ ընկաւ անոնց վրայ Ա. ղուանից երկրին մէջ, և իր սրով թագաւորնին երկու կտոր ընելով՝ քշեց ապատակը մինչև յերկիրն Հոնաց. և հօրը պէս անոնցմէ պատանդ և նիզակակից առնելով՝ տարաւ Պարսից վրայ։ Անկէ ետև բազիկ ինչուան 'ի Ջ դար և այլ ետև՝ Կովկայի եզերքը կու բնակէին, ջրջակայ ազգաց և տոհմից տիրելով, մինչև հզօրագոյն և վեհապոյն և լերև թագաւորաց թագաւոր կու սեպուէր իրենց գլխաւորն, և կ'ըսուէր թուրքացի կոչմամբ խագան, կինն այլ խաթուն։ Երկու ազգն այլ գրեթէ համապատիւ էին, բայց միայն ըստ աշխարհագրին մերոյ «Թագաւորն Հիւսիսոյ էր խա» քանն, որ է Տէր խազրաց, և գլխոյն Թագուհի՝ » կին խաքանայ՝ 'ի բազում ազգէն »։ Խաքանին հզօրագոյն ցեղն աւելի այլ զօրացաւ և բռնացաւ բազում վրայ՝ երբ բուշխ թուրքք՝ զոր նախ յիշեցի, մօտեցան իրենց. այնչափ որ ըստ հին և պատուական աշխարհագրին մերոյ՝ կու սոխպուէին բազիկ ամրանալ 'ի Սև կզլին Վոլգայի բերանը, « 'ի հզօր ազգէն խազրաց և բուշխաց՝ Ճարակեց » ոց յերկից և 'ի մօկց, եկեղոց անդր 'ի ձմերոց»։

Ե դարուն կխաչէն եաև՝ (յամի երբ 462) խաչերք երկրին քնիկ երկրէն (յՈւկորնոյ) քշուելով, այս Վոլգայի վարի կողմերը և ինչուան Կովկասու սարերուն սփռեցան. արևելքի կողմէն այլ ինչուան 'ի սահմանս թուրքաց. որոց հետ շատ մերձաւորութեամբն՝ 'ի բնութիւնն՝ 'ի բնազանդութենէ կոչին Ա-

ընէլէան Թուրփ, միանգամայն և առ՝ի զանազա-
նել յԵրասպա անցնող և քնակող Կումանաց և
Մաշտոցաց, զորս Աշնմպէան Թուրփ կոչէն: Մեր
ազատիչք այլ ցուցընեն թէ զանազան իսան կամ
խաքան ունէին նոքա, քայց մեծ Խոփանն էր տէրն
Խազրաց, զոր և կ՝անուանեն նագաւոր Հիւսխոյ.
առակ օգնութիւն ինդրեց Հերակլ կայսր ընդդէմ
Խոսրովու Պարսից Թագաւորի. և եկաւ իրեն օգ-
նական Ջէբու խոփանն՝ « որ էրկրորդ էր Թագաւո-
» րութեան Թագաւորին Հիւսխոյ », իր Ետէր
կամ Ջաճ որդւոյն [1]: Սա մնաց յԱղուանս, և
ազգացնօք կաթողիկոսին առցա (Վիրոյ) սրգի-
լէց առապատակը: — Անդանաւտա ընկերն Վիրոյ՝
ազատիչն Մովսէս Կաղանկատուացի՝ շատ հե-
տաքնին և կարևոր տեղեկութիւնները կու տայ
այս Խազրաց արքունեաց սովորութեան վրայ,
զոր ուրիշ պատմչէի քով չես կրնար գտնել, Հայ-
կական: — Թէպէտ այս անգամ ապահով Թոլին
Խազինք զԱղուանս, քայց յետոյ դարձեալ զա-
նազան անգամ յարձակեցան և նուաճեցին, մին-
չև հարկ եղաւ որ ե դարուն վերջերը՝ Աղուանք
Թէ ասոնց հարկատու ըլլան Թէ Արաբացւոց:
Մահմետի յաջորդքն արևելից մէջ երեսնց ամե-
նէն զօրաւոր դիմակաց գտան զԽազիրս. և Թէ-
պէտ Կովկասեան լեռներն երկարմէ կու գային
անոնց սահմանները, քայց շատ հեղ կամ մէկն
կամ մէկայլն կարենալով զպահակը կամ՝ անցնելով

1 Այսպէս կ՝ըսէ Մովսէս Կաղանկատուացի: Անկէ ա-
ռաջ յամի իբր 600, երբ Քուշանք յաղթուեցան՝ի Սըմ-
բատայ մարզպանէ, «խնդրեցին իւրեանց օգնական, կ՝ըսէ
» մեր Սեբէոս պատմիչն, ՝ի ծեծէն Խոփանայ ոչխարէն Հոլ-
» մանցն հիւսխոյ, և էկն եղ ամբոխ 300,000 »: — Անկէ
այլ առաջ Խորենացին աշխարհագրութեանը մէջ կ՝ըսէ.
« Թոփքառքն հիւսխոյ է Խաքանն, որ է տէր Խազրաց »:

'ի Դարբանայ՝ իրարու հետ զարնուելեան, երբ. կու կողմէն շատ արիւնհեղութեամբ և վնասով. որոց երբեմն հալորդ կ'ըլլար մեր աչխարհն այլ ամիրապետաց իշխանութեան ատակ ըլլալով, կամ ատիպուելով դէմ կենալու Խազրաց ասպատակին. ինչպէս մեր Գրիգոր Մամիկոնեան խոհեմ և կարիճ իշխանապետն այլ անոնց հետ կռուելով՝ ընկաւ պատերազմի մէջ, յամին 685 (16 ո. գոստ.): Վերջապէս Արաբացիք կրկին անգամ ատրելով և ամրացընելով զԴարբանտ՝ այն կողմն արգիլեցին զԽազրս: Սրևէլեան կողմէն այլ ուրիշ հնարքով յաջողեցան, այսինքն նուաճելով զԹուրքս, և իրենց (մահմետական) կրօնքին հաւանեցընելով, և իշխանութեան հասցընելով, ոչ միայն այն կողմերը, այլ և ինչուան Խալիփայից արքանիքը 'ի Պաղտատ. ուր՝ նախ անոնցմէ գերիներ և սպրուճներ բերէին, անոնց կերպարանաց հաւնելով. յետոյ մեծամեծ պաշտօններու այլ հասուցին, մինչև գրեթէ բոլոր իշխանութիւնն անոնց ձեռքն անցաւ: Ահա կերպով Խազիրք՝ որ ինչուան Կասպից հիւսիսային և արևելեան ափունքը տարածուելով՝ իրենց անունը տուին այն ծովուն (Խազրաց ծով, ինչպէս կոչուած հիւսիսային երկրին այլ՝ Խազրաց դաշտ), ը–ծ դարուց մէջ՝ ամիսոփուեցան Վոլկայի վերի կողմերը, և առջի վայրենութիւննին Թողլով՝ բաւական քաղաքականութեան կարգ և ձև տուին: Ահա բանիս մէկ պատճառն էր Իւզանդեան կայսերաց հետ երբեմն դաշնակցելնին՝ Թշնամութեամբ ընդ Արաբացիս, Թէ և ոմանք այլ թ դարուն կսկիծները (820) մահմետական եղան՝ որ Արաբացոց հաճոյ ըլլան և չնեղուին 'ի Թուրքաց:

Բայց աւելի շատերն, ըստ աւանդութեան, այն կողմերը հին Հրէից գաղթականներէն (կամ ուրիշ պատճառաւ՝) հրէական կրօնէ հետեւե-

10477396

ցան. մինչև պատմեն Հանապարհորդք Թէ թ–ժ դարուց մէջ անոնց Թագաւորներն Հրեայ էին. և շատ նշանաւոր է առ քանասէրս՝ ժ դարուն կիսուն մօտ դէպք մը (եթէ իրաւ է). Անտալուսիոյ (՚ի Սպանիա) Արաբացի Թագաւոր մ՚ուներ Հրեայ պաշտօնեայ մը Ռաֆ Խատոյի անուամբ, որ Թղթով Հարցուց և տեղեկութիւն ուզեց Խազրաց Թագաւորէն իրենց կրօնից և ծագման վրայօք. նա այլ պատասխանեց և իմացուց՝ որ Խազիրք են ՚ի Խոլարայ՝ յետնորդք ոմանց Թորգոմայ, որոց առաջինն այլ կ՚անուանէ Ադիւոր՝ որ է մեր Հայկն, ըն Ծանուր, թն Պոլտոր, ժն Սաբիր (Սաբիրք), և այլն. և կ՚ըսէ Թէ Վոլկային գրեթէ ինչուան Դանուբ կու տիրէին: Իր նախորդաց մէկն առուտրական յայտնութեամբ ընդունելր էր Հրէութիւնը, և ինքն (գրողն) Յովսէփ՝ տանուէջորդորդ Հրեայ Թագաւորն էր Խազրաց: Ուրիշ կարևոր գիտելիք այլ կ՚ուսանիմք, զոր Հոս յիշել աւելորդ կու սեպեմ, Հայկակ: Բիւզանդիոյ և Ռուսաց պատմութեան մէջ, որոց երկուքն այլ սահմանակցութեամբ գործեր ունեցան առանց Հետ, ինչուան ԺԱ դարուն առաջին քառորդը կու յիշուին Խազիրք. և ըստ ոմանց՝ այն առեն (կամ յամին 1016) Ռուսք բոլորովին նուաճեցին զԽազիրս: Սուտակ մէկ կողմէն Ռուսք երբեմն նեղեալք ՚ի Խազրաց՝ կամաց կամաց զօրացան նաև տիրացան անոնց տարածց. մեկայլ կողմէն բուն տիրոջք և անյիշատակ ընդոջք, և Սկիւթացի ազգաց գլխաւորութիւնը առնոջք՝ յետ այնքան նախայիշեալ հզօր ու նեռոտ և պատակոտ ժողովրդոց՝ եղան տակաւ թուլ:

10477396

Զ

Թոռըփ ազգն որ յետ ամենայն ակիւթացական ազգաց հասաւ նախիշխանութեան և գերազանցեց քան զամենքըր, թէ ընդարձակ թէ երկարատև աշխարհակալութեամբ և թէ քաղաքակրթութեամբ, ինչպէս՝ ի սկզբան ըսի՝ ի հնուց առանձին զաս ազգ մը չէր Ճանչցուած, այլ շատ զատանուն ազգք կամ ցեղք միանգամայն սեպուէին Սկիւթացի կամ Թուրքք: Հին պատմըչաց կամ աշխարհագրաց մէջ՝ ե դարէն առաջ այս անունս որոշ պրուած չիգտուիր, այլ մօտ կամ ծռած ծեքաճ հնչմամբ մը. մինչև անկէ գրեթէ հազար տարի առաջ Երոդոտոսի յիշած Սկիւթացւոց նախահայր Տարգիպաոսն այլ՝ բանաձերք Ճանչնան Թոռըփ կամ Թորգոմ[1]: Ըստ արևելագիտաց՝ Հընդկաց հին սանսկրիտ լեզուով գրոց մէջ Թուրուփա կոչուի այս ազգս: Ջ դարէն ինչուան ծ դար՝ աեւելի կամ պակաս ծանուցեալ և յիշեալ է Թուրքք ազգն. անկէ (ծ դարէն) ետև քալածանօք եղած՝ երբեմն աշխարհակալ ազգ մը. իսկ յետ ծդ դարու երբեմն առաջին և ախրող ազգ արևմտեան Ասիոյ: Ըսեր է որ այս Թուրքք ազգս՝ աշխարհիս ամենէն հին, նշանաւոր և բաղդատական ազգաց մէկն է. և որուն բաղդին կամ սահմանին ծայրն գեռ անծանօթ է, ինչպէս նաև իր իշխանութեան տակ ընկած շատ ազգաց այլ: Նման այն գետոց՝ որոց

1 Բաշխու մեծ պատմիչ Թաթարաց՝ ի ծդ դարու յիշէ Թուխրամ անուամբ երկիր մը Պայքալ լճին արևելակողմը, զոր արևելագէտք սահման ստուգաբանեն: Թուրքք՝ ինչպես իրենց՝ այսպէս այլ Հայոց նահապետ Ճանչնան զԹորգոմ, անոր համար այլ զմեզ և զիրենք հօրեղբօրորդիս անուանեն:

հեռաւոր ակունքն ծանօթ, մինչեւ ընթացքն ծածկուած կամ անորոշ մնան. շատ մանր վտակներ՝ որ անոնց մէջ կու թափուին կամ անոնցմէ կ'ելլեն՝ կալծուին թէ այն մեծ գետեր են, և անոր անունը կ'առնուն. բայց ինչքան գետեր կան երկար տահմաններ անցնելու՝ նորէն հեռու տեղ մը՝ ի յայտ կու գայ՝ հզօր և լայն, և անկէ ետև ամեն նոյն յայտ յանդիման յորդասահ կ'ելլայ ու կ'ելլայ:

Թուրքաց բնաւայրն ուր ըլլալն ըսի առաջ և ինչպէս կոչուին. նոյնպէս յիշեցի որ Թուրք, Խազիրք և Հեփթաղք առէպ շփոթին իրարու հետ՝ ի պատմչաց. անոր համար թէ և Զ–Թ դարուց մէջ շատ հեղ յիշեն նոքա զԹուրքս, բայց չեմ գիտեր կամ չեմ ուզեր այսօր մանր պրպտել, թէ անոնցմէ ո՞րն ըսուն Թուրք և ո՞րն օտար է. հաւանականն այս է՝ որ ՚ի հնուց ժամանակաց Թուրքք առանձին ցեղեր և ժողովուրդներ բաժնուէին, և զանազան խաներ և խաքաններ ունէին, երբեմն ինքնագլուխ, շատ հեղ մէկու մը գերագոյն իշխանութիւն ճանչնալով, որ և Խաքանաց խաքան կամ Մէծ Խոփան կոչուէր. երբեմն այլ ցեղերուն մէկուսով ուրիշ մերձաւոր հզօր ազգի մը հարկատու կամ հպատակ սեպուէին, ինչպէս էին Խազիրք և Հեփթաղք, (եթէ այս եւրքիններս այլ չէն Թուրքի կամ Թաթարի խառնուրդ). որոց մերձաւոր են, (թէ ոչ նոյն այլ) Ճուճընի կամ Ճուան-Ճուանք, և թուին Ճուճն իշխեալք ՚ի մերոց նախնեաց, որոց տէրեցին Թուրքք ՚ի կէս Զ դարու:

Թուրքք երեսից միջին դարուց առեն՝ (՚ի Զ–Ժ դարս), Ուրալ գետէն ինչուան ՚ի Դնիպէր և ՚ի բնիկ Թաթարս տարածուած սեպուին զանազան ցեղերով, որոց գլխաւորքն կամ մեզի ծանօթագոյնքն են՝ այս յիշեալ միջոցիս (թէ և ոչ առեն

այլ մեկ տաեն), սկսեալ 'ի հիւսիսոյ արևմտից՝ (ուսկից և սկսան իրենք ծանօթանալ արևմըտեսոց) , նախ Ուրալ գետոյն վերին կողմերը Թափառող Պաշխիր՝ զորս համարեցանք մեր աշխարհապրին լսած ահաւոր Բուշխ ազգը. յետոյ նոյն գետոյն (զոր արևելեայք Եայըք կամ Եայ կոչեն) վարի կողմերը և նաև անոր ու Վոլկայէ միջից՝ Փաչինէք, զոր մերայինք և Բիւզանդացիք և այլք կոչեցին Պաճինէկ, Պէչենակ, և այլն [1]. և ըստ ոմանց նոյն են սոցա հետ կամ մերձաւորմբ՝ Գոմբոլը կոչուած Թուրքք: — Ուրալի բերդին արևելակողմը, որ է ըսել կազբից ծովեան հիւսիսային կողմը՝ զանազան ցեղեր պիտի ըլլան, յորոց յիշեն Արաբացիք յ'Ասկէնդ և Թէրմէնդ: — կազբից ծովեան և Արալայ ծովակին միջոց ամենէն նշանաւոր ազգատոհմն է Ղոզ կամ Օղոզ կամ Կոզ ըսուածն, որ մերոց և արևմըտեայց ծանօթ է Ոզ անուամբ. որք և ըստ ընդհանուր Սիհոնի՝ երեք տոհմ կու զաուսէին, 'ի Վերին, Միջին և Ստորին. բնական կազմուածով քան զուրիշ տոհմակից իւրեանց ազգին կարճահասակ էին, այլ ուժով երբեմն գերազանցեցին քան զամենքն: Սոցա մերձաւոր տոհմ կամ ազգ Պեչենէգ Թուրին Խազէրք որ մինչև հիմայ ծանօթ են հոն: Ընդհակառակն իրենց սահմանակիցքն 'ի հարաւոյ արևելից՝ Գուզ-Ուզ՝ ամենէն մեծահասակք և զօրաւորք սեպուէին, միանգամայն և նախնչականք, զի սոցա էր Խազարաց խաքանն. և Թերևս սոցա խաքանն էր կչխոլ ուղի խաքանաց՝ Արսլան անուն (Արսլան?) յիշեալ 'ի Բիւզանդացւոց յամին 880: Սոցա մեծ ազգութենն ունէց ինչուան յ'ԺԲ դար, յորում Զինաց դրակից Խի-

Այս անուններ՝ ըստ Թուրքաց՝ Պաճանագ, քննայր կու նշանակէ ըստ ոմանց, կ'ըսե Համմէր:

Թան աշխարհին տէրն անկէ հալածուելով՝ եկաւ տիրեց այս Թուրքաստանի կեդրոն երկրին և անուանեց Գարա-Խէնայէ. գար մը վերջը ձինկիզ խան նուաճեց զայս այլ:

Բուն և առանց ուրիշ անուան յիշեալ Թուրքաց հզօր տէրութիւնն՝ ջ դարուն կիսէն մինչև ը դարուն կէսը քշած է, յորում նուաճեցին զանոնք՝ իրենց հիւսիսային արևելակողմի բնակիչ Թուրքք: Անոնց հիւսիսակողմը Թուխ Քէմոտ ըստած ցեղն. և հարաւակողմին կամ դէպ յարևելս՝ մեծ ցեղն Ո-յղուրտ, ինսամի Ղուզաց, որ և ցարդ յիշուին: Գար մը ետև զանոնք այլ նուաճեցին իրենց հիւսիսային արևելեան կողմերը բնակող և ինչուան հիմայ հռչակեալ Խըդըտ, յիշեալք՝ ի ջ դարէ [1]. որոցմէ վար՝ ի հարաւակողմին էին այն Դահլիզ տոհմն՝ որոց մայրաքաղաքը յիշեցինք Քուչան կոչեալ, որով և խառնուին ընդ Հեփթաղաց և ընդ սահմանս Դխպէթ աշխարհի:

Արդ այս ամենայն ցեղից երկրին՝ որ մեծաւ մասամբ անապատ է, հիմայ հիւսիսակողմը բռնած են Խըրղըզք զանազան ցեղեր բաժնուած. աւելի վերնակողմին այլ Ռուսաց Օրէնպուրկի և ուրիշ նահանգներուն մէջ՝ բնակին Խապախ. իսկ վարի (հարաւային) կողմն է Խուարէզմ (հանդերձ Խուար անապատիւ) և Պուխարայի իշխանութիւնը. արևելակողմին այլ Թաթարաց մնացեալ իշխանութիւնք, զորս հիմայ Ռուսք կուռնըսաձէն և գրեթէ կուռ վերցուի Թուրքաց և Թաթարաց անկախ ազատութիւնը՝ իրենց անհուն տափաստ և անապատ երկիրներուն:

1 Մենանդր:

10477396

Է

Դառնալով առ յիշեալ ցեղս Թուրքաց, ասեմ զհեռագոյնն և արևմտագոյնն Փալենէք՝ բնապէս առաջին ազ եղեալ ի ծանուցեալ և քաղաքավար աշխարհս մտնելու և բնակելու. թ գարուն կի՛ սուն՝ արդէն ոչ միայն Վոլկա գետն անցած էին այլ և զՆեբեր, և արդէն Ազախու ծովեզերքը բռնած ինչուան Դանուբայ կողմերը տարածուէին. երեսից առջևէն քշելով ինչուան Դանուբայ բերանը զՈՒզոր Հունաց ցեղը, որ առաջնորդու. Թեամբ Արքատայ՝ հաստատեց Մաճառաց տէրութիւնը. բայց երեսք այլ հալածուելով յՈՒզոր ցեղէն, և յետոյ (894) յՈՒզաց՝ օգնու. Թեամբ Խազրաց, քշուեցան ինչուան ԲրուԹայ և Սերեթայ հովիտները, և երԹալով մօտեցան Բիւզանդացւոց սահմանաց. և երբև բաւական ուժով աէրուԹիւն մը՝ շատ հեղ անոնց դաշնակցելով՝ օգնական եղան ընդդէմ այլոց Թուրքաց և Խազրաց, և ուրիշ պատերազմներու մէջ. երբեմն այլ ասոնց և Ռուսաց հետ՝ զՅոյնս նեղեցին մին. չև ԺԱ. դարուն վերջերը. յորում ՈՒզք բոլորովին նուաճեցին զՓաչէնէքս, ինչպէս նաև զԽազիրս, և սկսեցին գրեթէ բոլոր Վոլկայի և Դանուբայ միջոց՝ դէպ ի Կովկաս և ի Սև ծով սփռուելով: Ցետին յիշատակ Փաչէնէքաց առ պատմիչս մեր հանի ի սկիզբն ԺԲ գարու (1108), յորում Գոլ վասիլ ասոնցմէ գունդ մը տուաւ յօգնու. Թիւն Պալտուինայ կոմսին ՈՒռհայու: Իսկ ա. ռաջին յիշատակ հզօր ցեղին ՈՒզաց՝ կ'ընէ պատ. միչն Մեսրովպ, իբրև ընդ այլոց սկիւԹական ազ. գաց Հունաց և ՄազգԹաց՝ Պարսից օգնական ե. կած ընդդէմ Հայոց՝ Զհրաւայ գաշտին մեծ ճա. կատամարտին մէջ, յամին 372. բայց եԹէ այն

աստեն չէ՝ յայտ է որ պատմըչէին աստեն 'ի ծ դա-
րու ծանօթ էր Ուզին, զոր յաջորդ դարուն մէջ
շատ հետ յիշէ և Մատթ. Ուռհայեցի, գեռ իբրև
Պածխնեւկաց հետ նկզակակից: Ուզաց իշխանու-
թիւնն ծԱ և ծԲ դարուց մէջ զօրացաւ և տիրա-
ցաւ մինչև 'ի բանանուն Թաթարաց, և արևմը-
տեայց այլ ծանօթացաւ, Թէպէտ և սէսապէս ա-
նուանէք. վասն զի շատք 'ի մէջին գարու Կոհան
անուանեն զանունք, ինչպէս մեր Հեթում պատ-
միչն այլ. որ և վկայէ Թէ շատ ապատազէն զօրք
ունէին, և տարածեալ տիրէին Կազբից և Պոն-
տոս ծովուց միջոց՝ Կովկասայ սարրոսը լայնա-
սփիւռ տափարակ երկրին, ուր և 'ի Քուպան գե-
տոյ սահն այդ անուանը (կամ տուին անոր): Եր-
կրին այդ տափարակ բնութեանն համար Ռուսաք ա-
նուանէցին զասունք Բոլովեց, այսինքն դաշտային
կամ դաշտաբնակ. զնոյն (խոպան գետին) նշա-
նակէ էջլադայի Թուրքք լեզուաւ Քոփչաք անուանն՝
որով կոչէին սոքա. և զոր ծՒ–ԺԴ դարուս պատմիչք
մեր գրեն Ղըլչաք, Ղիլաղ, Խիլխաք, և ատուգաբա-
նեն 'ի Վրաց լեզուէ Զոր-ոման, ըստ Մխիթարայ Ա-
ստրուոյ, « զի խոն ձոր ասի, և չոխն ամուն. որպէս
» Թէ յամանն կան 'ի ձորս (Կովկասայ), և ըստ
» պետոյից հանեն 'ի ժամանակս ժամանակս »:
Կ'իմացըներն [1] այլ Թէ առաջ այն երկիրն կ'ըսուէր
Դաշտ Խազրաց, ինչպէս երեից ատեն 'ի Տաճկաց
այլ՝ Տէշտ-Քըփչաք. իսկ ասէլի առաջ՝ ըստ Սահ-
մանոյ Ուռպելեանց կոչուէր Աշխարհ Խազրան-
դրաց, զոր յիշէ հին հեղինակ մեր Եղիշէ: Արդ
Ուզք-Կումանք-Քափչաքք նուաճելով զԽազիրս՝
իսռնուէցան անոնց հետ. նաև ըստ Մխիթարի՝
ոմանք քրիստոնեայ այլ եղան, և կ'օգնէին Հայոց
և Վրաց: Ատոնք էին բուն մեծ և միջին մասն ազ-

[1] Սահմ. Ուռպելեան:

գին, որոց աւերեց ՚ի կէս ձգ գարուս Պայտուս իսն որդի Օխատայի որդւոյ Ճինկիզ-իսանի, և անկէ ետև թաթարաց անցաւ սկիւթական տիրապետութիւնն. յորոց հալածեալքն այս տեղէն՝ գացին իրենց արևմտեան ցեղակից եղբարց քով, որք Պաձինեկաց տեղը բռներ էին և մինչև ՚ի թրակիա սփռէին. ոմանք այլ անցան գնացին ինչպէս Ոնկարաց երկիրը (Մաճառք), որոյ համար ասոնք այլ Կումանք կ՚ըսուէին: Իսկ մէկ մասն այլ Ուզաց՝ ճնացեր էր միշտ իր հին բնաշխարհին մէջ յարևելս, Խուարէզմի և Ճիհոունի սահմանները, և պահէր իր հին անունը. որ ըստ աւանդութեան նոցա ծագեալ է Յաֆեթայ՝ որդւոյ Գոմրա-իսանի՝ (իբրև վեցերորդ ՚ի նոյ նահապետէ). որք և գարձեալ կ՚ըսեն անոր համար՝ թէ իր ազգականաց հետ կռուելով վասն աստուածպաշտութեան՝ իրեն հաւատակիցները անուանեց Ոյղուր, այսինքն օժանդակ, օգնող. և անկէ ծագեցաւ Ոյկուր ցեղին անունն:

Ուզաց մէկ մասին դէպ յարևմուտս երթալն՝ թուի թէ իրենց դրացի ցեղերէն նեղուելուն համար եղած է. և ճնացեալքն հարկաւ աւելի սակաւ էին. և յ՚ թ գարուն ուրիշ շատ ցեղից հետ խազրաց ինքնակալութեան տակ ընկած էին:

Ը

Ա յս աւեննեւրս Ղուզաց գլխաւոր ցեղատեսից մէջ անուանի էր Տէգաք կամ Թօխտաք. որ և ըստ աւանդութեան նոցա 33դ էր յէֆրատեան պայ Թուրանի (Սկիւթիոյ) հսկայ Թադաւորէն, (որ հին Պարսից քաջաց դիմանալուն էր). խազրաց բէկին կամ խագանին այլ մեծ իշխաններէն մէկն էր. և կոչուէր ևս Թէմուր-Պուղի, այսինքն Երկաներես, երկաթածայր նետ կամ երկաթա-

կապ ալեղ լաւ գործածելուն համար, (որ լսա մէր ոճով ըսելու էր հասպաղէնն կամ հասպաչիգ ա-ղէղնաւոր): Ա՛ս է նախահայր առ մեզ նախագու-շակեալ կամ համբաւեալ աշխարհաւեր ՆԵՏՈ-ՂՑՑ: Ալեզանը պէս խառատիրա կամ մեծատիրա ըլլալով՝ գժտեցաւ Խազրաց խաքանին հետ և կ'ուզէր գլուխ քաշել. բայց մինչդուրդուԹեամբ բարեկամաց դարձեալ հաշտեցաւ և պատիւ գըտաւ 'ի խաքանէն, որ Տէգապայ Աելլոյ որդին իր աղքունեաց մէջ անուցանել տուաւ. և երբ քիչ ատեն էն Տէգապ մեռաւ՝ Աելլուկ անուանեցաւ զօրավար: Ա՛ս տեսնելով որ աղքունի իշխանք վրան կուռնախանձին, ինքնակամ Թողուց աղքու-նէքն այլ[1] և եկաւ (յամի 956 կամ 964) Ամրղան-ապ և Պուխարայի կողմերը, ու բնակեցաւ 'ի Ճանդ: Հոս մահմետական կրօնքն ընդունելով[2], սկսաւ ոչ միայն պաշտպանել կրօնակիցքը՝ այլ և հալածել նեղել այլահաւատները, և իրեն կոչ-ծնակից չատցընել, որովք զօրացաւ և աԹոռը հաստատեց 'ի Պուխարա. ուր և մեռաւ ԺԱ դա-րուն սկիզբները (ըստ ոմանց յամի 1020) 107

1 Մեր Կիրակոս պատմիչն՝ Աելլուկեանց բնավայրը կ'անուանէ «Աղնախն՝ որ է խարչուխ լեառն, յորմէ Աալ-» չուխիքն են»: Իսկ Միխայէլ Ասորի կ'ըսէ, «Ելին» Թուրքք յերկիրն Ազնուէ. այս եղև սկիզբն ելից» Թուրքաց»: Ուրիշ տեղ կ'ըսէ Թէ յԱրաղայ աշխար-հէն՝ որ 'ի սահմանս Պարսից՝ ելան Աալչուկեանք բռնա-դատեալք 'ի Մահմուտ Սուլտանէ:

2 Այս առեններս ուրիշ Թուրք իշխան մ'այլ Ձիհու-նի և Սիհունի միջոցէն՝ Սաղըդ կամ Սէբէկ՝ մահմետա-կան կրօնքը ընդուներ էր, և իր նախնեաց առվորուԹիւն-ներէն քիչ մը հեռանալովն իր հետևողքն և ազգն՝ Թիւրք-իման (Թրքակրօն) (Թիւրքման) կոչուեցան, այսինքն Թուրք քի նման. և ասոնցմէ մաս մը Խուարէզմի մէջ բնակեցաւ, մաս մ'այլ անցնելով յարևմուտս՝ եկաւ 'ի Հայաստան:

տարուան: Իրմէ առաջ՝ բերդ մը պաշարելու ա-
տեն՝ մեռեր էր իր անդրանիկ որդին Մկըտչէլ,
երկու կտրիճ Թոզլուվ, Զոփըր պէկ և Տօղրուլ պէկ,
զորս մեծցուց և կրթեց պապերնին: Յետ անոր
մահուան՝ այս երկու եղբայրքն միաբանք և միա-
սէրտք՝ սկսան աշխարհակալութեան. շատ պա-
տերազմներով հալածեցին զԱլփէկին կամ Իլէք
խանն Սմրղանտայ: Ըստ վկայութեան բազմաց՝
Մահմուտ Սապըքետտին (Սէպէքթէկին) Վազ-
նէեան սուլտանն՝ հրաւիրեց զանոնք ճիհօնը
անցնիլ և Խորասանի սահմանները գալու, թէ և
շուտով զղջացաւ՝ տեսնելով անոնց ուժը. ոմանք
այլ՝ (որ այնքան հաւանելի չէ) բռնի և գերու-
թեամբ բերաւ կ'ըսեն զանոնք:

Այսպէս ասանգեն և մեր Մխայէլ Ասորին, և
Վահրամ Տիգրանայ որդին կամ Տիգրանակերտ-
ցի պատմիչ մը (առ Վարդանայ). այլ ստուգա-
գոյն և Մխիթար Անեցին, որ «Ցոլով աշխատ
» եղէ, կ'ըսէ (առ Վարդանայ) գտանել զորպէսն
» սուլտանացն՝ որ 'ի Թուրքաց, և գոհ չնորհօքն
» Աստուծոյ այսպէս. Մահմուտն զոր ասացաք՝
» Սպքթանայ որդի... 'ի գնալն յօգնականութի
» ազգին՝ որոց գլխաւորն կոչիւր Խորղան Պօղը-
» ղան (այսինքն Գաւրղխան որդի Պօղրախանի,
» տէր Գաշկարայ, զոր նեղէր Իլէկ խանն), 'ի
» ձանապարհին պատահէ բազմութե ինչ Թուր-
» քաց (Սէլջուկեանց), և 'ի գառնալն նոյն ճա-
» նապարհաւ՝ մեծաւ յաղթութեամբ, առեալ
» զամիրայն նոցա զԱփաղու (որ է Բէկ կամ
» Բայղու որդի Սէլջուկի), բերէ 'ի Խորասան և
» դնէ 'ի կապանս. և ազգ նորա (եղբայրքն և եղ-
» բօրորդիք) եկեալ խնդրեցին... և ոչ եառն:
» Իսկ նոցա բարկացեալ անցին ընդ Ջահան՝ ամե-
» նայն բանակօքն իւրեանց, և զանձինս 'ի մահ
» եդեալ կռուեցան և յաղթեցին, և առին զնը-

» *շաւորն, և կոտորեցին զերս Սուլտանին 'ի Դա-*
» *դանղանն մօտ 'ի Մրմն...: Իսկ յաւաչապէնն 'ի*
» *Թուխքացն՝ որում անուն էր Մահաչ Ալոյ (Մա-*
» *սա Բէկ) Սարչուքեայ որդի, ունէր հինգ եղ-*
» *բօրորդիս, որոց անուանքն Աբուսաալիմ, Դա-*
» *ւութ, Զալբեկ, Աբուտաալիփ, Տօղրիլ-բէկ,*
» *որ և առ զինչհանուրթիւն սուլտանուրթեանն», և*
այլն: (Ըստ վերոյգրեալոցս՝ Զապր և Տօղրիլ՝ որդիք
են Միքայէլի մեծ որդւոյն Սէլճուգայ):

Ոչ այս պատմիչներս (Մխիթար և Տիգրան) գտուին այսօր, և ոչ անտեղեակ հինն և մեծ իմաստասէրը գրիչն Յովհաննէս Սարկաւագ, որ նոյն բաներըը քննութեամբ գրեր էր, և որոյ քանի մը խօսքն մնացեր է (առ Սամուէլի Անեցւոյ). «Ըստ-
» *կիւրեղեան ազգաց՝ ոչ հեղինակհոհին այլ քար-*
» *տուասն՝ եղեալ մուտ յաշխարհս, որպէս ա-*
» *ւեն, այսպիսի պատճառաւ: Զյորվս նուա-*
» *ճեալ ազինս որ յայնմ ժամանակի Թագաւոր-*
» *քըն... և կրեալ ապա զընդդիմութիւն 'ի Հընդ-*
» *կաստանացն՝ ոչ սակաւ ժամանակս, հրաւիրեն*
» *յոգնաւատս խոստմամբք պարգևաց զնուաճա-*
» *ղութեան 'ի մարտակցութիւն. և մարտուցեալ*
» *ընդ միմեանս մինչ՝ ընկրկէր (Մահմուտ) զա-*
» *պըստամբեն. և զի կամէր միւս անգամ գուման-*
» *րել 'ի մարտ՝ անդրէն դառնալ արգելոյր զե-*
» *կեալն. և 'ի լինել պատերազմանն՝ լքանէր զկեն-*
» *ցաղս արքայն: Իսկ Մեգացւոցն (որ Թուրքն*
» *ըստ Միխթ. Անեցւոյ՝ Մարաց Ռէ կամ Ռա-*
» *գա երկրին տեարքն) եղեալ դաշնադիր ընդ*
» *օտարան՝ մերժեն զՊարսիկքն, և դրաւեն զին-*
» *խանութիւնն, որպէս ոմանք ասեն, Սկիւթա-*
» *ցւոցն, այլ որպէս վարկանիմ, Բակտրիացւոցն.*
» *(և ոչքա) բառնան զյորվից ազանց աէրութիա*
» *մեծամեծ պատերազմօք անզսպութեաբ զաՌնե-*
» *սին սատակելով»: Ընդհատ վարդապետս կ'ե-*

լևի ըսել, թէ Ղազինէան Պարսից հպատակքն՝ անոնցմէ ապստամբելով՝ յօգնութիւն կոչեցին զՍկևռացիս, զորս լաւ ևս էր ըսել Բակարիացիս. վասն զի այն հին աշխարհին կողմերը՝ որ է Բահլ՝ նախ տիրեցին այս Սկևռացի ըսուած Թուրքքն՝ սերտունդք Սէլճուկի զոր Սարջուկ կոչէ պատմիչս (Սարկաւագ)։ Ուրիշ մեր մէկ չափաբան պատմիչ մ'այլ՝ (Վահրամ Րաբուն 'ի վերջ կոյս ծգ դարու) ասոնց համար կ'աւանդէ.

« Ի հիւսիսոյ եղեն շարժեալ
Ազգ՝ որ կոչմամբ Թուրք անուանեալ.
Ի քան ի ջորս ցեղս ոլոշեալ
Զիշխանութիւն Տաճկաց առեալ.
Թէպէտ յաղանդ նոցին դարձեալ,
Եւ կայսերաց յաղթող գըտեալ ». ևն, ևն։

Այսչափս բաւական սեպենք, Հայկակ, այս նոր տիրապետող Թուրք ցեղին՝ (Սէլճուգեանց) ծագման վրայ, ճանչնալով մեր հին հեղինակաց ոմանց կարծիքն այլ, և ցաւելով անոնց գրոց կորստեան կամ մեր ձեռքը չհասնելուն վրայ. որով անոնց քով չգտածնիս՝ առ օտարս և բնիկ պատմիչս արևելեան ազգաց բնաւրեննք, մանաւանդ այն Նեստորեաց առաջին աստիճան գլխաւորը և պատճառը, որ իմ այսքան երկայն խօսից և բարբարոս յիշատակաց պատճառ եղաւ։ Ոսկիէց և որմէ առաջնորդութեամբ եկած էին անոնք 'ի տունն Սենեքերիմայ 'ի Վաստուրական երկիրը, այսպէս կանուխ՝ յամին 1019 (ինչպէս որ ախտի պատմեմ քեզի ուրիշ օր մը), մինչդեռ ուրիշ և ոչ մէկ արևմտեան Ասիոյ կողմ մը լուսած էր Սէլճուգեանց անունն և գործն։

10477396

Թ

Սէլջուգայ Թոռնեցն Ճիհանէն ասպին անցած ախրապետելով՝ կամաց կամաց սկսան դէպ՝ ի հա-
րաւ յառաջել, և Ղազնէեան Մահմուտի քոյն սահմանաց՝ այսինքն Խորասանի մօտենալ. քայց
դեռ ակնածելով անկէ, որ կամ երեսց քարերարն
էր կամ կըրնար զօրաւոր թշնամի ըլլալ: Սակայն
աշխարհակալութենէ աւելի էր երեսց աւարա-
ռութեան փափագն, և ալ աւելի գրգռուէր՝ լսե-
լով արևմտեան աշխարհաց հարստութիւնը. զոր և
ցանկութէ հետուէն քննելով ինչպէս որ՝ ի քարձրէն
որոը կու դիտէ բազէն, յանկարծ Նետոզաց առ-
մատեռ բազէանուն Զապրպէկն այլ՝ Թեւերը թօ-
թափելով, հետը իր Թուրքերէն զատ գունդ մ՝այլ
Թիւրքմէն առած, կատարձն ուսերուն վրայ ցը-
ցած, ալեղն՝ ի ձեռին, նետերն աջկնէն Թաղը-
նելով, կարեց անցաւ Խորասանէն յերկիրն Մա-
րաց, անկէ այլ յԱտրպատական և՝ ի Հայս: Մին-
չև ուր երթալն յայտնի չէ. քայց հասած կոխած
է ինչուան Յունաց ինքնակալութեան արևելեան
սահմանը, որ այն ատեն Հայաստանի մասն էր.
և յանկարծահաս մըրկի մը պէս կարկատելով կո-
խած տեղը՝ կրցածը կողոպտեց իրեց, դիմացը կեցող-
ները զարկաւ, ինչուան շատ բերդեր այլ անըզ-
գոյշ գտնելով՝ նուաճեց. և շրջան մ՝առնելով
նոյն աւարառութեամբ և աւերածութեամբ՝ դար-
ձաւ յետս իր տեղը: Մահմուտ առլսանն լսելով
անոր իր երկրէն անցնիլը՝ դժարեր և պատուի-
րեր էր որ՝ ի դարձին բանեն զինքն. քայց այն
խորամանկն ծպտելով օտար փեսաբնեռով՝ (վա-
ճառականի զգեստով), անցաւ Մահմուտի սահ-
մաններէն և հասաւ՝ առ եղբայր իր Տօղրուլ՝ ի
Ռուխատա:

Ահա անշուշտ այս աւարտուռւ Բագէին առաջ-
առկուԹեան գարձին առեն էր՝ քիչ մը վերջը քե-
զի պատմելու դէպքս Վասպուրականի մէջ յա-
ռաջին մուտն Ներսէսայ ՚ի Հայս. որոց ձիրանե-
րէն փախաւ հնացեալ Արծուին Աւուր-Հայոց
(Աննէքեւրնին Արծրունի). և ալէկ ժամուն աճա-
պարեց: Վան զի նոյն տարին (1021) Զաքըրայ
եղբայրն անուանին Տուղրիլ այլ արշաւանք մ՚ը-
րաւ ՚ի Հայս, մինչև ՚ի կենդրոն Արտաշատեան
աշխարհին՝ ՚ի Դուին. Թէ և ինքն ալ եղբօրը պէս
շուտ գարձաւ, և Թեւրևս անկէ աւելի ծեծուած.
վան զի Բագրատուհեաց ապարապէն՝ քաջն
Վասակ Պահլաւունի (հայր Գրիգորի Մագիս-
տրոսի՝) հակայ զօրավարի մը հետ ըմբշամարտե-
լով՝ յաղԹեց, սպաննեց, ցրուեց բանակը. ինքն
ալ յետ յաղԹուԹեան դարանակալի մը ձեռօք
սպանուած՝ նահատակ սեպուեցաւ: Պատմիչն
Մ. Ուռհայեցի՝ այս առպատակողքս ոչ Սէլջու-
գեան Թուրք՝ այլ Դեյլիկ (Տիլէմ) կ՚անուանէ.
այսինքն այն ժողովուրդն՝ որ Կազբից ծովուն ա-
րևմտեան հարաւային եղերքը կուբնակէր՝ մօտ
՚ի Գիլան, տահմանակից հին Կազբից Հայոց կամ
Փայտակարան աշխարհի. որ և յիրաւի առանձին
ԹագաւորուԹիւն կանգնեց ծ դարուն մէջ Խալի-
ֆայից տէրուԹեան երկպառակուԹեան առեն.
ատկայն Անոյ մօտ Մարմաշէն վանաց եկեղեցւոյ
գեղեցիկ արձանագրուԹեանց մէջ՝ Վահրամ եղ-
բայրն Վասակայ՝ կ՚ըսէ տարբ համար. «Նահա-
» տակեցաւ ՚ի Թուրքաց պատերազմի»:

Ահա դիպուածքս եւս 20 տարուոյ չափ Թուրքք
քաշուեցան յարևմտից, զարևելք տէրհականե-
լով իրենց, վերջընելով Ղազնէեւանց տէրուԹիը
և ուրիշ մանր Թագաւորներ. Տուղրիլ անուա-
նեցաւ սուլտան (1038), յետ մանր եղբօրն
Զաքըրայ. ամիրապետէն այլ առաւ պատիւ ու

10477396

հաստատուԹիւն իշխանուԹեանը. ապա համար. ձակ դիմեց յարևմուտս, և աւելի համարձակ ուշ ջաս անգամ՝ ի Հայս, ուր Թագաւորեաց տէրուԹիւնն այլ դադրեր էր: Ֆան տարուան մի. ջոց (1042-1063) գրեԹէ ամեն տարի մեր աշխարհին մեկմեկ կամ նոյն կոլմերը աստատակեցին Թուրքք, և ահա անոնց ըրածն՝ լսելու ուշ ջալու արժանի՝ ոչքսաբանէ Լաստիվարնցին, մաս մ՚այլ ՄաաւԹէոս Ուռհայեցի. զորս կրնաս աչքէ անցընել, եԹէ սիրես դուշ այլ, Հայկակ, արեան ուշ կրակի վրայ ալցուընք Թափել. մանաւանդ եԹէ Արխատակիսի հետ հանդիպիս ի վաղարշաւան (1044), յԱրզնի և ի Թլհուամ (1046), ի Բասեն (1048-1050), յԱրծն (1049), ի կարս (1053), ի Հարք (1055), յՕկոմի (1056), ի Բերկրի և յԱրձէշ (1054), ի դ Հայս և Տայս (1054-1057) ի Միջագետս Հայոց (1057), ի կամախ և Մելտենի (1058), ի Սեբաստիա (1060), ի Պաղին և Թլհուամ (1063). և այլն, և այլն: Կըրնաս երբեմն այլ սրբել աչքերդ, տեսնելով ամուր քաղաքաց (Անոյ, Կարնոյ և Մանազկերտի) ընդդիմանալն Թուրքաց. և առաւել լեռնորդ Սասնեցոց արիաբար կռուիլն ի Տարօն և անկից հալածելն զԹշնամին (1058): Սակայն այլ աւելի ախտի դառնացընեն զքեզ գործք Տուղրիլի եղբօրորդւոյն և յաջորդին, այն ահեղ առիւծուն (ԷլփԱրսլան) որ ուԹ լինն տարուան մէջ (1064-72) Թերևս հօրեղբօրը 20 կամ 30 տարուան մէջ ըրածներըը գերազանցեց չարաչար:

Անի՝ չքնաղագեղ քաղաքն քաղաքաց Հայոց՝ իբրև անճար սպանդ պրախոշխող եղաւ, ըստ Պատմըչին. ոչ Մանազկերտ՝ որ իբրև քսան տարի առաջ դիմացեր էր երկար պաշարման և Տուղրիլի ամեն բանսքար բաբանիերուն, կրցաւ Ալփարսլանայ դէմ կենալ, և ոչ Հայոց և Յունաց միա-

10477396

բանեալ գումնդքն՝ անոր աշխարհաւեր բանակին գէմ։ Կայսրն Կոստանդին Դիւժէն՝ երբոր հինն Վաղերիանոս ՚ի Շապհոյ՝ բռնուեցաւ որս ընկաւ Ճիրանաց առիւծանուն Սէլջուկին, որ մանչելով ետրս կոմմ կու յարձակէր և աշխարհիս աւերը փութացընէր, եթէ իր անկարծ և չարաչար մահն այլ չփութար (1072), մանաւանդ անկէ ետքը իր որդւոյն Մէլիք Շահին խաղաղասէր թագաւորութիւնն (1072-1092). վասն զի սա թէ և հօրը փափագը կատարեց՝ աշխարհակալելով մինչև ցեղը ովկիանոս, (այսինքն Միջերկրական ծովուն Ասորոց), և մեց հան իր արեամբ կրակած սուրը, սակայն գարձուց ՚ի պատեանը, և բանաքարնուածեղոց՝ հայրաբար տէրասեաց։

Ահա Ալփ-Արսլանայ գործոց յարմարի համ յարմարեալ է Ներսէսեան բառած գուշակութիւնն, որ և Թոռականաւ այլ ըսէ թէ «Յարի-
» ցեն ազգն այն Նեաողաց... երբև ընուցու 700
» ամաց ժամանակ (յետ մահուան Ս. Ներսի-
» սի)... յարևելից աշխարհէն, բոնն կազմու-
» թեամբ ժիր և քաջ առն և ձիոյ, սուսեր թևա-
» ւոր ընդ մէջ ածեալ...։ Եւ նոքա բարկութե-
» և ապականութեամբ աւերեացեն զերկիր լսի-
» իւրով և անձահարեացեն զամենայն զարևելք
» և զհիւսիսի և զհարաւ և զարևմուտք, մինչև ՚ի
» ծովն Յունաց, և զգեղեցիկ նաւահանգիստն.
» կոտորեացեն զհազարս և զբիւրս, և զամուս
» թագաւորաց յերկիր կործանեացեն. և ՚ի նո-
» ցանէ դուլացեն ամենայն երկիր. զի ՚ի Տեառնէ
» ուղղին գնացք նոցա ՚ի վրէժխնդրութիւն աշ-
» խարհի ամբարշտելոց։ Որպէս արծուի երա-
» գամիւ սլացին ձեռով ընդ երկիր, զի Տէր կո-
» չեաց զնոսա յարևելից ՚ի ծագաց սրեգականն.
» և քաղաքք մի փախեացին առաջի նոցա, և նե-
» ւուք սպառեացեն զերկիր. արբուցանեն զնեաս

» Իբրեանց յարկեսն ամենայն ազգաց հեռաւո-
» րաց և մերձաւորաց: Խակ նեղելիք քրիստոնէից
» ազգն արևելեան լիապէսիք և անպատճիք նեաո-
» զաց՝ ոչ քաղցեցեն և ոչ ծարաւեացին և ոչ խոր-
» շակահալք եղիցին վասն բերկրելոյ սրտից իւ-
» րեանց և յաջողութեան գործոց իւրեանց: Ահա
» ասպատակեացեն ընդ երկիր. և ընթացեն որ-
» պէս կարապետաք նեաւինն ». և այլն: Յայտնագոյն
ևս նշանօք յիշէ կարծեցեալ գուշակութիւնն ըզ-
Տուղրիլ և զԱլփարսլան. « Բարկացեալ սրտմը-
» տութեամբ Տէր... յարուցանէ յարևելից կոզ-
» մանէ... Խորասանայ՝ Թագաւոր այլազգի և
» այլալեզու, անուն նորա Սուր և Թեթև և ըզ-
» գաստ... ահեղատես և զարմանալի, ժպիրհ և
» սէգ և լիրբ և երկայնահեր. (և այլն). : Եւ զինի
» առաջին Թագաւորին այնորիկ՝ զոր յայտ արա-
» րաք, նացի՛ և նոյն ազգէն նորին անուամբ ե-
» կրորդ Թագաւորն, ՛ի նոյն յաթոռ յարևելից՝
» որ առաւելու չարեօք քան զառաջինն, սերմն
» ժանդ և որդի գառնութեան. նա բարձցէ զքա-
» հանայապետութեան և զԹագաւորութեան ա-
» Թոռ ՛ի Հայաստան աշխարհէ. խառնեացի յաջ
» և յահեակ, և կերիցէ զմսոցին քաջի իւրոյ, և
» ոչ յագեսցի. այլ ինքն իւր ազգատոհմին ոչ
» խնայեսցէ. և է գազան սաստիկ և յափշտակող
» յայտնեալ, և արագաթև արծուի օրինակեալ
» զնա. և ունելով զբաժակ գառնութեան՝ ար-
» բուսցէ զամենայն հասակ մարդկան: Նա ըմ-
» բռնեսցէ զոմն ՛ի Թագաւորացն Յունաց ՛ի սահ-
» մանս Հայոց, մեծաւ յաղթութեամբ. (և այլն)..
» Եւ յետ այս բռնակալաց,.. նացի այր խաղաղ-
» արար... (Մէկնիք շահ) և խնամակալութ քրիս-
» տոնէից, բարեհամբաւ բարեաւեսակ». և այլն:

Ահա կարկառեալ մարգարէութիւններէն ա-
ւելի ազգաւ են մեզի մեր ժամանակակից պատմը-

էին (Ասատիևատոյին) զսոյնքն ողբաձայնք. «Ո՞ր
» անգուռնդք անհնարինք քան զԹուրքատան
» կամ զեզերա երկրի խորագոյն է, յորս մեր գե-
» րիքն հեռացեալ կորեան»..: Ուրիշ մեկնաւոր
մ'այլ ժամանակաւ [1] կ'ըսէ. «Ազգք Թուրքաց
» տիրեցին աշխարհի 'ի ծովէն արևելից (Կասբից)
» մինչև ցծովն արևմտից, և ոչ մնաց 'ի նոցանէ
» մինչև ցքարտանձաւ մի՝ որ ոչ մատնեաց Ա-
» ուաւած 'ի ձեռս նոցա». և այլն:

Ահա այս աուեն նեաուղաց նեաուերէն փախչելով բազմութիւնք Հայոց՝ իբրև յաւխտենական մնաս բարով մը ըսին հայրենեաց և անոր սահմանաց, և հեռացան մինչև 'ի միջավայրս Եւրոպիոյ, 'ի Լեհաստան, և այլն:

Ձետ մահուան Մէլիք շահի՝ Սէլջուկեանց իշխանութիւնն իրենք ջորս ձիւղ բաժնուեցաւ. գըլխաւորն էր սուլտանն Պարսից՝ որ և տիրէր մեր աշխարհաց. երկրորդն՝ Սէլջուկեանց նախ քնաքած առեղերուն վրայ կ'իշխէր, այսինքն Խուարէզմ. երրորդն եղաւ սուլտանն Իկոնիոնի, այսինքն Ղոնեայ, և ամենէն աւելի երկարատեւ եղաւ, գրեթէ մինչև 'ի վերջ ԺԳ դարու, և դրակից ըլլալով Ռուբինեան Թագաւորաց մերոց՝ իրարու հետ շատ գործ ունեցան. չորրորդն՝ սուլտանք Հալէպի և Դամասկոսի, որոց 'ի կէս ԺԳ դարու (1260) տիրեցին Թաթարք:

Ժ

Ա յս ազգս (Թաթար) յեռին եղաւ սկիթական ստպաստակոլաց, միանգամայն և ամենէն հեռու հանոյ, ամենէն հզօր կամ վայրագ, կամ լաւ ևս ըսել՝ ամենէն աւելի Նէպոլ. այնպէս որ

[1] Շարունակող պատմութեան Թոմ. Արծրունեաց:

մերայինք ատոր սեփականած են այգ կոչումը, Սուգն Նեպոլոյ. և Ներսխեան գուշակուեր ատոնց վրայ իսկին յետ Սէլճուկեանց: Թուրքաց ցեղակից և՛ ի Թուրքաստանէ եկեալ գէպ՛ ի յարեւելս ծաւալեալ և շատ տոհմեր բաժնուած էին Թաթար, որոց առաջին նահապետն կամ գաղթականի առաջնորդն՝ անծանօթ է. բազմաթիւ տոհմից գլխաւորներէն մէկն էր Մոնկոլ (Մոնկոլ ըստ Եւրոպացոց), որ և հին Պարթեւաց պէս վարուտական կամ փոխադարձ կուռնշանակէ. ուսկից յառաջ եկաւ աշխարհիս ամենէն աւերածու և բռնակալաց մէկն կամ առաջինն, Ճինկիզխան. որոյ արիւնագին պատմութիւնն մեր այսօրուան տեսարանէն գուրս Թողունք. ծն գարուն վերջերը իշխանութիւնը ձեռք առած՝ սկսաւ աշխարհակալութեան՝ ի ջուրս կոչին, և սկզբ՛ ի Չինաց մինչև՛ ի Կասպկիա. ՛ի հիւսիսոյ արեւմտից այլ մինչև՛ ի Վլոլիմ, մինչև՛ ի Ռուսաս և՛ ի Լեհս, իր նամանաբարոյ որգւովք և Թոռամիւք. նուաճելով և ջնջելով Պարսից և Խուարեզմի Սէլճուկները, որոց յետինն էր Ճէլալէտտին սուլտան: Ատոր բաժինը ժառանգեց Հուլտուս խան (1258), Թոռն Ճինկիզայ. իր սերունդքն պայազատեցին սկզբ՛ ի մեր աշխարհին և արեւմտից՝ գոր մը ժամանակ. յետ որոց արիւնկզակն Լենկթիմուր գլուխ եղաւ նոր պայազատութեան, որ սկզբ՛ ի մինչև՛ ի վերջ ժե գարուս. յորում (1499) Շահ Իսմայէլ Սէֆեան՝ Պարսից նոր Թագաւորութիւնը հաստատեց և Նեոպլաց գռնութիւնը վերջացաւ:

ԺԱ.

Բայց գուն անոնց սէրութեան յաջորդ եղաւ գարձեալ Թուրք տոհմ մը, որ մինչև ցարդ կուռ ճիպ մեծատարած իշխանութեամբ, բայց և քա-

ղաքական օրինօք: Ա յս թուղք առհմն ծագեալ
'ի հզօր Ոսղոզ թուղքաց, զոր նախ առեանք,
կոչէր Գայէխանըը, Թերևս յանուն Գայէ-խանի որ-
դւոյ Թուղք-խանի՝ Թուին Յաբեթի նահապետի,
ըստ աւանդութեան նոցա: Ա յս Գայէ խանէն
յորդւոց յորդիս ցեղաբանելով լինաերորդ կ'ըլլայ
Սէլճկան շահ, որ կոչ տիրեր իր առհմին՝ 'ի Մահան
քաղաքի 'ի կոլմանս Մերուայ, ուր եկեր էին իր
նախահարքն Սելճուգայ հեռ՝ իրենց խոր աշխար-
հէն: Երբ Ձինկիզխան հալածեց զՃէլալէտտին՝
Սիւլէյման նախապատիւ եղաւ Խուարէզմի կոլմի
իշխանաց մէջ. բայց Թաթարաց ոտնակոխ ըլլա-
լու համար՝ վախաւ յուեց բազմութեամբ իրեն
հաւանելոցն, եկաւ նախ բնակեցաւ յաշխարհն
Մեր 'ի Հայաստան, 'ի կոլմանս Խլաթայ. ուր շատ
գարեկ 'ի վեր մահմետական տէրութիւն մը հաս-
տատուած էր. բայց Թաթարաց վախէն՝ անկէց
ալ հեռացաւ անցաւ յարևմտեան Հայս, յիշխա-
նութիւն Իկոնիոնի Սէլճուկեան տոհմէն՝ Ա-
լայէտտին Քէյքաւատայ, որ մարդասիրապէս
ընդունեցաւ և տեղ տուաւ անոր 'ի սահմանս Մեր
հին Եկեղեաց գաւառին (Երզնկա). անկից եկաւ
'ի Ջահան գաւառ (Մարաշ): Յետ մահուան նո-
րա՝ իր Էրտօղրուլ որդին նորէն գարձաւ 'ի Մեծ
Հայս՝ 'ի Բասեն գաւառ, յետոյ գարձեալ 'ի Փոքր
Հայս և 'ի Փ. Ասիա. ուսկից իր որդին Օսման՝
նախապէս համանուն մեծիշխան Թագաւորաց,
և իր որդիքն՝ ջորս կոլմի տիրելով, և աւելի գէպ
յարևմուտք երթալով՝ յետ գարու կիսոյ հասան
առին և գրին իրենց աշխարհակալ իշխանութեան
աթոռը՝ աշխարհիս ամենէն հզօր մեծ և գեղեցիկ
քաղաքին մէջ, 'ի Կոստանդնուպօլիս, զոր կոչե-
ցին և կոչեն Ստամբօլ մինչև հիմայ:

Հոս հին Աբգարեան նեռան իր վարուց կորուսած
կատարչը գաւառ, մնաս: Պայազատք պայազա-

10477396

ատց Նեռոլաց՝ նոր զէնքերով իրենց ահը և զօրութիւնը հին աշխարհիս նրեք մասանց մէջ այլ տարածելով, (ուր մինչև հիմայ այլ կուռ տիրեն), եւ աշխարհակալութեանց եղերքն սահմանեցան, 'ի քալաքական կրթութիւնս դարձուցին իրենց ընթացքը, ըստ եւրոպական հրահանգեալ ազգաց, և դեռ այս անծայր տափարիզին մէջ կուռ կշռեն քայլերնին: Աշխարհիս խաղաղութեան և խռովութեան մէկ բաղդաշարժ քուէն՝ այս սկիզբնական թուղք տոհմին արուած կ'երևի 'ի հնուց մինչև հիմայ, և դուցէ մինչև 'ի հետագոյն և յանծանօթ եղբայ ժամանակի. ինչպէս ուրիշ մեծապօր քուէ մ'այլ՝ անոնց հին դրակից և մեծ մասին անլուռ սպասմատական Ռուս տոհմին:

10477396

10477396

ԻՐ

ԱՌԱՋԻՆ ԱՄՊԱՏԱԿ ՆԵՏՈՂԱՑ

Ի ՀԱՅՍ

1 Յունվար, 1019.

Ա

« Ժամանեցին մեզ աւուրք չարչարանաց, և
» պատին վմեզ նեղութիւնք անհնարինք... Ազգք
» օտարածնաց օտարացուցին զմեզ 'ի բնակու-
» թենէս մերմէ. և դարձան փառք մեր յապակա-
» նութիւն... Յաղթութիք 'ի յաղթութեց փոխանակե-
» ցին, և նուաճեաց արդիւն արծարծիչ ընդդէմ կեն-
» դանութեան. հաստատուն՝ք յաշխարհի 'ի պան-
» ղըխտութեան իւրեանց պանդխտեցան երկրորդ
» անգամ, և եղեն վտարանդիք 'ի ձեռանէ պան-
» ղըխտաց ապստամբեաց. 'ի սիրելեաց քակտեալք,
» զորս ոչ սուր ստահակեաց, ցրուեցան զօրէն աս-
» տեղաց մոլորական կոչեցեալց... Բարձան ու-
» րախութիւնք յերկրէ. լռեցին ձայնք քնարաց,
» լռեցին բոմբիւնք թմբկաց. բարձրացան ազա-
» ղակք լալեաց »:

Ահա՛ թէ ինչ ցաւագին ձայներ. թէ ինչ սիրամոլ գե-
րութիւնք և կամաւոր օտարութիւնք. թէ ինչ սըրտ-

մաւթի լուսթիւնք քնարաց և թմբկաց: — Եւ ոլ մեզն այսօր, Հայկակ, մեր հայրենի քնարաց և թմբկաց չախջախանքը գուժէ, և լուսթիւնը հուչակէ: — Ականատես վկայ մը, հայրենակէզ հո պի մը, զգայուն և խոցեալ սիրտ մը, փափուկ և մաքուր գրիչ մը. մէկ հատիկ ճնացեալ ձայն ոլքարկու և պատմիչ ժամանակին՝ 'ի մէջ մեր պատմըչաց ծ և ժԲ դարուց, միակ ճնացեալ շաղկատ պատմիչ ժԱ դարու. Սէբէոսիկն Լասթիվարթոնի. որ համառօտէ զյիշատակ «անդէն անդելոց 'է »յայտնեաւն ապգաց՝ որ ընդ ազխարհս «Հայոց»: Մէկ մարդու կեանց ժամանակն չափ է իր պատմութեան վիճակին, 72 տարի. սկսեալ 'ի 1001 թուոյ. յորում՝ տեսնելու կամ լսելու ծանր ծանր դիպուածք հանդիպեցան իր և մեր աշխարհին մէջ. — մեծամեծ և ահագալի փոփոխութիւնք, որոց ականատես ականջալուր և կարեկից ըլլալով, միակ վիճակ այրած և անչէջ սրտին գաւա՝ տեսածը և կրածը գրչին, և անով՝ յետոց ազանդել:

Բայց որչափ որ եղածքն մեծամեծ և ծանր ըլլան, մարդ իր սրտովը կու կշռէ կու զգայ. և այսով իր զգայուն աչքն ալ մեծ կ'ըլլայ. գոնէ մեր Վատիվարթոյին համար այսպէս եղած է. անոր համար եղածէն աչքն զգածը կու նկարագրէ. ընդարձակ տեսարանը՝ իբրև իր սրտին հայելւոյն մէջ բովանդակելով կու ցուցընէ. — աչքն ոլքայութիւն քան պատմաբանութիւն. — զոր և ինքնին շատ անգամ խոտովանի, և ուրիշ պատմչի կարօտ կու տեսնէ դիպուածքը. Իսկ ես, կ'ըսէ, գրեցի «ոչ լիով, այլ միայն պինդքն իրացն »որ եղև և անց ընդ մեզ»: Դժբաղդաբար ինչուան հիմայ մենք այլ իրեն հետ «կարօտացաք »հին ժամանակագրոյն պատմութեան, զի ըստ »պատշաճի և յարմարական բանից դիւշեա-

10477396

» ցեն... զանցեալոյն զհանդիպումն անսխալապէս
» որ լինէ եղեն »: Ոչ ոք իր աւեն կամ յեւոյ մանր-
րամասն գրեր է այն բաները, մանաւանդ թէ գլ-
լեր՝ և մեզի չէ հասեր. որով պատմագրիք՝ թե-
րևս 'ի զուր մեղադրեն զՕրիատակէս՝ փոխանակ
երից՝ մեզի լաց աւանդելոյն համար:

Սակայն ով կրնայ երաւամբք մեղադրել այն-
պիսի սիրտ մը՝ այնպիսի վշտաշատ տեսարանաց
մէջ պաշարեալ. « 'ի ջրից կողմանց՝ յարևելից
» ուռը, յարևմտից սպանուածն, 'ի հիւսիսոյ հուր
» և 'ի հարաւոյ մահ ». սիրտ մը՝ որ երբեմն տե-
սաւ իր ազգ ու հայրենիքը՝ բարգաւաճանաց և
պանծալի փառաց և ուժոյ մէջ, իբրև 'ի գեղեցիկ
առաւօտու և յերիտասարդական հասակի, և ա-
պա տեսաւ յանկարծ երեկոյացեալ և ծերացեալ,
խաւարեալ և օրհասական: – Տեսաւ, ինչպէս ինքն
կ'ըսէ, « Զոյգ աթոռք թագաւորութեան ունէր
» Հայք, Թոռլ թէ զկիւրապաղատին (Տայոց) էշ-
» խանութիւն և զոր 'ի Հռոմոց ». ամենքն այլ
իշխաններով, գունապոյն զրօշներով և զինուորու-
թեամբք զարդարեալ և զուարճացեալ. և յեւոյ
ամենքն այլ մէկմէկու եաւէ քակեալ քանդեալ
քայքայեալ, պանդխտեալ յօտար աշխարհս.
տեսաւ Հայոց քահանայապետական աթոռը,
« հայրապետութիւն մեծ և նախանձելի ամենայն
» ազգաց », իր ամենէն մեծ փառաւորութեան և
եկեղեցական բազմութեան մէջ (Պետրոս Գե-
տադարձ Հոխաւոր կաթողիկոսն աւեն), և յե-
տոյ զնա այլ՝ իր յաջորդներն այլ՝ անտեղի և ան-
հանգիստ թափառել յօտարաց երկրի և քանու-
թեան. – տեսաւ անապատները ծաղկեալ միան-
ձանց բազմութեամբ, և յետոյ թագաւորանիստ
քաղաքներն անպատ անապատացեալ յիշխանաց
և 'ի զօրականաց. – տեսաւ զՀայաստան յոլով-
ցեալ հարստութեամբ վաճառականութեան և

երկրագործութեան, բաւական ժամանակ աշխարհին հանգարտ մնալովը, և յետոյ՝ գանձերը բաժնողներուն անգամ մուրացկան կամ բարբարական պարտիլը. — տեսաւ Հայաստանի յեսին պարծանաց պատկ՝ հազարատաճարեան Անին՝ կրկին անգամ մատնեալ, անկեալ յօտար և բարբարոս ձեռս, և արեամբ ոլողեալ. — տեսաւ իւր սեփական հայրենեաց պանծալի քաղաքը (Արծն), և իր ընտանի ծննդեան գեղաւանը (Լատաիվարտ) արով և կրակով այնպէս մաշած, որ մեկուն հալիւ աւերակաց հեռքը և ան անունը կու ճնայ (Գաղա Սրդ) յետ 800 տարուան, մեկայլին՝ ոչ հեռքը և ոչ անունը. մինչև թէ և ուզեմք այլբան իրատու պատմըչին, չեմք կրնար զԹողեալն պատմել 'ի նմանէ՝ յաւերակացն ուսանել: — Տեսաւ իր հանապզինները, նաև իր աստիճանակիցները, անաստուններէ աւելի անարգ և խշխշալի կերպով մորթուած և մորթեզերծ եղած՝ նորատեսիլ վայրենի ասպատակաց ձեռքով:... Ախտիեաց ականատեսի մը տրտաշուժ քան մատղաս գրիչը, ես չեմ կրնար մեղադրել. մանաւանդ որ իր յատակ վայելչաբանութեամբն, ազնիւ զգացմամբք և նկարագրութեամբք, և իր իսկատիպ ոճովն՝ ոչ միայն նորօրինակ և աննմանակ պատմիչ մ' է մեր, այլ Թերևս յետ մեր ոսկեղէն դարուն պատմըչաց՝ քան զամեն ուրիշներն աւելի հաճելի է և սիրելի ընթերցողաց: — Եւ ահա սա ինքն է որ այնպէս անաւելի կամ մարգարէախօս ինն ոճով լրած է իր պատմութեան նախաբանը, զոր և ես քեզ նախանեցի, Հայկակ. և յորում՝ գեռ ախորժեմ և կարծեմ լսել Լատիվարտացին ակնարկած լեռալ քնարաց յետին արձագանգը, և անթոպ Թմբկաց Թաքուցեալ բոմբիւնքը:... Ով կու յիշէ՝ չէ՝ կու լսէ. ով որ ի'ապրի՝ կու յիշէ. Թէ հայկ է ապրիլ՝ հայկ է և յիշել և լսել. գոնէ անծերա-

10477396

նաւլն յերշատակօք՝ լսեալսյն ընդեղի Բոմբէոնը, առանց ոտոյ չկեան և չկան հայրենիք։ . . .

Բ

*Բայց ինչ Թվեռակ հայրենի, և ինչ տաճիկ վայրենի, որ մեկզմեկ կու չանային խափանել այն տաճն։ — Սկիւթիոյ անտպատնին բարբարոսաց սրտակատար ոտպոտպային՝ որ մեր աշխարհին հին մերը Թնդացուց, գեա ամենանուաստ բզզիւն մը սեպուեր այն սիեզերատպերդ փոլոյն ձայնէն ա- ռաջ, զոր զարհուրեալ նախնիք մեր համարեին տարուէ տարի լսել. և ոչ մեր նախնիք միայն, այլ գրեթէ ամեն քրիստոնեայք յարևելս և յարև- մուտս՝ մեծ տագնապի մէջ էին այն տաեն. երբ 'ի գալատեանէ Քրիստոսի Տեառն մերոյ հազար տա- րի նոր անցեր էր։ Ի հնուց կարծիք էր շատ հա- ւատացեալց՝ Թէ անկէ ետև աշխարհիս վախճան պիտի ըլլայ. Յայտնութեան գրոց մէջ ըսուածն՝ Թէ «կապեաց զսատանայ հազար ամ՝» լսուած ըլլալով նորէն պիտի արձակի սատանայ և քանա- նայ չարութեամբք 'ի վերայ երկրի. անծանօթ ազգեր 'ի ծագաց երկրի պիտի վազեն 'ի վերայ քաղաքացեալ ազգաց, և որով ու աւերմամբ ջնջեն. և 'ի ժամանակի անդ քանութեան բարբա- րոսաց, Նեռին և սատանայի՝ գայ պիտի Քրիստոս Սատուած, դատրեցընելու զժամանակ և զձնունդս ժամանակի, և երկիրս աւել պիտի գառնայ։ Ըստ բազմաց կարծեաց ոչ 'ի ծննդենէն Քրիստոսի այլ 'ի խաչելութենէն կու համրուէր հազար տին. և ահա մեր պատմչին այլ կենաց ծանրած տաեն էր այս ժամանակս. որ և առանց յայտնի երկար բանիւ այս ահաւոր ըլլալիքը յիշելու (զի և չե- լաւ այլ), դարձեալ նոյն տարին կու սեպէ մեր աշխարհին չարութց դուռը. մանաւանդ որ արե-

պական խաւարումն մ'այլ հանդիպեցաւ ուրբաթի օր մը [1] նոյն տարին (1033). « զոր տեսեալ քա-
» զումք ի գիտոց՝ կարծեցին գոլ զծնունդ նե-
» ռինն՝ զօրն զայն, կամ մեծամեծ չարեաց գու-
» շակ. որ եղև իսկ յաւուրս մեր, յորս պատմու-
» թիւն բանիս առաջնորդեալ ոմանի վմէզ, զոր
» տեսաք աչօք մերովք զաստուածատուռս հա-
» րուածան », և այլն: Նաև պատմութեան վեր-
ջաբանին մէջ այլ կրկնէ. « զի յայնմ ետուն զոր
» յաւուրսն ասացի, յորում Թուականն Հայոց
ՆՀԲ (1033) էր, մինչև ցայժմ՝ ուխտ սրբութեան
» և կարգք եկեղեցեաց քայքայեալ տակաւին.
» ցան. և ոչ համբաւ խաղաղութեան կամ աւե-
» տիս բարեաց լուաք, և ոչ մի ուրճան յաղթու-
» թեան կանգնեցաւ, ոչ Թագաւորաց և ոչ իշ-
» խանաց »: Ուրիշ պատմիչ մը համարձակ այլ
կու զլուսկ այն տարուան համար, թէ « Սրձակե-
» ցաւ աստանայ ի կապանաց խաչելութեանն
» Քրիստոսի »:

Իսկ մեր՝ ուրիշ նշան կամ դիպուած մ'այլ
կու տայ այն հանդերձեալ մեծ ըլլալիքին. Երու-
սաղէմի կործանման առեն հանդիպածին պէս կ'ը-
սէ, 'ի Հայաստան այլ մէկ անծանօթ մարդ մ'ե-

[1] Պատմիչս կ'ըսէ « յամենայնէն արաց՝ յաւուր ուրբա-
» թու ». ամսուն օրը չըսեր. ոչ հայկական հաստատ տո-
մարի հաշուով և ոչ շարժականով արաց ամսոյն մէջ նոյն
տարին արևու խաւարումնք կ'ըլլայ. հապա թէ որ մեր
ամիսներն այլ սկսինք համրել Հռոմայեցւոց ամսոց հետ,
այսինքն նաւասարդը յանուարին հետ, միայն այս կեր-
պով արաց ամիսն կու գայ ընդ յունիսի, որոյ 29ին ուր-
բաթ օր յամի 1033 աստուգիւ արևն խաւարած է: Մխի-
թար Այրիվանեցի քաղդց ամսոյն 13ին կ'ըսէ այս խաւա-
րումը, սակայն այն օր այն տարի խաւարումն չկայ. ուրիշ
պատմիչք այլ քանի մը տարի ետև կու ձգեն խաւարումը:

10477396

բևեցաւ նոյն առեւտուրը, որ արեւելեան գաւառներէն գալով դէպ ՚ի յարևմուտք կ՚երթար, վասն ծովուն հիւսիսային եզերքներէն մինչև յԵրզընկա՝ անդադար կանչելով. Եղեւկ զնա, եղեւկ զնա. (վայ ինձ, վայ ինձ). — Կու հարցընէին թէ ինչ ես, ուսաւ կու գաս, ինչմ՚ու կ՚ըսես. ուրիշ պատասխան չէր տար, բայց նոյն եղուկը. մինչև ոմանք (զորս անվիտ կոչէ պատմիչն) խելացած սեպհեցին զնա. «Բայց իմաստունքն առին, այդ » եղուկդ ամենայն երկրի լինելոց է »:

Ա յսպիսի դիպուածներ՝ եթէ շատ կամ սակաւ կերպով մերազգեաց և մանաւանդ Թադաւորաց և իշխանաց միտքը շփոթեցին ու սրտերնին վախցուցին, առանձին ազգային ապագայ դիպուածներ մ՚այլ ունէին պատճառ. այն էր՝ իրենց նախնեաց անբարեգործները, և անոնց համար ժամանակին սուրբ և ընտիր անձանց յանդիմանութիւնը և սպառնալիքը. մանաւանդ Ս. մեծին Ներսեսի: Սա նախասահմանութեամբ գուշակեր էր Հայոց գլուխը գալիքը, և վերջի ժամանակներ ըլլալու բաները՝ աշխարհիս կատարածին մօտերը. նաև Ներսէս ազգին ըրած արշաւանքն ՚ի Հայս, և ետքը աշխարհս տանին ու վայ ընել և ժողովուրդը ցրուելը: Զայս կու յիշեն իր վարուց գրիչք, նա և ուրիշ պատմիչք այլ ևս դարձեալ. իր վարքը երկարօրէն գրողն Մեսրոպ Երէցն այլ ՚ի ա դարու՝ այնպիսի խօսքեր կ՚ածանդէ Սրբոյն. սակայն իր գրոց հնագոյն օրինակաց մէջ (որչափ հանդիպեր եմ), չկան այն ուրշակի խօսքերը՝ զոր յետին օրինակաց մէջ կարդամք՝ Սէլջուկեան և Թաթար ներուց վասն. և յայտնի է որ յետոյ աւելցուած են. կէս մը այս (ժԱ) և յաջորդ (ժԲ) դարուն մէջ, կէս մ՚այլ յետ արշաւանաց Թաթարաց ՚ի սկիզբն ԺԳ դարու. սրբոյն Ներսէսի ընդհանուր խօսքերը մանաւանդ և յամառօտութեամբ Տուբ-

ընկեանց և ճինկիզեանց: Սակայն ատոյգ է որ հա-
սարակ եղած էր այն Ս. Հայրապետէն սպառնա-
լեաց վախեն. և երբ այսպիսի նշաններ տեսանէին՝
մէկէն անոր խօսքերուն կատարումը կարծէին:

Այսպէս ըրին նաև ժամանակին Թագաւորք և
ազգային գլխաւորքն, Յովհաննէս-Սմբատ հա-
պրատուէին, որ Յովհան Կոզեռն վարդապետին
ձեռքով քննել տուաւ և նոյն կարծեաց վրայ
հաստատեցաւ. և Սենեքերիմ Արծրունեաց Թա-
գաւորն՝ որ չատոնց նոյն վախին մէջ էր, և իրեն
համար Քրիստոսի 1000 Թուականէն սկսած էր:
Առաջին նեա Նեռոդոց իրեն գիպաւ: Զարմանքն
այս է որ մեր պատմիչն՝ միայն առիլ մը անցողա-
բար և լռելեայն կու յիշէ այն դիպուածը՝ որ իր
յետագայ օրերուց նախասկիզբն պատճառն է, և
պատմութեան պէտքն այլ կու պահանջէր յիշե-
լը: Կ'երևի որ բաւական տեղեկութիւն չունէր
Հայաստանի սահմանածայրը եղած բաներուն,
նոյն իսկ Արծրունեաց մէջ. բայց դիպուածին տա-
րին ատյգ կու յիշէ, 1022ին հանդիպած բան մը
պատմելու առեն. «երկու կամ երեք ամօք յա-
ռաջ գործեցաւ», կ'ըսէ, Սենեքարիմայ հասած
վտանգն. որ է 1019 ամն Քրիստոսի:

Գ

Մինչդեռ 'ի բաւական խաղաղութեան և հինու-
թեան էր աշխարհնիս և սահմանակիցքն այլ, ան-
ակնկալ առեն և կողմէ նոր և անծանօթ ապա-
տակ մը ափեցաւ Հայաստանի հարաւային ա-
րևելեան ծայրը, 'ի վատաբարոյական աշխարհ, որոյ
իշխան և Թագաւոր էր Սենեքերիմ Արծրունի.
հասակաւ, պատուով և խելօք յառաջացեալ, սի-
րելի վասալ կայսերս և պատկառելի իշխանաց Հա-
յոց: Անդէպս անկարծ, աննման, անշնորհք և

անգութ երևցաւ այն խոնթապուճ ապգն անօրինաց, որ ոչ այսչափ միայն կ'ըսէ պատմիչն, այլ և կարծէ թէ «օձք թևաւորք հասին և կռմկին ցոլա-
» նալ ընդ ամենայն աշխարհ հաւատացելոց. այս
» առաջին եղև արիւնարբուս գազանացն»: Տարա-
կոյս չկայ որ մեծ շփոթ և սարսափ ձգեցին թէ խաղաղաբնակ ժողովրդեան (որոց չէնքերը և վաճառականը կոխէին և կոլոպաէին), թէ իշխանական և զինուորական դասուց, որք ոչ միայն անպատրաստ էին, այլ և «չէին քնաւ սովեալք (այնպէս) զօրք հեծելոց... այլակերպ, աղեղնաւորս և
» հերարձակս իբրև զկանայս. և յայնժամ զօրքն
» Հայոց չէին սովոր պատրաստ լինել ընդդէմ
» նեաւիցն». կամ ինչպէս ուրիշ և գրեթէ ժամանակակից պատմիչ մը կ'ըսէ. «Նոքա ունելով
» զբնութիւն արիւնարբուս գազանի, զի են ապգք
» ահաւոր սովալեամբ. զի սովիլ գինոց նոցա զարմ-
» հուրեցուցանէ զսաստոյն և ահաբեկ առնէ, և
» քնակութիւն նոցա 'ի լերինս և 'ի գաշտս և յա-
» նապատս, որպէս գվայրենի գազանաց. և են
» շաղակեալք որպէս զգազանս. ոչ պատուեն զմե-
» ծամեծս, ոչ ինայեն յաչխս և 'ի հարկս ծե-
» րոցն, ոչ ողորմին երիտասարդին և տղայոյն, ոչ
» ինայեն 'ի մանկութիւն ուժիք, ապա չար և գա-
» նացող»:

Այսպիսոյ նեաւերն 'ի վան և յՈստան հնաւանդ՝ Սենեքերիմայ և իւր եղբօր Դերենկայ զօրքեն խմբեցան եկան զանունք յետ գարձնելոյ, առաջնորդ ունելով զՇապուհ՝ ծեր և փորձ սպարապետն Արծրունեաց, որ քանակ և պատերազմ վարելը իրեն խաղ ըրեր էր 'ի մանկութենէ. և ասկայն հոս գժուարին և նոր խաղ մը տեսաւ. անձառնի հերարձակ հեծեալք, և մանաւանդ յայնոսիկ հետաձիկ աղեղանց նետեր, որ առջի բերան էին Թոլուր Հայոց՝ իրենց մտեներալ ան-

պամ:... Ո՛հ. և Հայք էին երբեմն ալեկնաւորք, այլ և քաջաձիգ արք աղեղանց, որոց ազգահայրն ինքնին համարուի հնարող աղեղան յետ լըհեղեղին, Հային հակայ. և որոց գինուորութեան աե֊վեան նշան իակ՝ աղեղն և կապարճն էր. զոր և ինչուան հիմայ կուռ տեսանեմք իրենց հետ կռուող Հռոմայեցի կայսերաց դրամոց վրայ: Բայց երբ այս Փռիւգացի գաղթականն՝ (Հռոմայեցիք) հին Աքաեանաղայ սերունդն կամ մերձաւորն՝ Լատինն ոխերով՝ կամաց կամաց բոլոր Իտալիոյ, Յունաց, Փոքր Ասիոյ այլ տերեց, իր աշխարհակալութեան գրեթէ յետին սահման ընելով մեր աշխարհը, հակայակերտ Հայաստանի ուսէն վերուց անոր պարծանաց և ուժոյ զարդ՝ հարուստ կապարճը: Հայաստան ոչ այնքան կողոպտուելով Թոլոմէ իր կորովի բազկաց խաղալիկ կամարը (աղեղը), որ֊քան ընարութեամբ փոխեց զայն՝ աւելի յարմար գինուց հետ, մօտէն կռուելու մօտեցող դիմամար֊տից դէմ: Ինչուան այն առեն՝ հիւսիսային և ա֊րեւելից ասպատակաց դէմ՝ անոնց գործածած զէնքով կ'ընդդիմանար հեռաձիգ աղեղամբ. անկէ եաև տեսաւ որ արևմուտքն է իր գլխաւոր դիմա֊կացն. Լուկուլ, Պոմպէոս, Կեսար, և Կրասոս սովորեցուցին իրեն նոր օրէնք կռուելու՝ սրով և վիքնաւ: Յետոյ Բիւզանդացոց դաշնակցելով կամ հեռւելով անոնց գինուորութեան օրէնքն և կեր֊պերն առին Հայք, առանց բոլորովին Թոլոմէ ի֊րենց նախնական և հայրենի Թուջուն զէնքերը. սակայն քիչ գործածէին, և այն այլ՝ աւելի լեռ֊նաբնակք կամ ընդդէմ լեռնաբնակաց:

Դ

Այլ հիմայ այս նորաստեղծ Նեռոտլաց հա-
րուածներէն՝ նախ տագնապեցան մերայինք, յե-
տոյ խնդախեղմով ուժով յարձակեցան հասան այլ-
ազգեաց այլանդակ բանակին. և սուր բանեցընե-
լով՝ առատ արիւն հանեցին: Եթէ դաշտին վրայ
ընկնողաց բազմութիւնն յայտագրեաց եղաւ, բայց
վիրաւորելոց բազմապատկին՝ ի Հայոց, այն յանկար-
ծական և հեւաձիգ նեռներէն՝ որոց դէմ չէր կըր-
նար Շապուհ ուզածին պէս իր կարիճները քշել
և քաշել. մանաւանդ որ իրեն արգելք կ'ըլլար մէկ
նեռ մը, կամ այն նեռէն նպատակ մէկ գլուխ մը,
որ իր գլխէն այլ բարձր և թանկ էր, թէ և ոչ ի-
րեն պէս իսոհական և փորձ. աւելի տաք արիւնոտ
և լի եռանդեամբ և յանդգնութեամբ: Սա էր
Թագաժառանգն Արծրունեաց Դաւիթ. անդրա-
նիկ՝ ի մէջ էրաս կարիճ որդւոց Սենեքերիմայ:
Հասակին և ատիճանին դրդուեմն, հօրը պատիւն
և սէրն, և քաջութեան գինովցուցիչ մոլութիւնն՝
գրեթէ աչքերը գոցեր էին ընդդէմ վտանգաց, և
բացեր միայն՝ ի խնդիր վրիժուց և փառաց. հնու-
սիկ կամ արաբիկ երկաթին վրայ Թռչելտեղով
սանձը Թողած, միայն սուրը մերկ վզերու և լայն-
շի երեսներու վրայ իջեցընելով կու բանար ահել
և վտանգաւոր ճամբայ մը, Թէ և անվախ քաջու-
Թեամբ, Թշնամեաց խառնակ գնդերուն մէջ. ուր՝
յորաւի էին կրնար սոսկք դիւրաւ նետ բանեցը-
նել իրենց Ձակատին և կռնկին հասնող կարըճին
վրայ. բայց նա այլ էր կրնար երկար սուեն ոլջ
կամ անհաց մնալ: Շապուհ շուարած՝ իր զօրաց
կարգը և Թշնամեաց անկարգութիւնն այլ մոռ-
նալով Դաւիթ վրայ հոգալով կու կանչէր. «Թա-
» գաւոր, ետ դարձիր, այս իմ և քու սեռած սո-

» վտրտական պատերազմը չէ. նոր ու յանկարծա-
» հաս զինքեր են. այս անիծեալ նեառերուն դէմ
» բաւական պատապարտութիւն չունի մեր զօրքն.
» և ահա մեծ մասն վիրաւորած է: Մի այդպէս
» շատ առաջ նեառուիր. ետ դարձիր թագաւոր.
» լուէ որ հօրդ պատասխան պիտի տանք կամ
» դու կամ ես... Թող այս անգամ պահ մը յետ
» քաշուինք, նեառերուն դէմ դնելու վրան հագ-
» նինք, և այնպէս քշենք դա գազանները»: Գանի
անգամ այլ այսպէս յորդորեց ետ կանչեց, Թիկ-
նապահ հասուց, Դաւթի աչքը արիւնով լեցուած՝
ականջներն ալեզանց կաշիներուն չկրնային խըլ-
ցած՝ յամառած էր ուզեր յետ դառնալ, ինչուան
որ Թշնամիներուն երեսը իր երկրին սահմանէն
չդարձնէ: Երբ տեսաւ Շապուհ՝ որ այլ ոչ խօ-
սելու առեն կայ ոչ մտիկ ընել տալու, ինքն այլ
իր սպարապետութեան և մանաւանդ դայեկու-
Թեան իրաւամբք (վասն զի Դաւթի և անոր եղ-
բարց դաստիարակ և կրթօղն էր, և իր գրկաց մէջ
պզտիկ էր անոնց մանկութիւնը), յառաջ քշեց
ձին, հասաւ ալքայորդւոյն և անոր Թիկնապահ
կանակին կռնա կռի մը տալով՝ ձիուն գլուխը բըռ-
նի դարձուց, քշեց իր զօրաց բազմութեան կող-
մը. բոլոր բանակն այլ կամաց կամաց յետ յետ
քաշելով, հանեց յայտնի վտանգէն, արիու-
Թեան և խոհեմութեան պարտքերը միասեղ կա-
տարելով. ոտվէտաև Նեառոլքն այլ իրենց կողմէն
յետ դարձան կռուան. զոր սակաւ ըլլայ մեզի յե-
տոյ քնարերել:

Սէնեքերիմ եղածը խմանալով՝ մէկ կողմանէ
ընդհակառակ եղաւ Աստուծոյ և իր կարճներուն,
բաւական փառաք դառնալնուն վրայ. մէկայլ կող-
մէն մտածեց՝ որ եթէ Թշնամիք այլ յամառէին
կամ նորէն ետ դառնային, երկար առեն անոնց
դէմ դնելու այժ չունին, մանաւանդ Թէ կայս քա-

10477396

նի. և այս անյուսութեան գլխաւոր պատճառն այլ մեր նախայիշեալ ներսեսեան գուշակութիւնն էր՝ Նեռոլայ յարձակման վրայօք: Բոլոր օրը տարակուսանօք անցընելէն ետև, գիշերը (կ'ըսէ պատմիչն) հասարակաց քնոյ և լռութեան ատեն՝ ինքն իր աչխատկին և տանը հոգովը տքուն՝ գըլքեր կ'ըլլաց և քննեց Ս. Ներսեսի խօսքերը, և տարին յարմար գտաւ. արդէն սատանայն արձակուած էր ըստ կարծեաց նոցա: Ահն գիշեր ծեր և երկարահոգ Թագաւորն մէն մինակ իր սէրութեան սահմանը և քաղքը վտխեց. երկիրը Թոզլուլ Ցուռնոյ կայսեր, և տոր սէրութեան մէջ երկիր մ'առնուլ, և հոն փոխադրուիլ իր արքունեօք և զօրականօք և ժողովրդենէն գալթիլ յանձն առնելու: Ղրկեց իր տաքգլուխ անդրանիկը 'ի Կ.Պօլիս, առ Վասիլ կայսր, ուրիշ 400 ազնուականներով, 1000 ձիաւորով և իր երկրին սէր Եղիշէ արքեպիսկոպոսով. 300 չորս եռ. այլ ընծաներով. զոր ընդունելով Վասիլ՝ կայսերապատր պատուէր իր պատուհասնելը, ընծայներնելը՝ ընծայեց, և երկրի փոխանակութեան գաշնագրութ-

10477396

թիւնն այլ կնքելով՝ գարձուց պատգամաւորները:

Հետեւեալ տարին (1021) եւս ծեր Թագաւորն՝ անուանակիր և պայազատ հին Ատրեատա-նի մեծ Սենեքերիմ Թագաւորին, տոհմապետան Արծրունեաց և Սանեցոց, իր ընտանեօք և ազգականաց մեկ մասամբ, բազմութեամբ իշխանաց և պաշտօնէից և 14,000 հեծելովք կամ կտրիճ մարդով, որոց հետ՝ի հարկէ այր և կին, մեծ և փոքր հնպատակաւիկ աւելի բազմութիւն այլ պիտի ըլլար, գուցէ բոլորն իբրև 100,000 հոգի. Թողուս հին Դայրենեաց հողը և նոր հայրենիք հիմնելու յերկիր օտար, եթէ հնար է այս:... Շատ հեղ անկէ եաև այսպիսի գաղթականներ գնացին՝ի մեր բնիկ աշխարհէն՝ յօտար աշխարհս, ուր և ցարդ բնակին իբրև յիւրեանց աշխարհի. սակայն Թերևս ոչ մի գաղթական անոր պէս հանդարտ և հանգիստ կերպով գնաց. ուրիշներն աւելի ընախմամբ և արտորնօք, սակայ աւելի մասածութեամբ և հաշուով: Բայց հանդերձ այսու՝ ոչինչ պակաս ոլորմելի: — Թողուլ սիզբնական հողը, հազարամեայ շէնքեր և տուներ, հարց և նախնեաց կերպ կերպ յիշատակներ, եկեղեցիներ և գերեզմաններ. — մեծամեծ չարեաց սպառնացեալ վախով՝ երթալ յանծանօթ երկիր. նոր տեղ, նոր լեռներ և դաշտեր. — անծանօթ կամ օտար ազգաց մէջ բնակիլ և խառնուիլ. — իբրև յաւիտենական մնաս բարով մ'ըսելով այն ամենայն բանի՝ զոր բովանդակէ անուանն Հայրենի:... Ապա չեմ տարակուսիր որ շատ արտառուչ եղած պիտի ըլլայ այս Արծրունեաց գաղթուածն և բաժնուելն իրենց հին և բազմայիշատակ տեղէն. — շատ դառն եղած պիտի ըլլայ նոյն ինքն գաղթողաց վրայ քան Սենեքերիմ Թագաւորին, Թողուլն իր հայկական գագիաշէն պատկան Ոստանայ ար-

քաղաքը, Աղթամարայ գղեակը, Վանայ լերկը, և մանաւանդ հարց գերեզմանն, իւր գաւառակերտ և կամ զարդարած հռչակաւոր Վանփն Վաղագայ. ուր և յետին ժխնիթար պանդխտիս և օտարացելոց, նաև յետ գաղթականութեան՝ ուրից (և քաղդ ունեցաւ) որ մարմինն Թաղուի, և իր նախնեաց հետ ննջէ անոնց հասարակաց բարձին վրայ. Թողլով ունայն գերեզման մը 'ի Ս. Նշան Աբբատիոյ, զոր ընարեր էր իրեն երկրորդ վարդապ. և հոն դնելով վարդապ մեծահռչակ աուրը Խաչը, զոր հետը բերեր էր, և յանուն նորին կոչեց նորաշէն և մինչև ցայժմ անուանի վանքն այլ Ս. Նշան, մօտ 'ի քաղաքն Աբբատիոյ: Աբբատիս՝ որ երբեմն գլխաւոր քաղաք էր ի Հայոց նահանգին, հիմայ այլ եղաւ մայրաքաղաք և աթոռ Սեւնեքերիմայ նոր Թագաւորութեան. որոյ սահմանքը որոշ գծած չէ մեզի պատմութիւնն. այլ կ'ըսէ թէ Աբբատիոյ հետ արուեցան Արծրունեայ՝ Վառիա և Ափարա? քաղաքք և շատ գեղեր, որք չէին հաւատարեր[1] ոչ շատութեամբ և ոչ հարստութեամբ՝ իրենց Թագած աեղւոյն. որ էր Վանայ ծովուն չորս բոլոր երկիրն. ուր միայն ծովուն եզերքը կամ մօտ՝ ատան քաղաք կային, զոր և Թուրեն Յայտաւուրք մեր. Վան, Արտամէտ, Ոստան, Հոզց, Խլիզան, Խլաթ, Մանազկերտ, Արծկէ, Արձէշ, Բերկրի. և տունդմէ օրերով ճամբայ հեռու սահմանք՝ մինչև 'ի Չուլամերկ ընդ հարաւ, Սալամաստ ընդ արևելս, և

1 Յաջորդ տարին (1022) քիչ մ'այլ ընդարձակեցան այն կալուածքն, երբ Դաւիթ՝ վասլի դաւաճաններէն զատուելով՝ անոնց գլխաւորը (Նիկիփոր փոկասը) սպանեց, և 'ի կայսերէն պարգև ընդունեցաւ Կեսարիոյ սահմանները, զորս յետոյ ժառանգեց իր փեսային՝ տարածաղդ Բագրատունին Գագիկ Ե:

Երասխ գետ ընդ հիւսիս. ուր այն քաղաքաց հետ Թողուց Սենեքերիմ առ Յոյնս «գեօղս 4400 լայ. «նանիատ և արդիւնաւորս», և 70 կամ 72 բերդ: Մեծն իրեն և իր ժողովրդեան, և իրենց նախնեաց անմահ արդեանց անմահ յիշատակ պահեց և ջօտարացուց՝ հազարէն աւելի վանքեր, կամ ըստ ումանց 900 փոքր աննշան վանքերը Թողով՝ 115 մեծ և հռչակաւորներ՝ իբրև սեփական կալուած կնքեց իրեն, իր և առաջնոց տուրքերովը պարմանելու. որպէս զի վանականքն այլ՝ իբրև հաւատարիմ պահապանք արքային հայրենի գերեզմանաց և յիշատակաց՝ աղօթեն վան հետաւորաց և մերձաւորաց, վան հանգուցելոց և հանգիստ բնտրելոց [1]:

Ա յս նոր օրինակ գաղթը և մանաւանդ անոր պատճառն՝ կ'երևի թէ մեծապէս ազդեցին Սենեքերիմայ Թագակցաց, որոց գլխաւորն էր Շահրնշահն Հայոց Յովհաննէս-Սմբատ Թագաւորն Բագրատունեաց. որ՝ երբ նոյն գաղթին տարին վասիլ կայսր երկրորդ անգամ եկաւ 'ի Հայաստան, իրեն ընդ առաջ ղրկեց զկաթուղիկոսն Պետրոս, և տոր ձեռքով գալու կատակ ընել տուաւ, յետ իր մահուանը կայսեր Թողու իր Թագաւորական քաղաքը՝ Անի, և բոլոր իր վիճակը. զոր և կատարեց ու կնքեց կաթուղիկոսն: Հետևանքն յայտնի է. — յետ 23 տարւոյ (1045) Սմբատայ տարաբաղդ յաջորդն՝ եղբօրորդին Գագիկ՝ տախուճեցաւ Թողու իր Թագաւորական աշխարհը, և Սենեքերիմեանց տահմանները քովերը պանդխտութեան տեղ առնու: Ոչ յետ

1 Յայտնաւորք յոյնիս ամսոյ մէկին նշանակեն այս դիպուածները, որոց մէկն միայն այս օր հանդիպած է. այսինքն կամ Նեստողաց պատերազմն (որ հաւանագոյն թուի), կամ Սենեքերիմայ գաղթելու օրն, իր երկրէն ելնելն, կամ Սեբաստիա մտնելն:

չատ ժամանակի՝ իր անուանակից Վանանդայ Թա-
գաւորն այլ նոյնպէս ըրաւ. Թողուց Յունաց ըզ-
կարգս, և առաւ երկիր մը Մելտենց մօտ: Ինչ ա-
ռնէին ուրիշ Թագաւորազունք և մեծամեծ ի-
շխանութիւն այլ, ինչուան արևելեան Արցախոյ և Հա-
րաւային Սանոյ սահմանակից երկիրներէն՝ գալթական
եկան, վերոյիշեալ Թագաւորաց սահմաններուն
հարաւակողմը, Փռիւգիոյ և Կիւղիկիոյ սահմա-
նական լերանց մէջ իրենց նոր հայրենեաց բոյնը
հաստատելու, շատ գժուարութեամբ և աշխա-
տանօք: Սակայն այս եռքիններս՝ իշխանազունք
և սակաւականք՝ աւելի քաջագործ եղան. վասն զի
Թէ և ջանքով՝ սակայն կոխած տեղերնին հաս-
տատ բռնեցին և տիրացան. մինչդեռ երեք Թա-
գաւորքն այլ իրենց տերտունդներովն՝ գրեթէ
հազիւ 30 կամ 60 տարիէն անհետացան, Թէ ի-
րենց և Յունաց հակառակութեամբն, և Թէ վի-
րենք իրենց հայրենիքէն նետահալած ընդ քար-
բառոտաց՝ այն նոր հայրենեաց երկիրներուն այլ
տիրելով կամ անհանգիստ ընելովն...:

Հիմայ Թէ ոչ միսիթարական՝ գոնէ հետաքրքրա-
կան է այս աշխարհագրով Նետոզաց հետամուտ
ըլլալն պատմական քննութեամբ. Թողլով այսօր
մեր անոնցմէ նետահարեալ հայրենեաց և փո-
ռազուրկ իշխանաց չէնքերը: Եւ եթէ այս ցաւ-
ագին տեսարանէս աւելի ցանկալի մը չէ անոնց
չարեաց տալիքը քննելն այլ, սակայն պատմական
տեսութեան մէջ՝ մեծ և կարևոր դէպք է Նետո-
զաց արշաւանքն, որ ոչ միայն մեր աշխարհը այլ
և ուրիշ շատ աշխարհաց յեղափոխութիւն բե-
րին, և Թերևս ինչուան այս օրս այլ կարևոր կամ
գլխաւոր կերպարանք մը կու տան քաղաքակա-
րութեան ազգաց արևելից, մասամբ նոյն նաև ա-
րևմտեայց: Սատ հանար էր որ պատմիչն քեզի,
Հայկակ, այդ Նետոզաց սկիզբը և տոհմաւոին՝ և
Հայս:

10477396

10477396

ԼՈՒԿԱՍ

1042.

Ա

Զարհամարհենք պախատուր կամ նուաստ անուն մը, Հայկակ. զի ոչ անուամբն՝ այլ գործովն է մարդ. լաւն և քաջն միշտ հռչակեալ են իրենց լուռ գործովը եւ ոչ գործոց էգիտացողքն են խօսիլ, թէ և ակամայ: Ո՛րքան ծանրացեալ և խլացեալ են մեր ականջքն այլ մեր հարց ու նախնեաց գովանի գործոց հռչակներէն, զուր նեղնալով՝ ոչ Լիւթոս մը երկարօրէն պերճաբար ազգին պատմութիւնը ձառող, ոչ Պլուտարք մը նշանաւոր մարդկան վարքը դատողութեամբ գրող, և ոչ անպակ արուեստիկ գիշերախօս վիպասան մը. և «սակայն բազում գործք արութեան գտանին» գործեալ և՛ի մերում աշխարհիս, և արժանի» գրոց յիշատակի[1]»: Այլ նորէն և միշտ հարկ է մեզի դառնալ և շնորհակալ ըլլալ՝ մեր թէ հմայութեան և թէ հարևանցիկ, թէ ոճով և թէ անոճ պատմագրաց այլ, որ այն բազում արութեանց

1 Խորենն. գիրք Ա. գլ. Գ:

10477396

գործերէն գոնէ զոմանս աւանդեր են գրով. և ժա-
մանակին այլ՝ որ իւնայեր և այս չափս մեզի հա-
սուցեր է. զոր կրնամք դեռ հաճութեամբ պատ-
մել և լսել, գուցէ երբեմն աւելազանցութեամբ
այլ: — Ան հռչակելի գործերէն և հանդիսանե-
րէն մէկն այլ՝ այս դեռ ոչ շատ ծանօթ՝ հին Խաչ-
կայ և իր որդւոցն ըրածն է:

Խաչկայ Խուլ կոչման պատճառն ինծի անծա-
նօթ է, և ոչ այլ գտնեմ երկու ժամանակագրաց
մէջ, ուր մէկմէկէ առած լիշեն իր դէպքը. Մատ-
թէոս Ուռհայեցի և Սմբատ Գունդստապլ. առա-
ջինն՝ գեղեցիկ և հաճոյ կոչումի և ցեղ մը կ'ընծայէ
Խաչկայ՝ կտրիճ ոճով մը, «Աւէտ ընէ [1]. իբր թէ՝
նա որ ազգաւ Արծրունի էր կամ լիշխանաց Արծ-
րունեաց տէրութեան, ցեղով կամ անձամբ՝ ար-
ժան էր առիւծ կոչուիլ. զոր անոր քնիկ մակա-
նուն կարծէ նոր պատմահայր մեր [2], ինչպէս նաև
վերոհարպեալ մականունն այլ: Իսկ իր բուն ա-
նունն Խաչիկ՝ իրմէ դար և աւելի առաջ կրէր և
Արծրունեաց դիւցազնն՝ Գագիկ Ա, նախասկիզբն
Թագաւորաց Արծրունեաց, իբրև մկրտութեան
անուն. որոյ հետ անոր բարձր և հզօր տէրան այլ
կրէր այս Խաչիկս, որ տեսաւ Արծրունեաց Թա-
գաւորութեան վերջանալն՝ անձամբ և կամօք Սե-
նեքերիմայ՝ Թուռին եղբօր Գագկայ, ինչպէս պատ-
մեցի քիչ յառաջիկըզն յուշիկ:

Ահա բանաբեր և մեծ դիպուածս՝ որ Արծրու-
նեաց գրեթէ երկհազարեան հին և պանծալի տոհ-
մին խորտակումն բերաւ, տոհմապետ պայազա-
տը վատրելով յօտարութիւն, գաղն հարուածէ
էր ամենայն մեծասիրտ տոհմակցաց համ հպա-

1 Կ'լսեհնաև յոպիփէ 'ի վերոյն, զոր չեմ հասկանար. անշուշտ սխալ գրուածէ:

2 Հ. Մով. Զամչեան, Պատմ. Բ, 923:

ատկաց այն ցեղին՝ որ գար ու կէս Բագրատու-
նեաց հետ Թագաւորք բարձրագլուխ նազէր Հա-
յոց ամեն ոտհմից և իշխանաց մէջ: Ա յս հարուա-
ծը սատակագոյն զգացողաց մէկն էր Խաչիկ՝ Սե-
նեքերիմայ աէրութեան իշխանացմէ, աէր Վա-
սպուրականի հին Թոռնեան գաւառին, որ մօտ է
Երասխ գետոյ և Նախճաւան և Գողթն գաւառ-
ներուս. յորում անուանի և անշուշտ իշխանա-
նիստ այլ էր ամուր բերդն Նկան, ուր շատ հեղ
վառնգի առեն կ'ապաւինէին աեարքն Արծրու-
նեաց, և որ հիմայ անուանի լսած՝ կարծուի ըլ-
լալ Զոր անուանեալ բերդին աեղն, այն որ մեր
պատմութեան դիպուածէն առ՝ ուրիշ աւանի
մը (Հայէն) անուամբ՝ Հայենեաց դաշտ կամ էրկիր
կոչուէր:

Ցետ հետանալուն Սենեքերիմայ մինչև՛ ի Սե-
բաստիա՝ Խաչիկ էր Թոռնեան գաւառին մէջ
մնաց այն սակաւաւոր իշխանաց հետ, որք աւելի
ընտրեցին իրենց հայրենի հողուն վրայ կենալ կը-
ուսլ ու մեռնիլ, քան օտարութեան յաջող կամ
անյաջող բաղդը փորձել: Անշուշտ Խաչիկ տեսած՝
բայց էր զարհուրած առաջին Նեստորաց սլաք-
նեբէն, և կու վտահէր իրեն և Շապուհ սպա-
րապետին նմաններուս հետ՝ անոնց դէմ ելնելու,
եթէ Թագաւորն հաւանէր մնալ իր տեղը: Բայց
երբ նա բազմութեամբ իշխանաց և զօրաց հետա-
նալով՝ երկիրը բաց Թողուց Թշնամեաց առջին,
և երբ ըստ գաշնադրութեանն՝ Ցոյնք եկան ախ-
րեցին Թագաւորական ամրոցաց, և անարի վա-
սիլ Արշևրաս կառեպան եկաւ կայսեր կոչմա-
նէ, Խաչիկ գառնացեալ և զղուեալ՝ քաշուեցաւ
իր գաւառը իր բերդը, կխափոց առիւծու պէս
մռնչելով մոռ գալով մտածելով ու դիտելով:

Ցոյնք իրենց անծանօթ էրկրին և անատոյգ ժա-
մանակին յարմար կառավարիչ չգտնելով՝ անդա-

գար կու փոփոխէին ղևկած կուսակալնին ի վա-
ղուբաման. այսպէս այն արծաթազօծ Արգե-
վասիկը էկարենալով նուաճել գաչնարհը՝ յե-
կանչուեցաւ, և տեղն ուրիշ ղևկուեցաւ. անկէ
ետք այլ (1023) Նիկեփոր կոմնինաս կամ կոմի-
նոան, որ չափազանց գործօնեայ գտուելով ին-
չուան կայսերուհեան այլ փափագեցաւ, անոր
համար կուրուհեան վարչէք առաւ (1027), և
տեղը եկաւ (1028) նեղքինին Նիկիտաս. յե-
տոյ կաւսակլաս և այլ աննշանք. մինչև եկաւ արժա-
նաւոր և կարիճ անձ մը, այն տաճկին Յունաց ա-
ռաջին զօրավարն Գէորգ Մանիակ, Գուգելի որ-
դի, և կոլինակալ Եգեսիոյ. բայց նոյն իսկ իր
քաջուհեան զրկեց մեր աչխարհը իր փառաք
վարչուհենէն, զինքն այլ իր պատուհէն. վասն զի
Յոյնք նեղեալք յԱրաբացւոց Աֆրիկոյ՝ որ ի Սի-
կիլիա վազէին, քիչ առենէն յետ կանչեցին զՄա-
նիակ:

Ա.յս առեն Յունաց կայսր էր վառանչանն Մի-
քայէլ Դ. Պափլագոնացին, որ ապանեելով իր
նախորդ Ռոմանոս կայսրը՝ ութնեուայ թագը
յափշտակեր էր, և անոր հետ Հայոց Թագին այլ
նախանձելով կու սպասէր. վասն զի մեր այլ կէս
իմաստուն կէս անիմաստ Յովհաննէս Թագաւորն՝
Անի մայրաքաղաքին և իր Թագին գերուհեան
գիրը առած էր Յունաց կայսեր, զոր Ռոմանոս
վեհանձնուհեամբ և արդարամտուհեամբ ուզեց
յետ դարձնել. բայց անարժան էերիցու մը ա-
գահուհեամբ՝ նորէն անցաւ այս անարժան (Մի-
քայէլ) կայսեր ձեռքը, որ բոլոր կեանքը անպա-
տուհուհեամբ անցընելով ուզեց գոնէ մահը պա-
տուական երևցընել. այն այլ Թեոբեւս մեր հեռա-
ւոր Խաչիկ եշխանին անակնկալ գործակցուհեամ
բը: — Ա.յս կայսր էր որ զՄանիակ խաչբեց (1035)
կուսակալ Արծրունեաց երկրին, և նոյն տարին

յետ կանչէց՝ ու նաւախմբով ղրկեց ՚ի Սիկիլիա. պատուիրելով որ հետը բերէ երբ կուսակալու թեան մէջ գտուող կարիճներէն այլ։

Հաւանօրէն այս առթով (թէ ոչ աւելի ա ռաջ) Խաչիկ՝ որ արդէն տարիքն առած էր, կամ մոյ կամ ակամայ խուսրեց ՚ի Կ. Պօլիս՝ իր երկու տալչնեակ կարիճները՝ Հասան և Ձնձղուկ՝ ՚ի գուան կայսեր. որ զինուորական կարգի և պատուոյ մէջ յառաջանան, և Թերևս օր մը լի փառաք և իշխանութեամբ գառնան, փոխանակ օսար յոյն կուսակալաց՝ իրենք իշխեն և վերակացու ըլլան իրենց հայրենի գաւառաց. ինչպէս որ յիրաւի ոչ շատ ժամանակ ետև՝ (1051) գրուեցաւ այլ Վասպուրականի Հայ կուսակալ և գուքա մը, մեծանունն և իմաստունն Գրիգոր Մագիստրոս։ Ըստ յուսոյ հօրն իւրեանց և պատուոյ Հայ անուան՝ Հասան և Ձնձղուկ յաջող և քաջ գանուելով յառաջադէմ եղան կայսեր քով և սիրելիք. և Թերևս սոյն այս ձգնող Ձնձղուկն է իսրհրդակից և օգնական կայսերն, ոյոյ հետն էր Բուլղարաց պատերազմին մէջ, ուր միայն կրցաւ արուեստն մը ցուցընել Մնջայէլ, և յետ որոյ գառնալով ՚ի Կ. Պօլիս, իրատուք Ձնձղական՝ զոր կոչմաս Ծինծուղուկ կոչեն Յոյնք, մտաւ իր հինաւ Անարծաթից վանքը, և հոն 1041 տարուոյն վերջը կնքեց խղճապատում կեանքը։

Բ

Խաչիկ ՚ի բացակայութեան երկու կարիճներուն՝ կարօտը կ'առնուր իր վերջին կորիւնովը, ծերութեան յետին ծաղկովը. զոր Թերևս երկրորդ հարուածոց կոտաքոյս մը ընծայեր էր իրեն. կայսուս և սիրտնակ մանչ մը, որ այս աւեն տանուհինդ տարուան գալարութեան հետ՝

10477396

աւելի մեծ հասակի զարգացմամբ, ուժով և այրական կերպարանօք փայլելով հօրը սիրտը և յոյսը կը պարարէր: Շատ հեզ հօրը ծալլած ձրնկերուն վրայ նստած՝ լսեր էր իր պապերուն քաջագործութիւնները, Թուրքաց առջին արշաւանքը, և իրենց առհմային (Արծրունեաց) Թագաւորութեան խեղճ վտարանդութիւնը. որուն հետ բաղդատելով անոր կանգնումն՝ ի ձեռն մեծոգւոյն Գագիկայ, և անոր նախնեաց այլ քաջութիւնները, զոր գար մ՝առաջ Թովմաս վարդապետեան գրեր էր, տղուն պայծառ արիւնն եռագելով լայնալանջ կուրծքէն՝նոր կարմիր մը կու տար երեսացը. մանաւանդ երբ հայրն՝ կամ իր ապարանից աւագ աշտարակին պատուհանէն, կամ շրջագայութեան առեն՝ սարէ մը ցուցընէր ինչուան հեռաւոր հորիզոնին եզերքը՝ Արարատեան և կորճայից լերանց արծաթագագաթ սարերը և արևափառ տառնամանիքը, ուր որ իրենց Թագաւորութեան սահմաններն տարածուէին: Անշուշտ՝ տարուոյն աղէկ և յարմար եղանակին՝ Խաչիկ կ՝առնուր իր Իշխանը (վան զի այսպէս կ՝անուանէր իր վերջինեկն), կու հաներ ի հով և ի դաշտ, կու վարժեցընէր ոտից և գլխուց՝ ոլք երթալով կու ծանրանային իր բազկացը, ոչ այնքան ծերութենէն՝ ոլքան երկար առեն ի գործ չածելէն. և արդէն իր հայրենի առաւերք ու սլսոքն՝ ժամանակին ժանգոտ հանն առեր էին. կապարձք իրենց աշխոյժ նետերն արգելած պահուէին, և կմրթաձև վահանքն անկոփ անգործ մնային. բայց եթէ երբեմն մաքրէին սրբուէին, կամ Խաչիկ և Իշխանիկ զբօսաբար իբրև քնարի զարնելով զանոնք հնչեցընէին նիզակի ծայրով:.. Ո՛ոլքան նուագ, խառնակ, աննշան հնչիւն. սակայն ինչքո՛ր չէր լսեր անկէ Խուլ Խաչիկն. ինչ արձագանգք Թնդային իր դեռ արծաթածամ ալեաց տակ այլ՝ չպաղած գլխուն

մէջ, իբրև ընդարձակ գոգաւոր սրահի մը մէջ։ — Ա՛յսգուսս ամենէն ուշ ծերացողն սիրան է. Խաչ-կայ սիրան ժրուԹեամբ՝ արեան և քրտանց մէջ անած՝ հասակին և բաղդին հետ կռուէր հակառակէր, յաԽԾ ջնջէ էր. և Թէպէտ բռնադատեալ այգեբեալ յորսոյ և յարենէ, բայց անարգել սիրտն երբեմն իր մնացեալ անգործ ուժովը կուՇիջէր ու մունչէր, երբեմն այլ անցեալ ուժոյն և կենաց վրայ հաչէր հառաչէր։ « Քանզի էր այր » քաջ և յաղԹող պատերազմով, բայց ծերա-» ցեալ էր՝ և Թոյլեալ զգործ պատերազմին, և » հառաչելով ապաշաւէր », կ'ըսէ պատմիչն։

Տարեաց տկարուԹեան և սրտի սառակուԹեան պատերազմին չատ զօրաւոր կ'ըլլայ եռանդուն բնաւորուԹեան և գործունեայ պատերազմական անձանց մէջ. մանաւանդ եԹէ այն կենաց խոնարհման առեն իրենց վրայ ազդեցուԹիւն ընող դէպքեր այլ պատահին. կարծես Թէ դեռ երկինքց պարզ երևուԹիւն այլ՝ հեռուէն ծանր ու Թանձր ոգոմունքներ կու լսուին, կամաց կամաց կու մօտենան՝ գուշակելով մեծ մրրիկ մը, մեծ յեղափոխուԹիւն մը։ Ա՛յսպէս կ'երևէր կ'ըլլար Խաչկայ. որոյ ականջէն աւելի դիտող միտքն՝ մեծամեծ խլրտմանց խլուրտիւն լսէր։ 1042 տարուոյն սկիզբն էր. մեկ դիէն կը հնչէին երկայն շփոԹ և կարևոր ձայներ 'ի տանէ Բագրատունեաց, յետ մահուան Յովհաննու-Սմբատայ դանդալ Թագաւորին, և անոր աշխոյժ եղբօր Աշոտոյ Թոլած կարիճ Գագկայ ժառանգուԹիւնն ուշանալուն միջոց. երբ Պահլաւունին Վահրամ՝ ծեր հաւատարիմ և կարիճ սպարապետն՝ կու ջանար զինա Թագաւորեցնել. և վիսաբարոյ վեհան Սարգիս՝ Յովնաց մատնել Բագրատունեաց գահը. — մեկ-այլ դիէն կու հանէին երկրորդ անգամ հեռաւոր շառաչիւնք Եփրատայ, յետ քսան տարուան

լուսնեան, Տուպլսիլ բեկին չարժեցուին յարևելից և արշաւելով դէպ յԱտրպատական, որոյ մօտ էր Խաչկայ գաւառն այլ։ Իսկ յարևմտից կու հասնէր ձամբաւ մահու կայսեր Միքայէլի, որոյ գուրգէին եօթն ուղի տարիէ՝ ի վեր Խաչկայ կարիճքն՝ Հասան և Ձնձղուկ, որոց հնոյ յետ գառնալու աւելի հաւանականութիւն կար, կամ մանաւանդ աւելի փափագ երեսից հօրը սրտին մէջ... ո՛հ, և այլ աւելի պէտք այլ կար, զոր չըդիտէր Թուրքին, այլ գուցէ կ'իմանար նախազգայ անբացատրելի կրքով մը։

Գ

Ահա՝ բազմաց և իր բաղդին կերպափոխութիւն մը բերել կրցող դիպուածքն, Թագաւորաց մահերն և չարժմունք արևելեան նետող աչխարհաքալին, հորիզոնին զանազան կողմերէն երևցող կասկածելի ամպերու պէս հեռուանց նկարէին Խաչկայ տեսութեան եզերքը. բայց երեն փոթորիկն փրթաւ անկարծելի կէտէ մը, յանկարծելու ամպ մը, նոյն իսկ Նկանայ սահմաններու մօտէն։ Շատ հեղ հեռադէտ աչքեր չեն տեսներ կամ զանց կ'ընեն մօտագոյն բաները, որ երեն աւելի կարևոր էին դիտելու։ Թոռնևանայ սահմանակից են ուրիշներէ զատ՝ Պարսկահայոց աշխարհին Հեր և Զարևանդ գաւառքն այլ, որ հին մայ կ'ըսուին Խոյ ու Սալամաստ. մեր հին Թագաւորաց ժամանակէն՝ ի վեր՝ այս երկու գաւառքն միշտ մէկ տեղ կու յիշուին, իբր մէկ իշխանի տակ (որ Շահապ կ'ըսուէր). նոյնպէս յիշուի այս պատմութեանս տեղն այլ, թէ և առանձնակ տիրոյ այլ ոմանէն (ինչպէս անկէ տասն տարի առաջ (1031) յիշուին[1] Հերայ տէրն Հրաչէն,

[1] Մատթ. Ուռհայեցի։

Սալմաստայ տէր՝ Կոպան)։ Արտքացւոց աշխարհակալութեան առեն այս կոլմերս առանձին կուսակալ կամ բռնաւոր մը նուաճելով՝ յաջորդաբար կուտէրը անոր ցեղն մինչև այս պատմութեան ժամանակ այլ, և շատ հեղ Արծրունի իշխողաց միասս կամ կուիս կուտհասցընէր։

Հիմակուան տէրն կամ տեարք Հերայ և Զաբևանդայ՝ կամ վերոյիշեալ քաղաքական դիպուածներէն դրդած, և կամ ուրիշ պատճառէ մը, գուցէ և կասկած մ'առնելով Խաչկայ կարիճ որդւոց դարձին 'ի Յունաց, ուզեցին յանկարծ արշաւանօք իրենց դրացի դեռ ազատ հայկեան երկիրը կոխել։ Եւ յիրաւի ամենևին չկարծած առեն՝ Խաչիկ գոյժ լսեց Թէ Թշնամիք 'ի Թոնդրակեան Թափեցան անթիւ քաղմութեամբ՝ և ապատակ կուսպառեն. եթէ քիչ մ'այլ ուշանան՝ ամեն տեղ աւար աւեր կ'ըլլայ։ Հառաչեց ծեր իշխանն դէպ յարևմուտս. Ո՞ւր էք Հասան և Ձնձլուկ, ձեր ժառանգութիւնն ապահովելու և ձեր հօր խոնարհած արևը չմարելու։ Եթէ այն հրեղէն հառաչանքն այլ հասնէր փայլական կամ եղեկարական սղգման ակս մինչև 'ի Պօլիս, ապականն որդւոցն իրեն շուտով օգնութեան հասնելու հնար չկար։ Բայց անկէ աւելըլլն այն էր՝ որ ուշ Թէ մինն հեռուէն՝ այլ և 'ի մօտէն օգնականք և զօրականք չկային այն կարևոր և յանկարծահաս ժամուն. Թերևս այլ աւելի աւտղելի հաշուէր Խաչիկ՝ իր խակ անցեալ հասակը և Թողեալ Թևերը. վասն զի ինչպէս ըսաւ պատմիչն (Մատթէոս), և ինչպէս կրկնէ մինն (Մրքոս), «Ծերացեալ էր և պարապեալ 'ի բազում ժամանակաց»։ — Բայց սիրան միշտ երիտասարդ, սիրտ հայրանախանձ, սիրտ հայկանման, որ սկիզբ Թագի նորանշան և նախագուշակ նեռամներէն անգամ՝ չզարհուրեցաւ, չմոռաց չփախաւ իր

10477396

հարց սահմաններէն՝ նաև յետ հեռանալու իր նէ-
զակակից և պաշտպան Արծրունեաց. հիմայ հա-
սած վտանգը՝ իրեն յետին քաջութեան և պար-
տուց գործ սեպեց. Նազիս վայրկեան մը մտածե-
լէն և աչքերը չորս դի պտըտցընելէն ետև, իր
ահեղ ձայնովը կանչեց, և դլխուն արծաթափայլ
ալիքն ծփացընելով շուրջ եկաւ իր նախնեաց
դարպասին մէջ. իսկ առաւ երիտասարդութեան
գաւազանը՝ երկայնատէպ նիզակը, կոփեց գե-
դրած լուծ պղնձակուռ վահանին. հաւատարիմ
պաշտպանակն հնչեց իր նետերու տարափով
ցնծացեալ ձայնը. զուարճացաւ Խուլ Խաչկայ
ականջն. և չորս դիէն՝ իրեն հաւատարմագոյնն
ձինք սկսան չարժիլ. և երբ մէկ մէկ իր կարճու-
թեան օրերուն ապատազինուածները կ'անցընէր
դողդոջուն մարմնոյն մասանց վրայ, կարծես թէ
մոգական դեղով մ'այլ զանոնք կու նորոգէր կ'ու-
ժովցընէր, կու մանկացընէր. սպրաւարան՝ ի գը-
լուխ դրած, առըրը փորձած և ձին ձայնած ա-
ւեն՝ հին Յունաց և Հայոց գիւցազանց մէկին կ'ե-
րևէր: Ափսո՜ս, որ անոր արժան զօրագունդ մը
եաևէն չեկաւ. այլ ընդդէմ հազարաւորաց այլ-
ազգաց նահատակ ելան եօթանասուն կտրիճք,
ինչպէս երբեմն Աշոտ Երկաթին հետ՝ի Սևան
կղզւոջ, կամ մեծին Վահանայ Մամիկոնոյ՝ ընդ-
դէմ Սասանեանց: Անոնց և Խաչկայ պէս առաջ-
նորդին հետ՝ բաւական էին եօթանասունքն այլ,
որոց մէկին հարւրերի վրայ վախ կու ձգէր, և յան-
կարծակի հանդուներուն վրայ՝ աւելի անկարծա-
բար հասնելով՝ կու ցրուէր:

Խաչիկ՝ այն աննման և անհաւասար պատե-
րազմին մէջն՝ գուցէ իր երիտասարդութեան ա-
ւեներն աւելի և նոր կերպով մը կու կառուէր.
Թուխ Թուխ ամպոց մէջ ձերմակ ծխանման
ծուէններու պէս մէկ մը հոս մէկ մը հոն կ'երևէր

արտավար երիվարովը, և լայն Թուրը փայլատակե-
լով աջ ու ձախ կ'ելլէր. արէն աւելի ձայնովը
շփոթելով ու հալածելով պէհնա. որոյ աւելի
շուտով հասնելու և ամեն դի դառնալու համար՝
իր արտորանացը դանդալ կ'երևէր վարժ ու ճա-
պուկ և հաւատարիմ ձին. և կարծես Թէ առն
աւելի շուտով իր անկարծելի ոյժը և արուեստը
գտեր էր, քան Թէ իր ռազմամուտ երիվարն: Երբ
կռուին կամ Թշնամին մղելու ամենէն տաք տեղն
Խաչիկ առաջ քշէր, ձին ականջները ցըցած, աչ-
քերը շեղած՝ վիզը յետ յետ դարձընելով անտ-
վոր խրխինջ մը կու ձգէր, որուն մէջ՝ վայ վայ
կարդալէն աւելի ձայն մ'այլ կար: Ականայ կա-
մօք Խաչիկ մէկ մը գլուխը եռև դարձուց... Ան-
պատճառ էր, ձին իր տխուրակցին հոտն և ձայ-
նը կ'առնուր: Խաչիկ ալ նշմարեց տեսաւ անոր
պզտիկ ընկերը, սպիտակ խնուսիկը. ան էր, ա-
նոր քաղուածքն, անոր խրխինջն, անոր զրնգ-
նելն, անոր զարդերն, նշանն, ցցուելն, լուսնա-
կըն... Բայց ամենէն աւելի աչք ու սիրտ առօրն՝
անոր կայտառ վերելեակն էր, փայլուն սապեան,
ծաղկահատակ պատանեական, Խաչկայ արժանի
համհարըն, հարազատն հօրամոյնն, իր որդեակն,
Իլխանէին:

Ճօճ նիզակն 'ի ձեռին, ձիուն գլխուն վրայ
ծռած՝ անհամբեր կու մորակէր կ'երագէր, ան-
փորձ յանդգնութեամբ Թշնամեաց մէջ կու նե-
տուէր. առջի անգամ որսի մտնող բարակի պէս՝
ամեն կողմէն շարժուլայց վրայ կանչելով, սպառ-
նալով, զէնքերը շարժելով. ուսկից անշուշտ քա-
նի մը մահացու կամ ազգու հարուածներ այլ
Թռան շփոթած այլազգեաց վրայ. Թերևս անոնց
փոխարէն այլ պիտի գար իր վրայ. երբ հասաւ՝
Խաչիկ, «Ա՛յ յանդուգն՝ իսոք ջնջուլ ուզայ, կան-
չելով. չպատուելոյդ քեզի որ ամրոցէն դուրս

էլլնես. կ'ուզէս որ այսօրուան թէրևս իմ եաքի քաջութիւնս և յաղթութիւնս քու արեամբդ ծածկուի. և Թշնամեաց չքերած սուգը՝ գոնե քեզ քու հօրդ, քու տանդ և ամեն ազգիս»:... ԵՒյս և այսպիսի խօսքերով՝ պատերազմական ձեռքը սղոսն կուրծքին դրած (որոյ այնպիսի ոյժը գեռ չէր փորձած Իշխանիկ), քշեց հանեց վտանգէն դուրս, և նորէն՝ի տուն գարձընելով՝ խստիւ սպրսպրեց սպասաւորաց որ զգուշանան պահեն զնա:

Ինքն Թռաւ գարձաւ իբրև երրորդ հանդիսի համ նահատակութեան, նորէն հետամուտ ըլլալու Թշնամեաց, որ պահ մը հոգի առեր էին աչքի շիոթութենէն սթափելով. այլ գարձեալ ծեր՝ բայց փորձ առեծի մը վերջին ճգանց հանդիսեցան, որ գրեթէ միշտ իր հին ոյժը կու պահէ, Թէ և վէրք առնու մեռնի այլ, բայց յետ համ՝ի վերայ Թշնամեացն: Հոս երկայն առեն կռուելով այլ՝ գեռ Իշխանիկ ոչ օրհասական էր և ոչ վիրաւոր. այլ որ կողմն որ գառնար՝ ասպատակներն անկէ կու պահէին ցրուելէն. որով յիրաւի աւելի կու յօգնէր Իշխանիկ և չէր գիտեր ո՛ր դի դառնայ. մինչև տեսաւ որ հեռուն աւեղ մը՝ փոթորկէ փչուած ամպերու պէս վայրատեալ ասպատակներն՝ իբրև անհով խորշ մը գանելով՝ կու դիմեն կու դիզուին, պար կու գան, ամեն կողմէն զէնքերնին կ'ուզուէն գէպ՝ի կենդրոն: Ինքն այլ գարձուց ձիուն գլուխը գէպ այն նոր փոթորկին վրայ, ու ամպէ ամպ ցատքող փայլական պէս հասաւ: Բայց կարմրուկ կայծակն երագ էր քան զփայլակն, իւմն առաջ հասեր, չանթեր, վաւեր, պարպեր էր իր կրակները, և ահա մարելու վրայ էր:... Հազիւ Թշնամեաց ջոջապատ ձամբային հասաւ Իշխանիկ, տեսաւ անոր մէջ արծաթափայլ զրահաղեաս մը՝ որ իբրև իւռավեալ ծովու ևաւէ ևաւ

Հասնող ալեաց պէս՝ մէկ մը վեր կու ցատքէր փայլէր, մէկ մը վար կու ցածնար կու ցնդէր. մանաւանդ թէ այն ալեաց խաղ ու ձայլ եղած նաւակն մը պէս՝ մէկ մը դողդոջալով դնդմներուն գագաթը կ'ելնէր, մէկ մը թնդալով անդունդներու մէջ կու ծածկուէր: Երբ վերջի անգամն և ամեն անգամներէն աւելի պայծառ ու ոգևորմունք կերպով վեր երևցաւ, Խաչիկ որոշակի տեսաւ,... մէկ մ'այլ բան չտեսաւ. կորուստ էր արևն այլ էր միտքըն այլ. էր ամեն բանն այլ կորուստ:...

Դ

Դատնանք Իշխանական. երկրորդ անգամ հօրմէն արգիլուած ամրոցին մէջ, առջինէն աւելի կու նեղէր կու դժարէր անգործ անհանգիստ մնալու. մանաւանդ որ մէկ մը պատերազմի հոտ այլ առեր էր, արեան կնուռնքն այլ Ճակտին հասեր էր. տեսեր էր նոյն իսկ իր ծերունի հայրը՝ երիտասարդ տարիքէն դարձած այնպիսի վտանգի տեսնինքն պատանեակ՝ ախտի չկարենար կրակոտ կորնի մը դառնալ:. Նոյն ինքն հայրն քերնով իսաիւ արգիլած տեսն՝ միթէ գործով և օրինակով զինքն այլ տեսնել չէր գրգռեր՝ այն տեսնի Թշնամեաց վրայ Թափելու ունեցած ոյժն ու վրէժը: Հայրն նեղացաւ, բարկացաւ, կրնար այլ տեսնել այլ նեղանալ, զինքը պատժել, Թերևս կապել ու բանտել այլ, որ տովին խօսք մնել, հանդարտ կենալ, վտանգէ ազատ մնալ. բայց եթէ յանկարծ, ո՛հ, Աստուած չթողու, հայրս՝ այն շուներէն պաշարուած՝ ակարանայ, ընկնայ, ըսպանուի, ես ի՞նչ պիտի ըլլամ. ո՛վ անկէ ետև ի՞նչ կրնար հնազանդիլս պիտի գովէ: Մանաւանդ Թէ զինքնիս այլ Թշնամեաց գետի չէինկնամ, տակայն որքա՜ն կրնամ ազատ սեպուիլ. ով պիտի նայի

վրաս, կամ ով երեսս պիտի չզարնէ՝ այն հատաւ-
կին և այն վտանգին մէջ հայրս մինակ թողուբը:..
Ո՞նչ պիտի ըսէ Հասան, ինչ պիտի ըսէ Ճնճղուկ.
ինչ պիտի ըսեն մեր տան հաւատարիմքն, երբ
վաղը գտնեն յօտար աչխարհէն, և տեսնեն մեր
տուն ոեղն աւերած, և հայրս Թշնամեաց ձեռ-
քով մեռած. ու ես անոր որդի, անոնց եղբայր,
անպաշտպան անընկեր Թողած ալևոր հայրս...
Ես հօրս յետին յոյսն ու գաւազանն. ես Իշխանիկ՝
որոյ անունս յուսով յիշեն ամէն Թուռնեանցիք.
ես Թողում վտանգի մէջ հայրս ու նահիմ հոս...
անկարելի, անկարելի:...

Այս և սոսկումէ աւելին մտքով ըսած առեն,
մարմնով ալ անգործ չէր կենար. այլ լալով սպառ-
նալով երդուելնալով ըրաւ չըրաւ ինքզինքը նո-
րէն նետեց իր ձերմակին վրայ. ու առջինէն աւե-
լի մորակելով երսգելով հասաւ կուռոյ տեղը.
ինչպէս հին առեն Մամիկոնեան պատանեակն Ար-
տաւազդ. և քանի մը կտրիճ հեսևորդաց հետ՝
հօրը հաւասար և արժանի կու զարնէր կու զար-
նուէր, շատ ախոյեաններ գետին կու փռէր: Ա-
ռանց գիտնալու հայր և որդի իրարու կու մօտե-
նային. բայց Թանձր խուռճէ մը Թշնամեաց իրենց
մէջ պարիսպ կար: Ան խուռճէին մօտենալով էր
որ Խաչիկ տեսաւ այն արծաթհատիկ սպառազէ-
նը, որ չորս գին պատած Թշնամեաց վրայ իր ա-
մեն զէնքերը Թափելէն ետև, մօտեցուներուն վրայ
կոփեցընէրնետահար և չախչախած վահանիկը. և
երբ այն այլ փշրեցաւ՝ իր անզէն բազկունքը շուտ
շուտ շարժելով՝ կարծես աւելի կ'ուզէր Թշնա-
մեաց չոլացած զէնքերը չփոթել, քան Թէ իր վտ-
վրուն ու արդէն ոչ անարիւն վարդ երեսները
պաշտպանել: Ճանչցան Թշնամիք այլ Թէ ով և
ինչպիսի կորիւն է գիմացնին եղողը. և անգութ
սուր նիզակ ոէգ սեղայնին վրան:.. Ետ վահանին

Չախչախեցան այն չաչուռ բազկներն այլ, իբրև ըարկատուր անպիտան աղել՝ ուսերէն ի վայր կախեցան. և երբ եռքի անգամ ձերմակ ձին ցատքեով իր հեծելոյն գլուխը բարձրացուց՝ մահուն հարուածն այլ չիտակ անոր վրայ հանելով անհրաժեշտ ըրաւ:. Տեսաւ Խաչիկ Իշխանիկայ վկէն վազած վարդարիւնը, և կատաղի թշնամեաց մէջ գլորիլը:. Մի և նոյն վայրկենին հայրական աղեաց սէրն ամեն բան շփոթեց ծածկեց իրմէ. անկասկած հասաւ սև գիշերն, գիշեր՝որ այլ չիլուսնար. գինքերն ձեռքէն, ինքն երիվարէն վար ընկաւ:. Երբ հասաւ գտաւ զԻշխանիկ՝ այրէն երկուքին մարմինն այլ վէրքերով և արեամբ ծածկուած էին դաշտին վրայ. գինքերնին զարդերնին թշնամեաց ձեռք ընկած. տաքուկ շուներնին՝ հոգիներն էին իրարու հանդիպողքն: Ան-լեռը ծերուներն և մայրազ մանուկն՝ ծառի ու ծաղկի նման քովէ քով կոտրած ընկած էին դաշտին վրայ. բայց հոգինին զուգափայլ լուսաթև Թռան արդար հայրենասիրաց և նահատակաց երկնաւոր հանդիսարանը:..

Թռչիր դու այլ գուժաւոր համբաւ, դանդաղ թևերդ սևով ու կարմրով ներկած. հասիր յերկիր Վասպուրականի, երկրիր Հասանայ և Ձնձղկան. իմանան իրենց հօր և եղբօր սիրալի և տիրալի կատարածը:....

Ե

Հասաւ ազաւոր համբաւն ի մեծ քաղաքն կայսերաց. այն վիպասանից և ոլբերգուաց հաճոյ՝ այլ կրոլաց անհաճոյ ժամանակը, յորում Հասան և Ձնձղուկ իրենց երկայն պանդխտութեան վերջը տեսանելով և դառնալու պատրաստուելով, ոչ ափ որ կու մտեներ ձամբորդութեան օրն՝

այնքան սրտերին կուռ տպագնապէր, կրկին կրէց՝ ուրախութեան և կասկածանաց մէջ. Թէ արդեօք ինչպէս ալիսի գտնեն իրենց ծերուկի հայրը և տուն տեղը: Ձամբայ ջընկած կուռ փախտագէին նոր և վերջին լուր մ'առնուլ, որ և արդարև վերջին եղաւ. իրենց ամեն ակնկալեալ ինդութեանց վերայ սիրտ ցաւ ցոյց քօղը: Նաւահանգստին մօտ խոտակած նաւուն պէս եղաւ իրենց յոյսն այլ. և Թէ ոչ պարապմամբ՝ այլ պատահմամբ նմանելով կըրնային տանք այլ ըսել մեր հին Թարգմանչաց հետ իրենց ոսկեղէն և ապահաչ սիրելեացն համար. « Մինչ նոքա զմերն յուսային գալ, և պատուա-
» սիրել մերով ամենիմաստ արուեստիւս և կա-
» տարելագոյն յարմարութեամբս, համայն և մեք
» փութապէս դիմեալք ՚ի Բիւզանդիոյ՝ յուսայաք
» հարանեաց պարել, անվեհեր երագութեամբ
» կրթեալք, և առագաստի ասել երգս. արդ փո-
» խանակ խրախճանութեան ՚ի վերայ գերեզմա-
» նի ողբս ասելով ողորմելի հառաչեմք. ուր և ոչ
» սեսութեանն ժամանեցեալք աչացնոցա կափուց-
» մանց, և լսել զվերջին բարբառն (Իշխանական)
» և զօրհնութիւն » (Խաչկայ): — Յանկալի հօր և եղբօր այսպէս անկարծ և ցաւալի զրկման վրայ անհրաժեշտ արտմութեան պարտքը հատուցանեէն եաև, Հասան և ձնձղուկ Թէ զգայութիւք և Թէ կարիքք, երիտասարդական և զինուորական եռանդով բորբոքած աչուընին և սրտերնին զայրացեալ դարձուցին յարևելս, իրենց չարեաց եկած կոյմը. և յետ արտասուաց՝ արեան պարտք մ'այլ առին վրանին. ծանր ոխտ մը դրին. ցաւն ՚ի վրէժխնդրութիւն դարձուցին. սուվ ծածկեցին իրենց վեհասութեան զգեստները և սպայապետութեան սպառազինութիւնը. երդմունք ըրին՝ կամ այն սևուս սպով խլնել իրենց արհնակցաց հոգը, կամ անոնց վրէժն առնելով ՚ի Թշնամեաց՝ փոխել ձևերնին:

Ծով ու ցամաքի մէջ վիճակ ձգեցին թէ ուրն ա-
ւելի շուտով զնրեռնք կրնայ հասցընել իրեննց սի-
րոյ՝ ցաւոց և վրիժուց ասպարէզը: Ո՛րչափ կու
արնտրնային Պոնտոսի դնդինեռն զնրեռնք սահեցը-
նելու գէպ ՚ի Տրապիզոն. ի՛նչպէս ակար կու գա-
յին արևմտեան հովերն՝ քշելու զնաւն արևուն
ելած կողմը: Նոյն իսկ իրենց հլու երիվարաց ոտ-
քերն չէին երագ երագ արօփեր Խալտեաց լեռ-
ներէն իջած և Հայոց Մեծաց լեռնագաշտակ-
ներու վրայ կոխած առեննին: Սակայն ձամբան
շուտով կու կարճնար, անհամբերութենն էր
որ շատ ուշ կարճցած. ինչուան որ Երասխայ
հովտաց և ձորոց ձամբաները բունելով հասուց
մեր զոյգ կարիճները այն գետոյն արևելեան դար-
ձուածքին մօտերը: Հայրենասահման սարեր են-
րևցան. սրտերն մեծամեծ թռուն առին թռուն
տուին. հայրենեաց հոտը կոխուեցաւ: Հասան և
ձնձղուկ մտան ՚ի թռուռնեան. մօտեցան ՚ի նկան.
ձանչցան իրենց բերդին ձամբան, իրենց պատա-
նեկութեան խաղուց և ձիասլարժութեան դաշ-
տումարդը. երևցաւ հայրենի և ծնողական ապա-
րանից աւագ աշտարակն:..

Ա՛յլ ո՛ւր էր իր կարմիր–կանաչ նշանակն. իր
պարծանաց դրօշն... ինչո՛ւ չէին լուռեր իշխանա-
կան փողից հնչմունքն և որսական եղջերաց վան-
գիւնքն. ո՛ւր ընկած լռէին Թռռնեանաց դափն և
Թմբուկն:.. Չէին լսուեր ձայնք աւետաւորաց,
ձայնք բարեաւ տեսութեանց. չէր լսուեր ձայն
հօր, ձայն եղբօր. չէր հասներ՝ ոչ առիւծային
բարբառն Խաչկայ, և ոչ անուշակ կանչիւնն Իշ-
խանկան:... Ո՛վ սրտաթափ լռութիւն. ով ան-
երթեւեկ ձանապարհք. ով ամայութիւն հայրե-
նեաց. և չար քան զամենայն՝ ով անմեծար գե-
րեզմանք:.. Քաչկայ պէս ընկան. ինչո՛ւ դեռ ան-
պատիւ մնան. Թուէր թէ առանց վրիժուց պիտի

էկաղնեային խաղալուիլ՝ ի հոլ՝ Խաչկայ կմահիքն. և ոչ շուշանն վայրենի ափսոն շարժէր իր բաժակ-ներն Իշխանական հողվերաց վրայ, քանի որ անոնց նշանակը գերի ընկած էր յօտարուհեան: Եթէ անհնար է անկեալ քայլից արևը յետ դարձընել, միթէ չէր հնար յետ դարձընել անոնց արևէն եաքը ամենէն սիրելի բանը. պէնն ու պարզը:

Ջ

Ախոպհան կրքերով միանգամայն խորագիտու-թեամբ առանց ժամանակ ծախելու՝ Հասան հայ-րենի իշխանուհիւնը պայազատելով, կանչեց ի-րեն դրացի և առաջուց ծանօթ ու բարեկամ Քուրդ-էյի մը, որուն վրայ վստահ էր. Թափեց դիմացը հազար կարմիր, – հայ քրտինքով շահած յոնական գանձ, – հազար ոսկի. Ա՛ռ, ըսաւ, ու ասոնց տեղ ոչ զէնք ոչ զինակիր կ՚ուզեմ քեզմէ ինծի օգնուհեան ու վրէժխնդրուհեան. հապա ինծի դէմ մարդ ու Թշնամի, գունդեր ու բանակ-ներ. այնչափ որ սիրտս հանդչի, և հօրս ու եղ-բօրս այրեցուքը մարեմ: Գնա պարտէ ձայնէ իմ երկրիս չորս կողմը. իմաց տուր Հերայ տնաւեր բռնաւորին, արքընցու այլազգիները. Ի՞նչ ապ-շեր դադրեր էք, ըսէ. ինչո՞ւ չէք վազեր Թալներ գԹռուանևան, քանի որ անուէր ու շուար միացեր է. եկէք եկէք ու միանգամայն տակն ու վրայ ը-րէք Խաչկայ երկիրը, որ իրեն պէս անհետ կոր-սուի: — Ցանկարծ գանձ գտած Քուրդն՝ մէջքը պնդեց հազար կարմրով շարած կամարը, Թաւա-լը քալուկ ձիուն վրայ, ու երկայնաձօճ նիզակը ծռած՝ մոլեկան գիսաւորի պէս չորս սահման ման գալով կանչէր դրդէր ոտք հաներ այլազգիները գիտել Թալնել գԹռուանևան: Ամենէն առեղի Հերայ ու Սալմաստայ ապստամբներն, « Երթանք, ը-

» սին, մեկ անգամով հիմնայատակ ընենք չէնքե-
» րը, այրենք աւերենք գաշտերը, յատակին հոլն
» օդուն հանենք »: Զայն առնլին Իւրարու, մարդ
մարդու ձի ձիու հասուցին, գունդեր բանակներ
կապեցին. 15000 զինեալք և հեծեալք խառն 'ի
խառն յարձակմամբ ահել սպառնալեօք հեղե-
ղաբար Թափեցան 'ի Թոռնևան:

Լսեց, տեսաւ, զուարթացաւ Խաչիկ պայ-
ազան. մունչեց ինքն այլ առիւծաբար. ցասաքեց իր
կրակոտ երիվարին վրայ, բարձրացուց հայրենի
դրօշը, հնչեցուց անգամ մ'այլ հայկական Թըմբե-
կին խրոխտուրտ դոփիւնը:... Լսեցին, զարմա-
ցան, սոսկացան բնաւրաւորքն առպատակաց. և
այլ աւելի ափշեցան՝ երբ առյսի և ոչնչանալու
մօտ կարծուած Թոռնևանայ գաշտաց վրայ իրենց
գէմ 5000 զինեալ ու հեծեալ հատաքաղուկ
Հայեր տեսան, զորոնք՝ իբրև պղնձապատ լիշկացը
կոփեալին՝ հոլէն գուրս հաներ էր Հասան. որ և
եղբօրն հետ սպառազինեալ, և գեռ սգոյ նշանն
այլ զրահէն հետ խառնելով Երասխայ և Գոլթան
հին գիւցազանց նման սիպալով վեր վար կու գայր
իր գնդին մէջ: Հայոց անկարծելի պատրաստու-
Թիւը տեսնելով Թշնամիք այլ պատերազմի պատ-
րաստել կ'ուզէին, երբ Հասան արտորալով երկու
բանակաց մէջ մտաւ, ու զայրագին և տխրագին
խառն և ահել ձայնով մը կանչեց, իմացուց որ
իր հօր անպարտ արեան վրէժն առնուլ եկեր է,
և կու հրաւիրէ անոր սպանողն իր դէմն ելնելու
և մենամարտելու:

Հրաւէրն ընդունայն արձագանգ մը չտուաւ.
այլ իսկոյն կարգ կարգ զինելոց եռեւէն մրրիկ
փրթած ու ամպի կտորի պէս՝ առաջ անցաւ բա-
նակէն դուրս ցասաքեց, Հասանայ դիմացն ելաւ
հսկահասակ սեւ մը, որուն գոյնն և ջաղին աւելի
վախ կու ձգէին քան սպառազինուԹիւնն. որոց

10477396

նման էր սիրտն այլ՝ խիստ և յանդուգն. ձայնն այլ կծու և արտախոց, մանաւանդ Հասանայ, երբ կանչէր, Թէ Ես եմ հօրդ սպանողն. և ահա կու տեանես ներքեւս իր ձին, ահաւասիկ իր Թուրն ու դրօշն. եԹէ կարիճ ես՝ ա՛ռ ու սար: Ուրիշնե րու սոսկումն ազդեցին այս ձայնս ու տեսքն, քայց Հասանայ արտմտուԹիւնն ու վրէժ. տեսնելն՝ լսելն՝ և փայլական նման սև ամպին վրայ զար նուելն ու յերկու ձեղքեւն մէկ ըրաւ. անանկ ու ժով Թուրն իջուց սեաւ հսկային ուսին ու վզին միջէն՝ որ աջ ու ձախն իրարմէ քաժնուած երկու պատառ ընկան: Հասան հօրը ձին ու զրահներն առած՝ դեռ կայծակնաԹափ աչօք դարձաւ իր բանակը:

Կարգն եկաւ ճնճղկան, որ անհամբեր կ'ըսպասէր իր մեծ եղբօր գործը վճարելուն. և նոր որոտմունքով դուրս ցատքեց իր գնդէն, անվախ ու համարձակ կանչելով իր ոտից եղբօր՝ Իշխանական խոշոր գազանը. որուն յանդգնուԹեան և արհամարհանաց չըռելով մէկէն երևցաւ կարիճ Պարսիկ մը. Ահաւադիկ՝ կ'ըսէր, քու մայրազ եղբօրդ սպիտակ ձիուն. ահա իր դրօշն ու նշանն, ահա իր զէնքերն. Թէ կարիճ ես Ե՛կ ու ա՛ռ. սպա Թէ չէ՝ ես զքեզ խաւրեմ քու եղբօր քով:... Այլ երկայն չկարցաւ ըսել և հայհոյել. վասն զի Իշխանական նշանիկը տեսնելով ճնճղուկ, զոր Թերևս ինքն այլ անկէ առաջ կրեր էր, արեան և արցունքի գոլշեօք աչքերն լըցուած՝ մորակեց ձին, դրաւ ռումբը դէմ սրտի Պարսկին, հրեց Թափ անցուց, 'ի գետին փռեց իր եղբօր սպանիչը. և անոր ցատքըտուկ սպիտակը ու զէնքն և զարդերը յափշտակելով դարձաւ ինդուԹեամբ Հասանայ քով:

Երկու եղբարք այլ իրենց ազնիւ հարուածատց վրէժն առնելով, աւարնին յետ գարձնելով իբր

առաջին և երկրորդ յորդորն ըրած հաշտե-
ցին. կու ձիրար երբորդ մ'այլ, իրենց երկրին և
մարդկան վնասներն այլ փոխարինելու: Արդէն
Թշնամիք այլ այս քանիս յորդոր կու տային իրենց
շփոթութեամբ և խուճապելնին. իրենց կողմէ
երկու շահատակաց՝ Խափշըկին և Պարսկին ընկ-
նալ և Թալինը առնելով՝ ոմանք փախչելու ո-
մանք կռուելու կու շարժէին, երբ Հայք յարձա-
կեցան վրանին. և Թէպէտ անոնք եռապատիկ ա-
ւելի էին Թուով, բայց էկրցան Հասանոյ և
Ձնձղկան և անոնց նմանեաց յաղթել կամ երկար
դէմ կենալ. Թուանեանոյ և Արծրունեաց վրի-
ժու օրն էր. քանի տարին վեր դարձած Թրեր
Հայոց՝ էդարձան 'ի պատեան, մինչև 4000 այլազ-
գի փուեցին 'ի փուչ. Ճնացեալներն այլ Հալածե-
լով հանեցին իրենց Հայրենի սահմաններէն շատ
հեռու:

Կատարեալ յաղթանակաւ դարձան Հասան և
Ձնձղուկ, օրհնութեան և գոհութեան ձայներով.
պանծալի էին Թմբուկն Հայկական՝ կանաչներով
պատկուած՝ խառնեց իր անընդհատ Թոպիւնն՝ 'ի
չէն դարձող բարձրապինչ բարձրափուինչ երիվա-
րաց տրոփման և խրխնջման հետ. և երբ յա-
ռաջ քան իրարմէ զատուելով իւրաքանչիւր իր
ատան ճամբան բռնելը, վերջին անգամ մէկ տեղ
հաւաքած հանդիսացան 5000 հեծեալքն Հայոց,
որոցմէ քիչեր ինկեր էին Հայրենի հողուն վրայ.
Հասան և Ձնձղուկ հատարակաց հանդիսին մէջ
ամենուն շնորհակալելով և իւրաքանչիւրին վարձ-
քը և արժանը տալով, ապա հանդիսապէս իրենց
քաջութեան և սիրոյ ուխտն այլ ամբողջացու-
ցին:—Փակեցին հանեցին հօր և եղբօր սպանման
յուշարար սգոյ սեւ նշանները, և անոնց տեղ՝
Թշնամիներէն նոր յեռա գարձուցած Հարուածոց
նշաններուն կապուելն զարդարեցան. և պալար

Թուփերով ու պայծառ ծաղկներով, և խաչիւ ու
լանկով նորէն սրբեցին սարեցին Խաչկայ և Իշխան-
կան գերեզմանները. ծաղկըներէն աւելի օրհնէնք
Թափելով անոնց վրայ՝ բերանով բիւրաւոր բազ-
մութեան, որ անոնց բոլորը մատաղ և ապուռ
վայելեցին, և լեցուն սրտով ու ձեռքով դարձան
'ի տուն 'ի տեղ. երբ Հասան և ձնձլուկ այլ նկա-
նայ աշտարակին ծայրը ազատաբար սուսանեցին
Տայրենի դրօշն 'ի գլխոնս զովարար հովոց և զո-
վացեալ սրտից:

Ե

Ո՞րչափ առեն, քանի՞ տարի արդեօք այն անար-
գել հայրենի օդոց ծնունդքն (հովերն) խաղացին
քծնեցան Արծրունեաց յեռին պանծալի գրօշուն
հետ, յետ քալլապէս և վայելչապէս կատարե-
լոյ իրենց հօր և եղբօր և երկրին պահանջած վրէ-
ժը. — այս բարեբաղդ և փառազարդ եղբայրքն՝ կըր-
գան դիմանալ Սէլճուգեանց յարձակման դէմ.
որք այս գործէն քիչ եաև՝ նորէն մոան 'ի Հայա-
ստան և հեռագնեաց սիրեցին գրեթէ բոլոր մեր
աշխարհին: — Ասոնց բունութեան դէմ կուռեն՝
'ի հարկէ անօգուտ և անկարելի էր Թոռնեանայ
Իշխանին. ինքն իրեն վայելուչ և հայրենի պատ-
մութեան մէջ միշտ պանծալի գործն արձանա-
գրուց. որոյ փառաց անակնուռնելի կերպով մը
վարձքն այլ հասնելոյ եղան, որ Թերևս քեզի այլ
ծանօթ չէ, Հայկակ:

Խաչկայ պայազատան Հասան՝ կ'երևի՝ Թէ ոչ
գաշտաց՝ գոնէ իր ամուր բերդին վրայ յամառեալ
սիրեց և էնջուց դրօշն 'ի վայր. մինչև որ ինքնին
ինքաւ Խաչկայ հետ հանդչելու 'ի քնարան հա-
րանց. իսկ իր պայազատ որդին՝ Ապլաբէկ՝ ուրիշ
հայ իշխանաց հետ պանդխտութեան ցուպն ա-

ուս, քայց անոնց պէս անհնչեան անտես չմնաց. այլ ինչուան կիւրիկիոյ մայրաքաղաքին Տարսոնի, և միւս մեծ քաղաքին Մամեստիոյ՝ տէր և կոլնիա- կալ եղաւ Ակեքս Ա. կայսեր տոհն և անկէ առաջ. քաջութեամբն ապահովցուց շէնցուց այն կոլմե- րը, և բարեպաշտութեամբն շատցուց սրբազան շէնքեր, բարձանց վրայ և դաշտաց մէջ կանգնե- լով տաճարներ. ապահովութեան համար ընտ- րեց երկու անառիկ յարմար դիրքով բերդեր՝ Տօ- րոս լերանց գժուար կոլմերը, զՊապէօն և զՀա- էրան. առաջինը՝ իրեն քնիկ տուն տէղ պատրաս- տեց, ամրացուց, և անոր տաճարին քով շինեց ի- րեն և իրեններուն համար յետին քնակարանն այլ, գերեզմանատունը: — Ահա քանիս մեծ հոգ ու- նէին մեր նախնի պայազատք. ուր տէղ որ քունէին՝ նախ ալօթից տուն, և ապա անոր քով կամ մէջ՝ իրենց մահուան տունն այլ անկէին: Իսկ երկրորդ բերդը տուաւ իր սիրելի պանդխտակից նիզակա- կըցին, որ իրմէ աւելի հեռու հայ աշխարհէ մը եկեր եկեր էր, յԱրցախոյ աշխարհէն՝ Մայրեաց-ջուղք ըսուած տէղէն. և էր իշխանն Օշին. Լամբրոնի հետ ընծայեց անոր իր հայրենի տունէն բերած անոր սրբազան պահպանակ Ս. Պետրոսի գլխաւոր առաքեալին մասունքը, զոր հանգոյց Օշին շինած տաճարին մէջ 'ի Լամբրոն, զոր և նորոգեց ու ամ- րացուց. և ինքն այլ հոն գրաւ ու գտաւ իր գե- րեզմանը: Ասոր համանուն Թոռն Օշին (որդի Հեթումոյ) հայր եղաւ հռչակաւոր Ս. Ներսէսի (Լամբրոնացւոյ): Իսկ Հասանայ որդին Ապլըս- լիպ այլ ինչ ջեց 'ի Պապերոն, առաջուց բաժնելով ժառանգութիւնը. կ'երևի թէ արու զաւակ չու- նէր. մէկ դուստրը հարանացուց Դաւթի՝ Գագիկ Բ. Բագրատունեաց վերջին Թագաւորին որդւոյն. միւսն այլ տուած կ'երևի Օշնի. վասն զի ասոր որդին Հեթում՝ զբերդն Պապերոնի տուաւ իր

Սմբատ որդւոյն. ըսեր է որ ինքն էր անոր վերջա-
ւոր ժառանգն. զՏարսոն այլ Ապլղարիպ տուեր
էր Օշնի վեհապ իշխանին մը:

Ա յս Հեթմոյ որդւոց անդրանիկ Հիւն յաջո-
դաբար տէր եղաւ Լամբրոնի. երկրորդն այլ՝ Պա-
պեռնի. որոյ առաջին սերացող յիշեաւ Սմբատան
իր Ռիթա դուստրը տուաւ 'ի կնութիւն Սահ-
մանէի՝ Ռուբինեանց պապազատին, յորոց ծնաւ
մեծն և առաջին Թագաւորն Լեւոն. ասոյ դուստրն
և ժառանգն Զապել դշխոյ՝ հարսնացաւ յիշեալ
Սմբատայ Թոռան՝ Կոստանդին Մոզոնի (որդւոյ
Վասակայ) որդւոյն հետ, որ և Հեղնամ Ա. և այս-
պէս միացան երկու Հիւղքն Պապեռնեան և Լամ-
բրոնեան, և երկու մեծ ցեղքն՝ Արծրունի և Բագ-
րատունի, Թէ և մայրենական: Այսպէս կեր-
պով մը երկրորդ անգամ այլ, և գրեթէ մինչև 'ի
հազար տարի վերջ, կատարեցաւ մեր խորին հայ-
րենասէր պատմահօր մարգարէութիւնը (Խորե-
նացւոյ), Թէ այդ երկու մեծ ցեղերէն՝ 'ի Բագ-
րատունեաց և յԱրծրունեաց՝ Թագաւորներ պի-
տի ըլլան Հայոց յետ շատ ժամանակաց: Այդ
Բագրատունի Թագաւորութեանն առաջին հեղի-
նակ եղաւ Աշոտ (887) երկրորդ՝ յետ 200 տա-
րւոյ՝ Ռուբէն կամ Լեւոն Ռուբինեան. իսկ Արծ-
րունեաց՝ նախ Խաչիկ–Գագիկ, և երկրորդաբար
մը՝ անձամբ Թոռանցն՝ մեր Թոռնեւանցին ԽՈՒՆ
ԽԱԶԻԿ[1]:

1 Մեծին Ներսիսեան շքասրաց գիւտին պատմիչն (որ Թուի
Յ. Երզնկացին) կ'ըսէ վասն «Ռուբենի մեծի իշխանին,
» որ էր 'ի զօրացն Բագրատունեաց և յոչիչ նորին, և 'ի
» պանիք և 'ի պոհմէ Աբծրունեաց. որ և մեր պատակաւորն
» Լեւոն (Գ, որդի Զապելի և Հեթմոյ), զերկուքեան ունի
» Թագաժառանգ ազգաց զազգականութիւն»: Ըսել է
որ այս Լեւոնս երկու ճիւղով այլ յԱրծրունեաց էր:

10477396

Ե

ԵՐԿՆԿԱ

ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԿՆԿԱՑԻ

Ա

Յորհրդաւոր հնութեան և յոնութենէ ընտրհք ունող հայկական անուանց մէկն է Երիզա, որ մեր հայրենի երկրին քանի մը կոլմերը յիշուեցէն զատ՝ կու գուռւի նաև Յունաց կոլմերը. և կիլիկեայ արևմտեան դրացի գաւառաց մէկուն մէջ կար Երիզա անուամբ եպիսկոպոսանիստ քաղաք մ'այլ: Նշանաւոր պատճառ և ծագում մը պէտք է ունեցած ըլլայ այս անուանս, բայց ստուգութենն անյայտ է ինծի, և ա և որ ազգէն որ լեզուէն ծագելը, 'ի Հայոց՝ (ինչպէս կ'ուզեմ կարծել՝ մեր երկրին հնութեանն և ազգաց ջուարան ըլլալուն համար), եթէ դիպուածով յօտարաց 'ի մեզ մըտած. — վան զի եթէ այս անուանս նախնական պատճառը սեպեմք երկրի նշանակութենէն մը, ոչ միայն մեր՝ այլ և արաբացի և գերմանական լեզուաց մէջ մեր Երէզ բառին համաձայն և համանիշ բառք կան: Յոյնք ուզին առատապէս լեալ անձինք այլ Եւէս կամ Եւեզ անուամբ, ինչպէս խոռվարար դևցուհի մ'այլ Էւէս՝ որ է ըստ նշանակութեանն և ըստ ձայնին հէռ (կռիւ, ատելու-

10477396

Թիւն) և անշուշտ հետի է Երիզայ անուանա-
պրուեթինէն: Բայց անունը Թողլով և երաց գա-
լով կու գանենք որ այդ անունը կրող տեղեաց
մէջ ամենէն նշանաւորն և մեծայուն եղած է մեր
Բարձր Հայոց աշխարհին և Եփրատ գետոյն նոր
ձևացեալ եզերաց վրայ կանգնուած Երէզ աւանն,
որ 2000 տարուան յիշատակաւ՝ այսօր այլ ծա-
նօթ է ամենուն Երզնկա անուամբ քաղաք մը, էր-
զընճէան լատ Թուրքաց, կամ Երզնկեան, էրզի-
ռումի կուսակալութեան վիճակաց մէկն հիմայ.
իսկ մեր նախնեաց և տէրութեան առեն գլխաւոր
քաղաք Եկեղեաց հռչակաւոր գաւառին, որ շատ
ծանօթ էր Յունաց Ափգենէնէի կոչմամբ, և Լա-
տինաց՝ Աէնէնէն կամ Զենգենէ: Ո՛վ որ Փոքր
Ասիոյ միջնաշխարհէն՝ ի Հայս կ'երթար, կամ՝ ի
Հայոց՝ հոն, կ'անցնէր Եկեղեաց և Երիզայ.
ինչպէս որ գ դարուն վերջը և Դին սկիզբ, Տըր-
դատայ և Լուսաւորչի գործոց և գնացից մէջ կու
կէին ժամանակակից պատմիչք: Բայց միայն
Հռոմոս վրայ ըլլալուն համար էր Երզնկայի ը-
նարհքն, այլ և երկրին հանգամանաց, և ամենէն
աւելի կրօնական դիտաց համար:

Եփրատ գետ Կարինէն իջնելով և Դերջանէն
անցնելով՝ դէպ՝ ի յարևմտեան հարաւ կ'երթայ,
երկու մեծ լեռնագօտեաց մէջ, որոց մէկն՝ ի հա-
րաւոյ կ'անջրպետէ իր զուգակից Մուրատ (Ա-
րածանի) գետոյ հովիտը, միւսն՝ յարևմտից Փոքր
Հայոց գաւառները և գետերը. այս միջոցիս վրայ
է Եկեղեաց կամ Երզնկայի գաւառն, արևմտեան
հիւսիսէն դէպ՝ ի արևելեան հարաւ տարած-
ուած, մեծաւ մասամբ Եփրատայ ջր և հիւսի-
սային կողմը. ուսկից կ'ընդունի այն գաւառին
գլխաւոր վտակը՝ հիմա Վաղինէրփ ըսուած, որ պի-
տի ըլլայ Վասպուրական կամ Վասպիտական, այս անուամբ
աւանդի մը քովէն անցնելուն համար, շինուած՝ ի

10477396

Դ դարու, և անշուշտ անով գետակին հին անու-
նը խափանած, որ էր Գայլ գետ, և որոյ եզերքն
էր Երէզ աւանն, ինչպէս որ հիմայ այլ մօտ է ա-
նոր Երզնկա քաղաքն, Թէ և հին և առաջին Ե-
րեզայ բնիկ յատակին վրայ չըլլայ: Երբեմն քա-
ղաքներ այլ տեղափոխութիւն կ'ընեն, մանաւանդ
որ շատ ժաժ և կործանումն կ'ըլլայ, ինչպէս
հոս: Երզնկայի գաւառն՝ Դերջանոյ և Կամախոյ
մէջ՝ լուսանաձև կամ ձուաձև տարածուած է, իբ-
րև 20 մղոն երկայնութեամբ և 7–8 մղոն լայնու-
թեամբ. գետնին 4000 ոտքի չափ բարձր է ծո-
վուն երեսէն. որով ձմեռը բաւական ցուրտ կ'ըլ-
լայ, բայց շատ պակաս՝ ի Կարնոյ, (ուր ինչուան
25° Ռէօմ. զրոյէն վար կ'իջնէ չերթայիր, իսկ
հոս իբրև 10°). ամառն այլ աւելի տաք կ'ըլլայ.
ինչուան 30° շուքի մէջ. և ապրք կ'ըլլայ որ բնա-
կիչքն շրջակայ լերանց վրայ՝ ի հով եկնեն. տպա
Թէ ոչ Թէ տաքն և Թէ քիչ մ'այլ ճապաղեալ
ջուրեր՝ կըլնան չերմալ ինուսել: Հանդերձ այ-
սու Երզնկա դեռ բարեխառն և զուարճալի վի-
ճակաց մէկն է՝ ի Հայս, վայելուչ դիրքերով և
տեսարաններով, միանգամայն և բարեբեր. որուն
մէկ պատճառն այլ գետնին կազմութիւնն է,
տակը կրակ, վրան ջուր. վասն զի հրաբխային է
կազմուածքն, ինչպէս յայտնի է և իր ժաժերէն
այլ, ծծմբային չերմուկներէն այլ. կ'արժէր որ
երկրաբան և հանքաբան մը լաւ քննէր այս կոչ
մերուս լեռները. որոնք հովին շրջապատան ա-
ռած՝ կարծես Թէ անոր գեղեցկութեամբը կու
զմայլին, իրենք ալ պակաս գեղեցիկ չըլլալով:
Հարաւային կողմէն կու տարածուին Տաւժիկ լեռ-
ները, տեղ տեղ կանաչ տեղ տեղ սև, երբեմն
ջոր երբեմն գալար կողերով, սիրուն ու ահա-
ւոր տեսարաններով. փէշերնին դէպ՝ ի հովի-
ը փռած են, վրանին բազմաթիւ գեղեր պար-

ախզաց և ծառաստանաց մէջ կու ծիծաղին, իբրև
թէ ծաղիկ քաղելու եկած անձինք ըլլան. որոնց
եաևէն լերանց Հարաւային անտառածայր գա-
գաթներն երբեմն սև սև գմբէթներու պէս եր-
կինք քաշուած կ'երևան, երբեմն թուխ ու կա-
նաչ վարագուրի մը պէս Երզնկայի հորիզոնը կու
ջափաւորեն: Արևելքէն հեռուէն բարձր Հայոց
լեռներն ամպերու պէս երբեմն կ'երևան երբեմն
կու ծածկուին. արևմուտքէն ալ հեռու չէ սրբա-
զան Սեպուհն, որ կարծես թէ դեռ Նոսաւորչի
վերջին շունչերը կը ընդէ Երզնկային վրայ, ուսկից
առջի անգամ Հայաստանի վրայ քրիստոնէութե
շունչերն փչեր էր. հիւսիսային հեռու սահման-
ներէն ալ Գայլ գետն աճապարող ձամբորդի մը
պէս գալով դէպ 'ի քաղքին արևմուտքը կը մո-
տենայ, բայց չի հասնիր այնչափ մօտ՝ որչափ կու
հասներ առէ 2000 տարի առաջ. և անկէց ալ
դէպ 'ի հարաւ երթալով՝ կը խառնի եդեսական
Եփրատ գետոյն ծերը ու ծաղկած ծոցը, որ այս
կողմերս Ֆրադ կու կոչուի, և ետեն Երզնկայի մո-
տիկ՝ Սեւ ջուր կ'ըսուի յայլազգեաց: Ա՛յս ջուրս
որ հովտին պտղաբերութեան մեծ օգնականն է՝
անոր եզերքներէն առաջ կու գայ՝ լերանց սառ-
ցահալքը քծնելով. ուր որ շատ առէղ քարուտ ձամ-
բու պատահելով՝ երբեմն հանդարտօրէն իրը աս-
տիճան ընելով այն դարերէն կ'անցնի ձիւնափըր-
փուր ալիքներով. երբեմն ալ արգոլածի պէս ուժ
տալով կ'անցնի կը վազէ անոնց մէջէն, հետն ալ
մեծ մեծ քարերու կտորներ՝ ոչ անախորժ գը-
լըրդմամբ մը՝ քշելով տանելով. ինչուան որ ա-
նոնցմէ ազատած երթայ իր գլխաւոր պաշտօնը
կատարէ, հովիտը խմցընելով: Գետինն՝ որ ներսէն
հրաբղխի երկրի մը բարեբարմար տաքուԹիւնն
ունի՝ դրսէն ալ այս անուշ ջուրը գտնալով կը
բանայ ծոցը ամեն տեսակ ընտիր պտուղներ բըղ-

խեղդու, որոնք ինչուան կարնոյ կողմերը և ուրիշ կողմեր ալ կը գտնուին: Ձեմ գիտեր թէ պտղոց առատին աւելի է հոս թէ ազնուութիւնն. բայց եաքինա կը յաղթէ. ինչ որ կը բուսցընէ՝ ամեն ալ ընտիր է, խաղող, թուզ, դեղձ, սալոր, տանձ, խնձոր, մեղրապոպ, և այլն. ինչուան Թզենի ալ. և Թէպէտ ցուրեկի գաւառ չէ, բայց ունի պատուական ընդեղէններ ալ. հունձքն ալ կրնային և պէտքին ուժովը՝ կանուխ կու հասնին: Բայց պէտք չէ մոռնալ Երզնկայի պտղոց մէջ՝ իր համեղ փափուկ ծիրանեգոյն ծիրանին ալ, որ արևմուտքի աշխարհքներ պտղոց մէջ Հայկական անունէն կու պատուի. անշուշտ այս հովիտս ծիրանն է որ Լուկուլլոսի և իր հռոմայեցի զօրքերուն ախորժակը զմայլեցուց, և հետերնին առած Իտալիա փոխադրեցին անոր կուտերը (Թերևս Հայաստանէն շահած ամենէն մեծ աւարնին առ ըլլալով), և ինչուան հիմայ հոն Արմենիոփա անունը կը պահէ: Մշակութիւնը հարիւրի չափ գեղերու յանձնուած է, որ վերոյիշեալ լերանց և հովտին մէջ սփռած են. բայց վայելքին կշեռքն երբեմն Քիւրտերուն նիզակովը կու կշռուի: Այս ազգը հոս երկու ցեղ ունի, Պալապան և Շեխ-Հասան կամ Հիւսէյին ըսուած, որ ձմեռները կ'ելլեն շէնքի տակ, լաւ եղանակները լեռները մէջ կ'անցընեն իրենց հօտերովը, որոնց պարարտ արօտներ կան լեռնադաշտահներուն մէջ. գրեթէ անկախ ինքնագլուխ կը տիրեն այս կողմերուս. լերանց նեղ անցքերը բռնած՝ ճամբորդներէ անցքի հարկ կը պահանջեն. Լուսաւորչի ուխտաւորներն ալ՝ ուխտէն առաջ այս անհաճոյ հարկը պէտք է տան. բայց գեռ երջանիկ են որոնք որ նեղութեան քրտինքով արիւնին կը գնեն. վասն զի Քիւրտին նիզակը սուր է. անոր համար հիմայ շատ գեղեր անմարդաբնակ եղեր են:

10477396

Բ

Դաւանանք հիմայ քաղքին, որ հովտին արևմըտեան անկիւնը նստած է, և գեղերուն պէս զբաղարձակի տեսք ունի, կանուչութեամբ զարդարուած. տուներն ալ որ 3000էն աւելի են՝ քանակաւոր վայելուչ են տեսքով: Բնակչաց իւրաքանչիւր մասը մերազգիք են, մնացածքն մահմետականք: Քանի մը եկեղեցիներէն զատ Երզնկա նշանաւոր շէնք մը չունի, և ոչ հնութեան արձան, իսիա շատ անգամ երկրաշարժներէ կործանած ըլլալուն համար, որ ոչ հեթանոսութեան առեն կանգնած շէնքերուն և ոչ քրիստոնէութեան առջի դարերուն սրբազան եկեղեցեաց խնայեցին:

Մեր պատմութեան մէջ Քրիստոսէ դար մը առաջ կու տակի Երզնկայի անունն և փառքն. այն առեններն Երէզ քաղաքաւան մ'էր, եկեղեցւոյ գաւառին գլխաւոր տեղը: Արտաշէս ա. մեր թագաւորն՝ որ Արամ հայկազուն նահապետէն եաև առաջին աշխարհակալ և ծովակալ եղաւ, Յունաստանի սիրած առեն՝ հոն գտած տաճարները մէջ հարստութեամբ և ճարտարութեամբ երևելի կուռքերուն շարը՝ Հայաստան ղրկեց. առանց մէջ կար Արտեմեայ անդրի մ'ալ, որ կու կարծուի այն հռչակաւոր անդրին՝ որուն համար հինեերն կ'առասպելէին թէ երկընքէն ինկած էր և Ղրիմոս Տաւրիդեան կողմերը կու պաշտուէր հազար տարիներով առաջ. Տրոյայ պատերազմէն եաև Ագամեմնոնի Յունաց առաջնորդին աղջիկը Եփիգենիա հոն փոխադրեցաւ Անահտայ ձեռքով, որ իր տաճարին մէջ ծառայութիւն ընէ. վերջը երբ իր Ովրեստէս եղբայրն ալ այն կողմերն ընկաւ նաւակոծութեամբ, մէկտեղ կուռքն առին փախան, եկան Արգոս Յունաստանի ու հոն

10477396

*կանգնեցին, որով բոլոր Յունաստանի մէջ մեծա-
պատիւ եղաւ: Հապար տարի անցնելէն եաև մեր
Արտաշէս գաս ալ առաւ Յունաստանէն և ղրկեց
՚ի Հայաստան. և դեռ հրաման չառած ուր կանգ-
նելուն վրայ, ինքը մեռաւ Յունաստանի կղզեաց
մէջ. զկուռքն ալ՝ Հայաստան բերողներն ալ՝ Երէզի
մօտիկ Անի ամրոցը պահեցին, հանդերձ յոյն
քուրմերով՝ որ չէին ուզած անկէ զատուելու.
Տիգրան ե՛ր իր հօրը տեղ անցնելով, հրամեց որ
Անիէն հանեն կուռքը և Երէզ սեանին մէջ կանգ-
նեն: Հայք որ շատոնց Անահտայ չերմեռանդն էին՝
երեսնց դիցուհին կարծելով զսա՝ մեծ յարգու-
թեամբ սկսան պաշտել. թագաւորներն ալ զա-
սանին շատ երկիրները՝ տաճարին կալուածք
տուին. անոր համար բոլոր այն երկիրներն Անահ-
տական գաւառ ըսուեցան, և մեհեաններով ու քուր-
մերով լցուեցան. ամեն կողմէ նուէրք կու գար
այս տաճարները: Այս նուէրաց հետ միցու-
ցող նուիրած եղներ ալ կային, որոնցմէ ձեր-
մակներն և ընտիրներն երեն չաճոյագոյն զոհ սե-
պուած էին. ատոնց ճակատը ջահաձև խարան
զարկած՝ որ ոչ ոք չդպչի՝ կու թողուին որ խաղա-
խաղաղ արածին Եփրատայ և Գայլի խոտաւէտ
սփոյռներն: Երէզի բնակչաց մեծ մասն և քու-
րմերն՝ Անահտայ ծառայութեանը նուիրուած
էին երբև քուրմք և ծառայուք տաճարներուն
մէջ՝ նուիրաբերաց և ուխտաւորաց, և ծներ
կատարելու՝ հանդիսիս. գարնան և աշնան մէջ մե-
ծահանդէս թափորով ջահերով կը պտըտցընէին
կուռքը մեհենէն դուրս ջրոս գլ. յատուկ Անահ-
տայ մեծ տօնը նաւասարդի 15ին կը կատարէին,
15 օր տարեգլխէն կամ Արամազդայ տօնէն եաև,
որով կ՚երևի ալ թէ Հայք եօթնօրեայ շաբաթա-
կան շրջան ունէին, և Արամազդէն վերջը Անահիտն
էր իրենց մեծ աստուածն. ինչպէս որ Տրդատ*

10477396

Թագաւորն ալ իր դիցամոլութեանն աստեն մեղադրելով կ'ըսէր Լուսաւորչի. «Մեծի Աննահ-
» տայ տիկնոջ, որ ես փառք ազգիս մերոյ և կե-
» ցուցիչ. զոր Թագաւորք ամենայն պատուեն,
» մանաւանդ Թագաւորն Յունաց. որ է մայր ա-
» մենայն ազգաստութեանց, բարերար ամենայն
» մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արի
» Աբրամազդայ... որով կեայ և կենդանութիւն
» կրէ երկիրս Հայոց»: Ահա այս խօսքերէն կու տես-
նուի որ Հայոց Անահիտն սեպուած էր Աթենաս,
մայր ազգաստութեանց, ինչպէս Պղատոն ալ Տի-
մէի գրոց մէջ Աթենաս կը սեպէ զԱնահիտ՝ նիւթ
անուանելով եգիպտական կոչմամբ. բայց իմաստ-
նոց մէջ շատ վէճ կայ Անահտայ վրայ, և հաւա-
նական կ'երևի որ Հայոց հին Անահիտն՝ ու Տիգրա-
նայ աստեններըը՝ Ասորւոց դիցուհւոյն նման Բնու-
թեան աստուած էր, շատ տեղ ալ Յունաց Ար-
տեմիս կամ իգական լուսին սեպուածն, իբրև
քոյր ՄհՀր աստուծոյ, այսինքն արեւու:

Երբոր Տրդատ Յունաստանէն գալով մուտ՝ի Հայաստան հալածելով զՊարսիկս, առջի պարտ-
քը սեպեց Անահտայ պաշտօնը, զոր և կատարեց
հանդիսիւ. և այլ աւելի պատիւ մ'ընելու հա-
մար՝ հրամմեց Գրիգորի որ այն աստեն իր ծա-
ռայութեան մէջն էր և իրեն սիրելի, որ ուրա-
խութեան սեղանին վրայէն ծաղկուներն առնու և
նոր տերևներ ալ կտրելով՝ տանի Անահտայ բագ-
նին նուիրէ: Ահա այս հրամանիս վայրկեանն էր
՚ի յաւիտենից դիտուած մեր ազգին հոգևոր ծնընդեանը: Ամեն Լուսաւորչի որդւոց պէտք է յայտ-
նի ըլլայ՝ այն հրամանէն ետքը պատահածներն,
որով և աւելորդ կ'ինծի հոս կրկնելն. միայն չեմ
կրնար լռել իմ անձնական զուարճութիւնս ե-
րախտագիտական պարտքի մը պէս այս տեղս,
ուր իմ հոգւոյս սերմն ալ 1500 տարի առաջ

10477396

ծլեր էր իմ Լուսաւորչիս շնչին մէջ. այս պաշտօնս էր սուրբ արեամբն ոռոգուած էին. աւելի անոնց կաթիլներուն էր հոն գրուած գաւառս Լուսաւորչի՝ քան թէ գրոց աւանդութեամբ. հոն յղացաւ Հայոց հոգևոր անձնաւորութիւնը, որ 13 տարի Արտաշատու վիրապին մէջ երկնելով՝ ընծայուեցաւ վաղարշապատու դաշտին մէջ: — Ո՛րչափ փոխուած էր այն Տրդատն՝ երբոր երկրորդ անգամ Գրիգորի հետ 15 տարիէն ետև՝ եկաւ աշնահատական բագիններուն դիմաց, և զայն՝ որ մայր զգաստութեան կ'անուանէր, Հանչնալով մայր մոլորութեան՝ հրամմեց ոչ ծաղիով ու տերևով պատուել, հապա մրճով ու բրչով փլցընել, մանաւանդ թէ Քրիստոսի խաչովն, և անոր տեղ կանգնել Հռոմայեցի զգաստութեանց մօրն՝ Տիրամօրն աթոռը. և նաւասարդի 15ը հաստատուեցաւ. փն Աստուածամօրն տեղեկացին, զոր թէպէտ յայտնապէս չէն յիշեր մեր պատմիչք, այլ Պրոկոպիոս Ցոյն պատմիչն կու վկայէ, թէ Ոսկեայ Կոմնայի տաճարական Անահտայ մեհենին տեղ՝ հիմայ եկեղեցի է. գիտեմք որ մեր Անահտայ անդրին ալ ոսկեղէն էր:

10477396

Գ

Երզնկայի հին գարեբուն գիպուածներն մուԹի

մէջ մնացեր են, ամենէն պայծառ ժամանակն է ԺԳ և ԺԴ գարերն: Թէ և ոչ փառաւոր և ուրախալի՝ բայց ամենէն նշանաւոր դէպք քալաքիս կըրնան ըսուիլ իր ժաժեըն և կործանումնքն. որոց առաջինն կու լիշուի յամին 1012, վերջինն 1784, միջոցն այլ 20 անգամէն աւելի, երբեմն գրեԹէ բոլոր քալաքը կործանելով, երբեմն մեծ կամ պզտիկ մաս մը, և իր քնակչացը պերեզման ընելով իրենց տուներըն. եԹէ միայն նշանակուած մեռելց Թիւը գումարենք 200,000 կ'ըլլայ. անշուշտ աւելի այլ կորած են հոն՝ ուրիշ չնշանակուած աաեններն այլ մէկտեղ. ըսեր է որ Հայաստանի մէջ Երզնկա կու նմանի այն հարուածային Իսալիոյ գեղեցիկ քալաքաց (որոնց գրեԹէ զուգաստիճան է աշխարհագրական դրիւք լայնուԹեան), ուսկից չեն կրնար հեռանալ տագնապեալ քնակիչքն. կու վախեն և կու սիրեն. որքան սաստիկ և դժնդակ է երկրին աներևոյԹեան, այնքան քարի և անուշակ դրան երեան: Մեր պատմիչներէն զատ՝ քանի մ' արևմտեան կամ եւրոպացի ժամանակակից հեղինակք և ճամբորդք այլ կու լիշեն այս դիպուածներս. որոց գուցէ հնագոյնն է Րիւպրիւքի Փռանկ և Փրանկիսկեան կրօնաւորն, զոր Պապն Հռովմայ դեսպան խաբեր էր առ Ղանն ԹաԹարաց, և'ի գարձին՝ յամին 1253 առաջ տալի տարին հանգիպած մեծ ժաժին ահաւոր նշաններն և աւերածները. որոնց տակ զատ յաղքատաց՝ 10,000 ունևոր մարդիկ Թաղուած էին, կ'ըսէ, և երեք օր ձիով անցնելով կաս տեսանէինք զարհուրելի պատուածներ գետնին երեսը, և մեծամեծ քարակոյտներ՝ որք լե-

Նէրսէն փլթելով ծածկեր էին Ձորականեըը, այնպէս որ եթէ ժամն քիչ մ'այլ երկայն քշէր՝ առուգիս պիտի կառարուէր Եսայի մարգարէին ասածն, «Ամենայն ձոր լցվին և ամենայն լերինք և հոնարհեսցին». մեր յիշատակագիրք՝ 16,000 հոգի կրսուած կ'ըսեն այս անգամուս: — Յամին 1471 այլ Յովսափատ Պարպարոյ Վենետկեցին անցաւ Երզնկայէն, և քաղաքին կէսը կործանած գտաւ՝ քանի մը տարի առաջ եղած աւանութենէն. մեր յիշատակագրաց մէջ այս Թուականէն առաջ 1462ին եղածը կու գանեմք, յորում 30,000 հոգի մեռան, կ'ըսեն:

Առանմէ երևելի և Մինչև գարուս ամենէն մեծ Ճանապարհորդն Մարկոպոլոյ՝ աւելի լաւ առեն մ'անցաւ Երզնկայէ, յամին 1300, յորում շէն էր քաղաքն, Թաթարաց իշխանութեան տակ, Ներսէս եպիսկոպոսին առեն, ինչպէս կ'ըսէ. բնակչաց մեծ մասն Հայք էին. իրենց գլխաւոր ձեռագործն էր բամբակեայ խժապատ կտաւն, զոր ամեն աւելի նման կտաւներէն ընտիր կու սեպէ. miglior bocherame (*կամ* bocassini) del mondo, *որ է* Թուրքաց պօղասը կոչածն. և մինչև յայժմ առանց մէջ անուանի է քաղքիս կտաւն, մինչև առակի պէս կ'ըսեն [1]. նոյնպէս կու գովէ Մ. Բոլս քաղքին բանվիքներն այլ՝ ուրիշ աեղերէն վեր գնելով: — Անկէ 14 տարի վերջը (1314) երեք Իտալացի Փրանկիսկեան քարոզիչք նահատակուեցան Երզնկա, և Հայ երեց մը Թաւրէց զանոնք պատուով. նաև կաթուղիկոսն Հայոց պատուիրեց յիշատակել զանոնք յեկեղեցին. այսպէս կ'ատանգէ անոնց ժամանակակից մեկ ընկերն. մեր պատմչաց մէջ չկայ այս բանիս յիշատակն. այլ անոր աեղ և անկէ առաջ ուրիշ ազգային նը-

1 Երկաթիանի պէս:

ման ցաւալի դիպուածը մը, որ է ապանուշին Սարգսի արքեպիսկոպոսի քաղաքին։

*ԺԳ դարուն կիսէն սկսեալ կու յիշատակուի այս անձս 30 տարի գովելութեամբ, շատ բարի կարգաց և շինուածոց համար, որոց գործակից էր և իր որդին, վասն զի աշխարհի կարգ ալ մաեր էր. այս որդին էր Պարոն Յովհաննէս, քաղքին ազգայնոց վերակացուն. ժամանակին յիշատակարկը մը կ'ըսէ Սարգսի համար, «պատուական յԱստուածոյ, մեծարեալ յազգաց և յազգանց և 'ի թագաւորաց մեծաց». այս մեծ թագաւորներն էին կայսերք Յունաց և Ղանք Թաթարաց, սուլտանն Իկոնիոնի և թագաւորք Հայոց։ Հուլաղու խանին կոլմանէ դեսպանութեամբ գնկուեցաւ առ Մելքայէլ Պալէոլոգ կայսր և անոր Դեսպինա (Տիրուհի) Մարիամ դուստրը տարաւ 'ի կնութիւն խանին. Հուլաղու մեռած ըլլալով՝ (1266) որդին Ապաղա խան առաւ զայն. և այս առթիւ կ'ըսուի թէ Սարգիս Անտիոքայ պատրիարքին հետ մեկտեղ մերեցին զԱպաղա, վասն զի առաջուց յանձն առեր էր քրիստոնեայ ըլլալ։ Քանի մը տարի ետև (1269) Սարգիս հիմնարկեց Ս. Փրկիչ մեծ և հոյակապ եկեղեցին, որուն գմբէթը կանգնեց 1274ին, և վասն այլ յաղթական իսաչը։ Յաչտրդ տարին երբ Երզնկայի քով հին Թիլ գիւղին մէջ գտուեցան մեծին Կերսեհի նշխարքն՝ Սարգիս բերաւ զանոնք և դրաւ իր նոր շինած եկեղեցւոյն մէջ, ուր և Թոլոց հայրապետին սուրբ աչը. իսկ ձախ բազուկը տարաւ Հանդուց գետոյն անդիի կոլմը Տիլուշէն ըսուած վանքը. «Իմաստաբար» և մեծ յուսով տրտրեալ խոհեմականն տէր
» Սարգիս (կ'ըսէ ականատես վկայ մը, որոյ վկայ
» եմ ոչխ իսկ) զի զերկուսեան բազուկն
» և զձեռան՝ առաստաձիր շնորհիւ լեալ տեառն
» Ներսէսի՝ զերկրորդ մեր Հուսաւորչին՝ սահմա-

» Նէր յերկուս կողմանս գետոյն, որպէս թէ տա-
» րածեալ ուներով զԹևան Հովանի գաւառին »:
Քանի մը տարի ետև (1279) Թաթարք ուրիշ
կողմ գբաւած ըլլալով՝ Թուրքք առին Երզնկա
քաղաքը, և տեղւոյն վրէժ խնդրելով տպանե-
ցին զՍարգիս և զՊարոն Յովհաննէս 38 գլխաւոր
անձամբք: Լսեց եկաւ շուտով Ապաղա ղան, տի-
րեց քաղաքին, հալածեց տեղւոյնները, միխթա-
րեց Սարգսի մերձաւորները, պատուասիրեց ա-
նոր թոռները: — Թաթարաց բարեկամութիւնն
շատ երկար չտևեց՝ երբոր սկսան իրենք այլ տկա-
րանալ, և Թուրք ցեղերն զօրանալ, որք ծդ դա-
րուն մէջ տիրեցին այս քաղքիս և շրջակայից. ա-
նոնցմէ էր Թահէրդան կամ Թախրադան, որ ան-
ձնատուր եղաւ Թէմուր Լէնկի (1393), և առաջ-
նորդ ու գործակից անոր աւերանացը, որոց մէկ
գործն այլ եղաւ Սարգսի շինած հոյակապ Ս.
Փրկիչ կաթուղիկէն քակել, հանդերձ ուրիշ եկե-
ղեցիներով: — ԺԴ դարուն մէջ Երզնկա զանա-
զան աւերանց կամ բռնաւորաց ձեռք ընկաւ, այս-
ինքն ԼէնկԹիմուրի յաջորդաց, Ագ և Գարա-
գոյունլու Թուրքաց, և երբեմն երբեմն Պարսից
և Օսմանեանց, մինչև այս եռքիններուս ձեռք նո-
րէն անցնելով յամին 1514, մնաց մինչև հիմայ:

Եկեղեցական հանգամանօք այս քաղաքս Յու-
նաց ինքնակալութեան առեն աւելի ծաղկած էր,
զ դարէն սկսեալ, յորում Յուստինիանոս կայսր
նորոգելով անուանեց Յուստինիանուպոլիս, և ե-
պիսկոպոսի աթոռ եղաւ, որ և Յունաց ժողովք-
ներուն մէջ առէպ կու յիշուի. միայն Թէ այդ
Յուստինիանու նորոգած քաղաքն բուն հիմիս
Երզնկայի հետ նոյն ըլլալն յայտնի չէ. վասն զի և
ամենևին յունարէն արձանագիր մը գտուած չէ
հոս, բայց՝ ի քանի մ'անծանօթ նշանագիրներէ
որ պարսպատից քարերուն վրայ կ'երևին. ուր կան

10477396

նաև Սէլճուգեանց (Ղօնիայի սուլտաններց) քան-
գակք և նշանք: Իսկ մեր ազգային եպիսկոպոսանե-
րէն քիչ կու յիշուին Երզնկա. նոյնպէս և եկե-
ղեցիներէն, որք պէտք է բազմաթիւ եղած ըլլան
մեր Սրբոց Հարանց քրիստոնեայ թագաւորաց ա-
ռեն. մանաւանդ որ առեն մը վերջին թագաւո-
րաց մէկն այլ Նոս նստաւ. բայց պատմութեան
մէջ Լուսաւորչի չինած Ս. Աստուածածին եկե-
ղեցին վերջ մինչև Սարգսի չինած կաթուղիկէն՝
միայն Ս. Գէորգ եկեղեցի մը կու գանեմ յիշուած
յամի 1223:

Իսկ թէ կրօնական և թէ գիտնական անձանց
մէջ երևելի կամ ինծի յայտնիներն՝ Երզնկա,
ծգ-ծե դարուց միջոցն ծաղկած են. որոց առա-
ջին՝ նախայիշեալն Սարգիս արքեպիսկոպոս. անոր
ժամանակակից Յովհաննէս Վ. Պետրոս կամ Ծոր-
ընէյի, Սբէֆանոս Դ կաթուղիկոս՝ որ գերի բռնու-
ցաւ ի Հռոմկլայ յԵգիպտացւոց. Կոստանդին Եր-
ընկնցի բանաստեղծն. ծԴ դարուն մէջ Մովսէս
Վարդապետ Երզնկացի խրատապիր, Կիրակոս Վ. Գէորգ
Վ. աշակերտ Յ. Որոտնեցւոյ, որ քաղաքին ա-
զատութեանն համար ազաչաւոր երթալով առ
Լենկթիմուր՝ վախէն պահուընքն պատռեցան, և
լալով եա գարձաւ. – քիչ առաջ իր վարժապետն՝
մեծահռչակ Որոտնեցին՝ եկեր էր Երզնկա, և
հոս ուրիշներէն զատ իրեն պէս և աւելի անուա-
նի եղած Գրիգոր Տաթևացւոյն՝ վարդապետա-
կան գաւազան առեր էր. – ծե դարուն վերջը
Երզնկայի եպիսկոպոս էր Մարկոս մը, որ եր-
կայն ձամբորդութիւն մ'ըրած է Եւրոպա՝ բայց
շատ կարճ նշանակած է. Ալէքսանդր Զ Պապն
ատոր գիր մը տուած է ընծայութեան, որուն օ-
րինակն պահուած կայ: ծԷ դարուն վերջն այլ
Երզնկայի եպիսկոպոս էր յետոյ անուանի Ա-է-
փէ պատրիարքն Կոստանդնուպոլսի:

10477396

Դ

Ա յսքան անձանց մէջ ամենէն յառաջ ԵՒղիսէ կոչուածն, միանգամայն և ամենէն արդիւնաւորն գրականութեամբ և գիտութեամբ՝ ըլլալով Պլուզն Յովհաննէս, կ՚արժէ որ ոչ միայն քաղքին հետ աւելի անդուլ եռանդով կապուած ըլլայ իր յիշատակն, այլ և մեր մտաց մէջ, Հայկակ. մանաւանդ որ գրագէտք մեր լեզուին յառաջդիմութեան համ վայելուչ գրոցից վերջինը կու սեպեն զան. ա. ժանի է որ ամեն բանասիրաց սիրելի ըլլայ՝ այն բանասէրն՝ որ ուսմանց սէրը, հոգեկան կրթութեան եռանդն և խոհեմութիւնը հաւասար իրա. րու կապեր էր, որ բոլոր կեանքն իմաստութեան նուիրած՝ եղաւ ճարտար գրիչ, բանասէր, քե. րական, ճարտասան, մեկնիչ, ուսմունագէտ, քա. րոզիչ վարդապետ և աստուածաբան: Եւ առաւել սիրելի և յարգելի է այն անձն՝ որ ապրին կարծեաց երկպառակութեան առեն, գժուարին և գժբաղդութեան առեն ալ, կրցաւ խոհեմու. թեամբ ճամբայ բանալ սիրով միաբանութեան առաջնորդաց եկեղեցւոյ: Արժանի էր հռչակելու այն վարդապետը՝ որ իր նախնի արժանաւոր հայ. րապետները ներքնիներով և երգերով հռչակեց, միաբանակեցաց ժողովքներն այնքընցուց և վե. ւարթացուց, սուրբ եկեղեցինները սրբաբանու. թեամբ զարդարեց, հայ թագաւորաց արքու. նիքն ալ՝ պերճաբանութեամբ: Բայց ափսո՛ս որ այսպիսի անձի մը վարքն ամբողջ ծանօթ չէ մեզի, հապա միայն իրեն գրոց և քանի մ՚ալ ժամանա. կակցաց յիշատակարաններէն կրնանք տեղեկու. թիւն առնուլ իր արդիւնական կեանցը:

Յովհաննու ծնած տարին՝ ինչպէս մեռած ն ալ յայտնի չէ, բայց հաւանական է թէ ծնած ըլլայ

իբր 1250ին, և մեռած՝ ի 1326։ Զանազան մա-
կանուններ ունի այս վարդապետս, որոնց առա-
ջին և սովորականն է Երզնկացի կամ Եզնկայեցի,
Երզնկայ քաղաքը ծնած ըլլալուն համար. բազ-
մով ատ վարդապետին բուն իր ձեռքով գրած
մէկ գիրքը ատեպ, ուր գրեր էր «Նուաստ և մե-
» կարոգի Յոհաննէս Եզնկայեցի սպասաւոր քա-
նի », և այլն. ուր և ոտէտ անձ մը՝ Եզնկա-
յեցի բառին եռքի գրերը քերեր և Եզնկայ ե-
պիսկոպոս ձևացուցեր էր։ Բուն ծննդեան տեղն
է Աբկայ գեղն, ըստ աւանդութեան հիմակուան
Երզնկացւոց։ Երկրորդ սովորական մականունն է
Պըռչ, որ կու կարծուի թէ կապուտաչուկ ըլլա-
լուն համար՝ ըսուած է, կամ մանաւանդ հասա-
կաւ պզտիկ ըլլալուն համար. Երզնկացիք հիմայ
այլ պըռչէն կ'ըսեն և ոչ պչէն [1]։ Երրորդ մակա-
նունն է Մուրճուրէցի, երկայն աւետն Ախտազ գաւա-
ռին Մուրճուր գեղին Ս. Աստուածածնի վանքը
քնակելուն համար, ինչպէս ինքն ալ կու վկայէ
յիշատակարանի մը մէջ։ Հոս ալ նշանակել կամ
գնաեր ալ կ'ուզեմ, որ Կիրակոս Երզնկացին այլ
Մուրճուրէցի ըսուած է։ Չորրորդ մականուն մ'ալ
կ'ընծայէ ձեռագիր շարական մը հին կարգաւո-
րութեամբ գրուած գեղեցիկ գրով և ազէկ թա-
նաքով, որուն գրերն նման են Յովհաննու ձեռա-
գրին զոր վերն յիշեցի. և տեղ մը կայ հին գըր-
չով գրած այս պզտի յիշատակարանս. «Յովա-
նէս Եզնկացւոյն է գիրս, մականուն Մաղաքին».
այս մականունս որ իր ժամանակը գրած կ'երևի
նրեն ձեռնագիր շարականին վրայ, չեմ գիտեր ինչ
պատճառաւ ուրուած է նրեն, և ոչ ալ թէ Մա-
շածին՝ մաշած բառին սեռականն սեպելու է, թէ

1 Ընդ հակառակն պօլօզ երկայն ըսել է. խոտուլքե-
յիք երկայնկակ ատամիկ ծերուն այլ պօզպօլօզ կ'ըսեն։

մաշ և ծին բառերէն բարդած, ինչպէս կըրնայ ալ կարծուիլ:

Յովհաննէս անունցմէ մէկն եղած է՝ որ կրնային ըսել Իմաստնոյն, և իրեն իսկ անուանակից և ազգակից՝ Հայոց մեծ Իմաստասիրին հետ, թէ Մաշտոցէ էլ մատավարժ և ոչով բարով դիպեցայ. կ'երևի թէ ծնողքն ալ հոգ ունեցեր են պզտիկուց զինքը ուսման տալու. իր մէկ բաղդն ալ այս եղաւ որ իր հայրենիքը Հուսաւորչէն լերան վանքերով շրջապատած էր, որոնց մէջ դեռ բաւական գրքեր և գրագէտներ կուգային. և աւելի բաղդն ալ այս էր՝ որ իր տղայութեան առեն՝ Երզնկա քաղքին քաղաքական՝ իշխանն էր Յովհաննէս պարոնը, հոգևոր տեսուչն ալ էր՝ այն պարոնին հայրն Սարգիս արքեպիսկոպոսն, երկուքն ալ աշխարհաշէն և ջանասէր և ջանասիրաց ճեռք տուող: Երզնկացին առջի ուսմունքներն ըրաւ Ս. Մինասու անապատ ըսուած վանքը, Սեպուհ լերան արբազան շուքին տակ. վերջը անոր քովի վանքերն ալ պտըտելով՝ մեղուի նման քաղեց անունցմէ ինչ որ իր իմաստասէր մտաց պատուական գուաճ. բայց անունցմով գոհ չըլլալով՝ եկաւ հեռու տեղուանք ալ պտըտելու գիտուԹիւն ժողվելու համար:

Ան տեսնելը Հայոց մէջ ամենէն անուանի վարդապետ Ճանչցուած էր Վարդան Արեւելցին, և Թէ Կիւրիկոյ արքունիքը Թէ արևելեան Հայաստանի մէջ պատկառելի եղած. այս բազմահմուտ և բազմագիր վարդապետս իր վերջին տարիները քաշուեր էր Հայոց և Վրաց սահմաններուն մօտ Հաղբատ և Սանահին հռչակաւոր վանաց մէջ տեղ՝ կայենոյ ձոր ըսուած տեղը, ուր ալ պզտիկ վանք մը կար, հոն նստէր և դեռ աշակերտաց դաս կուտար. Յովհաննէս ալ գնաց անոր քով, և կ'երևի Թէ ինչուան անոր մահը հոն

կեցաւ, և կ'անուանէ զինքն «Աշակերտ Յոգեւից Հօրն և սուրբ վարդապետին Վարդանայ»: Յովհաննէս դարձաւ Երզնկայ, ուր յաջորդ տարին (1272) հան մեծ դիպուած մը հանդիպեցաւ. այսինքն սրբոյ Մեծին Ներսիսի մարմինն գտուեցաւ, 640 տարուընէ վեր փլած Թիլ գեղին եկեղեցւոյն տակ, և Սարգիս արքեպիսկոպոսին ձեռքով փոխադրեցաւ Երզնկայ: Այս գիւտիս և փոխադրութեանն ոչ միայն ականատես կու կարծուի Երզնկայեցին, այլ և կ'երևի թէ ինքն է անոր պատմուԹիւնն ալ գրողը և գեղեցիկ Ճարտասանական ըսոլ՝ փոխադրութեան հանդիսին մէջ, Ճառ մ'ալ արքեպիսկոպոսին հրամանաւն, ինչպէս որ գըրուածքին ոճէն կ'ուշակեն բանասէրք: Բայց ասկէ յայտնի և փաստաւոր յիշատակ մ'ալ Թողուց Երզնկացին Ս. Ներսէսի վրայ, «Որ զլոյս անճառ» երգած շարականովը, որ ընտիր շարականաց կու հաւասարի՝ ազնիւ շարադրութեամբ և իմաստներով և վառվռուն եռանդեամբ. այս շարականէն երգեց՝ երբոր Լեւոն Գ Հայոց Թագաւորն լսելով Ս. Ներսէսի նշխարաց գիւտը՝ եկեղեցի մը նուիրեց այն մեծ Հայրապետին:

Երզնկացին քանի մը տարի հայրենեաց սահմաններէն հեռացած չերևար. գուցէ Սարգիս արքեպիսկոպոսին քով կը ծառայէր, ինչուան առնր անպարտ սպանումը իր որդւոյն հետ մեկտեղ: Տարի մը ետև, 1280ին, Ս. Գրիգոր վանից միաբանքն՝ միաբանութիւննին նորոգելով՝ հնդրեցին իրմէ որ իրենց կանոններ գրէ. ինքն ալ գրեց «Կա» նոնք և սահման միաբանութեան եղբարց՝ որք» ստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրու» Թիւն միմեանց՝ Յեզնկայ, 'ի 2ի թ...». և կու սկսի, «Բանն Աստուած որ բանիւ գոյացոյց զա» մենայն արարածս», և այլն: Ա յս յիշեալ վանքերուն մեկուն մէջ գտաւ Փիլոնի Եբրայեցւոյ Ճա-

ուերուն Թարգմանութիւնը՝ գրուած կիսակատար՝ Երզնկացւոյն համար։

Յաջորդ տարին եկաւ Յովհաննէս հետու ճամբորդութիւն մ՚ընելու, «Գնալ յաստուածային քաղաքն Երուսաղէմ՝ ի տեսութիւն անօրէնութեան Քեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ», ինչպէս ինքն կ՚ըսէ. ճամբորդութիւնը կիւլիկիայէն ըրաւ, որ հոն տեսի Թագաւորական և Հայրապետական ջանքով պայծառացած գիտութեանց ճաշակն ալ առնու։ Յակոբ կաթուղիկոսն ուսումնասէր և խոհեմ անձն՝ սիրով ընդունեցաւ զՅովհաննէս, և ճանչնալով անոր տալանդը՝ իրեն ուսումնարանին վերակացու դրաւ, քերականական և մեկնական ամանից. և տեսնելով որ ինչուան անանկ քաջ մեկնիչ մը ջըլլայ՝ անկարելի է համրակաց մեր նահանեաց չինած՝ յոհնարկէնէն յարմարցուցած քերականութիւնը հասկնալ, ալաչեց իրեն որ այն քերականին դիւրահասկնալի մեկնութիւն մը գրէ, որովհետև Թէպէտ շատերն իրմէ առաջ գրեր էին, բայց ամենքն ալ դժուար և մըթին։ Յանձն առաւ Երզնկացին, Թէպէտ չկրցաւ մեկնել։ Բայց եր համբաւն լսուեցաւ աղքատնեաց մէջ. Լեւոն Թագաւոր վինքը պատուեց, ինքն ալ իր հանճարովն զուարճացուց աղքատնիքը։ Ռուբինեան Թագաւորք Եւրոպայի Թագաւորաց քանի մը սովորութեանց հետ՝ անոնց սպասաւորութիւնն ալ ընդուներ էին, որ իրենք Զիաուր կ՚ըսէին, և Ս. Վլասի անունով սպասաւորութիւն մ՚ալ հաստատած էին, նման Տաճարականաց և Մալթայի սպասաց։ Երզնկացւոյն հոն եղած ատեն Լեւոն Թագաւորին երկու որդիքն Հեթում և Թորոս, որք վերջը երկուքն ալ Թագաւորեցին, կարճութեան համար հանելով՝ Զիաուր ընտրուեցան ուրիշ իշխանազանց և արքունեաց մէջ. Լեւոն Թագաւոր վինքը պատուեց, ինքն ալ իր հանճարովն զուարճացուցա

դիսին մէջ Երզնկացին հրաւիրուեցաւ առեն-
կան ճառ մը խօսելու, և թնաբան դրաւ Առաքե-
լոյն խօսքը, «Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութե-
է», և այլն. ճառին սկիզբն է. «Յարաժամ բաղ-
» ձանօք նորալուրն և նորատեան և նորագործն
» սիրելի և ախորժական լինել», և այլն. ես այս
ճառին դեռ վերնագիրն միայն տեսած եմ: Թա-
գաժառանգն Հեթում՝ մանաւոր սէր կապեց
Երզնկացւոյն, զոր վերջը իր պարոնութեան կամ
թագաւորութեան տեսնն ալ կրկին անգամ ընդ-
ունեցաւ 'ի Կիւլիկիա: Իշխանք և եպիսկոպոսք
ալ ճանչցան և պատուեցին Երզնկացւոյն հան-
ճարը: Սոյն մայր եկեղեցւոյն մէջ Քրիստոսի աս-
տուածայայտնութեան օրը ճառ մը խօսեցաւ,
Անարգաբայ Գրիգոր եպիսկոպոսին առջև, որ եղաւ
վերջը կաթողիկոս. խօսեցաւ ուրիշ ճառ մ՝այլ
բնաբան դնելով «Սքանչելի եղև գիտութիւն քո»,
և այլն: Նոյնպէս Կոռնիկոսի Ստեփանոս վարդա-
պետին հրաւիրանօքն ալ եկեղեցւոյ վրայ ճառ
մը խօսեցաւ: Այսպէս ուրիշ յիշատակներ ալ
Թոխաց 'ի Կիւլիկիա, որ որչափ իր իմաստուն ա-
նուանը պատիւ են, այնչափ ալ իր իմաստութիւնը
ճանչցուլ և յարգուլ անձանց: Երանի՛ այն աննա-
խանձ ժամանակին և բաղդին, որ հանճարն իր
արժանաւոր պատիւը և իրաւոյսը գտեր էր Հա-
յոց մէջ. երանի՛ այնպիսի իմաստուն վարդապե-
տաց, այնպիսի իմաստասէր իշխանաց և իմաս-
տասէր եպիսկոպոսաց: Գրչագրի մը մէջ հան-
դիպեցայ այս բանիս. «Յոհաննէս քահանայի ա-
» շակերտի գրոց՝ 'ի բան քերականին որ ասէ. Ա-
» նուն է մանն բանի հոլովական. ասացեալ՝ յոր-
» ժամ դարձաւ յուխտէն 'ի տեղի ուսմանն առ
» աշակերտակիցսն իւր, 'ի տուրբ վարդապետացն
» ժողովեալ բանից. Աստուածային Հեռին օ-
» ծեալն», և այլն. – կըրնար կարծուիլ թէ մեր

10477396

Երզնկացւոյն ըլլայ այս Ճառս (որուն միայն քիչ մը սկիզբն գրուած էր)· բայց յայտ է որ կամ աւելի առաջ երիտասարդութեան տաեն ըրած պիտի ըլլայ այս ուխտագնացութիւնս, կամ քնաւ ուրիշ Յովհաննէս մ'է այս· վասն զի Երզնկացին իր քերականի մեկնութեանը վրայ տուած տեղեկութեան մէջ ամենևին չի յիշեր այսպիսի բան մ'այլ երբեմն գրած ըլլալը:

Ե

Արդ մեզի ծանօթ և իր յիշած Ճամբորդութենէն և Կիւլիկիայէն դառնալէն ետև՝ գնաց 1284ին 'ի Տփղիս Վրաց մայրաքաղաքը, ուր Վրաց Հետ Հայոց հին իշխանազանց մնացորդքն ալ կային. Թէպէտ ինքն գրոց և գրագիտաց հետ կ'ուզէր պարապիլ, բայց համբաւն իրմէ առաջ անցնելով՝ զինքն ընդունելի ըրաւ հոն տեղի բարեսէր իշխանաց և հայրապետաց ալ· օր մը Քարխմատին [1] ըտուած Հայոց Ոսկէ ձեռ իշխանին չինած եկեղեցւոյն մէջ ներբող մը խօսեցաւ, որուն մէջ երկնից զարդուն նկարագրութիւն մ'ալ ըրաւ. Ոսկայ կարիճ որդին Վաղթանգ՝ այնչափ զմայլեցաւ այս խօսուածքին՝ որ աղաչեց զԵրզնկացին առանձին գրուածք մը ընել երկնից վրայօք· Տփղիսի Ցովհ. եպիսկոպոսն ալ վրայ տուաւ· այն առեն Երզնկացին ալ գրեց «Յաղագս երկնային շարժման», են, երկնային մարմնոց և անոնց շարժմանն վրայօք, այն առենուան գիտուբ յարմար: Այս բանս ինքնին հեղինակն կուտ պատմէ· «Ախորժեալ եղև (բանս » մեր) զուարթամիտ պատանւոյն Վաղթանկայ, » որ էր որդի կրասեր հռչակաւոր անուն Պարոն

[1] Ինչուան հիմայ Տփղիս, որ է Թիֆլիզ, կուտցուցընեն քարխմատեանց եկեղեցին և անոնց տանը տեղը:

» Ոմէքին, և մայրենի ազգաւ Թուռն ևճծ կչխանէին
» Ջալալին՝ աւեաւն Խաչէնոյ, որդի մօր բարե-
» պաշտի, որ էր Քրիստոսի օրինօքն զարդարեալ
» յոգի, և՝ ի խնդիր բանիս յորդորող զորդի: Սա
» խնգրեաց՝ ի մէնջ յաղագս Երկնի և նորին շարժ-
» մանն. յոր հարկեալ յորդորեաց զակարուեիս
» մեր մեծազգի եպիսկոպոսան աէր Յոհաննէս, ազ-
» նուական զարմից և բարեաոհմիկ հարց ծնունդ.
» որ և շարժեալ՝ ի սիրոյ և՝ ի յուսոյ խնդրոյից,
» և սկն առեալ՝ ի պատուոյ շնորհաշուք աեւան
» և գերապատիւ եկեղեցւոյ գլխոյն, ՝ի նրբաշա-
» խիլ և՝ ի կտրուածիտ բանից սուրբ հարցն և վար-
» դապետաց մերոց և իմաստախոհ արանց՝ պար-
» զեալ գրեցի համառօտ բանիւ և աշխարհական
» իսկութք վասն դիւրահասկանալի լինել ընթեր-
» ցողաց »: Ահա գրուածս կարդալով ուրիշ ևչ-
խան մ՚ալ Ասլոց անուն՝ ուզեց որ աւելի զուար-
ճալի ոճով նոյն բաներուն վրայ գարձեալ գրէ.
Երզնկացին ալ հազար տող ոտանաւորով երկնից
նկարագրութիւն մ՚ըրաւ և ընծայեց եչխանին:
Ահա քերդուածին սկիզբն է.

« Յամենահրաշ գործս Արարչին որ գոյացան՝
Մեծ եւ ահեղ ըմբռնելիք ներգործեցան »:

ուր երբեմն կու նկարագրէ, երբեմն դիմառնաբար
կու խօսի երկնից հետ.

Ո՛վ սքանչելի ձեղուն յարկի այս մեծի տան,
Ի բարձրելոյն բանէ ձըգեալ որպէս խորան...
Դու յարկ մեծին ձեռամբ չինեալ սրբայական
Ջահ ի բարձանց ի քեզ կախեալ անշէջական.
Դու անթառամ ծաղկանց լուսոյ մեծ բուրա-
տան՝
Որք յանդաստանս քո գեղեցիկ ծաղկադրե-
ցան.

Ոչ պարանոց քո լանջագեղ զարդարեցան,
Այլ բովանդակ մարմին եւ անձըն շքեղացան»։ եւ այլն։

երբեմն այլ արևուն վրայօք կ'ըսէ։

Այլ եւ զպայծառ լուսոյն աղբիւր Միշա Հռասական՝
Ըզգեղեցիկ ակն աշխարհի լոյս ցուցական,
Ջնա ի կամարըս քո բերթեա ջահ վոյլական,
Որ զկերակուրն հըրոյ բաշխէ բնաւից պիտան.
Սա մեզ խըրատ օր ըստ օրէ քարոզական,
Ըզմահ եւ զկեանք օրինակէ դէմ յանդիման.
Առաւօտուն ծագմամբ՝ ըզծնունդըն մայրական,
Ի երեկոյին Թաղմամբ՝ ըզմեռան ի գերեզման.
Յարեւելից գեղով ծագէ փեսայանման,
Արագապէս զընթացս առեալ հըրեշտական.
Զարեգական արդարութեան պատմէ ըզբան,
Զաննիւթ լուսոյն մեզ քարոզէ լոյս եղական»։

Երզնկացին վրայ կոչմերքն կ'երևի Թէ Հայոց այն աեն անուանի վանքերուն այլ այցելութէ եւած ըլլայ. և եթէ իր անուամբ և մականուամբ ուրիշ Ծործորեցի մ'այլ չկայ՝ երեսն է այն Հառն որոյ խորագիրն է, «Յովհաննէս վարդապետի Ծործորեցոյն արարեալ ի քանէն Եսայեայ՝ որ առէ. Հոգի Տեառն ի վերայ իմ». որոյ վերջաբանին մէջ ընորհակալ ըլլալով Աստուծոյ ինամոյն իր վրայօք վան ծննդեանն և զարգացմանը, կ'աւելցընէ նաև ուսումնական վարժիցն համար. « և ի
» մասաւորն ծնունդ և ի քանին ծնողութէն և
» յերկուսին մասաւոր աշխատութեանցն արժա-
» նացայ կոչիլ, փառ ի ցաւագին մարհուվ. և ի մէջ
» ծփան աչեաց ծովածուփ աշխարհիս և տրտմա-
» բեր կրից կենցաղոյս, առաջնորդեաց ինձ հո-
» գին և էառ առ ոտս բարիոք նաւուղղել և ի-

» մասուն կատարտպատեսի:... Եւ այսը ամե-
» նայնի պատճառ և առթող եղեալ և մեզ գեաս
» Եփրատէս, անուանակիր որդւոյն Ամովայ,
» հռչակեալ'ի տանս Թորգոմայ, որպէս նա յոր-
» դոյն Եբերայ»: Այս վերջի խօսքերս կ'ակնար-
կեն յԵսայի Նէեցի, Սիմեսց Գայլէձորոյ վա-
նոց մեծահռչակ վարժապետն, որ յամին 1284
նստեր էր յաթոռ առաջնորդութե, և 30 տարի
վարդապետեց. տարիքով եթէ պզտիկ այլ չէր,
գոնէ հասակակից պիտի ըլլար մեր Երզնկացւոյն.
բայց գուցէ անկէ առաջ վարդապետական պա-
տուոյ հասած էր, և այն անուանի վարժարանին
գլխաւոր ըլլալով՝ Թուի թէ Երզնկացին խոնար-
հաբար իրեն այլ վարդապետ կամ գոնէ ուսմանց
քարոզաւաճող կու ցրցրնէ զնա մեծարանօք:

Յամին 1287 հանդիպած Երզնկայի մեծ սաս-
նուեթան առեն՝ կ'երևի թէ Յովհաննէս անկէ
հեռու չէր, մօտակայ վանքերուն մէջ ըլլալով.
ուր յաջորդ տարին Սեպհոյ տուրբ Գրիգոր մեծ
վանքին մէջ դարձեալ իր ուրջանիսա լեզուն հան-
գիստաւ: Գեղեցիկ և շատ գովելի տավորութիւն
ունէին Կուսաւորչի լերան վանականներն և ուխ-
տաւորները բազմութեամբ վարդապետաց և քա-
հանայից՝ ժողովելու այն մեծ վանքին մէջ, և տա-
րուէ տարի ներբողական ձառով պատուելու մեր
ազգին հոգւոյ անմահ Կուսաւորիչը. այն տարին
Երզնկացին խօսեցաւ «Յարուզուարձ խնդութե
» բերկրեալ» ձառը, ուր Կուսաւորչի հետ իր
հայրենի գեղեցիկ գաւառին սիրուէն ալ վառուած,
և ջրս կողմի բնութեան աղուոր տեսարաններով
միտքը նկարած, բանաստեղծութեան և ճարտա-
սանութեան շնորհքով զանոնք կու նկարագրէ,
մանաւանդ Սեպուհ լեռը և Մանեայ այրքն և բո-
լոր Դարանաղեաց լեռները: Այս նկարագրու-
թեանց հանատօտ և աշխոյժ և աւելի վսեմ բո-

10477396

վանդակութիւնն է «Լերինք ամենայն» բառած ընտիր շարականն, զոր ինքն երգած է. Թէպէտ տմանք Խորենացւոյն կ'ընծայեն զայս, և արժանի թակ է, գլուխէ և հաւանական: Աւելի հաւանական է որ Երզնկացին երգած ըլլայ մեկալ երկայն այբուբենական շարականն, «Այսօր զուարճացեալ», Թէպէտ զայս ալ տմանք Խորենացւոյն կ'ընծայեն: Ներսէսէն տասը տարի վերջը երգած է զայս: Կ'երևի Թէ Լուսաւորչի ներսէսը խօսած տարին՝ խօսեցաւ անոր որդւոց և Թոռանց վրայ ալ Ձառ մը, որ առջինին հետ մեկտեղ տպագրեցաւ նախ՝ ի Կոստանդնուպօլիս, Թէպէտ յայտնի վկայութիւն մը չկայ Թէ այն Ձառն ալ իրեն ըլլայ: Ձառերէն զատ հաճատօտ պատմութիւն մ՝ալ կայ Լուսաւորչի՝ Երզնկացւոյն անունով, որոյ սկիզբն է. «Յադամայ ի նահապետ Աբրահամ». և այլն:

Լուսաւորչի վանքերուն մէջ իր տպայութեան ուսումնարանը՝ Ս. Մինասը ընտրեց Երզնկացին, քիչ մը առեն գաղրելու և շատոնց խոտացած քերականութեան մեկնութիւնը գրելու. որով հետև Մշու Ս. Կարապետէն ալ՝ Յովհաննէս անունով վարդապետ մը եկաւ նոյն բանը տպաչէց, աշկերտներն ալ յորդորեցին. վերջապէս ձեռք զարկաւ. և նախ եաւէ ըլլալով ժողվեց իրմէ առջի քերականի մեկնիչներն. արդէն Յովհաննէս Պարոնն անունցմէ վեց հատ մէկ գիրք օրինակել տուեր էր. որք էին Մովսէս քերթողահայր, Դաւիթ փիլիսոփայ, Բարսեղ վարդապետ, իրեք ալ անանուն, որոնց մէկն անշուշտ էր Ստեփանոս, մէկն ալ Թէոդոս Մամլերէ. իսկ Երզնկացին առնց մէկ զատ գտաւ Հաւատ արևելցւոյն և Գրիգոր Մագիստրոսի մեկնութիւնները ալ, Արիստակէս վարդապետին քառգիրքն և վերծանութեան կանոնները ալ ձեռքն ունէր. զայս ամենը քննելով՝

10477396

պարզ մեկնութիւն մը գրեց այն հին քերականին, զոր նախնիք կարծեա թէ միայն յօգնեցընելու համար սրեելու համար գրած էին: Ասկէ զատ ուրիշ համառօտ քերականութիւն մը կամ քերականի մեկնութիւն մ'ալ հեղինակաբար գրեց, առանց առջի հեղինակաց վկայութիւնները բերելու և իրարու հակացընելու, ինչպէս էր առջինը: Այս առաջին մեկնութիւնը զոր հեղինակն կ'անուանէ «առաջին » պտուղ յանապատի կենաց», և իրմէ իր առաջին ոճով գրուած գիրքը կու սեպէ, ընծայեց իր երախտաւոր և սիրելի Հեթում թագաւորին՝ երկրորդ անգամ Կիւլիկիա գացած առեն, 1293ին: Հոն գտուեցաւ նաև այն աշխարհին դժբաղդութեան առեն, Եգիպտոսի Աշֆի սուլտանին ապատակութեամբը, որուն համառօտ պատմութիւնն ալ գրած է քերականին յիշատակարանին մէջ: Հեթումէն առաջ իր պապն ալ և անուանակից և Հեթում՝ քերականի մեկնութիւնն մ'ուզեր էր Վարդան վարդապետէն, այն ալ գրեր էր. այսպէս երկու մեծ թագաւորք՝ պապ և թոռն փափագող եղան քերականի մեկնութեան. և երկու մեծ վարդապետք՝ վարպետ և աշակերտ՝ գրեցին և ընծայեցին անոնց, և իրենց աշխատանքը նախ թագաւորական ձեռքերու վայ դնելով՝ աւելի հաճոյ ասանդեցին մեզի:

Յովհաննէս ԺԳ դարուն վերջերը գնաց Հայաստանի Արտազ գաւառը, ուր Ս. Թադէոս առաքեալ Ծործոր գեղին մօտ վանք մը շիներ էր Աստուածածնի անուամբ. ինքն ալ հոն թաղուելով Թադէի վանք ալ կ'ըսուէր տեղը. այս առեն Զաքարիա եպիսկոպոսն էր նոյն վանքին ալ Թեմին ալ առաջնորդն, և Ծործորեցի կ'ըսուէր. ասիկա մեծ պատուով ընդունեցաւ զԵրզնկացին և սիրով կը պահէր քովը. ուր այն ալ իր բնաբնակ հանդարտութիւն և իմաստութիւնը գտնելով՝ սիրեց

Թէ՛ տեղը և Թէ տեղին գլխաւորը. երկուքն ալ մէկ սիրտ մէկ հոգի միաբանեցան Թեմին հոգևոր և մտաւոր յառաջադիմութեան համար: Հոգևոր իշխանութիւնն կը մեծարէր գիմաստութիւնը, իմաստութիւնն ալ կը պատուէր զհոգևոր իշխանութիւնը. խոհեմութիւնը զերկուքն ալ կը հաւասարեցընէր:

Զ

Երզնկացւոյն հոս բնական տեղը երկու մեծ կրօնական դիպուած պատահեցաւ ապգերնուս. մէկն էր Կիւլիկիոյ Հայոց Թագաւորաց լաոին եկեղեցւոյ հետ կրկին միաբանութիւնն. Գրիգոր Անաւարզեցի կաթողիկոս՝ Հեթում և Լեւոն Թագաւորաց հաւանութեամբ Սսոյ մէջ ժողով մը գումարեց 1305ին, և ուրիշ վարդապետաց հետ հրաւիրեց Զաքարիա եպիսկոպոսն և իր հին բարեկամն Երզնկացին ալ՝ բայց իր մահը վրայ գալով՝ տունք չգացին. նոյնպէս երբ Կոստանդին կաթողիկոս յաջորդեց զԳրիգոր և հրաւիրեց զատունք՝ ցովհաննէս խոհեմութեան Համբոյ սեպեց չերթալը. ինչու որ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսն Ոսկեբերանն ցովհաննէս որ միանգամայն գրեթէ իշխան էր իր երկրին՝ և մեծ ազդեցութիւն ունէր ընչական կողմերուն, կաթողիկոսին մտացը հաճելի չէր, ինչպէս որ գրով ալ իմացուց իր միտքը թէ՛ կաթուղիկոսին և թէ Զաքարիայի: Զաքարիա պատասխան գրեց շատ իմաստութեամբ և զգուշութեամբ, համաձայն կաթողիկոսին մտացը. ատոր համար Ոսկեբերանը դժարութեցաւ: Այդ որպէս զի այս դժարութիւնը աւելի չզայրացնայ և ժողովքեան խաղաղութիւնն ալ չխռովի՝ Զաքարիա և Երզնկացին միջին և զգուշաւոր Համբոյ սեպեցին՝ թղթով միաբանիլ կաթուղիկոսին հետ,

10477396

անձամբ չջարժիլ տեղերնէն, որ Ռուսպեղեանը
չգրգռեն: Բայց տասը տարի վերջը՝ երբոր կա-
թուղիկոսն նորէն Աստանայի ժողովքը գումարեց
Օչին Թոպալուրին հրամանաւ (1316), Երզնկա-
ցին իր ծերութեան տեղն վերչին անգամ գնաց
Կիւլիկիա՝ Զաքարիայի կոչմէն ժողովքին ներկա-
յանալու, և հաւանելով անոր կանոններուն որ
կը հաստատէր զՍոյ ժողովը՝ դարձաւ յԱրտազ:
Ահա ձամբորդութենս Երզնկացւոյն մեծ գրա-
ւոր գործքի մ'ալ պատճառ եղաւ. վասն զի գը-
տաւ՝ի Կիւլիկիա Ս. Ներսէսի Շնորհալւոյ սկսած
Մատթէի աւետարանին մեկնութիւնը, որ ինչուան
եօթներորդ գլուխը մեկներ էր և անկատար թո-
ղեր. իբր 150 տարի վերջը Երզնկացին տեսաւ
Շնորհալւոյն բուն ձեռնագիրը, և յորդորուեցաւ
շարունակելու աւետարանին մեկնութիւնն և գլուխ
տարաւ. ինչպէս ինքն իսկ կու պատմէ, նախ յի-
շելով թէ ինչպէս հանդիպեցաւ գրքին, և թէ ին-
չու կիսկատար մնացեր էր. և թէ «Թէպէտ ո-
» մանք նախ քան զմեզ ձեռնարկեցին գրել՝ի
» վերայ շարադրութեան նորին, սակայն ոչ էր
» կարգաւոր որպէս արբոյն, այլ հատակատոր ա-
» րարեալ զբանս առաջին մեկնչէց, նա և զբնա-
» բանութիւն աւետարանին արտաքս մերժեալ,
» ուստի ոչ գայր դիւրաւ յիմացումն ընթերցո-
» ղացն: Յապագս որոյ ես նուաստս՝ի յեսինս
» յորդիս Սիոնի ապիկար ոգիս Յոհաննէս Երզըն-
» կայեցի, սպասաւոր քանի, բնակեալ՝ի վիճակ
» սուրբ առաքելոյն Թադէոսի՝ ՚ի վանս Ծործո-
» րոս կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-
» ծածնիս. այլ և ժողովեալ առ մեզ բանսաէր
» անձինք ՚ի յուսումն կրթութեան աստուածա-
» շունչ տառիցս լսելութեան, յորոց յորդորմա-
» նէ և՝ի փափագելի խնդրոյ՝ եղեալ՝ի մտի առ-
» նել հաւաքումն մեկնութեան.... Եւ արդ եղև

» գրուԹիւն սորա՝ Թէ մարդեղուԹեան տեառն
» մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ ՌՃԾԶ. որոյ զօրու-
» Թեամբ քուռն հարցուք զբանէս » . և այլն:
Ա յս գիրքը պրեէին քիչ տարի ետև (1335ին) ը-
րինակով մը այսպէս կ'ըսէ, յետ խօսելու Շնոր-
հալւոյն վրայ. « Նաև այլ ոմն յետ այնքան ժա-
» մանակաց, զոր Հոգին շարժեաց, յաշխարհէն
» Դարանաղեաց՝ ի նահանգէն Եկեղեաց, որ է շի-
» րիմ մերոյն հովուապետի և Լուսաւորչի Հայկա-
» զեան զարմի, Յոհաննէս վարդապետ կոչեցեալ
» Ծործորեցի, յոյժ աշխատանօք և քրանաչան
» վաստակօք կատարեալ զմեկնուԹիւն սորա, էր
» զոր՝ ի հնոցն սրբոց ժողովեաց, և է զի՝ ի յի-
» րում կտրուկամիտ խմաստուԹէն համառօտեաց,
» խիստ պարզ և յստակ, դիւրին լսողաց, յա-
» ւարտ՝ ի գլուխ էած. զոր Տէր Յիսուս Ն ա ւ ս ու ս-
» ցէ նորա ընդ հարիւրապատուԹիւն և ընդ վաԹանա-
» ւորսն և ընդ երեսնաւորսն՝ վարձս բարեաց՝ ի
» յանեղեկ աւուրն. ևս և ծնողացն նորա և ու-
» սուցչաց նորա, որ այսպիսի պտուղ քաղցր մեզ
» ընծայեցին. և ամենեցուն վարձահատոյց լինի
» Քրիստոս, որ զՅոհաննէս վարդապետեան Ծոր-
» ծորեցի սրտի մտօք յիշեն յԱստուած ողորմին
» և՝ ի Հայր մեր որ յերկինս»:

Է

Երկրորդ մեծ կրօնական գիպուածն այս էր, որ այն եղբ տարիներն՝ Լատինացւոց կողմանէ, առաջին անգամ Դոմինիկեան կամ Քարոզիչ ըստած միաձուռնք եկան՝ ի մեծ Հայաստան. որոնց գլխաւորն էր ԲարԹուղիմէոս անունով հո-գեւոր անձ մը, որ եպիսկոպոս ալ եղաւ. սոոնք քարեմասուԹեամբ սկսան աշխատիլ Հայոց և Լատինացւոց մէջ միաբանուԹիւն հաստատելու. և

10477396

այս բանիս միջոց մ'ալ սեպեցին լատին Ս. Հարց և վարդապետաց գլուածներն հայերէն Թարգմանել. ատոր համար աշակերտները ժողովեցին և սկըսան լսին լեզուն սովրեցընել. իրենք ալ հայերէնը կը սովրէին. Թէպէտ երկուքն ալ անկատար սովրելով՝ ըրած Թարգմանութիւննին ալ հայկաբանութեան համը կորսընցուց, և լատինաբանութեամբ աբրեց հայ լեզուն. մանաւանդ երբոր ոգիտաբար հարկաւոր սեպեցին լեզուն ծռել՝ որպէս զի յատենային լատինաց համաձայն ըլլայ բառածնին և գրածնին. ատոնցմէ եւան Ոմնիթոր բառած կէս լատինածէս Հայ Դոմինիկեան կրօնաւորք Նախիջևան գաւառին մէջ, որոյ մէկ վիճակին անուամբ յետոյ կոչեցան և Ջուհկեցի, որոնց պատճառաւ եղած բարիքն և չարիքն ալ յայտնի է: Բայց առջի բերան շատ խոհեմութեամբ կը վարուէին և մեծ օգուտ միաբանութեան կու խոստանային. զոր ձանչնալով Զաքարիա եպիսկոպոսն և իր սրտակիցն Յոհ. Երզնկացի՝ ընդունեցան զանոնք իրենց Թեմը, և Երզնկացին ջնայելով իր ծերութեանը՝ հետևեցաւ լատին լեզուի, գուցէ Կիւրիկիա եղած առեն ալ հետևած էր, օգնեց Թարգմանութեան մեծահոչակ Ս. Թովմայի Ակուինացւոյ գործոց մէկ մասին, որուն ժամանակակից այլ էր Երզնկացին. վասն զի իր առջի անգամ Կիւրիկիա եղած առեն վախճանեցաւ այս մեծ Սուրբս (յամին 1282). իսկ անոր գըրուածներէն՝ բաց յայլոց՝ Եօթն Խորհրդոց վրայ գրածն մահուանէն հազիւ 40 տարիետև (1321) « Թարգմանեցաւ 'ի ձեռն սրբոյ ուսմանն եպիսկոպոսի, տէր Բարդուղիմէոսի, որ է ազգաւ լատին, և քաղ(եցաւ) միջնորդութեամբ լուսաւորին վարդապետին Յոհաննու Ծործորեցւոյ »: Անիկայ եղած կ'երևի իր եռքի գրաւոր աշխատութիւնն, բայց նշանաւոր աշխատութիւն մը: Եր-

զընկացին միշտ ճշմարտութիւն և իմաստութիւն և ազգին օգուտը դիտելով, այս բանիս մէջ ալ միաբանեց զասունք իր մօքին և սրտին մէջ. ոչ իբրև զոմանս՝ ճշմարտութեան պատուտղ երևնալով, առանց աջ ու ձախ նայելու՝ զազգն ոտքի տակ առող, և ոչ իբրև զայլս ազգասիրութիւն պարծենալով՝ ազգին մէջ գտածը յամառութիւ պաշտպանող: Առակ է թէ Իմաստուն մարդն իր կարծիքը կու փոխէ. և երբ հաւատոց վրայ ըլլայ ճանչցածն՝ ոչ միայն իմաստութիւն այլ և պարտք է այնպէս ընելն: Այսպէս ըրաւ անշուշտ Երզընկացին՝ 'ի Կիւլիկիա և յԱրտազ, տեսնելով և լսելով քանի մը կրօնական խնդրոց պայծառ մեկնութիւն, որոց հակառակը գտնելով երբեմն մեր ազգային քանի մը մեծանուն վարդապետաց գըրուածով՝ օրինակել տուեր էր մեկուեղ, և յաւելուած մը գրեր էր, յորում կ'ըսէ. « Ցոլով » ժամանակօք և աշխատութեամբ բազմաւ առաց ցայ զայս երեք գիրք (Անանիայի, Խոսրովկայ » և Սարկաւագայ)... զոր և գտի ես յայլ և յայլ » տեղի և ժամանակի, և առացայ զերիս գիրսն. և » 'ի նոցունց դարձեալ եառ գրել և առ միմեանս » եդի, և արարի մի գիրս », ևն: Իր խակագիրը օրինակն է իմ ձեռքս անցածն, և գիրն կրնայ վայելուչ գրութիւ օրինակ ըլլալ, եթէ ոչ և իր հին վարդապետութիւնն: Որչափ այլ չափաւորութիւն և խոհեմութիւն բանեցուցած ըլլայ՝ շատ գժար էր որ Լատինաց մօտենալուն համար՝ ոմանց զգուշանալի և առեղի եղած չըլլար, կենօք և յետ մահու. արդէն վերոյիշեալ Մատթէի աւետարանի մեկնութեան հին օրինակին մէջ, որ իր մահուընէ քիչ տարի վերջ գրուած է, հակառակող ձեռք մը չանուցեր է աւրել թէ Ցովհաննու անունը, թէ յիշատակարանին մէջ Լատին քարոզչաց վրայ գովեստը և թէ գրոց մէջ քանի մ'անոնց վարդապետութեան համաձայնութիւնը:

10477396

Ը

Երզնկացւոյն եռքի տարիները մեծ երկրաշարժ մը եղաւ Արտազ գաւառը և Թադէի վանքն ալ կործանեցաւ։ Զաքարիա նորէն շինեց, և կ'ըսեն թէ էթողուց որ Երզնկացին հանկէ հեռանայ, և հաւանական է թէ հոն ալ կնքեց իր բազմարդիւն կեանքը. Թէպէտ և որոշ յիշատակ մը չկայ մահուանը և իր թաղմանը վրայ։ Հազուագիւտ վանքին գերեզմանատան մէջ անգիր գերեզման մը կուցոյցնեն ինչուան այսօր՝ Երզնկացւոյն է ըսելով. բայց ես ուրիշ տեղուանք ալ հանդիպած եմ սանկ երևելի մարդկան երկու տեղ գերեզման, կամ տեղէ տեղ մարմինը փոխադրելուն համար, կամ սխալ կարծիքով։ Ուր ալ որ եղած ըլլայ գերեզմանն՝ թէ և անգիր, աւելի փառաւոր յիշատակ և տապանագիր սեպհական է Մխիթար Ապարանեցոյն ըսածն, թէ «Փա» ջուբեանն և արքուբեանն (Երզնկացւոյն) վկայեն կայեն ամենայն ծրագրեալ գրեանքն և մեկնութիւնք և աքանչելիք սուրբ գերեզմանոյն»։ Այս ծրագրեալ մատեանքն են վերի յիշածնիս, և անոնցմէ զատ շատ գրուածքներ. ինչպէս են «Խրատք հատորական փրինտոնէից». պարզ և ուամկաց դիւրահաս ոճով, իրատական տանեաւորներ ալոց և կրօնաւորաց համար. արքայական երգեր, ինչպէս են Զքօրհնէայ փաղքն՝ ցամենայն ժամ օրհնեմք ըզքեզ, և Այսօր ձայնն հայրական և Վարդավառի գանձն՝ ցանձառ լուսոյն, Աստուածածնի վերափոխման վրայ այբուբենի կարգով տաղ մը, և Մէնոաւնէան տաղմոսոյ. Համառօտ հարանց վարք մը և խրատք, Քարոզք, Աղօթք, Քաղուածք վարդապետական բանից, և այլն, և այլն։ Մէծոպուոպէի մեկնութիւն. Քաղուած Անանիայի (Նարեկացւոյ) գրոց

ընդդէմ Թոնդրակեցւոց. Գովաբանութիւն կաթուղիկոսաց և Եպիսկոպոսաց (որ առաքինութեան գլուխածք մը կ'երևի). գուցէ նոյնպէս ըլլան և իր անուամբ յիշուած Աչխարհացոյցն և Տրամաբանութիւնն. իրն է նաև Ելբն Խոփաճարակաց չարչանքն Յաւուրս վերջին ժամանակի: — Այս յիշեալ գրուածոց մէջ ամենէն յարգի և ընտիրներն կ'երևին Ճառերն կամ Քարոզքն, որ 30էն աւելի կան, ոմանք Սաղմոսաց վրայ, ոմանք Տօնից և եկեղեցական հանդիսից, յորոց զոմանս 'ի Կիլիկիա իսօսած է, զոմանս իր հայրենիքը, և զոմանս ուրիշ կողմեր. յայտ է թէ շատն այլ գրած ըլլայ Ակռատազ, գուցէ և 'ի Հաղբատ:

Եթէ այս և եթէ ասոնց նման բազմապատիկ գրուածոցը, միանգամայն և առաքինի վարուցն համար, թէ իր աննախանձ ժամանակակիցներէ և թէ քիչ մը վերջիններէ մեծամեծ գովութիւնք կու յիշուին Երզնկայեցին, և կ'ընծայուին իրեն այսպիսի մակդիրք. Րաբունի, Յոգնիմաստ հռետոր, Անյաղթ վարդապետ, Լուսատիպ վարդապետ, Պատուական, Ընտրեալ, Սուրբ, և այլն. որոց անշուշտ յետինք և ներկայք այլ արժանի պիտի սեպէին զինքը, եթէ գործերն և գրուածներն աւելի ծանօթ Թանային և հրատարակուէին: Փափաքելի էր մեզ գիտնալ և Մխ. Ապարանեցոյն յիշած պքանչելութիւնն անոր սուրբ գերեզմանին. յուսալով այլ որ աւելի հաւատալի ըլլան քան Ղազար Ջահկեցի կաթուղիկոսին պատմածներն՝ անոր կենդանութեան առեն ըրածին, չեմ գիտեր որ գրուածքէ կամ աւանդութենէ առած. զոր և դու, Հայկակ, կըրնաս կարդալ գոնէ իբրև աւանդութիւն, և կարծիք մը Անոյ կործանման պատճառին, որ սովրաբար 1319ին սերուած կարծուէր մեծ երկրաշարժէն. բայց դեռ անկէ շատ տարի ետքն այլ քանակուած ըլլալուն վկայ են իր եկեղեցւոց

քանի մ՚արձանագրութիւնքն: — Հիմայ մոխկ ըրէ Զահկեցւոյն պատմութեանը:

Թ

«Ա յս վարդապետս ազգմամբ սուրբ Հոգւոյն գնաց ՚ի յԱնի՝ քարոզել և խրատել զնոսա, զի դարձցին ՚ի մոլորութենէ և ՚ի չար գործոց իւրեանց. մանաւանդ յաւադ եկեղեցին օթեցաւ զգիշերն. և ոչ ոք կարող փոյթ յանձին գնալ առնա առ ՚ի հարցանել և ողջունել զնա. այլ իբրև հընչեցաւ զժամն գիշերային՝ գնաց եկեղեցին, և զկնի սկսաւ եղանակ նմա. և նա կայր խանարհութեամբ. և յարձակման ժամուն գնաց ՚ի խուցն. և բնաւ ոչ ոք մօտեցաւ առ նա: Իսկ ՚ի ցերեկին իբրև զեղևեցին և արբեցան, ապա եկին մօտ վարդապետին: Եւ զի հասակաւ կարճ էր երանելին, վասն որոյ եդին երկայն գրակալ, զի ՚ի ձգտիլն ծաղր արասցեն զնա. իսկ նա ՚ի շնորհաց Հոգւոյն սրբոյ զամենայն ընթերցմունս ՚ի բեր. բան առեալ՝ առանց գրի անսխալ ասէր ստուգութեամբ: Այլ ՚ի տուէ և ՚ի գիշերի խրատէր մեծաւ Հոգեբարձութեամբ, և նոքա ոչ անային բնաւ և ոչ դառնային ՚ի մեղաց. վասն որոյ անկաւ մահ սաստիկ. զի աներևոյթքն իբրև մարմնաւոր երևեալ՝ խոցոտէին յայտնապէս զմանկունս ՚ի գիրկս մօրցն և զայրս ՚ի մահիճս, զոմանս ՚ի մէջ քնոյն և զայրս ՚ի յարթուն: Իբրև տեսին քահանայքն զսաքացնքն զպատուհասս եկեալ ՚ի վերայ իւրեանց, յայնժամ կալեալ ըմբռնեցին զսուրբ վարդապետն և եդին ՚ի բանտի ՚ի նաեմ և ՚ի ժահահոտ տեղն մի. ասելով, եթէ պատարագ արա և հաշտեցո ընդ մեզ զԱստուած՝ որպէս և ասացեր. ապա թէ ոչ՝ մեռանիս ՚ի ձեռաց մերոց: Իսկ նա պատասխանի ետ և ասէ. Ահա կրկին բարկացու-

յինք զԱատուածդ. և նոքա ոչ անսային. և անճա-
րացեալ յերկիւղէ նոցա՝ յանձն էառ մատուցա-
նել պատարագ, և եբեալ գնաց յեկեղեցին. և
յորժամ էջ ՚ի սեղանոյն ՚ի խնկարկել, յայնժամ
եբ հուր ՚ի բուրվառէն և այրեաց արս չորեք հա-
րիւր, որպէս ՚ի հնումն Նաբաթ և Աբիուդ: Եւ
խնդոյն զղջացեալ անկան առ ոտս սուրբ վարդա-
պետին, և հայցէին ՚ի նմանէ զթողութիւն, և
խոստանային զառնալ ՚ի մեղաց իւրեանց:

» Եւ յետ սակաւ աւուրց սկսան կրկին գործել
զչարիս և Թաւալիլ ՚ի յախտս պղծութեանց: Յայն-
ժամ բարկացեալ Տէր առաքեաց գազանս չարս
և այլակերպս, որ գային ՚ի մէջ գիշերի երամա-
կօք և մանէին տանէ ՚ի տուն. զպատանեակս և
զմանկտունս յափշտակեալ տանէին. և եբեալ ա-
ռաւօտուն տեսանէին արտաքս տանց իւրեանց
դիշատեալ, ոմանց զձեռս և ոմանց զոտս, ոմանց
զլուխս, և ոմանք կիսամեռ անկեալ կային արիւ-
նաթաթախ և դիահարեալ: Այլ և կին մի ունէ-
լով զմիամօր որդի՝ որ յափշտակեալ եղև ՚ի գա-
զանաց, գայ արտասուօք անկանի առ ոտս վար-
դապետին աղերսով. Արդ օգնեա տառապելոյս,
զի միամօր է ինձ. վասն զի պահեալ էի զամե-
նայն պատուհրանս քո, և արդ պահեմ մինչև
ցմահ: Յայնժամ տեսեալ վարդապետին զհա-
ւատս կնոջն նման Քանանացւոյն, յաղօթս եկաց
առ Տէր. յայնժամ գազանքն որ զանդամս տը-
ղային յափշտակեալն էին՝ աչխերև բերեալ
եդին առաջի սրբոյ վարդապետին. և վարդա-
պետան առեալ զանդամս տղային դնէր և շարէր
և ձգէր իւրաքանչիւր տեղիան. և սկսաւ աղո-
թել առ Աստուած այսպէս. Տէր Քրիստոս, որ-
պէս յարուցեր զմիամօր որդի այրւոյն ՚ի Նային
քաղաքի, նոյն զօրութեամբդ և ողորմութեամբդ
յարո զսա և կենդանացո, վասն զի անմեղ է. այլ

10477396

և տեսցեն մերձ եղեալքն զզօրութիւնս քո և գարձցին 'ի չարեաց իւրեանց: Յայնժամ եւս կարասեալ մարմինն, կցեցաւ ոսկր առ ոսկր և կենդանացաւ, և գարձաւ հոգի մանկանն և յարուցեալ կանգնեցաւ: Իսկ որ շուրջն կային էբրև տեսին զլքանչելին՝ զահի հարեալ անկան առ ոտս վարդապետին և մեղայ գոչէին. և վայվաղակի գնացեալ բերէին զդիակունս առաջի վարդապետին և աղաչէին զի յարուցցէ. իսկ սուրբ վարդապետն Յովհաննէս եկաց յաղօթս և գոչեաց ասելով. Ովքդ անմեղք են 'ի սոցանէ՝ եկեսցի նոցա բժշկութիւն. ապա թէ ոչ՝ Աստուածդ վրէժխնդիրը լեսցի ըստ հաճոյից իւրոց: Յայնժամ դիմեցին գայլք 'ի վերայ նոցա յանկարծակի և պատառեցին ականերև զբազումս 'ի նոցանէ: Եւ 'ի տեսանելն զայս ամենայն ահիւնեցան ահիւ մեծաւ, և սկսան խոտապէս մեղայ գոչել և գառնալ 'ի չար գործոց:

» Եւ յետ երից ամաց մուտացան զառաջին հարուածան, և սկսան կրկին 'ի տիրմ Թաւալիլ, ասելով, Թէ առաջին հարուածքն 'ի պատահմանէ եղև, և ոչ վասն մեղաց մերոց: Եւ գարձեալ եկին վարդապետան Յովհաննէս, և սկսաւ քարոզել. և էբրև տեսին զնա զի կրկին յանդիմանէր զնոսա, բարկացան և սկսան ասել ընդ միմեանս, եթէ է մեր քահանյէ. և խորհեցան խորհուրդ նանիր, և արբուցին նմա Թմրատեալ և Թաւիեցին 'ի խեղաց, և ապա մերկացուցին զնա և արկին 'ի վերայ սայլի, և այնպէս մերկ և խայտառակ 'ի մէջ քաղաքին շուրջ ածեալ մուննետակաւ ծայլը առնէին զնա. և ապա բերեալ կախեցին զամբիւղիւ 'ի դուռն աւագ եկեղեցւոյն, զի մատնօղք և եղանօղքն տեսցեն: Եւ յետ ժամուց ինչ անցեալ գայլք վարեցաւ 'ի ԹմրուԹենէ. և զգաստացեալ էառ զինքն այնպիսի ևերպարանօք. սկսաւ յոգոց հանել և լալ դառնապէս: Եւ լսեալ զձայնն՝

խակոյն իջուցին և բրածեծ արարեալ աքսորեցին զնա. պատուիրելով և ահացուցանելով, եթէ այսուհետև մի՛ տեսցուք զքեզ ասա, ապա թէ ոչ՝ չարաչար մեռանիս՝ ի ձեռաց մերոց: Եւ տեսեալ զայս ամենայն վարդապետին Յովհաննու՝ եւ՝ ի վերայ բարձր բլրի միոյ և անէծ զքաղաքն. կըրկնեաց ծունր ասելով. Տէր, այլ ոչ լինիմ երաշխաւոր. այսուհետև զոր ինչ կամիս՝ այնպէս արա: Եւ յանկարծակի էջ սաստիկ բարկութիւն յԱստուծոյ, և սկսաւ քաղաքն շարժիլ և տապալիլ պարսպացն: Եւ զայն տեսեալ ամենայն ոք՝ ստէպ ընթացմամբ փոյթ ընդ փոյթ բուռն հարեալ՝ ի ձեռաց ընտանեաց և զաւակաց իւրեանց՝ և տապրատէպ եղեալ վտարեցան. Թողլով զքաղաքն և զեկեղեցիս և զոսկեզօծ պալատս և զծաղկաձեւ գաշտս իւրեանց, որպէս վիճակաստանեան »:

10477396

10477396

Լ.Ա.

ԼԵՒՈՆ ՎԵՐՋԻՆ

29 Նոյեմբեր, 1393.

Ա

Ամենայն Հայոցդի որ Բարիզու քով Ս. Դիոնեսիոսի աբբայարանի տաճարին այց ելնէ և իջնէ անոր տապանատունը, չիկըրնար առանց մեծ և խոր մտադրութեան չտեսնել քնարան մը թագաւորի, թագիւ, խաչիւ և առիւծով, և վահան մը՝ յորում քանդակեալ են նշանք թագաւորութեան Հայոց և Երուսաղէմի և Լիւսինեան տան: Աչք մեկէն կու տեսնեն այս խորագիրս, Cygist Lyon, Roy d'Arménie. (Ասա հանգչի Լեւոն Թագաւոր Հայոց). և գարձեալ. Cy gist le très-noble et excellent prince Lyon de Lizingne, quint Roy Latin du royaume d'Arménie, qui rendi l'âme à Dieu, à Paris le XXIX jour de novembre, l'an de grace M. CCC. XX et XIII.

IIII

Ս յսկնքն. Ասա հանգչի մեծատոհմ և մեծապայծառ իշխան Լեւոն Լիզինեան, հինգերորդ ազգայ Լատին՝ թագաւորութենեն Հայոց, որ աւանդեաց զհոգին առ Աստուած, ի Բարիզ, ի 29 աւուրնոյեմբերի, յամի փրկութեան 1393: Հա

ուրուագրուած փոքրիկ [1] ծնօտածաղիկ անձն՝ էր յաջորդ և վերջին հսկահասակ Հայկազանց և իշխանազօր Հայպետաց. և աւելի այս նկատմամբ քան թէ իր անուանակցաց մէջ յետին ըլլալուն համար՝ կու վայելէ իրեն կոչուիլն ՊԵՐՋԻՒ: Իր անունն այլ ըստ իմաստին կըրնայինք կերպարանել ծեր Աւիւծ մը՝ վատած թաթերը գինուց և վահանաց վրայ դրած և ընկած. բայց աւիւծաբար ընկած. որուն խորշոմեալ և կռնձեալ յօնքն ու կիսաբաց աչերն՝ ոչ անվախ իրեն նայել կու տան:

Լևոն ե կամ Ջ դասեալ՝ի կարգի Ռուբինեան պարոնաց և Թագաւորաց Կիւլիկիոյ Հայոց, վերջինն եղաւ 150ի չափ Հայպետաց կամ ազգապետաց Հայոց, որոց կէսն Թագաւորական պատիւ և անուն այլ կրեցին, կէսն առանց այդ անուան և Թագի՝ մեր ազգին գլխապետք եղան, կատարեալ 40 դարուց միջոց: Ազգաց դեռ չձեւացեալ կամ չծաղկեալ կոկոնակերպ նահապետաց հետ, երբ մեր նահապետն՝ Հայկն՝ եկաւ՝ի նոյաբնակ երկրէն, Քամայ բռնաւոր Թուրան հետ երթալու՝ի Սենաար, յաբեթական գնդի մը գլուխ կեցած, հաւատարմագոյն ժամանակագրութեան թիւն էր 2625 տարի Քրիստոսէ առաջ. երբ Լևոն Ջ Քամայ ցեղին պայազատական աթոռոյն էշխող Եգիպտոսի սուլտանին դէմ՝ մինչեւ՝ի յետին հըլնալս կռուելով՝ի վերայ Թագաւորութեան և անուան Հայոց՝ գերի ընկաւ, և բազմութիւնք Հայոց Թողեալ զյետին հայրենիս՝ օտարական գնացին յարևմուտս, Քրիստոսի Թուականն էր 1375. այս երկու Թուոց գումարն կ'ընծայէ տղջ ամբողջ 4000 տարի: Զոր հազար տարի ազգի

1 Թերևս փոքրկութեանն համար կամ պզտանոք Lyonel այլ կոչուեր՝ի փառանկաց:

մը ինքնանուն և քիչ շատ ինքնուրույան պայազատութեան՝ ի մէջ հին և նոր ազգաց. — բաւական էր այդչափ ազգի մը համար՝ ի չափս Նախախնամողին ազգաց և ազանց, որ մարդկան առելծ-մանէն մինչև ցայսօր ձգուած ժամանակի մշտախտացք համարին մեծագոյն մասին վրայ՝ լարած և շարած է Հայոց ազգապետութեան գիծը, որոյ հաւատարմ շատ քիչ ազգաց գիծք կ'երևին: Ան գիծն՝ Թերևս օտարաց համար աննշան և աղօտ է այսօր. բայց Հայ աչաց լուսանշոյլ և անջինջ գիծ մ'է. կարմիր-կանաչ համար մը՝ որոյ գլուխն ի լեառն Մասիս, և վերջն յամուրն Սիս. մէկուն քով Հային կանգնած, միւսոյն՝ Լևոն ընկած: Յաւէտ քան զՀային՝ դեռ ժողովրդոց զանազանութիւն չկայ, չկան ազգք և լեզուք. յետ Լևոնի ազգային ինքնուրոյն ազգք և իշխանութիւնք՝ դեռ երեկոյան բաներ են յաչս Հայոյն. Հայն իր ազգային ինքնիշխանութեանը վերցուելէն վերջն այլ, իբրև լեզու և կրօնք՝ ունի պայազատութիւն մը, ունի որոշ տեղն և բարակ գիծ մ'այլ ժամանակին կամարին վրայ. ունի գոնէ դեռ եկեղեցական հարըստութիւն մը, որ կըրնայ ձգել և յարատևել ըզհին Հայութիւնը, քանի որ լեզուն և ծէսն մնան ի վերայ երկրի. յուսամք թէ ցորչափ մընայ և երկնքս:

Լևոն Վերջին՝ Հայոց հարստութեան եռաքինն ըլլալուն, իրմով գրեթէ մեր ազգն և աշխարհն այլ անհնչան մնալուն համար, դարձեալ, իր օտար ցեղէ ըլլալովն և օտար երկրի մէջ վախճանելովն, և իշխանութեանն առեն փայլուն և փառաք յիշատակները չթողլուն համար, չի կրնար մեծ սիրելութիւն մը ձգել ազգապանծ Հայոց վերայ. բայց իբրև թագաւոր Հայոց, և սիրող և կառավոլ Հայ փառաց և անուան վրայ, իբրև քաջութեամբ և երկայնմտութեամբ և առ հարկի գերի ընկ-

նոլ. — իբրև անաւրատ քաղաքավարութիւն ու. նոլ 'ի Թագաւորութեանն և յեռոյ, ևս և իբրև ազնիւ, ոլորմած, բարեպաշտ, հնարագէտ, մեծ ծայ և փոքուն և Թագաւորաց և աղքատաց՝ սիրելի անձ մը, — միանգամայն և իբրև քիչ մը քօղաւոր խորհրդապատ (mysterieux) անձ մը, և տարօրինակ բաղդի հանդիպող մը, արժանի եւ ղած է և ազգիս մատդրութեան և սիրոյն. հայկական յուշոյն մէջ խորատիպ անուանց մէկն է վերջինն Լևոն:

Ընդհանուր պատմութեան կամ մարդկութե նկատմամբ այլ նշանաւոր, կամ թէ աւելի որոշ ըսենք, նշանաբաղդ անձ մ'է Լևոն. և բազմաեր. տարան վիպասանութեան մը առիթ ըլլալէն աւելի, կրնայ մեծ բարոյական պատկեր կամ վարդապետութեան մ'ընծայել շատ դաս մարդկան, եթէ ուզէ մէկն ուշիւ քննել և նկարագրել իր կեն. նաց ծանօթ պարագաները: Լևոն ե ('ի կարգի համանուն Թագաւորաց մերոց Ռուբինեանց, և ջ 'ի կարգի պարոնաց և Թագաւորաց), այն տա. րաբաղդիկ իշխանաւորաց և ազգաց մէկն է՝ որ յետ ընկնալու իրենց բարձէն և բաղդէն, աւելի հանգիստ և հարուստ կ'ըլլան, և աւելի անուանի և յիշելի: Այս երկու յատկութիւններն այլ ու. նեցաւ մեր վերջին Թագաւորն իր տարագրութե. նէն ետև. Հռոմկայ պապն, Սպանիոյ, Գաղղիոյ և Անգղիոյ Թագաւորք, իրենց երկիրներուն մէջ առատապէս տուին իրեն քաղաքներ, պարտեզներ, գանձեր, պատիւներ. և որչափ ապրեցաւ՝ միշտ իրենց բարձակից, եղբայր և համբերակ սեպէին, և արքունի մեծամեծ հանդիսից մէջ վերագոյն աթոռներուն մէկը անոր կուտային: Ինչուան հիմայ Թէ իր և Թէ իրեն պաշտօնէից համար տրուած շատ հրովարտակներ կուգան դէպ ուանատանց մէջ. իր կենաց վերջն տարիներուն օ.

թագիրը, մահը, կտակը, կտակին մուրհակները պահուած են. և յայտնի մնան գերեզմանն, մահարձանն և կիսանդրին[1], գրեթէ աւելի քան զանձնային Թագաւորաց մերոց: Հոս միանգամ այլ կու տեանեմք աչխարհիս ընդունայնութեան բացայայտանը. որ շատ հեղ մեծամեծ մարդկանց՝ միայն կամ հազիւ և կամ ոչ իսկ գերեզմանը կու Թողու յետոց. այսպէս ալ մեզի այլ մեր 4000 ամեան հայոց պետաց յիշատակարանքը գրեթէ բոլորովին ծածկելով մեզմէ՝ անոնց վերջնոյն գերեզմանը միայն յերևանի Թողած է, աչխարհիս անձնածանօթ քաղքին մէջ, ի խորհրդածութիւն իմաստասէր մտաց և քաջազգած սրտի:

Բ

Որչափ ծանօթ է Լևոն իւեննաց խաղաղ արևմուտքն, այնքան անծանօթ է արևելքն: Իբրև տասնամեայ Թագաւորութեանն առեն ինչքը բրաբ (բաց ի քանի մը դժբաղդութեանց), ինչմով այդպէս ընտրելի և հաճելի եղաբ Հայոց. Թագաւորութենէն առաջ ինչ կ'ըներ, ուր էր, որպի էր. — ամեն ալ դեռ անծանօթ են մեզի, բայց ի ցեղէն կամ տոհմէն: — Յայտնի է քեզ, Հայկակ, որ մեր Կիւրիկիոյ իշխանքն նախ Պարսկաց կողմամբ պայազատէին՝ սկսեալ ի Ռուբինէ ազգականէն Գագկայ վերջին Բագրատունեաց Թագաւորի, որոյ անուամբ և Ռուբինեանք ըսուեցան. և որոյ որդիքն ինչուան հինգ վեց սերտ, 140–150 տարի իշխանապետեցին, ինն կամ տասն անձինք, որոցմէ ինն երորդն՝ Լևոն Ե առաջին Թագաւոր եղաբ Հայոց, և արտ զաբակ չունելով՝ ժառանգ և յաջորդ Թողուց իր Զապել դուստրը.

[1] Ի Թանգաբանին վերտսյլէ:

10477396

ատոր հետ պատկուեցաւ Հեթում ու՝ ի ցեղէ Հեթումեանց, ՝ի բնէ Արծրունի ցեղին. և ատոր պայազատութիւնն այլ տևեց իբրև 120 տարի՝ իրմով իրաս ազգ և 8 կամ 9 պայազատ թագաւորօք. որոց վերջինն եղաւ Լևոն Դ կամ Ե, մեռեալ յամի 1341, չթողլով արու զաւակ: Թէ այս և թէ տէրութեան տկարանալուն պատճառաւ (վասն մեծի թշնամութեան և անդադար պատերազմաց Եգիպտոսի սուլտանաց), ասկէ ետև Հայոց թագաւորութեան ժառանգութիւնն այլ, կարգքն այլ չփոթեցան. և քանի մը տարի անյաջողութեամբ թագաւորեցին Լևոնի հօրաքեռորդիքն Կոստանդին-Յովհան (Ճուան) և Կոհիտոն կամ Կի, որք ՝ի հօրէ գաղղիացի էին ՝ի Լիւսինեան տոհմէ (յորմէ էին և թագաւորքն Կիպրոսի և Երևանք Տիւրոսի). և իբրև անհաւատարիմք ազգային օրինաց Հայոց՝ ՝ի մահ դատապարտեցան. և անոնց տեղ դրուեցաւ (1346) Կոստանդին Դ, որ Թէ ՝ի հօրէ և Թէ ՝ի մօրէ Հայոց թագաւորաց կողմնական գծերէ ինչած էր. և թագաւորեց զգօնութեամբ գժար ժամանակի մէջ մինչև ՝ի 1364-5: Իր երկու որդիքն կու յիշուին, Օշին՝ ծնեալ ՝ի 1338 և Լևոն՝ յառաջ քան զ'1345: Ինչու աոնք չյաջորդեցին իրեն. — անտարակոյս կարճօրեայ մեռած պիտի ըլլան. կամ ըստ ոմանց՝ Լևոն թագաւորած է, այլ մէկէն Եգիպտացւոց գէմ պատերազմի մէջ բռնուած և Թուխով կամ խեղդով սպանուած՝ հաւատքը չուրանալուն համար: Ինչքան մնացեր է այս բանս, որ շատ ժամանակագիրք և ոչ այս Լևոնի անունը գիտեն[1]. —

1 Սխալին քանի մը նոր հայագնին Եւրոպացիք՝ որք զԿոստանդին Դ լատինացի համարելով՝ հօրը Պաղտին կոչուելուն համար, այս երկբայական Լեւոնը և մեր Լեւոնը կու նոյնացընեն. այսինքն զվերջինն Լևոն Զ որդի կ'ընեն Կոստանդնի Դ:

10477396

յայտնի նշան մեծ չփոթութեան ժամանակին և անհանգիստ պատերազմաց և հալածանաց, որ յետ մահուան Կոստանդնի դի մինչև՝ ի թագաւորութեան մեր վերջին Լևոնին տեւեցին: Այն խառնակ միջոցին՝ Թերևս ուրիշներ այլ թագաւորած լլլան, ինչպէս յիշուի և Կոստանդին մը, որպէս թէ Թոան (՝ի մօրէ) ե Լևոնի և որդի Հեթմոյ իշխանի մը: Այսպիսի բռնաբարութեան տեղն քնական էր որ Լուսինեանք այլ՝ թէ՝ ի վրէժ սպանման իրենց երկու երիք տոհմակցացն, և թէ իրաւամբք ժառանգութեան՝ ջանային Հայաստանի Թագը ձեռք ձգելու: Այսպէս այլ ըրաւ՝ ցեղին գլխաւորն՝ Պետրոս ե Թագաւոր Կիպրոսի, որ բազմութեամբ նաւուց եկաւ ափրեց ծովեզերեայց Կիլիկիոյ և նուաճեց զքաղաս՝ի պարոնայց. յորոց ոմանք ատոր, ոմանք ուրիշներու կողմնակից կ՝լլլային. իսկ հայրապետն Հռոմայ (Ուրբան ե) գրեց առ իշխանս և առ ուխտ եկեղեցւոյն Հայոց (1365, ապրիլ)[1] որ Թողլով զուրիշները՝ Թագաւորեցընեն զԼեոն այս (վերջին), զազգական Պետրոսի Թագաւորի. որ Թէ իրաւամբք մերձաւոր էր Թագին և Թէ արդեամբք վարուցն: Հայք հպատակելով հարկին և իրաւտուն՝ Թագեցին զԼեոն, նոյն կամ յաջորդ տարին. որ ինչպէս իր տասանապրին վրայ կարդացինք՝ ի սկզբան՝ հինգերորդ Լատին Թագաւոր կոչուի Հայոց. ըսել է որ քաց՝ի ձուանայ և կուխտանէ՝ երկու ուրիշ Լատինք այլ Թագաւորած են, որոց մէկն Թերևս ատենուի իրենց Պէմոնդ եղբայրն, նոյնպէս ապաստնեալ՝ի Հայոց, միւսն այլ Պետրոս, և կամ Թէ Փիլիպպոս առաջին փեսայն Զապելի Թագուհւոյ, զատեր մեծին Լևոնի, որ նոյնպէս Հայոց և իր

1 Տես զնամակն՝ի Պատմ. Հայոց, գ. 355:

խոսման անհաւատարիմ ըլլալով՝ քանոի մէջ մեռաւ։ Թողունք այս խնդիրը և գանք ՚ի Լևոն։

Զոր ոմանք ՚ի մերոց փոքր պատմչաց՝ կոչեն որդի Բդնյէն, այսինքն (prince) իշխանին, — ո՛ր տեզրոյ... Անտարակոյս է Կիպրոսի Լիւսինեան[1] Թագաւորաց հետ մերձաւոր ազգակցութիւնն, ինչպէս վկայեց Գահանայապետին Թուղթն վասն Պետրոսի Թագաւորին. որոյ որդին Ցակոբ Ա (եղբայր Բ Պետրոսի) յետ մահուան Լևոնի Ջ՝ ինք զինքը Հայոց Թագաւոր անուանեց իբրև էրդուէ ասպնձա- նի ժառանգ նորա։ Թէպէտ ՚ի հօրէ Լատին կամ Գաղղիացի, հաւանելի է Թէ ՚ի մօրէ Հայ էր, ինչ- պէս Ճուանն և Կոնիտոն. և կ՚երևի Թէ ՚ի Կիւլի- կիա այլ կեցած էր իր մայրենի արքայազարմ Հայոց քով, և ընտանի ու սիրուղ անոնց կարգաց, օրինաց և լեզուին. գոնէ Թագաւորութեան ա- տեն Հայերէն օրինօք և պաշտօնէիւք կը վարէր.

1 Լիւսինեան ազնիւ տոհմն (որ հիմայ մարած է) Գաղ- ղիոյ Բուադիէ գաւառին Լիւզինեան դղեկէն առած է ա- նունը. հնագոյն տոհմապետն կու յիշուի ՚ի ԺԻ դար։ Փը- առանկաց ոամիկն անապաշտութեամբ կամ աւանդութէ կ՚ընդունին Մելիւզին անուամբ վհուկ մը կամ ցաւեր- ժահարան, որ իր հայրը սպաննելուն համար, կ՚ըսեն, ա- մեն շաբաթ օր յօձ կը փոխուէր. իր էրիկն Ռայիմոնտ՝ կոմն Բուադիէի իմանալով այս բանս՝ արգիլեց պահեց զնա Լիւզինեան բերդին մէջ, ուր մինչև հիմայ ձիացեր է կ՚ըսեն։ Մեր Լևոնի ժամանակակից Գաղղիացի մը Ժան տ՚Առա (Jean d'Arras) անուանի վիպասանութիւն մը գրած է (յամի 1387-1394) Mélusine կոչմամբ, յորում կու պատ- մէ Լիւզինեան դղեկին սկզբնաւորութիւնը, Մելիւզինայ դէպքը, և իր երկու անդրանիկ որդւոց մէկուն Թագաւո- րելն ՚ի Կիպրոս, միւսոյն՝ որ Կիւռն կ՚ըսուէր՝ ՚ի Հայս. ո- րով անշուշտ կ՚ակնարկէ ՚ի Կուիտոնն Թագաւոր Հայոց. և ասոր որդւոց մէկն այլ, կ՚ըսէ, երկայն ատեն Թագաւո- րեց ՚ի Հայաստան, և վրան ատ ատ մատ բաներ կու պատ- մէ, որպէս Թէ յականատեսէ լսած ըլլայ։

10477396

այսպէս հաւանօրէն Լևոնի կինն այլ՝ Մարիամ դշխոյն, որ Մաճառաց Թագաւորին ցեղէն էր, և ազգական Փիլիպպոսի Տարեւնայ իշխանին՝ առևելքի կայսր անուանելոյն:

Գ

Լևոն թէ և հանճարեղ և արտաշահ մարդ էր, բայց Կիւրիկիոյ գրեթէ քայքայեալ Թագաւորութիւնը յոտին պահելու համար՝ իրմէ վեր և իրմէ դուրս այլ ոյժ և հնարք պէտք էր, որ չգտաւեցան. և գրեթէ անկարելի այլ էր այն նուաղեալ Թագաւորութիւնը կործանմանէ ազատել. վասն զի մէկէն աւելի զօրաւոր թշնամիք կամ հակառակք կային անոր: Նախ այլազգեաց թշնամութիւն, որոց գլխաւորք էին Եգիպտոսի և Ասորւոց սուլտանքն. ասոնց թշնամութիւնն կամ ոխութիւնն հին և արմատացեալ էր: Կիւրիկիոյ դիրքն այս կողմանէս վտանգաւոր էր մեր Ռուբինեանց. որովհետև մէկ կողմէն դրացիք ունէին (առեն մը) Ղօնիայի հզօր սուլտանները, որ փոքր Ասիոյ մեծ մասին տէրած՝ միայն մեր Հայոց Պարոններէն կ'արգիլուէին ինչուան Միջերկրականին եզերքը ձգելու իրենց իշխանութիւնը. մէկ այլ կողմէն՝ ինչուան այն ծովեզերքը կը հասնէր Եգիպտոսի սուլտանին զօրութիւնը, շատ հեղ Ասորւոց կողմէն, երբեմն այլ նաւով յարձակելով 'ի Կիւրիկիա: Առաջին պարոնայքն և Թագաւորքն մեր շատ հնարագիտութեամբ և քաջութեամբ դէմ կեցան Իկոնիացւոց, ինչուան որ Հեթում Ա յաջողեցաւ Թաթարաց զանին օգնութեամբ տրկարացընել անոնց իշխանութիւնն այլ, Բաղատացի վայ վանին այլ: Եգիպտոսի կողմէն այլ բաւական ապահովութիւն ունէին մերքն, քանի որ Լատինք Երուսաղէմի կու տիրէին և Ասորւոց ու Պաղես-

աւնոս մէջ իշխանութիւնին կոս պահէին. իսկ երբ անոնք վերցուեցան, և Թաթարք այլ՝ կէս մը իրարու մէջ բաժնուելով, կէս մը մահմէտական կրօնքն ընդունելով՝ իրենց վախը և ուժը կորուսին, Եգիպտոսի սուլտանք երբեմն անոնց հասատար դիմամարտ կ'ելնէին, երբեմն հաշտութիւն և միաբանութիւն կ'ընէին, որով մերոնց վիճակը կասկածելի կ'ըլլար: Իսկ երբ այս ձդ դարուն կիւսէն եաև Թաթարք գրեթէ բոլորովին քաշուեցան յարևմտեան Ասիոյ, և Օսմանեանց նախահայրքն սկսան յառաջ գալ հանդարտօրէն տիրապետելով, Եգիպտոսի սուլտանք հանդերձ Դամասկոսի սուլտաններով (որք երբեմն մէկ լշխանութեան տակ այլ կ'ըլլային), առաջին հզօր տէրութիւն եղան Ափրիկէի և Ասիոյ սահմանակից կողմերը, որոց մէջ կը փակուէր Կիւրնիկիա:

Ասոր ամրութիւնն էր մէկ մը ծովն, մէկ մ'այլ ծովային քրիստոնեայ տէրութեանց օգնութիւնն և անոնց հեռաւոր նպաստն. բայց Հայք բաւական նաւային ոյժ չունելով՝ շատ հեղ չէին կրնար այլազգեաց նաւատորմիղը վանել, անով շատ անգամ իրենց մեծ և ամուր նաւահանգիստն Այասանոց ձեռքն ընկաւ և աւերեցաւ. Քրիստոնէից կողմէն այլ շատ օգնութիւն չգտան. վասն զի ոմանք (Վենետկեցիք, Ճենովացիք) իրենց վաճառականութեան զբաղած և շատ հեղ իրարու հակառակորդ և թշնամի՝ մերոնց մեծ շահ մը չէին, թէ ոչ և պնաս. ոմանք այլ (ինչպէս Գաղղիացիք, Անգղիացիք) երբեմն ատակով կ'օգնէին, զօրք խառնել այլ իսոտանային, բայց ոչ երբէք կըրցան խառնել, թէ Ճամբու հեռաւորութեան համար, թէ իրարու մէջ կռիւ ունենալուն: Հին կարևոր Հիւբրնկաչ (Ոսպիթալի) և Տաճարական (Դամպլուն) ասպետքն այլ նուաղեր էին, և ոմանք բոլորովին վերցուած հեռացած 'ի սահման-

10477396

Նաց Կիւլխիոյ. կու ծնար եկեղեցւոյ գլուխն, որ
լքուև հայր հաստատակաց քրիստոնէից կու գԹար
Հայոց վրայ. մանաւանդ լաւ տեսնելով որ անոնց
փոքր Թագաւորութիւնն էր քալը արևմտեան
քրիստոնէութեան նախամարտիկն կամ նախա-
պարիսպ պատուարն ընդդէմ անքրիստոնեայ ազ-
գութեանց արևելից. ուստի Թէ՛ եկեղեցւոյ և Թէ
արևմտեայ Թագաւորաց օգուտ էր Հայոց օգնա-
կան ըլլալն. և այս բանիս համար ամանք երկայն
Ճառեր և գրքեր այլ գրեցին այն առեն առ Պապն
և առ Թագաւորս. որոց մէկն այլ սեպհական է մեր
Հեթում Թագաւորին պատմիչը: Բայց ոչ Հայոց
վերջին Թագաւորաց առաջ առաջ աղաչանքն և
սիրած դեսպանին կըրցան յարևմտից օգնութիւն
մը գտնել, բայց ի տակէ, խոստմունքէ և քաջա-
լերութենէ, և ոչ Պապին առ նոսա ուսուած յոր-
դորն, վասն վերոյգրեալ պատճառաց: Որոց վրայ
հարկ է սեպհականել քիչ մ՛այլ կրօնական խնդրոց
յուզմունքն Հռովմայ և Սոյ մէջ, զոր զայրացու-
ցին պետպէս սխալ տեղեկութիւնք կամ սեպհորդ
պահանջմունք, յամառութիւնք և հակառակու-
թիւնք: Ակզբնուս Թէ՛ եկեղեցական և Թէ քա-
ղաքական գլուխքն՝ մեծաւորութեամբ, տեսու-
թեամբ կամ Թղթակցութեամբ ընդ գլխաւորացն
արևմտեայց՝ բաւական խելամուտ եղած էին, և
երեսից կոլմանէ դժարութիւն մը չէին տեսներ
համաձայն միաբանութեան ընդ արևմտեայց՝ կա-
րևոր խնդրոց վրայ, զորս արդէն շատ հեղ ժողո-
վով այլ ընդուներ և հաստատեր էին. բայց ոմանք
՝ի կանխակալծ և անխելահաս եղեանաց և՝ի ժո-
ղովուրդէն՝ ոչ միայն դեռ խորշէին յօտարաց,
մերթ անպատճառ մերթ պատճառաւ, այլ և ի-

10477396

ջունէին, երկիւղին մասամբ մը՝ պատուհասական օրինօք՝ իշխանաց ձեռքն ըլլալով. Ա. Լեւոն ու Հեթում Թագաւորաց կարողութիւնն և ճարտարութիւնն այլ էին՝ որ ինչուան 60000 զօրք գումարեն և դէմ ելնեն Թշնամեաց. ուստի պէտք էր հինայ պաշտպանողական հնարքով՝ ի Թշնամեաց փախչիլ, կամ ապաւինիլ ամրոցներու մէջ, ինչպէս որ երբեմն շատ հեղ մեր Լեւոնն այլ:

Սակայն բնական ապաւէն կամ օգնական մ'այլ կունար ունենալ զԹագաւորս Կիպրոսի, անոնց ազգակցութեամբն. նոյնպէս Լատինաց ըլլալն և հաւատոց կողմանէ անկախութիւնն այլ մեծ օգուտ էր երեն. բայց ժամանակն զայս այլ բանի չբերաւ. որովհետև այլազգիք Կիպրացոց այլ Թշնամի էին, Պետրոսի յարձակմանն համար երեց երկնչեցուն վրայ. որոյ վրէժն հանել ուզելով Եգիպտացիք՝ յարձակեցան (1366) երկու Լուսինեան Թագաւորութեանց վրայ այլ (Հայոց և Կիպրացոց). որք ոչ միայն երբորե՝ այլ և ոչ ինքն երեց կըրցան օգնել: Ոմանք կու սեպեն Թէ այս Եգիպտացւոց ի Կիւլիկիա վազելուն առիթն էր՝ որ բազմաւթիւն Հայոց Թողուցին երկիրնին և նաւով փախան Յունաց կողմերը, ի Հռոդոս, ի Մելիտինէ, և այլն. Կիպրացիք այլ իրաւամբ Ս. Պատրն չանցին հաշտութիւն խօսիլ երեց կղզին վազելնեերուն հետ. և այսպէս երկուքին այլ այս անգամ առանց շատ մեծ վնասու՝ կեռ գարձան զնացին զԹշնամին: Անկէ ետքն այլ Կիպրոս իր ծովապատ ամրութեամբն և իր Թագաւորաց տարբեր վարչութեամբն ու արևմտեայց հետ հաւատոյ միութեամբն կըրցաւ դեռ դարմ մ'այլ դիմանալ այլազգեաց դէմ. բայց Կիւլիկիոյ և Հայոց Թագաւորութեան վախճանին մօտեցեր էր երեց տիեզերիս Թշնամեաց հարուածներով. որք գրեթէ ամեն տարի յարձակելով հոն՝ սրով և հրով կու

10477396

մաշէին կ'աւրէին զաշխարհքը, զնչխանս և քեր-
դաստրս կու ցրուէին. Թագաւորն երթալով կու
միայնանար, իշխանուհիքն և զօրքն կ'ամբո-
խուէին. կամաց կամաց կու մարմրէր 300 տա-
րուան ուսուքինեանց չահն. ուժով հով մ'այլ քա-
ւական էր զոլորովին անցընելու զայն, և Քրիս-
տոնէից անօգնական Թուլած նախապարհսիկը՝
վկայնելու. որոյ հետ Հայոց Թագն և ազգասե-
տուԹիւնն այլ պիտի ընկնէր ու ծածկուէր:

Սակայն պէտք է խոստովանիլ, մանաւանդ Թէ
հռչակել 'ի պարծանս Լեռնի և 'ի փառս ազգիս,
որ եԹէ իր կողմանէն այլ քնչ մ'անխոտոր-
Թեամբ և ԹուլուԹեամբ այն ակարուԹեանը և
վատնդին հատաւ, բայց ոչ վատուԹեամբ և ան-
ձարակ յուսահատուԹեամբ Թագը և զէնքերը
Թողուց՝ իրմէ շատ ու շատ անգամ զօրաւոր Թըշ-
նամւոյն ձեռքը. և Թէպէտ չեմ կրնար այս վա-
ռաց հասկնալ բոլոր մեր ազգային Կիւլիկեցիա՝
որք արդէն սկսաեր էին ցրուիլ հեռանալ 'ի Կիւ-
լիկիոյ (որպէս երբեմն իրենց նախնիքն 'ի Մեծ
Հայոց, Սելջուկեանց յարձակման առեն), ա-
կայն՝ մէկ մասն երկրագոյց հաւատարիմ կեցաւ իր
Թագաւորին, Թագաւորն այլ անոնց իրաւանց և
ազգային պատուոյն: Ոչ միայն պաշտպանողական
հնարիւք, այլ և դէմադէմ պատերազմով զօր-
նուէցան ընդ եգիպտական և դամասկոցի բանա-
կաց զանազան անգամ, բոլոր Լեռնի տասնամեայ
ԹագաւորուԹեան առեն. Թէպէտ և մէկ կողմէն
իրե առնէին քաղաքներնուն այրիլը՝ կ'ապաս-
նէին բերդերու, անկէց հալածելու զՔրիստոնէին և
նորէն բնակարաններին շինելու, և երբ բերդերն այլ
կ'առնուէին, սեպի ամուր բերդեր ու լեռներ
կ'ելնէին: Այս կերպ կռուելն, վիրեղք ու զհայ-
րենիքը պաշտպանելն՝ ոչ միայն Լեռնիս առեն,
այլ և անկէ առաջ, գուցէ Թէ անկէ հոգն այլ

տևեց. և անշուշտ կէս դար մը քշած ըլլայ Կիւլի-
կեան Հայոց կառուիլն և դիմանալն ընդդէմ գարա-
կան սպառնացեալ յարձակմանց Եգիպտացւոց,
մինչև խափան իւրեանց ցրուելոյն ու նուաճելն:

Դ

Դիպուածներուն վրայ ցաւ մ'այլ սեպելու է
այն եաքին և բոլոր ծդ դարուն մերայնոց հանդի-
պածներուն չխիտուիլը յազգային պատմչէց՝ կար-
գաւ և ոճով: Մեր պատմչաց պատուական չարն
հոս կու գադրի. յետ Սմբատայ սպարապետի՝
որ Կիւլիկիոյ և իր եղբօր (Հեթմոյ Ա) և անոր
որդւոյն պատմութիւնը ժամանակագրօրէն հա-
մառօտած է ցվերջին քառորդ ծդ դարուն, և յետ
անոր շարունակողին, յետ Հեթմոյ պատմչէն՝ որ
մինչև՛ի ծդ դարուն առաջին քառորդը կու հաս-
ցընէ զայն, չեմ գիտեր ազգային պատմիչ մը Կի-
լիկիոյ տանն և Թագաւորաց գործոց, բաց՛ի քա-
նի մը տարեգրութեաց և յիշատակարանաց, ու քա-
նի մը հեռաւոր վարդապետաց (Մեծ Հայոց կամ
Ղրիմոյ) կարճ ու իսանութ գրուածներէն. ո-
րոնց նման իսաւն և հակասական են արևմտեայց
գրուածքն ալ այս դիպաց նկատմամբ: Յաւալի
նշանք անհանգստութեան և շփոթմանց ժամա-
նակին ու ատեպ աւերման և աւարման Կիլիկիոյ:
Թէպէտ ես չեմ յուսահատիր որ օր մը անծա-
նօթ պատմիչ մ'այլ յերևան ելնէ այն կողմերէն,
մեր յետին Թագաւորաց պայծառ կամ խաւար
օրերը մեզի լաւ ևս յայտնելու:

Ահա այժմ գոհ ըլլանք, Հայկակ, որ գոնէ քա-
նի մը յիշատակագիրք և տարեգիրք մեզի կ'ա-
ւանգեն՝ առանց երկար պարագայից, որ ինչպէս
քանի մը նշանաւոր և կարևոր ազգաց վախճանին
պատահելը է՝ մեծ և ուժով պատերազմով մը

դէմ կենալ հզօր և բռնաւոր Թշնամւոյ, և զէնքն
'ի ձեռին ընկնիլ ու նուաճիլ. և ինչպէս Թեւրևա
հանդիպեցաւ մեր հին Հայկազանց այլ, որոց յե-
աւինն Վահէ երբեմն նիզակակից Դարեհի ընդ-
դէմ Մակեդոնացւոյն, և յետոյ «ընդվզեալ յՈ-
» ղեքսանդրէ՝ մեռանի »[1], այսպէս եղաւ մեր ռու-
բինեան հարստութեանն այլ. և ոչ որպէս զՆե-
շախունեացն՝ իշխանաց վաճառ անձնապատու-
Թեամբ և ախրանենգութեամբ, կամ Բագրատու-
նեացն՝ պէսպէս մատնութեամբք:

Յիշատակագրաց զրուցքէն կ'երևի Թէ Լևոն
ջուա հինգ այլ և այլ անգամ ու տարիներ զար-
նուած է Եգիպտացւոց հետ, և մեծ պատերազմ
մ'եղած է յամին 1369, յորում Եգիպտացիք ա-
ռաջնորդութեամբ եղբօր սուլտանին՝ Շահարօղ-
լուի՝ Կիւլեկիոյ լերանց դժուար անցքերէն նե-
մուան. Լևոն իրեն նիզակակից և սպարապետ զո-
րաց ունեցաւ անձ մը, որոյ անունն անգամ ան-
ծանօթ և անսովոր է բոլոր Կիւլիկեցւոց պատ-
մութեան մէջ, և սովորագոյն է Վրաստայոց ու
մանաւանդ Օրպելեան տոհմին մէջ (ԺԱ-Դ դա-
րերուն). — Լիպարիտ: Լիպարիտ յետին սպարա-
պետ է Հայոց, վարդանանման քաջութեամբ և
նահատակութեամբ. որ իր տիրոջ դիմաց Հայ
հայրենեաց և Թագին վրայ կռուելով մինչև'ի յե-
տին շունչն՝ յաղթութեամբ յառաջեց Թշնամեաց
խումբերուն մէջ, և հոն ծածկուեցաւ նետերու
հարուածոց տակ. իր մահն՝ յաղթութիւնն այլ
հետը տարաւ. հարկ եղաւ որ յետ քաշուի Լևոն
իր բանակին միացորդովը, և հաշտութեան պայ-
մաններով՝ այն անգամ այլ յետ դարձընէ Լի-
պարիտայ արքն տալրոյ Թշնամին:

Ինչպէս այս պատերազմիս ուրիշներուն դէպ-

1 Խորենացի, Ա, ԿԱ:

քեռն այլ էիպատմեր մեզի ազգային գրիչն, այս-
պէս և Վիպարիտայ քաջագործութիւնքն ու հը-
նարքն. պատմութեան մէջ փոյլակի մը պէս կ'ե-
րևի և կ'անցնի Վիպարիտ, բայց նախախնամու-
թենէ ծապեալ՝ պայծառ և բարեբաստ փոյլակի
մը պէս. բարեբաղդաբար պատմըչին համառօտու-
թիւնը կամ լռութիւնը՝ երկբայութենէ և տա-
րակուսէ կ'ազատէ և կու հաւատարմացնէ, կու
հռչակէ, կ'անմահացընէ ազգային երգիչն. — օրհ-
նեա՛ըլլայ [1]. որ հեռաւեալ գովք կամ ողբս գրեր
է՝ հայրենասէրը, կարճ և տեղ տեղ (միջին ջորս
տունքն) բանաստեղծական ոգւով: Հայկակ, կար-
գա՛, և գոհացիր:

Հոգւովըդ տուրբ եա եւ ամբիծ.
Զքեզ էր ընտրեալ Տէր ի յերկինից.
Պարծանք եղեր քրիստոնէից,
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վիպարիտ:
Անճամբըդ քաջ Սամփսոն էիր.
Յորժամ Ճօշանըդ հագնէիր՝
Թուրքն ի յահէդ դառնար մոխիր.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վիպարիտ:
Սրեգական նըման պայծառ,
Երեսըդ լոյս էր կամար.
Բարքըդ բարի, խօսքըդ շաքար.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վիպարիտ:
Բնութեամբ բարի դէմ աղքատաց,
Լըսող էիր վարդապետաց.
Քո բանդ՝ յամեն երկիր գոված.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վիպարիտ:
Զանճնըդ տուիր վան օրինաց.
Մէն կանգնելով հազրի գիմաց.

1 Երգոյս հեղինակն է աշխոյժ երգիչն Յովհաննէս Թլկուրանցի, որ և Սայ կաթուղիկոս եղաւ ԺԵ դարուն վերջերը (1489-1525):

Ֆո աուրըզ շատ արտեր եւաց.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վխտարիտ:
Դու հազարաց դէմ պահատան.
Մարդ չէ աեսեր քեզնիկ նըման,
Ա.յս հոլածինքս որ յերկրի կան.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վխտարիտ:
Սըսայ երկրիս ասող լուսաուս,
Կանգնող էիր յամէն ժամու.
Թուրքն ի յահէդ ասրսէր մահու.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վխտարիտ:
Ա.յն չար պահինն որ քեզ հասաւ՝
Ֆեզն օգնող ջըկայր բընաւ.
Անճնըզ՝ կարմիր պոյն ներկեցաւ.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վխտարիտ:
Զայն չարաչար մահն որ աեսար,
Կակիծ է մօրն որ դուն ծընար.
Ասաղ ըզքեզ բերան հազար,
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վխտարիտ:
Սըսայ երկրին պաղչա ու ծաւ,
Գոյնք ի գունաց ծաղկունք որ կայր՝
Չաւաչանօք առին զնրար.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վխտարիտ:
Կաթողիկոս եւ վարդապետ,
Սուրբ քահանայք առնն ի հետ՝
Շատ արտասուօք արտէրն էրեա.
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վխտարիտ:
Հնաբնակն հոլմըն հիմիկ՝
Սարգիս՝ յիշող եղաւ քեզնիկ [1].
Դուն սիրն էիր Հայոց՝ մեզնիկ,
Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Վխտարիտ:
Ի Աստուծոյ անուանն օրհնած

1 կու յիշէ Ս. Սարգսի համար շարականին ըսածն. « Աշխատասէր Հայոց մեծաց՝ դիմեալ ի մէջ երկրի ի հիւ- » սիսոյ, հողմն հարաւոյ ». և այլն:

Ո՛ր անըսկիզբն եւ անվախճան,
Ո՛ր ուժ երեւո քաջ Լևսպարային
Եւ զօրացոյց զիւր սուրբ ծառային։
Ի սուրբ Սարգիս քաջին նըմման,
Ի սուրբ Թորոս, ի սուրբ Վարդան
Ջան ըզՄուշեղ այլ իսիտ յաղթող
Ջան ըզՏրդատ Հայոց արքային։
Պատերազմիլ եւիր հափային (?)։
Ամեն տարի տան ու քրան.
Ինքն ըզԹուման հալածանէր
Ափիւն հաներ գետեր Ջիհան [1]։

Ե

Լևսպարեայ նահատակութենէն երկու տարի ետև նորէն յարձակեցաւ սովորական Թշնամին յանօգնական երկիրն Կիւլիկիոյ. Լևոն իր մնացեալ սակաւաւոր պարոններով և զօրքերով դէմ ելաւ իր պարտքը կատարելու, և գոնէ ուշացը նելու համ պահպանելու անոր ջարկը, երբեմն պարնուելով երբեմն փախչելով. մինչև սակայն այլապէս՝ ամանք անոր ետևէն ընկնիլ և հալածել, և ամանք անոր Թագաւորական քաղաքը պաշարել. զոր և առին յետ երկար ընդդիմաւթեան և սով ձգելու, և շատ աւարով ու այրելով՝ քաշուեցան անկէ և ուրիշ քաղաքներէ ու բերդերէ։ Լևոն այլ ստիպուեր էր ա-

1 Կ'երևի Թէ երգիչն դեռ կու ջարաւնակէր. մենք այսչափս գտանք։ — Վերջի երեք տան չէնքն համ ոճն տարբեր է առջիններէն, իբրև յորդորակ համ վերջաբան։ Եւ քի տան առջի տողի ետքի բառն անծանօթ է. իսկ իմաստն է, ամեն տարի տան քսան անգամ պատերազմի կ'ելլէր, բիւրեր կու հալածէր, և արիւն կու թափէր Կիւլիկիոյ ծանօթ Ջիհուն գետոյն պէս յորդառատ։

մուր տեղ մը ապաստանելու. ուր և պահպանած մնաց, կամ՝ ի գլուխ Թշնամեաց պաշարեալ, և կամ կասկածելով անոնց դարանակալութենէն: Այս ծածկուելն երկար և տևական ատեն քշած կ'երևի. և ուր և ինչ ըլլալն մինչև հիմայ իսկ անծանօթ մնացեր է. այնպէս որ այն ատեն՝ աներևոյթ եղած, կամ մեռած կըրած կարծուեցաւ. մինչև նոյն ինքն Թագուհին Մարիամ յուսահատած էրկանը կեանքէն, այրաբար և սիրաբար սկսաւ մտածել աշխարհքին և ազգին փրկութիւնը: Ինչքան արժանացաւ տիկնութեան ազգի և մայր հայրենեաց ըսուելու, որքան որ դժուար առթի և ժամանակի մէջ կու չանար ապրեցընելու զազգն և զերկիրն: Մարիամ այլ փառօք և քաջութեամբ եղաւ վերջին Թագուհի Հայոց: Խորհրդակցութեամբ հաւատարիմ իշխանաց՝ դեսպան ղրկեց զՅովհաննէս արքեպիսկոպոսն Սսոյ (որ սովորաբար արքունի քարտուղարը էր) և զՄանուէլ ոմն ազնուազգի սպասեալ որդի, առ Փիլիպպոս խնամին իւր՝ ի Սիկիլիա, և առ արքայազն հայրապետն Հռովմայ Գրիգորը թ, խնայցընելով Կիլիկիոյ վտանգաւոր վիճակը և օգնութիւն խնդրելով, նոյնպէս Փիլիպպոս այլ գրեց առ Պապն աղաչելով որ հայրաբար հնարի օգնելու Հայոց Թագուհւոյն:

Պապն տեսնելով արևմտեայ տէրութեանց խաղն և խառնել վիճակը՝ տարակուսեցաւ. ի վերայ այսը ամենայնի անհոգ չեղաւ գրելու առ դուքսա Վենետկոյ և Ձենովայ, և առ կարդապետս աստեաց երուսաղեմի և Հռոդոսի, որ ձեռքերնէն եկածին չափ օգնեն Հայոց. նոյնպէս Անտիոքայ անուանեալ իշխանին այլ գրեց (որ այն ատեն Կիպրոսի Թագաւորութեան խնամակալ էր), խնամք տանելու իրենց խնամի Հայոց Թագուհւոյն. Փիլիպպոսի այլ խրատ տուաւ, որ

գրէ և յորդորէ զՀուսովիկ Թագաւորն Մահմատայ՝ օգնել իրենց ազգական Թագուհւոյն Հայոց:

Այս օգնութիւններէն աւելի ապահով օգնութեան ձեռք մ'այլ մահմետական էին Հայք, որոց դեսպանն՝ արքեպիսկոպոսն Սիս՝ իմացուց Պապին. և էր արևմտեայ Թագաւորացանց մէկը փեսայացընել Մարիամայ, որ գոնէ իր հայրենի երկրին ոյժը՝ օժիտ բերէ Հայոց Թագուհւոյն: Ասոր արժանաւոր գտաւ Պապն՝ զՈթոն դուքսն Պուրկունդիայ. որ կորիճ և լաւ անձ մ'էր, միանգամայն և ազգական շատ ազնուաց: Գրեց աւ սա Սրբազանն. իսկ արքեպիսկոպոսն Սիս՝ ուզեց անձամբ այլ երթալ խօսիլ հետը, որպէս զի եթէ չկարենայ՝ ուրիշ մ'ընտրէ և իմացընէ Թագուհւոյն: Ոթոն՝ ուրիշ ակնկալութ Թագուհւոյ մը խոստացեր էր սիրտը, և փեսայացաւ Նէապօլսոյ դչխոյին. բայց Պապն գտնել իրեն յորդորական պարտք դրաւ՝ գոնէ յօգնութենէ ջընջելու զդչխոյն Կիւլիկիոյ: Այս յորդորեալ օգնութեանց մէկն այլ չհասաւ Հայոց. Իտալիոյ երկու մեծ ծովազօր գաւառներն՝ որք մերոնց վերնայարձեալ. և անգամ մ'այլ մրկապատ երկինքէ՝ արև ծագեց Կիւլիկիոյ:

Բայց այս արևս արդէն խոնարհեր և մօտեցեր էր ի մուտս: Հազիւ երկու կամ երեք տարի այլ

ՃԱՏՑ Լևոն ՝ի վերայ գահուն Հայոց, հօգալոյ իւր առնլը և երկիլը, և գրգեալ իւր մեծասիրտ զուարճակին ու սերունդքը: Յամին 1375 եպիսկոպոսի և ամենակալի գունդեր՝ առաջնորդութեամբ եղբօր սուլտանին՝ վերջին ուժերնին և վերջին թափերնին Լևոնեանց ատեն վերայ. առին զմայրաքաղաքն Սիս յետ երկար պաշարման: Ժամանակակից մը այսպէս յիշատակագրէ. « Ի պԻդ (Թուին) » բարկացաւ Աստուած ՝ի վերայ քաղաքին Սի» ոյ, ու սպարեցին զբերդն անպատմելիքէն, ու » մինչուր ՝ի յոսկիլ ժԶ (6), ու առին զբերդն » օրն ուրբաթ, ոչ այլ իրայ՝ քանց ՝ի սովոյ. որ » մարդոյն մի ցորեն՝ գՃ (300) գր. էր ՝ի գլա» վեր. որ կերան կատու վ'էշ. ու այս սատ (սատ) » էր յԱստուծոյ. յոպպա ծովացեալ մեղաց մե» րոց մտանեաց զմեզ ՝ի ձեռս Թշնամեաց մերոց: » Ո՛վ տեսոյր զմեր խաչերոյն արհամարհանքն, » ու զԱստուածաշունչ գրվոյն կարսել. զսուրբ » տեղանացն կործանելն... »:

Այս անգամ այլ Լևոն եկաւ Թշնամեաց դէմ. բայց ոչ զԽպարխա ունէր սպարապետ և ոչ առնեան օգնական. վերջն անգամն էր որ հայկական գունդն նիզակ կանգնեց դէմ իր ատեր կործանողներուն. յետնիզակին վահանը դրաւ կուրծքին՝ պարթեւաբար յետ քաշուելով երեան ՝ի Թշնամին, և ամրացաւ ՝ի լերինս, ՝ի տեղի հեռաւոր, օտար և անուրեք:

Վերջին Հայոցեան և Թագաւորն այլ իր արքունի և զինուորական պարտքը կատարելէն ետև, յայտնի մահուանէ փախչելով՝ ՝ի բազմաթենէ Թշնամեացն, իր Թագուհեաւ և Փիլիպա (կամ Ֆիլի) դստերաւ և անոր փեսային Կոռիկոսի Շահան կամ Շահտա իշխանաւ, քաշուեցաւ Տօրոսի լերանց ամրագոյն տեղը, ՝ի բերդն Կապանայ, որոյ կոչմանէն հիմայ Կիւլէկ պօղազը կոչին. և ու-

10477396

լիշ անպատճառութեան պէս դէմ դնելով պաշտպանելոյ՝ սպասել կամ անոնց հեռանալուն, կամ անոնց պաշտպան և հնարք սպառելուն. և այս եռքինս եղաւ: Յետ ինն ամիս չարակրութեամբ հաճելութեան, և յետ զամենայն ուսեալն պաշար սպառելու, մինչև զմիս և զկաշի ձիոց, Լևոն՝ էր և ընկերացը կենաց խնայելու խոստմունք առնելով՝ի պաշտպանէն, անձնատուր եղաւ իրեններովն՝ի գերութիւն, ի կապանս, յօտարութիւն եգիպտական Գահիրէի և՝ի բանտ. այլ և՝ի նեղութիւն, ի սպառնալից չարչարանաց և մահու, վասն չուրանալոյ զՔրիստոսէ:

Զ

Բայց թէ ինչ և թէ իւրքն իրենց արժանի հաստատութիւն և համբերութիւն ցուցին երկար տարիներ. զիրենք գերող իշխանն այլ՝ տուընութեան հանելով և յիշելով խոստմունքը՝ մահուան սպառնալիքը վերուց. բայց ոչ բանտարկելութեան նեղութիւնը և տխրութիւնը, և ապագային անստուգութիւնը: Քանի մը տարի Լևոն և Մարիամ վերջին Թագաւոր և Թագուհի Հայոց՝ իրենց նախորդաց և պաշտօնէից պակութեան պարտքը քաշեցին. ամեն կորստեան մէջ անկոխուած պահելով սրտերնուն մեծութիւնը և տուրբ հաւատոց յոյսը, բարեպաշտութիւնը միխիթարուեր յանմխիթարուճ անդ. ուրիշներէ զատ յիշելով Թեոդիս իրենց նախանին՝ զ Լևոնը, որդին և Հեթմոյ, որ նմանապէս պատերազմի մէջ գերի ընկնելով (հարիւր տասն տարի առաջ), յետոյ ազատելով և վերկանգնելով հօրն՝ ազատեր էր: Բայց Թագուհին Մարիամ ետեսաւ իր սիրելեաց ազատութեան օրը, Թէ և իրեն Թոյլ տուուեցաւ բանտէն ելնել. բանտին հետ կենաց կապն ալ կտրեցաւ.

հաւանօրէն գերութեան արտաքսուքին չդիմացաւ, և դեռ Լեւոն՝ ի բանակ եղած աեւեն՝ ինքն բոլորովին ազատեցաւ մահուամբ, և թաղեցաւ Գահիրէի Հայոց եկեղեցւոյ մը մէջ:

Լեւոնի մեռաց մէկ հաւիկ ալխիթարութեն, միանգամայդ դուստրն Փիլիպա, որ փոխանակ իր պալատան պատշգամին երէն լսելու միջերկրական ծովուն ալեաց ղբօսանքը և հին կառիկեան քարայրներուն զարմանալի ձայները, կու լսէր դաժան շղթայից շրնչելը: Իրինն Շահան՝ քան զծնողն աւելի իր սիրոյն ու հաւակին արբշռան պարտք սեպելով իր որոջին և անելոջ փրկութիւնը՝ հինգ տարիէն հնարք մը գտաւ բանակն փախչելու, և Լեւոնն Թղթեր առնելավ՝ բերաւ աւ Թագաւորս արևմտից, Թէ ոչ անոր երկրին և Թագաւորութեանը՝ գոնէ գլխուն ազատութիւնը մուրալու: Շահան Թղթերուն հետ բերանացի պատմեց Հայոց Թագաւորական ան քաշած վտանգները՝ սկսեալ իրենց գերութենէն, և ամենուն սիրտը կու շարժէր: Բայց ամենէն աւելի Կլեմէս կամ Րոպերտ գերապատիւն Ալինեան՝ վառուեցաւ ի ջանս փրկելու զՀեթում, և գրեց աւ Թագաւորս Քրիստոնէից. յորոց պատրաստպոյնք գտան Սպանիացւոց Թագաւորքն, Յովհաննէս՝ Կաստիլիոյ և Պետրոս դ՝[1] Արագոնի. գրեցին աւ սուլտանն Եգիպտոսի, փրկանք խոստացան և տուին:

Յետ եօթնամեայ գերութեանն՝ ազատութիւն գտաւ Լեւոն. եւս ի բանտէ և յաքսորանաց

1 Մաթէոս Պարիսեցի պատմութեան մէջ հրատարակեց (գ, 759,) զԹուղթ Պետր. դ. աւ. սուլտանն, գրեալ յամ 1380, սեպտ. 3. ապանիարէն: Նոյնն գրեց և աւ զոքանչ եգիպտացւոց. այս Թուղթս այլ հրատարակեց ուրիշ մը (Bofarull):

(1382), և փութացաւ առաջքն երախտեաց չնորհակալութիւնս մատուցանել առ միակ պատճառն ազատութեան, առ Ազատարարն ամենայն աշխարհի. և գնաց իրեններեօքն ի տուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, երկայն ատեն կենալով և պտըտելով յուխտ սրբազան տեղեացն. և այն ատեն կրցածին չափ և յետոյ այլ առատ տրօքք պատուեց զանոնք. մանաւանդ որ, եթէ սատյգ է աւանդութիւնն, իր Թորոս անուամբ որդին (որ չկիշուիր առաջ ի պատմութեան) մեռաւ հոն յԵրուսաղէմ, և հայրն աւանդելով գնա այն տուրբ հողուն, Ս. Յակոբայ Հայոց մեծ տաճարին հիւսիսակողմը եկեղեցի մ՚այլ շինեց և կիշատակաւ որդւոյն անուանեց Ս. Թորոս[1]: — Ահա սրբազան տեղիքը և կիշատակքը այնքան սիրեց հեզահոգի տիկինն Փիլիպա՝ որ ջուզեց անկէ հեռանալ. Թերևս ըսաւ Լևոնի, Գնա յարևմուտս, և եթէ յաջողիս նորէն Թագաւորութիւնդ ձեռք ձգելու՝ ես այլ կու գամ. ապա թէ ոչ՝ Քրիստոսի տուրբ անօրէնութեան տեղեաց պղտիկին ճնալով՝ ի հասարակաց արքայութեան անոր և քեզ հետ Թագաւորեմ:

Է

Ատանկ մեծ և արտաքուստ պարտաւորութեամբ մեկնեցաւ Լևոն միայնակ[2]. և գարձաւ իրեն բաբերար և բարեկամ մարդկանց այլ շնորհակալ ըլլալու. նաւեց եկաւ նախ ի Կիպրոս իր մերձա-

1 Շինութեան Թուականն կ՚ըսուի ՊԼԵ, 1386:

2 Լևոն իր պանդխտութեան ատեն և իր վերջի տարիներն այլ ինչուան ի Յունաց երկիրն ճանապարհորդած է. արդեօք չէ՞ եկած անգամ մ՚այլ իր դուստրը տեսանելու, եթէ արդարև կ՚ապրէր նա յԵրուսաղէմ:

ւոլ մաեր[ման] տեսուԹեան: Անշուշտ ոչ առանց խոլ և խուլ հառաչանաց նշմարելով անկէ՝ իր երբեմն տանամեայ տուտպանոք Թագաւորու-Թեան աԹոռը, Կիւլիկիոյ եպերքը. և դարձեալ Հռոմերական պանդըխտին (Ոդիսեւսի) պէս՝ արտասուա աչքերը և ընԹացքը յարևմուտս ուղղելով, ալեցաւ նախ առ քահանայապետն[1] գոլոմանոք շնորհակալուԹեամբ. անկէց առ ազատուԹեան մեծագոյն միջնորդն՝ Պետրոս Թագաւոր Արագոնի, և Յովհաննէս Կաստիլիոյ: Այս ազնիւ և մեծանձն Թագաւորս՝ իբրև Թագակից եղբայրաբար ընդունեցաւ զԼևոն, և յորդորեց այլ իր երկիրներուն մէջ արքայաբար տպրելու. և անոնց մէջ ազնուագոյն մասը, հիմակուան աշխարհին մայրաքաղաքը՝ գեղեցիկ Մատրիտը՝ ըսաւ Լևոնի տարցուած և աԹոռ. բոլոր անոր շրջակայ սահմանաց այլ ազատաբար տիրելու՝ ցոլշապ տալի. և անուանեց զինա Տէր Մատրիտոյ, Վիլլա-Էհալոյ և Աստուխարայ: Մատրիտցիք իրեն շնորհաւորուԹեան և հպատակուԹեան նուիրական խաւրեցին (2 Հոկտ. 1383). Լևոն ալ իշխանուԹեան հրովարտակ մը հանեց (19 Հոկտեմբերի), և այն տեղն տիրուԹիւնը պահեց մինչ 'ի մահ. նորոգեց Մատրիտոս արքունի պալատը, ԹէԹ և քիչ բնակեցաւ անոր մէջ: Մինչև հիմայ պահուի 'ի գետանս Սեկովիոյ քարաքին Սպանիացւոց՝ հրովարտակ մը, զոր Լևոն տուաւ Մատրիտեցոց նոյն քաղքէն (յամին 1389) շնորհելով անոնց ինդրած ազատուԹիւնները. նաև Մատրիտցիք գործեալ խնդրեցին նրմէ, ինչպէս

[1] Այս առեն Հռոմայ հայրապետն էր Ուրբանոս Զ. բայց յԱվինիոն այլհակառակաԹոռ պապ մը կար, կղեմէս Ե. Լևոն կ'երևի ԹէԹ նախ առաջնոյն՝ յետոյ երկբարդիա այլևկաւ, բայց հաւան չէր այս երկպառակուԹեան:

կաստիլիոյ Թագաւորէն այլ խնդրեր էին, որ յետ Լևոնի՝ Մատրիտ նորէն կաստիլիոյ Թագին դառնայ: Լևոն ատոր համար այլ հրովարտակ մը գրեց յամին 1391: Կաստիլիայէն անցաւ՛ի Նաւարրա, յայցելութիւն կարոլոսի Ե՛ Թագաւորի, որ մեկ այլ Թագաւորաց պէս պատուով ընդունելով զԼևոն՝ ընծայեց անոր արծաթէ գեղեցկաշէն աման մը (nef) մէջը 2000 Արաւանի ֆլորին դրած, 20 ֆլորին այլ տուաւ Լևոնի նուիրակին. 15 այլ իրեն հետ եղող ծաղրածուին կամ ձեռնածուին (yuglar, jongleur)[1]:

Սպանիայէն՛ի Գաղղիա անցաւ Լևոն (1385) առ Թագաւորն Կարոլոս Զ, Թէ՛ շնորհակալութեան իրեն խոստմանցը և բարեկամութեանը, և Թէ հնարք և օգնութիւն բնտրելու նորէն կիւլիկիոյ գահը հաստատելու: Նոյն բանը խնդրեց և՛ի Ռիքարտ Բ Անգլիոյ Թագաւորէն: Երկու Թագաւորքն այլ իրենց հետ եղող ծաղրածուին կամ ձեռնածուին ընդունեցան զինքը, բայց փոխանակ անոր օգնելու՝ իրենք կերպով մը իր օգնութիւնը և ճարտարութիւնը ուզեցին, իրենց երկուքին մէջ երկայն հակառակութիւնը և կռիւը դադրեցնելու համար, որով առաջուց այլ էին կըրցած օգնել անոր. Լևոն բնական արտաշահութեամբն, և իր անձնական կամ ազգային շահուն սիրով՝ առէք առէք երկու Թագաւորաց և մայրաքաղաքաց կուդիմէր. և անով շահեցաւ անոնց բաւական հաւատութիւն, իրեն այլ Թէ ոչ հին Թագը՝ գոնէ Թագաւորական կեանք մը: Վասն զի ոչ պակաս քան զՅովհաննէս ընդունելութիւն ըրաւ Լևոնի կայսրը այլ. որ և մեծ հարկինք մ՛ըրաւ Հայոց Թագաւորին, իր աներութեան բոլոր մեծամեծներէն

1 Անոնք կու պատմէ Ֆրուասար հին ժամանակագիրն Ֆռանկաց:

հրաւիրելով: Երբ ասոնք հետաքրքրութեամբ կու հարցընէին անոր դիպուածները, և արևելից վիճակը, մանաւանդ Յունաց կայսրութեան և Թաթարաց բռնակալութեան, և աւելի մոտ դրութեամբ այլ կու լսէին, Լևոն՝ թէ զանոնք հաճեցընելու համար թէ ինքզինքը՝ լաւ և երկար տեղեկութիւն ուսաւ Թաթարաց գանին և ե. գիպտոսի սուլտանին վրայօք, և անոնց իրեն ըրած թշնամութեանը և աշխարհքը աւերելուն. նա և իսր ու լուսաւոր քաղաքական նախատեսութե իմացուց՝ որ Յունաց տէրութեան վտանգը ոչ այն. չափ այս մեկէն է կամ մեկայլէն, հապա երբոր մը՝ որուն այնչափ ծանօթ չէին. և էր նորահաս տատ Օսմանեան պետութիւնն, որոյ գլխապետն Մուրատ-Պէկ (այսինքն սուլտան Մուրատ որդի Օրխանայ) շատ կարճ, զօրաւոր և իսհեմ մարդ էր. ուսկից գանն և սուլտանն (Եգիպտոսի) անգամ կու պատկառէին. իսկ նա դեռ կու իննայէր անոնց երկիրները կոխելու՝ իրեն հաւատակից ընելնուն համար: Այնուհետև, կ'ըսէր, Մուրատ-Պէկ պիտի առնու գԿ.Պօլիս՝ եթէ չփութան արևմտեան թագաւորները դադրեցընելու և շատ զօրք Թափելու յարևելս. նոյնպէս այլ պատերազմն երկպառակութիւնը վերցընելու, որ այլազգեաց այլ արհամարհելի կ'երևէր, և անով զարևմտեայս բաժանեալ տեսնելով՝ էին վախեր անոնցմէ: Իսկ ինքն Լևոն այս վիճակին մէջ շատ փափագելի կու տեսէր որ Մուրատ տիրեր իրեն երկրին (Կիւլիկիոյ). վասն զի, կ'ըսէր, Մուրատ-Պէկ մեծահոգի և առատաձիրտ մարդ է, միայն հպատակութիւն կ'ուզէ յիշխանաց, և կու Թողու որ ամենքն իրենց երկրին տիրեն: Այս այլ աւելցուց Լևոն, Թէ Մուրատ-Պէկ միայն ընդ Փրանկս կու սիրէ յարևմտեայց, և կու զուարճանայ երբ անոնց վրայօք լսէ, միշտ հարցընելով

ձանապարհորդաց: — Իսկ իր կորուսած թագաւորութեան վայ՝ երբ նորէն հարցուցին, Լեւոն համարձակ խնայուց որ առանց արեւմտեայց օգնութեան անկարելի էր ձեռք ձգելն. և թէ միայն կաթիկոս անառիկ բերդն ազատ մնացեր էր հոն ձենովացոց ձեռքը [1]:

Ա յս խօսքերով և ուրիշ պատմութեամբք Լեւոն զոլոր ունկնդրաց սիրտը շահեցաւ. թագաւորն քաւ մեծամեծաց թէ պէտք է պատուեմք և հանգիստ պահեմք զթագաւորն Հայոց, ինչպէս իրեն և ինձի կու վայլէ. ինչուան որ յաջողութեի գլուխնեմք զօրօք և զինուք անցնիլ յարևելք՝ և նորէն իր երկրին վայ թագաւորեցընել զնա: Հրամայեց կարծես որ հաւատակաց գանձէն ամէն ամիս 500 ֆր. տրուի Լեւոնի (այն աւետուան ֆրանգն ոսկի էր). և հիմայ այլ մէկէն 5000 ֆրանգ, իբեն կամ կարապետը պատրաստելու համար: Իբեն բնակութեան տեղ այլ Ս. Դիոնիսեայ աբեղայութեանին մէջ Սէնդ-Ովան (Saint-Ouen Saint-Audoin) կամ Ս. Անտոն մեծ պալատնէն, որ և Noble maison անուանեցաւ: Ա յս եղաւ Լեւոնի հաւատաց բնակութիւնն իր պանդխտութեան աւեն. յորում ամեն արքունի հանդիսից մէջ կու մտնէր կ'ելնէր, աւելի քան զաւելի սիրելի ըլլալով իր հիւրընկալաց:

Բայց իր գլխաւոր ինդիրը յաջողցընելու համար՝ պէտք էր Անգլիոյ թագաւորին սիրան այլ շահիլ. որուն՝ կ'երևի թէ Անգլիացիք առջի բերան քիչ մ'ընդդիմացան, Փրանկաց դէմ աւերութեան և պատերազմին պատճառաւ. և պատմչաց տարաձայնութենէն որոշ չիմացուիր՝ թէ առջի անգամ 1385ին վերջերը ինչպէս հոն գա-

1 Որ էր 'ի Saint-Antoine փողոցին, և թագաւորանիստ պալատին դիմաց:

ցեր և դարձեր է. բայց յաջորդ տարւոյն սկիզբ-
նեըը նորէն գնաց Գալէէն՝ի Տուվր անցնելով. ուր
Ռիչարտայ հօրեղբայրքն բանակով զօրաց պահա-
պան կեցեր էին, և իրեն հետ մարդ դնելով խա-
րեցին Թագաւորին: Ռիչարտ առանձին ընդունե-
լութենէն եաւ՝ իր խորհրդականաց ժողովին ներ-
կայացաւց զԼևան՝ անոր խնդիրքը լսելու համար.
խորհրդականք կասկածելով որ Կարոլոսի Թեզա-
դրութեամբ եկած է նա՝ քիչ մը դժարեցան, և
Կանդուրբերեայ արքեպիսկոպոսն կերպով մը մե-
ղադրեց իրեն՝ զինեալ մարդիկներով գալը: Ռի-
չարտ իրրև Լևոնի սիրոն առնելու համար շատ
և Թանկ բաներ ընծայեց, զոնդք չընդունեցաւ
Լևոն, բայց՝ի մատանիէ մը որ 500 ֆրանգ (ոս-
կի) կ՚արժէր. շուտով դարձաւ՝ի Գալլիա, ու
պատմեց Կարոլոսի իր բանագնացութիւնը. զոր
իրրև լինքն իր գլխուն հատարակաց բարւոյն հա-
մար ըրած էր, և ոչ՝ի խնդրոյ նորա, և այսպէս
այլ խմացուցեր էր Անգլիացւոց: Կարոլոս իմա-
նալով անոնց ծանրատրտութիւնը՝ սկսաւ նորէն
պատրաստուիլ յԱնգլիա վազելու: — Բայց Ռի-
չարտ նորէն խորհրդածելով՝ զինչաւ Լևոնի բարի
խրատուց, և մեկէն հրովարտակ հանեց խօսելու
հաշտութեան վրայ, վանն փառաց Ստուծոյ և
գնոյ մարդկութեան և վանն շնորհաց Լևոնի Թա-
գաւորին Հայոց. (et auxi à les instanz prières
et requestes, qui nous ont este faites par *no-
tre cousyn, le roi d'Arménie*). և Լևոնի երախտեաց
համար այլ տարեկան Թոշակ կապեց (1386
փետր. 3) 1000 լիրայ. իրեն բնակութեան տեղ
մ՚այլ: Որոց շնորհակալութեան և խնդրոց յա-
ջողութեան համար՝ նորէն գնացեր է Լևոն՝ի Լոն-
սոն, ինչպէս Ռիչարտի պանապան հրովարտակ-
նեըն և գրեըն կու յայտնեն, որոց մեկով (18 մար-
տի 1386) կու պատուիրէ՝ որ ազատ Թողուն զգ-

Լևոն 40 ձիաւորով և ուրիշ պաշտօնէից եր-թալ գալ իր երկրին մէջ. Լևոնի այլ կող գրէ (12 մա-յիս) որ ինչուան 100 ձիաւորով կարենայ պատ-սիլ Յունգլիա մինչև նոյն տարուան վերջերը. գալ ձեալ հրովարտակաւ պատուիրէ (24 հոկտ.) որ հազարապետն կամ տաճարապետն (magister hospitii) Լևոնի՝ Յովհան Ռոսպեան Johannes de Rusp) կարենայ ազատութեամբ գալ հինգ մարդով՝ և վեց ձիերով, և՝ աղեղամբք և 24 փե-տրաւոր սլաքօք. քանի մ'օր ետքն (28 հոկտ.) ուրիշ գիր մ'այլ, որ հազարապետն կարենայ ա-ռանց մաքսի մտցընել՝ ի Գալղիոյ Յունգլիա 150 ափտոր գինի՝ Լևոնի մարդկանց համար. նոյնպէս գիր մ'ազատութեան Լևոնի սենեկապետին հա-մար (8 նոյեմբ.): — Թագաւորին հօրեղբայրն Կլոպերրի դուքսն այլ մեծ պատուով և սիրով հիւր ընդունեցաւ զԼևոն իր պալատին մէջ:

Լևոն այս երկու թագաւորաց հաշտութեան համար կրցածն ընելէն ետև՝ պարապ ժամանակ-ները ուրիշ կողմեր այլ կ'երթար, ինչպէս յիշե-ցինք՝ ի Սեկովիա գտուելն յամի 1389: Նոյն տա-րին մեծ քաղաքական և արքունի հանդէս մ'ե-ղաւ՝ ի Բարիզ (20 օգոստ.) ի պատիւ թագու-հւոյն. կոչնոց առեն, յորում շատ արքայազուն հիւրք այլ կային, զԼևոն բազմեցուցին թագու-հւոյն քով:

Ատոնք ալէկ, բայց Լևոն իր գահուն վրայ չէր. Գալղիոյ և Անգլիոյ հաշտութիւնն այլ չյաջողե-ցաւ. գոնէ շատ ուշ: 1391ին մեծ ժողով մ'եղաւ Յամիէն քաղաքի Գալղիոյ վրան հաշտութեան. ուր եկեր էին Անգլիոյ գեսպանքն, հօրեղբայրք թագաւորին. հոն էր և մերս Լևոն. երկու ազ-գաց իշխանքն վրայ իսկեցին ետև՝ կարծես իսկե-ցաւ Լևոնի թագաւորութեանն համար այլ. Անգ-լիացւոց գեսպանքն խոստացան զայն այլ յիշե-

ցընել իւրեանց Թագաւորին: Երկու տարի վերջը՝ (1393) գարնան ատեն նորէն հաշտութեան պայմանագրութիւն կ'ըլլար ի Գալէ, իսկ ը Կարոլոս յԱպրվիլ էր. հոն եկաւ Լևոն Ցուենոց երկրէն գառնալով, ուսկից գալու ատեն հեռուէն անգամ մ'այլ, և վերջին անգամ, ի մայրն մօտեցած արևու պէս, ողջուներ էր իր հայրենեաց և արքայութեան սահմանները (Կիւլիկիա), չնչխեալով և յետ իբր 20 տարուոյ ոտքը ներս դնելու. վասն զի իմացաւ և իմացուց որ այլազգիք լսուեր են հոն, և Կառիկոս բերդն միայն դեռ ազատ մնացեր էր ի ձեռս քրիստոնէից:

Զայս լսելով նորէն վառուեցան շատ Գալլիացիք՝ և զէնք ու նշան խնդրէին երթալու հոն յօգնութիւն Լևոնի. և կու ապատէին ժամ մ'առաջ հաշտութեան հռչակուելուն: Եւս առաւել Լևոն (անգէտ իր ապառնալ ժամանակին), քանի մ'այլ ևս նորէն փութացաւ դնաց ի Ժոլոնէ դեսպանաց, որք էին երկերկու հօրեղբայրք երկու Թագաւորացն, ի Լուսինկէն՝ Գալէի մօտ: Հոն վերջին արտի Թելադրութեամբ խօսեցաւ իր և Հայոց Թագին վերականգնելուն համար: Ախտանդամ գեսպանքն և մանաւանդ Կլոտըվըի դուքան՝ աւելի տաքութեամբ ընդունեցան Լևոնի խնդիրքը, և աւելի հաւանականութեամբ խոստացան. Լևոն այլ աւելի մեծայոյս գարձաւ. վասն զի հաշտութեան պայմանքն երկու կողմին այլ հաճոյ կ'ըլլային. և քիչ ատենէն իւրեանց Թագաւորաց առնելով՝ ձեռնադրեցան կինքեցան, զինադուլ և հաշտութիւն երկու Թագաւորութեանց համար: Թեև բնա երկու Թագաւորներէն աւելի այս հաշտութեան վրայ զուարճացողն՝ պիտի ըլլար անոր միջնորդն՝ Լևոն, Թագաւորն և Թագաւորն Հայոց. բայց.... աւա՜ղ. գրեթէ հաշտութեանն հետ կընքուած էր և Լևոնի կեանքն:

10477396

Ը

Տարի մը և աւելի առաջ (1392 յունվար 20) Լևոն իր կասկը գրեր էր Յոհան ոը Ֆոլքվիլ Գալ-ղիոյ արքունի մուրհակաց գլխաւորին ձեռօք. յո-րում յետ յանձնելոյ զհոգին առ Աստուած՝ նախ կոչ պատուիրէր որ մարմինը Թաղուի 'ի վանս նորահաստատ Կելեստինեան կամ Երկնային (Cé-lestins) անուանեալ կրօնաւորաց 'ի Բարիզ. և եթէ անունք չուզեն՝ ուրիշ վանք մը. և վրան պարզ ձերմակ զգեստ մը հագցընեն, գլուխն և ոտքն բաց Թողուվ. գագաթը վերցընեն 12 ազգաւոք, չորս այլ չահակիր ազգաւք, ամենքն այլ ձերմակա-զգեստ: Յետոյ կոչ պատուիրէր իր ունեցած պարտ-քերը վճարելու. և ապա զանազան գումարներ կոչ տահմանէր այլ և այլ եկեղեցեաց և վանից. իր Թաղուելոյ եկեղեցւոյն այլ կոչ Թողուր բո-լոր իր մատրան սպասքը, որպէս զի իր հոգւոյն համար աղօթեն: Վերջը կոչ պատուիրէր որ մե-նելուն պէս՝ բոլոր այս պանդխտած երկիրներուն մէջ ունեցած տացուածքը չորս հաւատար մա-նեաց բաժնուի. առաջինն որուի աղքատաց և վերոյի-շեալ բարեպաշտութեան տեղեաց. երկրորդ մասն որուի իր Թաղուելոյ եկեղեցւոյն, ուր ամեն օր իր հոգւոյն համար մէկ երկու պատարագ մա-տուցանեն. երրորդ մասն որուի իր մէկ օտարա-ծին որդւոյն՝ կի կամ կիւյոդ կոչուած, որ դեռ տղայ էր, և անոր դաստիարակութեան ծախքն հոգալէն ետև՝ երբ քսան տարուան ըլլայ՝ դրա-մագլուխն իրեն յանձնուի. իսկ եթէ նա քսան տարիէն առաջ մեռնի՝ աղքատաց որուի: Իսկ ընչից չորրորդ մասն բաժնուի իր ամեն ազգա-տրացը, ուր որ ըլլան: Եւ այս ամեն բանս կա-տարել կոչ յանձնէ իր սեռնեկապանին և հաշ-

բանեան: Իսկ ընդհանուր կամ բարձր կառավարութիւն կ'ապահովէ որ ըլլան (բաց ի Գաղղիոյ Թագաւորէն), Թագաւորքն Անգլիոյ, Կաստիլիոյ և Արագոնիոյ, զորս իրեն հաճիկրտակ (cousin) կ'անուանէ:

Ի 29 Նոյեմբերի 1393 տարւոյն՝ Բարիզու Դուռնէլ (Tournelles) բառած պալատին մէջ՝ պանդխտութիւնն և կեանքը կատարեց Լևոն Զ, վերջին Թագաւոր Հայոց. և Թագաւորական պատուով ու հանդարկաց ոգով յուղարկեցաւ յեկեղեցի վանաց Ելինեանցն, զարերարն բազմութիւն կարօտելոց և բարեկամն Թագաւորաց: Իր պաշտօնեայքն և պատուաւորքն ամենքն այլ Ֆերմակ հագած՝ անոր որոշած ալքատներուն յուղարկաւոր գնացին. իրեն այլ Ֆերմակ հագուցեր էին, ոչ իր ուզած խոշոր լաթուին, այլ արքունի բեհեզով, Ֆերմակազարդ անկողնի վրայ դրած, գլխուն քով այլ դրած ոսկի Թագ մը: Հին աւետնեբէ աղերսութիւն էր Հայոց Թագաւորաց՝ ոչ միայն ի կեանս՝ այլ և ի մահուն ապիտակազգեաց եւիլ. այնքան գերազանց սեպուած էր Հայոցն առաջի Ժողովրդեան: Եկեղեցւոյն աւագ սեղանին քով կանգուն տակ պատին մէջ հատուած դրին Լևոնի դամբանը սև մարմարիոնէ, որոյ վերայ հանգուցին իր չափով արձանն Ֆերմակ մարմարէ՝ արքայական նշաններուն: Հոն 400 տարի հաւատացեալ ննջեցելոց քունը քաշեցին եաև, անցեալ դարուն հոգերը Փրանկաց քաղաքական մեծ շփոթութեան առեն, արբանիզ ձեռք՝ ինչպէս ուրիշ Թագաւորաց՝ այսպէս Հայոց վերջին Թագաւորին հանգիստն այլ խռովեցին. խոյան և դամբան վեր ի վայր եղան. դարական խաղաղացեալ ոսկերքն՝ ժամանակէն առեալ՝ երբ նաբարութեան խաղալիկ եղան. Կիւվիկիոյ Թագաւորաց Թշնամի Ֆէօլէմէնեռուն ջրածը՝ աշ-

10477396

խարհիս ամենէն բարեկիրթ կարծեցեալ ժողովուրդն ըլլաս. այսքան իրարու մօտ են կիրք և կրթուԹիւն: Կենօքն հալածեալ, հանգիստ վախճանելու, յետ մահուան այլ իր հալածանքը կրեց Լևոն: Բայց դարձեալ բոլորովին անբասիր չեզաւ. ինայիչ ձեռք ազատեցին իր դամբանը, և տարին Թանգարանի մը մէջ դրին, ուսկից յետոյ՝ ի խաղաղալ երկրին՝ Փրանկաց Թագաւորաց միացեալ նշխարօք և տապանօք տարին զետեղեցին Ս. Դիոնեսիոսի հոյակապ վանաց տաճարին տակ, ուր որ ականատես եղած՝ քեզ այլ ցուցի, Հայկակ: Հոն է մինչև ցայսօր Հայոց Վերջին Թագաւորի Լևոնի մահարձանն իր ահ և անկողնովն, իր արքունի նշանօքն և արձանագրուԹեամբ, որպէս և առնես. բայց նշխարքն ոչ.:

Լևոնի երկու գլխաւոր բարեկամքն և պաշտպանքն՝ Ռիչարտ Բ և Կարոլոս Զ՝ իննամով հոգացան անոր կտակը կատարելու. և իրենց վկայուԹիւնին համ անդորրագիրքն այլ դեռ կուպահուին՝ ի դիւանս: Ասկից այլ յայտնի կ'երևի այս երկու Թագաւորաց մեծարանքն և սէրն՝ ի վերայ Լևոնի, և ատոր աջակցուԹիւն, սիրելն և անձնանուէր քնաւորուԹիւնն. զոր սիրեմ ես, Հայկակ, հանելու չքնաղագոյն կամուրջ մը Գալէի վրայ ձըգած ընդ մէջ Գալլիոյ և Անգլիոյ, ուսկից անցուց Լևոն այս երկու մեծ և նախանձընդդեմ ազգաց խաղաղուԹիւնը: — Արդեօք այսպիսի բարեկամ վոխարէն մը պիտի ունենայ Լևոնի սերունդն կանելու ազգն ուրիշ անգամ մ'այլ: — Փրանկաց Թագաւորն որ երկարակեաց եղաւ յետ Լևոնի, անոր Թոռնած գահին վրայ այլ խնամք ցըցուց, և իր մահուանէն տարի մ'առաջ (1421) հաճուԹեան Թուղթ մը գրած է առ ժողով երիցանց Սուսան քաղաքի՝ զԿիւյոդ իրենց եկեղեցւոյն կանոնիկոս ընտրելնուն համար. վասն զի այս ժա-

առնգա Լևոնի եկեղեցական վիճակ ընտրեը էր, և յառաջ 'ի Պրի (Brie) ատկաւապատեա էր եպած [1]:

Իսկ Լևոնի բուն հարազատն և միակ նշխարը իր և Հայոց արքունի տան որբացեալ և այրիացեալ դուստրն Փիլիա, ըստ աւանդութեան, վախճանեցաւ Յերուսաղէմ, որպէս նուիրական սիրուհի՝ Հայ հայրենեաց արբազան կրակին մնխտից վառ հանելով, և աքանչելի խելամտութեամբ քան զքնաղ հաւն փիւնիկ, այն ամէնացեալ կայծակը խորհըրդաբար խառնելով՝ Քրիստոսի կենդանաթաղ գերեզմանին անմահարար նշուլից հետ:

Ա յսպիսի են, Հայկակ, համառօտ յիշատակք Լևոնի վերջնոյ: Աւերտք է մեզ հոս իրմէ եւս եւ իր երկրին և ժառանգութեան անցքը քննել. այլ այսչափս հարկ է ըսել Հայոց Թագաւորութեան վերջօք, որ Լևոնի մահը լսելուն պէս՝ Յակոբոս և Թագաւորն Կիպրոսի իբրև ազգական և ժառանգ Լևոնի՝ պատկեցաւ անոր Թագին այլ, և անուանեց զինքը Թագաւոր Կիպրոսի, Երուսաղէմի և Հայոց [2]. այս անուն անցաւ իր յաջորդաց այլ մինչև 'ի յետինն, որ է դշխոյն Կատարինէ՝ դուստր Գառնարոյ Վենեատկեցւոյ. սա անժառանգ ըլլալով յամին 1489 տուաւ զկղզին 'ի Վենեատկեցիս, և ինքն այլ մեռնելով 'ի Վենեատիկ (1510) իր գերեզմանին վերայ այլ Թողուց ոսկեքանդակ գրով

1 Ըստ ոմանց երկու էին անհարազատ որդիքն Լևոնի, մէկն եկեղեցական, միւսն զինուորական. բայց կտակն զմէկ միայն յիշէ:

2 Արդեօք զսա՞, Թէ մանաւանդ զնոյն ինքն զԼևոն կ'իմանայ մեր նախ ծանօթութեան մէջ յիշեալ վիպասանն Լիւսինեանց, ըսելովն, Թէ մինչև ցայսօր, (որ է 7 օգոստոսի, 1394, ինն ամիս յետ մահուն Լևոնի), Հայոց Թագաւորքն Լիւսինեանց նշանները և մականունը կրեն:

Հայոց սիմնուելեան անուանը: Բայց երկի առաջ Յակոբոսի Թոռն Յովհաննէս գ Թագաւորն՝ որ նաեւոր մանչ զաւակ չունելով, յետ մահուն իր դուստրն Գարլոդա՝ որ այրի մնացեր էր 'ի Թագաւորէն Փորտոգալի, վեց եօթն տարի Կիպրոսի (և անուամբ՝ Հայոց) Թագուհի եղած էր. և երբ Յակոբ ի անհարազատ որդի գ Յովհաննու հալածեց (1464) զԳարլոդա, ան իր իրաւունքը սըւաւ (յամին (1482) առ Կարոլոս ա դուքս Սաւոյայ Իտալիոյ. այս պատճառաւ ատոր յաջորդքն և ժառանգք (որ հիմա Թագաւոր կոչուին Իտալիոյ) իրենց իշխանական պատուանուանց մէջ կու հանրեն և զանուն Թագաւորի Հայոց: — Հաւանական է որ ատոնցմէ առելի մերձաւոր ժառանգք կամ իրաւատեարք կային 'ի Կիւրիկիա 'ի ցեղէ Հեթմեանց և Կոստանդեանց. և Թերևս ոմանք փորձած այլ ըլլան իրենց իրաւունքը ցուցընել. այս անտարակոյս է որ շատ իշխանք և պարոնայք դեռ Լևոնէն գար մ'եռք այլ՝ ազատօրէն իրենց բերդերուն կու տիրէին [1]. ինչուան Սիս մայրաքաղաքն այլ նորոգուելով՝ գրեթէ անանց ձեռքն էր. և անանց հետ այլ պատերազմելով առաջ Տուղլատրցի կամ Ջիւլգաթուեան Շահսուար պէկին Մարաշու՝ յամին 1467. քանի տարի մը վերջը Օսմանեան սուլտանք սիրեցին ինացեալ բերդերուն և ամուր տեղերուն, բաց 'ի քանի մ'ամուր տեղեաց և հասարակութենանց Հայոց, որոց նոր և յետին դէպքն՝ հիմայ ծանօթ են ամենուն:

1 Վերոյիշեալ վիպասանն կ'ըսէ, Թէ յետ մահուան պայազատին Գուիտոնի՝ իր պայազատքն շատ նեղութեց և սրտմտեցուն տակ ընկան, և ինչուան հիմայ այլ կու տեէ. Et sachiés que ses hoirs ont eu depuys moult affaire, eomme il appert encores au temps present, et en ont eu moult d'anuys et de pestilence, comme a apparu et encores appert.

10477396

Արևմտեայք այլ փորձեցին կերպով մը երեսից խոսամոնքը և պարտքը կատարել առ Լևոն. երկու տարի յետ անոր մահուան՝ 3. կոմս Նըվերսյ (Nevers) և ուրիշ ազատ Գաղղիացիք զօրագլուխ եւ գնացին յօգնութիւն Թագաւորին Մաճառաց, որ կու խոստանար նախ Յունաց օգնելու, և յետոյ Լևոնի երկիրն այլ ազատելու. բայց Նիկոպօլեայ քով (՝ի Բուլղարս) յաղթուելով՝ի սուլթան Պայէզիտայ (1395, Հոկտ. 27), լուեցին ամենայն այգպիսի յոյսք և մտածութիւնք:

10477396

10477396

ԿԲ

ՅԻՄԻ

Յ Գևկտեմբերի .

Ա

« Ընկալ, ով աստուածասէր և գթասէր Հոգի, մեծդ
» ըստ մարմնոյ և բարգաւաճ ըստ ոգւոյ, ծիրանածինդ
» ՅԻՄԻ, զքաղձալին քո, երկամբիք ձեռին մեղապարտիս
» Յովհաննու եպիսկոպոսի կրսերս եղբօր Հօր քո. որով
» յԱստուած եւ յաստուածայինն խոկացիս միշտ. եւ
» տրտմեալ սրտի քո սփոփանս տովաս արասցես. գիտե-
» լով՝ զի սեփական է մարդկան նըժդեհութիւն և պան-
» դխտութիւն և փորձանք: Որոց անդորրը տացէ ձեզ՝ որ
» ամենահնար է »:

Ահա վայելուչ և արտառուչ յիշատակարան՝ զոր հոս իր ակզբնադրէն օրինակեալ տեսանես և կարդաս, Հայկակ, հանուած է Յովքայ և Սոլոմոնի գրոց օրինակէ մը, մեզմէ 600 տարի առաջ գըրուած. զոր եա երբ առաջին անգամ կարդացի, երկար կանգ առի: Ան գրոց երկու մեծամեծ անունաց և աստուածաշունչ հեղինակներն՝ (Յոբ և Սոլոմոն) յիրաւի մատցս մեծ մասը կու գրաւէին, բայց անոր առաջին ատացողն՝ զսիրտս կու գրաւէր: Վասն զի ըստ անուամբ վկայութեան իր արքային և մերձաւոր անձին՝ այն ատացողն, այն

պրեթէ դէռ մեզի անծանօթ Ֆիմին՝ մեր անցեալ Թագաւորաց մէկուն, դուստր է եղեր, և իր կեն. նաց ամէնէն զգալի երևոյթն այլ՝ փրփրել օդին. և ոչ այսչափ միայն, այլ և ապտակները և գըլա. ւէր հոգի մը՝ կու վառէ եղեր այն սիրտը: Ախապի. ան սրտի մը հանդիպիլ և զանց ընել՝ սիրտ չունե. նալ է: Զոր ու քար արձանի կուռը մը, գաւազակ մը, մատ մը՝ իր փորուածքին ճարտարութեամբ կու յափշտակէ կրթուած աչք ու միտքը՝ առ ձարտարապետն և առ քուն գալափար պատկե. րին. իսկ նշանակը այսպիսի սրտի մը՝ ոլքան ա. ւելի սիրալի և արբազան պիտի ըլլան զգաստ հայ. րենասիրաց. մանաւանդ եթէ գուշակեն որ այն սրտին տրամութիւնն՝ կենօքը չափ քչեր է, թէ և երկնաւոր յուսով կու քաջալերուի եղեր:

Ես չվախցայ և չեմ վախեր նաև Յունայ մը քով կարեկցութեամբ և զարմանօք տեսնել այդպիսի Ֆիմիկ մը. վասն զի եթէ այն համբերաղաց նախապիտն [1] ամեն տեսակ ցաւ ու զրկանք կրեց եօթը տարի, վերջը 170 տարի այլ վայելեց զբարիս երկրի՝ 'ի մէջ բազմութեան զաւակաց, թոռանց և թոռնորդւոց, զի « Տէր աճեցոյց զՅոբ... և եառ Տէր » կրկին քան որչափ ինչ էրն յառաջագոյն Յո. » բայ 'ի յաճախութիւն... օրհնեաց զվերջինն Յո. » բայ քան զառաջինն. և էին ի նմա ինչք նորա ոչ » խորք 14000, ուղտք 6000, լուծք եզանց 1000, » և այլն. և վախճանեցաւ ծերացեալ և լցեալ աւուրբք »: Եւ եթէ իմաստուն Սողոմոն (առանց Յոբայ պէտ վշտակրելու) լաւ ճանչցաւ և վկայեց թէ ամենայն ինչ ունայնութիւն ունայնութեանց է, սակայն չծածկեց այլ՝ թէ « զամե. » նեան զոր ինչ խնդրեցին աչք իմ՝ ոչ զրկեցի

1 Ախապէս անուանէ զՅոբ՝ իմաստասէր կաթուղիկոսն մեր Յովհաննէս:

» Ի նոցանէ, և ոչ արգելի զներա իմ յաւիտեան » ուրախութենէ » . որոց մէջ Թաղթաւեալ Թուղեցաւ ինքն այլ:

Իսկ Ֆիմի... Այժ, և սա անուց նման ծննդեան ծին էր, և ձեծ ըստ Տարհոյ, այլ և էարգաւաճ ըստ ոգւոյ. Թագաւորական օրինօրդ, մեծատուն և իմաստուն. Թեպետ ինքն այլ վայելեց 20 տարի մի՝ երկրաւոր մեծութիւն և բարիք, բայց այլ աւելի կրեց քան ու չարիք, և որ մեծն է՝ ոչ յետոյ Յոբ քայ ալա կրկին ածեցաւ, և ոչ անոր և Սողոմոնի պէս՝ ի գահոյան վախճանեցաւ. այլ անշուք և անշքութ մեռաւ տանի մը մէջ, միսկ և յետին ոգեղանաւ պրպտեալ սրտին՝ գտնելով այս իմաստուն և մեծատուն Թագաւորոյ գկեցոյկը, զոր նա հօրեղբայրն Յովհաննէս եսկսաւոյս՝ գրեց նր յետին էջիսմէ, և զարդարեց պատկերօք և երանգօք և ընծայեց նր Թոռնէին: Անշուշտ շատ հեղ կամկրեալ են հեղինկ և պայծառ մարգարիտք արտասուաց սպառոյ քամըչին՝ այն կրկնակի ինկելի էջերուն վրայ, որոց մէկին վրայ գրուած էր ահաւադիկ հոս կարդացէք:

Թէպէտ և ոչ մեր պատմիչք և ոչ այս նր յիշատակը հօրեղբայրն՝ կամ ծանուցանեն Թէ ինչ կեանք և ինչ կնիքե ունեցաւ Ֆիմի, և մր էր զևատոր պատճառ արտմութեան սրտին. սակայն միացեալ քանի մը հարևանցի և համառօտ գրուածներէ՝ Թէ մերոց և Թէ մանաւանդ օտարոց, փափագեցայ արտաբել անոր գաղանիքը. և այն կտրտած յիշատակներէն՝ եԹէ կարելի է՝ նորոգել կանգնել ընկած արտմած աշխարհ մը, որոց հանդուսեան յիշատակը՝ այս օրուանս (գեկտեմբերի 3ին) կամ նշանակէ մեր Ռուբինեան Թագաւորոյ Յայտնութիւնքն՝ մեկ տոլով մը:

10477396

Բ

Արդ Ֆիմի [1] գուսար էր Զապելի և Հեթմայ, այն մեծատոհմ և մարքրակենցաղ ամուսնաց՝ որք կլինան ընծայուիլ յօրինակ Թագաւորաց. և ո՞ւրց զաւակ ըլլալն խակ մեծ փառք և բաղդ էր. բայց անոնց հոգւոյն և սրտին՝ քան թէ արեանը նմանութեանը՝ աւելի մեծ եղաւ Ֆիմի. և ըսա այսմ՝ գերազանց իր հարազատաց մէջ այլ. որոց երկպառակութիւնն մեկին էր, և հինգ քերց մէջ՝ ինքն երկրորդ, թէ և հարանութեան վիճակաւ՝ դարձեալ ամենէն առաջ անցաւ: Վասն զի իր անդրանիկ քոյրն Զապլոն՝ իւմ վերջը (1254) տուաւ ցաւ՝ ի կնութիւն Պեմոնդի Ջի՝ Բրընձին (իշխանին) Անտիոքայ, որ նախապատիւ էր՝ ի մէջ վրանիկ իշխանապանց յերկիրն Ասորւոց. իսկ Ֆիմի՝ երկու տարի այլ առաջ ինդրեցաւ և ընծայեցաւ՝ ի հարանութիւն Յովհաննու Իպլինեան, և՝ ի ամինութիւն Սիդոնի: Ահա երկուքին (աիրոջ և տելոյն) վրայօք՝ կ՚արժէ նախ տեղեկանալ. մինչեւ որ Ֆիմիի կենաց և կրից ծանօթ դէպքերը՝ գրեթէ միայն տոմսով կրնամք ժողվել:

Երբ առաջին անգամ խաչակիրք տուրք երկրին տիրեցին (յամին 1099), մեծ պատերազմով մ՚այլ զարկին այլազգիները՝ հին այլազգաց պարծանք և հակայ Գողիադոս հայրենեաց (Գէթ քաղքին) մօտերը, զոր ոմանք նոյն սեպէին Յովնաց և Հռովմայեցւոց Յոպէա կոչած քաղաքաւանին հետ, որ և մինչև հիմայ Ճէպնէ կոչուի, և մօտիկ է՝ ի Ռամլեա (հինն Արիմաթեամ): Այս յետին քաղաքիս մօտ այլ երեք տարի վերջը պատերազմ մ՚եղաւ, յորում ընկաւ և Գողզիոյն կռմին

1 Ես Ֆիմիա կամ Եւփիմէ անուանն նուազականն է:

Տարդրի՝ Սահմանոս. որոյ երկու որդիքն զկուռ-
լով երեանց հայրենի կոմսութենէն, ՚ի Պալեստին
կու գնային ընդ Խաչակրաց. մինչև Փուլկ
կամ Ֆուլգ Թագաւորն Երուսաղէմի՝ անունցմէ
կրաեըին՝ որ Պալիան (Պալտուին) կոչուէր՝ տուա
՚ի ժառանգութիւն նախայիշեալ Յաճնիա քա-
ղաքաւանը, որ այն ատեն բաւական բարգաւաճ
էր. և անուանը փոփոխուելով կոչուեցաւ Իպլէն
կամ Իպլէմ, Իպլեէն, Էպալէմ, և այլն: Պալեան՝
քաղաքին անունը սահմանեց երեն և իր տոհմին.
որ շատ զօրացաւ և աճեցաւ, տարածեցաւ բո-
լոր Փիւնիկիոյ եպեւքը, և Կիպրոսի Թագաւորու-
թեան մէջ. անանկ որ գրեթէ ԺԳ-ԺԵ գարուց մէջ
հոն Լատինաց կամ Փռանկաց ամենէն հզօրա-
ւոր տոհմն էր (յետ Լուսինեանց Կիպրոսի): Պա-
լեանուորգոց և Թոռանց մէկն չունեցին կամ կար-
գաւորեցին Les Assises de Jérusalem ըսուած
անուանի օրինագիրքը, որով կառավարէին Թա-
գաւորք Երուսաղէմի և Կիպրոսի, իշխանք Լատի-
նաց յորևէ, և նաև ըստ մասին՝ մերազգի Կի-
լիկիոյ Թագաւորք: Պալեանոյ պայազատաքն իբրև
հպատակք Երուսաղէմի Թագաւորաց՝ անունցմէ
ժառանգութիւն առին գրեթէ բոլոր Փիւնիկիոյ
կամ Ասորւոց ծովեզերեայ քաղաքները և մանր
իշխանութիւնները. որունք երբեմն Դամասկոսի,
Հալէպոս և Եգիպտոսի սուլտանաց ձեռքը կ'ընկ-
նէին, երբեմն Փռանկաց, այսինքն Թագաւորին
Երուսաղէմի, և յետոյ Կիպրոսի:

Այս Թագաւորութիւնս՝ բաց երեն սահման
վիճակներէն՝ չորս գաւառ կամ Պարոնութիւն
ունէր, զոր պայազատութեամբ կու տար որու
որ կ'ուզէր: Այս չորս[1] պարոնութեանց մէկն էր

1 Միւս երեքն են. Ա, Յոպպէ և Ասկաղոն. Բ, Գալի-
լիա. Գ, Կրակ, Մոնրէալ, Հեբրոն:

10477396

Սէդոն քաղաքն ծովեզերեայ, իր բաւական ընդարձակ վիճակովը. յորում էլին Կեսարիա, Բեթսան և Պէնֆուդէ (Գեղեցիկ-բերդ) նշանաւոր ամրոցն: Այս մեր պատմութեան (և Հեթմոյ թագաւորութեան) առեն՝ Սիդոնի տէրութեան այլ անցեր էր Իպլինեան տոհմին, և տէրէր զօրաւոր լշխան[1] մը, Պալեան (գ կամ դ) որդի Յովհաննու՝ տիրոջ Պերութի, (զոր կ'անուանէին le vieux sire de Berouth). որ և Կիպրոսի թագաւորութեան պայլ էր. Պալեան ալ անոր պայլ անուանեցաւ (1246ին, բայց տարիէ մը վեռաս, 1247): Իր այրին Մարգարէթա որ Յովհ. Պրիենայ (Երուսաղեմի թագաւորին) եղբօր դուստրն էր, կու հոգար թէ տէրութիւնը և թէ իր մատղաշ պայազատ որդին Յուլէան կրչուած: Պալեան մէկ հօր եղբօրորդին կոման Յովհան Իպլինեան[2] Յոպպէի տէր էր, և շատոնց առած էր՝ ի կնութիւն՝ Հեթմոյ քոյրը՝ Մարիամ. զոր մեր յիշատակագրաց մէկն փուռանկաբար կոչէ Կալա-Մահէ գոնդէս Ճաֆֆան (Marie countesse de Jaffe). Իակ Պալեանայ պայազատն և տէրն Սիդոնի Յուլեան՝ առաջ զՅիմի. ինչպէս յետ քիչ ժամանակի՝ Տիւրոսի տէրն այլ (Սրոյ տէրն՝ ըստ մեր պատմչաց) Ամաւրի Լիւսինեան՝ առաջ՝ ի կնութիւն զՋապլուն՝ դուստր գ Լևոնի, որդւոյ Հեթմոյ և եղբօր Փիլեայ: Գրեթէ յԳ դարուն կէսը բոլոր Սուրոյ նշանաւոր քաղաքաց և տէրութեանց պինդոյթն՝ Հայոց նոր թագաւորութեան օրիորդներն էին. ոչ միայն՝ ի Փիւնիկէ, այլ և

1 Փրեսպերիկոս ի Գերմանիոյ կայսրն՝ իբրև թագաւոր Երուսաղեմի, այն թագաւորութեան բոլոր տէրութեանց վրայ իրեն երեսփոխան դրեր էր այս Պալիանը:

2 Ասիկայ է վերջին և բուն կարգադրող Երուսաղեմեան օրինագրոց:

բարձրագոյն գահոյց վայ, յԱնտիոք, ՚ի Կիպրոս, և մինչև ՚ի Բիւզանդիան:

Առանցմէ էր և Ֆիլմի, իբրև 14 տարեկան, երբ (1231) պատանին Յուլիան պայազատն Սկոտիոյ և իր հնամեակալ մայրն Մարգարիտ՝ հնդրեցին զնա իրենց հարս. որ և շատ հաւանօրէն՝ առանչին հարան եւսա իր հօր ալքոնի գարտպատէն, երբ մեծ չինուԹեան և փառաց մէջ էր այն ալքոնը. երբ չորս կարիճ և մեծիշխան եղբարք Թագաւորին Հեթմոյ՝ Թև Թիկուանք էին անոր, և երկոքեան այլ ալօԹիւք օգնէին, (Խարտեղ ալքեպիսկոպոսն Դրազարկու, և կրտերն Յովհաննէս Ռաբուն), և ամենուն վայ հակէր՝ հինաւուրց և վնասոյ պէս հավանանալով՝ ծեր և առոյգ ալքայտարն Կաստանդին: Յուլիանու և Ֆիլմի պատկին պայմաններն, այսինքն օժտին վերաբերած խընդիրքն և դաշինքն՝ բազմովի պահուած գոռեցուածՄաղթայի առաքեալոց դիւանաց մէջ և. հատուածին, այն առենուան Փռանկաց լեզուով գրուած. միայն առաքելուԹիւնն հայերէն կարմրագիր գրած մեր Թագաւորին իսկական ձեռօքն, ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ, և իր ալքօունի կախեալ կնիքով վաւերացած, ինչպէս որ կ'լսէ այլ ԹըղԹին վերջը. E por so qui cestes lettres soient fermes é estables, ci avons escrit l'escrit de nostre main vermoil é sayelé de notre ceau pendant. Դաշնագիրքն էին մէկ կողմէն կնիքն Հեթում Թագաւոր, մէկայլ կողմէն տիկնին Սկոտիոյ և իր տիրոջին (la gentille dame de Sayette, dame Margarite, é le gentil seignor de Sayette Sire Julian). իսկ խոստակատարք կամ վկայքն էին Հիւրընկալ կամ Եղուսաղէմի տաճարաց կարգապետն՝ Գուլիէլմ։ Եպ-հէօֆ (frère Guilliam de Castelnov), և Հեթումոյ քեռայրն Յոհան Իպլինեան (gentil cunte de Jafe sire

Johan d' Ibilin): Իսկ պայմանքն էին, որ Հե-
ռամ տայ իր դուստրը (notre filie damoiselle
Fémie) առ Յովհան, և օժտի հարսը 25000
սառակինեան-բիզանդ ասկի՝ Ակքեայի կշռով
(xxv. m. besans sarrazinas au pois d'Acre),
որոց մէկն կ'արժէր չորս խաչականիք բիզանդ Հայոց
(quatre besans de nos staurat por un besant
sarrazinas): Ակա հայկական տուակը (սքաւրատ-
խաչականիք) Թուի Թէ մանրիկ ասկի մ'էր, իսկ
սառակինեան բիզանդն 10-12 Ֆրանգ մը կ'արժէր
ըստ ոմանց դրամագիտաց. որով Ֆիմեայ օժիան
300000 Ֆրանգի մօտ կ'ըլլայ [1]. որուն երրորդ
մասն՝ որ է 8000 բիզանդ (96000 Ֆր.), գոհարե-
ղէն, մարգարիտ, և ոսկեայ ու արծաթի զարդեր
պիտի տար Հայրն, իր օրիորդը խաւարած առեն.
իսկ ձիացեալ 17000ն այլ զուտ տուակով պիտի
վճարէր, պատկը կատարելէն ետև: Հարանածուք
այլ պիտի պարտաւորէին այն կանխիկ արուած
օժիտը՝ յորում հարսին պահել կամ գարձընել
'ի կալուածս. և ամենևին ազատ Թողուլ զքամ-
բիչը ուզած առելը կենալու կամ երթալու, հետը
ուրիշ մարդ չդնելով՝ բայց երեք ձիաւոր: Եւ 'ի
հատատուելիեն բանիս՝ Յովհան և Մարգարիտ,
իրենց ազգականքն և պատուաւոր մարդիկ՝ պիտի
ստորագրէին, և իրենց կապարէ կնքովը կնքէին

1 Լևոն Ա. Թագաւորն՝ իր Եօդեֆիմի կամ Սոեֆանի
դուստրը՝ Երուսաղեմի (Յովհան) Թագաւորին կին տալու
առեն՝ անոր հարսանեաց պատրաստութեան համար միայն
'ի Հիւրընկալ ասպետաց 30000 սառակինեան բիզանդ ոս-
կի փոխ կամ փոխնորդ առեր էր: — Ըստ ոմանց սառա-
կինեան ոսկին կ'արժէր Ֆր. 9, 50: Սոր աժէքովն էր
գրեթէ Բիւզանդացի ոսկին այլ. կայր և Բիւզանդ կո-
չուած արծաթ ուտակ՝ ապիպոկ կոչուած. և կըրնայ ըլլալ
թէ Հեթմոյ խաչականիք Բիւզանդն ալ արծաթ ըլլայ, թէ
և այդ մեծութեամբ արծաթ դեռ չէ գտուած:

պայմանագիրը: Այս ընելէն եառ պիտի կատարուէր Հարանունքն՝՝ի ածին Խաչվերացին, ՚ի սեպտեմբերի, կամ անկէ եառ:

Թէրևս դիտեցիր, Հայկակ, որ փեսային մայրն կաս յիշուի, եակ հարսին՝ ոչ: Մինչդեռ իր նախնի դաստերաց առաջին հարանութեան խոսք կ՚ըլլար, մայրն՝ Զատիկ դշխոյն՝ փոխադրեցաւ յերկինսին առաքաման, վախճանելով՚ի սկիզբն 1252 տարւոյ, որուն վերջերը կատարեցան հարանիքն Յեհաեայ [1]: Այդեօք ասիկայ առաջին հարսնած մը չէր օրիորդին, և պատճառ մը արտօնութեան սըրսային, ապ՚ոյ և հարանութեան պատմուճանները յիրար չփոթելով:... Սակայն Թոզունք որ հայրն և հարազատքն սրբեն աչուըները, և «քաջալեր եցաց քոյր մեր» ըսելով՝ յուզմունքեն փառօք իր տիկնութեան տեղը. մենք այլ մօտենանք այս տեղւոյս ծանօթանալու:

Գ

Հիմակուան Աստրւոց երկրին մեծ և բանուկ նաւահանգըստէն (Պէյրութ) իբրև 45 մղոն մը վար դէպ՚ի հարաւ՝ ծովեզերքը պզտիկ հրուանդան մի կ՚երկնցած երկրին վրայ՝ չինուած և ծաղկօթ է Սայդէ քաղաքն, որ վերոյիշեալ պայմանագրին մէջ Սայէդ կոչուի: Հին Աստրիք և Եբրայեցիք Ծայդան կոչէին, ինչպէս մեր Ս. Գրոց մէջ այլ դրուած կայ, Ծուր և Ծայդան, որք ըստ Յոհաննու և Լատինաց Տիւրոս և Սիդոն կ՚ըսուին, և առեալ յիշուին՚ի հին և ՚ի նոր կտակարանս, և Ջանաչուին իբրև երկու հարազատ քոյրք և տիկնայք բովանդակ Միջերկրականին արևելեան ծովեզերաց:

1 Աստ վկայէ և վիճակեցի ժամանակագիրն Սանուտոյ:

ափանց: Տիւրոս՝ Թէպէա և աւելի նշանաւոր և մեծ էր և Թագաւորի ծովուց կոչուէր՝ ի հին ժամանակս, սակայն գոլաւոր էր Սիդոնէ, որ շատ գարեր յինակ ծովեզէ վերջը ծնաւ զՏիւրոս. և ինքն մայրն ծովային քաղաքաց Փիւնիկիոյ՝ աշխարհիս հնագոյն վաճառական քաղաքաց մէկն էր. վասն զի նոյ նահապետին Թառան՝ Քանանոյ՝ անդրանիկն Սիդոն՝ չինեց զայն և իր անունը գրաւ, որ նշանակէ ձուկն կամ ձկնորս: Եթէ ի սկզբան՝ վէնեաիկոյ պէս ձկնորաց ապաստանարան մ՚էր, քիչ առենէն վաճառականութեան մայրաքաղաք եղաւ. և երբ իր գոլաւորն՝ Տիւրոս՝ գերազանցեց այլ յայամ մասին, դեռ ինքն մայրն Սիդոն ծովեզերը: Ոչ միայն վաճառականութեամբ՝ այլ և ձարտարապետական արուեստով անուանի էր, մօտ ունենալով Լիբանանու հին և անապատ մայրինները. որոցմէ կարածը և կարող ու կոկոզ կոչ իւաբրէր ինչուան առ Սողոմոն, Աստուծոյ տաճար, և իրեն պալատ չինելու համար: Նաև Տիւրոսի մէջ աւրէր հարստութեամբ. «Եւ իջ» իանք քո (Տիւրոսի) բնակիչք Սիդոնիացւոց»[1]: Սիդոն կրնար ինքզինքը պաշտպանել այլ. ոչ միայն ՚ի ծովէ ամուր բերդով և գոգովը, այլ և ՚ի ցամաքէ. և ինչուան Աստուծոյ ժողովրդեան՝ Իսրայելացւոց՝ ձեռքէն այլ ձողայրեց զինքը. «Եւ » Ասէր ոչ եւս ... զինակիւնն Սիդոնի»[2]. վասն զի Յեսու Նաւեայ այս (Ասերայ) ցեղին վիճակեր էր զՍիդոն, զոր Մէնճ[3] անուանէին այն ատեն այլ. և իրմէ շատ առաջ՝ Յակոբնահապետին իր Ղաբուլոն որդւոյն սահմանները ինչուան հոն կ՚ընդարձակէր. «Ղաբուլոն յեզերս ծովու բնա-

1 Եզեկիէլ, իէ:
2 Դատաւ. Ա. 31:
3 Յեսու ԺԹ. 28:

10477396

» կեացէ... և ձգեսցի մինչև 'ի Սիդոն »[1]: Հրեայք միշտ պատկառանքով և նախանձով կու նայէին անոր գոռոզութեանը ու զօրութեանը վրայ և կու ապառնային մարգարէից բերնով (Եզեկիէլ և Եսայի). և ինչուան ջնջուին՝ որուն առաջին իշխուն եղաւ՝ իրեն դէմ կ'ուզէին գրգռել. « Յամօթ » լեր, Սիդոն, ասէ ծով »[2]: Ահյապէս ծովն քաղաքին, քաղաքն ծովուն սասեելով և իշխելով, Սիդոն կրցաւ հազարով տարիներ պերճաբար կանգնիլ իր բարձրաւանդակին վրայ, լցուիլ ծովու և ցամաքի վաճառօք, և անոնց արգասեօքը յոլիանալ և շքանալ, նման ուրիշ մեծահարուստ շահատան քաղաքաց, որոց նման այլ զեղծման և անիծից տեղ մը գտրձաւ: Մինչև հինքնին Տէրն ծովու և ցամաքի և Աստուածն մեր, իր մարդկութեան անօրէնութեան առեն՝ ոտքով կոխելով անոր սահմանները, և վարդապետութեանը մէջ ուրիշ գռուզ քաղաքներ խրատեելով կ'ըսէր. « Եթէ 'ի » Տիւրոս և 'ի Սիդոն եղեալ էին զօրութիւնքն » որ 'ի ձեզ եղեն՝ վաղուց ևս արդեօք խորգով և » մոխրով ապաշխարեալ էր »[3]: Բայց Թէպէտ նոյն եկեղեցական ոտքերն էին՝ որ ապատեցին զՍիդոն հնամենայատակ կործանմանէ կամ ծովուն ալևաց մէջ ծածկուելէն:

Այդպէս նախախինամեալ քաղաքաց և տեղեացուն մէկն կ'երևի ինծի Սիդոն, և (ոչ միայն Փիլեայ, այլ) սաղ հաճոյ է որ չեմ կրնար շա-

1 Մնուանդք խթ, 13: — Կ'ըսեն թէ այս Զաբուղոն նահապետս՝ և Սոփոնիա մարգարէն՝ Թաղուած են 'ի Սիդոն: Քաղքին մօտ քարաբլուր մը կայ շատ գերեզմաններ փորուած են, որոց մէկը հին փիւնիկեցի Թագաւորի մը՝ յամին 1855 բերին 'ի Բարիզ:

2 Եսայի, իգ:

3 Մատթ. ժԱ, 21:

10477396

ով հեռանալ անկէ. զոր ոչ Թոռունք Յակոբայ, ոչ Յեսու և ոչ Թագաւորք Հրէից կրցան նուաճել. Նաբուքոդոնոսոր 13 տարի աշխատեալով երբ չկրցաւ տիրել Տիւրոսի, անոր հետ Թողուց Մինդոն այլ. մեծն Ալէքսանդր՝ քառապոյն քան զԲաբելացոց քանաւորն՝ առաւ քանդեց ամայացուց զԾուր, բայց չդպաւ Ծայդանի. գոռոզ դուռտրը՝ ասպի և աչեաց մէջ խղդեց, զմայրը չսեց չինեց, դարձընելով անոր իր հրաժարած և մշակ դարձած Թագաւորը (Աբդոլոնիմ): Իրմէ եալքը Յունաց, Հռովմայեցւոց, Արաբացւոց և Թուրքաց ձեռքէն անցնելով՝ խաչակրաց առեն այլ դեռ չէն քաղաք մ'էր, եղեւնափայտէ պալատներով. և երբ ատոնց ձեռքն ընկաւ՝ (յամին 1111) եւ ատաքիա կառնէ անուամբ Փռանկ ասպետի մը տրուեցաւ, ուսկից անցաւ Իպլինեան տոհմին, ինչպէս առաջ ըսի. և Թէ ատոնց առեն և Թէ վերջը, Թէ և շատ փոփոխութիւն կրեց, բայց միշտ բաւական քանուկ մնաց. ինչպէս ինչուան հիմայ այլ՝ Դամասկոսի հետ վաճառականութեամբ բաւական չէն ու բազմամարդ է:

Դ

Ահա այս քաղաքիս և անոր երկրին սկիզբն եկաւ Յիմի. որոյ գալուան Թէ և'ի սկզբան շնորհաւոր եղաւ, բայց քիչ առենէն Սիգան իր սկնոջ այլ բազմաց այլ սպառոր եղաւ: Շատ տարի չէր (1250) որ այլազգիք կոխեր և աւերեր էին զանիկա, երբ Յիմէայ գալուն սկսաւ նոր ոգի առնուլ և ծաղկիլ. վասն զի մէկ կողմէն տուր հայրն՝ Թագաւորն Հայոց Հեթում՝ անոր պաշտպան կենար և գանձերովը կուռ Ջոխայընէր. ուրիշ կողմ՝ անոնցիկալ բարեբաղդութեամբ՝ աւելի մեծ ազգի մեծ Թագաւոր մը եկաւ օգնական Սիգանի,

և աշնուսպէս պատուազիր անոր տիկնոջը. գե-
րազոյն և սիրելագոյն Թագաւորաց Փռանկաց
Սուբէն Լուդվիկ, որ նախ՝ի Կիպրոս եւլած աւեն
(1248-9), ծանօթացեր էր ընդ Հեթմոյ: — Ան
աւենուան Թագակրաց մէջ չկայ մէկն քան զՀե-
թում՝ նմանապոյն Լուդվիկի՝ զգօնութեամբ, քա-
ջութեամբ և առաքինութեամբ վարուց: Լուդվիկ
յետ արշաւանացն յԵգիպտոս և պատերազմին
և գերութեանն և ազատելոն, դառնալով Սո-
ւրոյ կողմերը՝ Ֆիմիի հան եկած տարին (1252),
և յաջորդ տարին այլ անգործ չկենալով, սկսաւ
այն երկրին քոլոր ծովեզերեայ քաղքները նո-
րոգել և ամրացընել. այսպէս կ'ընէր և Սիդոնի
այլ. որոյ տէրն՝ Ցուլիան իր ուրիշ եղիանակցաց
նման՝ պատիւ կու սեպէր անանկ մեծ Թագաւորէ
մը օգնութիւն և պաշտպանութիւն դանելը: Հոս
անտարակոյս իր նորահարսն սիկինն այլ՝ Ֆիմի՝
պատուեց զՍուրբ Թագաւորն Փռանկաց և անոր
դլխոյն՝ որ իր սկեսրին անուամբ Մարգարիտա
կոչուէր: Երկու տարի անոր այցելութեամբը՝
գուա իրեն նոր հայր մը. կրցաւ քննել ու գնել
այն սքանչելի անձին վրայ՝ ինչ որ իր հօրը և մօր
Չատելի վրայ քիչ կամ շատ սեսեր էր՝ ի տղայու-
թեանն. և ինքն դեռ դալար և կակուղ հասակաւ
և արտով՝ կու տպաւորէր՝ ի հոգին՝ անոր ընաւր
ընաւր առաքինութեանց կերպարանքը. և ան-
շուշտ անոր իմաստութենէն սեբլի կու զարմա-
նար բարեպաշտութեանը վրայ, որ ուր այլ ըլ-
լար՝ անխափան իր աւօթքները և կանոնական
ժամերը կատարէր: Թերևս սեսաւ այլ Սուրբ
Թագաւորին ձեռքը սալմանիկ մը, որ յԵգիպտո-
սէ քանաին մէջ՝ բոլոր սաացուածքներէն և դրքե-
րէն մեկհատիկ սաացուածք մնացեր էր, և անով
իր գերութիւնը կու մխիթարէր. Թերևս անկէ
շարժեալ և ինքն դիւրազգած սիկինն Ֆիմի՝ երբ

10477396

արամութեան հալածականներն առաջ՝ նոյնպիսի վախճանք մը ինդրեց, և ընկալաւ իր բաղձալին՝ էջիմէ չեռն իր հօրեղբօրը: Ո՞վ գիտէ, քանի՛ քանի՛ անգամ Սիդոնի ապարանից եկեղեցւոյն կամ մատրան մէջ՝ առջեր ծիրանաւոր ալքայլին հետ ծիրանածին տիկինն Ֆիմի՝ ի ծունկ եկած՝ Աստուծոյ երկրին վրայ կատարած ամենէն ահեղ սահրաշ խորհրդեան (պատարագի) առջև, հրաշ Թևեալ արտեղնին կու բարձրացընէին յերկինից յերկինս:...

Փափագելի էր մեզի այլ հինայ հեռուանց այսպիսի հանդիսից մէջ գտուիլ յերկար. բայց առջեր և բարի Թագաւորն՝ յերկար չէր կենար մէկ տեղ մը. անդադար մէկ մը հոս, մէկ մ՝ի Տիւրոս կու փութար, անկէ յԱքքեա և՝ի Յոպպէ: Այս եաքի քալաքս եղած առեներ՝ յամին 1253, գոյժ հասաւ իրեն, Թէ Թշնամիք կու սպառնան Սիդոնի. Սիդոն պաշարուեր է, Սիդոն առնուեր է. արիւն և կրակ կու լափեն զՍիդոն:... Արդեօք ինչ եղաւ մատուցաւ բամբիշն. ուր փախաւ, ուր ամրացաւ Ֆիմի. և եթէ առջ և հուր չհասան այլ իրեն, հապա վախն ու գութն ինչքա՛ր չեն հասցըներ: — Փութա՛, վազէ, առջը Թագաւոր, գութ կէ հանիա ու հալածեա այն անօրէնները՝ որ քու խակ դեռ նոր դրած շինուԹեան քարերդ կու քանդեն... Թո՛ղ հինայ անոր հօրաքրոջը սպասանքը (Յոպպէի կոմսուհւոյն), և փութա՛ զինքն ազատելու. անոր Թշնամիքն՝ քու այլ Թշնամիքդ են. և Թերևս աւելի քուկդ՝ քան Թէ անոր. կարծեմ Թէ քու վրէժդ կ՝ուզեն անկէ առնուլ. և վախանակ քալ հասուդ՝ ակար վաղեկի մը հետ կու զարնուին:

Յիրաւի Թշնամեաց այս արշաւանքս կերպով մը Ս. Լուդվիկի համար էր. և կերպով մը Լուդվիկ պարտական էր պաշտպանուԹեան Սիդոնի և

անոր ախրոջ ու ախկնոջը (Ֆիլեայ)։ Վասն զի պէտք է գիտնաս, Հայկակ, որ երբ Ս. Թագաւորն պերսուԹենէն դարձաւ՝ հաշտուԹեան գաղինք գնելով զինքը գերոյ Եգիպտոսի սուլտանին հետ, (որ արևելեան քրիստոնէից ամենէն մեծ և ահաւոր Թշնամին էր), ուրիշ այլազգի իշխանք և սուլտանն Հալէպի և Դամասկոսի՝ նախ ամբեցան. վերջը այս եօթինա՝ սկսաւ գաղտուկ դրդել զՀուդվիկ՝ որ միաբանի իրեն և քրիստոնեայ իշխանաց հետ, ու Եգիպտոսի սուլտանին դէմ ելլեն։ Ս. Թագաւորն՝ Թէ և չիպտուերազմիր՝ բայց քրիստոնէից երկիրները կ'ամրացընէ. իսկ ուրիշ և իրեն աւելի մօտիկ կողմեն՝ Թագաւորն Հայոց՝ Թաթարաց հետ բանակցաց կ'ըլլայ. արդէն անոր եղբայրն Սմբատ գունդատապել դարձեր էր մեծ զանին քովէն, և հնարք ինքն Հեթում կու պատրաստեր երԹալու, և իրեն ու քրիստոնէից օգնական բերելու Թաթարաց անդիմանալի զօրուԹիւնը, որոյ առաջին հարուածը՝ այն քրիստոնէից մօտ տեղեանքը՝ ինքն Հալէպի սուլտանն պիտի առնուր։

Արդ երբ յուսահատեցաւ նա Ս. Թագաւորը հրապուրելէն՝ ոխացաւ անոր, և ինչպէս ամեն վատ կ'ընէ՝ դարձաւ իր հրապուրածին դէմ, ու գայթընելը չանաց զեգիպտոսի սուլտանն այլ, որոյ դէմ կ'ուզէր ինքն ելլել։ Երկու անիրաւքն այլ գտան զիրար. բայց Մէլէք-էլ-Աշրաֆ-Մուսա

(Մարայ ստեղտանն) աւելի խոստապահ կամ ա-
ւելի խորամանկ էր, տեղէն չշարժեցաւ, սակայն
պատրաստակ հաւանութիւն տուաւ ընկերին. այն
առեն նայար ձայն տուաւ իր սահմանաց մէջ և
մօտերը բնակող Թիւրքմէնից. ու երբև իր երկու
Թշնամի բարեպաշտ Թագաւորաց վրէժը մեկէն
առնուլ ուզելով՝ յանկարծակի վազեց Սիդոնի
վրայ, որ Դամասկոսէ (Շամ) հազիւ մէկ երկու
աւուր ճամբայ հեռու է, իսկ 'ի Յոպպէէ (Եա-
ֆա), յԱնտիոքայ և 'ի Սոյ, ուր զօրաւոր իշ-
խանքն քրիստոնէից՝ Լուդվիկ, Հենթուամ և Պե-
մունդ գտուէին՝ շատ աւելի հեռու:

Անակնկալ և ահաւոր եղաւ ասպատակն ու
աւերակն. Սիդոն դեռ բաւական ամրութիւն չու-
նէր. կոխան եղաւ Թշնամեաց, որք անոր ցամա-
քային բերդն այլ առին աւրեցին. վազեցին նաև
ծովային բերդին վրայ, ուր անշուշտ ապաւիներ
էր և տիկինն Ֆիմի. բայց հոս՝ ծովէն ամբջաւ և
ջամբջուց զՍիդոն, հապա մանուանդ յիշեց և
կատարեց իր հին խօսքը. «Ո՞չ երկնեցի և ո՞չ ծնայ
» և ո՞չ անուցի երիտասարդս, և ո՞չ բարձրացուցի
» կուսանս»[1]. որոց մէջ հիմայ բարձրագոյն բազ-
մած դեռ կուսապէտ տիկինն Սիդոնի, ծովուն ա-
լիքներէն աւելի՝ աղօթիւքը կու պաշտպաներ բեր-
դին: Յետ քաշուեցան արիւնարբու և աւերա-
ծու Թշնամիքն, բայց չարաչար նշաններ Թողլով
իրենց գազանութեանը. 800 հոգի սրակոտոր ե-
ղած սփռած էին Սիդոնի մէջ և ճամբուն վրայ,
400 հոգի այլ երկաթի գարնուած և գերի վա-
րած [2], շատ շէնքեր այլ աւերած:

Առանց մէջ չեմ տարակուսիր որ Ֆիմի իրեն

1 Եսայի, ԻԳ:

2 Ըստ ոմանց 2000 գերի այլ Լարդներէն քշելու ա-
տեններին:

պալատէն աւելի կու սիրէր մատուռ մը՝ քալ-
քին արևելեան դրան քովերը՝ որ Եաման ձամ-
բուն վրայ կու նայի. մատուռ մը՝ զոր նախնի
քրիստոնէից բարեպաշտութենն կանգներ և գա-
րուց դար աւանդութեամբ պահէր ու պատուէր.
մատուռ մը՝ որ և հիմայ այլ կեցած պատուի,
Թէ և փոխոխեալ՝ ի մզկիթ, Նէպոլէ-Սէդոն կո-
չուած: Ահա չէնքս այն տեղն է չինուած՝ ուր 1200
տարի յառաջ քան զՔիմի՝ իրեն համաեռ փիւ-
նիկեցի մը, մայր մը, մեծ արտասուալ սիրտ մը՝ կե-
ցեր կու լար ու կանչէր, կ'ուզէր բժշկել իր արտին
սիրուն կտորը, բարեչար տանջուած ու լկուած
աղջիկը. — շատերն լսեցին ձայնն ու լացը, և ոչ
ոք կրցաւ օգնել. և միայն կրցողն այլ չուզեց: Ա-
րարչին ամենեցուն՝ այն աստեն հոն մարդկօրէն
քալելով կ'անցնէր. լսեց ու չլսելու զարկաւ...
Բայց ո՛վ զօրութիւն հաւատոց, ո՛վ մեծութիւն
սիրոյ, դու գրեթէ աստուածային հնարից այլ
յաղթեցիր: Աստի կինն ձանչցաւ զԿրիստոս. և
պահանջեց ինչ որ իր ցաւոց և անոր ապրումնե-
թեանը կու վայլէր. «Ողորմեայ ինձ, որդի Դաւ-
» Թէ, դուստր իմ չարաչար այսահարի»[1]. Կրիս-
տոս լռութեամբ կ'երթար. կինն եռանդն աղջկան
ապաքանելով կ'արտբերար. Կրիստոսի աշակերտ-
նեըն կ'ապտչէին, կինն առաջ անցնելով գեռին
կ'ընկնար, «երկիր պապանէր նմա և ասէր. Տէր,
» օգնեա ինձ»: — Կրիստոս կ'ըսէր Թէ ինչն Հը-
րէից բժշկութեան համար զրկուած է, ոչ Սա-
տանայ ընտրած որդիք սեպուած էին, և Թէ
որդւոց պատրաստուած հացը՝ չէր վայլեր շու-
ներուն տալ: — «Այո՛ Տէր», խոստովանեցաւ
մեծահամբեր և մեծխնամ կինն, այո Տէր, բայց
«եւ շունք՝ ի փշրանաց սեղանոյ մանկանցն կե-

[1] Մատթ. ԺԵ:

» բակլին »: — Ո՛հ, նեւրէ մեզի այլ ըսելու, ով Տէր մեր, որ կարծեմ հոս քու գթութեանդ սաեւելի գժար եկաւ համբերելն, քան թէ այն առաջեալ կնկան՝ իր ցաւոցը. և այլ չէիր կրնար ուշանալ կանչելու, « Ո՛վ կին դու, մեծ են հա- » ւատք քո. եղիցի քեզ որպէս և կամիս: Եւ » բժշկեցաւ դուստր նորա 'ի նմին ժամու »: — Ահա այս գերապատիւ գործակալի սեսարանին տէրն էր, ուր իսկապէս և մարմնապէս կեցաւ Աստուածն մեր Քրիստոս, և ուր կին Փիւնիկ Աստրի՝ ընկաւ իր ոտքը. այս տեղս էր կանգնած այն մատուռն և հիմակս մզկիթն, ըստ բարեպաշտ և հաւանելի աւանդութեան. և ուր հաւատացեալոց հետ սակս այցելութեան և տօթից կու գար՝ Փիւնիկին հաւատոց և ցուցց ժառանգն Յիսի. և հիմայ այլ անշուշտ իր քաղքին և ժողովրդեան կատարածոց վրայ կատրտուելով՝ մայրօրէն ցաւակցութեամբ սրտանց կ'ողողակեր առ Քրիստն, « Տէր, օգնեա՛ ինձ »:

Ե

Հոս մարդասէր Տէրն մեր յօգնութիւն կամ 'ի միխթարութիւն հաստց գՀուդվիկ, որ գոնէ աեւելի մեծ վտանգէ ազատեց գՍիդոն. անշուշտ իր գալատեանը կատկածով՝ փութացեր փախեր էին Թշնամիքն 'ի Պանէաս (կամ 'ի Կեսարիա Փիլիպպեայ, ըստ աւետարանին). ուր գոնդ մը քաջաց իւաւրեց հալածեց զանոնք և քաղաքը առաւ: Իսկ ինքն կու շտապէր գալ 'ի Սիդոն. որոյ հարուածէն եռև քանի մ'օր անցեր էր, և դեռ անթաղ մնացեր էին ոպանեալքն. և արդէն սկսեր էին գերեզմանի մէջ առնելու կերպարանքին փոխուիլ: Զկրցաւ սուրբ Թագաւորն արտասուքը բռնել. և նախ իր հետն եղող Ս. Պատին նուի-

բանկին՝ գերեզմանի երկիր մը օրհնել տուաւ, վերջը գարձաւ իրեններուն՝ հրամեց որ Թոպչեն։ Ան՝ որ աւելի Թշնամի ջարդել փափագէին քան Թէ ընտանի Թոպչել, և իրենց առաջնորդին սիրը չունէին, պժգային զղուեցան, երեանին յետ գարձուցին. վասք քան զՄարթա՝ ըսելով, Թէ «Հոտեալ ևցէ, քանզի չորեքօրեայ է»։ Ան ատեն Լուդվիկ իր սիրոյ և սրբուհեան աքանչելի գործոց մէկն հոս ցուցուց. ձիէն վար ցատքեց և առջի հանդիպած դիակը վերուց չալկեց Թոպչառուական Թիկանոցը վրայ, և իբրև խուրձ մը դեղնած ցորենոյ պարկի մէջ դնելով՝ տարաւ ինչուան գերեզմանոցը, իջուց փոսին մէջ, Թոպչեց, ծածկեց, կնքեց կաԹիլ մ՝արտասուք։ Հինգ օր այսպէս աշխատեցաւ մեռելակրուԹեան. ոչ միայն առանց գանգատի, այլ նահատակաց մարմին ասելով՝ կրելու առեն ծոմ կուպահէր և յարդուԹեամբ կ՝ընդունէր զանոնք իրենց քնարանը։ Այս օրինակէս գարնուած զօրքն և վարձկանք՝ հեռուեցան իրենց սիրոջը։ Ծուխծին Սիդոնի բարձրացեալ երիտասարդքն և կուսանքն՝ վերջապէս հանդչեցան՝ ի հայրենի հող մահուան։

Ուրիշ պետիկ և համանման գործ մ՝այլ ըրաւ այն մեծ և եղբայրասէր Թագաւորն՝ ի Սիդոն. առնելով որ իր նորոգուԹիւններն նորէն ասրուեր են, քաջալերեցաւ աւելի ամուր շինելու. և հոս այլ իրեններուն օրինակ տալով ժրուԹեան՝ հատարակ մշակի պէս սկսաւ կիր ու ծեփ շաղուել և քարերը կրել, պատերը հիւսել։

Ան Ձմեռուան (1253-4) գրեԹէ մեծ մասն հոս՝ ի Սիդոն անցուց Լուդվիկ. և դեռ կ՝ուզէր կենալ և շինքերը պատել, երբ իրեն այլ յանկարծ հասաւ արտմագին հարուած մը։ Որ մը յանկարծ Յորդոյ երեք բարեկամները պէս եկան իրեն՝ իր հաստավանտհայրն, Պոպլին նոսիրան

և Տիւրոսի արքեպիսկոպոսն. իմացուցին զմահ
իւ մօրը, Պլանշ դչնոյի, զոր և Թագաւորութեա-
նը առեալ դրեր էր, սվերականէ աւելն կոա
սիրէր և յարգէր: Խնամ սաստիկ ցաւ զգաց,
բայց արքունեամբը ծածկեց. և մէկէն ընկաւ իր
մարտանը մէջ՝ ուր լսեց այս գոյժը, գոհացաւ
զԱստուծոյ՝ որ այնքան առեն իրեն պարգևեր էր
այնպիսի մայր մը. և հանգաստեան պաշտօն ընել
տալէն ետև՝ փութացաւ ժողովել մարդիկը, և
ուրիշ առենի Թողլով առաջ Երկրին ազատու-
Թեան հոգը, տուաւ վերջին ողջոյնը իր սակնջա-
կան սիրոյ և սիմնոյ, և ամենայն քրիստոնեայ
իշխանաց և բազմութեան հաւատացելոց. որք ե-
տևէն գացին մինչև Աքքեա, և մեծ արտասու-
Թեամբ յուղարկեցին նաւով՝ ի Կիպրոս, ուսկից
նաւեց գարձաւ՝ ի Գալղիա:

Ա յս դիպուածս համառօտիւ յիշէ մեր ժամա-
նակագիրն (Մաղաքիա) զՓ. (1253-4) «Ուխ ոէ
Ֆրանցն (Լույզ կամ Լուիզ) վերսաին չինեաց ըվ-
» Սայսայ և գնաց յաշխարհ իւր». ինչպէս յա-
ռաջ այլ Յոպպէի համար յիշէ. «ՁԱ (1252-3).
«Ուխ ոէ Ֆրանցն չինեաց զձաֆն»:—Հիմակուան
Սայսայի գարձրապոյն մասին վրայ կիսաւեր մեծ
աշտարակ մը կայ. ճնացորդ չինուածոց կամ նո-
րոգութեանց Ս. Լուդվիկի:

Պէտք չէ տարակուսիլ՝ որ Լուդվիկի երթա-
լուն վրայ ամենէն աւելի ցաւոլաց մէկն եղաւ
Ֆիմի, որոյ գլուխը սրտին այս այլ կակուղ հա-
րուած մ'էր. և այնչափ աւելի էր հոգն ու վախն՝
որչափ որ նոյն տարին իր հայրն Հեթում Թագա-
ւոր այլ եղաւ գնաց երկար Ճամբով՝ ի Թաթար-
ստան. ուսկից ինչուան որ իր տեղը գարձաւ գա-
գարել՝ տարիներ անցան: Բայց այն քանի մը
տարիները, (և մինչև՝ ի 1260 տարին) անվտանգ
կ'երևին. վասն զի՝ ի Հայս կառավար և պահա-

պան կեցեր էր Ֆիմիի պատն, մեծախեղք Թագաւորայրն Կոստանդին, իր մեկայլ կարիճ որդւօքն. ուրիշ կողմանէ այլ Թաթարաց գալուն վախն կու զսպէր զայլազգիս՝ որ քրիստոնէից աւելի մեծաս չհասցընեն, որպէս զի իրենք այլ աւելի մեծաս չկրեն:

Զ

Ա յս տարիներուս մէջ ծլեցաւ ծաղկեցաւ Ֆիմի իր զաւակօքը, որ երեք միայն յիշուին. երկուսանչ, զորս Յուլիան իր հօր և հօրեղբօր անուամբ կոչեց, և մէկ աղջիկ՝ զոր իր մօրն անուամբը: Անոց անուանքն այլ իրենց մօրը հետ վայելչաբար և փառաքշաբար նշանակուած կու գանեմ արքայեղբօր Յովհաննու ձեռօք, իր ընծայած նախայիշեալ գրքին մէջ. ահաւասիկ.

« Զիմաստութեամբ լցեալն և զամենայն գարեձևու
» Թեամբ զարդարեալն, զսիրողն Աստուծոյ և զսպասա-
» ւորն ամենայն ծառայից նորա, զարքածին լամբրիշն Ֆի-
» մի, և զաստուածապարգև զաւական նորին՝ զՊօլիէն
» և զՅոհան և զհեզանազն Մարկոս[1], յիշեցէք ի Քրիս-
» տոս Աստուած ». և այլն:

Մարկոսն հեզանազ գատրիկն Ֆիմեայ՝ հարս գընաց Կոստանդնի կամ Կիպրէի տէրոջ, որ էր հինն Գէորգ Ս. գրոց կամ Բէ-էլտա Յոանաց, հիմայ Ճէպիլէ կամ Ճէպոյէլ կոչուած[2], որ այն առեն իշ-

1 Մամուն Մարգարիտ անուան փաղաքշականն է:
2 Պերութէն վեց եօթն ժամ հեռու դէպ ի հիւսիս, ծովեզերքը: — Ահա կի՝ Մարկոսնի էրիկն՝ յամին 1282 հրամանաւ Տաճարականաց կարգապետին փորձեց առնուլ զՏրիպօլիս քաղաքը, և անոնց մատնութեամբը չկըրցաւ առնուլ. և գրեց այս դիպուածին պատմութիւնը՝ որ կու պահուի ինչուան հիմա:

10477396

լինայ պէս փուանկ տէրութիւն մ՚էր. այն առ-
րանց մէկուն դուստրը կին առաւ Պալիան՝ ան-
դրանիկն Ֆիմիի, և երկու աղջիկ ունեցաւ. որոց
մէկն անուանեց իր սիրելի մօրն անունամբ Ֆէմ,
որ յետոյ եղաւ կին Հէրմոյ Մարաջախտի. (սա էր
Թոռն Հեթմոյ՝ եղբօր Ս. Ներսիսի Լամբրոնաց-
ցւոյ):

Աւետրդ է ինձի խօսքով խորհրդածելն՝ որ Ֆի-
մի իրեն մեծ հոգ ըրեր էր իր զաւակաց (Թերևս
և Թոռանց) կրթութիւնը, և կու չանար զանոնք
այլ իրեն պէս զարդարել ազնուային բարէյաջո-
ղութեամբ. իրեն պէս ընել սիրոյ Աստուծոյ և ծառայից
նորա: Ահա բաներս Թէ և հօրեղբօր մը բերնով
և ձեռքով գրուած են իրեն համար, սակայն գրո-
ղին սուրբ և բարձր աստիճանն և վարքն վկայ՝ որ
Ճշմարտութեամբ պատշաճած են անոր. և կու
յայտնեն՝ որ այն առեւնուան բազմաթիւ մանր
տէրութեանց տիկնայց մէջ առաջիններէն մէկն
էր (և մեզի ծանօթից մէջ առաջինն) Ֆիմի, ի-
մաստութեամբ և բարեպաշտութեամբ արդարև
լցեալ և զարդարեալ: Եւ ասոնք էին մեծ գէնք և
դեղք հարուածոց և տրտմութեան դիւրազգած
և գթասէր սրտին. իր ծնողաց և Ս. Լուդվիկի օ-
րինակներն՝ իրեն կենդանի հայելի մ՚էին նմանու-
թեան. և Թերևս անոնց այլ՝ ամեն բանէ աւելի՝
հանդիպած փորձանքներն և վիշտերն եղան մեծ
առիթք բարեպաշտութեան և սրբութեան: Ա-
մենուն, բայց աւելի իշխանազանց և մեծատանց
համար հարկաւոր կու Ճանչնայ մեր սուրբ կրօն-
քըն՝ այսպիսի հարուածներ, որ գիրենք ցնցելով՝
քակեն աշխարհիս ունայնութեանց և պաճուճա-
նաց կապըն փափկութիւններէն, և լաւագոյն
կեանց և աշխարհի ատոյգ և անանց բարեացը փա-
փագեցընեն: Գուցէ նուազ կ՚ըլլար ի Զապէլ, ի
Հեթումէ, ի Լուդվիկ և ի մերս Ֆիմի՝ այս սուրբ

10477396

փափագս, եթէ վշտերնին այլ պակաս ըլլային: Ուրեմն անվախ բնտրեցէք քննեցէք թէ ուրիշ ինչ փորձանք ու ցաւեր եկան ատոր. մանաւանդ թէ Թոլուանք որ գան, և այլ աւելի փորեն խորցընեն, բարակցընեն և զարդարեն այն ազնիւ սիրտը:

Է

Ֆիմի քանի մը տարի հանգստեան միջոցը՝ մեծաժեծ քաղաքական դիպուածք եղան յարևելս. հայրն՝ Հեթում՝ գարձաւ 'ի Թաթարաց. մեծ (Մանգու) խաքանին եղբայրը՝ ահաւոր Հուլաղու խանը՝ բնաւորութեամբ զօրաւոր եաւէն բերելով, որ քանի մը տարուան մէջ՝ քրիստոնէից նեղութիւն տուող բանաւորները և տէրութիւնները ջնջեց. նախ Հաշիշէ կամ Աւծազակաց ըսուած բանաւորը. յետոյ Պաղտատու հին և մեծ ամիրապետութիւնը (1258). վերջը (1259-60) Սիդոնը աւեր և արիւն դարձընող Հալպայ և Շամայ տէրտանը (Մէլէք-էլ-Նասըր), բռնեց և դերի ղրկեց 'ի Պարսկաստան. ու անկէ նուաճած երկիրները դարձուց տուաւ Հեթումի և ատոր փեսային՝ Անտիոքայ իշխանին: Մնաց միայն Եգիպտոսի զօրաւոր սուլտանն. ատոր վրայ այլ կու պատրաստէր յարձակելու՝ Հայոց և Լատինաց օգնականութեամբ, երբ հասաւ իր եղբօր (Մանգու ջանի) մահուան լուրն, ու փութացաւ Հուլաղու դառնալ յարևելս մեծ գանձին ընտրութեան համար. — արևմտեան կոմմերուն (Ասորւոց երկիրը) պահապան Թողլով զօրագլխի՝ Քիթբուղա կամ Քէթուպուղա-նոյին զօրավարը: Ատոր համար մեր Հեթում Պատմիչն կ'ըսէ թէ, Քրիստոսի երկրպագութեան եկող մոգուց ցեղէն էր. և բարի ու քրիստոնէական սէր ըլլալով՝ սկսաւ խաղաղութեամբ կառավա-

րեւ իրեն յանձնուած կոչմերը [1]։ Դժբաղդաբար քրիստոնէից կոչմէն եղած անխոհեմութիւն մը՝ մեծ շփոթութեան եւ վնասու պատճառ եղաւ, եւ նոր ցաւոց՝ մեր Սիգոնի տիկնոջ։ Վասն զի այս առաքեալն էրկրին մէկ մասն՝ որ ինչպէս առաջ յիշեցի, Պէլֆորդ կ'ըսուէր [2], Շամայ էրկրին սահմանակից էր, եւ բնակչաց մէկ մասն այլ Թուրք էին, որք հիմայ զապուած 'ի Թաթարաց՝ աստոնց տուրք կու տային. եւ անշուշտ ուրիշ տարի առաջ Սիգոնի վրայ ասպատակողաց ընկեր էին։ Հիմայ Սիգոնացի եւ Պէլֆորդեցի տաքգլուխ մարդկանց՝ մէ ոմանք՝ կամ հին վրէժն առնելու համար, կամ նոր առիթ մը գտնելով՝ այս Թուրքաց գեղերն ու արտերը կոխեցին, աւրեցին, ոչ առանց ապտնութեան տեղացեաց, որոց մէկ մասն այլ իրենց ստացուածով եւ անասնովը գերի քաշեցին։ Մօտերը հիւսար Թաթարաց պզտիկ գունդ մը կար Քիլիքուլայի քեհուրդուոյն կամ եղբօրորդուոյն հրամանին տակ. մէկէն վազեց այս կարիճս Սիգոնացոց եաւէն, պատուիրելով որ գերին և աւարը թողուն. անոնք իրենց անշահ յաղթութեան և աւարներուն վայելմամբ տաքցած և գինովցած, աւելի մեծ յանդգնութեամբ և կուրութեամբ Թաթարաց այլ դէմ գարձան, և քանի մը հոգի ըսպանեցին. անոնց հետ մէկտեղ կարիճ առաջնորդնին այլ։

Դեռ Թաթարաց բարկութեան և վրէժխնդրութեան փորձն առած չէին քրիստոնեայք. Քիլիքուլա՝ հոս ոչ անարդար իրաւամբք քալեց կո-

1 Քէրայիդ Թաթարաց ցեղէն էր, որոց մէջ շատոնց մեծ էր քրիստոնէութիւն։ — Տ'Ոհսոն։

2 Յանուն բերդաւանին, որ հիմայ Թուխ Քի-լիճ-է-ը ըէ-+էյֆ, Լիբանան լերանց հարաւային ստորոտը, Նահր-էլ-Լիտանի (Լէոնդ) գետոյն եզերքը։

խեց աբրեց Սիդոնացւոց սահմանները, և նոյն իսկ քաղաքն այլ առաւ. նորաշէն պարսպաց մեծ մասը քակեց, յամայքին բերդը վրաց, դէպ ՚ի ծովային բերդը դիմողներէն մէկ քանին այլ սպանեց. բայց այս բերդս ծովով շրջապատած և պաշտպանած ըլլալով՝ չկրցաւ առնուլ: Հոն գարձեալ ապաստանած սիկիւնն Ֆիմի՝ որուորդէ փախած և ծառին քարձրագոյն ճիւղերուն մէջ պահուըտած Թաղնոյ պէս կու սպրտէր սպրտափէր. և Թերևս աղատելու հնարք չէր տեսներ, Թէ որ անակնկալ դիպուած մը չհետացներ զնկեց զԹաղթաւս:

Հուլտուի հետանալը և Թոլած Թաղթարաց քիչուորութիւնը լսելով Եգիպտոսի սուլտանն Քոէդոսէ՝ յարձակեցաւ ՚ի Պաղեստին. Քիլճ-բուղա՝ ցրուած զօրքերը ժողվելով՝ դիմեց ելաւ. հասան իրարու՝ Նապղուսայ (Սամարիոյ) մօտ Այն-Ճալութ (Ակբիւր Գողիադայ) ըսուած տեղը. սաստիկ եղաւ պատերազմին. Քիլճբուղա մեծ քաջութեամբ կռուեցաւ և սեպի մեծ կարճութեամբ մեռաւ: Թաղթարներն՝ որ առաջի անգամ էր որ կու յաղթուէին, հալածեցան Սորուց երկրէն դուրս, որուն սիրեցին Եգիպտացիք, բայց ՚ի քանի մը ծովեզերեայ քաղաքներէ, որոց մէկն այլ էր կիսաւեր դժբաղդ Սիդոնն:

Աստ սէրն Յուլիան՝ որ տասն տարի չափած՝ երկու երեք անգամ սեղոյն սեպիլը սեսաւ, հինայ այլ երկու կոլմէն մեծ վտանգի մէջ գտուեալ՝ Թէ յԵգիպտացւոց և Թէ ՚ի Թաղթարաց, և նորէն ոչ Ս. Լուդվիկի մօտաւոր գալստեան յոյս ունենալով, և ոչ աներոյքը (Հեթմոյ), առանց աստ իսրհուրդ հարցնելոյ՝ յուսահատական հնարք մը մտածեց, որուշեց, կատարեց: Սիդոնն այլ Պէլֆորդն այլ երեկոյ տահմաններովը ծախեց Տաճարական ասպետաց. «Ճուլիան Սոյատյու,» սէրն՝ ծախեաց Դամփլուն զՍոյխէն և զՊհա-

10477396

» Ֆորդն », կ'ըսէ մեր ժամանակագիրն : Ահա քա-
նիս վրայ շատ դժարեցաւ Թագաւորն Հեթում՝
թէ Յուլիանոս և թէ անոր երկիրը գնող ատե-
ատց, ոչք կերպով մը իր գաւեր իրաւանց այլ
կ'անիրաւէին : Անշուշտ Հեթում իրաւունք ու-
նէր, քայց Յուլիան այլ իր գլխին Հարը հոգալու
կու ատիպուէր. մանաւանդ որ ուրիշ իրեն նման-
ներէն այլ կային նոյնպէս մոածողք : Իրմէ քիչ
մը վերջը (1261) իր ազգակից Պալեան՝ աէրն
Արաւֆայ (որ նոյն Փիւնիկիոյ եզերքը եաֆայէ
մօտ ուրիշ ամուր քաղաք մ'է) իր երկիրը ծա-
խեց Հիւրընկալ (Հոսպիտալէ) ատեատց : Քա-
նի մը տարի ետև (1268) Պիպարս Փնտուխտար
սուլտանն Եգիպտոսի առաւ զՊէլֆորդ բերդա-
քաղաքը. նոյն տարին առաւ և զԱնախոք այլ, ո-
րոյ տիկինն էր քոյրն Ֆիմեայ :

Ահա ամեն դիպուածքս մէկմէկ հարուածք և
տուիք էին տրամուԹեան իր սրտին. և մանա-
ւանդ երկու տարի առաջ (1266) Հանդիպած
կակծալէին, իր եղբօր՝ Թորոսի՝ սպանուիլն յե-
գիպտացւոց՝ պատերազմի մէջ, և միւս եղբօր
Լեւոնի (գ) գերուԹիւնը, ու հօրը մեծ տառա-
պանքը՝ ինչուան որ ազատեց զնա : Ահա ցաւալի
տարիներուն մէջ՝ Ֆիմի անշուշտ ապաստանած էր
իր հօր ԹագաւորուԹեան երկրին մէջ, և անոր
պահից կ'ըլլար, հետզհետէ կրեալով և լմանալով
ինչ որ « սեփական է մարդկան, նժգեհուԹիւն և
» պանդխտուԹիւն և փորձանք » : Թէպէտև քիչ
մը վերջը բոլոր Կիլիկիոյ և իր արքունի ընտա-
նեաց հետ ուրախացաւ՝ ազատուԹեամբ Լեւոնի
(1268), քայց եղբայրը գանելով՝ գրեԹէ հայրը
կոչուս. վասն զի Հեթում զորդին Թագաւորեց-
նելով՝ ինքն հրաժարեցաւ ի Թագէ և յաշխար-
հէ, և կրօնաւորելով քիչ առնէ մեռաւ, (28
հոկտեմբ. 1270): Նոյն օրերը հատաւ և Ս. Լուդվի-

կի մահաձան լուրն, որ երկու ամսով յառաջ վախճաներ էր (25 օգոստ.): Ախտէս գրեթէ երկու հօր սուգ ու ցաւ մէկտեղ կրեց Ֆիմի: Անոնցմէ առաջ վախճաներ էին իր հօրեղբարց մէկ քանին, և աւելի առաջ (1262) անոնց նահապետական հայրն՝ Կոստանդին:

Բայց իր սրտին մերձագոյն և մանուկից անձն, իր ամուսինն՝ Սիդոնը ծախեչէն 15 տարի եաև «Մեռաւ Ճուվլեան, Սայտայոյ տէրն» (1275) քան ժամանակագրին. այն տարին՝ որ Կիւվլիկիոյ մէջ սաստիկ սով և մարդամահ այլ եղաւ[1]: Ցուվլեան իր տեսած և կրած փորձանքներէն և գուցէ իր կնոջ և աներոջ բարեպաշտութենէն յորդորեալ՝ կամաւ Թողեր էր իր աշխարհային փառքը. նախ Տաճարական առաքեալ կարգը մտնելով, յետոյ Երրորդութեան ըսուած կրօնական կարգը, յորում և մեռաւ Աքքեա քաղքին մէջ, իր այրուն սրտին մեծագոյն վէրք և տրտունջ մեռնելու աւելի Թողլով:

Ը

Այլ մինչ նոսաճլ կակիծ եղած էր անոր մայրենի սրտին՝ կորսնալ իր կրտեր և կայտառ որդիկին. ինչ լայն և խոր պատառուածք բացաւ այն աղնիւ սրտին մէջ՝ տարաժամ և տարադէպ լուր մը, Թէ քու չաչուռ ու ճօճուն Ճուանդ չկայ... մարեցաւ անոր լուսաւոր արևսին: Արտարև ջուխք մարեցին, ընկղմեցին, խեղդեցին զՃուան. — անոնց մէջ լուացուելուն կամ լողալուն առեն, Թէ անոնց վրայէն անցնելուն: — Գիտցածնիս այս է, որ օր մը Ֆիմեայ աղջև բերուեցաւ փառեցաւ Ճուան երկայն Տաճարականը, գեռէն հանած զու-

1 Պատմագ:

հանուց շալակի մը պես. — Լութերն՝ որ իր այնքան շնորհքը քաղեր կլլեր էին, անշուշտ մէկ կակուղ և խանաւ շնորհք մ'այլ դեռ Թողեր կամ տուեր էին կերպարանացը. զոր փոխանակ կէս ծածկելու՝ բոլորովին բաց Թողուին գագաԹէն վար կախուած քամուած ու մէկ փունջ եղած խարտեաշ գիսակներն... դեռ ամեն բան լման և նոյն կուտեանքը Ձիմի՝ իր Ճուանին վրայ. միայն չջարժեցէն և իր վիզը չպլլուեցէն հաւատաց մայրն՝ որ որդին անշնչացեր... մեռեր է. « Եւ եգել զաղիս նորա »:...

Թողունք այս ժիգալի տեսարանը, որ եԹէ սրտակուռը է ամեն հանդիսատուի, բնչ պիտի ըլլայ մօր մը սրտին և Ձիմիի պէս մօր մը:... Հապէ ուրեմն կուլանք, շրԹունքնիս կուփակենք. հա՝ սրդարև միայն միխԹարանք ու անդորը կըլնայ տալ այն՝ Որ ամենահնարն է: Իջնր սրդ հնայ, ո՛վ բարի հօրեղբայրը, իջնր քու Բարձրբերդիտուրը դիտանոցէդ, և բեր քու Թռունէիդ այդ Ամենահնարին նեղչնչեալ տուրը պատգամները, բեր քու ձեւագիծ գրքոյկդ, և փորձով ծողովուլին ու փորձանօքն Յոբայ՝ սփոփէ այդ նրատացի սրտմտալ սիրտը: Ահաւոդիկ մէկ յիշատակարան մ'այլ արքայական Յովհաննու աո Ձիմի, նոյն գրոց մէջ, տասնաւոր չափով[1]..

Յաստուածային սէրըն հարեալ
Սա՝ որ հըրով նորին վառեալ,
Որ եւ ըզատուս այս ըստացեալ
Բամբիռըն մեծ՝ Ձիմի կոչեալ.
ՀնԹմոյ քաջին նա՝ գուսանըր լեալ,
Որ էր ալքայ Հայոց օծեալ.

[1] Որպ անապըսխ տառերն կապին Յոհաննէսու տուեր:

Անցաւոր կայս ծանուցեալ,
Անանց Թագին այն բաղձացեալ.
Նուաքեւտուր սուաւ պըճնեալ
Ի լապտերօք ընդառաջեալ.
Նոր փեսային և հարսնացեալ,
Մըտից դրախտին արժանանալ:
Եղիելիա սուաւ Թախծեալ
Եղկամիք մատանցս ըզսա սահանալ.
Սակս որոյ ի մի գործ սկըսեալ
Փոքր ինչ յայլոց օժանդակեալ:
Սատցուիք վերջոյ եւ որք օգտեալ՝
Հայցեմք բարի մասըն մեզ տալ. և այլն:

Ահն տարին որ Ֆիմի այրեցաւ՝ իր աւելի բարձրիչեան քոյրն այլ՝ Զաալեան՝ այրի մնաց մահուամբ քրնձին Անտիոքու՝ ջ Պեմունդի, (1275, մայիս 11), որոյ ալահասակ որդւոյն (ի Պեմունդի) ննամակալ եղաւ ինքն մայրն. և հաւանօրէն 14 տարի եաքը տեսաւ իր և անոր տէրութեան բոլորովին վերջանալը, երբ Քէլաւուն կամ Քալիլ Աշրաֆ սուլտանն Եգիպտոսի՝ առաւ զԱնտիոք ու վերուց անկէ քրիստոնէից 200 տարուան պայազատութիւնը: — Իրեք տարի վերջը (1291) մէկայլ Զաալեան այլ (իրենց եղբօր՝ գ Լևոնին գուաստն) տիկնին Տիւրոսի՝ զրկեցաւ իր տիրնուհութենէն. վասն զի երբ Եգիպտացիք տէրն զԱքքա՝ քրիստոնէից ամենէն ամուր ապաստանը, անոր պաշտպան տապեաքն փախան տապանին մէջ Ֆիմեայ հին տապանէն, ի ծովային բերդն Սիդոնի. բայց երբ Թշնամիք նաւերով մտեցան անոր, անկէց այլ փախան գնացին ի Կիպրոս: Այս բաներուս ականատես Պատմիչն Հեթում՝ կ'ըսէ. « Աշրաֆ էառ զԱքքա ի քրիստո-
» նէից և Թողին քրիստոնէքն առանց պատերազ-
» մի զԱռւր (Տիւրոս), զԱպյամէ (Սիդոն), զՊե-

» բաւԹ. և յայսմ ամի ջնջեցաւ քրիստոնէութիւնն
» ՚ի Սէհլէն [1]»: Ուրեմն Յուլիանոս և Ֆիմեայ Թողլէն 31 տարի եաև այլ՝ դեռ տապեստց ձեռքն էր Սիդոնի ծովափատ ամրոցն. և այս տարի յետ ուրիշ քաղաքաց և բերդից՝ մատնեցաւ այլազգեաց ձեռքը. Թէպէտ և անոր պայազատքն իրենց օտարութեան մէջ այլ պահէին իրենց կորուսած տէրութեան անունը. և ինչուան գրեթէ հարիւր տարի վերջ այլ՝ (1368) կու յիշուի Փիլիպ Իպլենեան տէր Սիդոնի, որ ՚ի Կիպրոս բնակէր, և հաւանօրէն Յուլիանոս և Ֆիմեայ տոհմէն էր:

Թշնամիք՝ որ շատ անգամ յարձակեր և վնասուեր էին ՚ի Սայտայէ, հիմայ պարապ և անպահպան գտնելով՝ քարերէն և աշտարակները լեցին աւեր վրէժխնդիր, փլցընելով և Թափելով՝ երեսին զանոնք ծիծաղով և երբեմն ծեծով ծովուն ծոցը. որ և մահաձայն մռնչմամբ մաս մը ծածկեց, մաս մը ալիքներէն դուրս Թողուց մինչև այսօր, ՚ի տեսիլ նաւուղաց յափրանս Փիւնիկիոյ: — Սայտէս եղաւ վախճան տէրութեան առաջին և հնագոյն ծովամայր քաղաքին, որոյ վերջին գահանիստ տիկինն եղեր էր Ֆիմի:...

Թ

Արդեօք հասա՞ւ իր ակընկալին այն արտաքին պարագաց փլչելուն դիրդմունքն, և աչքկոծեալ ծովուն խոխոջալն այն աւերակաց մէջ. արդեօք իր խորացեալ տուէն հնչէց արձագանգ մը ՚ի պատահանի ծիւրեալ և ծորեալ Ծայդանին ձիթաստացը՝ այն անծերանալի ծովուն կոհակացը մէջ: — Եթէ ոչ մնչեաւն և կոծաւն ծովուն և Ծայ-

1 Սայինքն ՚ի ծովեզերեայքն, որ արաբերէն «հեվ կ՚ըսուի:

գանայ՝ սակայն անշուշտ եղածին համեմատ հա-
սաւ հնչեց ու ընկաւ Ֆիմիի ընտրած նոր և յե-
սին ապաստանարանի մը ամրագոյն պարսպաց
ուն:

Այս ապաստանարանս էր զոր շատ թափառութ
և անթափք ընտրեցին երբև մէկ հատիկ ամրոց
սրտի և հոգւոյ՝ ընդդէմ ամենայն մրրկաց, խուռ-
վութեանց և աշխատութեանց աշխարհի. ուր ոչ
շատ տարի առաջ՝ նոյն ինքն իր հայրն Հեթում
այլ, յետ 45 տարւոյ երկար և բազմապիսուած
թափառութեանն՝ եկեր էր իր մեծ և յոգնած
սրտին յետին հանգիստը և հանգիստը
գտնելու: — Այս ապաստանարան էր հաւա-
տարոյց վանք մը՝ զոր բնտռեց, գտաւ և մը-
տաւ Ֆիմի այլ, յետ իր այնքան ձգտելհոսութեան,
պանդխտութեան և ֆոլչանոցն. և ոչ այնքան սրբա-
մութեամբ տուաւ իր ծովակոծ Մայդանի ապա-
րանից՝ որչափ ուրախութեամբ տուաւ բոլոր աշ-
խարհիս ծովածուփ կեանց՝ ձեռք բարձոլը, ըսե-
լով. «Ամենայն վտօսանք ձեր և ալիք ձեր անցին
» 'ի վերայ իմ». և քաշուեցաւ 'ի խորչն խաղա-
ղութեան, լուիկ սրբիկ ապատել ամենէն վերջն և
ամեն բան վերջացընող դիպուածին. մինչև որ
Ճգնոզական վարուքն « Հանգեաւ 'ի Քրիստոս սի-
» կնն Ֆիմի, կրօնաւորն, քոյրն Լևոն Թագաւո-
» րի »: ինչպէս կ'ըսեն արքունական Տայտա-
ւուրք. 'ի մէջ բազմաթիւ սիկնոյց Ֆիմեաց՝ սե-
փականելով սաոր՝ կրծնաւոր կոչումը:...

Հանգեաւ...: Ո՛հ, սրբան խոր է այս հնչումն, և
սրբան քաղցր իր ազդեցութիւնն այնպիսի սրտի
մը, որ յերկար աշխատած 'ի ծովու կեանց
ոյս՝ եկեր նստեր է մէկ կրօնական առանձնու-
թեան մը մէջ՝ իր մնացեալ օրերուն հանգիստը
բնաբանելու, և աւելի մեծ և անվերջ հանգստեան
մը վտհատչելու:... Հանգեաւ սրբուհի այն քա-

10477396

նրբազգած սրտիկդ, ով աիկին Սիդոնի, որոյ փափկութեանը՝ շատ խիստ և փշոտ էր աշխարհքս և անոր վայելքն. արդարև մեծոգի ես եղեր դու, իմաստութեամբ լցեալ, սիրող Աստուծոյ և տպատասուր նորա. երանի՛ քեզ: — Ո՛հ. ինչո՞ւ դու այլ չեաւեցար այս քու հօրքրոջդ՝ ով աիկին Տիբոսի՝ գուռզդ Չապլուն, և յետ նրեն ալես գահդ կորսընցընելու՝ ուրիշ գահից և բարձից եաւէ ընկնալով, ոչ թէ միայն այսպիսի խաղալ և երջանիկ հանգիստ մը չգտար, այլ և անանկ կատարած մ՚ունեցար՝ զոր յիշելն իսկ պժգալի է[1]:

Բայց ետրը, և ո՞ր հանգեաւ, և ո՞ր արդ հանգչի մեռա Ֆիմի:... Պատմութիւնն ձայն չի տար: Բայց ինձ հաւանական կ՚երևի՝ թէ իր պարկեշտ նշխարքն այլ՝ իր բարեպաշտ ծնողացը քով (Չապելի և Հեթմոյ՝) խաղաղեցան՝ ի դամբանս Դրազարկ վանց. ուր՝ ինչպէս իրմէ առաջ՝ դեռ վերջն այլ եկան ընկան հանգչեցան Թագով ու տաղաւարով յօգնած գլուխք: Ախտա, որ ժամանակն և Թշնամութիւնն կամ ջնջեց կամ ծածկեց զանունք. Քէօլէմէնք և Գարամանք առնակոխ ըրին և զատպանատունն Թագաւորաց և վարդապետաց Հայոց՝ զԴրազարկ:

[1] Չապլուն անդրանիկ դուստր Գ Լեւոնի՝ եղբօր Ֆիմեայ՝ հարանացաւ Ամաւրեայ Լուսինեան, որ իր եղբօր (Հենրի) Թագաւորութիւնը (Կիպրոսի) յափշտակեց. բայց քիչ առեւնէն սպանուեցաւ. Չապլուն իր զաւակօքը ղրկուեցաւ ի Հայս, առ եղբայր իւր Օշին Թագաւոր. բայց ժառանգութեան համար շատ վէճերու և հակառակութեանց պատճառ եղաւ երկու Թագաւորութեանց մէջ: Երբ Օշին մեռաւ և իր տղայ որդին Լեւոն Ե Թագաւորեց, իր խնամակալն Օշին Պայլ բանտեց զՉապլուն իր անդրանկաւն (Հիւկ), և սպաննեց (1323) բռնութեամբ կամ նենգութեամբ: Չապլունի որդիք են նաև Ճուան և Կի (Գոտիան) Թագաւորք մեր, և Պեմոնդ, որոնք ալ սպանմամբ մեռած (1343. 1343):

Ո՛հ. արդեօք դեռ հիմայ այլ այն մեր յեան հայրենի երկիրն վրայ՝ այնչափ պատկով նազուլ գլխոց հետ, քարեղէն բարձի մը վրայ՝ 600 տա- րուան քունով՝ կու հանգչի քու Թանկապին գե- լեխդ այլ, Ֆիմի: — Արդեօք կանճմըռած կոպե- րով Կուկլիայ կաղնին [1], կամ մշանջենաւոր եղե- րամօր պէս երկրամածեալ հոլմատանջ եղևին Տաւրոսի՝ այնքան աւերակաց մէջ միայն անաւել ահեղով, դեռ կու պաշտպանէն քու Նշխարդդ ծածկոյ տապանաքարը. — և այն քարին վրայ՝ արդեօք արտաս լուսինն իր գոլգոլուն ճառա- գայթներովը կրնայ դեռ կարդալ մամռապատ ար- ձանագիր մը, օրինակ նմին.

Ի կափարուտ խաչապահակ փոքուս վիմի
Կայ մեծոգի եւ հեզ աւիկն Սայաս՝ Ֆիմի:

— Եւ արդեօք այն լուռ քնարանին վրայ տարուէ տարի Թափած աւերևներուն նման, դեռ ցամքած Թաղանթ մը մնացե՞ր է՝ այն կակուղ և կարմրուկ տրանն, զոր այնչափ անուղղ տրտմութիւնք քա- րակ ճաճանչերով փորեցին ու խորեցին, և երկ- նաւոր վհուհարութիւնք՝ լայնեցին ու լցուցին. — այն տրանն, զոր եթէ փորձանք երկրի՝ կ'ըսուցին՝ ի պահ և՝ ի փառաց, երկինք՝ բարձրացուցին մօտ իր արբանեաց ծնօղացը և Ս. Լուդվիկ. — այն տրանն, որ իր արեւնակցաց և անուանակցաց մէջ՝ ամենէն մաքուր և սիրուն կիշատակ մը Թողլով, պարտական կ'ընէ զհայ հայրենիս՝ իր գործութեց մէջ անմոռաց պահելու և գլեհին աւիկին Սիգո- նի՝ Զաւեշածինն Ֆիմի:

1 Կեռ և բերդ մօտ՝ի պահակն կամ՝ի լեռնանցս կի- լիկիոյ, որ հիմայ կոչի կէօք-կէյ-պօղազը:

10477396

10477396

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ԱՌ ՀԱՅԿԱԿ

Ահա վերջին խարույկն է որ կու մխայ մեր հայրենական հանճանց վառարանին անկիւնը, ուվ Հայկակ. և այս ձանձռոտ ու վառվռուն մախրկաբ՝ վալը առաջ պիտի գառնի ցուրտ մոխրոք. և այնպէս մնան, մինչև որ սարսուն երեք եղանակ նեղն ալ գառնան լսանան, և նորէն գայ ջերմորդն: Եւ երբ նորէն գառնայ գայ այս եղանակս, արդեօք մենք ալ նորէն պիտի գանեմք զկրակ՝ մեր վառարանին քով:...

Ահա գարնանաբեր լսանին նորածածած ձագէ և ձիծաղն լսանակս, մինչ երկրիս ուրիշ կողմեր ալ չեն թափուած թաթիլուած մինուելեան մէջ: Մինչ երկիրս քրտի՝ ծիածաւալ ծովուն ծուփ

ծուխ ծոցերուն մէջ՝ էկան ալէկոծ նաւերը՝ որ անդունդէ անդունդ սահելով՝ գոնէ ինկնելու վը-հին յատակը տեսնելու համար՝ աստղիկ մը լո-սիկ մը կու մուրան վերէն, և չեն տեսներ:...

Ա յսպէս է կեանց ընթացքն. երբեմն լոյս և երբեմն մութ. և միշտ հարկ է երթալ, ինչուան որ հանինք արարչադիր կէտը: — Սակայն ով որ ջերմեռ յատակ մը կու ձանչնայ այն տաճարին՝ որոյ վերնայարկն է երկին, միշտ անհուով կ'երթայ, խաղաղ կ'ապրի:

Քանի որ արտի սիւնակն չիտակ է, և հոգւոյն կարմիր կանթեղն վառ է, յաչող է մարդուս:

Մեր խարոյկն կու մարի. լուսնակն ալ կու ծածկի կու մայր: Սիրալիր սիրտն անապատ է: Անմահութեան ակնկալու հոգին՝ երջանիկ է:

Հաւատարիմն Աստուծոյ և իր անձին՝ հաւատարիմ է և հայրենեաց: Անհաւատարիմն հայրենեաց՝ չէ հաւատարիմ և իր հոգւոյն և ոչ երկնից: — Անոնք սուրբ և ազնիւ գործ և աշխատանք երկրիս վրայ՝ երկնից և հայրենեաց համար եղածներն են: Թէպէտ և զանազան են հասակք և վիճակք, այլ ամենքն ալ ըստ չափու և ըստ վիճակի իւրեանց՝ պարտական են երկնից և հայրենեաց:...

Ահա կու հնչէ հասարակ գիշերուան պահն:... Մեր միայնախօսութեանց ժամերն անցան. կու ակին ժամք գործոց և աշխատութեանց: Վայն, նոր օր, նոր գարուն, 'ի նոր կեանս կու հրաւիրէ զքեզ, Հայկակ:

Նորաբողբոջ բնութեան մէջ բացուած՝ նոր կոկոն մարդկութեան, ծաղիկ Հայութեան, ա-ւագ հասակաւ ձևացեալ, արդ կու վայլէ որ ձևա-նաս քաղաքական կենաց. վիճակ մը ընտրելով, և գործ մը կատարելով յերկրի, յօգուտ ընտա-նեաց և հայրենեաց, և հաճոյ երկնից:

10477396

Հարկ է որ ձեռս բարով ըսեինք իրարու, անմոռաց պահելով մեր հայրենեաց Յուշիկքը: Անոնցմէ ես իմ հասակիս ցուպը, և ինձմէ ըլլես վար. առնուս դու ալ հասակիդ չարմար աշխատութեան գործիդ, օրհնել տաս երկնից, և ելնես դէպ 'ի վեր, 'ի բլուրն կենաց: — Արդ տուրը հոգիք նախնեաց մերոց՝ քեզ բարեխօս և պաշտպան. հայրենեաց շաւղէն՝ անշեղ ըլլայ քու վիճակիդ ճամբան. բայց՝ յերկրէս յերկինք հասնիլ անխափան:

Սակայն ինչ ալ որ ըլլայ քու վիճակդ կամ գործդ, յիշէ Հայկակ, որ գործն՝ իրմով չէ աշխնիւ կամ՝ մեծ, այլ ընողն է որ կ'աշխուացընէ կու տրցացընէ զգործը: — Առանց գործողի՝ գործք մեռեալ տոկ անուն մ'են. մարդս՝ զանուանը բան կ'ընէ, բանը գործ, գործը՝ կենդանութիւն, և զկենդանութիւնն՝ անմահութիւն:

Յաջողութիւնն շատ հեղ երկնից ընծայ է. բայց առանց երկրիս վրայ աշխատելոյ՝ վերէն յաջողութիւն չկ'ըներ: Մանաւանդ թէ յաջողութիւնն պատրաստ է իբրև զարև և զանձրև. բայց եթէ ագարակն սերմանուած չէ՝ ինչ բուսցընեն երկնից շուն ու ցօղն:

Մարդս փոքրիկ արարած մ'է, բայց ոտքերն երկրիս ամեն կողմն ալ կըրնան կոխել. երկու ձեռքովը կըրնայ ծայրէ'ն ծայր աշխարհակալել. սրտին՝ ազատիկ կու գայ տիեզերաց տիրմանն. միտքն՝ անսահմանութեան մէջ ճամբայ կու բանայ. հոգին՝ կու տիրէ երկնից. սէրն՝ կու հանի Արարչին առջև, և կ'ըսէ. Անհատանիկ եմ:

Փոքրիկ արարածն այն մարդ՝ մեծ աշխարհք մ'ալ է ինքնին. վասն զի Աստուծոյ դասատակերտ է, Աստուծոյ պատկեր է, թէ և պզտաւոյել. և ունի ակզբնատրական զօրութիւնը:

Արարչագործ մատանոյ բարձրագոյն կերտուածք

քըն՝ չեն Ալրարատեան կատարքն կամ պագաշն եմաւոնի, այլ ուսերուդ վերև կանգնած իմաստից տաճար՝ գլուխդ է. քարձր և բարակ քառնուած: Զկայ ծալիկ արժանաւոր այդոր պատկ ըլլալու. ոչ ոսկին և արծաթ՝ որ հոգէ կ'ելնեն, ոչ ծիրանի ծովերէ խպտած բուստ և մարգարիտք: Ո՛հ. գեղեցիկք են մայեսի առաւօտուն ցօղակաթ վարդակարմիր փնջիկքն այլ՝ գալար ճակատի մը բոլորած. սակայն շատ աւելի պայծառ է առաքինութեամբ խայծեալ երեսն. և աւելի ազնիւ՝ անոր վրայ շարուած աշխատութեան կայլակներն:

Կեանց կարևոր և վայելուչ սիմայքը լեցնել էն աւելորդ երկրաւոր շահք և վաստակք՝ առարգ և անկրաւ են այնպիսի գլխոյ մը, որ երկնից և հայրենեաց մաքուր իմաստներովը լցուած է:

Եթէ քաղաքական կեանք օրինաւոր են՝ ի վերոյ երկրի, անհրաժեշտ պարտք են և հայրենեաց ջանքն:...

Խլով կու ծնանիմք, խլով կու մեծնամք. աշխատութեամբ պէտք է մարդ ըլլանք. մէկ ձեռքով մեզի, մէկ ձեռքով մեզի նմանեաց օգնեմք. սիրով կենակցինք, պատուով ապրինք, յուսով ծերանամք, զոհութեամբ մեռնինք. արքութեամբ աւանդենք փչողին՝ մեր շունչը. Թաղուինք օրհնութեամբ. մնամք՝ի հայրենիս՝ հայրենեաց չափ, և յերկինս՝ Աստուծոյ չափ:...

Ահա ազգք և ազինք, մեզի մօտ և հեռի, Հայկակ, ամենքն զբաղած են իրենց հայրենի ապարակը շէնցընելու. և անդրանիկն ազգաց՝ մեր ազգն՝ կըմնայ ըլլալ յետամնաց:.. Մարդ, սիրտ ունող մարդ՝ չի կըրնար լսել զայս՝ առանց ոսկալու, Թող թէ Հայ մարդ:

Ա՛ռ և դու ուրեմն, ով Հայկակ, քու վիճակիդ յարմար աշխատութեան գործիդ, վերցուր

յերկինք, օրհնել տուր. և աշխատէ: Աշխատէ յերկրի, մինչդ յերկինս, սիրտդ հայրենեացդ վայ:

Առանց երկնից օրհնութեան՝ չի յաջողիր գործ հայրենեաց 'ի վերայ երկրի: Զոր երկինք չօրհներ, 'ի զուր օրհնեն և հայրենիք. և զոր չեն օրհներ հայրենիք՝ նա չօրհնուիր և յերկնից:

Կու բռնանի և սերմն առելութեան, կու ծածկէ դաշտեր. սպասէ, և կու տեանես փուշ և տատասկ:

Սիրոյ սերմինն՝ թէ և կորպացեալ երկրի մ'առանդուի, անհանջ և ամուր արօրին տակ, քրտնաջան մշակին համբերութեամբ, վերջապէս կու ծլի, ծաղկի, պտղաբերէ և անուշանէ:

Եւ մշակն մշակաց, որուն տպարանին է բոլոր աշխարհս, պատուիրեց մանկականին [1], չիտակ գծել ու քշել, և եաև չնայիլ. երթալ յառաջ, և չիտակ երթալ: Ո՛հ. երթալ և լալով, եւթէ հարկ է, երթալ և ցանել. կու հասնի օրն ալ իրենասլով հնձելու, որաներով չալկած, ծաղկինեթրով պսակուած դառնալու [2]:

Ձշմարիտ հայրենասիրութիւնն չէ տատապ կամ փայլակ մը յանկարծ երևցող և անցնող. ոչ հուր մըլն և թափառիկ, և ոչ կայծակն անուշա այրող լափող. այլ հանդարտ ջերմութիւն մը, լուսաւակ լուսով, անսպիտա խլճով:...

Ո՛վ անձնուրաց ոգի, բարեխնդիր հայրենասիրութիւն. դու պատրաստէ, վառէ սրբէ զսիրտ Հայկակայ: Ջեզմով վառուած սիրտն՝ անխայթ և անմուխ լոյս կ'արձակէ. և եթէ խարկի մըրկի սիրտն, և անցնի երկնաւոր մաամէն, երկնուանակ ման՝ միայ 'ի վերայ հայրենեաց, որպէս հուր մըշկի և կնդրկի:

1 Ղուկաս, թ. 62: 2 Սաղմոս ճիե. 6:

Եւ շատ սեզաններ, շատ տապաններ, շատ քա-
րեր ու հողեր կան ի Հայաստան, ուսկից դարէ
դար և անդադար կու ծխէ հոտն անուշութեան,
հոտն հայրենեաց. զոր չեն կրնար ջնջել ոչ զէնք
և ոչ քէնք:

Վասն զի մեր առաքինի և ճշմարիտ, ընկերա-
սէր, ազգասէր, օրդեսէր և հայրասէր նախնիքն,
այն երկրին վրայ իրենց պարկեշտ նշխարքը թող-
լով, անմահութեան ընծայով վերէն անոր վրայ միշտ
կու շընչեն և կու շըշընջեն:

Շընչեցէք ով շունչք մաքրացք, սրտարծարծք,
հոգեվառք. շնչեցէք հոգիք Գրիգորեանց, Ներսէ-
սեանց, Սահակեանց, Մովսէսեանց, Ղեւոն-
դեանց, Վարդանանց, Վահանանց, Սմբատաց,
Աշոտաց, Լեւոնեանց և Հեթումեանց. սրբբ թա-
գաւորք, հայրապետք, վարիչք և վարդապետք
Հայոց, շնչեցէք յերկինից յերկիր: Խառնուի ձեր
երկնաւոր շունչն՝ յերկրաւոր շունչ Հայկակայ.
որ երբ հանի աւանդելու իր վերջին շունչն ալ՝
եթէ հանդարտ ու հեզիկ, և եթէ հրահատ ու
հառաչաձայն, հաւասարապէս խառնուի ձերի-
ներուն հետ:

Եւ երբ իր օրական և տարեկան շրջաններուն
պէս՝ երկիրս իր բազմադարեան շրջանն ալ աւար-
տելով՝ դադրի և կոտրի, և նոր երկրի մը հրաւէ-
րակ փողն հնչէ, այս հին լուծեալ և լքեալ երկ-
րիս վերջին արձագանգաց միջէն՝ վերջնագոյն ար-
ձագանգ մ'ալ ըլլայ քուկդ, սուրբ սէր հայրե-
նեաց:...

Եւ, ահ, թէ այն խորին և լռին արձագանգաց՝
նուազ վանգիւն մ'ըլլայ այս իմ քեզի նուիրածս,
Հայկակ, ՑՈՒՇԻԿՍ ՀԱՑՐԵՆԵԱՑ ՀԱՑՈՑ:

10477396

ՅԱՆԿ

ԺԸ. Խօսնակն եկեղ. յանապատս Հայոց . 5
ԺԹ. Աղգային վիպասանութիւն . . . 103
Ի. Վահան Գոլճնացի 129
ԻԱ. Ատաւիկեան մեղս՝ ի լերինս Հայոց . 201
ԻԲ. Նէարքոս և Պօլիքարս 237
ԻԳ. Սարկաւագ Սոփեսէս 279
ԻԴ. Յիզնաբուզիա 309
ԻԵ. Երազ վարդան կայսեր 333
ԻԶ. Բ վարդան կայսր 351
ԻԷ. Նեստոլք՝ ի Հայս 377
ԻԸ. Առաջին ապստամբ Նեստոլից՝ ի Հայս 415
ԻԹ. Խուռ Խաչիկ 433
Լ. Երզնկա, և Յովհան Երզնկացի . . 457
ԼԱ. Լեռան վերջին 495
ԼԲ. Ֆիմի 533
ԼԳ. Վերջաբան առ Հայկակ 567

10477396

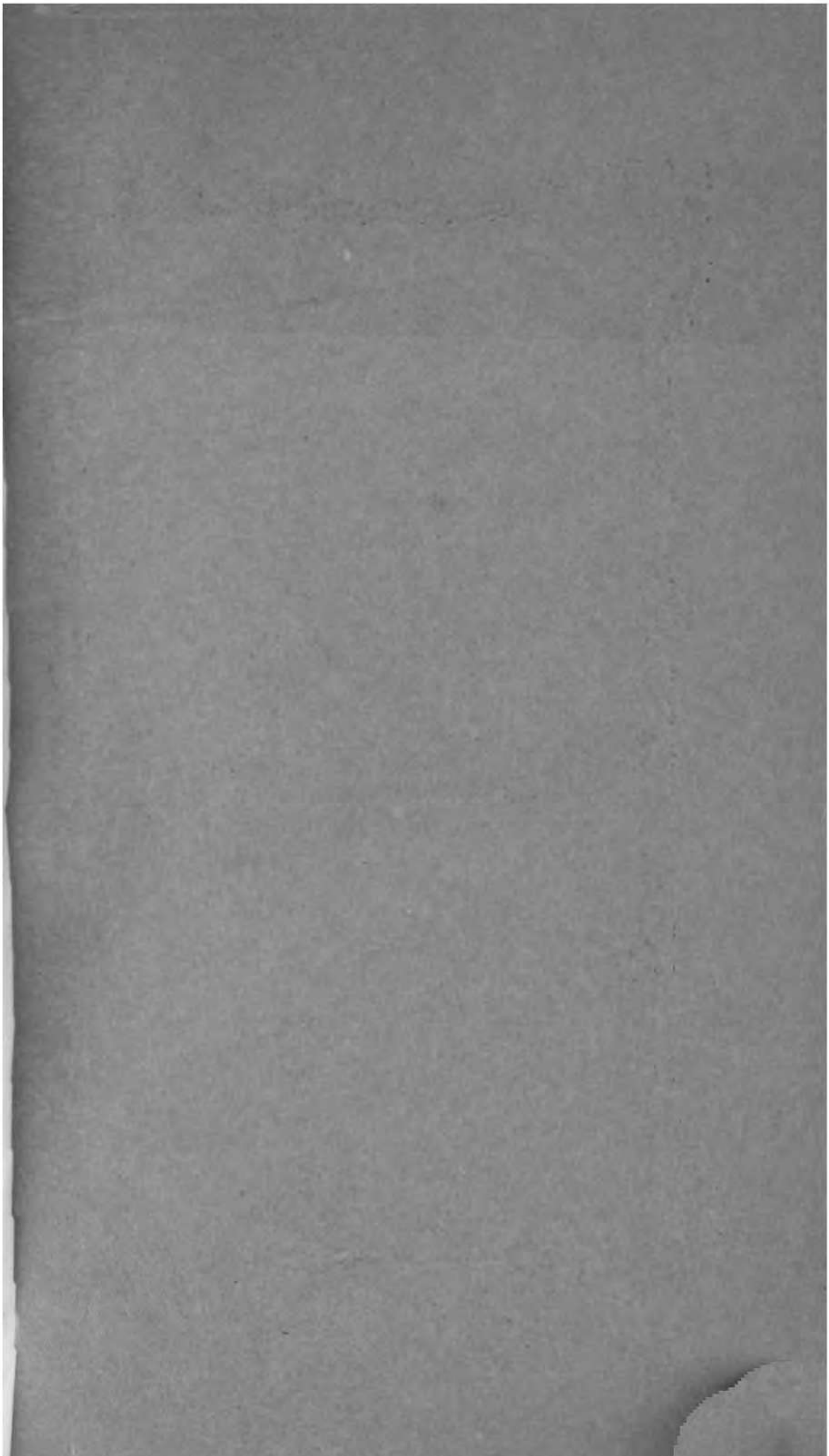
10477396

ՈՒՂՂԱԳՐԵԼԻՔ

Է.Ջ	ՏՈՂ		
165	5	մուտցուլ	մուտծուլ·
303	24	հաձելով	ուհաձելով
438	28	պահուէին	պահէին
514	8	օժիտ	վարձանք
516	27–8	մխիթարուէր	մխիթարուէին
571	31	երկնաւոր	երկրաւոր

10477396

10477396

10477396

10477396

10477396

Schwaig

10477398